

Struktúrafordulók

Üdvözlő kötet Róbert Péter

60. születésnapjára

Szerkesztette

A.Gergely András

Magyar Tudományos Akadémia

Társadalomtudományi Kutatóközpont

Politikatudományi Intézet

MTA TK PTI
Studies in Political Science
2013 Vol. 3. No. 2.

Struktúrafordulók. Üdvözlő kötet Róbert Péter 60. születésnapjára
Turning of Structures. Honours of Róbert Péter 60.

© A.Gergely András ed.

Sorozatszerkesztők / Series editors
Szabó Gabriella – Zágoni-Szabó Bella

Szakmai lektorok / Lectors
Dr. Csoba Judit, Dr. Fónai Mihály, Dr. Veres Valér, Varga Andrea

A címlapon Ellinidha festménye

Keywords
pluralism, legitimacy, democratic transformation, history of political ideas, political stratification, migration, political space, voter system, structural diversity

ISSN 2062-3119
ISBN 978-963-7372-92-6

Responsible for publishing
Director of the Institute for Political Science Centre for Social Sciences MTA

Budapest
2013

Studies in Political Science
Politikatudományi Tanulmányok

Tartalom

Üdvözlő sorok a szerkesztőtől /A.Gergely András/

Tabula Gratulatoria

Andits Petra

Áldozatok, gazemberek és hősök: melodramatikus diskurzus
a Katalán mecset-ellenes megmozdulásokban

Bagi Judit

A globalizáció okozta identitásváltozások és a tömegpszichózis jelenségének
ismertetése az 1999-es seattle-i antiglobalista tüntetések kapcsán

Bene Márton

Véleményvezérek az Interneten: az állampolgárok közti
online politikai kommunikáció és hatásai

Bódi Ferenc – Farkas Jenő – Horváth Zsuzsanna

Az anómia mint a válság fokmérője (első kísérlet)
Társadalmi Kapacitás – a komplex válság jelensége Magyarországon

Bodó Barna

Téveszmék a politikában

Bugovics Zoltán

A regionális identitás alapkérdései

Csizmady Adrienne

Miért tanulnánk élethosszig?

A.Gergely András

Az adatsoros ténybeszédről

Grajczár István

Fülkeforradalmak kora:
bizakodó forradalmárok, forrongó bizonytalanok

Grunzó Zsófia

Multikulturalizmus és *laïcité*,
avagy hogyan közelít a muzulmán bevándorlók kérdéséhez
a brit és a francia modell

Kabai Imre

Rétegződéskutatás „az irrelevancia duzzogójában”?

Körei László

Elitreprodukción és új identitás keresése a lokalitás szintjén

Ildikó Laki

The concept of discrimination nowadays

Paksi Veronika – Géring Zsuzsanna – Király Gábor

A globalizáció különböző arcai: dezorganizáció, hálózat és bizonytalanság

Lányi Gusztáv

Milyen (lesz) a Balaton? – ököpszichológiai VÍZió

Ágnes Pakot

Poverty after 15 years. Some findings of the early '90s revised on 2008 data...

Szabó Máté

For the Protection of vulnerable Groups in Hungary
– As The Ombudsman did it

Szigeti Péter

A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai

Tibori Timea

Hogyan lettünk egyharmadból egyötöd?

Tóth András

A neo-náci fogalom használata a tudományos irodalomban
és a nem tudományos publicisztikai véleményekben, hírekben, médiában

Valuch Tibor

A társadalmi újratagolódás néhány kérdése az ezredforduló Magyarországon

Varga Andrea – A.Gergely András

A jogantropológia alkalmazási esélyei kisebbségi vallási rétegződés területén
(erdélyi egyházak esete az egyházi restitúció sodrában)

Róbert Péter publikációi

A Szerzőkről

Üdvözlő sorok a szerkesztőtől

Születésnap üdvözlő kötetet szakmai körben szerkeszteni nemcsak megtiszteltetés, de szülési kín is. Akik ígérek, mert kapcsolatuk, respektusuk, barátságosságuk vagy tisztelgő szándékuk megvan, még nem bizonyosan tudják, mit és miként fognak majd megírni az Ünnepeletnek. Akik távol eső témakörben, vagy csupán időleges kapcsolatban voltak-maradtak, még nehezkesebben mozdulnak – ha egyáltalán mozdulnak, hisz a motiváció nemes ugyan, de az invenció, a szakmai környezetben mutatkozás felelőssége részint többet is követel, részint a személyes tudás-szférába tolakodás akkor igazán hiteles, ha partneri, ha vitatkozóan szakmai, vagy elismerően idéző esetleg. Akik pedig a mindennapos kapcsolatban élnek, szinte aligha titkolhatják rejtett szándékukat, sőt kis eséllyel mondhatnak újat, a homálybogozást tisztázó szándékkal segítőt. Így hát ilyesféle kötetek rendre feloszthatók a nyersen közeli, a roppant távoli és a köztes írások körére, utóbbiak körében az üdvözlő hátbaveregetés éppúgy elfér, mint könnyed esszé vagy készülő értekezés valamely fejezete...

Ez a kötet is úgy állt össze tehát, mint más hasonló. A szerzői kör a szakmai-kollegiális, oktatói, tanítványi terepükről jön, s megannyi oka van annak is, ha többen, alkalmasint indokoltabb közelségben az Ünnepelethez, távol maradtak a közléstől, lekésték a szabott határidőt, vagy más megoldást választottak az üdvözlésre. A kötet írásait – hol direkt hivatkozásokkal, hol inkább a szellemi-intellektuális kölcsönhatások révén – az a sokféleség jellemzi, melynek részben Péter szakmai életútja is keretet adott, asszociációs teret formált. A szerzői kör serkentése és időbeni elérése a szerkesztő felelőssége volt, miként az is, hogy a tervezett megjelenés előtt lényegében semennyi idő nem volt a külföldi pályatársak megszólítására. Ez hiba volt, akkor is, ha hasonló tanulmány-válogatások olykor két évig is készülnek, mire ténylegesen megjelenhetnek...: a 2013 májusi indulással esélytelen volt, hogy Péter valódi születésnapjára kiadvány készülhessen, azután pedig már minden rövid idő is roppant csúszásnak tetszett, minden pár hetes határidő csak időnyúzásnak volt mondható, alanyi kutató vagy oktató pedig rövid napok-hetek alatt nem szívesen vállalt kapkodó prezentációt, ha külföldi. Másképpen és egyszerűbben szólva: a kötet szerzői köre nem ténylegesen tükrözi Péter hatókörét, szakmai ismertségét, presztízsét, munkáira hivatkozók és olvasói kilétét. De ezt bizonynyal Ő is látja majd...

A fenti okok miatt a lehetséges tagolási módok egyike, a tematikus rendszerezés, eleve reménytelen volt. /A még várt és meg-nem-érkező tanulmányokkal együtt pedig lehetetlen is./ Maradt hát a szerzői betűrendben tálalható közlésmód, mely egyúttal valamely olvasat módját is előlegzi: ilyesféle kötetet maga a megjutalmazott-megtisztelt is csak hosszú idő múltán képes végigolvasni, s elkezdni is annak alapján szokta, hogy kiket kedvel, kiket ismer, milyen tanulmány-címmel kedveskedtek, s mi esik közvetlen közelbe, mi pedig idői távolságba saját tudásterületétől.

A kötet-cím csupán körvonal. Sejteti a társadalmi rétegződés elméletében, kutatásában, teoretikus vitáiban, alkalmazási területein tapasztalható körvonalakat, egyben sugallja az állandóság örök ellentétét, a változás igényét és tényét, a fordulatokat és kanyarokat, továbbá az értelmezési vitákat, hatóköröket, visszahatásokat is, melyek a hivatkozott szakirodalomban tükröződnek. Ha lehet (szinte felelőtlen) szerkesztői összegzést formálnom,¹ úgy látom: a tematizált tudásterek érdekes-izgalmas-kihívó diszharmóniába rendeződnek ez írásokban, akkor is, ha nem (vagy épp azért, mert nem?) direktén politikatudományiak a fogalom szűk jelentéstartalma értelmében, s Péterre marad a mód, hogy idővel helyükre tegye, kihangzó összefüggéseikre ráérezve mintegy „strukturálja” a textusokat. E kontextualizáló gesztus, ha nem is elemi része az „ajándéknak”, de talán serkentés arra, hogy a kortalan megújulásképeség, a még ismeretlen tudástartományok és interpretációs mezők felé tegyen lépéseket. Túl a hatvanon, túl a kényszeredett tipológián, s előtte még a további megújulásoknak, partnerségeknek, tematikáknak, tudástörekvéseknek, szisztematizálásoknak...

Minden Fennebbvalók éltesse Pétert a 60.-on, s tovább...!

¹ ...egyúttal köszönetet mondva az Intézet vezetésének a saját kiadványként megjelentetés vállalásáért...!

Tabula Gratulatoria

Antalóczy Tímea (MTA TK PTI – MOME)

Bartha Attila (MTA TK PTI)

Boda Zsolt (MTA TK PTI)

Feleky Gábor (SZTE)

Gedeon Péter (Corvinus)

Jody Jensen (MTA TK PTI)

Kapitány Ágnes (Szociológiai Intézet, MOME)

Kapitány Gábor (MOME)

Lengyel György (Corvinus)

Miszlivetz Ferenc (MTA TK PTI)

Rechnitzer János (MTA RKK)

Somlai Péter (ELTE)

Szabó Andrea (MTA TK PTI)

Szántó Zoltán (Corvinus Egyetem)

Szabari Vera (MTA TK Szociológiai Intézet)

Tardos Robi (Szociológiai Intézet, ELTE)

Utasi Ágnes (MTA PTI – SZTE)

Veres Valér (BBTE)

Áldozatok, gazemberek és hősök: melodramatikus diskurzus a Katalán mecset-ellenes megmozdulásokban

A jelen cikk a katalán mecset-ellenes diskurzust vizsgálja. Új mecsetek tervezése, építése heves vitákat váltott ki az utóbbi időben több európai országban, valamint az Egyesült Államokban. Példaként hoznám föl a „Ground Zero” közelében tervezett iszlám központot, és vagy a 2012-es olimpia színhelye mellé tervezett mecset ügyét. Ezen akciók tekintetében Spanyolország sem kivétel. Az elmúlt két évtizedben 56 spanyol önkormányzati kerületben került sor mecset ellenes akciókra, ebből 30 Katalóniában történt (Astor 2011). Egy 2010-es felmérés (Observatorio Andalusí) alapján, a Spanyolországi muszlim népesség egynegyede él Katalóniában, és a mecsetek kb. 20%-a az ország e tartományában található. Ennek ellenére, a mecset-ellenes akciók Katalóniában jelentősen gyakoribbak és intenzívebbek, mint bárhol máshol az országban. A „mecset-ellenesség” fogalma alatt a helyi, szomszédsági közösségek és mozgalmak által szervezett fellépéseket értek, beleértve a tüntetéseket és petíciók beadását, melyeknek célja, hogy megakadályozzák az új mecsetek építését illetve megnyitását. A kutatás alapanyagának egy részét a következő katalán városokban lezajlott konfliktusokról rendelkezésre álló archívumokból szereztem: Badalona (2002, 2005, 2007, 2009), Reus (2001-2004), Girona (2008–2009), Mataró (2001), és Santa Colomade Gramenet (2004). Ez a nyersanyag kisebb hányada; a javát résztvevő megfigyelésen alapuló terepmunkán gyűjtöttem ezekben a városokban 2012-ben.

A mecset-diskurzus Európa szerte elsősorban a minaretek nagysága, látványossága körül forog. A minaret, demonstratív kiemelkedésével, az Európában előretörő iszlám elsődleges vizuális jelképévé vált (Allievi 2009). A mecsetek elleni kollektív kezdeményezések Katalóniában azonban eltérnek az európai mintától, ugyanis ezen akciók kis méretű és jellegzetes iszlám vizuális elemekkel el nem látott, környezetükbe beleolvadó ima házakra irányultak. Katalóniában, ellentétben Madriddal, nincs fő mecset.² Ennek következtében a vallás gyakorlat garázsokból, lakásokból, raktárakból kialakított ima házakban történik (Zapata 2010). Tekintettel a kis méretre és a jellegtelen külsőre, azt gondolhatnánk, hogy ezek nem váltanak ki olyan heves reakciót, mint a célzottan vallási célra épült mecsetek, melyek nagyszabású és jól látható iszlám építészeti stílusa fenyegetésként értelmezhető a domináns kulturális és vallási hagyományokra nézve (Cesari 2005a; DeHanas and Pieri 2011). Katalóniában, azonban nem ez a helyzet, ugyanis a legtöbb megmozdulás jellegtelen imaházakat célzott meg (Astor 2011).

Az iszlám hagyomány Spanyolországban

A mecset-ellenesség tanulmányozása szempontjából, Spanyolország egy különösen érdekes helyszín, ha az ország századokra visszatekintő iszlám történelmi jelenlétét vesszük figyelembe. Az ország századokig mór uralom alatt állt, és a bevándorlók legelső és egyben legnépesebb hullámát is marokkóiak alkották. Iszlám uralom alatt álló Spanyolország, avagy Al-Andalus, a muzulmán civilizáció egy fő központja volt (George 1998; Lombard 2004). Az Ibériai-félszigeten nagy része iszlám fennhatóság alatt állt közel nyolc évszázadig 711 és 1492 között. Al-Andalus nemcsak egy nagymértékben multikulturális társadalom, hanem

² A 690 spanyolországi mecsetből, csupán 13 célzottan vallási célra épült, jól látható iszlám építészeti stílusjegyekkel ellátott mecset, a többi jellegtelen külsejű imaház (Astor 2011).

virágzó kulturális és társadalmi élet színtere volt: filozófusok, matematikusok, költők, mérnökök és építészek központja (Astor 2011). Végül a spanyol inkvizíció számolta fel az iszlám uralmat Spanyolországban (uo., 2011). A hosszan tartó mór uralom illetve az Észak-Afrikával való történelmi kapcsolat hatására a marokkóiak ismétlődően mint a másággal megtestesítői bukkantak fel a spanyol nemzeti diskurzusban (Corrales 2002).

Jelenleg Spanyolországban a muszlim lakosság száma közel másfél millió. Bár a marokkóiak száma messze felülmúlja más muzulmán kisebbségek számát Katalóniában, a „muszlim” kategória már nem szinonimája a „marokkói”-nak. Jelenleg több mint 35.000 pakisztáni, 20.000 szenegáli és közel 17.000 Gambiai lakóhelye Katalónia. Mindennek ellenére, a kutatások és a saját tapasztalatom is azt mutatják, hogy a helyi lakosok előszeretettel mossák össze az észak-afrikai és dél-ázsiai bevándorlókat, és a kollektív „moro” névvel illetik mindannyiukat (lásd Monnet 2001).

Mint korábban említettük, Katalónia lakói több ellenérzést tanúsítanak a mecsetek felé, mint más spanyol régiók állampolgárai. Ez a tény igencsak meglepő, ha figyelembe vesszük a Madrid elleni 2004-es terrortámadást. A magyarázat egyszerű: Madridban a marokkóiakat háttérbe szorította számos más bevándorló csoport, leginkább az ecuadoriak és a románok. Így a mecsetek csak egy szimbólumot képeznek a sok közül a madridi etnikai és vallási sokszínűségben. Ezzel szemben a marokkóiak továbbra is a legnépesebb bevándorló csoportot alkotják Katalóniában.

A mecset-ellenesség esetleges okai

Egyes kutatók azt állítják, hogy az erős Katalán regionális identitás és a nagyfokú asszimilációs törekvés áll a relatíve nagyszámú mecset-ellenes megmozdulások háttérében (Gil Araujo 2009). Azonban ahogy Astor (2012) rámutatott, az kezdeményezések szervezőinek és résztvevőinek nagy hányada első és másod generációs spanyol bevándorló. A jelenség másik érdekes jellegzetessége, hogy a mecset-ellenes hangulat Katalóniában, nem korlátozódik a régió lakosságának konzervatív szegmensére. Tehát a mecset-ellenesség nem gyökerezik csupán ideológiai konzervativizmusban (ibid). A gazdasági megközelítés szintén nem ad magyarázatot a régióban fellépő mecsetháborúra. Katalóniában a legmagasabb az egy főre jutó jövedelem és a legalacsonyabb a munkanélküliségi ráta az egész országban. Mindezen túl, a mecset-ellenes akciók döntő többsége a jelentős gazdasági növekedés időszakban történt³ (Astor 2011). Szintén csábító lenne egyszerűen az iszlamofóbiával magyarázni a történeteket. Azonban, ahogy Allievi (2009) már korábban rámutatott, a mecset-háborúk középpontjában Európa-szerte nem kizárólag vallási kérdések illetve az iszlamista szélsőségesek iránt érzett félelem áll. A katalán megmozdulások háttérében sokkal inkább egy sor társadalmi probléma húzódik, ide értve a bűnözést, kábítószer-kereskedést, az etnikai gettók kialakulását, amelyeket a régóta ott élő lakosok a bevándorlók, elsősorban marokkóiak jelenlétének tulajdonítanak (LaGrange et al. 1992).

Mecset-ellenes diskurzusok

A mecset-háború Katalóniában leginkább ipari városokban robbant ki. Ezekre a városokra jellemző a markáns megosztottság az alsó osztálybeli főként spanyol bevándorlók által lakott külterületek, valamint a őshonos katalánok által lakott gazdagabb, központi városrészek

³ A legnagyobb mecsetellenes hullám 1995 és 2007 között zajlott Katalóniában. Ebben az időszakban a régióban az egy főre jutó jövedelem szinte megduplázódott (14000 euróról 27500 euróra) (Astor 2011). Ugyanebben az időszakban a régió munkanélküliségi rátája 19%-ról 7%-ra csökkent (ua.).

között (Astor 2011). Ezek a perifériás negyedek nagy része, amelyek eredetileg a spanyol bevándorlók számára épültek, mostanra viszonylag nagy számú, többnyire muszlim bevándorló otthonává is váltak. A muszlimok nagy koncentrációja e negyedekben azt a sajátos felfogást generálta, hogy a bevándorlók „gyarmatosították” ezen területeket. Azokat a spanyol ajkú lakosokat akik a külkerületekben rekedtek Róbert Péter „elveszett nemzedék” fogalmával lehet jellemezni (Kolosi és Róbert, 2004). Elsősorban idős korú, alsó osztálybeli, Spanyolország déli tartományaiból az 60-as években idevándorolt lakosságról van szó. Az „elveszett nemzedék” kifejezés – bár kiragadtam az eredeti magyar társadalmi kontextusból – találóan kifejezi e közösség társadalmi alárendeltségét. A bevándorlásuk első évtizedeiben erőteljes kulturális és gazdasági szegregáció áldozataivá váltak, hiszen a helyi katalán lakosság a bevándorlásukat a francoista diktatúra a régió ellen folytatott küzdelmének értelmezték (Candel 1965; Esteva Fabregat 1973; Colomer 1986). Míg a második generáció életében tapasztalható a társadalmi elmozdulás ami a külkerületekből való költözést is jelentette egyben, addig az első-generációs spanyol ajkú népesség esetében a mobilitás, mind társadalmi és földrajzi, csak egy kis szegmensnél érzékelhető.

A helyi lakosok narratíváinak vizsgálata fontosak a kutatás szempontjából, hiszen ezek megvilágíthatják a mecsetek szimbolikus jelentőséget a katalán városokban. Társadalomtudósok egyre inkább felismerték a narratíva/frame/diskurzus központi szerepet a társadalmi események értelmezésénél (Richardson 1990; Sewell 1992; Somers 1992; 1995; White, 1987). A jelen cikkben elsősorban a frame fogalmat alkalmazom. A frame-ek olyan „értelmezési sémák, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyén megtalálja, érzékelje és azonosítsa a saját életében és a világban lezajló eseményeket” (Snow és Benford 1992:137; Snow et al., 1986, lásd még Tarrow 1994). A frame-ek egyesítik a szociális és/vagy politikai probléma diagnózisát, a prognózist és a fellépés szükségességének indoklását (Benford és Hunt 1992, Snow és Benford 1988). Mindezen túl, a frame-ek drámai formába rendezik a szereplők és kívülállók identitását.

A katalán mecset-háború frame-jeit Kenneth Burke (1967) melodráma modelljét alkalmazva közelítem meg. Mar pusztán a dráma metaforája különböző okok miatt bizonyulhat hasznosnak konfliktus elemzés alkalmával. Először is, megvilágítja a konfliktus „folyamatszerű, interaktív [és] dinamikus” (Benford and Hunt 2001) természetét. Továbbá, rámutat az érzelmek performatív és kollektív dimenziójára, és lehetővé teszi számunkra, hogy az érzelmeket mint diszkurzív performanszokat kezeljük, amelyeket mindig meghatároz az adott társadalmi és politikai kontextus (Zerilli, 2006). Konkrétabban a melodráma modell szinten nagyon jól hasznosítható társadalmi és politikai konfliktusok vizsgálata esetén (Schwarze, 2006:241). A melodráma nem csupán egyfajta film vagy irodalmi műfaj, hanem egy mindent átható kulturális és politikai diskurzus is (Anker, 2005:23). Hagyományosan három főszereplője van a melodrámának: a szenvedő áldozat, a könyörtelen gazember és a hősiesség megmentője. A melodráma jellemző attribútumai az áldozattá válás, a hősiesség és a gazság, az örök harc a jó és a gonosz között és a karakterek bináris morális álláspontok általi megjelenítése (Brooks, 1995; Elsaesser,). A melodrámára jellemző a szélsőséges érzelmi állapot, amely kevés helyet biztosít árnyékoltságra, etikai kétségre, vagy összetettségre. Melodráma modell több szempontból játszik fontos szerepet politikai és társadalmi diskurzusok és konfliktusok esetén. Először is a melodráma egyértelmű határt von jó és rossz, igazság és igaztalanság között (Anker, 2005:23). Azáltal, hogy drasztikusan meghúzza a határvonalat jó és gonosz között, a melodráma minden problémát és a kapcsolatot moralizál; tehát az adott konfliktus nem mint puszta nézeteltérés, hanem mint alapvető erkölcsi összecsapás jelenik meg (ibid:24). Ezen túlmenően, erkölcsi felháborodás és szimpátia generálása által a melodráma képes elszigetelt személyes vagy helyi bajokat tágabb regionális, nemzeti vagy nemzetközi problémákká alakítani (Schwarze, 2006:254). Továbbá, a melodráma ösztönözheti az egység érzetét és az erkölcsi és érzelmi összhangot (ibid:251). Mindezek által csökkenti az adott szituáció összetettségét és egyszerű, következetes magyarázatot és megoldást szolgáltat.

Áldozati frame-ek

A mecset-ellenes diskurzusok az egyes kerületek hanyatlását állítják a probléma középpontjába. A diskurzusok három tematikus alappillérre épülnek: az 1. a bűnözés és a bizonytalanság terjedése, 2. meg nem érdemelt juttatások a bevándorlóknak; illetve 3. a tisztelet, a fegyelem és a jó modor csökkenése. Nem kétséges ezen „jóléti juttatások- bűnözés-jó modor” diskurzusok bevándorlás ellenes színezete, hiszen ezek a narratívák elsődlegesen a muszlim bevándorlókat teszik felelőssé a kerület hanyatlásáért.

A nagyfokú bevándorlás több katalán város spanyol ajkú külterületekben azt a széles körben elterjedt gondolatot generálta, hogy a kerületek a bűnözés és egyéb jogellenes cselekedetek központjává váltak. A mecset jelenlétét nem egyszerűen a növekvő bevándorlás szimbólumaként értelmezték, hanem olyan tényezőnek, amely aktívan szerepet játszik a kerület hanyatlásában. A kutatásban résztvevők azt állították, hogy egy esetleges mecset, akár csak a mágnes, egyre több muszlimot vonzana a körzetbe, amely a terület teljes gettósítást eredményezné és egyben a békés és civilizált élet megszűnését is jelentené. Ezen belül az aktivisták magukat mint áldozatokat, a bevándorlókat pedig mint elkövetőket azonosítottak. Számos kutató rámutatott az áldozat kijelölésének fontosságára a társadalmi mozgósítás szempontjából (például Gamson, 1992; Stanbridge és Kenney, 2009). Egy adatközlő kijelentette:

Látod a hanyatlást? a mocskok, a pizok mindenütt? Ez azóta van mióta ezek ide megérkeztek. Képzeld el, ha még egy mecset is volna! Az nekik maga a paradicsom lenne! Egyre többen és többen lennének. Nézd meg a szemetet mindenütt, ez már a gettó. Mi régóta itt élők szeretnénk békében élni. 56 éves vagyok, egész életemben dolgoztam. Megérdemlem a nyugalmat, nem igaz? Azt sem akarom, hogy az unokáim olyan helyen nőjenek fel, ahol dölerek vannak lépten-nyomon nyomon, ahol nem biztonságos az élet. Most sikerült elérni, hogy nem épül itt mecset már most minden koszos, elképzelni sem akarom, hogy mi történt volna, ha még a mecset is megépül.

Tehát a mecset-háborút érdemes a kerületek etnicizálódásától és gettósításától való félelem tükrében vizsgálni. Az ilyen áldozati frame-ek internalizációja során, a bosszús lakók az úgynevezett „fordított rasszizmus”-t alkalmazzák. Van Dijk (1993) szerint a „fordított rasszizmus”, az a taktika, amely segítségével a domináns csoport tagjai azzal érvelnek, hogy a bevándorlók miatt áldozatokká válnak. Holstein és Miller kimutatták, hogy ha meghatározzuk, hogy ki az „áldozat” ez dramatizálja és egyben pontosan körbe is határolja a „problémát”. Továbbá kulcsfontosságú szerepet játszik a problémát orvosoló válaszok és megoldások meghatározásában. Az áldozati retorika egyben azt a célt is szolgálja, hogy felmentse a spanyol lakosságot a felelősség terhe alól. Az áldozattá válás lényege, hogy az áldozat képtelen fellépni az őt ért sérelmek és igazságtalanságok ellen. Clark (1997) szerint az áldozatiság egyik alapvető meghatározója a feddhetetlenség, azaz hogy áldozatiság állapota nem az áldozatok saját hibájuk miatt következett be (lásd: Loseke, 1999; Dunn, 2004).

Az adatközlők nyilatkozatai nemcsak anyagi veszteséget, hanem egyfajta szimbolikus veszteséget is tükröznek. Ez a szimbolikus veszteség nosztalgikus visszaemlékezésekben fejeződik ki. A kollektív emlékezet kulcsfontosságú szerepet játszott az áldozattá válás folyamatában. Adatközlőim előszeretettel emlegették a dicső múltat, ami a bevándorlás előtti időszakot jelzi. Az aranykort mint a boldogság, az etnikai homogenitás és a közösségi szolidaritás időszakát ábrázolják. Ezekben a szelektíven megkonstruált kollektív emlékekben a korábbi társadalmi törésvonalak, a katalánok, spanyolok és romák közötti etnikai konfliktusok valamint más társadalmi problémák elvesztik jelentőségüket (Carreras i García et al. 2006; Garriga 2003; Villarroja i Font 1999; Astor, 2011). Halbwachs (1992) a kollektív emlékezetre utaló elméletében megjegyzi, hogy a múlt emlékeit nagyban alakítják a jelenkori aggodalmak és elgondolások. Ez azt jelenti, hogy a múlt idilli békéjét és a nyugalmat idéző emlékeket, amikor a környéken mindenki spanyol volt, befolyásolják a jelenlegi a város

pusztulásával, és a fizikai és társadalmi hanyatlásával kapcsolatos aggodalmak. A kollektív emlékezet fontos szerepet játszik az áldozati frame-ek kialakulásában, ugyanis, erősíti a muszlimok és nem muszlimok közötti szimbolikus határokat ezáltal megszilárdítja a csoporton belüli szolidaritást. Ez az idézet ezt explicit módon hangsúlyozza:

Amikor kicsi voltam, és mindenki spanyol volt soha nem volt probléma. A szomszédok békességben éltek, és tiszteletben tartották egymást. Most a szomszédok közül sokan pakisztániak. Hangosak, koszosak, nem vagyok rasszista, nem erről van szó, de tényleg meg kell tanulniuk az alapvető normákat. Hogy nem lehet éjjel üvölni, és hogy itt nem dobjuk el a szemetet az utcán, és nem öntjük ki a koszos vizet az ablakon.

Démonizáló frame-ek

Ahogy Holstein és Miller írja, az áldozat meghatározásával egyben megszületik az elkövető alakja is. Azaz az ártatlanság és a bűnösség dramatizálása egyidejűleg történik. A társadalmi mozgalmak irodalmának egyik alaptétele, hogy a politikai cselekvés a felelősök azonosításának függvénye. Az ellenfelek kijelölése, ami a legtöbb esetben kisebb nagyobb mértékű démonizálást is jelent, egyben egy fontos taktikai fegyver, hiszen az általa generált harag és erkölcsi felháborodás, a civil mobilizáció fontos alkotóeleme. A rágalmazás kiterjedt alkalmazása az apátia és a közöny politikai/társadalmi szerepvállalássá való átalakítására is szolgál egyben. A lakosság gyakran panaszkodik arról, hogy a muszlim bevándorlók a nyilvános tereket „elkomunizálták”, „gyarmatosították” illetve jelenlétükkel és cselekedeteikkel „beszennyezték”. Nem csak egyszerűen arról van szó, hogy az invázió megváltoztatta a környék jellegét. Negatívan ábrázolják a bevándorlók kultúráját, értékrendjét „elmaradottnak”, „primitívnek” jelenítik meg őket, olyan „civilizálatlan barbároknak” akikből hiányzik a szándék az alapvető polgári normák elsajátítására és akiknek a jelenléte, pusztulást hoz a környékre. Az egyik adatközlőm így szólt:

Nézd, nem vagyok rasszista, de csak próbálj meg itt élni. (...) Ha itt élnél akkor látnád igazán, hogy milyen piszkosak, zajosak, és hogy mindent elfoglálnak. És még kiváltságokat is élveznek. Ha mecsetet akarnak, hát megkapják. Több joga van egy bevándorlónak, mint nekem. Ez nem jó így!

A mecset-ellenes aktivisták úgy érzik, hogy a helyi és regionális politikusok elhanyagolták őket azáltal, hogy indokolatlan politikai és pénzügyi támogatást biztosítanak a bevándorlónak és engedélyezik új mecsetek építését. Ez azt jelenti, hogy nem csak a bevándorlókat hanem a helyi politikusokat és a helyi politikai berendezkedést is bírálják gyengeségük, korruptségük és részrehajlásuk miatt. Annak ellenére, hogy ilyen módon a felelősség illetve bűnösség megoszlik a bevándorlók és a hatóságok között, a felfogás, miszerint az állami hatóságok előtérbe helyezik a bevándorlók igényeit a helyi lakosok igényeihez képest, szintén hozzájárul a muszlim bevándorlók elleni negatív érzelmek mélyüléséhez. Egy adatközlőm kijelentette:

Úgy éreztük, hogy a helyi hatóság elhagyott minket. Hihetetlen, hogy több joguk van nekik [muszlim bevándorlók], mint nekünk. A helyi hatóságokat a mi problémánk nem érdekli ... ide építik nekünk a mecsetet, hogy minél messzebb legyen a saját környéküktől! Ahol ők (helyi képviselők) élnek, természetesen. Nem törődnek ezek itt semmivel, nézd meg ezeket a padokat ... piszok mindenütt (Javier, 42 éves)

Heroizáló frame-ek

A harmadik momentum Burke melodráma modelljében a heroizálás ami a mobilizáció fontos mozgatórugója. A heroizálás célja az, hogy a kollektív energia által keltett intenzív érzelmeket, mint a harag és a felháborodás, konkrét politikai cselekvéssé alakítsa át (Blain, 1994:823-24). A mozgósítás egyik alaptétele, egy olyan diskurzus felépítése ami veszélyt és fenyegetést sugall de egyben az aktorok potenciális politikai erejét és képességét dicséri. Miután a közvéleményt meggyőzték a fennálló veszély nagyságáról, az aktivistáknak el kell hitetniük a potenciális aktorokkal, hogy képesek változást előidézni. Tehát a társadalmi mozgalmak drámaiban nemcsak a bűnösök szerepét, hanem a hősökét is meg kell formálni, azokat akik majd harcolni fognak az elkövetők ellen (Blain, 1994, p.819-820).

Az aranykorra való visszaemlékezés, amikor a spanyol lakosok békében és jólétben éltek nem csak az áldozati retorika fontos építőköve, hanem döntő szerepet játszik a heroizálás framejeiben is. Ezidáig kevés kutatás foglalkozott a kollektív emlékezet és a kollektív akció közötti kapcsolattal így keveset tudunk arról, hogy a társadalmi csoportok emlékezete hogyan befolyásolja a csoport tagjait a politikai részvételben (Harris, 2007:20). Az eddigi eredményeim azt mutatják, hogy a kollektív emlékezet aktivizálja az adott csoportok tagjait, olyan módon, hogy erősíti társadalmi öntudatukat. A kutatási adatok igazolják, hogy az „arany múlt” és a korábbi társadalmi ellenállás emlékei, amikor az újonnan érkezett spanyol lakosoknak saját maguknak kellett kiharcolniuk a jogaikért a helyi önkormányzatnál, pozitívan hatottak a mobilizációs folyamatokra. Ezek a korábbi lokális harcokról szóló narratívák egy keretet alkottak és ennek tükrében ábrázolták a jelenlegi, gettósítás elleni küzdelmüket. Továbbá, a kemény munkáról és az lakosok elhivatottságáról szóló történetek biztosították az aktorok számára a szükséges érzelmi energiát, ami elengedhetetlen a kollektív cselekvéshez. A kollektív emlékek segítségével az áldozatszerep uralkodó érzelmeit, mint például a személyes sértettséget, tehetetlenség érzetet, csalódottságot és frusztrációt, aktivitást elősegítő érzelmek váltották fel mint pl. a düh, a felháborodás, és a cselekvési kényszer (Jasper, 1998; Gamson et al., 1982; Gamson, 1992). Egy adatközlőm kijelentette:

Tudod, a szüleim Andalúziából jöttek ide egy fillér nélkül. És kemény munkával kikaparták maguknak és a gyermekeiknek a gesztenyét. Keményen dolgoztak kemény életük volt. De harcoltak. Mi is harcolunk a környéken. Itt nőttem fel, én ide kötődöm, nem fogom feladni, nem fogok elmenni. Az előző generáció erős volt, és erős gyerekeket nemzettek. A szüleim és a többiek harcoltak az önkormányzatok ellen, elszenvedték a diszkriminációt, de harcoltak tovább a jogaikért. Nem vagyunk mi sem kis nyápicok. (Adria, 28 éves)

Konklúzió

A nagyfokú mecset-ellenesség Katalóniában fontos társadalmi, politikai és jogi következményeket vont maga után. Számos esetben a mecset-ellenes akciók sikeresek voltak és meggátoltak új mecsetek létrehozását az adott környéken. Moreras (2009) szerint a régióban 2003 óta csökkent az új mecsetek építésének az aránya. Ezt Moreras azzal magyarázta, hogy a muszlimok tartanak a helyiek esetleges ellenséges érzelmeitől. Anti-mecset retorika hasznos forrásnak bizonyult a konzervatív és szélsőjobboldali politikai pártoknak, amiknek célja, hogy támogatást szerezzenek azokon a területeken, ahol hagyományosan nem voltak nagy befolyással (mint például a Plataforma per Catalunya).

Ez a kutatás azt mutatja, hogy az muszlim-ellenes érzések nem féltetlenül skatulyázhatók be az iszlámofóbia kategóriájába. Sőt, az elmondottak bizonyítottak, ezek az érzések jelenthetnek egyszerűen félelmet vagy indokolt aggodalmat, amely racionálisan a szomszédságában lezajló negatív fejleményekhez köthetők. Az uralkodó tényező a katalán mecset-ellenes

diskurzusban nem a tény, hogy a muszlimok nem fehérek/keresztények/európaiak, hanem a jelenlétük a városi térben. Az iszlámofóbia kifejezés egy extrém változattá radikalizálja és csökkenti ezeket a gondolatokat és érzéseket. Az iszlámofóbia kategóriája az összes reaktív jelenséget egyazon formára csökkenti, mivel nem képes megragadni az árnyalatokat, különbségek, és fokozatokat (Allievi, 2009). Ez természetesen nem jelenti az iszlámofóbia nem létezik. Azonban érdekesebb volna egy növekvő muszlim-ellenes klímáról beszélni Katalóniában, ami bizonyára nem kevésbé aggasztó.

A jelen tanulmány bizonyítja, hogy az antropológiai kutatás hozzásegíthet minket egy árnyaltabb kép kialakításához, ami egyben hozzájárulhat a rasszizmus és a bevándorlási vizsgálatok kifinomultabb elemzéséhez.

Bibliográfia

- Allievi, Stefano (ed.) 2009 *Conflicts over Mosques in Europe. Policy Issues and Trends*. Network of European Foundations' Initiative on Religion and Democracy in Europe and Alliance Publishing Trust. In collaboration with Ethnobarometer.
- Anker, Elisabeth 2005 Villains, victims and heroes: Melodrama, media and 9/11. *Journal of Communication*, 88(1): 22-37.
- Astor, Avi 2011 *Mobilizing against Mosques: The Origins of Opposition to Islamic Centers of Worship in Spain* Unpublished PhD Thesis, University of Michigan.
- Astor, Avi 2012 „Memory, community, and opposition to Mosques: The case of Badalona”. *Theory and Society* 41, 4:325-349.
- Benford, Robert D. & Hunt, Scott A. 1995 „Dramaturgy and Social Movements: The Social Construction and Communication of Power”. In S. M. Lyman (Ed.) *Social Movements. Critique, Concepts, Case-Studies*. London, Basingstoke: Macmillan, 84-109.
- Blain, Michael 1994 „Power, War and Melodrama in the Discourse of Political Movements”. *Theory and Society* 23:805-837.
- Brooks, Peter 1976 *The Melodramatic Imagination*. New York, Columbia University Press.
- Brooks, Peter 1995 *The melodramatic imagination: Balzac, Henry James, melodrama, and the mode of excess*. New Haven, Yale University Press.
- Burke, Kenneth 1967 *Language as Symbolic Action*. Berkeley: University of California Press.
- Candel, Francisco 1965 *Los otros catalanes*. Madrid: Península.
- Cesari, Jocelyne 2005 „Mosque conflicts in European cities: Introduction”. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31(6):1015-1024.
- Carreras i García, Montserrat – Emili Ferrando Puig – Joan Villarroya i Font, eds. 2006. *La immigració a Badalona durant el Segle XX*. Badalona: Museu de Badalona.
- Clark, Candace 1997 *Misery and Company: Sympathy in Everyday Life*. Chicago. University of Chicago Press.
- Colomer, Josep M. 1986 *Cataluña como cuestión de estado: La idea de nación en el pensamiento político catalán (1939–1979)*. Madrid, Tecnos.
- Corrales, Edu (Ed.) 2002 *Marruecos y el colonialismo español (1859-1912)*. De la guerra de África a la “penetración pacífica”. Barcelona, Edicions Bellaterra.
- DeHanas, Daniel N. – Zacharias P. Pieri. 2011. „Olympic proportions: The expanding scalar politics of the London ‘Olympics Mega-Mosque’ controversy.” *Sociology* 45(5).
- Dunn, J. L. 2004 The politics of empathy: Social movements and victim repertoires. *Sociological Focus*, 37, 235-250.
- Elsaesser, Timothy 1972 Tales of sound and fury: Observations on the family melodrama, *Monogram*, 4, 1-15.
- Esteva Fabregat, Claudio 1973 Inmigración, etnicidad y relaciones interétnicas en Barcelona. *Ethnica* 6:71-129.
- Gamson, William A. 1992 ‘The Social Psychology of Collective Action’. In Morris, A. – Carol McClurg Mueller, C. eds. *Frontiers in social movement theory*. New Haven, Yale University Press.
- Gamson, William A. – Fireman, B. – Rytina, S. 1982 *Encounters with Unjust Authorities*. Homewood, The Dorsey Press.
- Garriga, Carme ed. 2003 *Els Gitanos de Badalona: Una aproximació sociològica*. Barcelona: Diputació de Barcelona. Àrea de Benestar Social.
- George, Linda S. 1998 *The golden age of Islam*. New York: Benchmark Books.
- Gil Araujo, Sandra 2009 „La gestión de la cuestión nacional: España y Cataluña en perspectiva”. In R. Zapata Barrero ed. *Políticas y gobernabilidad de la migración en España*, 227-246.
- Halbwachs, Maurice 1992 *On collective memory*. Chicago, University of Chicago Press.

- Harris, Erika 2007 'Moving Politics Beyond the State: The Hungarian Minority in Slovakia', *The Central European Review of International Affairs* 27:43-62.
- James, Holstein – Gale, Miller *Social Problems in Everyday Life*. Greenwich, CT Jai Press.
- Jasper, James M. 1998 'The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions in and Around Social Movements. *Sociological Forum*, 13:397-424.
- Kolosi Tamás – Róbert Péter 2004 A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György szerk. *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, Pp. 48-74.
- Lombard, Maurice 2004 *The golden age of Islam*. Princeton, Markus Wiener Publishers.
- Loseke, Donileen 1999 *Thinking About Social Problems: An Introduction to Constructionist Perspectives*. New York, Aldine de Gruyter.
- Monnet, Nadja 2001 „Moros, sudacas y guiris, una forma de contemplar la diversidad humana en Barcelona”. *Scripta Nova. Revista Electrónica De Geografía y Ciencias Sociales* 5(94) 58.
- Moreras, Jordi 2009 *Una mesquita al barri: Conflicte, espai públic i integració urbana del oratoris musulmans a Catalunya*. Barcelona, Fundació Jaume Bofill.
- Observatorio Andalusi 2010 *Estudio demográfico de la población musulmana*. Madrid: UCIDE.
- Richardson, Laurel 1990 „Narrative and sociology.” *Journal of Contemporary Ethnography* 19(1):116-135.
- Schwarze, S. 2006 Environmental melodrama. *Quarterly Journal of Speech*, 92(3), 239–261.
- Sewell, William H., Jr. 1992 „Introduction: Narratives and social identities.” *Social Science History* 16(3):479-488.
- Snow, David A. – Benford, Rober D. 1992 'Master Frames and Cycles of Protest'. In Morris, A. D. – McClurg Mueller, C. (eds.) *Frontiers in Social Movement Theory*. Morris, New Haven: Yale University Press. 133-155.
- Snow, David A., E. B. Rochford Jr., Steven K. Worden and Robert D. Benford. 1986. „Frame alignment processes, micromobilization, and movement participation.” *American Sociological Review* 51(4):464-481.
- Somers, Margaret R. 1992. „Narrativity, narrative identity, and social action: Rethinking English working-class formation.” *Social Science History* 16(4):591-630.
- Somers, Margaret R. 1991 „Narrating and naturalizing civil society and citizenship theory: The place of political culture and the public sphere”. *Sociological Theory* 13(3):229-274.
- Stanbridge, K. – Kenney, J. S. 2009 „Emotions and the campaign for victims' rights in Canada”. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice* 51(4): 473-509.
- Tarrow, Sidney G. 1998 *Power in movement: Social movements and contentious politics*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Villarroya i Font, Joan, ed. 1999 *Història de Badalona*. Badalona: Museu de Badalona.
- White, Hayden V. 1987 *The content of the form: Narrative discourse and historical representation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Zapata Barrero, Ricard 2003 The „discovery” of immigration in Spain: The politicization of immigration in the case of El Ejido. *Journal of International Migration and Integration* 4(4):523-539.
- Zapata Barrero, Ricard 2006 The Muslim community and Spanish tradition. In *Multiculturalism, Muslims and citizenship: A European approach*, edited by T. Modood, A. Triandafyllidou and R. Zapata-Barrero. New York: Routledge, 143-161.
- Zapata Barrero, Ricard 2008a Moroccan immigrants in Spain: An overview of main topics and normative challenges. *The Maghreb Review* 33(1):35-68.
- Zapata Barrero, Ricard 2008b Perceptions and realities of Moroccan immigration flows and Spanish policies. *Journal of Immigrant Refugee Studies* 6(3):382-396.
- Zapata Barrero, Ricard 2010 Theorizing State behavior in international migrations: an evaluative ethical framework. *Social Research* 77(1): 325-352.
- Zerilli, Federico M. 2006 Sentiments and/as Property Rights: Restitution and Conflict in Post-Socialist Romania”. In M. Svašek ed. *Postsocialism: Politics And Emotions in Central and Eastern Europe*. New York, Berghahn Books, 74-94.

A globalizáció okozta identitásváltozások és a tömegpszichózis jelenségének ismertetése az 1999-es seattle-i antiglobalista tüntetések kapcsán

Globalizáció. A témával könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik, a fogalomnak számos formája és definíciója ismert. Integráció, határnélküliség, információáramlás, függőség, összefonódás, univerzalizálódás mind a globalizációt jellemző kifejezések. Nehéz viszont precízen és néhány mondatban meghatározni, hogy mit is jelent számunkra ez az oly sokszor ismételt tudományos és egyben divatos kifejezés. A pontos definiálással kénytelenek lennénk lehatárolni a határtalant. Benne élünk, nem vagyunk tudatában annak, hogy mikor kezdődött és vajon hol végződik, elszenvedői és egyben kiváltságosai is vagyunk a globalizáció hatásainak. Ha mégis egy konkrétabb fogalmi meghatározással kívánunk élni, akkor jelen esetben számunkra Szabó Gábor gondolata bizonyul megfelelőnek: „A globalizáció terminusban a „globál” előtag az egész világra kiterjedő, az egész világot érintő jelenségekre, mozgásokra utal, tehát szélesebb, időben és térben egyaránt távolabbi hatások meglétét sejteti, mint a nemzetköziesedés” (Szabó 2010:11). A globalizáció formálja társadalmunkat, identitástudatunkat és új szociálpszichológiai jelenségek kialakulásához járul hozzá. Károsnak mondott következményei elleni tiltakozások kiváló példajaként értelmezhető az 1999-es seattle-i tüntetések sorozata, melynek véghezvitele a globális civil szervezetek tevékenységéhez köthető. Paradoxonnak tűnhet, hogy a globalizációellenes tiltakozások éppen a globalizáció nyújtotta fejlett kommunikációs csatornáknak köszönhetően valósulhattak meg. Ebben az esetben fel kell tehát tennünk a kérdést, hogy létezhet-e egyáltalán globalizációellenes megmozdulás a globalizációs hatások kirekesztésével? Annak ellenére, hogy a kérdésfeltevés költői jellegű a válasz valószínűsíthetően nemleges. A következőkben, többek között e nyitott kérdéskört körüljárva – az 1999-es seattle-i tiltakozó mozgalmakat érintően – mint a globalizáció társadalomra gyakorolt hatása, az identitásváltozás, valamint a tömegpszichózis jelensége képezi a vizsgálat tárgyát.

A formálódó identitástudat és a globális civil tiltakozások kapcsolata

A 20. században teret nyert, és mára életünk szinte minden területét átható globalizáció nem csak a világgazdaságra gyakorolt forradalmi hatást, hanem a társadalomban is jelentős változásokat hozott létre. A 20. század második felében számos globalizációkritikus írás látott napvilágot, melyekben egy új fogalom a „globális világprobléma” is megjelent. A globalizáció megkérdőjelezhetetlen előnyei mellett a túlzott gazdasági növekedés hatására az 1960-as évektől kezdődően folyamatos és egymással összefonódó zavar jelentkezett a társadalmi, gazdasági és környezeti rendszerekben (Hajnal 2006:9). A globalizáció tértnyerése következtében a mobilitási esélyek bizonyos szempontból javultak ugyan, ám a társadalmi egyenlőtlenségek problémaköre továbbra sem oldódott meg, a gazdagok és a szegények közötti szakadék pedig még inkább kiszélesedett. Ahogy Róbert Péter fogalmaz: „A társadalom tagjai arra törekednek, hogy mindig és mindenhol szűkösen rendelkezésre álló, s ennek megfelelően értékesebb javakból minél nagyobb arányban részesedjenek. Természetesen ezt a törekvést a társadalom nem minden tagja tudja egyformán megvalósítani” (Róbert 2002:4). Érthető tehát, hogy a probléma súlyosságára való tekintettel számos szervezet mozdult meg és szólalt fel egy élhetőbb és egyenlőbb világ megteremtésének céljából.

A közelmúlt történelmét szemügyre véve számos esetben találkozhattunk olyan példával, mikor a globalizációellenes kritika az úgynevezett globális társadalmi mozgalmak által kerül megfogalmazásra. A globalizációnak – és az internetnek – köszönhető például, a globális civil

társadalom megjelenése, melyet Anheier, Glasius és Kaldor a következőképpen határoz meg: „A globális civil társadalom a család, az állam és a piac közötti elképzelések, értékek, intézmények, szervezetek, hálózatok és egyének színtere, amely a nemzeti társadalmak, politikai rendszerek és gazdaságok határain túl működik (Anheier – Glasius – Kaldor 2004)”. A globális civil társadalom létrejötté többek között köszönhető a rendkívül fejlett információs és kommunikációs technikának, mely segítségével a világ különböző részein tevékenykedő, közös célért dolgozó csoportok könnyedén és egyszerűen kapcsolatba képesek lépni egymással, megteremtve ezzel egyfajta nemzethatárokon átívelő közös identitást. Ezen csoportok így olyan laza hálózatokat képesek alkotni, melyek a kollektív cselekvésben vesznek részt egy közös cél elérésének érdekében. A kapcsolódási pontok lehetnek gazdasági, politikai, társadalmi vagy – leszűkítve egy szegmensre – éppen környezetvédelmi (ezeket általában „zöld mozgalmaknak” szokás nevezni) célok. Ahogy Glied Viktor írja a globális civil szervezetek többsége sokféle téma mentén szerveződik és egy közös ponton, a globalizációkritika megfogalmazása mentén kapcsolódik össze (Glied 2010:64). Láthatjuk tehát, hogy a közös célért való fellépés sikerességét egyértelműen meghatározza a közös identitástudat erőssége. Az egységes identitástudat megteremtése viszont korántsem bizonyul könnyű próbálkozásnak manapság. Az identitás vizsgálata egyre összetettebb kérdéssé alakul át. A klasszikus szociológia szerint az identitás az egyén és a társadalom közötti interakció során alakul ki. Ezen interakció arról szól, hogy milyen módon vagyunk képesek saját magunkat elkülöníteni és definiálni a többiekhez képest. Barcsi Tamás rávilágít, hogy napjainkban az identitás problémájának vizsgálata a társadalomtudományi irodalom egyik slágertémáját képezi. Az identitás, mely eredendően társadalmi azonosságtudatot jelent mára nehezen értelmezhető fogalomná nőtte ki magát. A szakirodalom által identitáskrizisként aposztrofált kifejezés globalizált világunk egy „népbetegségének” számít (Barcsi 2012:77-78). Ahogy Tarrósy István fogalmaz: „Olyannyira vált a globális kornak sarokkövévé a „Másikhoz” való viszonyítás, hogy saját magunkat szükséges újrafogalmaznunk” (Tarrósy 2012:145). Állandóan mozgásban lévő világunkban éles váltásoknak lehetünk tehát tanúi, előfordul az anarchistából lett pacifista, vagy a békés környezetvédőből lett radikális tüntető. Igazolhatjuk tehát a korábbiakban megfogalmazott kijelentést, mely szerint korunk társadalmi változásai alapjaiban jártultak hozzá a globalizáció és az újkapitalizmus kritikai megközelítéséhez. Fontos viszont elkülönítenünk a személyes identitás („individuális létünk folytonos azonosságának pszichikus leképeződése”) és a szociális identitás („egyén társadalmi minőségének megjelenítője”) fogalmát (Barcsi 2012:78). A tiltakozó mozgalmak okán jelen esetben számunkra a szociális identitás bír fontos szereppel. Ahhoz, hogy megértsük a globális társadalmi mozgalmak hátterét, mindenképpen szót kell ejtsünk a vertikális és horizontális szolidaritásról, melyek mentén kialakul a kollektív cselekvés igénye. A közös identitást képviselő helyi mozgalmak így globális méreteket képesek ölteni. Kétféle hálózatosodási folyamatot különböztetünk meg: egy vertikálisat (a mozgalmi családokon belüli globális hálózatok kialakulását), és egy horizontálisat (a mozgalmi családok közötti hálózatok megjelenését (Scheiring 2008:90). A 20. századtól kezdődően a civil társadalmi összefogások megerősödésének lehetünk tanúi. Ennek főbb okai között tartjuk számon oktatás expanzióját, az urbanizációs folyamatok térnyerését, valamint a tömegkommunikáció fejlődését. Az 1970-es évek közepétől a sokszínű társadalmi mozgalmakon belül a környezetszennyezésre és pazarló fogyasztásra érzékeny szervezetek kialakulása figyelhető meg a fejlett világ országaiban. A természeti környezet védelmét középpontba helyező szervezetek létrejötté egyfajta válaszreakciót jelentett a sok esetben mértéktelen gazdasági növekedésre, bár ez csak később vált alternatív közös gondolati körre (Glied 2012:41).

A globalizációkritikai irányvonalak tekintetében Scheiring hét mozgalmi családot különböztet meg: zöld mozgalmak, munkásmozgalom, fogyasztóvédők, mezőgazdasági kistermelők mozgalma, radikális baloldali és békemozgalmak (Scheiring 2008:90). Az imént felsorolt

mozgalmak, azaz a globalizáció kritikai irányvonala mentén kialakult szervezetek legnagyobb áttörését a 1999 novemberében, a Kereskedelmi Világszervezet (World Trade Organization – WTO) csúcstalálkozója során bekövetkező tüntetések hozták.

A WTO-csúcs eseményei

A Kereskedelmi Világszervezet (World Trade Organization – WTO) egyesült államokbeli Seattle-ben megrendezett ülése a nem párt jellegű szervezetek és mozgalmak azelőtt nem tapasztalható olvasztótégelyének bizonyult. Az egymástól sok tekintetben különböző szervezetek, mint a Sierra Club, a Direkt Akciók Hálózata (Direct Action Network), a Nemzeti Családi Farm Koalíció (National Family Farm Coalition), a Humán Társadalom (Human Society), az Első a Föld! (EarthFirst!), a Kanadaiak Tanácsa, a szakszervezetek (AFL–CIO) „dolgoztak össze”, hogy mozgósítsák a környezetvédelmi, emberjogi és AIDS-ellenes aktivistákat, egyházi csoportokat, szakszervezeteket, farmereket stb. (Artner 2003:8).

Összesen körülbelül 700 szervezet és 40 000 diák, munkás, nemzetközi szervezetek és vallások tagjai, akik száz országból képviseltették magukat, vettek részt a tüntetésen. A demonstráció céljaként a WTO miniszteri tanácskozásának berekesztését foglalmazták meg. Hogy mi okból volt tapasztalható ekkora eddig nem látott összefogás a civilek között? A válasz a kollektív elégedetlenségben és haragban keresendő. A haragot pedig leginkább a következő tényezők váltották ki:

- egyre több ipari üzemet telepítettek a harmadik világba;
- kizsákmányoló, gyakran veszélyes munkakörülmények a harmadik világban;
- a környezetvédelmi szempontok figyelmen kívül hagyása.

Lényeges momentumnak tekinthető tehát az a tény, hogy a „csata Seattle-ért” azért bizonyult sikeresebbnek az előző tüntetéseknél, mert az eddig egy-egy problémával foglalkozó szervezetek most egy közös cél érdekében tudtak összefogni és együttműködni. Szociálpszichológiai szempontból vizsgálva az esetet egyértelműen állítható, hogy a szervezetek a globalizáció pozitív hatásai (mint például a gyors információáramlás, a közös identitástudat megléte, valamint az internet) voltak képesek egymással felvenni a kapcsolatot és értesülni a világ kizsákmányolt társadalmainak problémáiról, megteremtve ezzel egy olyan közös „mi-identitást”, mely képesnek bizonyult WTO-ellenes fellépésekre. A hasonló érdekeket valló és a szolidaritást fontosnak tartó szervezetek így saját elégedetlenségüknek kollektíve tudtak hangot adni. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk továbbá az internet adta lehetőségeket, melyek segítségével az egymást személyesen nem ismerő, de adott kérdésekben egyetértő emberek kapcsolatba tudtak lépni egymással. Mellékesen megjegyzendő, hogy ez a módszer sokkal inkább bizonyult költséghatékonynak és gyorsnak, mint a postai vagy telefonos úton történő kapcsolatba lépés. A fejlett információs és kommunikációs technológiáknak köszönhetően a nemzetközi civil szervezetek és egyéb mozgalmak tagjai koalíciókat alkotva tették hatékonyabbá a közös érdek mentén létrejövő demonstrációk szervezését. Ezen kommunikációs színterek segítségével olyan nemzeteken átívelő, közös „ellen identitás” (a globális civil szervezetek képviselői ugyanis egy „közös én” létrehozásával tudtak fellépni a WTO-val szemben) alakulhatott ki, amely a korábban nem látott módon volt képes összefogni a szervezeteket. Sokkal hatékonyabban, gyorsabban szerveződhetek a mozgalmak, és a különböző országok szervezetei között is létrejött egy könnyebb kommunikációs forma. A tüntetések szervezését a Public Citizen nevű szervezet készítette elő.

Valójában nem csak a WTO miniszteri tanácsának berekesztése, hanem a nemzetközi intézmények által irányított pénzügyi és kereskedelmi rendszer ellen szerveződtek a tiltakozások. A demonstráció viszont nem csupán az államok ellen szólt (mint az 1960-as években), hanem a multinacionális cégek és nemzetközi gazdasági intézmények ellen is. Ebben a

tekintetben a globalizálódó világ csírái ellen léptek fel a tüntetők, hiszen az akkor bő két évtizede létrejövő globalizáció nemhogy csökkentette, hanem tovább súlyosbította az egyenlőtlenségeket. A harmadik világ országainak kizsákmányolása, elnyomása már nem csak az adott kihasznált ország problémájává vált, hanem azoké a fejlett országokban élőké is, akik szolidaritást vállaltak ezekkel az államokkal. A seattle-i csata dokumentációjából, forrásokból egyértelműen kitűnik az is, hogy a harmadik országból származó politikusokat, küldötteket is megérintették ezek a célok. Ők is közösséget vállaltak a szervezetek törekvéseivel, és azonosulni tudtak azokkal. Mindez kifejezetten a Seattle-ben történt eseményekre vonatkoztatható.

A WTO előző üléseit, a Nemzetközi Valutaalap (International Monetary Fund – IMF) és Világbank (World Bank Group) tanácskozásait szintén kísérték demonstrációk, viszont ezek mégsem mozgattak meg akkora tömegeket, mint 1999-ben, Seattle-ben. Ezért mondhatjuk azt, hogy a globális civil társadalom kifejezés ettől kezdve vált használatossá.

Hogy miért vettek ilyen óriási számmal részt az „N30”-nak is becézett tüntetésen az a kommunikáció és a koalícióra való lépés mellett több tényezőnek is köszönhető. Ilyen tényezőnek nevezhetjük például a Direct Action Network-öt (DAN), mely az egyéni szervezetek laza koalícióját jelöli, megalakulásuk a novemberi tüntetések előtt pár hónapra tehető. Az interneten fellelhető tanulmányokból és naplószerű leírásokból egyértelműen kiderül, hogy a nagyszabású demonstrációt már akkor elkezdték szervezni, mikor kiderült, hogy a WTO tanács helyszíne Seattle lesz. Egy ilyen világméretű csúcstalálkozó pedig olyan lehetőséget biztosított az amerikai és a nemzetközi szervezeteknek, mely nagyobb potenciált jelentett számukra a figyelemfelkeltésre, és céljaik elérésére, mint a Nemzetközi Valutaalap vagy a Világbank tárgyalásainak megzavarása.

A tömegpszichózis megjelenése a seattle-i csatában

A Battle in Seattle kifejezés egy 2007-ben készített, Stuart Townsend által írt és rendezett mozi címeként is szerepel a köztudatban (a film eredeti felvételeket is tartalmaz). Hogy mi történt pontosan 1999. november 30-án nehéz megmondani, hiszen mást mutattak a hírek, mást írtak az újságok és tüntetők elbeszéléseiből is különböző információk birtokába juthatunk. Az imént említett film, az interneten található Youtube videók, a hírek és tanulmányok, valamint a tüntetők által készített személyes beszámolók segítségével mégis megpróbálunk választ adni arra a kérdésünkre: miért fajult a békésnek induló demonstráció vandalizmusba? Fontos megjegyezni, hogy maga a demonstráció nem érte váratlanul Seattle városát, hiszen különböző csoportok már hetekkel a találkozó előtt kifejezték nemtetszésüket. Arra viszont nem számított a városvezetés, hogy közel 50 000 ember vonul majd utcára és nem csak békés szándékkal. Az Egyesült Államok akkori demokrata párti elnöke, Bill Clinton egy nyilatkozatban közzétette, hogy aki nem ért egyet a WTO-val, nyugodtan adjon hangot véleményének. Azzal viszont valószínűleg ő sem számolt, hogy a tüntetés anarchiába és utcai csatározásokba torkollik majd.

A hosszú hónapok óta szervezett demonstráció eleinte békésen indult, a különböző szervezetek képviselői színes, figyelemfelkeltő jelmezekben, mondatokat skandálva vonultak fel Seattle utcáin. Akadtak viszont olyan tüntetők (számuk elenyészőnek mondható a csoporton), akik kirakatokat törtek be, graffiti feliratokat festettek az autókra, luxusáruházak és gyorséttermek ablakaira, illetve utcai tárgyakat rongáltak meg. A rendőrök ekkor még semmilyen beavatkozásra nem voltak feljogosítva. Nem kívántak olajat önteni a tüzre azzal, hogy közbelépnek, hiszen több oldalról is biztosították a tüntetőket a szabad véleménynyilvánításról. Fontos megjegyezni, hogy az agresszív és békés tüntetők célja, azaz a WTO ülések bojkottja nem különbözött egymástól, a felek a tüntetés módszerében és jellegében nem értettek egyet. Ezzel kapcsolatban egyébként a demonstrálók vezetői is vitába keveredtek egymással. A DAN tagjai a későbbiekben is tagadták azt a tényt, hogy a demonstrálók

bármelyike is erőszakot követett volna el valamely személy ellen, a kirakatok betörését és a kukák dobálását valamint rongálását ők nem minősítették erőszakos cselekedetként, továbbá az is nyilvánvalóvá vált, hogy a radikális csoportok anarchista, antiglob és szélsőbaloldali indíttatásúak voltak, sőt, az erőszakos fellépéséről hírhedt Black Bloc is jelen volt, amely biztossá tette a zavargások kirobbanását. Egyes források szerint a békés tüntetők jelentős száma tudni vélte, hogy lesznek majd bajkeverők, arra viszont egyik szervezet sem számított, hogy a rendőrséggel is szembe kell majd szállniuk.

A seattle-i polgármester – látva az erőszakos akciók eszkalálódását – külső nyomásra végül elrendelte a beavatkozást, bevetette a Nemzeti Gárdát, valamint szükségállapotot hirdetett a városban és reggel hét órától másnap hét óráig kijárási tilalmat rendelt el. Az intézkedés mögött húzódó nyomós okok a következők voltak:

- egyre növekedett az agresszív tüntetők száma, és a vezetés szerint a tüntetők törvénytelen cselekedeteket vittek véghez;
- a helyi és a világsajtó folyamatosan a seattle-i eseményekről írt és beszélt;
- Bill Clinton amerikai elnök érkezését várták.

Mindezek hatására a demonstráló tömeget (a békés tüntetőket is) elkezdték oszlatni a rendőrök. Ehhez gumilövedéket, könnygázt és paprikaspray-t használtak. A demonstrálók természetesen nem engedtek a rendőröknek és a következő szöveget skandálták: „Békés tüntetés!”. Nem érzékelték tisztán, hogy immár egy csoportról van szó, aminek vannak békés és agresszív tagjai is, hiszen a különböző szervezetek összeolvadásával immár egy nagy csoportról beszélhetünk, nem több kisebb szervezet tagjainak tömegéről. Ennek következményeként számos esetben a rendőrség által bevetett eszközök olyan tüntetőket sebesítettek meg, akik később, a vizsgálatok során teljesen ártatlannak bizonyultak. Az agresszív rendőri fellépésnek köszönhető, hogy a demonstrálók körében még inkább eluralkodott a harag és az elégedetlenség érzése, így a tömeg immáron egy a kiindulási állapothoz képest agresszívebb egységet alkotva vált egyre agresszívvá. Ezen történések esetében lehetünk tehát leginkább tanúi a tömegpszichózis jelenségének, hiszen számos eredetileg békés tüntető vált a csoporthoz való tartozása, illetve a karhatalmi túlkapások és erőszak miatt agresszívvá. Az adott személyek egyéni identitása feloldódott a tömegben, azaz azonosultak a rendőrség által bántalmazott csoporttal, így azok a tüntetők, akik egyénileg kizárólag békés úton nyilvánultak volna meg a tömeg és a helyzet hatására agresszívvá váltak.

A tüntetők köveket és Molotov-koktélokot dobáltak a rendőrök felé, akik összesen 500 rendbontót vettek őrizetbe. A demonstráció ennek ellenére a seattle-i fogház előtt is folytatódott, hiszen a szabadlábon lévő tüntetők az épület előtt a következő szöveget kiabálták hangosan: „Összefogunk, nem fogtok legyőzni!”. Ez esetben tehát továbbra is megfigyelhető, hogy a számos letartóztatott ellenére a csoport mégsem szakadt szét, a közös célért való „harc” továbbra is képesnek bizonyult összetartani a demonstrálók tömegét.

Az őrizetbe vett tüntetők támogatása, és fizikai szinten is a közelükben való tartózkodása egyértelműen jelzi, hogy a csapatösszetartó erő, a csoportidentitástudat nem szakadt meg. Többek között az összetartásnak is köszönhetően a letartóztatottakat végül szabadon engedték. Ez egy szintén a demonstrálók közül való ügyvédnö sikeres közbenjárásának, valamint a szakszervezetek általános sztrájkjal történő fenyegetőzésének volt köszönhető.

A demonstráció végül elérte a célját, hiszen a WTO miniszteri tanácsát nagymértékben megzavarták, maga a WTO csúcs teljes kudarccal zárult, még az ünnepi megnyitót sem tudták megtartani a szervezők. A nemzetközi sajtó egy új társadalmi erő, a globális civil szervezet megjelenéséről beszélt, mely érdekeit sikeresen érvényesítve hívta fel magára a figyelmet és volt képes bojkottálni a WTO üléseket. Ezt felismerve a WTO és a többi globális gazdasági szervezet a szintén óriási zavargásokat kiváltó genovai és prágai találkozókát követően a világtól elzárt helyeken, komoly rendőri biztosítás mellett igyekezett megtartani a fórumait.

Konklúzió

A seattle-i tüntetéssorozat bebizonyította tehát, hogy az egyéni érdekek összekovácsolása hatalmas tetteket képes véghezvinni. Nem véletlen, hogy Egyesült Államokbeli sajtóírások sorozata új hatalom megjelenésének nevezte a globális civil szervezetek seattle-i megmozdulását. Nyugtáznunk szükséges viszont, hogy egy csoport, jelesül a tiltakozó tömeg identitástudata mégsem bizonyult elég erősnek, hiszen csak ideig-óráig volt képes a fennmaradásra. A tüntetők személyiségbeli különbségei miatt ugyanis elkerülhetetlen, hogy a csoporton belül ellentétek keletkezzenek, melyet esetünkben az agresszív viselkedés példáz. Hogy végül melyik megnyilvánulást követi majd a tömeg, szintén számos tényezőn múlott Seattle esetében is. Az agresszív viselkedést egyértelműen befolyásolta és növelte a rendőrök (szintén agresszív) fellépése és a tüntetők egymás iránt érzett szolidaritása.

Az eseményekről pontos leírást alkotni és igazságot tenni természetesen nem lehet. Az úgynevezett „globális igazságosságot” szervezeti szinten meghatározni és annak nevében cselekedni pedig ugyancsak nehézkes. A társadalom, pont úgy, mint egy globális civil szervezet egyének tömegéből épül fel, akik a világot eltérő módon tapasztalják ebből adódóan egyes helyzetekben különbözően reagálnak és cselekszenek (békésen vagy agresszíven). A közös kapcsolódási pont megtalálása természetesen lehetséges. Minél határtalanabb, mondhatni globalizáltabb világban élünk ugyanis, annál több egyénnel akad lehetőségünk a közös kapcsolódási pont megtalálására és kialakítására. Minél inkább tisztában vagyunk viszont a világ problémáival annál inkább találunk majd olyan eseményeket és tetteket, melyek ellen valamilyen módon fellépünk szükséges. A kör így nem zárul be, hanem önmagát hajtva forog tovább.

Felhasznált irodalom

- Anheier, Helmut – Marlies Glasius – Mary Kaldor 2004 *Globális civil társadalom*. Budapest, Typotex.
- Artnér Annamária 2003 *Globalizációkritika a világban*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet. Műhelytanulmányok, 54. szám.
- Barcsi Tamás 2012 *A kivonulás mint lázadás*. Pécs, Publikon Kiadó.
- Bronstein, Avram 2009 *N30+10: Global Civil Society, a Decade After The Battle of Seattle*. Dialect Anthropol.
- Glied Viktor 2012 Zöld politikai dilemmák. In Pánovics Attila – Glied Viktor szerk. *...Cselekedj lokálisan! Társadalmi részvétel környezeti ügyekben*. Pécs, Publikon Kiadó, 41-55.
- Glied Viktor 2010 Civilek a klímátárgyalások árnyékában. *Civil Szemle*, VII. évf. 2:64-74.
- Hajnal Klára 2006 *A fenntartható fejlődés elméleti kérdései és alkalmazása a településfejlesztésben*. Doktori disszertáció. http://balkancenter.ttk.pte.hu/tarsadalom/letoltes/teljes_szerkesztett_1.3.pdf
- Levi, Margaret – H. Murphy, Gillian 2006 Coalition of Contention: The Case of the WTO Protests in Seattle. *Political Studies*, vol. 54:651-670.
- Róbert Péter 2002 Miért (nem) meritokratikusak a modern társadalmak? *Századvég*, 7. évf. 2:3-31.
- Scheiring Gábor 2008 Seattle nyomában. A globalizációkritikai mozgalom mint a globális kormányzás új tényezője. *Politikatudományi Szemle*, 17. évf. 3:87-107.
- Smith, Eliot R. – Mackie, Diana M. 2008 *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Szabó Gábor 2010 *Szétszakadó világunk. A globalizáció emberi jogi kockázatai*. Pécs, Publikon Kiadó.
- Tarrósy István 2012 Érzelmek geopolitikája. Civilizációk – identitások – érzelmek. In Bretter Zoltán – Glied Viktor – Vörös Zoltán szerk. *Az elkötelezett tanító. Tiszteletkötet Csizmadia Sándor 65. születésnapjára*. Pécs, Publikon Kiadó, 143-151.

Véleményvezérek az Interneten: az állampolgárok közti online politikai kommunikáció és hatásai⁴

1. Bevezetés

Az ezredforduló környékén, az Interneten zajló politikai társalgások egyre több kutató érdeklődését felkeltették. Az Internet társadalmi életben betöltött szerepe robbanásszerű növekedésnek indult a '90-es évek közepétől és ezzel párhuzamosan a világháló politikai viselkedésre gyakorolt hatásairól való gondolkodás is egyre hangsúlyosabbá vált. A téma politikatudományi becsatornázására nagy hatást gyakoroltak a demokrácia válságáról szóló elméleti és empirikus eredmények. Bár a demokrácia patológikus vonásairól való gondolkodás korántsem újkeletű, az ezredforduló táján a figyelem középpontjába kerülő megfigyelések az állampolgárok a politikától való egyre magasabb fokú elidegenedéséről komoly kihívások elé állította a politikatudományt is. A legnagyobb hatást kétségkívül Putnam *Bowling Alone* (2000) című munkája váltotta ki, melynek középpontjában az az aggasztó felismerés áll, hogy a 20. század közepe óta az amerikai állampolgárok társadalmi tőkéje, civil elkötelezettsége és mindezekkel együtt politikai érdeklődése és ismeretei folyamatosan csökkennek. A demokrácia működésének elégtelennek vélt módja volt az, ami miatt a politikatudomány egyes képviselői az online társalgások vizsgálata felé fordult. Bár jelentősen eltérő megközelítésű empirikus munkák is születtek, az alapkérdés szinte mindegyiknél megegyezik: hozzájárulnak-e az online politikai társalgások a demokrácia minőségének javításához? Az online politikai társalgások politikai viselkedésre gyakorolt hatása üdvös-e a demokrácia szempontjából?

Az Internet szerepét vizsgáló politikatudományi kutatások persze nem előzmény nélküliek. A társadalomtudományok már a '70-es évektől foglalkoztak a CMC (computer-mediated communication) jellegzetességeivel és a FTF (face-to-face) kommunikációhoz fűződő viszonyáról (pl. Hiltz – Turoff 1978) valamint az Internet társadalmi és politikai életben betöltött lehetséges szerepéről is születtek különböző optimista és pesszimista elméletek, mind a tudományos életen belülről, mind azon kívülről (lásd Kiss–Boda 2005).

A politikáról való társalgás demokratikus értéke is már régóta elfogadott a politikai gondolkodásban (pl. Dewey 1927; Tarde 1969 stb.) és erre a felismerésre épül a fentebb vázolt problémákra megoldási javaslatot kínáló deliberációelmélet is. Az online politikai társalgások vizsgálataira is nagy hatást gyakorolt a deliberáció gondolata, számos empirikus munka választotta normatív elméleti háttérének a deliberatív ideált. A kutatások másik nagy – bár számszerűleg előbbinél kisebb – csoportjára a politikai nyilvánossággal kapcsolatos elméletek gyakoroltak hatást és az online társalgásokra elsősorban, mint a nyilvánosság részeire, vagy – a fraser-i kritikára támaszkodva – mint önálló nyilvánosság(ok)ra tekintettek.

A két nagy csomópont inkább csak kérdésfeltevésében különül el egymástól, megközelítésük hasonló elméleti alapokon áll. Mind a deliberatív szemlélet, mind pedig a nyilvánosság problematikából kiinduló megközelítés nagyban támaszkodik Jürgen Habermas munkásságára, és a racionális-kritikai vita habermasi kritériumai valamint a német társadalomtudós egyéb gondolatai fontos hivatkozási alapként jelennek meg az empirikus munkákban.

Freelon joggal veti a témával eddig foglalkozók szemére, hogy túl szűk keretben vizsgálódnak, és kutatásaik elvitathatatlan érdemei mellett, számos fontos probléma elkerüli a figyelmüket, amely egy szélesebb értelmezési keretben nagyobb hangsúlyt kaphatna (Freelon

⁴ A dolgozat eredeti változata szakdolgozatként készült az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán.

2010). Dolgozatom célja eltávolodni az online politikai társalgások kutatásában uralkodó normatív megközelítésektől, melyek magukat a társalgásokat állítják középpontba és annak demokratikus jellegét vizsgálják. A hangsúlyt inkább a társalgások politikai viselkedésre gyakorolt hatására helyezem. A normatív megközelítések véleményem szerint ezt a szempontot kevésbé veszik figyelembe. Kiinduló feltételezésem, hogy az online társalgások politikai jelentőségét nem az online, hanem az offline térben kell keresni, ahol az online tapasztalatok a mindennapi politikai társalgások (*everyday political talk*) során fontos erőforrássá válhatnak. Ehhez Elihu Katz és Paul Lazarsfeld kétlépcsős kommunikációs folyamat modelljét veszem alapul, azt állítva, hogy az Internet hatására a modell egy harmadik lépcsőfokkal is bővíthető. Az erősebb médiafogyasztással rendelkező véleményvezérek, akik online társalgásokban is részt vesznek, erősebb hatással tudnak fellépni mikrokörnyezetükben.

A dolgozat első részében röviden ismertetem az online társalgások kutatásának fősodrába tartozó megközelítések főbb eredményeit és vitapontjait, majd a mindennapi politikai társalgások és a véleményvezérek fogalmának kibontása után megfogalmazom a hipotéziseimet. A dolgozat második részében egy 500 fős nem reprezentatív kutatás eredményeivel próbálom meg igazolni feltevéseimet és kijelölni a további lehetséges kutatási irányokat.

2. Demokratikus társalgás – online (szakirodalmi áttekintés)

Freelon kritikájának van alapja, de fontos azt is elismerni, hogy mind a deliberatív megközelítés, mind a nyilvánosság elméletekből kiinduló munkák bővelkednek az izgalmas empirikus eredményekben. Az is tagadhatatlan, hogy mindkét megközelítés alkalmas elméleti háttérként funkcionál a politikatudományi kutatások számára és olyan kutatási kérdések feltételére inspirál, amelyek közelebb vihetnek minket az online társalgások politikai viselkedésre gyakorolt hatásainak megértésében is.

A két uralkodó megközelítés az online társalgások demokratikus minőségét állítja a középpontba. Arra keresik a választ, hogy az online térben lezajló politikai beszélgetések mennyiben felelnek meg a demokratikus társalgás egy előre meghatározott standardjának. A kutatók erősen megosztottak ebben a kérdésben, és míg egy részük optimista eredményekről számol be azt hangsúlyozva, hogy lehetséges online térben a demokrácia szempontjából értékes politikai vita, mások ennek az árnyoldalait hangsúlyozzák és a demokráciára káros jelenségeként értelmezik az online társalgásokat.

Jürgen Habermas diskurzusetikája fontos hivatkozási alapot nyújt a témával foglalkozó kutatók számára, és gondolatai erősen meghatározzák az empirikus munkák irányát. Ez nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy Habermas munkásságában milyen központi szerepet töltött be a politikai nyilvánosság és a deliberáció kérdése, valamint maga a kommunikáció. A kommunikációval foglalkozó empirikus kutatások számára a világos, jól meghatározott normatív standardok meglehetősen jól alkalmazhatóak. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy a német gondolkodó egyáltalán nem lelkesedett az Internet politikai szerepével kapcsolatban. A deliberatív nyilvánossággal kapcsolatos, egy 2006-os konferencián elhangzó fejtegetéseiben az Internetet csak lábjegyzetben említi, azt állítva, hogy csak autoriter rendszerekben nyernek demokratikus jelentőséget az online interakciók, demokráciában csak fragmentálja az aktív közönség figyelmét (Rasmussen 2009).

Az online társalgások demokratikus potenciáljával kapcsolatban optimista szerzők elsősorban a CMC-kutatások eredményeire támaszkodnak, és az anonimitás és textualitás technikai adottságából, valamint a földrajzi- és időbeli korlátoktól való szabadságból indulnak ki. Számos kutatás megállapítja, hogy az online társalgásokban nagyobb részvételi egyenlőség alakulhat ki (Dubrovsky – Kiesler – Sethna 1991; Rice 1993; Hollingshead 1996). Ez elsősorban a kvázi-anonimitásnak köszönhető, amely csökkenti a szociális jellegű egyenlőt-

lenségek (kor, nem, bőrszín stb.) láthatóságát.⁵ Emellett a személyiségjellemzők egyenlőtlensége is csökkenhet azáltal, hogy a CMC kevésbé egyén domináns, mint a FTF társalgás (Walther 1995).

Az optimista szerzők azt is kiemelik, hogy az online politikai társalgásokban őszintébben nyilvánulnak meg a résztvevők, mint offline beszélgetéseik során. A CMC kommunikációban hiányzik a szociális jelenlét tapasztalata, és a társalgások textuális jellege valamint a nem-verbális jelek hiánya is növeli az érzelmi és kognitív távolságérzetet. Emellett az egyének fizikailag a saját privát környezetükben tartózkodnak a társalgás alatt, ami a kényelemérzetet és a vita feletti nagyobb kontroll érzését erősíti (Stromer-Galley 2003). Mindezek hatására az egyet nem értés társadalmi kockázatai csökkennek, az egyének inkább meg tudják fogalmazni a különvéleményüket (Rains 2005; Bargh – McKenna – Fitzsimmons 2002; Min 2007 stb.). Azt is megfigyelték, hogy a CMC nagyobb önleplezést, intimebb és közvetlenebb kérdéseket is „termel” és a perifériális interakció is kevesebb, mint a FTF társalgások során (Tidwell – Walthers 2002).

Több szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a látható egyéni jegyek hiánya csökkenti annak az esélyét, hogy érven kívüli szempontok befolyásolhassák a társalgást (Blader – Tyler 2003). A textualitás az érzelmi információkat is leválasztja a társalgásról, ezáltal kognitív-orientáltabb lesz a vita (Walther 1992). Az online társalgások racionalitáspotenciálját erősíti az is, hogy a résztvevőknek saját álláspontjukra is folyamatosan reflektálniuk kell, így kénytelenek lesznek az adott kérdésről a hirtelen asszociációkon túli véleményeket is megfogalmazniuk, saját maguk számára is világossá tenniük (McKenna – Bargh 2000). Érdekes lehet itt megemlíteni azt is – bár az általam ismert szakirodalom ezzel nem nagyon foglalkozott –, hogy ez a reflexió az egyén perspektívájába jobban bekapcsolhatja a közérdeket is. A politikai információk reflektálatlan feldolgozása során létrejött hirtelen asszociációk sok esetben az egyén saját érdekeinek vélt sérelmén (vagy teljesülésén) alapulhat, de nyilvános társalgás résztvevőjeként legitim módon érvelni csak akkor tud mellette, ha ezt a még nem kikristályosodott véleményét a közösség érdekeinek sérelmeként (vagy teljesüléseként) fordítja le. Ez az online társalgások során talán még inkább igaz, ugyanis anonim ismeretlenek közti textuális érintkezés során a privát érdekekre való hivatkozás sokkal kevésbé számít érvnek, mint személyesebb környezetben.

A politikai társalgásokkal kapcsolatban széles körben elfogadott nézet, hogy igazi demokratikus értéke az ellentétes nézetek megvitatásának van. Az offline szituációnál alacsonyabb társadalmi kockázatokkal jellemezhető, idő- és földrajzi korlátoktól megszabadított online tér lehetőséget nyújthat ellentétes gondolkodású személyek „összekapcsolódására”, míg a face-to-face környezet politikai társalgásaiban ennek kisebb a valószínűsége (ld. Neulle-Neuman 1984). Több empirikus eredmény is arról számol be, hogy mind a témák, mind a résztvevők, mind a stílusok tekintetében a sokszínűség jellemzi az online társalgásokat (Schneider 1997; Rasmussen 2007; Witschge 2008). A résztvevők motivációit vizsgáló kutatások is azt találták, hogy az online politikai társalgásokban való részvétel fontos mozgatórugója a sajáttól eltérő vélemények megismerésének vágya és a válaszolók többségét az egyet nem értés nem zavarja (Stromer-Galley 2003; Price 2009; Witschge 2008).

Az online társalgások demokratikus potenciálját hangsúlyozó szerzők tehát a társalgások nagyobb részvételi egyenlőségére, őszinteségére, racionalitáspotenciáljára, valamint az ellentétes nézetek megvitathatóságára hivatkoznak. Sok kutató viszont nem látja ennyire fényesen az online interakciók demokráciában betöltött szerepét és annak hátulütőire figyelmeztetnek. Ezek a szerzők a technikai lehetőségek helyett a felhasználói magatartást helyezik a középpontba.

⁵ Mivel a textuális társalgás során is explicitté válhatnak bizonyos szociális dimenziók (pl. iskolázottság, kor) valamint és a résztvevők is gyakran adnak ki magukról bizonyos információkat ezért az online tér sem rejti el teljesen az egyenlőtlenségeket, csak a láthatóságukat csökkenti.

Több kutató is hangsúlyozza a társalgások egyenlőtlen szerkezetét és arra hívják fel a figyelmet, hogy a kevés aktív résztvevő dominálja a társalgásokat, monopolizálják a figyelmet és irányítják az agendát (Dahlberg 2001; Schneider 1997). Holland politikai oldalak kommentjeit vizsgálva kutatók azt találták, hogy a kommentek 50%-át a kommentelők kevesebb, mint 5%-a posztolja ki (Schuth et al 2007). Witschge a részvétel egyenlőségét is megkérdőjelezi, mikor az online társalgások résztvevőit az offline újságokban megjelenő szereplőkkel hasonlítja össze, és azt találja, hogy bizonyos nézetek és résztvevők előtt az online fórumok teljesen zártak voltak (Witschge 2008).

Míg az optimista szerzők a textualitás és az anonimitás nyomán a nagyobb őszinteséget állítják a középpontba, addig a pesszimista kutatók az ezzel járó felelőtlenséget emelik ki és a *flaming* káros hatásait hangsúlyozzák. Ez a fogalom jelöli az online fórumokon oly gyakran megfigyelhető gyalázkodó, trágár, egymást sértegető megjegyzéseket, amely sokakat távol tarthat a társalgásokban való részvételtől (Mitra 1997). A *flaming* már nagyon korán akadémiai kutatás tárgyává vált (Lea et al 1992), de nem minden szerző osztja a fogalommal kapcsolatos félelmeket. Egyesek inkább azt emelik ki, hogy a szenvedélyes társalgásnak komoly demokratikus értéke van, mert gerjeszti a vitát és felszínre hozza az egyet nem értést. Sokkal veszélyesebb ezek korlátozása, melynek hatására a kommunikáció hatékonysága romlik, az érzelmi információk közvetítésének a nem verbális jelek hiánya miatt amúgy is korlátozott eszköztára tovább szűkül és a túlzott udvariaskodás inkább egyetértésre ösztönzi a résztvevőket (Benson 1996; Millard 1997). Éppen ezért Papacharissi megkülönbözteti az udvariatságot, amely csak a vitapartnerrel szemben sérti meg az etikettet és sokszor csak a vita túlfűtöttségét jelzi, valamint a civilizátlanságot, amely a demokratikus értékekre jelent veszélyt, azáltal, hogy például a csoport-hovatartozása alapján támadja a vitapartneret. A civilizátlanság általában mélyebben gyökerező vélekedéseket is takar, mint a hirtelen fellángolást kifejező udvariatság, ezért sokkal veszélyesebb is (Papacharissi 2004).

Az online társalgások racionalitáspotenciálját is érték kihívások. A racionális társalgás szempontjából oly fontos rezponzivitás egyes kutatók szerint az online társalgásokban nem valósul meg, a társalgó felek nem figyelnek egymásra (Wilhelm 1999), nem reagálnak egymás érveire és a monológok válnak dominánssá (Hill – Hughes 1998; Shank – Cunningham 1996; Jensen 2003). Ez a vita racionalitásának aláásása mellett a reflexivitást is megkérdőjelezi, hiszen az egyén nem kényszerül rá kifejtett véleményének a folyamatos megvédésére.

A legnagyobb vitát viszont az online társalgások sokszínűségének kérdése váltotta ki a kutatók között. Már a korai irodalmak is felhívták a figyelmet az internet fragmentálódásának veszélyeire (Davis – Owen 1998), az internetes közösségek homogenizálódásának tendenciájára (Knapp 1997), de a legnagyobb hatással kétségkívül Cass Sunstein Republic.com című könyve fogalmazta meg a problémát. Sunstein a *Boston Tea Party* történetén keresztül mutatja be az online társalgások homogenizálódásának veszélyeit. A hasonlóan gondolkodó, de térben egymástól elszigetelt egyének az Interneten találkoznak és társalgásokban vesznek részt. Megbízhatnak egymásban és mivel folyamatosan egymást erősítik meg, gondolkodásuk egyre extrémebb irányba tolódik el. A „kommunikációs enklávékban” az egyének szélsőségesebb álláspontra jutnak, mint azt egyéenként gondolkodva tennék (Sunstein 2001). A korábban szintén a pozitívumok között említett, nagyobb egyenlőséget és őszinteséget lehetővé tevő online „identitásvesztés” is átértelmeződik ebből a nézőpontból. A szociális identitás/deindividualizáció (SIDE theory) elmélet azt állítja, hogy az online környezetben az anonim és identitásukat veszítő egyének az egyéni identitás helyére erős csoportidentitást fejlesztenek ki, amely a külső csoportot inkább sztereotipizálja és kirekeszti (lásd Min 2007). Egyes kutatások a fragmentálódást még olyan csoportokban is tetten érik, ahol diverz vélemények ütköztetése volt várható (Hill – Hughes 1998; Wilhelm 2000).

Sokan viszont nem fogadták el ezt a helyzetértékelést. Fraser még jóval Sunstein előtt amellet érvel, hogy a fundamentális egyet nem értés hiánya demokratikus szempontból nem káros jelenség, sőt a csoporton belüli stratégiák és narratívák megkonstruálásában fontos szerepe van a hasonló gondolkodásúak társalgásainak (Fraser 1990). Az alapvető értékekben való egyetértés nem zárja ki, hogy a társalgásnak demokratikus értéke legyen. Az ideológián belüli kérdések és válaszok (lásd Freelon 2010) koherensebbé tehetnek egy adott gondolat-kört, segíthetnek a közös válaszok megtalálásában, miközben a közösen osztott értékekre való hivatkozás mindig közös nevezőt szolgáltat a kemény viták során is.

A „kommunikációs enklávék” más megközelítésben is fontos demokratikus értékkel bírhatnak. Az egyéneket körülvevő társas környezet politikailag homogén jellegére már több kutatás is felhívta a figyelmet,⁶ és a kisebbségi politikai álláspont fenntartása ellentétes gondolkodású politikai környezetben nehézkessé válik. Huckfeldt és Sprague kutatása rávilágított arra, hogy a mindennapi interakciók világában a kisebbségi álláspontot képviselők dupla hátrányt szenvednek el, lévén ők pontosabban érzékelik a többség tagjait, jobban tudatában vannak saját kisebbségi létüknek. Nem csak többször találkoznak disszonáns információkkal, hanem azt jobban fel is ismerik, mint a többség tagjai (Huckfeldt-Sprague 1987). Az Internetnek köszönhetően a mindennapi környezetükhöz képest autonóm véleménnyel rendelkező egyének is találhatnak saját álláspontjuk számára támogató közeget, így a homogenizációs nyomásnak is jobban ellen tudnak állni. Stromer-Galley mélyinterjúk kutatásában is azt találta, hogy azok, akik online a hasonló gondolkodásúak társaságát keresik, elsősorban azért teszik ezt, mert offline környezetükben saját véleményüket el kell hallgatniuk a békés együttélés fenntartása érdekében. Online érezheti úgy az egyén, hogy nincs egyedül véleményével, esetleg mások még jobban is ki tudják fejezni az álláspontját. Ezáltal új érvekkel vétezheti fel magát, így meg tudja erősíteni a mindennapi kommunikációs helyzetekben elszigetelt véleményét (Stromer-Galley 2003).

A Fraserből kiinduló és az autonómiát hangsúlyozó válaszok nem cáfolják meg a sunstein-i tézist, inkább csak árnyalják azáltal, hogy megmutatják: a homogén társalgások önmagukban nem feltétlenül jelentenek veszélyt a demokráciára, sőt fontos szerepet is tölthetnek be. Viszont nem zárják ki, hogy az offline környezetben véleményét elhallgatni kényszerülők ideológiát koherensebbé tevő társalgása éppenséggel szélsőséges, a demokráciára veszélyt jelentő gondolatok számára nyújt megerősítést. Stromer-Galley viszont arra is felhívja a figyelmet, hogy az interneten társalgók nagy többsége inkább a diverz társalgásokban szeret részt venni és csak kevés egyén keresi a hasonló gondolkodásúak társaságát (Stromer-Galley 2003), de Price és Witschge vizsgálatából is az derült ki, hogy a fórumozókat az egyet nem értés önmagában nem zavarja (Price 2006; Witschge 2008) és egyik fontos motivációjuk új nézőpontok, vélemények megismerése.

Végezetül érdemes még megjegyezni, hogy Freelon deliberatív megközelítésekkel kapcsolatos kritikája nem teljesen jogos. Freelon azt veti az online politikai társalgások kutatásában alkalmazott deliberációs szemlélet szemére, hogy az szinte csak egy véletlenszerűen választott háttér az internetes beszélgetések empirikus vizsgálatában. A kutatók felismerték, hogy az online fórumoknak, társalgásoknak hatása van a politikai gyakorlatra, viszont valamilyen politikatudományi elméleti keretet kellett adni az empirikus kutatásoknak. Ehhez „kapóra jött” a deliberáció egyébként is egyre népszerűbb elmélete, lévén, hogy annak középontjában is a társalgások, a vita áll. Ezt még néha ki egészítik a nyilvánosság fogalmával, majd vesznek egy teoretikust és az ő deliberáció kritériumaihoz hozzámérik az általuk megfigyelt online társalgást, majd levonják ebből a következtetést, hogy ez mennyiben felel meg a normatív elvárásoknak (Freelon 2010). Az ilyen jellegű kutatások úttörője Schneider, aki meghatározott négy habermasi szempontot az online társalgások deliberatív potenciál-

⁶ Angelusz Róbert és Tartós Róbert munkásságából tudjuk, hogy ez Magyarországon hatványozottan igaz (lásd: Angelusz – Tardos 2005, 2009).

jának értékelésére, majd megállapította, hogy az általa megfigyelt abortuszról szóló társalgásban ezekből a kölcsönösség és a diverzitás teljesül, míg az érvek minősége és az egyenlőség kritériumai kevésbé valósulnak meg (Schneider 1997). Az ilyen jellegű kutatásoknál van alapja Freelon megállapításának, de megfélekedezik arról, hogy a deliberatív szempontú kutatásoknak van egy másik ága is. Ezeket a kutatásokat nem a létező online társalgások iránti érdeklődés vezeti, hanem a deliberáció online térben történő megvalósításának lehetőségei. Ezért itt nem érvényesülhet Freelon vádja, hogy a kutatási témához választanak egy elméletet, hanem éppen fordítva, az elmélethez keresnek empirikus teret. Ezeknek a kutatásoknak nem célja a létező online társalgások deliberációs szempontú elemzése, inkább azokat a feltételeket keresik, amelyek között online is megvalósítható a deliberáció. Az Interneten megszervezett, szabályozott vita ugyanis sokkal költséghatékonyabb, és a résztvevőktől is sokkal kevesebb erőfeszítést kíván meg, mint az offline deliberáció.

E kutatások egy része már megvalósult deliberatív projekteket mutat be, olyan oldalakat, amelyeket kifejezetten a deliberatív ideál mentén szerveztek meg és a felhasználókra vonatkozó szabályok is ennek jegyében születtek meg (Dahlberg 2001; Heng – De Moor 2003). A kutatások egy másik része az online deliberáció hatásaival foglalkozik, hasonlóan azokhoz a vizsgálatokhoz, amelyek ezt offline környezetben teszik. Ezek a kutatások szabályozott, deliberatív elveknek megfelelő online vitahelyzeteket teremtenek és figyelnek meg (Price 2009; Min 2007). Tehát nem igaz, hogy a deliberáció mindig pusztán csak politikatudományi kontextusaként szolgál az empirikus kutatások számára, sok esetben ennél azért többről van szó.

3. Egy lépéssel hátrébb – online társalgások és a mindennapi politikai környezet

Az előző fejezetben röviden áttekintettem az online politikai társalgások vizsgálatának fő irányát, amely magát a társalgást állítja a középpontba és ezekben keresik azokat a jegyeket, amelyek alapján az online interakciók politikai jelentőségre tehetnek szert. Céлом, hogy kutatásomban ettől a megközelítéstől és a normatív szempontoktól is eltávolodjak. Ezért a társalgások helyett az azokban részt vevő egyénre helyezem a hangsúlyt, valamint személyes kapcsolathálójára, offline mikrokörnyezetére és az ezekben zajló politikai interakciókra. Első lépésben e perspektívaváltás szükségessége mellett fogok érvelni, majd a mindennapi politikai társalgások jelentőségének felvázolása után, az ebben aktív véleményvezér fogalmát fogom bemutatni.

A politikatudományi kutatások helyesen tették, hogy figyelmet szenteltek az online politikai társalgásoknak, hiszen az állampolgárok egymás közti politikai interakcióinak a jelentőségét nem igazán lehet kétségbe vonni. Nem meglepő az sem, hogy sokan foglalkoznak az állampolgárok mindennapi politikai társalgásainak vizsgálatával, és egyes szerzők a modern demokráciák legitimitásproblémáinak orvoslását is a választók nagyobb kommunikációs aktivitásában látják (lásd: deliberációelméletek). Az, hogy a politikáról való társalgás immár az online térben is lehetővé válik, jogosan keltette fel a kutatók érdeklődését, és jogosan feltételezik, hogy ennek a jelenségnek lehet valamiféle politikai relevanciája.

Amellett viszont már nehezebb érvelni, hogy ezt a politikai jelentőséget miért éppen magában a társalgás minőségében keresik a szerzők. Természetesen a fentebb kifejtett elméleti hatások jól megvilágítják ennek az okait, de ha ezt egy pillanatra félretesszük, akkor egyáltalán nem világos, hogy miért is várjuk el az online társalgásoktól, hogy beteljesítsék a demokratikus társalgás ideálját. Jogosan támasztunk-e olyan követelményeket az online társalgások felé, amelyeket az offline társalgásoktól sem várunk el? A mindennapi politikai társalgás kérdéseivel foglalkozó kutatók általában ezek politikai viselkedésre gyakorolt hatását állítják a középpontba, és olyan kérdéseket tesznek fel, hogy a politikáról való

beszélgetések miként hatnak a politikai részvételre (Mutz 2006), a politikai ismeretekre (Eveland 2004) vagy éppen az informált szavazásra (Tóka 2010). Több kutatás vizsgálja a mindennapi politikai interakciók karakterisztikáját is, olyan kérdéseket állítva a középpontba, hogy kik (Wyatt et al 1996) és hol (Wyatt, Katz, Kim 2000) beszélnek politikáról és mennyire tabumentesen teszik ezt (Eliasoph, 1998), de ritka, hogy egy normatív demokratikus ideálhoz mérnék a beszélgetéseket. Ezek a példák rávilágíthatnak arra, hogy nem biztos, hogy indokolt az online társalgások felé ilyen magas elvárásokkal közelíteni.

Felvethetjük azt is, hogy a társalgásokat a középpontba helyező kutatások mintha megfeledekeznének arról, hogy meglehetősen korlátozott számú állampolgár vitatkozik politikáról online. Tehát, ha a kutatások a társalgások demokratikus voltát állapítanák is meg, akkor is kérdéses, hogy ez egyáltalán milyen jelentőséggel bír. Nincsenek biztos adataink arra nézve, hogy hányan vitatkoznak rendszeresen politikáról online – különösen Magyarországra nézve – de Diana Mutz és Magdalena Wojcieszak amerikai mintájukban azt találták, hogy az internethasználók 11%-a használt a megelőző évben chatszobát vagy fórumot, és nekik mindössze a 10%-a vett részt politikai tematikájú oldal társalgásaiban. Erősen megkérdőjelezhető, hogy ha a társalgásokban az állampolgárok ilyen kis aránya vesz részt, akkor ezek minőségének mennyire lehet egyáltalán jelentősége. A szerzőpáros tanulmányának a legérdekesebb megállapítása viszont az, hogy a nem politikai környezetben online társalgást folytatók fele találkozik legalább néha politikai témákkal (Wojcieszak-Mutz 2009). Ezekben a társalgásokon már végképp nem lehet számon kérni a demokratikus vita szempontjait, mégis komoly jelentőséggel bírhatnak az ezekben részt vevő, politika iránt kevésbé elkötelezett, nagyszámú egyén politikai viselkedésére nézve.

Mindezek alapján célként fogalmazhatjuk meg, hogy a politikai társalgások politikai jelentőségének vizsgálatát ne a társalgások minőségének értékelésére szűkítsük le, valamint azt is, hogy a társalgások lehetséges hatását az abban résztvevők körén túlra is kiterjesszük. Ezzel a perspektíaváltással figyelmünket a társalgásban részt vevő egyénre és a rá gyakorolt hatásokra fordítjuk, valamint az ő személyes kapcsolathálójára, ahol ezek a hatások megjelenhetnek.

Még mielőtt azonban tovább lépnénk ebbe az irányba ismételten meg kell jegyezni, hogy azok a megközelítések, melyekkel szemben dolgozatom meghatározza magát, saját elméleti keretükben relevánsnak bizonyultak és számos olyan eredményt tudnak felmutatni, amely az én kérdésfeltevéseim számára is jól használható. A politikai viselkedés szempontjából is fontos szerepe van a reflexivitásnak, a nagyobb önleleplezésnek és az érvelési kényszernek. A Sunstein által vizsgált homogenizálódás és ennek következményei – akár az extrémizálódás, akár az autonóm vélemény fenntartás szempontjából értékeljük is –, fontos szerepet töltenek be az egyén politikai attitűdjeinek formálódásában. Ezért is tartottam fontosnak a dolgozat első részét ezen megfigyelések bemutatásának szentelni. Viszont a normatív megközelítések túlsúlya a téma számos fontos aspektusát elrejteti, ezért indokoltnak tűnik más nézőpontok bevonása is az online társalgások vizsgálatába.

3.1 A véleményvezérek és a mindennapi politikai társalgás környezete

A modern társadalomtudományi gondolkodásban a kommunikáció közösséget alkotó, fenntartó és formáló szerepe gyakorlatilag axiómának számít. A politikáról való társalgásoknak is fontos szerepe van egy közösség, a politikáról való közös jelentéseinek létrehozásában. Az informális, önmagán túlmutató céllal nem rendelkező, spontán politikáról való beszélgetések (Kim-Kim 2008) során nem csupán a politikai események közös tapasztalati alapon álló perspektivikus feldolgozása történik meg, hanem az interakció során magához a politikához is viszonyulnak a felek. Így egy, a politikai kommunikáció által átszőtt hálózatban olyan közös politikai jelentés-együttes (diskurzus) jön létre, melynek segítségével a közösség tagjai

hasonlóan strukturálják a politikai jelenségeket. Ez nem jelent feltétlenül politikai homogenitást, nézetközösséget, hanem inkább egyfajta közös politikai nyelvet és relevanciastruktúrát, a politikára vonatkozó közös magától értetődőségek világát, amelyen keresztül az egyes politikai eseményekhez az adott közösség tagjai viszonyulnak.

Ennek a jelentéseggyüttesnek az integráltsága és racionalitásfoka természetesen függ a benne megnyilvánuló politikai beszélgetések gyakoriságától is. A politikai társalgások hatására ugyanis a politikához való szubjektív viszonyulás reflektálatlan tartományai is interszubjektív reflexió alá kerülnek és a közös értelemeggyüttes részévé válhatnak. A politikai társalgások gyakorisága pozitív összefüggést mutat a politikai ismeretszinttel (Eveland 2004) és az informált választás valószínűségével is (Tóka 2010). Persze az is felvethető, hogy kik és hol beszélgetnek politikáról, mekkora kiterjedésű az a környezet, amelynek a politikához való viszonyát a politikai társalgások integrálják. A politika sok szituációban tabutémának számít a társalgások során (Eliasoph 1998), így a kommunikációs szituációk csak kisebb részében jelennek meg politikai társalgások is. A legtöbb kutatás arra a megállapításra jut, hogy csak a közelebbi kapcsolatainkban, otthon és barátok körében beszélünk rendszeresen politikáról, míg nyilvános helyeken inkább más témák (szórakozás, sport) dominálják a beszélgetéseket, és a politikai témák kerülése a jellemző (Wyett et al 2000). Tehát a szűkebb mikrokörnyezet az, ahol a politikához való viszonyulás integráltabb egységet alkot.

Ezek a hálózatok azonban a politikai tájékozottság, felkészültség, érdeklődés és a személyiségjellemzők alapján nem homogén tömböket takarnak. A közösségnek lehetnek olyan tagjai, akiknek a véleménye nagyobb súllyal esnek latba a politikai társalgások során, mint másoké. Ezeket a személyeket a szakirodalom és a köznyelv is véleményvezéreknek nevezi.

A véleményvezérek fogalmát Paul Lazarsfeld és Elihu Katz a kommunikáció kétlépcsős folyamatáról szóló elmélete kapcsolta be a társadalomtudományi gondolkodásba. A szerzők azt állították, hogy a média hatása a társadalom tagjaira nem olyan közvetlen, mint azt addig sokan gondolták, hanem közvetetten, a véleményvezéreken keresztül jut el a szélesebb rétegekhez. A kisszámú, magas médiafogyasztással rendelkező véleményvezér interpretálásában jutnak el a médiából áramló információk a többséghez (Katz-Lazarsfeld 1955). A gondolat számos területre megtermékenyítően hatott, bár a politikatudományi kutatások nem mutattak túl nagy érdeklődést a téma iránt, annak ellenére sem, hogy Lazarsfeld először éppen egy politikai viselkedéssel kapcsolatos vizsgálatában fogalmazta meg a később jelenségek nagyobb körére általánosított elméletét (Lazarsfeld et al 1944).

A fentiekben bemutatott mindennapi környezet biztosítja azt a terepet, amelynek talaján a véleményvezérek kifejthetik hatásukat. Az elmélet szerint a politikai véleményvezérek erőteljesebb médiafogyasztók, jobban követik a politikai élet eseményeit és ezeket közvetítik a politikában kevésbé járatos, kevésbé érdeklődő választópolgárok felé. A közös politikai „magától értetődőségek” talaján a véleményvezér képes azon a nyelven megszólalni, ami a közösség sajátja, amelyen a politikát értelmezik, amelyen a politikához viszonyulnak, és amelyre a tömegmédia nem lehet képes. Politikai álláspontját olyan érvekkel tudja alátámasztani, amely illeszkedik a közösség relevanciastruktúrájához, ezáltal hatása erősebb lehet, mint a direkt politikai kommunikációnak, melynek érvkészlete egy általános választót, vagy választói réteget szólít meg.

A véleményvezérek hatását politikai szereplők is felismerték, és a 2004-es amerikai elnökválasztáson Bush, 2008-ban pedig Obama használta sikeresen a véleményvezéreket a kampány során (Nisbet – Kotcher 2009).

De kik is azok a véleményvezérek? Katz három dimenziót különböztet meg a véleményvezérekkel kapcsolatban. Az első a „ki?” kérdésre felel, amely a véleményvezér személyiségjegyeit és egyéni attribútumait állítja a középpontba. A második a „mit tud?” kérdésre keresi a választ, és a véleményvezér tudásszintjére, ismereteire vonatkozik. A „kit tud elérni?” kérdés-

re adott válasz alkotja a harmadik dimenziót, amely a véleményvezér „hatókörét” vizsgálja (Katz 1957). Ezen dimenziók kombinációja teszi lehetővé, hogy a véleményvezérek ne csak felhívják a környezetük figyelmét bizonyos témákra, hanem orientálják is az ezekhez való viszonyulást, akár meggyőzés, ajánlás útján, akár tudatlanul szerepmódként (Nisber-Kotcher 2009)

Lazarsfeldék lényeges megállapítása, hogy a véleményvezér pozíciója nem státuszfüggő, minden osztályban és foglalkozásban megtalálhatóak, hasonló státuszjegyekkel rendelkeznek, mint azok, akikre hatással vannak. Saját státuszcsoportjukban viszont a véleményvezérek informáltabbnak számítanak, mint a nem véleményvezérek. A véleményvezérek kutatásában egyre elterjedtebb network-szemlélet inkább a kapcsolathálózati pozíció szerepét emeli ki. Egyrészt arra helyeznek nagy hangsúlyt, hogy az egyén mennyire rendelkezik központi pozícióval saját hálózatában, másrészt pedig arra, hogy mennyire rendelkezik kapcsolatokkal a saját csoporton kívülről. Burt szerint az outgroup kapcsolódásoknak azért van jelentősége, mert így olyan információkhoz juthat az adott személy, amelyhez saját hálózatának többi tagja nem (Burt 1999), és ez értékes erőforrást jelenthet a számára.

3.2 Véleményvezérek az Interneten

A korábbiakban azt tűztem ki célul, hogy az online társalgások politikai jelentőségét ne magában a társalgásban, és ne is csak a résztvevőkre gyakorolt hatásában keressem, hanem azt a környezetet is vegyem figyelembe, ahol ezek a hatások megnyilatkoznak. Ehhez felvázoltam az egyén politikai kommunikációjának környezetét, valamint a véleményvezér szerepét, aki otthonosan lép fel ebben a környezetben és képes befolyásolni annak tagjainak politikai viselkedését. Ezek segítségével lehetőségünk nyílt az online társalgások politikai viselkedésre gyakorolt hatásának újragondolására. Dolgozatom legfontosabb hipotézise, hogy az online társalgásokban a teljes társadalomhoz viszonyítva felülreprezentáltak a véleményvezérek, akiknek online térben szerzett tapasztalatai saját mikrokörnyezeteikre is hatással vannak.

A kommunikáció kétlépcsős folyamatának elmélete azt állítja, hogy a mediatizált térben zajló politikai események az erőteljesebb médiafogyasztásnak kitett véleményvezéreken keresztül jutnak el a társadalom szélesebb rétegeihez. Az internethasználat tömegessé válásával viszont felvethető a kérdés, hogy nem bővíthető-e a modell egy köztes lépcsőfokkal? A véleményvezérek nem csak passzív fogyasztói a politikai tömegkommunikációnak, hanem lehetőségük nyílik a szerzett információk megvitatására online térben is. A harmadik lépcsőben, a saját környezetük offline színtereire a véleményvezér már az online társalgások tapasztalataival a háta mögött léphet ki.

A felvázolt modell folyamatjellegének finomítására még vissza fogunk térni, de először érdemes áttekinteni, hogy mit is jelent ebben a perspektívában az online társalgások tapasztalata.

Online társalgások során, az abban résztvevő egyén társadalmi kockázatok nélkül fejtheti ki saját álláspontját a médiából szerzett információkról. Ezáltal álláspontja világos megfogalmazására nem hétköznapi beszédhelyzetben kényszerül rá először. Kifejtett álláspontját kihívások érhetik a társalgás során, így folyamatosan rákényszerül megvédeni azt. Számos érveléssel és ellenérveléssel találkozhat, melynek hatására saját érvelési repertoárja is jelentősen bővül. Emellett informáltsága is nő, új információkat szerezhet és más megközelítéseket, nézőpontokat ismerhet meg, mint amelyekkel saját környezetében találkozhat. A nagyobb informáltság és a folyamatos érvelési kényszer miatt saját álláspontja határozottabb és biztosabb lábakon álló lesz.

Ezt a gondolatmenetet kutatási eredmények is megerősítik: az online társalgásokban való részvétel fontos motivációja az ismeretszerzés, más nézőpontok megismerése és a saját

álláspont önmaguk számára is világosabbá tétele, a reflexió (Stromer-Galley 2003; Witschge 2008). A társalgások hatására az érvelési repertoár szignifikánsan nő, pro-és kontra érveket is jobban ismernek a résztvevők (Price 2006).

Ezek alapján az a kérdés is felvethető, hogy az online politikai társalgásokban való részvétel hatást gyakorol-e az egyén politikai álláspontjára. A legtöbb kutatás arra a következtetésre jut, hogy a vélemény irányának megváltozása ritka, viszont az álláspontok határozottabb, szofisztikáltabb és informáltabb pozícióba mozdulnak el a társalgások hatására (Min 2007; Price 2006; Witschge 2008). Price azonban egy másik nagyon érdekes hatásra is felhívja a figyelmet a ritka véleményváltozásokkal kapcsolatban. Kutatásában úgy találja, hogy az online csoportnak a vita utáni véleményre közvetett hatása van. A csoport hatása az egyéni kifejezésre hat a vitában, és az egyéni kifejezés közvetíti a véleményváltozást. Ez azt jelenti, hogy a csoport által közvetített vélemény saját véleményként kifejezve válik az egyén véleményévé (Price 2006).

Mindezek alapján az online társalgásokra úgy is tekinthetünk, mint a véleményvezérek edzőterére. Itt végzik el saját álláspontjuk tisztázását, a lehetséges ellenérvek megismerését és az arra adható válaszok tesztelését. Az online tér tétnélküli, kockázatmentes társalgásai olyan tapasztalatokkal gazdagíthatják az abban részt vevő egyént, amelyek segítségével offline környezetében még erőteljesebb hatást tud kiváltani. Világos, átgondolt állásponttal, alapos érvkészlettel és magasabb információs szinttel léphet be az offline mindennapi politikai beszélgetések nyilvánosságába.

A fentiekben elnagyoltan kifejtett gondolatot mindenképpen szükséges finomítani. Egyrészt a kommunikáció kétlépcsős modelljében a folyamatjelleg világos volt: a médiából szerzett információkról beszélnek a véleményvezérek szélesebb környezetükben. Az itt felvázolt harmadik lépcsőfokot a folyamat közepére helyeztük, de természetesen ez a valóságban nem szükségszerűen van így. Az egyes lépcsőfokok összekeveredhetnek, lehetséges, hogy offline környezetben előbb beszélget valaki egy témáról, mint online. Viszont az egyes politikai események és témák nem önmagukban állnak, hanem nagyobb összefüggésekbe, témarendszerekbe ágyazódnak be, ezért maga az a tény, hogy valaki rendszeresen részt vesz online társalgásokban, már elérhetővé teszi azokat a tapasztalatokat, amelyeket fentebb részleteztünk.

Másrészt az edzőtér hasonlat valamiféle szándékosságot sugall, mégpedig azt, hogy a véleményvezérek tudatosan azért vesznek részt az online társalgásokban, hogy hatékonyabban tudják befolyásolni környezetüket. Azonban – mint a későbbiek során látni fogjuk – maga a véleményvezér státusz sem feltétlenül tudatos, könnyen elképzelhető olyan szituáció, hogy valakinek egyáltalán nem áll szándékában a mások befolyásolása, mégis erős hatással van környezetének politikai viselkedésére. Nem szükséges ezért, hogy az offline véleményvezérek azzal a szándékkal társalogjanak online politikáról, hogy ezzel nagyobb hatást legyenek képesek kiváltani, tehetik ezt pusztán azért is, mert informáltabbak szeretnének lenni, saját álláspontjukat még jobban meg akarják alapozni, vagy csak mert egyszerűen szeretnek politikáról beszélgetni. Ez nem cáfolja a feltételezésünket, hogy az online aktív véleményvezérek erősebb hatással tudják befolyásolni környezetüket annak köszönhetően, hogy online is társalognak politikáról.

Mindezek alapján az online társalgások jelentőségével kapcsolatban az alapállításom: azáltal, hogy a kommunikáció kétlépcsős folyamata bővíthető egy harmadik lépcsőfokkal, a kisszámú, magas politikai érdeklődéssel rendelkező véleményvezér még erősebben tudja befolyásolni környezetének nagyszámú, politikai iránt kevésbé érdeklődő, politikai döntéseinek meghozatalakor véleménykövetőnek számító tagjait.

Kutatásunk hipotézisei ebből adódóan a következők:

H1: A teljes társadalomhoz viszonyítva az online társalgásokban jelentősen felülreprezentált a véleményvezérek aránya.

H2: Az online társalgásokban való részvétel szignifikánsan növeli az offline véleménybefolyásolás esélyeit.

H3: A véleményvezérek motivációja, hogy részt vegyenek online társalgásokban, különbözik a nem véleményvezérektől. A véleményvezérek inkább információt szeretnének szerezni és új érveket megismerni az online társalgások hatására.

A dolgozatomban a hipotézisek elemzéséhez kísérletet teszek egy véleményvezér tipológia kialakítására is.

3.3 Módszer

A hipotézisek tesztelésére a legalkalmasabb módszer egy országos reprezentatív minta lenne, ahol a kérdések között szerepelne egy blokk, amely az online társalgásokban való részvétellel kapcsolatos. Ezáltal összehasonlíthatóak lennének az online társalgásokban részt vevő egyének az azokban részt nem vevőkkel. Azt is meg lehetne nézni, hogy a véleményvezérek mekkora része beszélget politikáról online és össze lehetne hasonlítani őket azokkal a véleményvezérekkel, akik nem beszélgetnek online. Jelen kutatás keretében ilyen vizsgálatot nem áll módomban megvalósítani, ezért a vizsgálatom célja inkább csak felhívni a figyelmet a téma fontosságára és esetleges későbbi szerepeltetésére politikai viselkedést vizsgáló nagymintás kutatásokban (pl.: DKMKA projekt).

Kutatásomban 500, online politikai társalgásokban részt vevő egyén töltötte ki kérdőívet 2013. március 1. és március 12. között. A kérdőívet az index.hu, az origo.hu politikai fórumain, a mandiner.hu, a hvg.hu, a mno.hu, a nol.hu, a magyararhirlap.hu, a nepszava.hu kommentfelületein, valamint pártvezetők (Orbán Viktor, Mesterházy Attila, Vona Gábor, Schiffer András, Gyurcsány Ferenc) és az Együtt 2014 Facebook oldalainak kommentfelületén osztottam meg. A minta ezért természetesen nem reprezentatív az online politikai társalgásokat folytatók populációjára, de igyekeztem kiküszöbölni számos torzító körülményt. Először is, bár a kérdőív közzétételének helyei önkényesen kerültek kijelölésre, törekedtem arra, hogy meglehetősen nagy felhasználói aktivitású oldalakat válasszak ki és az oldalak politikai beállítottsága alapján is a kiegyensúlyozottságot tartottam szem előtt. Az adott oldalakon emellett törekedtem arra is, hogy a felhasználók minél nagyobb részéhez jusson el a felhívás, azáltal, hogy több alkalommal és különböző időpontokban (reggel, délelőtt, késő délután, este) helyeztem el minél több cikk és bejegyzés alatt valamint topikban. Mindezek ellenére is óvatosan kell bánni a következtetések levonásával, de talán bizonyos összefüggésekről így is képet kaphatunk.

A kérdőív két nagyobb részből tevődött össze (lásd: Melléklet). Az első rész (1.-9.) az online társalgásokkal kapcsolatos kérdéseket tartalmazza, míg a második, általánosabb blokkban szerepelnek többek között a médiafogyasztással, mindennapi politikai társalgásokkal és véleményvezérekkel kapcsolatos kérdések (10.-19.). Ez utóbbi blokk kérdései – a 14. kérdést leszámítva – szó szerinti átvétele a TÁRKI által lekérdezett 2009-es választáskutatás megfelelő kérdéseinek, mely a Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány megbízásából készült. Erre azért volt szükség, hogy az általam mért adatokat össze tudjam hasonlítani egy nagymintás országosan reprezentatív kutatás adataival.

Az adatbázisból adatredukciós módszerekkel létrehoztam magyarázó változókat, amelyeket elemzésemben használni fogok. Létrehoztam egy, a mindennapi politikai társalgásokat mérő főkomponenst (polbesz PC), egy online aktivitást mérő főkomponenst (Onlaktív PC), valamint ez utóbbiban szereplő változókból két faktort is készítettem: egy közösségi oldal

aktivitást mérő faktort (FB aktív) és egy kommentelési aktivitást (komment aktív) mérő faktort. Egy médiahasználat főkomponens (médiahasználat PC) is született, amelyből kihagytam a rosszul illeszkedő internetes informálódás változót, amely változón gyakorlatilag a minta egészére magas érték volt jellemző.

Az online társalgásokkal kapcsolatban különböző állítások szerepeltek a kérdőív 9. kérdésblokkjában. Azokból az állításokból, amelyek az információszerzésre és az érvekre vonatkoztak egy újabb főkomponenszt hoztam létre, amelyben a magas érték azt jelöli, hogy a válaszadó egyetért azokkal az állításokkal, hogy az online társalgások hatására információkkal és érvekkel gazdagodik (érvinformáció PC). A másik főkomponens magas értéke a homogenitás-perspektíva szerinti online társalgókat takarja, akik azért szeretnek online politikáról beszélgetni hozzájuk hasonló gondolkodású egyénnel, mert környezetükben nem tudnak olyan őszintén beszélni véleményükről (autonómia PC). Ezen kívül függő változóként szerepeltettem az ideológiai beállítottságot is, egyik változón a bal-jobb skálán való elhelyezkedést, a másikon pedig a liberális-konzervatív tengelyen való elhelyezkedést mértem. (A főkomponensek és faktorok értékeit lásd: Melléklet).

A véleményvezérek mérése okozta a legnagyobb nehézségeket. Rogers négy lehetséges módszert nevez meg a véleményvezérek mérésére: a szociometriát, az informátorok értékelését, az önértékelést és a részt vevő megfigyelést (lásd: Bencze – Bodor, 2011). Ezek közül talán az önértékelés a legkevésbé megbízható, de a survey módszernél nem tudunk másra hagyatkozni, mint a válaszadók saját ítéleteire. A Magyar Választáskutató Program is az önértékelés módszerével vizsgálta a véleményvezéreket, mégpedig két kérdéssel. Az egyik kérdés (nálam 13. kérdés) azt vizsgálta, hogy a válaszadó milyen gyakran próbálja meggyőzni környezetét a saját politikai álláspontjáról, míg a második erre vonatkozó kérdésblokk (nálam 15. kérdés) arra vonatkozott, hogy milyen gyakran fordulnak tanácsért különböző témákban a válaszadóhoz környezetének tagjai. A két kérdést változtatás nélkül vettem át saját kérdőívembe, így ezeken a kérdéseken keresztül tudom összehasonlítani a saját eredményeimet a TÁRKI eredményeivel. Azonban nem tartottam elegendőnek a véleményvezérek mérésére ezt a két kérdést. Az első kérdés az adott egyén szándékára kérdez rá, azaz arra, hogy célja-e a meggyőzés (VV meggyőzés), míg a második arra, hogy környezete igényt tart-e a tanácsaira (VV ügyszpecifikus PC). A véleményvezér hatékonyságát, sikerességét mérése érdekében rákérdeztem arra is, hogy mennyire jellemző, hogy mások az adott válaszadó érveinek hatására változtatják meg álláspontjukat egy témában (sikeresség). Önmagában ugyanis a meggyőzési szándék és hogy sokan kérnek tanácsot valakitől nem jelenti azt, hogy képes is befolyásolni a környezetét, valamint az sem szabad elfelejteni, hogy valakinek a környezetére gyakorolt erős hatása nem feltétlenül szándékolt.

Lazarsfeldék elsősorban a magasabb információsztet állították véleményvezér-konceptiójuk középpontjába, míg a network-irodalom a kapcsolathálózati pozícióval magyarázták a környezetre gyakorolt erősebb hatást. Jól látható, hogy a előbbi a véleményvezérek azonosításánál a katz-i meghatározásból a „mit tud?” dimenziót, míg utóbbi a „kit tud elérni?” kérdését hangsúlyozza. A témával foglalkozó kutatások egy része azonban az első kérdésre, a „ki?” dimenziójára fókuszál, és a személyiségjellemzőikben keresi a potenciális véleményvezéreket. Én is indokoltnak tartom a személyiségjegyek figyelembe vételét, ezért a 14. kérdésblokkban az ún. személyiségerősség-skálát szerepeltettem, amelyet Gabriel Weimann fejlesztett ki a véleményvezérek mérésére, és használt sikerrel több kutatásában is (Weiman et al 2007). A skála változóiból létrehoztam egy személyiségerősséget mérő főkomponenszt (VV személyiség).

Így tehát négy változóval mérem a véleményvezéreket: a meggyőzés szándékot, a hálózati-pozíciót (tanácskérési-gyakoriságot), a véleménybefolyásolást, valamint a személyiséget is egy-egy változó képviseli. Mint elemzésemben látható lesz, ezek közt bár van összefüggés, nem fedik egymást, ezért változóim segítségével megkísérlek létrehozni egy véleményvezér tipológiát is.

4. Eredmények

Az első kérdésünk arra vonatkozott, hogy online politikai társalgásokban valóban felülreprezentáltak a véleményvezérek a társadalom egészében vett arányukhoz képest. A teljes népeségre vonatkozó adatokat a Magyar Választáskutató Program 2009-es TÁRKI-kutatásából határozhatjuk meg. Sajnos ebben a kutatásban csak két kérdés foglalkozott a véleményvezérekkel, így a korábban felvázolt többdimenziós elemzésre itt még nincs lehetőségem, a vonatkozó kérdéseket viszont változtatás nélkül vettem át a TÁRKI-kérdőívből.

1. táblázat - A „Ha Önnek valamilyen határozott álláspontja van egy politikai kérdéssel kapcsolatban, kérem mondja meg, milyen gyakran próbálja meggyőzni barátait, ismerőseit, munkatársait saját álláspontja felől?” kérdésre adott válaszok százalékos megoszlása a két mintában (valid percent).

	TÁRKI 2009	Online társalgások 2013
Gyakran	6,2 %	24,2 %
Néha	17,2 %	38,8 %
Ritkán	28 %	26,6 %
Soha	48,1 %	10,4 %
Nem tudja	0,5%	-
Total	N=2978	N=500

A meggyőzési szándékkal kapcsolatos kérdésre adott válaszok mintánkénti megoszlását láthatjuk az 1. táblázatban. Világosan látszik, hogy az online társalgásokban jóval magasabb arányban vannak azok, akik igyekeznek meggyőzni környezetüket saját politikai álláspontjukról. Majdnem négyszer annyian állították az online társalgások résztvevői között, hogy gyakran teszik ezt, de több mint kétszer annyian vannak azok is akik a „néha” válaszlehetőséget jelölték meg. Érdekes felhívni a figyelmet arra is, hogy az online társalgások résztvevőinek majdnem a negyedének kifejezett célja saját környezetének a meggyőzése és a minta csaknem kétharmada legalább néha megkísérli ezt. Ez utóbbi a teljes népességnek alig az egyötödére jellemző.

2. táblázat - A „Most néhány témát sorolok fel, amiben az emberek időnként véleményt, tanácsot kérnek egymástól. Milyen gyakran szoktak Öntől véleményt, tanácsot kérni például azzal kapcsolatban, hol, mit lehet előnyösen vásárolni: gyakran ritkán vagy soha?” kérdésre adott válaszok kategóriánkénti százalékos megoszlása a két mintában.

	Soha		Ritkán		Gyakran		Total	
	T2009	O2013	T2009	O2013	T2009	O2013	T2009	O2013
Vásárlás	27,2 %	17,4 %	51,1%	61,6 %	21,7 %	21 %	100 % (N=2973)	(N=500)
Kultúra	45,3 %	7,6 %	42 %	45,8 %	12,7 %	46,6 %	100 % (N=2978)	(N=500)
Hivatalos ügyek	41,8 %	18,8 %	45,4 %	44,6 %	12,7	36,6 %	100 % (N=2977)	(N=500)
Helyi ügyek	48,3 %	26,8 %	42,5 %	55 %	9,1 %	18,2 %	100 % (N=2977)	(N=500)
Politika	60,7 %	18,2 %	33,1 %	52,4 %	6,1 %	29,4 %	100 % (N=2978)	(N=500)
Világesemények	54,4 %	9%	38,6 %	50,4%	6,9 %	40,6%	100 % (N=2978)	(N=500)

A 2. táblázat annak a százalékos megoszlását mutatja, hogy a kérdezetthez mindennapi környezetének tagjai milyen gyakorisággal fordulnak tanácsért az egyes témákban. Láthatjuk, hogy bár a két mintában a vásárlással kapcsolatos véleményvezérek hasonló arányban fordulnak elő, az összes többi témával kapcsolatban az online társalgásokban felülreprezentált az ebből a szempontból véleményvezérnek számító válaszadók aránya. A konkrét politikai

témáknál a leglátványosabb ez a különbség: politikával, pártokkal kapcsolatban ötször annyi válaszadó jelölte be az online társalgás mintában, hogy gyakran fordulnak hozzá tanácsért, mint a teljes népességet reprezentáló TÁRKI-mintában. Ez a különbség a világeseményekkel kapcsolatban még nagyobb.

Adataink szerint tehát annak, hogy az online társalgásokban magasabb arányban találunk véleményvezéreket, mint a teljes társadalomban – legalábbis akkor, ha a meggyőzési szándékot, és a tanácsadási gyakoriságot tekintjük a véleményvezér státusz prediktorának. Érdekes még, hogy a TÁRKI-mintában a 6 téma, amelyben a válaszadókhoz tanácsal fordulhatnak ismerőseik, erősebben összefüggnek egymással, mint az online társalgás mintában. Utóbbi esetben a főkomponens-elemzésből kiderült, hogy a vásárlás és a kultúra témája nem illeszkedik jól a többi témához, ezért a létrehozott főkomponensből ezek ki is maradtak. Ez azt jelentheti, hogy a társadalom egészében inkább jellemzőek a témák sokaságában irányadó, általános véleményvezérek, míg az online politikai társalgásban részt vevő egyének esetében jobban elválik egymástól a politikai és az egyéb ügyekben való véleményirányítás.

A két véleményvezér-mérő változó között szignifikáns az összefüggés, de korántsem beszélhetünk teljes együttjárásról, nem ugyanazt mérik a változók. A TÁRKI-mintában némileg erősebb az összefüggés, ahogy azt az ETA-értékekből is látjuk.⁷

3. Táblázat: A négyértékű meggyőzés-változó és a témaspecifikus véleményvezér főkomponens kapcsolatának erősségét mérő ETA érték

	Tárki2009	Online Társalgások 2013
ETA	0,443	0,340

Első hipotézisem tehát az adatok fényében igazolódni látszik, de ez talán kevésbé számít meglepetésnek. A második hipotézis már egy sokkal erősebb állításon alapul, mégpedig azon, hogy egyéb változókat kontroll alatt tartva, pusztán az online társalgásokban való részvétel hatására szignifikánsan nő az offline véleménybefolyásolás esélye.

4. tábla: A véleménybefolyásolás sikerességének és a tanácskérés magyarázó tényezői⁸

	Sikeresség		VV ügyspecifikus PC	
	B	Beta	B	beta
Komment aktív	,081	,048	,112*	,098
FB aktív	-,003	-,002	,046	,043
Médiahasználat PC	,009	,006	,089*	,089
Polbesz PC	,186**	,128	,311***	,311
Bal-jobb skála (+jobb)	,065	,078	-,005	-,009
Liberális-konzervatív (+konz)	-,011	-,015	,026	,050
VV személyiség PC	,299***	,205	,191***	,191
VV ügyspec PC	,276***	,189		
VV meggyőzés (dummy) ⁹	,290	,085	,171	,073

⁷ Mivel az online társalgások mintában a témaspecifikus véleményvezér főkomponensből kihagytuk a vásárlással és a kultúrával kapcsolatos változókat, ezért ebben az összevetésben a TÁRKI-mintánál is ezt tettem. Amennyiben a TÁRKI-mintában az összes változót beépítjük a főkomponensbe, a két változó ETA értéke =0,420.

⁸ OLS regressziós modell, standardizált beta együtthatók.

⁹ A négyértékű meggyőzés változóból oly módon csináltam kétértékű dummy változót, hogy a 0 érték jelenti a 'soha', 'ritkán' és 'néha' válaszkategóriákat és az 1-es érték jelöli a 'gyakran' válaszokat. Lehetne mellett érvelni, hogy az első két érték és a második két érték jelenítsen meg külön kategóriákat, de a válaszkategóriák

Érvinfo PC	,189**	,130	,042	,042
Autonómia PC	-,222***	-,152	,059	,059
R2	,215		,245	
N	500		500	

*p < 0,05. **p < 0,01. ***p < 0,001

A 4. táblázatban két lineáris regressziómodellt láthatunk. Az első modellben arra kerestem a választ, hogy milyen tényezők magyarázzák azt, hogy valaki – saját bevallása szerint – sikeresen tudja befolyásolni környezetének politikai vélekedéseit. A második modellben ugyanezekkel a változókkal próbáltam meg magyarázni azt, hogy mitől függ az, hogy valakihez sokan fordulnak tanácsért különböző kérdésekben (hivatalos ügyek, helyi ügyek, politika, világeseményekkel kapcsolatban). A konkrét hipotézissel természetesen csak az előbbi modell van kapcsolatban, de indokoltnak tűnik a második modellt is megvizsgálni.

Az első, ami szemet szúrhat hipotézisünk kudarca: bár a komment aktivitás pozitívan függ össze a sikeresség változóval, ez az összefüggés nem szignifikáns. Tehát az online társalgásokban való részvétel gyakorisága nincs szignifikáns hatással az offline beszélgetések véleménybefolyásolásának sikerességére.¹⁰ A közösségi oldalakon való aktivitásnak még ekkora hatása sincsen a sikeresség változóra. Hipotézisünk tehát nem igazolódott, de az eredményeket látva nem is kell teljesen lemondanunk róla. Szignifikánsan befolyásolja ugyanis a befolyásolás sikerességét az, hogy a résztvevők milyen céllal használják az online társalgásokat. Először is azt látjuk, hogy negatív hatással van a függő változóra az, ha valaki autonómia céljából vesz részt online társalgásokban. Ez nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy ezeket az embereket minden bizonnyal olyan környezet veszi körül, ahol nem tudnak őszintén beszélni politikai álláspontjukról, így a véleménybefolyásolásra is kevés esélyük van. Fontosabb számunkra, hogy elég jelentős hatása van a véleménybefolyásolás sikerességére annak, hogy valaki az online társalgásokkal kapcsolatban azzal ért egyet, hogy érveket és információkat szerezhet. Tehát javíthatja az offline környezetben zajló politikai társalgások során a válaszadó véleménybefolyásoló erejét, ha azért vesz részt online társalgásokban, hogy új érveket találjon saját álláspontja megerősítéséhez, információkhoz jusson és más nézőpontokat is megismerjen.¹¹

Érdekes megvizsgálni a modellbe bevont többi változó sorsát is. Azt láthatjuk, hogy a sikeresség változó varianciájának több mint 21%-át magyarázzák az általunk vizsgált változók. A véleménybefolyásolás sikerességére a legnagyobb hatással a válaszadó személyisége van, de az is fontos, hogy mennyire fordul az adott egyénhez tanácsért a környezete. A politikáról való beszélgetés fontos szerepét mutatja az is, hogy az ennek gyakoriságát és kiterjedését mérő főkomponens is szignifikánsan befolyásolja a függő változót. Mindezek alapján tehát az mondhatjuk, hogy abban, hogy valaki milyen sikeresen tud hatni környezetének politikai vélekedéseire – a vizsgált változók közül – a legfontosabb szerepe a

szöveges megfogalmazása miatt ezt el akartam kerülni. A kérdést szó szerinti átvétele a TÁRKI kérdőív vonatkozó kérdésének az összehasonlíthatóság megkönnyítése érdekében, de a 'ritkán' és 'néha' kategóriák számomra elég zavarosak voltak, viszont mindkettő világosan elkülöníthető a 'gyakran' kategóriától, ezért úgy tartottam a legjobbnak, ha a regressziós modellbe bevont dummy változóban az első három válaszlehetőség inkább egy értéket képviseljen és csak a 'gyakran' válasz legyen elkülönítve.

¹⁰ Ismét hangsúlyozni kell, hogy ez a változó nem jelent feltétlenül szándékosságot, azaz, hogy az illetőnek szándékában is áll környezetének a befolyásolása. Ezt a meggyőzés változó jelöli.

¹¹ Ezen a ponton az értelmezésnél némileg túlléptem az adatokból konkrétan kiolvasható eredményeken. Sajnos a vonatkozó kérdések nem konkrétan a motivációra kérdeznék rá, hanem arra, hogy egyetértene-e azzal a válaszadók, hogy új érveket találnak és információkhoz jutnak az online társalgások során. Itt tehát – némileg önkényesen – úgy értelmeztem a válaszokat, hogy aki nagyon egyetért ezekkel az állításokkal, azoknak a részvételi motivációjában is fontos tényezőnek számít az információszerezés és új érvek kialakítása. Mindezzel együtt ezt a hibát egy esetleges következő kutatásban szükséges orvosolni.

személyiségének és a központi hálózati pozíciójának van (legalábbis politikával kapcsolatba hozható ügyek szempontjából), de fontos az is, hogy milyen céllal vesz részt online társalgásokban, valamint hogy milyen gyakran és milyen széles körben beszélget környezetében politikáról.

Érdekes az is, hogy a médiahasználatnak nincsen önálló szignifikáns hatása a függő változóra, tehát attól, hogy valaki erőteljes médiafogyasztó¹² még nem lesz nagyobb befolyása környezetének politikai vélekedéseire. Bár Lazarsfeld és Katz modellje ennek a tényezőnek tulajdonított a legjelentősebb szerepet, a mi gondolatmenetünkhöz jól illeszkedik ez az eredmény. A véleménybefolyásolás szempontjából fontos, hogy milyen kiforrott az egyén álláspontja egy kérdésben és ezt mennyire képes érvekkel körülbástyázni és más érvekkel szemben megvédeni. A passzív médiafogyasztás során az egyén befogadja az információt és minden bizonnyal fel is dolgozza, de pusztán gondolati úton nem reflektál rá olyan mélységben, mint tenné azt a kommunikáció során, nem beszélve arról, hogy az altértől kapott inputok is hiányoznak ebben az esetben. A politikáról való beszélgetésnek éppen ezért lehet szignifikáns hatása a véleménybefolyásolás sikerességére, hiszen ebben az esetben megtörténik ez a reflexió és az altértől is érkeznek inputok. Éppen ezért nem volt alaptalan a feltételezésünk, hogy az online társalgások is hasonló hatással járnak. Ennek ellenére önmagában az online társalgásokban való részvétel gyakorisága nincsen hatással a véleménybefolyásolás sikerességére. Felvethető, hogy ennek oka az online társalgások technikai sokfélesége, de hasonló eredményt kaptam, amikor csak a legreszpónzívabb formára, a fórumozásra futtattam le az elemzést. A részvétel motivációjának szignifikáns hatása viszont mégiscsak azt mondja, hogy lehetséges valami hatása az online társalgásoknak a véleménybefolyásolás sikerességére, de ez inkább a társalgásokhoz való viszonyulásban, mint annak gyakoriságában érhető tetten.

Ezek után érdemes megvizsgálni a második regressziómodellt is, ami arra keresi a választ, hogy mitől függ az, hogy valakihez sokan fordulnak-e tanácsért politikával kapcsolatos ügyekben. A független változók a függő változó varianciájának az előző modellhez képest még nagyobb részét, majdnem 25%-át magyarázzák meg. A két kulcsváltozó ebben az esetben a politikáról való beszélgetés és a személyiség. A politikáról való beszélgetés fontosságáról fentebb már sok szó esett, ebben az esetben viszont nem teljesen egyértelmű a meglehetősen erős összefüggés iránya. Lehet, hogy mivel sokat beszél politikáról, ezért bíznak az adott egyén szakértelmében és magabiztosabban is képes kifejezni saját álláspontját, de az is elképzelhető, hogy valaki azért beszél sokat politikáról, mert sokan fordulnak hozzá tanácsért.

A másik kulcsváltozó a személyiség: aki magasabb pontot ért el a Weimann-féle személyiségerősség skálán, ahhoz valószínűbben is fordulnak tanácsért. Ez a két modell megerősíti azt a feltételezést, hogy a személyiségnek igenis fontos szerepe van a véleményvezér „státusz” esetében, hiszen mind a véleménybefolyásolásra, mind a központi hálózati pozícióra komoly hatást gyakorol. Az erős személyiséggel rendelkező egyének véleménye nagyobb súllyal esnek latba a mindennapi politikai társalgások során. Ezek az eredmények azt is megerősítik, hogy a Weimann-skála jól használható a véleményvezér-kutatásokban.

Ebben a modellben nem túl nagy, de szignifikáns hatása van a függő változóra a komment aktivitásnak és a médiahasználatnak is. Ebben az esetben az ezeknek köszönhető információs erőforrás lehet az a tényező, ami miatt tanácsért fordulnak az aktív médiahasználó és online társalgásokban aktív egyénekhez. Itt viszont már nincsen hatása az online társalgásokban való aktivitás motivációs tényezőinek. Érdekesség azonban, hogy a meggyőzési szándék egyik esetben sem szignifikáns magyarázó tényező, tehát pusztán az a tény, hogy valakinek

¹² Itt kifejezetten a politikai hírek figyelemmel követéséről van szó.

szándékában áll saját álláspontjáról másokat meggyőzni, még nem járul hozzá ahhoz, hogy sikeres véleménybefolyásoló legyen, vagy, hogy többen forduljanak hozzá tanácsért.

Az eddigiekből tehát az derült ki, hogy a második hipotézisünk nem teljesült ugyan, de mégsem kell lemondanunk arról, hogy az online társalgásoknak jelentőséget tulajdonítsunk a véleménybefolyásolással kapcsolatban.

A harmadik hipotézis során a véleményvezérek online társalgásokban való részvételének motivációit szeretnénk vizsgálni. Az eddigiek során viszont nem definiáltuk még igazából, hogy kiket is tekintünk véleményvezéreknek. Az első hipotézis vizsgálatakor a TÁRKI kutatás két kérdése alapján következtettünk a véleményvezérek online társalgásokban való felülreprezentáltságára, míg a második hipotézis során is csak két dimenzióját vizsgáltuk a véleményvezér létnek. De kiket is tekinthetünk véleményvezéreknek? Aki sikeresen képes befolyásolni a környezetét? Akikhez tanácsért fordul a környezete? Vagy éppen azt, aki gyakran meg akarja győzni saját politikai álláspontjáról a környezetét? Ugyanis mint láttuk ezek a dimenziók nem tökéletesen fedik egymást. A kérdésre tökéletes választ nehéz lenne adni, de a három dimenzió segítségével megpróbáltam létrehozni egy véleményvezér-típológiát, amely segítségünkre lehet a későbbiek során. A negyedik dimenziót, a személyiséget, nem a tipológia létrehozásában, hanem annak magyarázatában használtam fel.

Az első változónk tehát a 7 értékű véleménybefolyásolás sikerességét mérő skála volt. A tipológiához ebből három értékű változót hoztam létre, mégpedig oly módon, hogy az 1-3 érték jelölték a sikertelenséget, az 5-7 érték a meggyőzés sikerességét és maradt egy középső változónk is. A második változó az ügyspecifikus véleményvezér főkomponensünk volt, amelyből egy négykategóriás változót hoztam létre. Azonban nem a mintánkban található megoszlás arányában osztottam négy részre a főkomponenst, hiszen tudjuk, hogy a teljes népességhez viszonyítva ez a változó felülreprezentált, így olyanok is az alsó kategóriákba kerültek volna, akik a teljes népességben magas értéket képviselnek. Ezt a hibát elkerülendő a TÁRKI-mintájából létrehozott ügyspecifikus véleményvezér főkomponens kvartiliseit néztem meg és ez alapján osztottam fel a mintámban lévő változót négy részre. Így az adatok egyenlőtlenül oszlanak el négy érték között, viszont jobban képesek reprezentálni a véleményvezér-státuszt. A harmadik változónk a meggyőzési szándékot mérő négyértékű változó volt.

Ahhoz, hogy a tipológiánk ezen három változó alapján se álljon kezelhetetlenül sok kategóriából még a fentiekén túl is további egyszerűsítésekre van szükség. Az első változó (sikeresség) középső értékét az esetek többségében nem kezeltem önálló tényezőként, hanem a sikertelenséget jelölő értékkel vontam össze. Egy kivétel volt ez alól: annál a típusnál, ahol a másik két változónál magas értékek állnak, a sikeresség változó középső értékét önállóan kezeltem, és így ez egy külön típust testesít meg.

A négykategóriás ügyspecifikus változó nem okozott gondot, úgy kódoltam ugyanis, hogy az 1-2 értékek jelölik azokat, akikhez nem fordulnak tanácsért és a 3-4 értékek pedig azokat, akikhez fordulnak tanácsért környezetükben. A meggyőzés változó is csak négykategóriás, ezért itt is adta magát ez az egyszerűbb megoldás, de már a korábbiakban is említett kategória-elnevezési fenntartásaim miatt (a 'néha' és a 'ritkán' nehéz elválasztása) óvatosabb voltam. A 3.-4. kategóriát (a 'ritkán' és a 'soha' kategóriák) itt is összevontam, mint ami a meggyőzési szándék hiányát testesíti meg és az esetek döntő többségében az 1. és a 2. kategóriát is ('gyakran' és 'néha'). Abban az esetben viszont, mikor a másik két változónál negatív érték állt, a 2. kategóriát is annak vettem, hiszen nem tartottam indokoltnak, hogy egy 'néha' válasz már egy erősen más jelentésű kategóriába „repítse” az adott válaszadókat.

A sok egyszerűsítés és önkényes döntés talán megkérdőjelezheti tipológiám érvényességét, de mégiscsak a véleményvezérek kifinomultabb elemzését teszi lehetővé és az eredményeink is azt mutatják, hogy a vizsgálatba bevont változók alapján szignifikánsan eltérő csoportokat sikerült létrehozni.

5. Tábla: A személyiség, a politikáról való beszélgetés, az online aktivitás és a médiahasználat főkomponensek átlagos értékei az egyes véleményvezér kategóriákban.

	Személyiség PC***		Polbesz PC***		Online aktivitás PC***		Média PC***		N
	mean	std.dev.	mean	std.dev.	mean	std.dev.	mean	std.dev.	
<i>nem VV (- - -)</i> ¹³	-,39	1,00	-,49	,93	-,27	,85	-,26	,93	178
„wannabe” VV (- - +)	,04	,91	,34	,78	-,11	,87	,38	,91	23
<i>hárító VV (- + -)</i>	,25	,79	-,35	,82	,02	1,06	-,12	1,04	52
<i>sikertelen VV (- + +)</i>	-,12	,96	,29	,83	,31	1,09	,11	1,03	69
<i>önjelölt VV (+ - +)</i>	,11	,96	,32	1,00	,06	,94	,08	,93	23
<i>spontán VV (+ (+-) -)</i>	,42	,85	-,29	1,03	-,39	,84	-,01	1,00	35
<i>köztes VV (o + +)</i>	,10	,96	,46	,81	,12	,98	,25	,89	49
<i>abszolút VV (+ + +)</i>	,59	,89	,81	,77	,49	1,10	,32	1,08	71
ETA	,356		,493		,293		,235		

*p < 0,05. **p < 0,01. ***p < 0,001

Az 5. táblázat a véleményvezér státusszal kapcsolatban relevánsnak gondolt változók átlagos eloszlását szemlélteti az egyes kategóriákban. Mind a négy változó szignifikáns összefüggést mutatott a tipológiával és az ETA értékekből azt is látjuk, hogy ezek az összefüggések – főleg az első két esetben – kifejezetten magasak.

A következőkben az egyes kategóriák jelentését mutatom be egyenként. Nem sorban haladok, először a két tiszta típust, a „nem véleményvezérek” és az „abszolút véleményvezérek” kategóriáit próbálom meghatározni.

A legnépesebb tábor egyértelműen azok alkotják, akik nem akarják meggyőzni környezetüket saját igazukról, nem is fordulnak hozzájuk tanácsért és nem is jellemző, hogy hatással lennének környezetük politikai nézeteire. Bár a mintánk csaknem 36%-a, 178 válaszadó tartozik ide, meg kell jegyezni, hogy ez nem az online társalgásokban aktívan részt vevők arányát jelenti, hiszen 27%-uk soha, és további 15%-uk heti egy alkalomnál is ritkábban vesz részt online társalgásokban. Az, hogy így is kitöltötték a kérdőívet azt jelenti, hogy jelentős részük úgynevezett „lurker”, akik nem vesznek részt aktívan a társalgásokban, de figyelik azokat. Szinte mindegyik változónál a legalacsonyabb átlagot produkáló csoportot képezi, egyedül az online aktivitás az, ahol a „spontán véleményvezér” típus még náluk is kevésbé aktív. Azt láthatjuk tehát, hogy a leggyengébb értékkel rendelkeznek Weimann személyiség-skáláján, ők beszélnek a legkevesebbet politikáról a környezetükben, a legkisebb arányban figyelik a politikai híreket a médiában és online sem túlságosan aktívak. Azt kapjuk tehát, amit az eddigiek alapján a „nem véleményvezérektől” vártunk volna. A nagy kérdés velük kapcsolatban – amelyre hamarosan visszatérünk – hogy azok, akik közülük részt vesznek online társalgásokban, miért teszik ezt.

A másik tiszta típus az előzőnek a tökéletes ellentétét képezi: céljuk, hogy meggyőzzék saját véleményükről környezetüket, saját megítélésük szerint sikeresek is ebben és sokan is fordulnak hozzájuk tanácsért. Úgy is tekinthetünk rájuk, mint akik a véleményvezér státusz legszűkebb definíciójának is megfelelnek – ezért neveztem őket „abszolút véleményvezérekné”. A második legnépesebb típust testesítik meg, a minta több mint 14 százaléka és a hetente legalább egyszer online társalgásokban részt vevők 17 százaléka tartozik ide. Ők azok, akik majdnem minden változó esetében a legmagasabb átlaggal rendelkeznek – egyedül a médiahasználattal kapcsolatban szorulnak a második helyre. Az abszolút véleményvezérek

¹³ A zárójel a tipológiába bevont három változó értékének irányát jelöli. Az első a véleménybefolyásolás sikerességét, a második az ügyszpecifikus skálán elfoglalt helyet, a harmadik pedig a meggyőzési szándékot mutatja. A o a sikeresség változó középítő értékét jelöli.

igazi „háromlépcsős véleményvezérek”, hiszen a magas médiafogyasztás és a politikáról való gyakori beszélgetés mellett a legmagasabb online aktivitással is rendelkeznek.

A két tiszta típus után a kevert típusokat vizsgáljuk meg, amelyeknek az értelmezése is már bonyolultabb. Az egyik ilyen típus az általam „wannabe véleményvezér”-ként aposztrofált kategória, akiket az jellemez, hogy bár feltett szándékuk, hogy saját álláspontjukról másokat is meggyőzzenek, de ebben saját bevallásuk szerint is sikertelenek és a környezetük sem igényli a tanácsaikat. Sikertelenségük oka talán személyiségükben kereshető, legalábbis a Weimann-skálán a harmadik legalacsonyabb értéket érték el. Ők igazi „kétlépcsős” információforrásnak számítanak – a legmagasabb értékkel rendelkeznek a médiafogyasztással kapcsolatban és a politikáról is gyakran beszélgetnek környezetükkel, viszont online aktivitásuk a legalacsonyabbak között van. A minta kevesebb mint 5%-a, 23 ember tartozik ebbe a típusba.

A következő kategória az előzőnél jóval népesebb: a minta több mint 10 %-a, 52 válaszadó tartozik az általam „hárító véleményvezérek”-nek nevezett típusba. Nekik sem céljuk beszélgetőpartnereik meggyőzése, és nem is érzik úgy, hogy befolyásolnák a környezetüket, mégis sokan fordulnak hozzájuk tanácsért. Ez minden bizonnyal erős személyiségüknek köszönhető, hiszen a harmadik legmagasabb átlag tartozik ehhez a típushoz a Weimann-skálán. Mindezekkel együtt nagyon ritkán beszélgetnek politikáról környezetükben és a médiában sem követik a közéleti eseményeket, de online aktivitásuk átlagos. Sok mindenben hasonlítanak tehát a „nem véleményvezérekhez”, erős személyiségük miatt mégis sokan tőlük várnak tanácsot közélettel, politikával kapcsolatos ügyekben.

A „sikertelen véleményvezérek” számára adottak a feltételek, hogy komoly befolyásuk legyen a környezetükre, hiszen sokan fordulnak hozzájuk tanácsért és szándékukban is áll, hogy saját álláspontjukról meggyőzzék környezetüket. Ennek ellenére saját bevallásuk szerint ebben nincs sikerük, ritkán tudják csak befolyásolni környezetüket. Bár nem beszélgetnek túl sokat politikáról és médiafogyasztásuk sem kimondottan nagy (bár mindkettő átlagon felüli), az online aktivitásuk a második legmagasabb átlagot produkálta a kategóriák között. Sikertelenségük egyik legfontosabb oka a személyiségükben kereshető, hiszen ebben a második legalacsonyabb átlagot érték el. A magas online aktivitásuk viszont így is kérdéseket vet fel, amelyekre a motivációval kapcsolatos összevetésünk adhat majd választ. Bár elég nehezen értelmezhető ez a kategória, kifejezetten népes típusnak számít, hiszen a minta csaknem 14%-a, 64 válaszadó sorolható ide.

Az „önjelölt véleményvezér” típusba azok tartoznak, akiknek szándékában áll a meggyőzés és sikeresek is ebben, annak ellenére is, hogy nem túl gyakran fordulnak hozzájuk tanácsért politikával kapcsolatos kérdésekben. Ez utóbbi talán azért van, mert bár szoktak politikáról beszélni, nem kifejezetten követik az eseményeket, mind médiafogyasztásuk, mind online aktivitásuk az átlag körüli átlagos értéket ért el. Emellett a személyiség-értékük is a középmezőnybe tartozik. Összességében talán a „wannabe véleményvezér” kategóriához hasonlíthatjuk őket, főleg ha a sikeresség változón elért értéket önbevallásos jellege miatt óvatosabban kezeljük. A nagy különbség köztük, hogy míg a „wannabe” kategória klasszikus tradicionális-média fogyasztó, az „önjelölt véleményvezér”-ek online aktivitása hasonló arányú a tradicionális-média fogyasztásukhoz. Emellett a személyiség-értékük is némileg nagyobb. Sikerességük titka talán éppen ebben a két tényezőben rejlik. 23 válaszadó, azaz a minta alig 5%-a tartozik ebbe a kategóriába.

Az előző kettőnél talán világosabb típust képeznek a „spontán véleményvezérek”. Ők azok, akik nem akarnak meggyőzni senkit sem, mégis komoly befolyásuk van a környezetükre. Ebben az esetben nem tettünk különbséget a tanácskérést mérő változó értékei alapján, hiszen a spontán jelleget a másik két változó megjeleníti, ezt érdemben nem befolyásolja az, hogy sokan vagy éppen kevesen kérnek tőlük tanácsot. Érdekes, hogy ez a csoport leginkább a nem véleményvezérekhez hasonlít, ugyanis nem beszélgetnek politikáról, a legalacsonyabb az online aktivitásuk és a médiafogyasztásuk sem jelentős. Az egyetlen lényeges különbség

viszont a személyiségük, hiszen a második legmagasabb átlagos személyiség-értékkel rendelkeznek. Ők azok, akiknek olyan erős személyiségük van, hogy anélkül is jelentős hatást gyakorolhatnak a környezetükre, hogy erre kicsit is törekednének. Mintánk 7%-át, azaz 35 válaszadót sorolhatunk ide.

Ismét egy nehezebben értelmezhető kategória következik, amit a meglehetősen gyengén sikerült elnevezés is mutat. A „köztes véleményvezérek” az abszolút és a sikertelen véleményvezérek között helyezkednek el, hiszen nekik is céljuk meggyőzni a környezetüket és sokan is fordulnak hozzájuk tanácsért, de a sikerességgel kapcsolatban a középső értéket jelölték meg. Elég magas elemszámmal rendelkezik ez a típus (49) és jelentős eltéréseket mutat mindkét „társkategóriájától”, ezért sem a sikertelen véleményvezérekkel, sem az abszolút véleményvezérekkel való összevonást nem tartottam volna szerencsésnek. Így viszont egy meglehetősen homályos kategóriát kaptunk. Az abszolút véleményvezérekhez képest minden átlagos értékben alul maradnak, a sikertelen véleményvezéreknél viszont többet beszélgetnek politikáról és magasabb a médiafogyasztásuk is, míg az online aktivitásuk alacsonyabb. Fontosabb talán, hogy az átlagos személyiségértékük is jóval magasabb a sikertelen véleményvezérékéénél, ezért lehetnek talán sikeresebbek a véleménybefolyásolásban.

A tipológia bemutatása után rátérhetünk a hipotézisünkre: az online társalgások véleményvezérei vajon különbözően tekintenek-e az ezekben való részvételre, mint a nem véleményvezérek. Amennyiben igen, akkor feltételezhetjük, hogy a részvételi motivációjuk is különbözik.

6. Tábla: Az „érvelés és információ” valamint az „autonómia” főkomponensek átlagos értékei az egyes véleményvezér kategóriákban.

	Érvinfo PC*		Autonómia PC**		N
	mean	std.dev.	mean	std.dev.	
nem VV (- - -)	-,20	1,08	-,01	,99	178
„wannabe” VV (- - +)	-,10	,96	-,48	,74	23
hárító VV (- + -)	-,05	1,11	,21	1,10	52
sikertelen VV (- + +)	,11	,97	,24	1,06	69
önjelölt VV (+ - +)	,24	,94	-,002	,91	23
spontán VV (+ (+-) -)	-,09	,94	-,37	,94	35
köztes VV (o + +)	,21	,75	,17	,92	49
abszolút VV (+ + +)	,29	,84	-,14	,98	71
ETA	,190		,196		

*p < 0,05. **p < 0,01. ***p < 0,001

A 6. táblázatban láthatjuk a két vizsgált főkomponens átlagos értékeit az egyes kategóriákban. Az első főkomponens esetében a magas értékek az jelentik, hogy az adott csoport tagjai egyetértenek azokkal az állításokkal, hogy az online társalgásokban jó a sajáttól eltérő véleményeket megismerni, hatására új információkhoz lehet jutni és új érveket találni a saját álláspont megerősítése mellett. Az autonómia főkomponens magas értéke azokkal az állításokkal való egyetértést jelöli, amelyek arra vonatkoznak, hogy online őszintébben lehet beszélni a saját véleményről olyan témákban is, amelyekben offline kevésbé, valamint, hogy jó online hasonló gondolkodásúakkal beszélgetni. Az ETA érték az előző esetről kisebb, de az összefüggés így is szignifikáns.

Az első fontos észrevételünk, hogy az első főkomponens esetében a két szélsőséget ezúttal is a „nem véleményvezérek” és az „abszolút véleményvezérek” képviselik. Azt láthatjuk tehát, hogy az „abszolút véleményvezérek” értenek leginkább egyet azzal, hogy az online társalgások során információkhoz és érvekhez juthatnak, ezáltal feltételezhetjük, hogy ez fontos szerepet tölt be a társalgásokban való részvételükkel kapcsolatban. Ezzel együtt el is

utasítják azt, hogy azért beszélnek online, mert itt őszintébben tudják kifejezni nézeteiket. Ez a következetesség nem mindegyik csoportra jellemző, például a „köztes véleményvezérek” mindkét skálán magas átlagértéket értek el, az ő online részvételi motivációjuk tehát nem ennyire karakteres, vagy éppen nem határozható meg ezek szerint a dimenziók szerint.¹⁴

Figyelemre méltó, hogy az autonómia főkomponensen a legmagasabb átlagos értéket a „sikertelen” és a „hárító” véleményvezér kategóriák érték el. Mindkét kategóriára az volt a jellemző, hogy sokan fordulnak hozzájuk tanácsért, a véleménybefolyásolásban viszont sikertelenek. Az egyik csoport sikertelenségének hátterében az érdektelenségüket, a másikon pedig a gyengébb személyiséget sejtettük az adatok alapján. Zavarba ejtő megfigyelés volt viszont, hogy a „sikertelen véleményvezérek” az egyik legnagyobb átlagos online aktivitással rendelkeznek és a „hárító véleményvezérek” online aktivitása is felülmúlja a politikai beszélgetések és a médiahasználat értékeit. Ez az eredmény választ adott erre a problémára: minden bizonnyal azok tartoznak ezekbe a csoportokba, akiknek politikai álláspontja elszigeteltnek számít a környezetükben. Mindketten azért vesznek részt online társalgásokban, hogy végre őszintén és korlátok nélkül beszélgethessenek politikáról, lehetőleg hozzájuk hasonló gondolkodásúak között, így a politikailag ellenséges környezetben is fent tudják tartani nézeteiket. Jól látszik, hogy míg a „hárító véleményvezér” csoport álláspontja kisebbségi státuszának tudatában nem is törekszik a hozzá tanácsal forduló meggyőzésére, a „sikertelen véleményvezérek” nem akarják elfogadni ezt a helyzetet, és erőteljesen próbálják befolyásolni a környezetüket, sokat beszélnek politikáról. Nehéz kérdés, hogy környezetük mégis miért tart igényt tanácsaikra: a „hárító véleményvezérek”-nél az erős személyiség megmagyarázza ezt a helyzetet és mivel ritkán beszélnek politikáról, könnyen lehet, hogy környezetük nincs is tudatában annak, hogy kisebbségi álláspontot képviselnek (lásd a már idézett tanulmány Huckfeldtől és Spraguetől, akik úgy találták, hogy a mindennapi társalgások környezetében a többségi álláspontot képviselők gyakran nem veszik észre a kisebbségi álláspontot, ezzel szemben a kisebbségi állásponton lévők pontosan érzékelik saját kisebbségi státuszukat). A „sikertelen véleményvezérek” esetében ezt a kérdést már nehezebb megválaszolni, hiszen személyiségük nem predesztinálja, hogy tanácsért forduljanak hozzájuk. Esetükben olyan tényezőről lehet szó, amelyiket nem vontunk be a vizsgálatba. Témánk szempontjából a legfontosabb, hogy a magas online aktivitáshoz tartozó sikertelenséget ezek az adatok megmagyarázzák, ismét arra hívva fel a figyelmet, hogy nem maga az online aktivitás gyakorisága számít a véleménybefolyásolás sikerességénél, hanem a motiváció, amely hatására részt vesznek a társalgásokban a szereplők.

Érdemes lehet még megemlíteni az „önjelölt véleményvezéreket”, akik az „abszolút véleményvezérek”-hez hasonlóan az érvek és információk szerzését állítják a középpontba. Ez hozzájárulhat sikerességükhöz a véleménybefolyásolásban, szemben például a hozzájuk hasonlóan meggyőzési szándékkal és rossz hálózati pozícióval rendelkező, tradicionális média-fogyasztó „wannabe” véleményvezérekkel, akik a véleménybefolyásolásban is sikertelenek.

Összességében megállapíthatjuk, hogy azok a csoportok érnek el magas átlagos értéket az érvelés-információ főkomponensen, akiknek céljában áll mások meggyőzése. Az egyetlen kivétel ez alól a „wannabe” véleményvezérek szűk csoportja, akik a tradicionális médiára esküdnek és jól láthatóan szkeptikusak az online társalgásokkal kapcsolatban. Megállapíthatjuk, hogy teljesült a harmadik hipotézisünk: a véleményvezérek mindenképpen más motivációkkal vesznek részt az online társalgásokban, mint a nem véleményvezérek és a modell a köztes kategóriák értelmezésében is a segítségünkre volt.

¹⁴ A két dimenzió nem is áll szükségszerűen ellentétben egymással: lehetséges természetesen, hogy valaki online olyan témáról tud beszélni, amikről offline nem, de azzal is egyetért, hogy információkat és érveket talál ezeknek a társalgásoknak a hatására.

5. Konklúzió

Dolgozatom célja annak bizonyítása volt, hogy az online politikai társalgások vizsgálatánál érdemes erőteljesebben fókuszálni az abban részt vevő egyénre és a rá gyakorolt hatásokra. Bemutattam, hogy a témával foglalkozó kutatások többsége magát a társalgást és annak minőségét vizsgálja. Fő törekvésük, hogy egy normatív ideálhoz mérve az online beszélgetésekben azonosítsák azokat a feltételeket, amelyek elősegíthetik a valódi kritikai-racionális diskurzust és azokat az akadályokat is, melyek ezt gátolják. Eerre azért van szükség, mert érzik az Internetben rejlő lehetőségeket, amely térben és időben elválasztott állampolgárok sokaságának ad lehetőséget, hogy közösen megvitassák a politikával kapcsolatos véleményeiket. Ennek valóban komoly jelentősége lehet a demokrácia szempontjából. A modern nemzetállamok által megtestesített közösség jelentősen kívül esik az állampolgárok mindennapi tapasztalatán. A mindennapi politikai társalgások jelentősége már régóta elfogadott a politikáról való gondolkodásban, azonban ezek általában hasonló élethelyzetű személyek között, de mindenképpen földrajzi határok közé zárva történnek. Bár a mindennapi társalgások témáját szolgáltató média nemzetállami szinten fókuszálja a figyelmet, ezek feldolgozása a különböző közösségek kommunikációs terepein eltérő relevanciastruktúrába ágyazva nagyon sokféle módokon történhet. Interneten lehetővé válik a kommunikációs zárványok kinyitása és az online társalgásoknak köszönhetően olyan nézőpontok, perspektívák megismerése és befogadása, amelyekkel a saját környezetünkben nem találkozhatunk. Joggal remélhetnénk, hogy ez elősegítheti a kölcsönös megértést, a más nézőpontokkal kapcsolatos toleranciát, hiszen a korábban arctalan tömbként érzékelt „másik” elveszti anonimitását, az Internet által teremtett kommunikációs hidak segítségével megismerhetővé válnak.

A várakozásokat azonban aláássa a tapasztalat. A témával foglalkozó kutatók jelentő része sötét képet fest az internetes térben zajló kaotikus politikai interakciókról. Az emberek nem a másságot, hanem a hasonlóan gondolkodók társaságát keresik online is, a textualitás megfojtja az individualitást, az ebből fakadó frusztráció és a teljes felelőtlenséget biztosító anonimitás pedig nem fogadja el az ellentmondást, nem védekezik, hanem támad, a látens ellentéteket explicitté teszi, a kölcsönös megértés pedig lehetetlenné válik. Sokak tapasztalata tehát, hogy a társalgás minősége ellehetetleníti a demokratikus potenciál érvényesülését. Természetesen nem mindenki látja ennyire borúsan a helyzetet és egyesek a demokratikus vita megvalósulásának bizonyos jegyeit is felfedezni vélik a társalgások minőségének elemzésekor.

Azt a problémát viszont ők sem tudják kiküszöbölni, hogy ezt a potenciált a társadalom jelentős része nem értékeli túlságosan – legalábbis az Internet adta lehetőségeket nem a politikáról való társalgásban szándékoznak kihasználni. Bár jelentős részük így is találkozik politikai tartalmakkal, információkkal és néha még társalognak is közéleti témákról online, de a kifejezetten ezzel a céllal csak egy nagyon szűk réteg lép be az internetes térbe.

Úgy tűnik tehát, hogy nem az online politikai társalgások fogják megoldani a nyugati demokráciák súlyosbodó problémáit. Le kell-e mondanunk arról ezek után, hogy politikai jelentőséget tulajdonítsunk az Interneten zajló politikai társalgásoknak? Ha a fenti belátást elfogadjuk, akkor lehetővé válik egy perspektívaváltás, amely az eddigi megközelítések társalgásközpontú kutatása helyett az egyénre helyezi a hangsúlyt és azt vizsgálja, hogy a résztvevőre milyen hatást gyakorol az online társalgásokban való részvétel. Az egyénre gyakorolt hatások ugyanakkor saját mindennapi környezetét is befolyásolhatja, különösen akkor, ha az adott egyén egyébként is erős hatással van környezetére. Ez utóbbi feltételezés alapján a relatíve kevés résztvevő ellenére is politikai jelentőséget tulajdoníthatunk az online politikai társalgásoknak.

Dolgozatom során azt az állítást próbáltam meg bizonyítani, hogy az online társalgások a véleményvezérek számára biztosítanak alkalmas terepet saját meggyőzőerejük fokozására. Ehhez Lazarsfeld és Katz kétlépcsős kommunikációelméletét vettem alapul, azt állítva, hogy az Internet elterjedésének köszönhetően a modell egy harmadik lépcsőfokkal is bővíthető. A véleményvezéreknek lehetőségük nyílik az online társalgások kockázatmentes környezetében újabb információkhoz jutni, saját álláspontjukat határozottabbá tenni, megfogalmazni és érveket tesztelni. Így az online politikai társalgásokat a véleményvezérek szempontjából egyfajta edzőtérként is felfoghatjuk.

Kutatásom során kiderült, hogy online környezetben valóban jóval több véleményvezér van, mint a teljes társadalomban. A kérdőívet kitöltő, hetente legalább egyszer online politikai társalgást folytató válaszadók 17%-a tartozik a legszigorúbb definíció szerinti véleményvezérek közé, de a saját környezetére – saját bevallása szerint – jelentős hatást gyakorló egyének aránya ennél még magasabb. Az is kiderült, hogy a véleménybefolyásolás sikerességére az online társalgásokban való részvétel gyakorisága nincsen szignifikáns hatással, viszont a részvétel motivációja igen. Aki egyetértett azokkal az állításokkal, hogy az online társalgások hatására új érvekhez, információkhoz lehet jutni, szignifikánsan erősebb hatásúként is érzékelte magát környezete politikai vélekedéseire. A harmadik hipotézis tesztelése arra is rávilágított, hogy azok, akik offline környezetükben véleményvezéreknek számítanak jelentősen más motivációval közelítenek az online társalgásokhoz, mint a nem véleményvezérek. A véleménybefolyásolók érveket és információkat szereznek a társalgások során, míg a nem véleményvezérek nem ezt tapasztalták. Mindeközben egy egészen más motivációval rendelkező csoportot is találtunk, akik elsősorban azért társalognak online, mert offline környezetben saját álláspontjuk elszigeteltnek számít és online környezetben tudnak végre őszintén beszélni véleményükről, hozzájuk hasonlóan gondolkodó emberek között. Így politikai nézeteik megerősítést nyernek, így a környezetük homogenizációs tendenciái ellen eredményesen védekezhetnek.

Bár nem végeztem el a véleményvezér státusz tökéletes operacionalizálását, talán sikerült bemutatnom, hogy az eddig használt mérőeszközt érdemes átgondolni, hiszen a két kérdés alapján, az általam „sikertelen véleményvezér”-ként aposztrofált, meglehetősen népes csoport is véleményvezérnek számítana, annak ellenére is, hogy saját bevallása szerint sem sikeres véleménybefolyásoló és személyisége is merőben eltér a valódi véleményvezérektől.

Mindezek talán igazolják, hogy van az online társalgások politikai viselkedésre gyakorolt jelentőségéről a véleményvezér fogalmában gondolkodni. Számos kérdés viszont még nyitva maradt, melyekre csak egy nagymintás, reprezentatív kutatás tudna választ adni. Fontos lenne megtudni, hogy az összes véleményvezér mekkora hányada számít „háromlépcsős” véleményvezéreknek és mennyiben különböznek ők a „kétlépcsős” véleményvezérektől, valamint az általam vizsgált kérdéseket is érdemes lenne reprezentatív mintán is letesztelni.

6. Hivatkozott irodalom

- ANGELUSZ RÓBERT – TARDOS RÓBERT (2005): A választói tömbök rejtett hálózata. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hidak, hálók. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: DKMKA, 65-159.
- ANGELUSZ RÓBERT – TARDOS RÓBERT (2009): A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, 18(2):29-57.
- BARGH, J. A. – MCKENNA, K. Y. A. – FITZSIMMONS, G. M. (2002): Can you see the real me? Activation and expression of the 'true self' on the internet. *Journal of Social Issues*, 58:33-48.
- BENCZE ORSOLYA – BODOR-ERANUS ELIZA (2011): Az erősek a gyorsak. Kapcsolathálózati kulcsszereplők egy reformpedagógiai program bevezetése során. *Esély*, 5:30-46.
- BENSON, T. W. (1996): Rhetoric, Civility, and Community: Political Debate on Computer Bulletin Boards, *Communication Quarterly*, 44(3):359-78.

- BLADER, S. L. – TYLER, T. R. (2003): A four-component model of procedural justice: Defining the meaning of a „fair” process. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29:747-758
- BURT, R. (1999): The Social Capital of Opinion Leaders. American Academy of Political and Social Science. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 566:37-54.
- DAHLBERG, L (2001): The Internet and democratic discourse. *Information, Communication and Society*, 4:615-633.
- DAVIS, R., – OWEN, D. (1998): *New media and American politics*. New York: Oxford University Press
- DEWEY, J. (1927): *The public and its problems*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- DUBROVSKY, V.J. – KIESLER, S. – SETHNA, B.N. (1991): The equalization phenomenon: Status effects in computer-mediated and face-to-face decision making groups. *Human-Computer Interaction*, 6:119-146.
- ELIASOPH, N. S. (1998): *Avoiding politics: How Americans produce apathy in everyday life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- EVELAND, W. P. (2004): The effect of political discussion in producing informed citizens: The roles of information, motivation, and elaboration. *Political Communication*, 21:177-193.
- FRASER, N. (1990): Rethinking the public sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy. *Social Text* 25/26:56-80.
- FREELON, D. (2010): Analyzing online political discussion using three models of democratic communication. *New Media & Society*, 12(7):1172-1190.
- HENG, M. S. H. – DE MOOR, A. (2003): From Habermas’s Communicative Theory to Practice on the Internet. *Information Systems Journal*, 13:331-352.
- HILL, K. A. – HUGHES, J. E. (1998): *Cyberpolitics: Citizen activism in the age of the Internet*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- HILTZ, S. R. – TUROFF, M. (1978): *The network nation: Human communication via computer*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- HOLLINGSHEAD, A. B. (1996): Information suppression and status persistence ingroup decision making: The effects of communication media. *Human Communication Research*, 23:193-219.
- HUCKFELDT, R. – SPRAGUE, J. (1987). Networks in Context: The Social Flow of Political Information. *The American Political Science Review*, 81(4):1197-1216.
- JENSEN, J. (2003) Public spheres on the internet: Anarchic or government-sponsored – a comparison. *Scandinavian Political Studies*, 26(4):349-374.
- KATZ, E. – LAZARSFELD, P. (1955): *Personal Influence*. New York: Free Press.
- KATZ, E. (1957): The Two-Step Flow of Communication: An Up-To-Date Report on a Hypothesis. *The Public Opinion Quarterly* 21(1):61-78.
- KIM, J. – KIM, E. J. (2008): Theorizing dialogic deliberation: Everyday political talk as communicative action and dialogue. *Communication Theory*, 18:51-70.
- KISS BALÁZS – BODA ZSOLT (2005): *Politika az interneten*. Budapest, Századvég kiadó.
- KNAPP, J. A. (1997): Essayistic Messages: Internet Newsgroups as an Electronic Public Sphere. In: Porter, D. (szerk.): *Internet Culture*. New York: Routledge, 181-200.
- LAZARSFELD, P. – BERELSON, B. – GAUDET, H. (1944): *The people’s choice: how the voter makes up his mind in a presidential campaign*. Columbia University Press.
- LEA, M. – O’SHEA, T. – FUNG, P. – SPEARS, R. (1992): ‘Flaming’ in computer-mediated communication: Observations, explanations, implications. In: Lea, M. (szerk.): *Contexts of Computer-Mediated Communication*. New York: Harvester-Wheatsheaf, 89-112.
- MCKENNA, K. Y. A. – BARGH, J. A. (2000): Plan 9 from cyberspace: The implications of the Internet for personality and social psychology. *Personality and Social Psychology Review*, 4:57-75.
- MILLARD, W. B. (1997): I Flamed Freud: a Case Study in Teletextual Incendiarism. In: Porter, D. (szerk.): *Internet Culture*. New York: Routledge, 145-160.
- MIN, S.-J. (2007): Online vs. face-to-face deliberation: Effects on civic engagement. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(4). (<http://jcmc.indiana.edu/vol12/issue4/min.html>) (Utolsó megtekintés: 2013. április 6.)
- MITRA, A. (1997): Virtual Community: Looking for India on the Internet In: Jones, S.G. (szerk.): *Virtual Culture: Identity and Communication in Cybersociety*. Thousand Oaks, CA: Sage, 55-79.
- MUTZ, D.C. (2006): *Hearing the Other Side: Deliberative versus Participatory Democracy*. New York: Cambridge University Press.
- NISBET, M.C. – KOTCHER J.C. (2009): A two-step flow of influence? Opinion-leader campaigns on climate change. *Science Communication*, 30(2):328-354.
- NOELLE-NEUMANN, E. (1984): *The spiral of silence: Public opinion Our social skin*. Chicago: University of Chicago Press.
- PAPACHARISSI, Z. (2004): Democracy online: Civility, politeness, and the democratic potential of online political discussion groups. *New Media and Society*, 6:259-284.

- PRICE, V. – NIR, L. – CAPPELLA, J. N. (2006): Normative and Informational Influences in Online Political Discussions. *Communication Theory*, 16(1):47-74.
- PRICE, V. (2009): Citizens Deliberating Online: Theory and Some Evidence. In: Davies T. – Gangadharan, S. P. (szerk.): *Online Deliberation: Design, Research, and Practice*. CSLI Publications, 37-58.
- PUTNAM, R. D., (2000): *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- RAINS, S. A. (2005): Leveling the organizational playing field – virtually. *Communication Research*, 32:193-234.
- RASMUSSEN, T. (2007): Two Faces of the Public Sphere. The Significance of Internet Communication in Public Deliberation. *Paper presented at the conference Changing Politics through Digital Networks*. October, University of Florence, Italy.
- RICE, R. E. (1993): Media appropriateness: Using social presence theory to compare traditional and new organizational media. *Human Communication Research*, 19:451-484.
- SCHNEIDER, S. (1997): Expanding the public sphere through computer-mediated communication: Political discussion about abortion in a Usenet newsgroup. *Unpublished doctoral dissertation*, Massachusetts Institute of Technology, Boston, MA.
- STROMER-GALLEY, J. (2003): Diversity of Political Conversation on the Internet: Users' Perspectives. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 8(3).
- SCHUTH, A. – MARX, M. – DE RIJKE, M. (2007): Extracting the discussion structure in comments on news-articles. In: *9th ACM International Workshop on Web Information and Data Management (WIDM 2007)*:97104.
- SHANK, G. CUNNINGHAM, D. (1996): Mediated phosphor dots: Toward a post-Cartesian model of CMC. In: Ess, C. (szerk.): *Philosophical Perspectives on Computer-mediated Communication*. New York: State University of New York Press, 27-41.
- SUNSTEIN, C.R. (2007): *Republic.com 2.0*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- TARDE, G. (1969): Opinion and conversation. In Clark, T. N. (Szerk.): *Gabriel Tarde on Communication and Social Influence*. Chicago: The University of Chicago Press: 297-318 (Eredeti munka publikálva: 1898.)
- TIDWELL, L. – WALTHERS, J. B. (2002): Computer-mediated communication effects on disclosure, impressions, and interpersonal evaluations: Getting to know one another a bit at a time. *Human Communication Research*, 28:317-348.
- TÓKA GÁBOR (2010): The Impact of Everyday Political Talk on Political Knowledge and Voting Correctly. In: Ikeda, K. – Morales, L. – Wolf, M. (szerk.): *The Role of Political Discussion in Modern Democracies in a Comparative Perspective*. London: Routledge.
- WALTHER, J. B. (1992): Interpersonal effects in computer-mediated interaction. *Western Journal of Communication*, 57:381-398.
- WALTHER, J. B. (1995): Relational aspects of computer mediated communication: Experimental observations over time. *Organization Science*, 6: 186-203.
- WEIMANN, G. – TUSTIN, D. H. – VAN VUUREN, D. – JOUBERT, J. P. R. (2007): Looking for opinion leaders: Traditional vs. modern measures in traditional societies. *International Journal of Public Opinion Research*, 19:173-190.
- WILHELM, A. (1999): Virtual sounding boards: How deliberative is online political discussion? In: Hague, B.N. – Loader, B.D. (szerk.): *Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age*. London: Routledge, 154-178.
- WILHELM, A. G. (2000): *Democracy in the Digital Age: Challenges to Political Life in Cyberspace*. London: Routledge.
- WITSCHGE, T. (2008): Examining online public discourse in context: A mixed method approach. *Javnost – the Public*, 15(2):75-92.
- WOJCIESZAK, M. – MUTZ, D. (2009): Online Groups and Political Discourse: Do Online Discussions Spaces Facilitate Exposure to Political Disagreement. In: *Journal of Communication*, 59:40-56.
- WYATT, R. O. – KATZ, E. – LEVINSOHN, H. – AI-HAJ, M. (1996): The dimensions of expression inhibition: Perceptions of obstacles to free speech in three cultures. *International Journal of Public Opinion Research*, 8:229-247.
- WYATT, R. O. – KATZ, E. – KIM, J. (2000): Bridging the spheres: Political and personal conversation in public and private spaces. *Journal of Communication*, 50(1):71-92.

7. Melléklet

4. táblázat: A mindennapi politikai társalgások főkomponense (Polbesz PC) („Milyen gyakran szokott Ön politikáról, pártokról, választásokról beszélgetni ...?”)

A családjában	,583
A szomszédjaival	,627
A (volt) munkatársaival, kollégáival	,621
A barátaival	,705
A távolabbi ismerőseivel	,645
<i>Saját érték</i>	<i>2,031</i>
<i>Megmagyarázott variancia</i>	<i>40,629</i>

A táblázatban közölt számok a primer változók és a képzett főkomponens közötti korrelációs együtthatók.

2. táblázat: A politikai jellegű médiafogyasztás főkomponense (Médiahasználat PC) („A következők közül milyen forrásokból, milyen gyakran kíséri figyelemmel a politikai híreket? Milyen gyakran informálódik...?”)

A napilapokból	,816
A hetilapokból	,805
A rádióból	,558
A televízióból	,538
<i>Saját érték</i>	<i>1,916</i>
<i>Megmagyarázott variancia</i>	<i>47,9</i>

A táblázatban közölt számok a primer változók és a képzett főkomponens közötti korrelációs együtthatók.

A főkomponensbe be nem került változó: „Az internetről?”

3. táblázat: Az online aktivitás főkomponense (Online aktivitás PC) („Most különböző internetes aktivitási lehetőségeket sorolok fel. Kérem nevezze meg, hogy milyen gyakran szokta az alábbiakat csinálni.”)

Politikai hírcikkek, véleménycikkek kommentálása a cikk alatt	,637
Közösségi oldalakon politikai jellegű tartalom megosztása	,783
Közösségi oldalakon politikai jellegű tartalmak kommentálása	,867
Közösségi oldalakon politikai tartalmak „lájkolása”	,760
Online fórumok politikai topikjaiban hozzászólás	,698
Online politikai blogbejegyzés kommentelése	,649
<i>Saját érték</i>	<i>3,255</i>
<i>Megmagyarázott variancia</i>	<i>54,247</i>

A táblázatban közölt számok a primer változók és a képzett főkomponens közötti korrelációs együtthatók.

A főkomponensbe be nem került változók: „Online fórumok politikai topikjainak olvasása (hozzászólás nélkül)” és „Online politikai blogok olvasása”.

4. táblázat: Az online aktivitást két részre bontó faktorstruktúra

	FB aktivitás faktor	Komment aktivitás faktor
Politikai hírcikkek, vélemény-cikkek kommentálása a cikk alatt	,165	,673
Közösségi oldalakon politikai jellegű tartalom megosztása	,848	,182
Közösségi oldalakon politikai jellegű tartalmak kommentálása ^a	,770	,404
Közösségi oldalakon politikai tartalmak „lájkolása”	,864	,135
Online fórumok politikai topikjaiban hozzászólás	,201	,769
Online politikai blogbejegyzés kommentelése	,166	,696
<i>Saját érték</i>	<i>2,154</i>	<i>1,743</i>
<i>Megmagyarázott variancia</i>	<i>35,9</i>	<i>29,05</i>

Maximum Likelihood-faktoranalízis, varimax rotálás, faktorsúlyok.

A faktorokba be nem került változók: „Online fórumok politikai topikjainak olvasása (hozzászólás nélkül)” és „Online politikai blogok olvasása”.

^a A változó nem teljesen felel meg annak a hüvelykujj-szabálynak, hogy az egyik faktoron legalább kétszer akkora faktorsúllyal kell rendelkeznie az adott változónak, mint a másikon, de mivel ez majdnem teljesül és a változó kiesése a faktorok elvesztésével járna ezért eltekintettem a szabály maradéktalan betartásától.

5. táblázat: Az érvelés-információszerzés-perpektíva főkomponense (Érvinfo PC) („Mennyire ért egyet a következő kijelentésekkel az online politikai társalgásokkal kapcsolatban? Kérem, az iskolai osztályzatoknak megfelelően válaszoljon 1-től 5-ig. Az 5-ös jelentése, hogy teljesen egyetért a kijelentéssel, az 1-es, hogy egyáltalán nem.”)

Az online társalgásokban jó megismerni a sajátomtól gyökeresen eltérő véleményeket.	,633
Az online viták hatására sok új információhoz jutok az adott témával kapcsolatban.	,875
Az online társalgások hatására új érveket találok saját álláspontom megerősítésére.	,831
<i>Saját érték</i>	<i>1,855</i>
<i>Megmagyarázott variancia</i>	<i>61,828</i>

A táblázatban közölt számok a primer változók és a képzett főkomponens közötti korrelációs együtthatók.

6. táblázat: Az autonómia-perspektíva főkomponense (Autonómia PC) („Mennyire ért egyet a következő kijelentésekkel az online politikai társalgásokkal kapcsolatban? Kérem, az iskolai osztályzatoknak megfelelően válaszoljon 1-től 5-ig. Az 5-ös jelentése, hogy teljesen egyetért a kijelentéssel, az 1-es, hogy egyáltalán nem.”)

Online olyan témákról is őszintén beszélhetek, amikről személyes kapcsolataimban nem szívesen.	,925
Online azokat a véleményeimet is kifejtethetem, amiket a személyes társalgások során nem szeretnék.	,920
Szeretek olyanokkal beszélgetni politikáról az Interneten, akik hozzám hasonló gondolkodásúak.	,513
<i>Saját érték</i>	<i>1,966</i>
<i>Megmagyarázott variancia</i>	<i>65,527</i>

A táblázatban közölt számok a primer változók és a képzett főkomponens közötti korrelációs együtthatók.

7. táblázat: A tanácskérést főkomponense (VV ügyspecifikus PC) („Most néhány témát sorolok fel, amiben az emberek időnként véleményt, tanácsot kérnek egymástól. Milyen gyakran szoktak Öntől véleményt, tanácsot kérni például azzal kapcsolatban, hol, mit lehet előnyösen vásárolni: gyakran ritkán vagy soha?”)

Hivatalos ügyek intézésével, pl. adóbevallással kapcsolatban?	,559
A település, környék, a lakóközvetet ügyeivel kapcsolatban?	,659
Politikával, pártokkal, választásokkal kapcsolatban?	,808
Világeseemények, hírek értelmezésével kapcsolatban?	,780
<i>Saját érték</i>	<i>2,008</i>
<i>Megmagyarázott variancia</i>	<i>50,197</i>

A táblázatban közölt számok a primer változók és a képzett főkomponens közötti korrelációs együtthatók.

A főkomponensbe be nem került változók: „Azzal kapcsolatban, hogy hol, mit lehet előnyösen vásárolni?” és „Könyvekkel, filmekkel, kulturális témákkal kapcsolatban?”

8. táblázat: Az erős személyiség főkomponense (VV személyiség PC) („Mennyire ért egyet a következő kijelentésekkel? Kérem, az iskolai osztályzatoknak megfelelően válaszoljon 1-től 5-ig. Az 5-ös jelentése, hogy teljesen egyetért a kijelentéssel, az 1-es, hogy egyáltalán nem.”)

Általában bírom abban, hogy minden, amit teszek, sikerül.	,587
Szeretek felelősséget vállalni.	,573
Szeretek vezető szerepet vállalni, mikor egy csoportnak együtt kell csinálnia valamit.	,651
Gyakran azt veszem észre, hogy példaként szolgállok mások számára.	,708

Jó vagyok abban, hogy megkapjam, amit akarok.	,727
Gyakran járok egy lépéssel mások előtt.	,674
Sok dolog van, amiért mások irigykednek rám.	,692
Gyakran adok másoknak tanácsot.	,585
<i>Saját érték</i>	<i>3,402</i>
<i>Megmagyarázott variancia</i>	<i>42,526</i>

A táblázatban közölt számok a primer változók és a képzett főkomponens közötti korrelációs együtthatók.

A főkomponensbe be nem került változók: „Ritkán vagyok bizonytalan abban, hogy hogyan kéne viselkednem” és „Élvezem, ha meggyőzhetek valakit a saját véleményemről”.

KÉRDŐÍV

Kérjük, írja be az adatait:

Nem

Életkor

Iskolai végzettség

1. Milyen gyakran szokott az Interneten politikai témákról beszélgetni, vitatkozni?

- ☐ Minden nap
- ☐ Hetente többször
- ☐ Hetente egyszer
- ☐ Ritkábban
- ☐ Soha

2. Most különböző internetes aktivitási lehetőségeket sorolok fel. Kérem nevezze meg, hogy milyen gyakran szokta az alábbiakat csinálni.

	Minden nap	Hetente többször	Hetente egyszer	Ritkábban	Soha
Politikai hírcikkek, véleménycikkek kommentálása a cikk alatt	☐	☐	☐	☐	☐
Közösségi oldalakon (Facebook, iWiW stb.) politikai jellegű tartalom megosztása	☐	☐	☐	☐	☐
Közösségi oldalakon politikai jellegű tartalmak kommentálása	☐	☐	☐	☐	☐
Közösségi oldalakon politikai tartalmak „lájkolása”	☐	☐	☐	☐	☐

Online fórumok politikai topikjaiban hozzászólás	☐	☐	☐	☐	☐
Online fórumok politikai topikjainak olvasása (hozzászólás nélkül)	☐	☐	☐	☐	☐
Online politikai blogok olvasása	☐	☐	☐	☐	☐
Online politikai blogbejegyzés kommentelése	☐	☐	☐	☐	☐

3. Kérem soroljon fel max. három olyan tényezőt, amelyek miatt Ön szeret részt venni online fórumok politikai társalgásaiban

4. Kérem soroljon fel max három olyan tényezőt, amelyek zavarják az online fórumok politikai társalgásaiban.

5. Mennyire jellemző Önre, hogy egy online politikai vita hatására egy politikai kérdésről megváltozik a véleménye?

1 2 3 4 5 6 7
Egyáltalán nem jellemző ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ Nagyon jellemző

6. Mennyire jellemző Önre, hogy egy családtagokkal, barátokkal folytatott politikai társalgás hatására egy politikai kérdésről megváltozik a véleménye?

1 2 3 4 5 6 7
Egyáltalán nem jellemző ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ Nagyon jellemző

7. Mennyire jellemző, hogy egy online társalgás során vitatkozópartnere az Ön érvei hatására megváltoztatja véleményét egy politikai kérdésről?

1 2 3 4 5 6 7
Egyáltalán nem jellemző ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ Nagyon jellemző

8. Mennyire jellemző, hogy egy családtagokkal, barátokkal folytatott politikai társalgás során vitatkozópartnere az Ön érvei hatására megváltoztatják véleményüket egy politikai kérdésről?

1 2 3 4 5 6 7
Egyáltalán nem jellemző ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ Nagyon jellemző

9. Mennyire ért egyet a következő kijelentésekkel az online politikai társalgásokkal kapcsolatban? Kérem, az iskolai osztályzatoknak megfelelően válaszoljon 1-től 5-ig. Az 5-ös jelentése, hogy teljesen egyetért a kijelentéssel, az 1-es, hogy egyáltalán nem. (Természetesen a közbülső osztályzatokat is használhatja).

	1 = Egyáltalán nem ért egyet	2	3	4	5 = Teljesen egyetért
Az online társalgásokban jó megismerni a sajátomtól gyökeresen eltérő véleményeket.	☐	☐	☐	☐	☐
Szeretek olyanokkal beszélgetni politikáról az Interneten, akik hozzám hasonló gondolkodásúak.	☐	☐	☐	☐	☐
Az online viták hatására sok új információhoz jutok az adott témával kapcsolatban.	☐	☐	☐	☐	☐
Az online társalgások hatására új érveket találok saját álláspontom megerősítésére.	☐	☐	☐	☐	☐
Az online társalgások gyakran elbizonytalanítanak saját álláspontom helyességében.	☐	☐	☐	☐	☐
Jobban szeretek politikáról személyesen beszélgetni barátaimmal, családtagjaimmal, mint online ismeretlenekkel.	☐	☐	☐	☐	☐
Online olyan témákról is őszintén beszélhetek, amikről személyes kapcsolataimban nem szívesen.	☐	☐	☐	☐	☐
Online azokat a véleményeimet is kifejtetem, amiket a személyes társalgások során nem szeretnék.	☐	☐	☐	☐	☐

10. A következők közül milyen forrásokból, milyen gyakran kíséri figyelemmel a politikai híreket? Milyen gyakran informálódik...

	Minden nap	Hetente többször	Hetente egyszer	Ritkábban	Soha
napilapokból?	☐	☐	☐	☐	☐
hetilapokból?	☐	☐	☐	☐	☐
rádióból?	☐	☐	☐	☐	☐
televízióból?	☐	☐	☐	☐	☐
internetről?	☐	☐	☐	☐	☐

11. Egészében véve, Önt mennyire érdekli a politika?

- ☐ nagyon érdekli
- ☐ érdekli
- ☐ érdekli is, meg nem is
- ☐ nem érdekli
- ☐ egyáltalán nem érdekli

12. Milyen gyakran szokott Ön politikáról, pártokról, választásokról beszélgetni ...

	Gyakran	Ritkán	Soha
a családjában?	☐	☐	☐
a szomszédaival?	☐	☐	☐
a (volt) munkatársaival, kollégáival?	☐	☐	☐
a barátaival?	☐	☐	☐
távolabbi ismerőseivel?	☐	☐	☐

13. Ha Önnek valamilyen határozott álláspontja van egy politikai kérdéssel kapcsolatban, kérem mondja meg, milyen gyakran próbálja meggyőzni barátait, ismerőseit, munkatársait saját álláspontja felől?

- ☐ Gyakran
- ☐ Néha
- ☐ Ritkán
- ☐ Soha

14. Mennyire ért egyet a következő kijelentésekkel? Kérem, az iskolai osztályzatoknak megfelelően válaszoljon 1-től 5-ig. Az 5-ös jelentése, hogy teljesen egyetért a kijelentéssel, az 1-es, hogy egyáltalán nem. (Természetesen a közbülső osztályzatokat is használhatja).

	1 = Egyáltalán nem ért egyet	2	3	4	5 = Teljesen egyetért
1. Általában bízom abban, hogy minden, amit teszek, sikerül.	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ritkán vagyok bizonytalan abban, hogy hogyan kéne viselkednem	☐	☐	☐	☐	☐
3. Szeretek felelősséget vállalni.	☐	☐	☐	☐	☐
4. Szeretek vezető szerepet vállalni, mikor egy csoportnak együtt kell csinálnia valamit.	☐	☐	☐	☐	☐
5. Élvezem, ha meggyőzhetek valakit a saját véleményemről.	☐	☐	☐	☐	☐
6. Gyakran azt veszem észre, hogy példaként szolgállok mások számára.	☐	☐	☐	☐	☐
7. Jó vagyok abban, hogy megkapjam, amit akarok.	☐	☐	☐	☐	☐
8. Gyakran járok egy lépéssel mások előtt.	☐	☐	☐	☐	☐
9. Sok dolog van, amiért mások irigykednek rám.	☐	☐	☐	☐	☐
10. Gyakran adok másoknak tanácsot.	☐	☐	☐	☐	☐

15. Most néhány témát sorolok fel, amiben az emberek időnként véleményt, tanácsot kérnek egymástól. Milyen gyakran szoktak Öntől véleményt, tanácsot kérni például azzal kapcsolatban, hol, mit lehet előnyösen vásárolni: gyakran ritkán vagy soha?

	Gyakran	Ritkán	Soha
Azzal kapcsolatban, hogy hol, mit lehet előnyösen vásárolni?	☐	☐	☐
Könyvekkel, filmekkel, kulturális témákkal kapcsolatban?	☐	☐	☐
Hivatalos ügyek intézésével, pl. adóbevallással kapcsolatban?	☐	☐	☐
A település, környék, a lakókörzet ügyeivel kapcsolatban?	☐	☐	☐
Politikával, pártokkal, választásokkal kapcsolatban?	☐	☐	☐
Világeseemények, hírek értelmezésével kapcsolatban?	☐	☐	☐

16. Ha most vasárnap lennének az országgyűlési választások, Ön...

- ☐ biztosan elmenne szavazni,
- ☐ valószínűleg elmenne,
- ☐ valószínűleg nem menne el,
- ☐ biztosan nem menne el szavazni?
- ☐ NT/NV = Nem tudom / Nem válaszol

17. (És ha mégis elmenne szavazni, akkor) Ön melyik pártra szavazna?

- ☐ Fidesz-KDNP
- ☐ MSZP
- ☐ Jobbik
- ☐ LMP
- ☐ Demokratikus Koalíció
- ☐ NT/NV = Nem tudom/ Nem válaszol
- ☐ Egyéb

18. Sokan használják a baloldal és a jobboldal kifejezést a politikai álláspontok jellemzésére. Ez az ábra a baloldaliság és a jobboldaliság közti fokozatokat jelzi. Hogyan jelölné Ön ezen az ábrán a saját politikai álláspontját?

1 2 3 4 5 6 7

Baloldali ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ Jobboldali

19. A liberális és konzervatív kifejezéseket is sokan használják a politikai álláspontok jellemzésére. Ez az ábra a liberálisok és konzervatívok közti fokozatokat jelzi. Ezen az ábrán Ön hogyan jelölné a saját politikai álláspontját?

1 2 3 4 5 6 7

Liberális ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ Konzervatív

Az anómia mint a válság fokmérője (első kísérlet)
Társadalmi Kapacitás – a komplex válság jelensége Magyarországon¹⁵

1. Elméleti keret, első közelítése

Az alábbi fejezetben nem szándékunk *Durkheim* nyomába lépni, s e rendkívül tágas fogalmat, az anómiát kvantitatív eszközökkel megjeleníteni. Merton a *Social Theory and Social Structure* második részében az anómia lehetséges mutatóit taglalva megállapítja: „...*Durkheim sem nyújt ugyanis világos és módszeres útmutatást arra nézve, miként értelmezendők az anómia különböző jelei, a norma nélkülség és megromlott társadalmi viszonyok megfigyelhető jelenségei*” (Merton 1968:219).

Az alábbiakban kísérlet teszünk egy mutató együttes szerkesztésére, s ebből létrehozunk egy kísérleti indexet, amely a társadalom *akut anómia* tüneteit kimutatja a tér különböző téregységeiben.

Először vizsgáljuk meg az anómia fogalmát. Az anómia-fogalom felbukkanása összeköthető azzal a mély világválsággal, amelynek fordulópontja alapjául szolgált Nikolai Kondratievnek a *Great Depression* várható prognosztizálására (Kondratiev 1925). *Durkheim* elemzéséül szolgáló adatbázisok lényegében a 1870-es és 1880-as, valamint a 1890-es évekre koncentrálnak.

La Suicide az anómiás öngyilkosságot taglaló fejezetének első részében található *Durkheim* kiinduló hipotézise: a normák és egyéni célok konfliktusát nem az elszegényedés vagy azt előidéző válság okozhatja, hanem a válság okaként bekövetkező *nagyobb átalakulások*, amelyek nyomán zavar támad magában a normarendszerben. A *normarendszer* ilyen zavarai nevezhetők anómiának (*Durkheim* 1982:229). Az *egyensúly megbomlása*, a *nagy átrendeződések*, a *hirtelen növekedés*, akár a *váratlan kataklizma* következtében az emberek elveszítik addig megszokott tájékozódó képességüket, tájékozódási pontjaikat. A szükségletek (centrifugális erők), amelyek az egyéntől függenek, az egyénből törnek elő korlátlanok lesznek, nem köti őket külső társadalmi erő (centripetális erő) amelynek következtében immáron ezek a szükségletek feneketlen szakadékként sohasem tölthetők be (*Durkheim* 1982:234). *La Suicide*-ban az *integráltságot* a társadalom a csoport normarendszerének erősségével hozza összefüggésbe a szerző. A társadalmi normák fontosságát *Durkheim* már a *De la dévotion du travail social*-ban is hangsúlyozta. A társadalmi átrendeződések amennyiben érintik a *munkamegosztás*, a *család*, a *nevelés intézményeit* és azokat az egyénnel összekötő köteleiket, akkor a normarendszer válságának az esélye megnő egy adott társadalmon belül.

A harmadik kondratyevi ciklus fordulópontja után a tizenkilencedik század talán egyik legnagyobb társadalomtudományi innovációja az *anómia* ismét napirendre került. A *Great Depression* ihlette az anómia újbóli megfogalmazását, a fogalom pontosítását, valamint új metodika felállítását. Merton megkísérli az anómia-fogalom megújítását. Különbséget tesz

¹⁵ A tanulmány első közlése: Bódi F. – Farkas J. – Horváth Zs. 2014 The Anomie as a Thermometer of the Crisis (experiment) Social Capacity – phenomenon of the complex crisis. In Bódi F. – Fábián, G. – Fónai, M. – Kurkinen, J. – Lawson, R. T. – Pietiläinen, H. *Access to Services in Rural Areas: A Comparison of Finland and Hungary*. Europäischer Hochschulverlag GmbH & Co. KG, Bremen, Studies in comparative social pedagogies and international social work and social policy, Vol. XXVII. General editor: prof. Peter Herrmann. <http://sozialvergleich.org> This chapter was edited in framework of Number 81667 project of OTKA, *The Hungarian Scientific Research Fund*. Project website: <http://www.tk.mta.hu/pti/loss/>. A tanulmányt angol nyelven lektorálta, amely alapján a magyar verzió is készült: Prof. Thomas R. Lawson, Ph.D., Hon. Dr., Hon. D.Sc., FUASM, Professor and Director of International Programs, Kent School of Social Work, University of Louisville, Louisville, Kentucky, USA.

egyszerű (*simple*) és heveny (*acut*) anómia között. Az egyszerű anómia esetén értékrendszerek ugyan ütköznek egymással, amelynek során elkülönülnek a csoportot, a többségi értéket elhagyók, de „...a heveny anómia (*acute anomie*) állapotában viszont károsodnak, szélsőséges esetben, felbomlanak az értékrendszerek (*value-systems*)” (Merton 1968:217; Garzia 1948).

Majd kifejti az anómia különböző mértékű, s talán különböző fajtájú is lehet. Parson és Bales cselekvés elméletéből idézve (Parson és mások 1953) rávilágít a deviánsviselkedés négy alapvető irányba bontakozhat ki, amelyekből később Merton az anómia négy típusát jeleníti meg *Continuities in the theory of social structure and anomie* című tanulmányában. Attól függően, hogy a normatív mintától való *elidegenülés* – vagy a normatív mintához, illetve a változás melletti *elkötelezettséghez* való alkalmazkodás dimenzióiban a cselekvő *aktív, ill. passzív*. Négy tipikus deviáns irányultság adódik Parsons szerint.

1. Tábla: Parsons tipológiája¹⁶

Elidegenedés oldal	/	Kényszeres megfelelés oldal
Erőszakosság		kényszeres teljesítmény
Visszahúzódás		kényszeres elfogadás

Forrás: a szerzők, Parsons és Bales alapján (1953).

Merton a parsonsi cselekvéselméletét az amerikai kultúra és azok korszak változásaira illeszti, mint egy ontológiai keretet adva nekik, s ebből levezeti anómia tipológiáját. A *siker*, mint az amerikai kultúra egyik központi fogalmának viszonyát vizsgálja az uralkodó és változó normákhoz. A *siker*, mint *cél* viszonya a hozzá való eljutáshoz, a társadalmilag meghatározott *lehetőségekkel*. Két kritikus időszakra fókuszál a polgárháború utáni időszakra: *Hogyan legyünk gazdagok?* nyomán az amerikai álomra, valamint a *Great Depression* s azt követő időszakra.

Az első időszak kapcsán arra az ellentmondásra mutat rá; egyrészt működik a „*Dolgozz! S a munka tesz mindenkit férfivá!*” életvilága, másrészt: „...*legnagyobb lovagok a rablólovagok, olyan emberek, akik érvényesülésük érdekében törvényhozókat vesztegetnek meg, anyagi erőforrásokat tulajdonítanak el, monopóliumokat szereztek és tönkretették versenytársaikat*” (Merton 1968:223).

A kelet-európai olvasó azt hihetné, a szerző az 1990 utáni vad kapitalizmus és vad-privatizáció korszakáról ír. Miután kísérteties az hasonlóság, s talán kivétel ez alól a *dolgozz!* imperatívusza. A kettős értékvilág ezen oldala hiányzik ebből az amerikai zsánereből, amely nem jelenik meg a posztkommunista korszakban ily markánsan. A képlet nyilvánvaló, a szembenálló értékek (erények és erénytelenség) a társadalom célrendszerében különösen kontrasztosak a társadalmi valóság lehetőségeivel, s realitásával szemben.

„Az elfogadott normák összeütközése a hozzájuk való társadalmilag jutalmazott alkalmazkodás lehetőségével deviánsviselkedésre kényszeríti az embereket, és anómiát hoz létre” (Merton 1968:230). Ugyanakkor, ha az intézményes gyakorlatot elutasítják, másrészt viszont a kulturális célok változatlanul elfogadottak, akkor a társadalmilag elfogadott célok érdekében azzal nem konform eszközök kerülnek előtérbe, lásd fehérgalléros bűnözés, szervezett-bűnözés eseteinek száma növekedhet egy társadalmon belül, mint a Great Depression-t környező időszakban. Merton felhívja a figyelmet arra, hogy az anómia eredményeként létrejött deviánsviselkedés nem feltétlenül racionálisan kiszámított és haszonszempontú. Mivel cselekvő motívumainak energiáját akut feszültségek táplálják, melynek forrása a kulturálisan ösztönzött célok és a társadalmilag strukturált lehetőségek közötti eltérés (Merton 1968:232).

¹⁶ Parsons: *The Social System*, 256-267, 321-325; Talcott Parsons, Robert F. Bales and Edward A. Shils: *Working Papers in the Theory of Action* (Glencoe: The Free Press, 1953), 67-78.

Ezzel a fenti innovation attitűddel a nagy társadalmi transzformációk idején szembesülhetünk, amelyek egybe eshetnek a gazdasági válságciklusok forduló pontjait környező, de különösen azt követő időszakokkal. Lényegében implicit az anómia első típusát állítva fel a szerző a céltartó, de hozzávezető eszközöket elvető romboló hajlamot, teljes negativizmust sugárzó gengszter ideáltípusával. Kelet-európai párhuzamot nem nehéz megtalálni a kommunizmus összeomlása utáni években, hiszen a jogi és erkölcsi zűrzavarban, mind a fehérgalléros bűnözés (adókerülés, csalás és megfélemlítés útján szerzett vagyonok) megszorodik, ugyanakkor ezzel egy időben a megélhetési bűnözés is bevett gyakorlattá válik, amelyre a hatóságok túlzott figyelmet nem fordítottak, ezzel megeléve az akkori kor politikai elvárásának.¹⁷

Látható, a válságok a hirtelen státusz és szerepváltozások korszakai. Ebben az útkereső periódusban az egyén feladhatja a kulturálisan korábban megszabott törekvéseit, de utat továbbra is szinte kényszerítő erővel kötik az intézményes normák (Merton 1968:238). Ezt nevezi *ritualism*-nak Merton, s felállítja az anómia második típusát. Ők a *virtuóz bürokraták*, (*bureaucratic virtuosos*) a túlzott egyetértés, a túlzott alkalmazkodás bajnokai, s ők a *munkamániás* patológiai esetéig „fejlődhetnek”. A szerző szerint, a virtuóz bürokratákat *státusz aggodalom* vezérli, jellemző rájuk a *makacs ismétlés*, a *sztereotipizálás hajlama*, a *tapasztaltok előli elzárkózás*, *túlságosan jó megjelenés* (*excessively ‘good’ form*). Kelet-európai átalakulás is kitermeli a maga *virtuóz bürokrata* ideál típusát, ehhez tartozók, akik a még megmaradt munkahelyekért folytatott közdelemben mindent latba vetnek, s foggal-körömmel építik karrierjüket és érvényesítik önön érdeküket, ha kell átgázolva mindenkin, s *feladva korábbi generációk szolidaritást termelő értékeit*. Az új felnövő *Y generáció*¹⁸ egybeesik a valamikori Vasfüggöny mögött felnövő új generációval, amely már nem a szocialista korban szocializálódott. Ebben a kettős hatásban, szinergiában fejlődik ki az új generáció, amely a munkahelyéért, munkájáért, képes minden más értéket háttérbe szorítani, szélsőséges esetben *szingliként* élni, feladva a család kötöttségeit, s egyben annak oltalmát is.

Merton a harmadik anómia típusát *retreatism*-nek nevezi, amely annyit jelent a cselekvő lényegében feladja mind az egykor nagyra becsült kulturális célokat, mind pedig a célok elérését szolgáló intézményesített gyakorlatot (Merton 1968:241).

A visszahúzódást akut anómia váltja ki, amely felüti fejét válságban (*depression*) és bőségben (*prosperity*) egyaránt. A szerző az özvegyiséget hozza fel példának, amelyben felléphet az tunyaság (*sloth*), és a tompultság (*torpor*). Ugyan ez az apátia öntheti el az embereket hirtelen nyugdíjazás esetén, amikor kizökkennek a megszokott rutinjukból.¹⁹ A közömbösség gyakori témája az irodalomnak is Camus (L’Étranger) abszurd formában dolgozza fel e témát (1942). A *retreatism* a legkézzelfoghatóbb anómia típus a Great Depression idején a Bécshez közeli Marienthal szociográfiai kísérletében is plasztikusan jelenik meg a megfáradt közönség, amelyben az emberek bezárkóznak, kevesebbet utaznak, valamint keresik fel egymást. A köztérket, a kerteket elhanyagolják, intézményeket nem támogatják, azok ezért bezárnak, visszaesik a közintézmények (könyvtár és egyesületek) látogatottsága, valamint csökken az egyesületek taglétszáma még akkor is, ha ezek ingyenesek. A tartós munkanélküliségben élők, annak ellenére, hogy drágábbak a bulvárlapok inkább azt fizetik elő, mint a tartalmasabb és olcsóbb napilapokat. Fokozatosan háttérbe fordítanak a pártoknak, s növekszik az alaptalan feljelentések száma, stb. (Jahoda & Lazarsfeld & Zeisel 1975). Marienthal tökéletes előképe az 1990 után kialakult kelet-európai rust belt életvilágának (Ózd, Komló, Ústi nad Labem, Ostrava) valamikori szocialista nagyipar romjain élő, ill. vegetáló közösségeknek.

¹⁷ http://www.polgariszemle.hu/app/interface.php?view=v_article&ID=318&page=0 / Póczik Szilveszter: Szegénység, bűnözés, megélhetési bűnözés. *Polgári Szemle*, 2009. 5. évf. 2. sz.

¹⁸ Jean M. Twenge (2006) Why Today’s Young Americans Are More Confident, Assertive, Entitled - and More Miserable Than Ever Before. Simon and Schuster.

¹⁹ Lásd *About Schmidt* című film címszerepében Jack Nicholson ezt a karakter alakítja.

Die Arbeits-losen von Marienthal-ban a 1930-as évek közepén rögzített tünetek, bár nem említik az anómia fogalmát, de tökéletesen egybevágunk Mertonnak a *retreatism* típus fogalmával. Az egyén légüres térbe kerülve ide-oda hányódik, könnyű prédája politikai totalitarizmusnak. Merton fenntartásokkal kezeli kortársának *Bernard Lander* metrikus kísérletét, amely az anómia mértékét objektív létkörülmények irányából törekszik megtenni. Lander szerint egy területi egységen belül az anómia erősebb, mint más téregységben, ha növekszik a bűnözési arány, jelentős a színes bőrű lakosság aránya, csekély számú a saját tulajdonú lakások aránya, stb. (Lander 1954).²⁰

Azonban Lazarsfeld és társainak marienthali kísérlete, már jobb kiinduló pontot biztosít egy objektív mérőszámokból alkotott anómia indikátornak, amely legalább is a *retreatism* típusú anómia mélységét összehasonlíthatóvá tenné különböző területi egységek között. Például a közösségi közlekedés járatainak sűrűségének változása – köztudott Magyarországon a foglalkoztatási válságból közel negyedszázada soha ki nem kapaszkodó régiókban a busz- és vonatjáratok száma drasztikusan csökkent. Az intézmények bezártak, elöregedés, korábbi elvándorlás, és pénztelenség okán (Bódi & Fekete 2012). Egyre kevésbé művelik a kerteket ezekben a régiókban, pedig ebből kétszázezer hektár áll szabadon az egész országban.²¹ A civilszervezetek a fejlettebb régiókban, településeken sűrűbbek és aktívabbak, mint a fejletlen régiókban és településeken.²² Magyarországon a tartósan alacsony foglalkoztatottsággal rendelkező, valamint alacsony jövedelemszintet produkáló településeken az országgyűlési választásokon a választási részvétel alacsonyabb az országos átlagnál (Bódi, F. & Bódi, M.). A *retreatism* típusú anómia területi differenciáinak mérésével később egy másik tanulmány keretei között foglalkozunk.²³

Az anómia korábbi fajtái a célok és az intézményes normák közötti viszonyból voltak levezetve, ugyanakkor a társadalom különböző csoportjainak is lehetnek eltérő normái, sőt mi több, a normák változhatnak is, azáltal hogy új normák bukkannak fel és válhatnak uralkodóvá, s korábban oly nagyra becsült értékek amortizálódhatnak. Lásd *Don Quijote* toposzát; a korábbi korok értékrendszer hanyatlása, vagy ennek abszurd megfogalmazását Dürrenmatt *Romulus der Große* drámáját (1950). Merton Elinor Barber *The Bourgeoisie in 18th Century France* művére támaszkodik, amikor a *rebellion* anómia típusát felállítja. „A lázadás fertőzésszerűen átfogja a társadalom jelentős részét, akkor a forradalom átalakítja mind a normatív, mind a társadalmi struktúrát” (Merton 1968:244).

Ha túl nagy az eltérés a mobilitásra vonatkozó várakozások és a tényleges mobilitás között, bekövetkezik az anómia állapota – a szerző folytatja – s a megvalósult mobilitást sem kíséri erkölcsi jóváhagyás (Barber 1955). Lényegében az osztály- és rendi szerkezet váltása nem szerves – nem valósul meg a megszüntetve megőrzés elve, vagyis a felfelé mozgókat az alsók megvetik; megalkuvóknak tartják, ellenben a felső osztályba, ill. rendbe kerülők pedig megvetik a lent maradtakat.

²⁰ Merton eredményesebbnek ítéli *Leo Srole* anómia-skáláját, amely az anómiát mint szubjektív tapasztalatot méri: 1. annak észlelése, hogy a közösségi vezetők közömbösek az egyén igényei iránt, 2. annak felismerése, hogy kevés dolog érhető el a társadalomban, ezért azt kiszámíthatatlannak és rendezetlennak tartják, 3. Felismerése annak, hogy az életcélok veszítenek fontosságukból, 4. Hiábavalóság érzése, 5. Annak a meggyőződésnek az erősödése, hogy az emberek hiába keresnek társadalmi vagy pszichológiai támaszt társaiknál. In: Alan H. Roberts and Milton Rokeach, „Anomie, authoritarianism, and prejudice: a replication,” *American Journal of Sociology*, 1956, 61, 355-358, at note 14. In a published comment on this paper, Srole questions that his study has in fact been replicated; Ibid., 1956, 62, 63-67.

²¹ <http://mno.hu/mezogazdasag/fazekas-ez-a-magyar-agrarium-aranytartaleka-1144491>

²² <http://civil.info.hu/nyilvantartas>

²³ Heurisztikus közelítéshez ajánljuk Nagy Dénes alkotását: *Másik Magyarország*; http://film.indavideo.hu/video/f_masik_magyarország Ötven percben sokat elmond a széthullott falusi társadalmak hétköznapijairól egy kis Heves megyei település, Mezőszemere példáján, ahová Bukta Imre képzőművész hazaköltözött pár éve.

A rebellion anómia típusát nem csak idő dimenziójában értelmezhetjük, a régi és új dichotómiájában, hanem a térben is lehetnek kettős életvilágok (Castells 1991), amelyben az értékek súrlódhatnak, ütközhetnek. A globalizáció teremtette metropoliszokban kialakultak a párhuzamos életvilágok, különösen a be- és elvándorlás, a modernkori népvándorlás következtében. De ugyan így párhuzamos világok jöhettek létre Kelet-Európában a kommunizmus összeomlása utáni *komplex válság* eredményeként (Bódi 2012) a *leszakadó* régiók és *visszakapaszkodó* régiók életvilága között. Azokban a térségekben, ahol tartósan alacsony a foglalkoztatási szint beindulhatott – a vidéki életvilágokban is – a *gettók* kialakulása (Kovács & Váradi), a *zárványtársadalmak*, amelyből nem, vagy alig lehet kitörni (Gazsó 2008). A válság következtében kialakult társadalmi és regionális különbségek a válságot követően is tartósan fennmaradhatnak és tartósan kifejtik hatásukat (Theory of Kuznets-Wiliemson gap 1966).

A leszakadt térségekben, ahol a gyermekek nem látják a szülőket munkába járni, tulajdonukkal gazdálkodni, a mindennapi megélhetés a feketemunkára és segélyekre korlátozódik, valamint némi „gyűjtögetésre” (Bódi 2006). A gyermeket otthon nem akkor ünneplik meg a rokonai, barátai, amikor leérettségizik – erre nincs is sok esélye, hanem akkor, amikor kijön az első előzetéséből, ill. letölti első börtönbüntetését. Ezen társadalmi zárványokban más szabályzó normák kezdenek uralkodóvá válni, amelyek a társadalom alapnormáit kikezdi. Az integráló intézmények a *család* elidegenedik a társadalmi rendet szavatoló mércéktől, viszont a szűkebb közösség burokaiban tartja a benne szocializálódó egyént, aki innen önerejéből nem sok eséllyel tud kitörni. A *segítő intézmények*, az óvodák, az iskolák, a családsegítő, a védőnő, a templom, miután *nem ezt a zárt világot képviselik és nem ennek a nyelven szólnak meg*, nem tudja megérinteni.

Az elmúlt évtizedek jelentős térinformatikai fejlődése lehetővé tette, hogy olyan adatok álljanak rendelkezésünkre, amelyeket egy adott időben egy adott téregységre azonos tartalommal tudunk vonatkoztatni, ezek az elvárások különösen EU csatlakozás után a valamikor Vasfüggöny keleti felén is elérhetőek.

Ugyanakkor biztató egészségpszichológiai tanulmányok sora jelent meg, amely az idő előtt halálozás és a depriváció között a releváns kapcsolatot bizonyította, az eddig külön-külön megfigyelt jelenségek között a kapcsolatot feltárta (Juhász és társai 2010). Durkheim hipotéziseit a jelen kutatásai számos ponton igazolták. „*Durkheim’s theories related not only to the patterning of suicide but easily extend to other major outcomes ranging from violence and homicides to cardiovascular disease*” (Berkman és mások 2000:844).

Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy Magyarország esetében a regionális különbségeket demonstráljuk s körülhatároljuk mindazokat a területeket, amelyek egy sajátos alternatív, párhuzamos életvilágok kialakulására utalnak. Ahol a társadalmi integráció gyenge, a társadalmi kapacitás alacsony, s vélhetően az akut anómia jelei halmozottan jelentkeznek.

2. Módszertani keret első kísérlete: A társadalmi jelenségeket leíró indexek és komplex mutatók áttekintése

A társadalomtudományban az egyes megfigyelési egységek állapotát, fejlettségét és fejlődésének trendjeit indikátorokkal, vagy összetett jelenségek esetén komplex mutatókkal határozzák meg. Ez utóbbiak általában a megfigyelés tárgyához kapcsolódóan, az adott jelenség többféle aspektusát kívánják leírni különböző indikátorok értékeinek matematikai-statisztikai módszerekkel történő egyesítésével. A legismertebb ilyen komplex mutatók között találjuk a Bennett-féle mutatószámot, a humán fejlettségi és a különböző deprivációs indexeket.

A Bennett-féle komplex mutató egy település olyan tulajdonságait kívánja egybegyűjteni, mint az elérhetőség, a fejlettség, a versenyképesség, vagy éppen az urbanizáltság. A komplex mérőszám kiszámítása az adott jelzőszámok maximum értékéhez történő viszonyításon alapul, ami azt jelenti, hogy az egyes vizsgálati egységekhez rendelt értékek annak százalékában kerülnek meghatározásra. Ezek kiszámítása után a százalékos értékek összeadásával kapjuk meg a mutató értékét.

A humán fejlettségi indexet (Human Development Index továbbiakban HDI) 1992-ben vezették be az ENSZ UNDP (Egyesült Nemzetek Fejlesztési Program) keretén belül, és ez képezi az alapját az évente közzétett *Human Development Report*-oknak. A HDI index alapját három mutató képezi, amelyek az emberi élet egy-egy jellemzőjét igyekeznek megragadni:

- a hosszú és egészséges éltet a születéskor várható élettartam,
- a képzettséget a 15 éven felüli írni-olvasni tudók aránya, valamint a kombinált iskolázottsági arányból képzett részindex,
- a tisztességes életszínvonalat pedig a vásárlóerő paritáson számított egy főre jutó GDP-vel fejezik ki.

A felsorolt indikátorokból három önálló indexet képeznek, majd ezekből számítják ki a HDI komplex mutatót. A HDI jelzőszám megszületésekor egy forradalmi módszernek számított, ugyanakkor néhány év elteltével komoly kritikákat fogalmaztak meg vele szemben, melyek egyrészt a számítási módszert, másrészt a figyelembe vett alapindikátorokat vették górcső alá.

Saját társadalmi kapacitásmutatónk megalkotásának közelebbi előképét a Juhász és kutatótársai által megalkotott *deprivációs index* adja (Juhász és társai 2010). Az elmúlt évtizedekben az egyes kutatók számtalan, több-kevesebb részletben eltérő komplex mutatót dolgoztak ki ebben a témában (Jarman 1983; Towshend 1987; Spéder 2002; Kapitány és Spéder 2004). A magyar kutatócsoport az indikátorok kiválasztásában hozott új eredményeket azáltal, hogy a magyar társadalom alapvető jellegzetességeit is figyelembe vette a munkája során. Így került be az index alkotóelemei közé a nagycsaládok aránya, valamint, az egy szülő családot aránya, mert a KSH adatai alapján az elszegényedés kockázata az ilyen típusú háztartásokban jelentősen magasabb.

A társadalmi kapacitás index megalkotásának célja

A komplex mutatónk megalkotásának célja, hogy összefoglalja a helyi társadalomnak azt a képességét, hogy a különböző térségi fejlesztési programokban mennyire lehet rá építeni, mint helyi erőforrásra. Úgy gondoljuk, hogy a *helyi lakosság egy erőforrás*, amelynek kapacitása alapvetően meghatározza a területfejlesztés, vagy a vidékfejlesztés sikerét egy adott településen, vagy térségben. Éppen ezért fontos lenne kifejezni azt, hogy milyen állapotban van egy tervezési folyamat, vagy egy fejlesztési ciklus megkezdése előtt. Hiszen a fejlődéshez nemcsak környezeti és gazdasági erőforrások szükségesek, hanem társadalmiak is, hiszen sok aspektusban meghatározza, hogy egyáltalán milyen stratégiai célok kitűzése lehet reális, illetve, hogy milyen fejlesztési módszertan alkalmazása érhet célt. Ennek okán a komplex mutatónkban olyan indikátorokat igyekeztünk összeválogatni, amelyek jól összefoglalják a lakosság testi-lelki egészségét, gazdasági állapotát, jólétét, valamint a munkavilágához való viszonyát.

Az indexet alkotó mutatók bemutatása

A vizsgálati egységként a kutatás tervezésekor települési szintet határoztuk meg. Ennek következményeként szembesültünk azzal a problémával, hogy az előzetesen kiválasztani kívánt mutatók közül néhány matematikai-statisztikai értelemben nem bizonyult elég

stabilnak (pl.: korai halálozás kockázata) a vizsgálat területi egységeinek szintjén. Éppen ezért úgy döntöttünk, hogy ahol lehetséges ott három év adatainak összevonásával (2009–2011) képezzünk egy jellemző mutatót az adott indikátorban. Erre azonban az adatgyűjtés körének változásai miatt (járadékosok száma a jogszabályi változások miatt több évre visszamenőleg nem számítható), vagy adathiányok miatt (bűnelkövetők száma) nem minden esetben volt módunk (az eltéréseket az egyes mutatóknál tüntettük fel).

1. A *jogerősen elítélt bűnelkövetők aránya* (lakóhely szerint) az adófizetőkhez képest 3 év átlagában (2008, 2009, 2011), mint a társadalom morális állapotát jellemző indikátor.
2. A *járadékosok aránya* az adófizetőkhez képest a 2011-es évben. Ez mutató önmagában is egy összevont jelzőszám, amelyet (Bódi és társai 2012) eredményei alapján vontunk be és a következő elemekből épül fel: rendszeres szociális segélyben részesülők száma, nyilvántartott álláskereső száma, öregségi nyugdíjban részesülők száma és rokkantsági és rehabilitációs ellátásban részesülők száma. A mutató lényegében azt kívánja kifejezni, hogy mekkora azoknak az aránya, akik ellátásra szorulnak az adott településen.
3. Az *egy adófizetőre jutó jövedelem* 3 év átlagában, mint a gazdasági jólétet szimbolizáló jelzőszám.
4. Az *adófizetők aránya* a 18-59 éves lakossághoz 3 év átlagában, mint a gazdaságilag aktív, keresettel rendelkezők számának kifejezése.
5. A *lakónépesség változása* 2009–2011 között a lakosság, mint erőforrás bővülését, stagnálását, vagy apadását reprezentáló indikátor.
6. A *terhesség-megszakítások száma a szülőképes korú nőkhez viszonyítva* 3 év átlagában, mint a társadalom hangulatát, és jövőbe vetett hitét megragadó mutató.
7. A *korai halálozás kockázata* 3 év átlagában, mint azt a (gazdasági és társadalmi) kárt megbecsülő indikátor, amit a nem megfelelő egészségügyi ellátás okoz, illetve szoros kapcsolat áll fenn bizonyos szegénységgel is kapcsolatot mutató megbetegedésekkel, mint például szív és érrendszeri betegségek. Továbbá olyan habitusokkal, amelyek az életmódból fakadnak: függőség, mozgás hiány, egészségtelen táplálkozás stb.

A komplex mutató előállításának módszere

A módszertan megvalósításában a Juhász, Nagy, Páldy és Beale által kidolgozott *deprivációs index* módszertanát követtük (Juhász és társai 2010). A komplex mutatóban az egyes indikátorok standardizálását, összevonásra előkészítését a következő módon végeztük: az egyes téregységek adott indikátor értékeit (X) annak számtani átlagához (Á) viszonyítottuk, majd ezt a szórással (S) elosztottuk. Az alábbi képlet mutatja a műveletet:

$$Z = \frac{X - \bar{A}}{S}$$

A 3. egy főre jutó jövedelem, a 4. adófizetők aránya, valamint az 5. lakónépesség változás mutató esetében a képlet a következőképpen módosult:

$$Z = \frac{\bar{A} - X}{S}$$

Az egyes területegységekhez tartozó indikátorok Z értékeit ezután összegeztük, amelynek eredménye adta meg a társadalmi kapacitás index értékét. Az egyes indikátorok matematikai statisztikai módszerekkel való súlyozását elvetettük, és szakértői súlyokat sem határoztunk meg.

A társadalmi kapacitás index értelmezése

A társadalmi kapacitásindex alapját képező Z érték minél magasabb értéket vesz fel egy terület egységben annál összetettebb, annál több társadalmi-szociális aspektust érintő probléma található meg ott, míg ezzel szemben az alacsonyabb értékek kedvezőbb állapotot jelölnek.

3. A társadalmi kapacitás index (SCI) értelmezése Magyarországon

A Kelet-nyugati lejtő

Mielőtt a fent kiválasztott mutatók térbeli differenciáinak taglalásához kezdenénk, érdemes szélesebb perspektívában áttekinteni Magyarország helyzetét *Közép-Európában*, aki Magyarországon él annak talán evidens, hogy a nyugati részen fekvő Dunántúl népességének életminősége és a keleti részen fekvő Nagyalföld népességének életminősége között mérhető differenciákat lehet találni, s az talán kevésbé ismert az itt élők számára is, hogy e különbségek nem az 1990 utáni foglalkoztatási szerkezet összeomlásától mérhetőek.

Ha kezünkbe vesszük Róna András *Közép-Európa Atlaszát* (1945), akkor látható több az életminőséget reprezentáló, vagy arra utaló indikátorok vonatkozásában, hogy az országot egy kelet-nyugat irányú lépcső, törésvonali szelnek ketté.

Az *analfabéták aránya* a Dunántúlon és Közép-Magyarországon 0-10% közötti, ellenben a Nagyalföldön és Észak-Magyarországon 10-20%, kivéve a nagyvárosokat (pl. Debrecen, Szeged), ettől keletebbre eső régiókban (Erdély, Kelet-Balkán) még kedvezőtlenebb a helyzet az 1930-as évek elején felvett adatok alapján (Róna 1945:184-186).

A *halálozási arányszám* Észak- és Nyugat-Dunántúlon, valamint Közép-Magyarországon és Duna-Tisza Közén 14-16 ezrelék, ellenben a keleti területeken 16-18 ezrelék, sőt az Észak-Alföldön, s ettől keletebbre eső régiókban 18 ezrelék feletti, 1930 körüli 5-10 éves átlaggal számolva (Róna 1945:196-197).

A *csecsemőhaladóság* (1930-as évek közepén 5 év átlagával számolva) Nyugat-Dunántúlon, az osztrák határ mentén 12% alatti (nem tévedés százalék), ellenben a Tiszántúlon a romániai határhoz közel 16% feletti (Róna 1945:202-203).

Az eltelt nyolc évtizedben jelentősen változott Közép-Európa népességének élet helyzete, de továbbra is fennmaradt a Kelet-Nyugat irányú lejtő.

Social Capacity indikátorai (SCI)

Alábbiakban vegyük sorra az egyes mutatókat, helyi települési önkormányzatonként vizsgálva, amelyből 3142 található Magyarországon. Budapestet, mint az egyetlen metropolisz méretű önkormányzatot kivettük a számításokból. Minden település kapott egy-egy mutató kapcsán egy Z értéket, az értékeket sorrendbe állítottuk és ezeket öt egyenlő részre osztottuk úgy, hogy minden ötöd egyenlő számú elemből álljon (628-629 elem). A kvintiliszekbe osztott Z értékeket közigazgatási határokat feltüntető térképi ábrán megjelenítettük. A középső ötödben (sárga) találhatóak a medián érték közeli települések, míg a felső ötöd *rangei-ben*, a két felső kvintilisben találhatóak a piros, ill. narancsszínű települések (local municipalities), végül a kedvezőbbnek tekinthető a *range-ben* a két „alsóházban” vannak a mélyzöld és halványzöld települések.

A *Criminals index* alapján készült tréképi ábrán látható a felsőházak range-iben található települések sűrűn fordulnak elő Észak-Magyarország és Észak-Alföld régióiban, különösen az

ukrán határon elhelyezkedő *Szabolcs-Szatmár-Bereg* megyében (4.4.1. térképi ábra). Továbbá sűrűn előfordulnak a magas criminals indexű települések a *Dél-Dunántúlon* is. Az ország nyugati területén, az osztrák határ mentén a települések inkább az *alsó kvintilisek*hez tartoznak. A felső range-kben itt csak a belső perifériákon (internal peripheral) a megyehatárok mentén sűrűsödnek a települések. Azt látni kell, a felső kivintilisek range értéke igen nagy, de ha megfigyeljük a piros települések elhelyezkedését, akkor látható szomszédjuk vagy narancs, ill. sárga színű, azaz fokozatosan simulnak bele az alsó kvintiliseket jelző települések összefüggő területeibe. Ebből arra lehet következtetni a törvénnyel – következésképpen a társadalom egészének normarendszerével – összeütközők elhelyezkedése a térben nem véletlenszerű. Az *criminals index* bevétele a komplex mutató képzésébe indokoltnak látszik.

Az *annuitants index* által megrajzolt térképi ábrán látható az alsó kvintilisekhez tartozó települések összefüggően három régiót feddnek le; *Nyugat-Dunántúl*, Ausztriával határos régiók, *Közép-Dunántúl*, Nyugat-Szlovákiával határos, valamint Budapestet körülölelő régiót, a *Központi régiót*, (4.4.2. térképi ábra). Ebben a harmadnyi országban állítják elő az ország GDP-jének túlnyomó részét, e megarégió két végpontjában van Budapest és Bécs, ezt összekötő modern ipari tengelyen helyezkednek el az új autógyárak és az elektronikai vállalkozások. Az *újiparosítás* legnagyobb beruházásai itt jöttek létre az elmúlt húsz éven, amelynek alkalmazottjai a magyarok által is lakott Nyugat-Szlovákiából is vonz nagyszámú munkaerőt, ugyan akkor jelentős azoknak a száma is, akik a közeli Ausztriában dolgoznak, vagy *vándormunkásként* a német nyelvterületen vállalnak munkát Nyugat-Európában. A vasfüggöny létezése idején, az osztrák tv- és rádióadók a Dunántúl nyugati részét beszórták műsoraikkal, amelyek közkedveltek voltak, ezért is itt sokan beszélnek németül. Tehát ebben a megarégióban a járadékosok aránya (akik nyugdíjszerű ellátásban részesülnek, de nem érték el nyugdíjkort) az adófizetőkhez képest igen alacsony, a foglalkoztatási ráta relatíve igen magas,²⁴ az iskolázottsági szint messze kiemelkedik az ország többi régióhoz viszonyítva. Biztató jel, hogy ez a „zöldbanán” övezet délkeleti irányban kezd előre törni, Kecskeméten át (Mercedes beruházás) Szeged irányába, amely egyetemi központ a biotechnológia fellegrára Magyarországon. Másik kitörési irány Debrecen és nyugati övezetében található Hajdúság zöldül ki, ahol az ország legnagyobb vidéki egyeteme, többek között a hazai magfizikai kutatás központja található.

Az ország térképen hasonló mintázatot produkál az *income index* által rajzolt 4.4.3. térképi ábra. Egy adófizetőre jutó jövedelemből képzett index kevésbé összefüggő megarégiót fest, de ismerte az ország település szerkezetét, a *Nyugat-Dunántúl*, narancs és sárga településeit, ezek többsége kislélekszámú, öregedő település ahol sok nyugdíjas korú nyugdíjas él, akik már nem fizetnek adót. Ellentéte a zöld ország résznek az *Észak-Alföld* és *Észak-Magyarország* régiók, amelyek az elmaradottabb Kelet-Szlovákiával és Ukrajnával határosak, ahol sok fiatalodó falu található, az ott élő roma közösségeknek köszönhetően, de gazdasági aktivitásuk igen csekély, ebből következően nem, vagy alig adóznak. A piros és narancs országból enkláve Debrecen, Nyíregyháza, és Miskolc nagyvárosok, amelyekben mind vállalkozó-, mind a közszféra jelentős foglalkoztató. Az Alföldhöz hasonló színezetet ölt magára *Dél-Dunántúl*, amelyekből csak a megyeközpontok bukkannak ki mélyzöld színükkel.

A *taxpayer index* színezte térképi ábra egybevág az elsőző kettővel, de lényeges különbség a nagy zöld megarégió („zöldbanán”) nem nyúlik át a Dunán (4.4.4. térképi ábra). A Központi régió nem csatlakozik a Dunántúl zászlóshajójaként emlegetett Győr-Moson-Sopron megyéhez, azzal érintkező gazdaságilag aktívabb megyékhez. Viszont az *income* és *annuitants indexe* kedvező, ennek az egyik oka az lehet, hogy sok már aktívkorú felnőtt egyetemre jár, főmunkaidőben tanul. A *posztadoleszcenciának* (post adolescence) köszön-

²⁴ http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qlf009a.html

hetően (mamahotel), harminc éves kor felé haladván is szüleinél él, nem alapít családot, nincs önálló, ergo adóköteles jövedelme, de ua. nem él segélyből, amikor önállósodik, sok esetben megreked az önálló, azonban családot alapítani képtelen szingli létben. Ez az élethelyzet főleg az átlagnál messze nagyobb jövedelemmel bíró családok esetében tipikus jelenség.

A társadalmi munkamegosztás fontos integráló tényező, amelyet demonstrál az előbbi három index, amely mindegyike külön-külön összefüggő területi alakzatokat tud képezni a települések mozaikjából az ország térképen, minden bizonnyal meghatározó elemeit képezik a megalkotandó *social capacity* indexnek, s későbbi anóma indexnek.

A hatvanas években már napirendre került az akut népesség fogyás Magyarországon (Bódi – Bódi 2012), de a politika a szocialista rendszer összeomlása után csak napjainkban emelte a közpolitika témái közé, s tett lépéseket a népességfogyás-megállítás érdekében, amelynek eredményét még nehéz értékelni. Magyarországnak a demográfiai válsága a nyolcvanas évek óta folyamatosan szélesedik. A KSH (*Hungarian Central Statistical Office*) adatai szerint harminc év alatt az ország népessége 737 ezer fővel csökkent, mialatt 363 ezer fő volt a vándorlási mérlegből eredő nyeresége. A népesség-csökkenés fő oka a természetes fogyás, amely a határon kívüli magyarok folyamatos beáramlása nélkül az egymillió főt is elérte volna. Azonban vannak települések, amelynek lélekszáma növekszik részben bevándorlás és részben természetes szaporodás útján. Ezek a települések a Budapesti agglomerációban, az Alföldön a Hajdúságban Debrecen háttérében, valamint a Nyugat- és Közép-Dunántúl régióiban található városok, viszont az utóbbi két régióban a belső perifériákban, a kis lélekszámú falvak a felső két kvintilisben találhatók (4.4.5. térképi ábra). Miután ez *population change index* talán módszertani szempontból gyenge láncszeme a komplex *social capacity* indexnek, későbbiekben minden bizonnyal finomításra szorul.

Talán a legvitathatóbb indexhez értünk az *abortion* index esetében, mivel kutatói körökben, legalább is Kelet-Európában ez sokáig tabutémának számított, s a szocialista rendszer összeomlása után sem szívesen került a kutatási napirendek közé, mivel élesen szembeállította a kutató társadalmat, legalábbis Magyarországon. A tények szembesítése viszont szükséges. 1990-ben 90,4 ezer abortuszt hajtottak végre, amely a száz élve születésre vetítve 71,9 volt. Az ezredfordulón, az abortuszok száma 56,4 ezerre csökkent, de még így is számuk száz élve születéshez képest 58,1 volt. Majd az abortuszok száma 38,4 ezerre csökkent 2007-ben, de arányuk az élve születésekhez képest így is viszonylag magas maradt (46,4), viszonyítva a környező országokhoz; Ausztriában 22,1, Szlovákiában 27,2, Szlovéniában 26,3, Csehországban 20,6 volt az abortuszráta. Csak a keleti szomszédoknál mértek nagyobb abortuszrátát: Romániában 46,9-et, Ukrajnában 40,4-et ugyan ezen évben.²⁵ A területi eloszlása az abortusz eseményeknek igen eltérő és szélsőséges ezért az index elkészítésénél nem tudtuk az élve születésekhez viszonyítani azokat, mivel számos településen az abortuszok száma meghaladta az élve születések számát, ezért ezt az abortuszok számát a szülőképes korú nőkhöz viszonyítottuk. Ezt mutatja az *abortion index* térképi ábrájának magyarázata is, amely igen nagy range-t mutat (4.4.6. térképi ábra). A két felső kvintilis piros és narancs színei az *Észak-Magyarországi* régiók, és a *Dél-dunántúli* régiók településein jelennek meg. *Észak-Alföldön* az ukrán és román államhatárszakaszon elhelyezkedő települések kerülnek a felső kvintilisekbe. Viszonylag kedvezőbb mintázatot kapunk *Nyugat- és Közép-Dunántúl* régiókban, ahol más indexek is kedvezőbb képet mutatnak.

A *premature mortality* index megalkotását Juhász és Nagy kutatásinak köszönhetjük (Juhász és mások 2010), amely többek között igazolták a *deprivation* és *cardiovascular mortality* kapcsolat Magyarországon is, s mind emellett a függőségek (*somiking*) és életmód (*sedentary*), valamint *iskolázottság* közötti szoros kapcsolatot az említett tényezőkkel és

²⁵ Kamarás Ferenc – Terhességmegszakítások Magyarországon - <http://www.tarki.hu/adatbank-h/nok/szerepvalt/Kamaras-99.html> Percentage of Pregnancies Aborted by Country, compiled by Wm. Robert Johnston, 21 February 2007 <http://www.johnstonsarchive.net/policy/abortion/wrjp333pd.html>

ennek térbeli dimenziót, térbeli összefüggéseit. A 4.4.7. térképi ábrán is világosan látszik *Észak-Alföld*, *Észak-Magyarország*, *Dél-Dunántúl* vidéki térségeiben, lényegében a nagyvárosok és azok agglomerációit kivéve a települések, a két felső kvintilisben foglalnak helyt. A *Nyugat- és Közép- Dunántúl*, valamint a *Központi* régió viszont, a megyehatárok mentén kirajzolódó, belső perifériákat kivéve kedvező képet mutat. Összefüggő, közel egységes képet rajzolva a három fejlett régiónak számító megarégió.

Valamennyi index esetében a naturális mutatókkal is elkészítettük az ország térképeket, amelyek hasonló mintázatot adtak, mint a Z érték segítségével megrajzolt térképi ábrák, ezek közül többet közzé tettünk, illetve korábbi elemzéseinkben használtuk őket (Bódi – Fekete – Bódi 2012). Jelen munka egyik célja az volt, hogy alkossunk egy olyan indexet, amely a társadalomban külön-külön kimutatható anómiás jelenségeket egy (a törvénnyel szembefordulás, a társadalmi munkamegosztás rendszeréből való kiszerveződés, az élet, mint értéktől való elfordulás) fő indexbe jeleníti meg. Ez még nem az anómia index. Ezt *social capacity indexnek* neveztük, amelynek bővítése és finomítása után juthatunk el a válság ciklus elemeivel kapcsolatba hozható anómia indexhez. Reményeink szerint ez index alkalmazásával közelebb kerülünk ahhoz, hogy lokalizálható legyen, hol találhatóak a párhuzamos élet-világok, hol találhatóak a helyi társadalom egészével ellentétes normák – norma gettókban fellelhető *rebellion anomy*. Valamint kimutathatóak azok a területek, ahol a helyi társadalom jelentős része, a helyben élők többsége, apátiában él – feladva mind a kulturális célokat, mind pedig a célok elérést szolgáló intézményesített gyakorlatot: *retreatism anomy*.

Social Capacity index értelmezése

A *social capacity index* térképi ábrája mutatja a települések eloszlását, azaz Z érték alapján melyik ötödben foglalnak helyet. A Range igen széles érték mezőn helyezkedik el 52,4 (4.4.8. térképi ábra). A legalsó ötöd range minimuma és maximuma: -16,3 és -3.19 között van. Ebben az intervallumban valószínűsíthető a helyi társadalnak kiegyensúlyozottak, legkevésbé fedik át egymást a társadalomból való kiszerveződésre utaló jelenségek. A legalsó ötödhöz tartozók, nem fednek le összefüggően egy teljes régiót, ezek a sötétzöld foltok, nagyobb iparilag fejlett, egyetemi városokat (tudásközpontokat) takarnak, s azok szélesebb agglomerációs gyűrűit jelenítik meg: *Győr*, *Sopron*, *Szombathely*, *Veszprém*, *Székesfehérvár* az elmúlt húsz-harminc év legsikeresebb magyarországi nagyvárosai, amelyek közül nem egy már a szocialista korszakban merkantilista helyi politikát folytatott, tudatos töркеvonzással, ipar és iskolafejlesztéssel. *Győr-Moson-Sopron* megye, az ország Észak-nyugati sarkában Bécs és Pozsony közelségében, szinte majd mindegyik települése ebben a legkedvezőbb alsó kvintilisben foglal helyet. A sikeres városokat halványzöld települések kötik egybe, amelyek a második alsó kvintilisben foglalnak helyt, egy viszonylag szűk range-ben (-3,18 – 1,00). A mind két zöld mezőt a Balaton déli partja (amely mint egy siker agglomeráció emelkedik ki) és Budapestet összekötő vonal határolja. Budapesti agglomerációtól keletre *Kecskemét*, *Szeged* és *Debrecen*, s azoknak agglomerációi emelkednek ki.

A fenti két alsó kvintilis ellentéte a piros (min. max.: 4,03-36.1) valamint a narancs (min. max.: 1,17-4,02) színekben megjelenő települések, amelyek összefüggő mezőt alkotnak *Észak-Magyarország*, *Észak-Alföld*, valamint *Dél-Dunántúl* régiókban, amelyet megtörnek a megyeközpontok és jelentős iskolavárosok zöld színe (*Gyöngyös*, *Sárospatak*).

Amennyiben megvizsgáljuk az ország tizenkilenc megyéjét, azaz a *social capacity* indexek lakosság számmal súlyozott település átlagát minden egyes megyére külön számítjuk, akkor az alábbi Z értékeket kapjuk.

2. Tábla: Social Capacity index súlyozott Z index 19 megye Magyarországon

Megye	Min.	Max.	Range	Standard deviation	Z index (súlyozott)
Bács-Kiskun	4,802934850	11,56413195	16,36706680	2,379434810	1,360311925
Baranya	7,368237727	23,74783568	31,11607340	4,627485691	1,310085122
Békés	3,578918802	13,56256609	17,14148489	2,756507868	0,743130674
Borsod-Abaúj-Zemplén	7,284112178	36,09392442	43,37803660	4,429791929	0,775817096
Csongrád	4,909796051	9,294243649	14,20403970	2,683048687	2,479369550
Fejér	11,17915127	11,11174681	22,29089808	3,012211225	4,343273071
Győr-Moson-Sopron	9,946680773	6,332175857	16,27885663	2,087457847	5,132207573
Hajdú-Bihar	4,606791442	21,85437976	26,46117121	3,419675806	1,575289060
Heves	6,216813822	21,66087293	27,87768676	4,666247769	1,092801468
Komárom-Esztergom	6,487215723	3,500258062	9,987473785	1,653231736	3,794476679
Nógrád	4,654731181	16,33199366	20,98672484	3,690276791	0,328097636
Somogy	8,353037517	25,04431358	33,39735110	4,921466152	0,697190798
Szabolcs-Szatmár-Bereg	4,180263092	17,73919362	21,91945671	3,586739053	1,055153113
Jász-Nagykun-Szolnok	5,299547858	23,03702318	28,33657104	3,494648699	0,543840781
Tolna	8,746585864	11,98609708	20,73268294	4,053718698	1,406223924
Vas	7,586140429	11,52991858	19,11605901	2,799405618	4,382373938
Veszprém	8,185998560	28,52224506	36,70824362	2,925691268	3,811328672
Pest	16,25091581	7,286515217	23,53743103	3,385988831	4,748920742
Zala	8,790899392	14,15431297	22,94521237	3,171908948	3,423515186

Forrás: szerzők számításai alapján. TeIR database „National Spatial Development and Spatial Information System”

Megfigyelhető, abban a megyékben ahol a *Social Capacity* index Z értéke magas ott a szórás értéke is magas, tehát a megyén belüli települések közötti különbségek igen nagyok. A legkedvezőbb megyének tekinthető Győr-Sopron-Moson megyében a Z súlyozott megye index mínusz 5,13, ellenben a legkedvezőtlenebb képet mutató Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a súlyozott megyei Z érték plusz 1,05, az előbbiben alacsony a szórás értéke, ellenben az utóbbiban magas.

A térképi ábrán látható eltérésekért minden bizonnyal nem csak regionális hatások okolhatók (4.4.8. térképi ábra). Az egyes indikátorok súlyozott Z értékét ezért érdemes település típusok (népességszám) alapján is vizsgálat alá vonni. Az indikátorok Z értéke meredeken csökken a nagyobb lélekszámú települések irányába, amely arra utal, hogy a település méret is magyarázó tényezővel bír, de hatása nem kizárólagos. Mivel számos Nyugat-Dunántúli régióban található kisnépességű önkormányzat, de ebben a régióban a felső kvintilisben, többségében megye határ menti települések kerülnek. Viszont Dél-Dunántúlon és Észak-Magyarországon a kis népességű települések zöme a felső kvintilisben található, amelyek megyényi területeket fednek le a nevezett régiókból.

3. Tábla: Indikátorok és a *Social Capacity* index település típusonként (helyi települési önkormányzatok) Magyarországon

Indikátor típusok és települési önkormányzatok típusai	0-100 fő	101-500 fő	501-1000 fő	1001-3000 fő	3001-10.000 fő	10.001-50.000 fő	50.001-fő felett
Criminals	0.1534	0.3744	0.2062	0.1819	0.0694	0.0158	-0.0702
Annuitants	0.7344	0.6409	0.3298	0.2061	-0.0075	-0.1985	-0.3058
Income	0.3761	0.5036	0.1523	-0.1343	-0.6119	-1.2379	1.7613
Taxpayers	-0.5054	0.0528	-0.0313	-0.0116	-0.1725	-0.4393	-0.7976
Population change	0.4540	0.1371	0.0347	-0.0951	-0.1793	-0.2810	-0.4453
Abortion	0.0528	0.1080	-0.0106	0.0446	-0.0246	-0.0826	-0.2085
Premature mortality	0.3102	0.2398	0.1521	-0.0474	-0.3636	-0.8391	-1.3567
Social capacity	1.5756	2.0566	0.8332	0.1441	-1.2976	-3.0624	-4.9455

Forrás: szerzők számításai alapján. TeIR database „National Spatial Development and Spatial Information System” Számolva az adott településkategória egységeinek átlagával.

A *social capacity* index tovább fejlesztésre biztatnak azok a gazdasági térszerkezeti kutatások is, amelyek a Benett-féle módszer segítségével Magyarországon az új gazdasági folyamatok térbeli modellezésére törekednek (Matolcsy & Csizmadia & Csordás 2007). A gazdaság és társadalom térszerkezetét a migráció, szja térbeli eloszlásával, vállalkozó aktivitással, az egy főre jutó külföldi tőke nagyságával, tudásbázisok létevel, autópályák térbeli hatásával, elérhetőség számításokkal, munkanélküliségi adatokkal, termálvizekre épülő turizmus adataival, EU támogatások allokációs adataival rajzolták meg.

A jelen kutatás célja és módszerei merőben mások voltak, de különös, hogy a fent hivatkozott tanulmány által megrajzolt regionális formációk a *Social Capacity Index* (SCI) térképen (4.4.8. térképi ábra) is kirajzolódnak.

Magyarország térszerkezeti geomodelljei cikkben meghatároznak egy Nyugat-magyarországi modernizációs vonalat, ezt a térelemet térképünk is jelzi összefüggő mélyzöld színben az osztrák határmentén. A Balatoni-régiót, a SCI trékép is megrajzolja (4.4.8. térképi ábra), Dunamenti innovációs tengely is kirajzolódik – Győr–Budapest tengelyen egy mélyzöld folyosó található ui. a Dél-dunai csáp Budapest és Pécs között egy összefüggő zöld korridor látható a SCI térképen is. A nevezett cikkben lehatárolt Közép-magyarországi gyűrű is kirajzolódik említett térképi ábrán (Budapesti agglomeráció mélyzöldjét egy halvány zöld gyűrű karolja át). Az Észak-kelet-magyarországi fal, amit az említett cikk megnevez, a SCI

trékép is jelöl a román-ukrán határ és a kelet-szlovák határszakasz mentén. Amit a gazdasági térelemzők hátrányosnak ítélték, azt a SCI térkép is jelöli, amit a nevezett cikk innovációs és modernizációs tréségnek jelöl azt a SCI térkép a társadalmi normakövetés szempontjából kiegyensúlyozottnak tart.

Módszereink további finomítást és kiegészítést igényelnek, melyre a cikk során is már tettünk utalást. A kutatásunk igazából ezzel a kísérlettel elkezdődött, annak reményében, hogy visszatérhetünk klasszikus elméletek újbóli értelmezéséhez, amely *Max Weber Protestáns etikájától Peter Sir Bauer* (1991) munkásságán át *Stiglitz reportig* (Stiglitz és mások 2009) (*Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*) terjedhet. A gazdaságot, s annak válságjelenségeit nem lehet a gazdálkodó, a munkálkodó ember ethosza, morális attitűdjei nélkül megérteni. Ez utóbbit nem szeretnénk számokba és képletekbe csomagolni, csak felállítani egy olyan vizsgálati keretet, amely térben és időben a társadalmi-gazdasági folyamatok jobb megértését szolgálhatja majd. Reményeink szerint az első lépéseket megtettük.

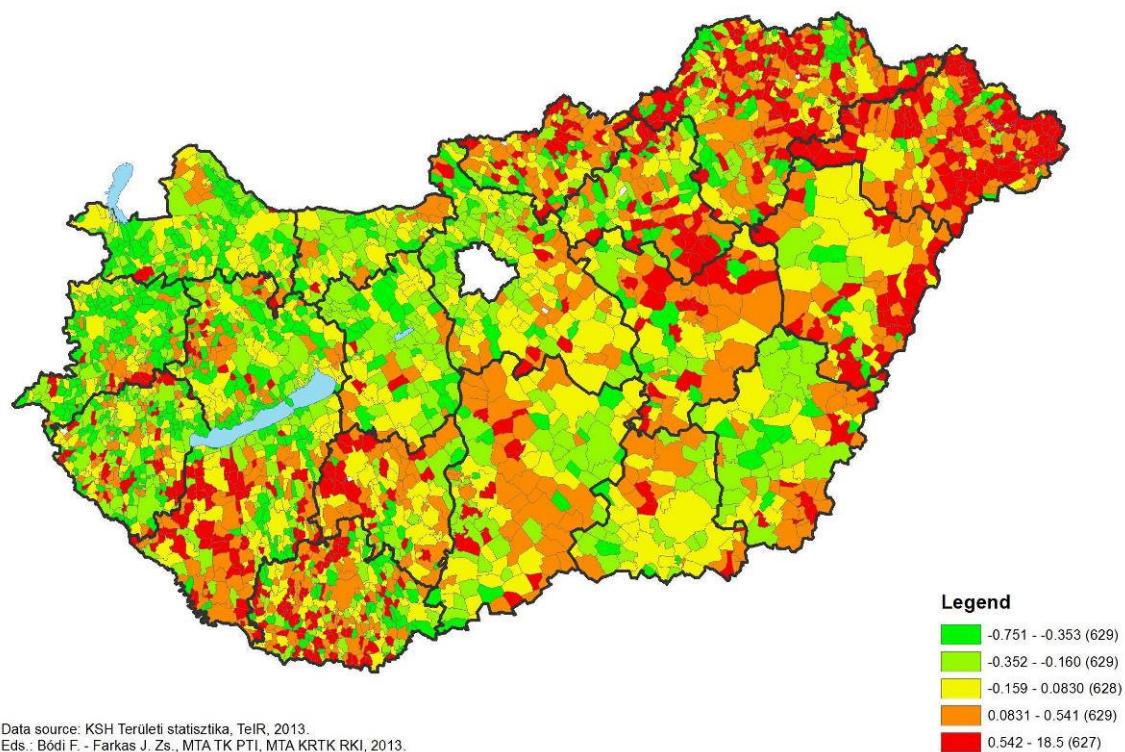
Hivatkozások

- Barber, E.G. (1955) *The Bourgeoisie in 18th Century France*. Princeton.
- Bauer, P. (1991) *The Development Frontier: Essays in Applied Economics*. Harvester Wheatsheaf.
- Berkman, L.F. & Glass, T. & Brissette, I. & Seeman T. E. (2000) From social integration to health: Durkheim in the new millennium *Social Science & Medicine*, Volume 51, Issue 6, Pages 843-857.
- Bódi, F. (2012) The elements of the complex crisis, and its influences on the rural societies – historical background of disadvantaged situation In (eds) Bódi, F. & Fábián, G. & Lawson, R. T (2012) *Local Organization of Social Services in Hungary* (Crises – Reactions – Changes) Europäischer Hochschulverlag GmbH & Co. KG, Bremen, 129-145.
- Bódi, F. (2006): Az edelényi helyzet (foglalkoztatás a hátrányos helyzetű térségekben) a Falu XXI. Évfolyam, 1. szám Tavasz, 63-77.
- Bódi, F. & Bódi, M. (2012) The degrease of the population, the vicious circle of poverty and development model In (eds) Bódi, F. & Fábián, G. & Lawson, R. T (2012) *Local Organization of Social Services in Hungary* (Crises – Reactions – Changes) Europäischer Hochschulverlag GmbH & Co. KG, Bremen, 41-58.
- Bódi, F. & Bódi, M. (2012) Where are the voters? In (eds) Bódi, F. & Fábián, G. & Lawson, R. T (2012) *Local Organization of Social Services in Hungary* (Crises – Reactions – Changes) Europäischer Hochschulverlag GmbH & Co. KG, Bremen, 59-77.
- Bódi, F. & Fekete, A. (2012) Changes in supply and demand in elementary education 1988–2009. In (eds) Bódi, F. & Fábián, G. & Lawson, R. T (2012) *Local Organization of Social Services in Hungary* (Crises – Reactions – Changes) Europäischer Hochschulverlag GmbH & Co. KG, Bremen, 268-287.
- Bódi, F. & Horváth, Zs. (2012) Shadows and ghosts in rural welfare system. In (eds) Bódi, F. & Fábián, G. & Lawson, R. T. (2012) *Local Organization of Social Services in Hungary* (Crises – Reactions – Changes) Europäischer Hochschulverlag GmbH & Co. KG, Bremen, 147-162.
- Bódi, F. & Bódi, D. & Fekete, A. & Bódi, M. (2012) Annex (maps, figure, tables). In (eds) Bódi, F. & Fábián, G. & Lawson, R. T. (2012) *Local Organization of Social Services in Hungary* (Crises – Reactions – Changes) Europäischer Hochschulverlag GmbH & Co. KG, Bremen, 426-476.
- Castells, M. (1991) Die zweigeteilte Stadt. In *Die Welt der Stadt*. (et. Schabert, T.) München, 199-217.
- Durkheim, É. (1982) *Az öngyilkosság*. (La Suicide). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Fónai, M – Fábián, G – Filepné, Nagy É – Péntes, M (2008) Poverty, health and ethnicity: the empirical experiences of researches in Northeast-Hungary. *Review of Sociology* 14: (2) 63-91.
- Gazsó, F. (2008) Közoktatás a zárványtársadalomban. In Bódi, F. (ed.) *Helyi szociális ellátórendszer*. MTA PTI, Budapest.
- Guyau, J.M. (1898) *A Sketch of Morality Independent of Obligation or Sanction* (transl. G. Kaprteyn). London: Watts. Available through Scribd (Accessed 15.10.2013).
- Jahoda, M. & Lazarsfeld, P.F. & Zeisel, H. (1975) *Die Arbeits-losen von Marienthal*. Ein Soziographischer Versuch über die Wirkungen Lang-andauernder Arbeitslosigkeit. Suhrkamp Verlag.
- Jarman, B. (1983) Identification of underprivileged areas. *British Medical Journal*, 28. 1705–1709.
- Juhász, A. & Nagy, Cs., & Páldy, A., & Beale, L. (2010) Development of Deprivation Index and its relation to premature mortality due to diseases of the circulatory system in Hungary, 1998–2004. *Social Science & Medicine* 70:1342-1349.

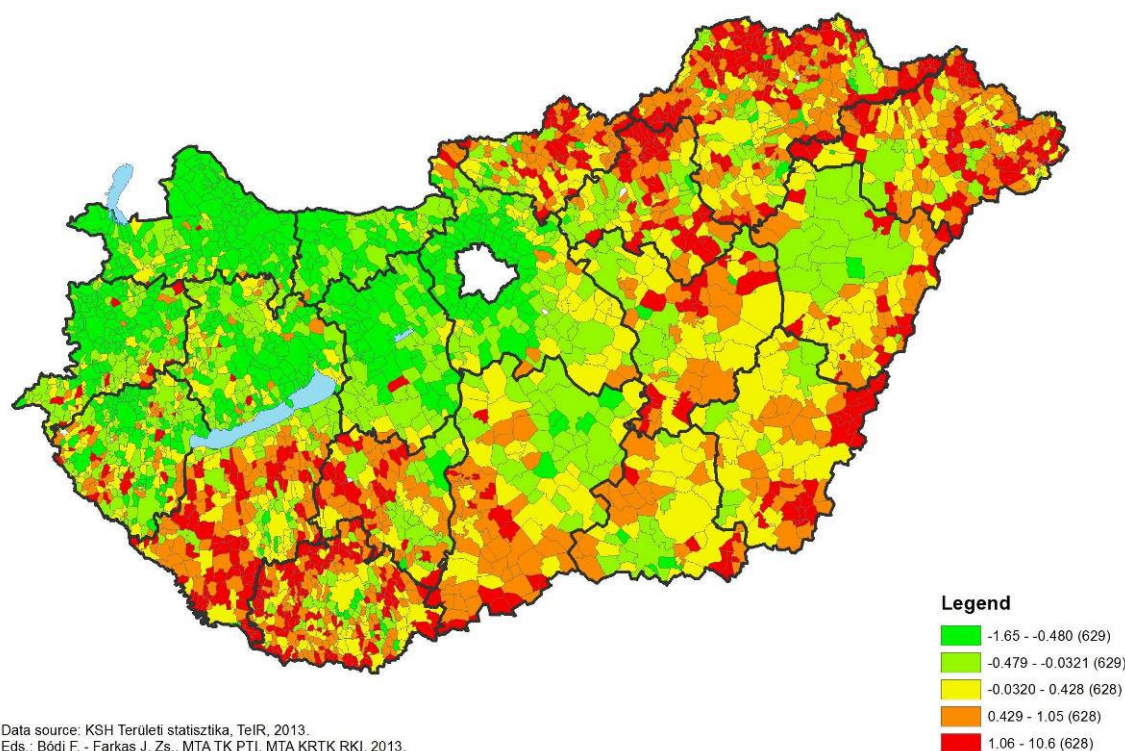
- Harding, F. J. W. 1973. *Jean-Marie Guyau (1854–1888). Aesthetician and Sociologist. A Study of His Aesthetic Theory and Critical Practice*. Genève: Droz.
- Kapitány, B., & Spéder, Zs. (2004) Poverty and deprivation. *In the trace of social contexts, the turning points of our life – workshop studies*, 4. Budapest: Hungarian Central Statistical Office, Demographic Research Institute (Available only in Hungarian).
- Kondratiev, N. (1925) *The Major Economic Cycles*.
- Kopp, M. & Stauder, A. & Purebl, Gy. & Janszky, I (2007) Work stress and mental in a changing society. *European Journal of Public Health*, 1-7.
- Kosa Zs, Szeles G, Kardos L, Kosa K, Nemeth R, Orszagh S, Fesus G, Adany R, Voko Z. 2007 Health of the inhabitants of Roma settlements in Hungary – a comparative health survey. *Am. J. Public Health* 97: 853-859.
- Kovács, K. & Váradi, M. M. (2013) *Hátrányban vidéken*. Argumentum. Budapest.
- Kuznets, S.S. (1966) *Modern Economic Growth, Rate, Structure and Spread*. New Haven, Conn. Yale University Press.
- Lander, B. (1954) *Towards an Understanding of Juvenile Delinquency*. New York.
- Matolcsy, Gy. & Csizmadia, N. & Csordás, L. (2007) A Magyar gazdaság térszerkezeti változásai. *Polgári Szemle*. 3. évf. 11. sz.
- Merton, R. (1968) *Social Theory and Social Structure*. The Free Press, New York.
- Orrù, M. (1987) Weber on anomie. *Sociological Forum*, Vol. 4, No. 2:120-135.
- Parsons, T., & Bales, R.F. & Shils, E.A. (1953) Working papers in the Theory of Action. In Parsons, T. *The Social System*. Glencoe, 67-78.
- Róna András (1993) *Közép-Európa Atlasz*. Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet (1945) Digitális Faksimile Kiadás. ELTE Térképtudományi Tanszék (Klinghammer, István) Szent István Társulat – Püski Kiadó.
- Sebastian De Grazia 1948 *The Political Community*. University of Chicago Press, 72-74, passim; cf. Brookes, op. cit., 46.
- Skrabski, Á. & Kopp, M. & Kawachi, I. (2003) Social Capital in changing society: cross sectional association with middle aged female and male mortality rates. *Journal Epidemiology and Community Health*, 57:114-119.
- Skrabski, Á. & Kopp, M. & Rózsa, S. & Réthelyi, J. & Rahe, R. H. (2005) Life Meaning: An Important Correlate of Health in the Hungarian Population. *International Journal of Behavioral Medicine*. Vol. 12, No. 2:78-85.
- Spéder, Zs. (2002) Poverty: socioeconomic characteristics and demographic factors. In Spéder Zs. (Ed.) *Demographic process and social environment. Report* (pp. 91-102) Hungarian Central Statistical Office, Demographic Research Institute (Available only in Hungarian).
- Stiglitz, J. E., Sen, A., & Fitoussi, J. P. (2009) Report by the Commission on the measurement of economic performance and social progress.
http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf
- Széles Gy, Vokó Z, Jenei T, Kardos L, Bajtay A, Papp E, Pásti G, Kósa Zs, Molnár I, Lun K, Ádány R. 2005 A preliminary evaluation of a health monitoring programme in Hungary. *Eur. J. Public Health*, 15:26-32.
- Turner, R., & Noh, S. (1983) Class and psychological vulnerability among women: The significance of social support and personal control. *J. Health Soc. Behav.*, 24:2-15.
- Townsend, P. (1987) Deprivation. *Journal of Social Policy*, 16:125-146.
- Weber, M. (1905) *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus (The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism)*. translated by Talcott Parsons (1930).

Mellékletek

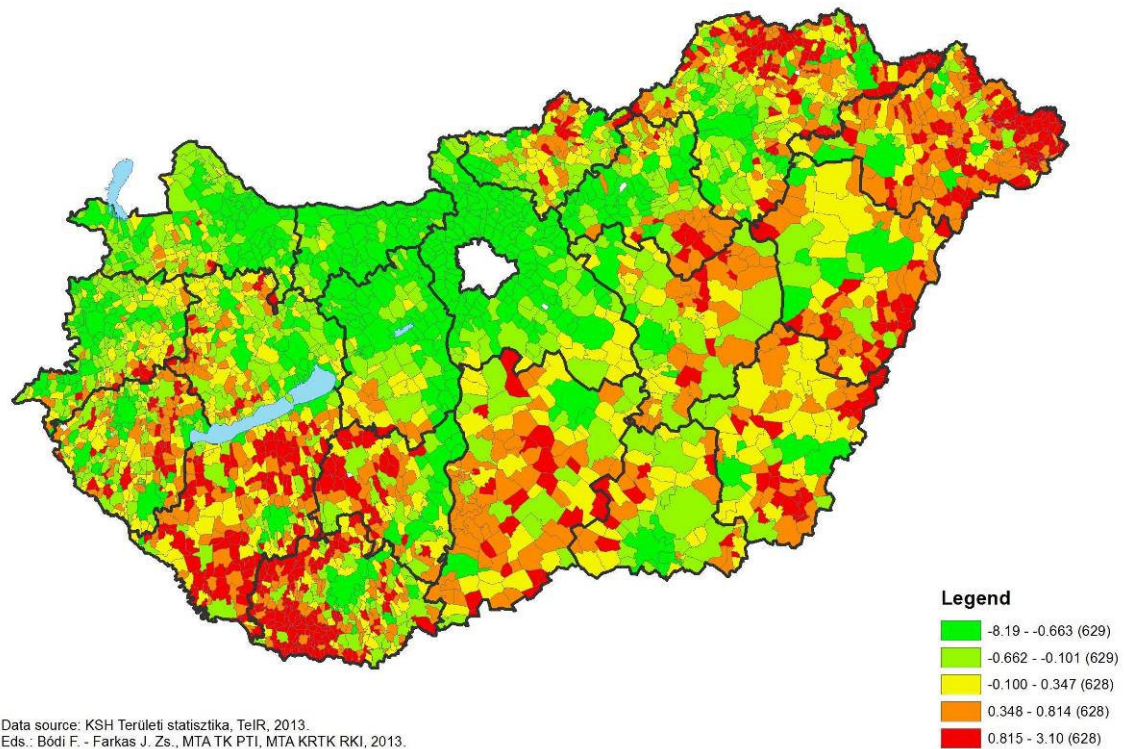
4.3.1 Criminals index

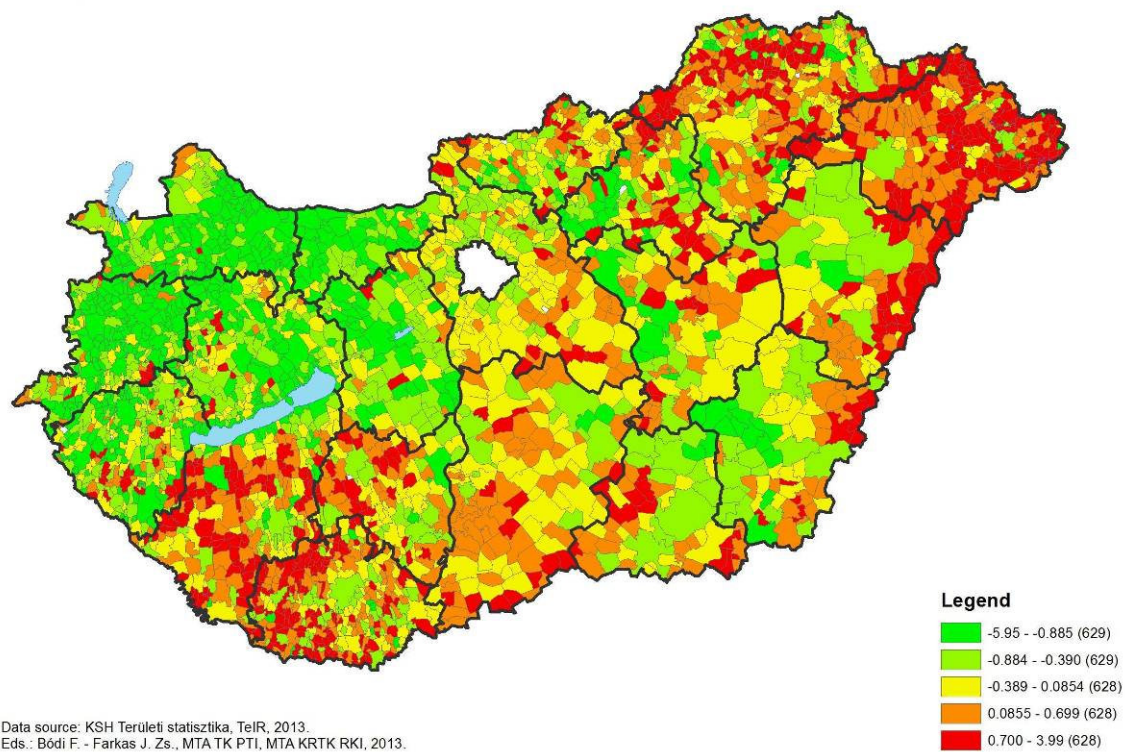
4.3.2 Annuitants index

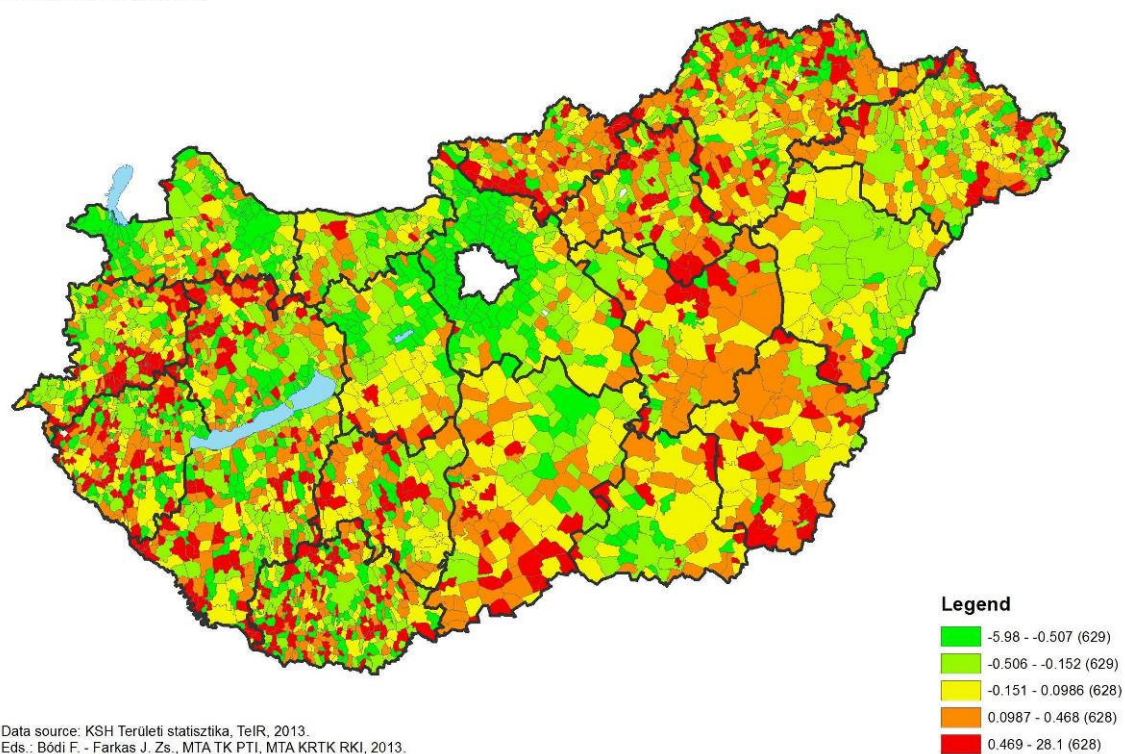
4.3.3 Income index

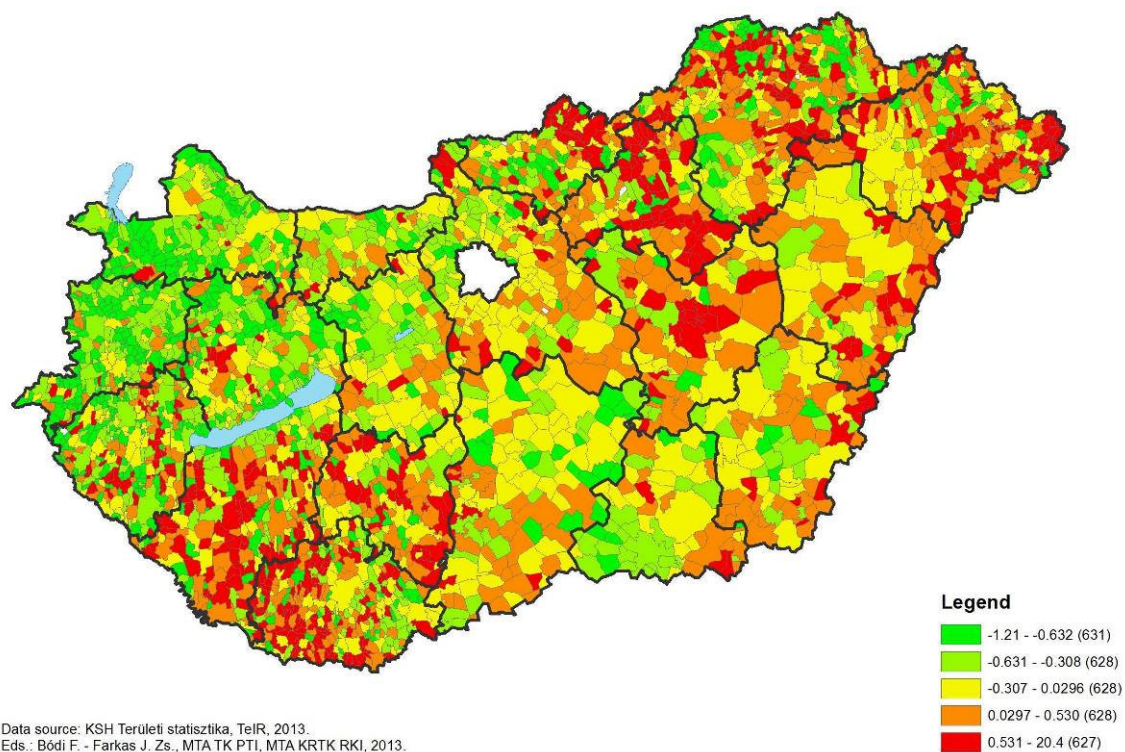
4.3.4 Taxpayers index

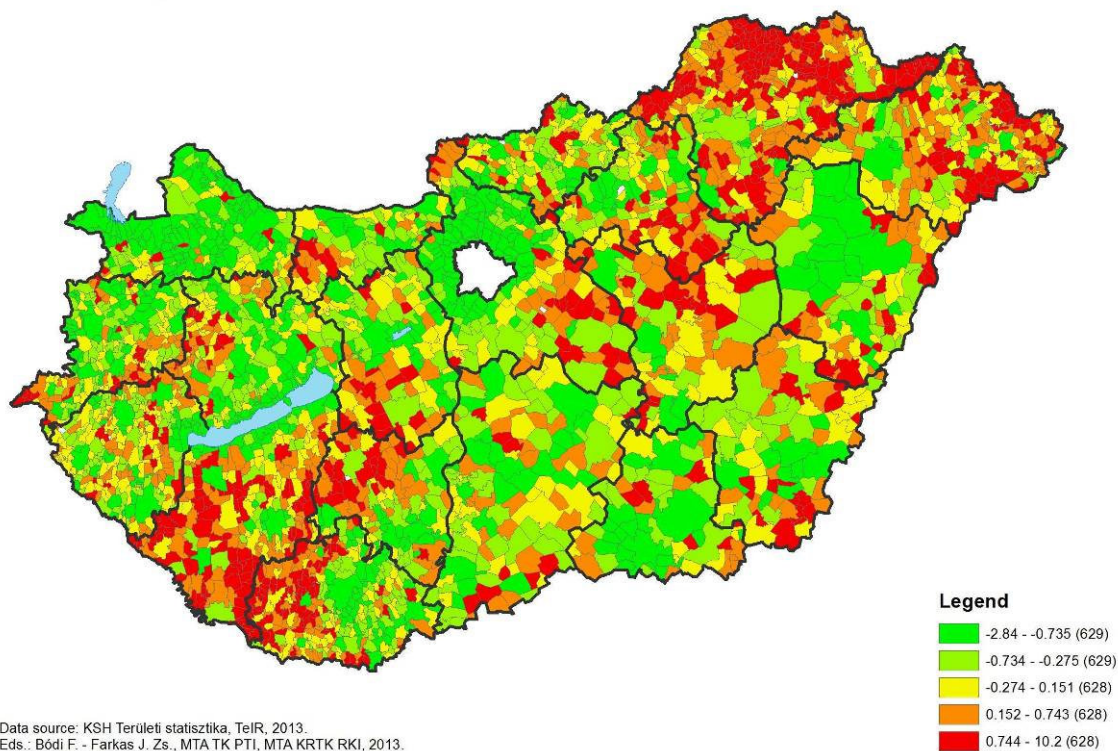
4.3.5 Population change index

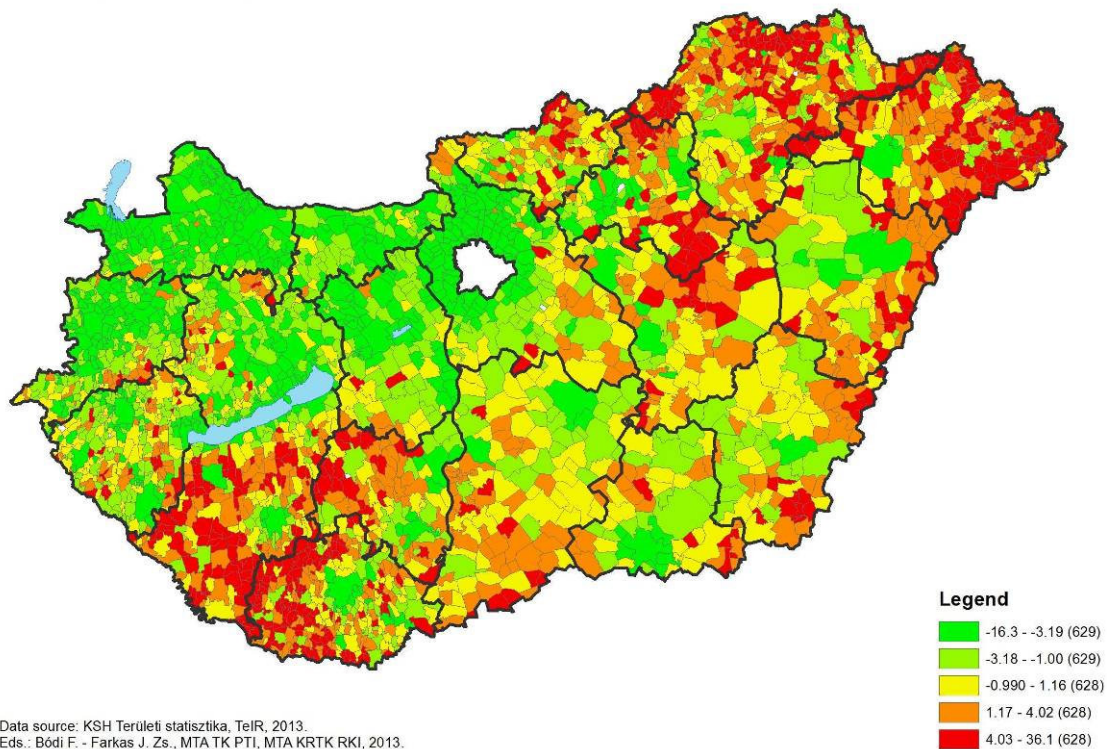
4.3.6 Abortion index

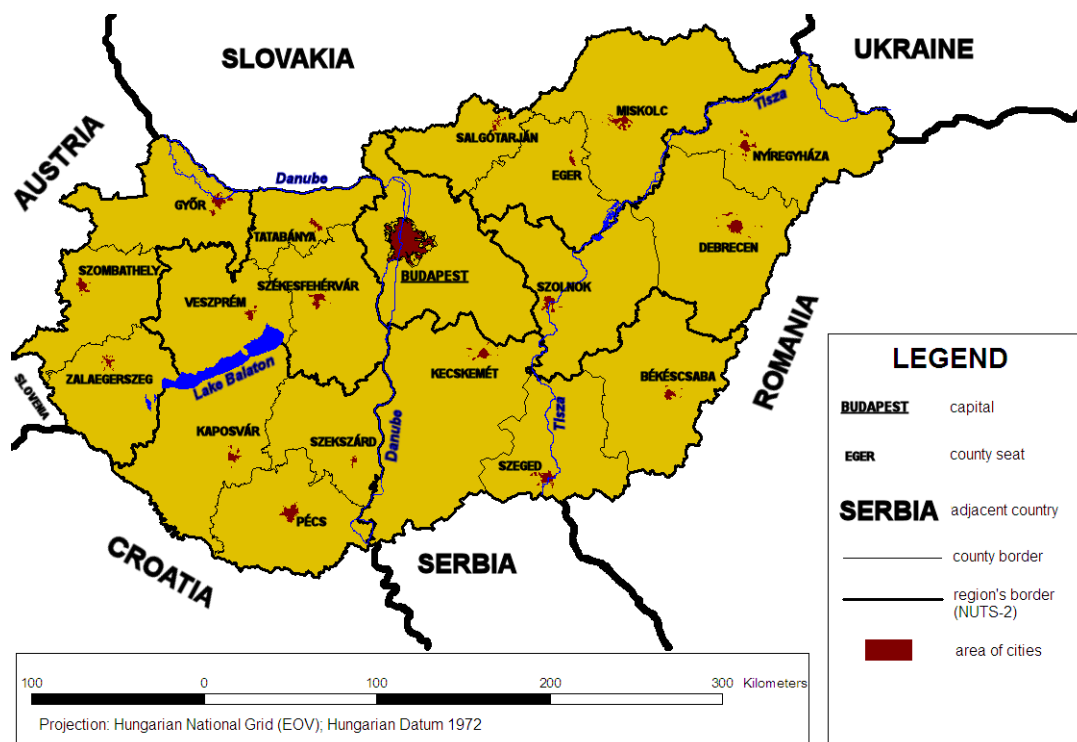

4.3.7 Premature mortality index

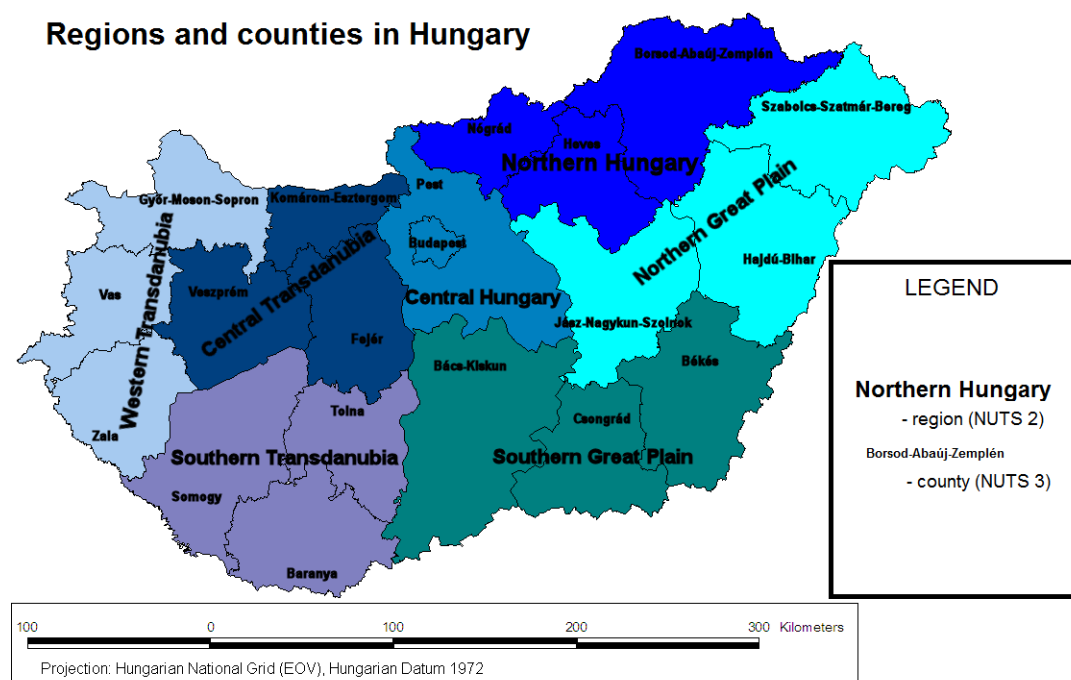

4.3.8 Social capacity index (2009-2011)

Regions and counties in Hungary

Bodó Barna

Téveszmék a politikában²⁶

Akik rá tudnak venni, hogy abszurd dolgokban higgy,
rá tudnak venni kegyetlenkedésekre is.

Voltaire

Félrevezethető népnek nincs hazája.
???

„Tévedni emberi dolog”

Szent Jeromos 420-ból származó mondása – *Errare humanum est.* – alighanem a legtöbbet idézett szállóige. Használjuk okkal és ok nélkül, önvédelemből vagy a felelősség áthárításának szándékával, avagy egyszerű szófordulatként, ha éppen nem kívánunk egy kérdésről-helyzetről véleményt nyilvánítani. Aki idézi, szinte biztosra veszi a megértő legyintést, illetve arra is joggal számíthat, hogy a vonatkozó kérdést/kontextust, amelyre a szállóige egyfajta válasz volt – nem gondolják tovább, lezárják. Szent Jeromos mondása szellemi zsákutca. Miközben társadalmi felmentést hoz – ki tekintheti önmagát tévedhetetlennek, minden ismeretek tudójának? – s ezért hatása pozitív, látni kell, hogy egyben gát is: akadályozza annak, hogy a vonatkozó helyzetet mélyebben elemezzük, hogy a felmentés helyett a tévedés okán gondolkodjunk el. Keresni a (bármely) gondolatmenet buktatóit – örök feladat és kihívás, nem csupán a lehetséges korrekciók okán, hanem mert arra is választ kap(hat)unk, hogy hol vitt félre a gondolati lánc.

A tévedés oka lehet ismeretek hiánya, a téves – módszertanilag nem megalapozott – helyzetértelmezés, de alapja lehet előítélet, illetve valamilyen erős meggyőződés is. Még mielőtt sorra venném ezeket a kérdéseket a politika és ennek tudománya, a politológia vonatkozásában, néhány általános észrevételt kívánok megfogalmazni.

Vannak olyan fontos tudás-területek, amelyekkel kapcsolatosan a speciális tudás: elvárás. A természettudomány ide tartozik. Senki nem gondolja, hogy minden előképzés nélkül érteni fogja a kvantumfizikát avagy a genetika szabályait. A matematizált tudományok státusa olyan, hogy az egyszerű polgár tisztességes távolságtartással figyeli, és vélhetően tiszteli azokat, akik ezekkel a tudományos kérdésekkel foglalkoznak. Sokkal nagyobb a bizonytalanság, ha társadalomtudományokról van szó, amelyek az emberi közösséggel, viselkedéssel, cselekedetekkel és döntésekkel kapcsolatosak. A pszichológia nem egyszer kerül abba a helyzetbe, hogy arra tanít meg, amit hitünk szerint ismerünk, avagy ismernünk kellene. Hiszen bár az ember az idők során alig változott, de a társadalmi környezet, a kezelendő kapcsolati rendszer a valamikorinál sokkalta bonyolultabb, amikor a kapcsolatok megváltozott rendjének és jellegének a feltárása is gondot okozhat – ezt sokan nehezen fogadják el, nem számolnak vele. Vélhetően még nagyobb a gond a politikát illetően. A politika jelenségeit vizsgáló tudomány, a politológia igen sokak számára nem is tudomány. A természettudomány arra tanította meg az embert, hogy a tudomány – a klasszikus definíciós elemek: saját vizsgálódási terület és módszer mellett újabban az önálló elméleti háttér és fogalmi apparátus is ide tartozik – azt jelenti, hogy a megállapított igazság ellenőrizhető, modellezhető. Egyesek a matematikai apparátus meglétét is a tudományként való elismerés előfeltételének tartják.

²⁶ A kéziratral kapcsolatos megjegyzésekért és javaslatokért köszönettel tartozom Bakk Miklósnak és Szász A. Zoltánnak.

Politikai ismeretek és/vagy tudás

Józan ész. Tapasztalat. Logika. Ráció.

Ennyi (minden) áll rendelkezésünkre, amikor a politika történeteit kellene/kívánjuk szaktudás hiányában értelmezni. Ebben a világban élünk, innen szerezzük tapasztalatainkat – értelmeznünk kell helyzeteket és folyamatokat. Jelen van itt egy burkolt előfeltevés, hogy a józan észre apellálva a jelenségeket megértjük, első közelítésben képesek vagyunk kezelni a kialakuló helyzeteket.

Ha a józan észre hivatkozunk, természetesen nem Thomas Paine 1776-ban, az amerikai függetlenségi háborúban született politikai röpiratára (*Józan ész – Common Sense*) utalunk, bár az észak-amerikaiakat politikai jövőjük végiggondolására ösztökélő nyilatkozat címe éppen azt sugallta, hogy abban a helyzetben a józan paraszti ész diktálta lépésről volt szó. Most arra a józan észre utalunk, amely képes megtapasztalni és megismerni a környezetet, képes felismerni az igazat és/vagy az értéket. Ezért sokak számára a józan ész a tudomány előszobája, egyfajta közelítő módszer, aminek okán azt is kijelentették már, hogy a tudomány a „józan paraszti ész” kikristályosodott, rendszerezett formája.

Csak hogy éppen a politika az a terület, ahol a józan ész gyakran kudarcot vall, nincsenek vagy nem működnek az előzetes, kész válaszvariációk, vagyis az a tudás, amelyet mindenki számára közösnek gondolunk – nem segít. Ekkor jön létre a válság, ekkor fogadjuk el (talán), hogy az érzékszervek által közvetített információnál – mindennapi tapasztalatnál – többre volna szükség. Ekkor keressük a logikát, a történések belső összefüggéseit, a célszerűséget.

Mi a célszerű valamely helyzetben? – a látszat ellenére ez nem egyszerű kérdés. A célszerűség feltételezi a kontextust: a tisztázását annak, hogy milyen helyzetben, milyen feltételek közepette, milyen társadalmi kényszerek hatására történik valami. Bár a kérdésekre adható válaszok olykor zsákutcába visznek, sokakat ez alig zavar, ugyanis megvan bennük a rend és az igazság fenntartásának, helyreállításának az igénye. Ezt úgy vélik elérhetőnek, ha nem fogadják el a világ bonyolultságát és áttekinthetetlenségét, azaz a személytelen folyamatokat, hanem egyszerűséget visznek a bonyolultba és ezzel – szerintük – átláthatóvá teszik a számukra áttekinthetlent.

Ezen az alapon ítélnék – és olykor elítélnék. Feltehetőleg nem tömegek vélekednek így, de árulkodó és jellemző, ha egy portálon valaki ilyen véleményt fogalmaz meg: „Végignéztem az adást. D. vendége volt T.A. és K.P. Nagyon értelmeseket mondtak – természetesen a *politológiai szemfényvesztés* kereteiben”.²⁷ Politológiai szemfényvesztés. Ebben nemcsak elutasítás van, hanem egyfajta elméleti „horror vacui”, irtózat attól, ami a nyilatkozó számára feltáratlan-ismeretlen. Ennél szinte semmivel sem jobb az a vélekedés, miszerint „tudományos megközelítés természetesen létezik (vö. *political science*), függetlenül attól, hogy a politológusnak címkézett honfitársaink, akik rendszeresen lépnek fel tévéstudiókban, sokszor *nem az alapján dolgoznak*”.²⁸ Vagyis a politológusnak lehetnek az átlagost meghaladó ismeretei a politikáról, de ha a nyilvánosság elé lép, nem a szakismereteire épít. A politológia így lesz sokak számára egyfajta fölösleges elméletieskedés, amit talán az sem vesz komolyan, aki műveli.

Mivel a személytelen folyamatok megérthetetlenek társadalomtudományos műveltség nélkül (éppen ezért jöttek létre ezek a tudományok), és ez a műveltség jobbra hiányzik, kézenfekvőnek tűnik úgy dönteni, hogy a bonyolultság nincs is, hanem mindenütt csak a mindennapi életből jól ismert egyszerű érdekkövető cselekvés működik. Így újra lesznek cselekvőink – ott is, ahol valójában nincsenek. Ezzel persze átkerülnek a fantazmagóriák világába. A végső *igazság* helyett az érdekek kerültek előtérbe, mint a politikai cselekvés indítékai.

²⁷ Lásd: http://forum.index.hu/Article/showArticle?na_start=30&na_step=30&t=9117202&na_order (2010.06.25.)

²⁸ u.o.

Két megjegyzés kívánczik ide. Különbséget kell tenni a politikai ismeret és a politikai tudás között. A politikai ismeretek helyzetekkel és folyamatokkal kapcsolatos olyan információk, amelynek révén a polgár értő részese lehet a politika történéseinek – tudja, mit miért tesz, vagy nem tesz. A politika intézményeinek és működésüknek az ismerete például ide tartozik. A politikai tudás nemcsak más, de ennél több. Visszatérő kérdése az emberiségnek: hogyan éljünk? Ha a végletekig szétfeszítem a keretet, akkor a politológia erre az örök kérdésre segít választ találni. Ha megmaradok a klasszikus tudományos értelmezésnél, akkor a politikai tudás megértést jelent, új helyzetben új ismeretek létrehozását. A politikai ismeret gyakorlati, a politikai tudás elméleti irányultságú (Körösényi–Tóth–Török 2008). A politikai ismeretet és tudást akkor lehet problémamentesen elhatárolni, ha elfogadjuk – nem tagadjuk meg – a politikai megismerést illetően az institucionalista-objektivisták nézőpontját. A XX. században viszont egyre inkább a politikai folyamatok értelmezésében a dialogikus-cselekvéseméleti szemlélet hódít teret. Kari Palonen fogalomtörténeti elemzése kimutatta, hogy a politika világa – számos fogalmi hagyomány ellenére – a *tiszta cselekvés* világa (Palonen 2009). A vesztfáliai békét (1648) követően a territorialitás és a világos határok váltak a politikai közösségek alapjává – és a térbeli szemléletnek saját fogalomkészlete és retorikája alakult ki. A XIX. században viszont – évente ülésező parlament, kormányzás és ellenzék kettőssége – előtérbe került a politikai tapasztalat temporizálása, időbelivé tétele. A cselekvés felől vizsgált politika ugyanis megtöri az állandóságot. A cselekvésközpontúság által behozott szabálytalanság – a politikai világban minden mozog, vitatott, bizonytalan – a módszertani pluralizmus felé vitte el a politikatudományt, ezzel kapcsolatosan állapította meg Skinner, hogy a politika egyike azon fogalmaknak, amelyeknek leíró és értékelő dimenzióit nem lehet szigorúan elkülöníteni.²⁹

Továbbá a politikáról való beszédmódokat illető rövid megjegyzés: a politikai diskurzus esetében a diszkurzív jelenségek részei politikai megismerési folyamatnak, hiszen Weber óta tudjuk és látjuk, hogy a politika nagyrészt a nyilvánosság előtt, a beszélt vagy az írott szó eszközével történő egyfajta, habermasi értelemben vett, a megismerést és az érdeket összehétközíteni igyekvő önreflexiós folyamat. A politikai vita elsősorban a politikai szereplők megnyilatkozásait és a kapcsolódó reflexiókat jelenti, bár a tartalmi kérdések mellett fontos dimenziók az identitásteremtés vagy a legitimálás is.

Visszatérve az előbbi gondolatmenethez, abban egy módszertani téveszme is azonosítható: sokak szerint a tudomány semlegességet, apolitikusságot³⁰ feltételez, és mivel a politológia művelői, akarva-akaratlanul elemzőként jelen vannak a közéletben, de különben sem lehetnek apolitikusak, nem lehetnek semlegesek, ebben a kontextusban a politológia humbug (volna). A vonatkozó érvelés szerint, miközben hűek kívánnak lenni szakmájukhoz, de érintkezniük kell a politikummal, csakis az »aurea mediocritas«-t, a politikai középvonalat, a politikai »centrum«-ot követhetik, s nem kapcsolódhatnak sem »jobbfelé« sem »balfelé«, hiszen ezek »oldalak«, amelyek mindenképpen idegenek a *centrális beállítottságú* kutatótól, a szellem igaz emberétől. Megjegyzendő, hogy miközben a politikatudós számára a politikai elkötelezettség kérdése irreleváns, a politikus számára meghatározó, hiszen az egyik értelmez, a másik a folyamatok tényezője.

²⁹ Erről Skinner a 1969-es *Meaning and Understanding in the History of Ideas*, illetve *Visions of Politics I-III*. (2002) című munkáiban ír. Lásd J. G. A Pocock: *Quentin Skinner – A politika története és a történelem politikája*. BUKSZ 2005. Tavasz, p. 86-94.

³⁰ Az *apolitikus* fogalom értelmezése olykor vitát ébresztő. Az apolitikus nem azonos a pártatlannal. A *pártatlannak* – bár érdekli a politika, és személyesen részt is vesz benne – „nincs választott pártja”, miközben az apolitikus azért nem választ magának pártot, mert általában nem foglalkozik a politika történéseivel és így a közvetlen részvétel sem érdekli.

Semlegesség, pártatlanság, értékmentesség³¹

Látszólag szinonim fogalmak – de nem azok. A kutató pártatlan lehet, semleges a politikai szereplők megnyilvánulásait illetően, elemzéseiben a szubjektivizmustól, a torzításoktól tartózkodó, de nem értékmentes. Amikor kutatási tervét kidolgozza, akkor azt magas absztrakciós szinten fogalmazza meg, általa igaznak tartott empirikus előfeltevésekre alapoz és normatív megfontolásokat is beépít. Vagyis a kutató nem lehet semleges, de az általa használt eljárásnak annak kell lennie. A kutatói értékmentesség elvárása tehát alapvetően hibás, minden kutató valamilyen társadalmi közegben gyökerezik, ebben az értelemben nem létezhet „semleges” tudós. Az értékmentességet illetően további dilemma, hogy a társadalmi valóság fotográfiaszerű leképezése lehetetlen. Szabó Márton jelenti ki erről a makacsul fennálló terméketlen dichotómiáról (miszerint a kutató csak az érdektelen és pártatlan megfigyelő szerepében birtokolhatja az igazságot), hogy eleve téves (Szabó 2003). Habermast idézi a gondolatmenet folytatásában: nem az a baj ezzel a felfogással, hogy normaként használják és része a tudományos belharcoknak, hanem az, hogy kizárja a kérdés árnyalt vizsgálatát. Ha nem a természetről gondolkodunk, mondja Habermas, akkor vizsgálati tárgyunkkal, azaz a kommunikáló emberrel eleve értelmező-kommunikációs közösséget alkotunk, egyébként fogalmunk sincs, miről beszél az illető (Habermas 1994). A megfigyelő mindig érdekelt és érintett megfigyelése tárgyában. Kérdés: mire volna alapozható az a feltételezés, hogy egy távoli bolygó lakója pontosabb képet adhatna rólunk, mint mi magunk? Érvet ugyanis nem lehet felhozni mellette.

Az emberi magatartás a társadalmi lét alapvető összetevője, jellemzői: aktív (minden társadalmi jelenséget emberi magatartások idéznek elő), produktív (a társadalmi fejlődés új eredményeit emberi magatartás hozza létre) és konstitutív (az egyes társadalmi jelenségek sajátos szerepét az emberi magatartásokra való vonatkozásuk szabja meg). Ebben az értelemben a politikatudomány, s általában a társadalomtudomány feladata a társadalmi cselekvések értelmének feltárása. A magatartásokat a tudomány helyes felismerései befolyásolják – ami eszmei mozzanat a cselekvésben.

Természetesen az értelmezésben törekedhetünk tárgyilagosságra és pártatlanságra, és törekszünk is, de mindnyájunknak vannak előfeltevéseink és érzelmeink, érdeklődési köreink és értékeink. Az elvárt objektivitás tekinthető az emberi tanulás eredményének, ami a tudományos tevékenység célja és eszköze is, mivel lehetővé teszi a módszerek, eljárások megismételhetőségét, és mások általi megismerhetőségét is. A politikai diskurzusok vizsgálata során azt tapasztaljuk, hogy a „teljes objektivitás” hangoztatása olyan, mint a „végső alapokra helyezés” vagy a „nézzünk végre a dolgok mögé” igénye: az érvényes beszédért való küzdelem retorikai eszköze. Valójában nem az a kérdés, hogy a kutató involvált-e abban, amiről ír és beszél, mert egyébként miért foglalkozna a dologgal – hanem az, hogy ezt milyen *szinten és színvonalon* teszi. Az átmenetek és a határok a fontosak.

Összefoglalva, a politikatudományban az értékmentesség problémája megkerülhetetlen. Max Weber szerint a kutató nem mellőzheti értékítéleteit, hiszen azok a kutatás kezdetétől minden mozzanatban jelen vannak. Ezért két feltételt követel meg a kutatótól: egyrészt azt, hogy legyen tisztában saját elkötelezettségeivel, és ha erre lehetőség van, tárja is fel ezeket; másrészt pedig azt, hogy kutatásai során a tényeket és az értékeket szigorúan válassza el egymástól. A kutató ugyan vizsgálhatja a létező értékeket, de nem foglalhat állást abban a kérdésben, hogy melyik a hasznosabb, célravezetőbb. Nem mondhatja meg a cselekvő embernek, hogy milyen értékeket kövessen, mert az már a politika területe.

A weberi gondolatmenetnek is van egy csapdája. Leo Strauss arra a következtetésre jutott, hogy a weberi társadalomtudomány ugyan bölcsé teheti az embereket abban a tekintetben,

³¹ Annak függvényében, hogy a politika világának megismerését illetően milyen módszertani alapokra helyezkedünk, beszélünk semlegességről, pártatlanságról illetve vitathatóságról, interszubjektív ellenőrizhetőségről.

hogy egy cél eléréséhez milyen eszközök kellenek, de képtelen eligazítást adni abban a kérdésben, hogy mely célok legitimek és igazságosak. Strauss szerint az ilyen tudomány abból a célból született, hogy bármely hatalom vagy érdek kiszolgálója lehessen (Strauss 1994). El kell tehát utasítani az értékítéletektől tartózkodó (politika)tudomány gondolatát: az értékelkötelezettség a politika egyik legfontosabb adottsága a társadalommal szemben. Az előfeltevés-mentes tudás illúzió, az értékmentesség látszólagos, mert kritikátlanul újratermel. A „módszertani tisztaság”³² elve éppúgy, mint ahogy az „értékmentesség” követelménye megengedhetetlen módon leszűkíti a tudományos vizsgálódás tárgyi területét, az elméletnek a módszer alá rendelése a tudomány értelmét fordítja meg (G. Fodor 2006). A politikatudomány központi feladata az „elveszett valóság” visszanyerése, pontosabban az értelmezések során a „valóság nyitottságának” helyreállítása. Ugyanakkor azt is el kell ismerni, hogy a társadalomtudományi ismeretek és a kutatások nagy része érdekkötött.

Módszertani szempontból létezik még egy sokak által nyitottnak tekintett kérdés: az ismeretek ellenőrizhetősége. És a dilemma nem alaptalan: hiszen az ellenőrizhetőség a folyamatok megismételhetőségét feltételezi – miközben a társadalmi folyamatok soha nem ismétlődnek meg tökéletesen azonos feltételek mellett. Ha egy közpolitikai döntési eljárásról alkotunk modellt, igaz voltát miként értelmezzük, ha az ellenőrizhetőség kérdése relatív? Figyelem, nem a politika döntéseinek, intézményi működésének a társadalom általi ellenőrzése a kérdés – ezt a demokrácia megoldja. Hanem a politikatudományi tételek igazságtartalmáról és ellenőrizhetőségéről van szó. Itt viszont könnyen összevisszázhat két szint: a társadalmi folyamatok megismételhetetlensége nem jelenti a kutatási feltételek megismételhetetlenségét. És a tudományos választ az összehasonlító politológia révén kapjuk meg. A politikai rendszer dinamikusan változó rendszer, melyet környezete és belső alrendszerei egyaránt meghatároznak. Vizsgálatát az összehasonlító politikaelmélet (komparatiztika) végzi. Ennek során vagy a politikai alrendszer egy-egy elemét hasonlítják össze (pl. pártrendszer, alkotmány), vagy egy folyamatot vizsgálnak (pl. hogyan történik az érdekvédelem vagy a konfliktusmegoldás az adott rendszeren belül), vagy pedig, ami csak az 1970-es évektől terjedt el Nyugat-Európában, az eredményességet (out-put jellegű szempontok) kísérelik meg összevetni a politikai rendszerek működésében. Akár a hasonlóságokat vetik össze és keresik a különbségeket, akár a különbözőket hasonlítják össze és megnézik a hasonlóságokat – az eredmény kísérlatinek mondható.

A téveszme

Kerestem könyvtárban, de (vidéki feltételek között) nem is reménykedhettem abban, hogy Vámbéry Rusztem könyvét a téveszmékről kézbe vehetem. Pedig *Az élő múlt. Politikai téveszmék – társadalmi babonák* című, a Pantheon Irodalmi Intézet által 1931-ben kiadott mű alighanem az egyedüli a magyar szakirodalomban, amely címében is a témánknak szentelt. Talán nem meglepő, hogy a téveszme irodalma nem mondható gazdagnak, internetes kereséssel sem sikerül két tucatnál több jelentésszerű találatot összegyűjteni. Természetesen nem a pszichotikus állapotként definiálható téveszmékről kerestem elérhető szövegeket. Minden bizonnyal a leghíresebb „téveszmés” könyv Richard Dawkins az isteni téveszmének szentelt munkája, amelyben összefoglalja a vallások, vallásos hit általános kritikáját (Dawkins 2007). A téveszmékről máig érvényes első fontos megállapításokat Francis Baconnak köszönheti a filozófia. Legnagyobb hatású művében, az arisztotelészi módszerre visszautaló *Novum organum*-ban fogalmazza meg téziseit a tudományos megismerés hibáiról és ezek kiküszöbölésének módjáról (Bacon 1995). Központi kérdése: a tudományos megismerés

³² Az eltérő módszerrel kapott eredmények összehasonlíthatóságára vonatkozó módszertani elv.

miként lehet megalapozott? Bacon tudománya megfigyelő tudomány. Nem mond semmit arról, hogy mi felé kell törekednünk; egyforma értékű és jelentőségű tényeket ismer; megfigyeli, magyarázza ezeket a tényeket, ám nem mond ítéletet róluk. A kutatás gyakran összekeveri egymással a tények két csoportját: azokat a tényeket, amelyek olyanok, amilyennek lenniük kell, a nem normálisokkal: a normális jelenségeket egybemossák a patológikusokkal.

A gondolkodásra, ismeretszerzésre *idolumok*, *ködképek*, *téveszmék* jellemzők. Feladat, hogy feltárjuk, ezek miben állnak, hogy ne akadályozzák a világ helyes megismerését. Négy ködképet ír le: törzs, barlang, pénz/piac és színház. Az elsőbe tartoznak mindazon tévedések, melyek ember mivoltunkból fakadnak – ezek közös tévedéseink. Az érzékelésre és a gondolkodásra is vonatkoznak. Az ember hajlamos saját természetét, jellemzőit rávetíteni a világra. Ezt antropomorfizmusnak nevezik. Tipikus tévedés: értelemmel megerőszakolja az ember a világot, a tökéletest rávetíti a világra. Pl. tökéletes a körmozgás, ezért egykor a tudósok azt állították, a bolygók biztos körpályán mozognak. A második csoportba tartoznak az egyén saját tévedései. Mindenki saját barlangba van bezárva: kapott személyiség plusz a neveltetése során kapott személyisége hat a világnézetére. Téveszméit le kell győznie, Bacon tanácsa: helyes a középút követése. A harmadik csoportba az emberi kommunikációból fakadó tévedéseket sorolja: az érintkezés, a nyelv, mint tévedésforrás. Használunk szavakat, melyek nem létezőket jelölnek meg, pl. a végtelen. Vagy pontatlanul jelölő szavakat alkalmazunk. Lényeg tehát a helytelen szóhasználat. A negyedik, a színház: filozófiai hagyomány. A filozófusok valóságosként egy maguk által teremtett világot mutatnak be.

A tévedéseknek három alapesetét különbözteti meg: szofisztikus (kevés tény), empirikus (kevés kísérletből következtet), babona (a teológia keverése a filozófiával). A megoldás: az axiomatikus deduktív gondolkodással szemben a helyes módszer az indukció. Az egyes esetek kísérletes megvizsgálása a kezdet, ezekből levonni/felépíteni és végül ellenőrizni kell a következtetést. Az empirizmus Bacontól származik.

Megjegyzendő: a téveszmék nagy oszlatójának is volt téveszméje: Bacon szerint a technikai fejlődés együtt jár a humánus fejlődésével, s ezt a XX. század gondolkodói megkérdőjelezték, mára elvetették. Ma már látjuk, hogy a tudomány és a technika fejlődése nem jelenti a humánus fejlődését.

Émile Durkheim a szociológiát illetően foglalkozott a megismerhetőség kérdésével, megállapításai vonatkoztathatók a politikatudományra is. Durkheim egyértelműen Baconre utal vissza, amikor meghatározza a téves fogalomtípusokat: ezek a valós tények helyébe lépő közönséges fogalmak (*notiones vulgares*) és téveszmék (*praenotiones*), illetve a valós tényeket eltorzító ködképek (*idola*). A magyarázat szerinte, hogy az emberek a szociológia kialakulása előtt is alkottak fogalmakat, mert a fogalmak nélkülözhetetlenek voltak életükhöz. Emiatt a szociológiában sok, a valós dolgok helyét elfoglaló téveszme létezik. Durkheim elemzi a szociológia nagyjainak módszertani hibáit (*Comte* hibája, hogy tételezte, hogy az emberiség folyamatosan, egyenes vonalon halad előre, fejlődik – ami ellen Durkheim több ellenérvet is felhoz: nincs bizonyítva, hogy tényleg fejlődünk; *Spencer* hibájának alapja sajátos társadalomértelmezése: szerinte társadalomról csak akkor beszélhetünk, ha az egymásmellettiiséget az együttműködés egészíti ki, de állítása csak akkor lenne helyes, ha a kollektív lét összes megnyilatkozását illetően bebizonyítottuk, hogy ezek valamennyien az együttműködés különböző formái – ami Durkheim szerint szinte lehetetlen). Durkheim módszertani elvárása, hogy addig ne alkalmazzuk a fogalmakat, amíg azok nincsenek tudományosan felépítve: mivel csak akkor állapíthatjuk meg, hogy van-e a tényeknek valamilyen céljuk és hogy mi az, ha már meglehetősen előre jutottunk a tények magyarázatában – elég nehezen volna teljesíthető.

Valami hasonló történt a politikatudományban, a *módszertani nacionalizmussal*. A módszertani nacionalizmus arra az előfeltevésre épül, miszerint a modern állam természetes szociális és politikai formája a nemzetállam. Ma már jelentős szakirodalma van ennek a téves

módszertani előfeltevésnek, de amikor Ernest Gellner az 1980-as évek elején leírta, hogy „A nemzet nélküli ember gondolata, úgy tűnik, feszültséget ébreszt a modern képzeletben. Ahogy orra és fülre, az embernek nemzetiségre is szüksége van. Mindez magától értetődőnek tűnik, csak sajnos nem igaz” (Gellner 1997:17) – akkor még kevesen figyeltek oda rá. Gellner sokszor idézett meghatározása szerint a nacionalizmus lényegében *politikai alapelv*, amely azt tartja, hogy a politikai és a nemzeti alapegységnek kongruensnek kell lenni, tehát a nemzetet, mint közösséget egyértelműen az ipari társadalom strukturális szükségleteivel hozza összefüggésbe és a modern állam államigazgatási célokból történő homogenizációs erőfeszítéseinek eredményeként fogja fel. Napjainkra változott némileg a helyzet, Rogers Brubaker módszertanilag közelíti meg a kérdést. Szerinte „Nem azt kell kérdeznünk mi a nemzet, inkább azt, hogy a nemzeti lét, mint politikai és kulturális forma hogyan intézményesül az államokon belül és az államok között? Hogyan működik a nemzet, mint gyakorlati kategória, mint osztályozási séma, mint kognitív keret?” (Brubaker 2004:390).

A módszertani nacionalizmus, mint a társadalomtudományok fősdra által elfogadott, de hibás módszertani keret, ismeretelméleti alapok és program tekintetében szorosan kapcsolódott és igazodott a modern nemzetállamok kialakításának a tapasztalatához. A modernitás klasszikus elmélete holtpontra jutott, amikor a nemzetállamok, valamint a nacionalizmus és az etnicitás kérdéseinek feldolgozására került sor (Wimmer – Glick Schiller 2005). Bár a XX. század történelmét a nacionalizmusok, etnikai-nemzeti háborúk alakították, a politikatudomány ezeknek a folyamatoknak a tanulmányozását „átengedte” a történelemnek, nem tudatosult az ok-okozati összefüggés. Csak Gellner és követőinek munkássága hozta el a nacionalizmusnak, mint a társadalomelmélet tárgyának és paradigmaticus voltának az elemzését, és mondatott ki a kollektív tévedés ténye az állammal kapcsolatos elemzések keretét illetően. Az idézett szerzők megállapítják: a módszertani nacionalizmus elfojtotta a modernitás természetének és korlátainak a helyes megértését, szisztematikus vakságot eredményezett.

„Hétköznapi” politológia

Durkheim megállapítása, miszerint az emberek élethelyzeteik értelmezésére fogalmakat alakítanak ki a szaktudományos fogalmak megjelenése előtt – a politika/politikatudomány vonatkozásában fokozottan érvényes. Az egyes embert nem érdekli sem az állam működése, sem pedig a politikát meghatározó kérdések és eszmék mibenléte – pl.: közjog és közhatalom, a politikai-hatalmi viszonyok általános összefüggései –, viszont az mindenki számára életbevágóan fontos kérdés, hogy ki és miként dönt a közösségi/társadalmi javak elosztásáról. Még szó sem lehetett a politikai jelenségek tudományos értelmezéséről, de a politikatudomány napjainkra klasszikussá vált kérdései – kik, milyen megbízatás értelmében, milyen felhatalmazással, milyen elvek szerint döntenek a közösség számára létező, örökösen szűkös források elosztásáról – folyamatosan léteztek, és pedig azóta, hogy a politikai/döntési szféra önállósodása elkezdődött. Amióta a döntéseket nem a *kell* (Sollen), hanem a konkrét társadalmi folyamatok határozzák meg. Weber szerint a politika jelentése: törekvés a hatalomból való részesedésre vagy a hatalomelosztás befolyásolására akár államok, akár olyan embercsoportok között, amelyeket egy-egy állam foglal magában (Weber 1995).

A politika alapfogalmainak ismerete különböző szintű lehet, annak függvényében, hogy a társadalmi kapcsolatok során milyen tapasztalatra, mennyire egyértelmű információra van kilátás. A politika fogalmaihoz való hétköznapi viszonyulásban négy szint elkülönítését látom lehetségesnek.

1. *Helyes értelmezés – helyes használat.* A mindennapi élet mindenkit rákényszerít bizonyos helyzetek és viszonyok (politikai) olvasására, annak is vannak politikai/politológiai ismeretei, aki soha nem készült külön arra, hogy a jelenségek mozgatórugóit és összefüggéseit elemezze, megértse. Egy sor politológiai fogalmat az emberek helyesen használnak: ráéreznek, a gyakorlat közvetíti a helyes értelmezést. Például a jóléti állam fogalmát helyesen használja a közéletben valamennyire jártas, s ha nem is fedezi fel a meghatározás – olyan állam, amely a népesség nagy tömegének gazdasági és szociális jólétét demokratikus társadalmi berendezkedés mellett biztosítja – minden egyes elemét, alapjában képes nemcsak a helyes fogalomhasználatra, de a társadalmi vonzatokat is érzékeli. Ilyen fogalomnak mondható többek között a régió (bár ennek van nem politológiai értelmezése is), vagy az anarchia.
2. *Részben helyes értelmezés – helyes használat.* A következő kategóriát azok a fogalmak képezik, amelyek értelmezése, tartalmi leírása felkészültség nélkül nem sikerül, de a mindennapi kapcsolatokban, a politika folyamatainak értelmezésében ez nem okoz gondot. Ilyen fogalomnak tekintem a méltányosságot, a legitimitást, de akár az identitást is. Az egyes polgár tudja, hogy a méltányosság valami plusz, valamilyen hátrány kiegyenlítése. És nem foglalkozik azzal, a különben nem mellékes kérdéssel, hogy a méltányosság okán elvárhatjuk azt is, ami több a jognál – a társadalmi igazságosságot. Vagyis a fogyatékosnak több támogatást kell nyújtani, hogy az egészséggel azonos esélyei legyenek. Az identitás definiálása igen komoly elméleti feladat, mégsem okoz gondot a – nem világosan értelmezett – fogalom helyes használata.
3. *Helytelen értelmezés – részben helyes használat.* A hétköznapi politológiai tudás harmadik kategóriáját azok a fogalmak alkotják, amelyekről a polgárnak világos véleménye van, ezt meggyőződéssel vallja – de a használat során kiderül, hogy mások másként látják, ekként az egyéni értelmezés feszültség forrása lehet. Ilyen fogalmak a demokrácia, a párt, a társadalmi rendszer, civil társadalom, bürokrácia és a sor folytatható. Egykori parlamenti képviselő hirdette nagy buzgósággal, hogy a demokrácia értelmezése *világos*: mindent szabad, ha másnak nem ártasz vele. Átlagpolgári gondolkodásban a demokrácia fogalma a „szabadság” fogalmával vált szinonim jelentésűvé, mely szerint minden ember nem csak jogilag, hanem rang és lehetőség tekintetében is egyenlő a társadalomban. Csakhogy a demokratikus jogegyenlőség messze nem azonos a gyakran hozzá gondolt és általa megvalósíthatónak vélt, vagy inkább sugalmazott és aztán követelt általános egyenlősdivel, „szabadsággal”. A demokrácia a hatalomgyakorlás módját illető általános előírás – állam- és kormányforma. Többek között megmutatja, miként lehet hatalmat gyakorolni érdekluralizmus esetén.
4. *Nincs értelmezés – nem használt fogalmak.* Végül pedig a negyedik kategóriába olyan fogalmak tartoznak, amelyeknek nincs köznapi olvasata, ezek a mindennapi kapcsolatokban alig vagy soha nem fordulnak elő, de a társadalmi folyamatok megértését illetően jó és fontos volna ismeretük. Ilyen fogalom például az anómia: a normavesztés. Olyan társadalmi szituáció, amelyben a régi normák már nem, az újak pedig még nem működnek. Sajátos formája az *elidegenedés*, amely egyfajta hatalom-nélküliséget, az élet értelmetlenségét, az elmagányosodást, végül az érintett személy önmagától való elfordulását, azaz önértékelésének elvesztését és számára ezáltal normanélküliséget jelent. Ilyen kifejezés még a történelmen kívüliség, a paradigma.

Tévedések – tanítások – pogromok

Tele vagyunk ellenőrizhetetlen (eredetű) információkkal és értelmezésekkel: tévedésekkel, előítéletekkel, koholmányokkal, politikai programmá előléptetett úgynevezett tanításokkal. Vegyünk sorra néhány példát.

A *tévedések* és *koholmányok* mindenféle rész- és féligazságokból, közhelyekből és sztereotípiákból állnak össze. A sztereotípiák – merev képzetek, amelyek összefoglaló képet nyújtanak egy csoport tipikusnak tartott vonásairól – szerepe felemás. Mivel egyszerűsítanak, elősegítik a világban való eligazodást, a tájékozódást, viszont ha túlságosan formalizálódnak, könnyen előítéletekké válnak, és gátolják a valós összefüggések feltárását. Idézzünk egy idevágó példát: „Minden demokrata liberális”. Vitathatatlan, hogy a demokrácia térnyerésében a liberális ideológiának, a liberalizmus értékeinek hatalmas szerepe van – a társadalmi demokratizáció első jelentős kérdéseit éppen a liberalizmus fogalmazta meg. Az viszont nem közismert, hogy már a klasszikus J. S. Mill rámutatott a liberalizmus és a demokrácia közti feszültségekre is. Ugyanis a liberálisok minden hatalmat korlátozni kívánnak: nemcsak az államét, de a népét is. A liberalizmus elsősorban az államhatalom korlátozásának technikája, míg a demokrácia a néphatalom beengedése az államba. A liberalizmus számára a politikai, a demokrata számára a társadalmi és gazdasági demokráciának van prioritása. Az egyenlőség vízszintesen szétteríti a társadalmat, a szabadság függőleges lökést ad neki, a demokrácia a társadalmi integrációval foglalkozik, a liberalizmus az egyéni kezdeményezést, és az újítást értékeli (lásd még polgárosodás, Róbert – Sági – Utsi – Kovách 1995).

A XIX. század első felében Tocqueville vetette fel az emberek természetes egyenlőtlenségére építő arisztokratikus erkölcsiség és a demokratikus politikai-társadalmi rend szükségzerű összeférhetetlenségének kérdését (1983). A liberalizmus fogalmazta meg a francia forradalom eseményeinek a hatására az egyenlőség eszméjét – és ez sokáig nem került kapcsolatba a szocialista eszmékkel. A forradalom nyomán alakultak ki a liberális demokrácia vívmányai, a liberális demokratizmusban összekapcsolódott a népszuverenitás elve, az alkotmányos parlamentarizmus, az egyetemes emberi jogok, a bírói függetlenség, az ellenzék, a közigazgatás bírói ellenőrzésének eszméje. Ezekhez kapcsolódnak azok az intézmények, amelyek a mai politika kötelező összetevői: az általános választójog, az egyenlő képviselő a törvényhozásban. A liberális egalitarizmus legfontosabb előfeltevése, hogy az emberek egyenlők a morális felelősségvállalás képességében, ugyanakkor felelősek tetteikért, de nem felelősek egy sor rajtuk kívül álló körülményért. A politikai hatalomnak egyenlő feltételeket, méltányos esélyegyenlőséget kell biztosítania az emberek számára.

Bár a társadalmi különbségeket tagadó egalitarizmusnak nincs semmiféle alapja, mégis (majdnem) mindenki úgy tesz, mintha az egalitarizmus tételezései nyilvánvaló és lapidáris igazságok lennének, amelyeket tűzzel-vassal kész megvédeni. Az emberek között jelentős különbségek vannak, bár egyesek ezt tagadják, például ekképpen: (általában) minden ember tud beszélni, s ez olyan jelentős különbség az összes más lényhez viszonyítva, amelyik nem tud beszélni, hogy ehhez képest az emberek közti különbségek elenyészőek, szinte említésre sem méltóak. Az egyenlőségi elv hirdetése mögött egy módszertani csapda áll, erről írja Segesváry Viktor: „A ma elfogadott egyenlőségi elv értelmében minden egyénnek joga van azokhoz a jogosítványokhoz és lehetőségekhez melyek mások rendelkezésére állnak, mivel minden emberi lény egyenlő ontológiai és társadalmi szempontból. Ez azonban egy hamis tétel, mert *semmiféle logikai bizonyítás nem vezet az igazságosság morális követelményétől minden ember teljes azonosságához vagy hasonlóságához, vagyis de facto egyenlőségéhez*. Az általános emberi egyenlőséget lehet és kell erkölcsi alapon követelni, de nem lehet biológiai, társadalmi vagy bármely más tulajdonság alapján bebizonyítani. Végso fokon, az egyenlőség ma uralkodó elve nem más, mint a [természet] tudományok módszerének [...] az emberi világra való alkalmazása” (Segesváry 2006:31).

A téveszmék leggyakoribb és mégis alig ismert csoportját képezik az *előítéletek*. Ha egyszer létrejöttek, szívósan öröklődnek, a történelem tényeivé válnak, és alapot szolgáltatnak előítéletes megnyilvánulásoknak. Az előítéletek alapja az emberi megismerés osztályozási, fogalomalkotási gyakorlata, miáltal kategorizálhatóvá, megjegyezhetővé, kommunikálhatóvá válik az ismeretlenségében fenyegető és borzongató világ. Az előítéletek érzelmi beágyazódásuk, egyszerűségük és egyértelműségük folytán a társadalmi megismerés hatásos, elterjedt, tömeges jelenségeinek sorába tartoznak. Az előítélet egy más csoport tagjaira vonatkozó értékítélet, alapját a saját csoport – másik csoport közötti szembenállás képezi, és sem érvényes tapasztalatra, sem racionális érvre nem támaszkodik, viszont érzelmi telítettségű, nem változik és érzéketlen az egyéni különbségekre. Az előítéletek merev sztereotípiákból származnak, ezek alapja valamilyen érdek, történelmileg örökölt frusztráció, ellenőrizetlen eszme – leggyakoribb forrásuk az etnocentrizmus és az idegengyűlölet. Bibó István szerint az előítéletes megismerés egy-egy társadalmi helyzet foglyainak kényszerű megismerési pótléka, ahol a helyzet résztvevői egymást egy jól meghatározott viszony optikájából kényszerülnek szemlélni (Bibó 1986).

Az előítéletre irányuló kutatások két fontos mozzanatra utalnak: személyes és strukturális tényezőkre. A bűnbakképzés egy olyan attitűd vagy ideológia része, amely révén egy csoport a saját problémáinak okát egy hozzá viszonyítva kiszolgáltatottabb egyénre vagy csoportra hárítja. A bűnbakképzés jellegzetesen olyankor fordul elő, amikor egy csoport tagjai veszélyeztetve érzik magukat, de képtelenek a veszély valódi okát megszüntetni. Theodor Adorno szerint az előítélet a személyiségben gyökerezik (1998), megalkotta az előítéletes személyiség elméletét, amelynek elemei a konformizmus, az intolerancia és a bizonytalanság. Az előítélet lényege, hogy a benne foglalt sztereotíp képen a valósággal való szembesülés sem változtat, az ellentmondó tapasztalat sem módosítja a képzet merevségét. Mivel *az előítélet szavai – a gyűlölet szavai*, példák felidézésétől eltekintek, ugyanis a többség-kisebbség viszony által kínált példatár darabjai igen sokunk mindennapi tapasztalatát képezik.

Végül és egyáltalán nem utolsó sorban említeni kell azokat az előítéletre épülő *tanításokat*, amelyek akkora tragédiáknak voltak az okozói, mint az übermensch elméletre alapozott népirtás. Nietzsche gyilkos eszméket elindító bölcséleti munkájának magyar fordítását már a korabeli recenzensei is vehemens bírálattal fogadták (örült elme zűrzavaros szentenciái; senki meg ne vegye ezt a könyvet, nincs benne se tudomány, se szellem; hanem csak káromkodás; aki megvette, dobja a tűzbe, egyébre nem méltó – írta Platz Bonifác 1909-ben), az *Imigyen szóla Zarathustra* a politikában meghatározó folyamatoknak lett a forrása. Nietzsche az *államot* a leghidegebb szörnyetegnek, új bálványnak, a népek halálának tekinti, mert a modern állam egyéniségszegő mindenhatósága az emberhérosz akadálya. Az állam szerinte a jó és gonosz minden nyelvén hazudik, s ha valamije van, lopta azt. Csak ahol az állam megszűnik, ott kezdődik az ember, ott látható a szivárvány, onnan vezet a híd az emberfeletti emberhez. Nietzsche „emberfölötti embere”, a jövő embere: számára nincs Isten, nincs lélek, nincs erkölcsi jó és rossz. Számára jó az, amit akarhat s megtennie hatalmában áll; rablás, gyilkolás, önzés, bosszúállás – mindmegannyi elfogadott dolog. Nietzsche az emberiség történetének céljául az Übermenschet, az akarat, cselekvés, nagyra törés, uralkodás és alkotás *egotheista* emberét állítja oda. Az emberi történetnek voltaképp nem a *létért*, hanem a *kiválóságért* való küzdelemnek kellene lennie; a névtelen tömeg, a nyomorultak, a törpék pusztulása árán csak a legerősebbeknek, legenergiusabbaknak szabadna fennmaradniuk, kiválasztódnuk. A többiek sorsa – a pusztulás.

Ez az emberállat filozófiája lehet csak.

És lett a tanításból pogrom.

Hivatkozások

- Adorno, Theodor W. 1998 Típusok és tünetegyüttesek. In Erős Ferenc (szerk.) *Megismerés, identitás, előítélet*. Új Mandátum, Budapest, 68-87.
- Bacon, Francis 1995 *Novum Organum. Aforizmák a természet magyarázatáról és az ember uralmáról*. /Fordította: Csatlós János./ Nippon Kiadó, Budapest.
- Bibó István 1986 Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Bibó I. *Válogatott tanulmányok. 1945–1949*. Magvető, Budapest, 621-797.
- Brubaker, Rogers 2004 A nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória, esetleges esemény. In Kántor Zoltán (szerk.) *Nacionalizmuselméletek*. Rejtjel, Budapest.
- Dawkins, Richard 2007 *Isteni téveszme*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Durkheim, Émile 2000 A szociológia módszertani szabályai. In *Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Szerk. Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter. Új Mandátum, Budapest, 272-313.
- G. Fodor Gábor 2006 Voegelin for beginners. *Kommentár* 6.
- Gellner, Ernest 1997 *Națiuni și naționalism*. Antet, Colecția CEU, Oradea.
- Habermas, Jürgen 1994 *A társadalomtudományok logikája*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 278-345.
- Körösényi András – Tóth Csaba – Török Gábor 2008 Ki a politológus? Tudós, elemző és más szerepek. *Politikatudományi Szemle*, XVII/2. 7-27.
- Mill, John Stuart, 1980 *A szabadságról. Haszonelvűség*. Magyar Helikon, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich 1908 *Im-ígyen szóla Zarathustra*. /Fordította: dr. Wildner Ödön/. Grill Károly kiadása, Budapest.
- Palonen, Kari 2009 *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete*. L'Harmattan, Budapest.
- Róbert Péter – Sági Matild – Utsi Ágnes – Kovács Imre 1995 *A középosztályok nyomában*. MTA Politikatudományi Intézet, (Polgárosodás, 5.) Budapest.
- Segesváry Viktor 2006 *A globalizációs álmok után egy széttöredezett világ felé*. Mikes International, Hága.
- Strauss, Leo 1994 Mi a politikai filozófia? *Világosság* 7.
- Szabó Márton 2003 *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Tocqueville, Alexis 1983 *A demokrácia Amerikában*. Gondolat, Budapest.
- Weber, Max 1995 *A politika mint hivatás*. Kossuth, Budapest.
- Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina 2005 Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok *Magyar Kisebbség*, 3-4:164-210.

A regionális identitás alapdilemmái

A regionális identitás alapértéke talán a társadalmi konstrukciók azon tartományában található, ahol a csoportidentitás találkozik a területi kötődéssel és egy olyan eredőt hoz létre, amelyben tulajdonképpen egy teljesen új tényező születik meg, vagy mesterséges módon, vagy narratívába ágyazott endogén elemek együtteseként. Azonban mielőtt komoly, mély vizsgálódásba kezdenénk, fel kell tennünk a kérdést, mit is jelent a regionális identitás, különösen akkor, ha a magyarországi értelmét keressük ezen kifejezésnek. Ezért érdemes leragadni már a szópár első tagjánál. Mi is tulajdonképpen a régió hazai társadalmi értelmezési keretek között?

A régió, mint társadalmi kategória

Ahogy a régiónál szóba kerülhet a társadalmi konstrukció, ezt a tér fogalmára is kiterjeszthetjük, mindennemű önkényeskedés nélkül, hiszen a társadalmi szükségszerűség és életviszonyok alakították ki. Ugyanakkor ebből adódik az a probléma is, hogy míg tudományosan viszonylag ambivalens kategóriáról beszélünk, legyen az szubnacionális vagy makroszintű, határmenti vagy egyéb földrajzi a régió, s ez a szempont kérdőívek, interjúívek szintjén még súlyosabb értelmezési változatokat eredményezhet, ám emberek megkérdezésénél ez jóval bizonytalanabb kategória.

Paasi rámutat, hogy a régió feloldódásának felvetése inkább oda vezetett, hogy sokféle értelmezési keretet szült e faktor, mint „új regionalizmus, városrégió, határmenti régió, határ és identitás”, illetve ezek keveredései. A régió mai jelentése tehát nem csupán azon elemeket öleli fel, amelyeket elnagyoltan áttekintettünk, hanem kiegészülnek egyedi értékekkel, szokásokkal, mental map- és imázsfaktorokból adódó koncepciókkal vagy félkoncepciókkal, netán a földrajzi ismeret részlegességéből, hiányosságaiából adódó torzításokkal. Mindazonáltal a társadalmi vélemény – függetlenül attól, hogy tévedéseken alapul-e vagy sem – térkoncepciót jelent, így aligha bírálhatjuk felül. Tehát a legfőbb probléma adódhat a társadalmi ítéletalkotás tévedéséből is. Nem tehetjük meg, ha valaki a szűk lakóterületét régiónak értelmezi, hogy azt kijavítsuk vagy figyelmen kívül hagyjuk. Így a régiónak számos értelmezését tapasztaltam kutatásaim során: a legszűkebb régióként értelmezett kategória a tágabb városi, kisvárosi környéktől, a kistáj és táj méretétől vagy a mai értelemben vett járási szinttől az országrészig, illetve a nemzeti kategória felett a makronacionális, szubkontinentális szintig terjedt. Szintén Paasira kell hivatkozni akkor, amikor a régió kategóriájának elméleti és gyakorlati oldalát vizsgáljuk. Kiemeli, hogy a tudományos kutatások ad acta általánosságban nyilvánvalónak tekintik az adott régiót, akár politikai, gazdasági vagy éppen kulturális vonatkozásban, ugyanakkor az adott tér pragmatikus értelmezését sokszor figyelmen kívül hagyják (Paasi 2009).

Itt kell megemlíteni Róbert Péter megközelítését, aki szerint a társadalmi struktúra elméleti, addig a rétegződés – akárcsak a mobilitás – empirikus alapon vizsgálható. Ebben az esetben hasonló összefüggést lehet említeni, azaz a társadalomtudományi értelemben a regionalitás felfogása, mint kategória elméleti, addig az identitás empirikus módon kutatható, ám a kettő összekapcsolása szintén empirikus területet feltételez, akárcsak Róbert Péter megközelítésében a mobilitás. Ekként állíthatjuk, hogy az empiria egyik fontos célja maga az elméleti keret megalapozottságának igazolása is (Róbert 1986). Régióként értelmeztek interjúk kutatások során olyan térségeket, mint várost és vonzáskörzetét, olyan esetben is, amikor kisebb városról volt szó, mint Pápa vagy Komárom, s olyan esetben is, amikor már

városrégió nagyobb kategóriájáról beszélhetünk, mint Budapest régiója vagy Győr régiója. Ezen városrégiós felfogás tudományos szinten is megállja a helyét nyilvánvalóan. Nem szabad arról a castells-i figyelmeztetésről sem megfeledkeznünk, miszerint az identitásunkra jelen korunkban az egyik legfőbb kihívást főként területi aspektusból a globalizáció jelenti (Castells 2004). További értelmezés a táj régióként történő felfogása, mint a Rábaköz, Hanság, Szigetköz régiói, illetve ezeket is magába foglaló Kisalföld régiója. Azaz a regionális felfogás bennefoglaló kategóriaként értelmezett olyan térelemeket, amelyek a térhierarchiában egymás felett állnak. Ezen túl a járást, illetve az azt megelőző kistérség fogalmát is több kutatás során megnevezték interjúalanyok régióként, a megye efféle említése pedig kifejezetten gyakorinak minősül. Az alanyok többsége a kutatások során a hazai regionális beosztást (NUTS II szintet) idegennek, de legalábbis kevésbé integrált kategóriának tekintette. A régiófogalom említése még a nagyobb országrész kategóriáknál jelent meg, mint például a Dunántúl, vagy Duna-Tisza köze, illetve ezek részei, mint Dél-Dunántúl, illetve Balaton Régió. Mindebből az tapasztalható, hogy a társadalmi nyelvben a régió fogalma rendkívül képlékeny, s ebből fakadóan nehéz megállapítani a választ arra a kérdésre, hogy mi a regionális identitás, miben lelhető fel és milyen térkategóriához kötődik.

Módszertani problémaként említhető az is, hogy a régió mellett az egyéb megnevezések gyakorta megtéveszthetők, de legalábbis megzavarhatják az alanyokat, így a különféle térkategóriák megnevezése keveredik értelmezések mentén, nem egyszer etnikai (Palócföld) vagy kulturális (Somogyország) megnevezések okán. Egymáshoz viszonyítva vegyülnek olyan megnevezések, amelyekről imént is szó esett a régió viszonylatában, de a táj, tájegység, járás, térség vagy földrajzi kategóriák, mint Bakony, Gerecse, Jászság stb. ütközhet más elemekkel, például nagyobb vagy kisebb részegységekkel, mint Észak-Dunántúl vagy Észak-Alföld stb. Azaz a társadalom véleménye szintjén ezen térelemek nagy változatosságot mutatnak, így különösen nehézvé válik annak bizonyítása, hogy létezik-e regionális identitás már csupán a térkonceptió definiálásának problematikája miatt.

A térvizsgálatok társadalmi aspektusai tehát nem teszik egyértelművé a régió felfogását, rendkívül sok viszonylatban értelmezik, ráadásul nem egyszer konnotatív tartalommal ruházzák fel, mint szegény vagy gazdag, nyugati vagy egyéb égtáj szerinti (amikhez egyéb másod- vagy harmadlagos konnotációk is tapadnak). A társadalmi térfelfogások eme kavalkádjában azonban nem jelenthethet akadályt a régiós tudat mibenlétének megállapítására, nem képezhet akadályt, hogy regionális társadalomfelfogást térképezzünk fel.

A régióidentitás vizsgálata esetében tehát nem alapozhatunk arra, hogy világos regionális struktúrát feltételező tudatelemeket kapjunk, mint a francia, német, osztrák vagy éppen olasz esetekben, hiszen Magyarországon sem történelmileg, sem pedig a jelen társadalmi-földrajzi folyamataiban nem tapintható ki egyöntetű regionális felfogás. Mondhatni, hogy ahány ember, annyi képzet, képzettársítás, sőt sok esetben tévképzet társul hozzá. Nem egy olyan kutatás volt már, amelyben a kérdezett, például a Közép-Dunántúlon élő nyugat-magyarországinak vélte magát vagy akár egy komáromi úgy gondolta, hogy budapesti agglomerációhoz tartozik, igaz ez utóbbi esetben a kérdezett naponta járt be fővárosi munkahelyére, s ezzel indokolta felfogását. Nem kívánom távolról sem azt állítani, hogy torz térfelfogás jellemzi a magyar társadalmat, sőt úgy vélem a földrajzi műveltség átlagon felül áll európai viszonylatban, ám ideológiai vagy éppen életvezetés okán előfordulnak tévedések. Mindez persze az identitásra vetítve nem feltétlen kell negatív hatással legyen, hiszen az identitás érvényét, minőségét és értékét nem az azt meghatározó tér jogossága, hanem az ahhoz köthető érzés és érzet ereje és minősége dönti el. Teljesen mindegy ilyen szempontból, hogy egy adott teret hova helyez tehát a kérdezett vagy a közösség, netán a társadalom – a lényeg, hogy kinek vallja magát. S eme minőségében az önazonosságtudata igazolja a térképzetet, függetlenül annak konkrét vagy egzakt mivoltától.

A regionális identitás érvénye

Ezen a ponton jutunk el oda, hogy beszélnünk kell a regionális identitás érvényéről, amelyben tehát a tér egy elvont konstrukció, s nem döntő abból a szempontból, hogy a teret mennyire egzakt módon értelmezzük. Ha nagyon el kívánunk rugaszkodni a valóságtól, vallhatja magát valaki magyarnak, miskolcinak, s azon belül tősgyökeres diósgyőrinek függetlenül attól, hogy éppen Torontóban él már egy évtizede és Magyarországról alkotott földrajzi ismeretei már igencsak megkoptak. Az identitás a domináns tényező állíthatnánk, ám mégis közbeszól egy addicionális szempont: a térhez kötődés tapasztalati faktora. Azonosulni ugyanis azzal tudunk, amit megélünk, tapasztalunk, látunk, felfogunk, magunkba építünk, pontosabb kifejezéssel interiorizált tartalmak válnak az életút során identifikációs bázisunkká. Mindez persze nem annulálja az imént kifejtett logikát, nevezetesen egzakt térismeretre valóban nincs szükség, de tértapasztalásra igen. Nem tudunk olyannal identifikálni, amiről nincsen tapasztalatunk (Erős 1995).

A regionális identitás érvénye tehát abban nem kötött, hogy konkrétan mit értünk régió alatt, abban viszont igen, hogy meg kell tudnunk határozni az adott régiót és annak a teréről ismereteink és tapasztalataink kell legyenek. Ismét hangsúlyozni kell, hogy ezen tapasztalások alapján távolról sem követelmény a pontosság, a tudományos kategóriák ismerete vagy akár még a távolságok és ahhoz tartozó időfaktorok felsorolása sem, elegendő a megélt élmények, látottak-hallottak illetve azonosságtudatunk elemeiként belénk ivódott (interiorizált) tartalmak felidézése és azok életútba ágyazottan fennmaradó hatása. Ahogy a mental map-ek esetében is igaz, hogy a térhasználat vagy éppen emlékezet kapcsán torzulhat a térfelfogás, a területhez fűződő identitás esetében is teljesen természetes, életszerű állapot a tér társadalmi percepciójában a tér deformálása az egyes ember tudatában. Amit kedvelünk, a térben felnagyítjuk, amilyen teret gyakrabban használunk, másként jelenik meg, mint amit nem, s ennek nyomán a tér egyfajta deformáción esik át tudatunkban. A mental map irodalma rendkívül sokrétűen tárgyalja e kérdést, s ezúttal e témakörbe mélyebben nem hatolunk be, hiszen más tárgykörbe tartozik, azonban érdemes észben tartani: e tényező rendkívül fontos hatását a térszemléleten keresztül a regionális vagy egyéb területi identitásformákra.

A regionális identitás esetében tehát a tér, mint viszonyítási tényező alapkategória, de nem földrajzi, hanem – ugyan tapasztalati alapon – elvont társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai kategóriaként jelenik meg, sokszor átideologizált értéktartalommal, s az egyéni életút megélt szemléletébe ágyazott módon. Mondhatni, hogy ahány ember, annyiféle a területi identitás is, csupán ezen tartalmak közös szálaikon válnak társadalmi képzetté.

Magyarországi kutatásaim során a következő kategóriarendszert lehetet képezni a válaszadók magyarázatai közül kivilággló legjellemzőbbek alapján:

- Lokális kategória, amelyet kevésbé neveznek regionálisnak, ám az egyik legmeghatározóbb területi identitásfaktor, amely Magyarországon rendkívül erős érvénnyel bír (Böhm 2000; Bugovics 2007) és amelyiknek a társadalomban betöltött státusza politikailag is erős. A lokális, tehát települési azonosságtudat a narratív kategóriában annyiban változhat, hogy azok, akik elköltöznének, a volt településhez való viszonyuk is egy idő után módosul. Faluszociológiai kutatások itt a 'gyütt-ment' kategóriát szokták felemlíteni. Böhm nyomán lehet kiemelni, hogy sok esetben a városból falura költözők a kilencvenes évek elején át is vették a település politikai irányítását, s erre egyik legszemléletesebb példa Nagy Bandó András orfűi polgármesteri státusza lehet. A magyar tértudatban 'az én házam az én váram' effektus a lakóhelyre, mint otthont adó entitásra is kiterjed. Különösen felerősítette ezt a rendszerváltás, amikor is Erős Ferenc és Böhm Antal kutatásai nyomán elnyomott identitásminták éledtek fel és az önkormányzatiság eszméje hirtelen nagy erőre kapott (Erős 1995). Ez volt az az

időszak, amikor a települési önállóság hevülete az országos politikában is megjelent, hiszen a településeknél maradt kezdetben a személyi jövedelemadó túlnyomó része, amely aztán egyre inkább apadt, mígnem végül az iparüzési és gépkocsik után járó adóforintok maradtak meg e szempontból forrásként. Ez a folyamat azt is jelzi, hogy a kezdeti lokalitás érvénye a váltás hevében robbanásszerű erővel próbálta bepótolni a tanácsrendszer felülről vezérelt hatásmechanizmusai okán elfojtott önállóságot. Ugyan ez nem jelentheti azt, hogy a pártállami rendszerben ne lett volna lokális identitás, csupán azt jelenti, hogy ezen identitásnak a működési környezete rendkívül korlátozott volt.

- Városrégió, amely a magyar területiség szempontjából a nagyváros és az agglomerációs övezetét, vonzáskörzetét fedi le és egyben egy gazdasági társadalmi egységet is képez. Lényeges, hogy szorosan kapcsolódik a lokalitás érvényéhez, ám annál nagyobb, több települést is magába foglaló vonzáskörzet révén, kitágítja annak hatókörét. Érdekes szempont, hogy a nagyvárosban élők saját településük határát általában tágabban értelmezik, beleértve az agglomerációs övezet, az adott nagyvárosba integrált egységeit is, annak ellenére, hogy jogilag és politikailag önálló önkormányzatok.
- Kistáj-régió, amely földrajzi egységként értelmezhető és rendkívül sokféle alkategóriát magába foglal a kistáj és tájegység földrajzi vagy néprajzi elemein keresztül. Ide sorolható Matyóföld, a Gerecse, Kemeneshát vagy éppen Ormánság.
- Földrajzi régióként a nagyobb területi egységeket magába foglaló Balaton, Bakony, Alföld, Kisalföld térségei, amelyek sok esetben alá-fölé rendelő identitásviszonyba kerültek a kistájrégióval, például az alföldi identitás és a jász etnikai jelleg között ez utóbbi bizonyult erősebbnek.
- Határmenti régió, amely a társadalom tagjainak kis részénél volt igazán jellemző, s politikai-gazdasági együttműködésekre utalt, ugyanakkor a munkavállalás esetében például szlovákok magyarországi munkavállalása esetén jelentős vonzással bírt (igaz határmentiségből fakadó identitást kimutatni e téren nem lehetett).
- Megye, mint a nemzeti mellett a legrégebb területi identitáskategóriánk, sok esetben a hétköznapi gondolkodásban egybeesett a régió fogalmával. Bár a megyék az elmúlt ezer év során sokszor változtak, azonos területtel egyik sem bír történelmileg, mégis, mint kategória beleivódott a nemzeti narratíva által kínált értékrendszerbe. Identitás szempontjából képlékeny kategória ugyanakkor, hiszen a megyei szintet a társadalom nem vallja identitás alapjának, csak külön rákérdezés esetén jellemző, hogy a megyét is „otthonának” tartja a társadalom tagja. Inkább közigazgatási, politikai egységként, semmint érzelmi kötődésű tényezőként értelmeznék. Ez alól akadnak persze kivételek, amelyek azonban bizonytalanná teszik e kategória értelmezését.
- Országrészt kategória nem tiszta fogalom, abból a szempontból, hogy a földrajzi régióval nagy közös halmazt mutat például az Alföld esetében. Ide a Dunántúlt, illetve annak északi és déli megosztottságát, Budapestet és agglomerációját, az Alföldet, illetve annak északi és déli területeit, valamint Észak-Magyarországot lehet sorolni, illetve számos alvariáció is elkülöníthető, de azok sporadikus voltak miatt most nem képezik e témakör tárgyát.
- Nemzeti elem tekinthető az egyedüli olyan kategóriának, amely régiós metszettel nem keverhető össze, de ugyanakkor területiség szempontjából ugyanúgy képlékeny fogalom. Magyarország területiségén a legtöbb esetben túlmutat, s a nemzetet testet megjelölő kulturális-történeti elemként értelmezhető.
- Makrorégió több-nemzeti együttműködés, földrajzi térkategóriák (Alpok-Adria együttműködés stb.) esetében előfordul, ám a társadalmi megítélésben ennek lenyomata rendkívül gyenge, az ehhez való kötődés egyáltalán nem jellemző faktor.

Ha szélesebb körben értelmezzük a regionális státuszt, annak európai lenyomata nagy változatosságot mutat mind történeti, mind jelenkori állapotában. Míg Észak-Európában a regionalitást vagy megyéhez, vagy városokhoz kötik, a föderatív berendezkedésű országok közül Németországban és Ausztriában a régió a tagállami státusszal egyenértékű kategóriaként jelenik meg a területi identitás koncepciójában. Ezen esetben is vannak „képlékeny” státuszúak, például Tirol és Dél-Tirol esetében, ahol az országhatár és a csoportidentitást alkotó tényezők átívelnek egymás felett. A briteknél a megye a meghatározó a társadalmi közgondolkodásban, ezek alatt földrajzi egységek, illetve önkormányzati tömörüléseknek nevezhető kategóriák a döntőek. E tekintetben talán leginkább példaértékű Nagy-Britannia, amelyik az egyik leginkább hálózatosodott helyi önkormányzatisággal büszkélkedhet. Ez a rendszer egybevág azokkal a gazdaságossági kritériumokkal, amelyek a helyhatóságok hatékony működésére vonatkoznak.

Az Európai Unióban sem egységes a regionális (ön)kormányzatiság, hiszen különféle formák léteznek, amelyek tipológiája ráadásul szintén sokmegközelítésű. Az egyik szerint vannak klasszikus unitárius államok, ugyanakkor találhatók decentralizáltak, regionalizáltak, és föderalizáltak is. További felosztás a gyenge vagy erős regionalizáltság szerintiek, és megkülönböztethetünk aszerint is országokat, hogy egyszintű területi önkormányzati beosztásokról, többszintűekről, területi önkormányzat nélküliek igazgatásáról gondolkodunk-e (Pálné Kovács 2001).

A klasszikus unitárius államoknál a régiók kialakítása szinte ‘fiktív’ jelleget mutat, ami alatt azt érteni, hogy a centralizált állam részeként léteznek, mint statisztikai, végrehajtó területi struktúrák, ám önkormányzatisággal, a „régiók Európája” eszméjének való megfeleléssel távolról sem jellemezhetőek. Ide sorolandó a már sok pozitív példában szereplő Nagy-Britannia (a szerző ezúttal kivételként említi), Görögország és Luxemburg. A decentralizált unitárius jelleggel leírható államok körében a két előző csoport közötti középútról van szó, nevezetesen: a regionális szint új szín az effajta államok közigazgatásában (Soós 1999). Jelen van – eltérő mértékben – autonómia, ám a régiók korántsem rendelkeznek olyan erős igazgatási szerepkörrel, érdekérvényesítéssel, mint a helyi, vagy a központi szint. Mondhatni, az új régiós szintnek ki kell vívnia méltó helyét, s meg kell találnia saját szerepeit. Ide sorolandóak Hollandia és Portugália is. A regionalizált unitárius államok esetében a regionális önállóság erős, önálló törvényhozással, feladatkörökkel, finanszírozással. Valójában ez a kör nem teljes, akkor válhat azzá, ha végbemegy a megkezdett folyamat. Mint Soós Edit fogalmaz: ez a devolúciós folyamat már megkezdődött, de még nem ért véget. Spanyolországban tart legelőrébb, ám Olaszországban a „régiók kompetenciája csak másodlagos”, szemben a spanyol helyzettel (Soós 1999).

A skandináv térségben inkább a táj és városrégiók a meghatározók, azonban például a svéd királyi munkaügyi központban végzett interjúk során kiderült (Bugovics 2011), hogy a régió fogalmát alig értik. Elsősorban városi övezetekben gondolkodnak, tájegységekben, függetlenül attól, hogy a statisztikai egységek hogyan rangsorolnak régiókba országrészeket.

A történelmi régiókkal rendelkező európai társadalmak (regionalizmus) a következők: Ausztria, (Belgium), Franciaország, Németország, Olaszország (másodlagos kompetencia), Spanyolország. Másutt is beszélhetünk régiószerű területekről, szigetvilágokról (pl. Görögország), de ezek nem feltétlen történelmi-kulturális régiókat jelentenek az adott társadalom értelmezésében.

A világban a régiókhoz való kötődés és identitás erősödik, amint a World Value Surveyek kapcsán Castells leírja (Castells 2004). Paasi pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy régiók erősödése az ezredfordulón nem feltétlen csupán a globalizációs, hanem a poszt-keynesiánusi és neoliberais gazdasági szemlélet terjedéséből is adódik és politikai kategóriát eredményez (Paasi 2009).

Milyen szempontok alapján beszélhetünk tehát régiók történeti kialakulásáról? Alapvető nyilvánvalóan a területi elv, azonban ez csupán egy keret, ami fel kellett töltődjön tartalommal. A tartalom jellemzően kulturális forrásból táplálkozik, amely adott társadalom norma- és értékviszonyait, tárgyhasználatát és viselkedését jellemezte, s természetesen a gazdasági, politikai és társadalmi fejlődést alakította. Ezen belül az etnikai elv, illetve a kisebbségi csoportok hatásai éppúgy, mint a birodalmi vagy alávetett helyzetből adódó konfliktusok és hagyományok meghatározták a régiók létrejöttét. Az etnikai vagy nemzeti kisebbségi elv alatt azt érteni, hogy egyes nemzetek testén és területén belül kisebbségi csoportok specifikus régiókkal azonosíthatóak (pl. baszkok Spanyolországban, korzikaiak Franciaországban, flamand-vallon régiók Belgiumban, skótok, walesiek az Egyesült Királyságban stb.).

A társadalmi elv a tradíciók, kulturális jellemzők alapján határozható meg, s lényege, hogy a régiók születése a társadalom nyelvi, politikai, vallási, többségi felekezeti sajátosságai szerint rajzolódik ki.

Ezen elvhez kapcsolódik a földrajzi megközelítés, amely a földrajzi sajátosságok alapján jelöli ki természetességükben a régiókat, azonban egy adott társadalom esetében ez egyéb tartalmak konnotatív kíséretjeként is értelmezhető, mint az említett skótoknál a Felföld képzettársítása.

Ugyanakkor ellentmondásokkal is terhelt a kérdéskör, hiszen a régió fogalma távolról sem ugyanazt jelenti az egyes társadalmak esetében, nem is szólva a hivatalos NUTS II besorolás nemzeti jellegekben gyökerező különbségeiről. De érdekes Ausztria esete is, ahol a nemzeti identitás képlékenységevel szemben, éppen a tartomány, mint régió hívott életre erős identifikációs bázist, egyfajta komplementer hatásként a nemzeti identitás mellett. Sokszor konfliktussá fajult helyzetről is beszélhetünk a régiók kapcsán (pl. Észak-Írország, a már említett baszk vagy korzikai szeparatizmus, illetve a flamand-vallon viszály), amelyek feloldhatatlan politikai feszültségeket eredményezhetnek.

Szintén az ellentmondások terrénumát képezi a francia példa az etatista, erős központi kormányzat képeben, s amely mellé egy szintén izmos prefektúra-rendszer erős megyei identitással párosul, holott természet-adta és kulturális régiók is színesítik az országot, sokszor átfedve egymást. Átfedésként említhető például a Côte d'Azur és Provence területi elhelyezkedése.

Ha kifejezetten a regionalizációra, mint top-bottom jellegű, a központi hatalom által életrehívott kategóriára gondolunk, akkor a magyar példa a legkézenfekvőbb, ahol a régiókat sajátos statisztikai egységekként rajzolták fel, s amelyek a valós társadalmi-történeti háttérhez, földrajzi jelleghez vagy gazdasági viszonyokhoz csak esetenként kapcsolódtak, s nem csoda, hogy nem hoztak életre szinte semmiféle identifikációs alapot (Bugovics 2007).

Mi jellemzi az EU-s alapokon elvárt regionális teret? Nagyjából az alábbiak szerint lehet összesűriteni a lényegi elemeket a régió fogalmának:

- Szubnacionális régiók
- Dekoncentráció
- Innovatív – piackonform tervezés
- 1,5-2 milliós népesség
- Kooperációs-készség
- Társadalmi-gazdasági egyenlőtlenség kezelés
- Lokalitás és centrum között közvetít
- Globalizációhoz alkalmazkodást segítő térelem.

A régió fogalma tehát társadalmi vetületét tekintve rendkívül változatos, mind történeti-társadalmi, mind pedig területi valójában és ezt csak növeli a különféle országok közötti eltérés. Így nyíltan mondhatjuk, hogy az EU-t véve alapul teljes regionális kavalkáddal nézünk szembe, s akár regionális átfedésekről is lehet beszélni, annyiféle regionális kategória jelenik meg a városrégiótól a föderatívig, vagy a földrajzitól az etnikaiig, hogy szinte egymást átfedő

régiófeltok sorozatát vetíthetjük szemünk elé. Ez egyben azt is jelenti, hogy a társadalomnak sokféle, rétegzett régióképe van, s ez a regionális gondolatnak érvényt szerez, és egyben jelzi, hogy a régió a társadalom tagjai számára fontos felosztást jelent. A kérdés csupán az továbbra is, hogy mit értünk regionális identitáson, ha ugyanazon társadalom tagjainak változatos elképzelése van e térkategória felől. De mint megállapítottuk, a régiófogalom változatossága mit sem ront vagy javít azon, hogy eltérő régió-képzeteink vannak, a lényeg, hogy régiós vonatkozás érvényesül a köztudatban. Az a tényező, hogy a régió megyét, tájat, várost és agglomerációját jelenti, nem befolyásolja a regionális identitás minőségét.

A kérdés ezen a ponton a módszertan irányába kell elmozduljon. Vajon miként lehet mérni a társadalmi identitást. Számos kutatás bizonyítja ennek meglehetősen széles választékát, beleértve a két nagy halmaz, a kvantitatív és a kvalitatív kutatások terjedős bázisát. Többen, itt főként a lélektudományok képviselőit kell érteni, úgy gondolják, hogy az identitás narratív, tehát életútba ágyazott módon térképezhető fel csupán, s erre a kvalitatív kutatások számukra a legmegbízhatóbb módszer. Ugyanakkor a szociológiában az identitás társadalmi oldalának vizsgálata hosszú évtizedek óta bevett kvantitatív módszerekkel mérhető graduális változó (Róbert 1998), ahogy az etnikai, vallási vagy éppen nemzeti identitás-mérések mutatják, úgy nyilvánvalóan a regionális identitás feltérképezése is megvalósítható. Ez az írás nyilván nem vállalkozhat arra, hogy a rendelkezésre álló módszerek aprólékos áttekintését bemutassa, hiszen az egy másik esszé témája lehet, viszont fontos kiemelni, hogy a regionális identitás mérhetőségét annak bizonytalan térfelfogási háttere ellenére elfogadjuk, mint fontos társadalmi identitás-faktort.

Felhasznált irodalom

- A.Gergely András 2008 *Hány rétegű az identitás? Árnyalatok és víziók a regionális kutatás alanyai ürügyén.* http://www.publikon.hu/application/essay/338_1.pdf
- Böhm Antal 2000 Térségi identitás Magyarországon. In *Területfejlesztés és közigazgatásszervezés*, MTA, Bp., 111-123.
- Bugovics Zoltán 2007 *Társadalom, identitás és területfejlesztés.* L'Harmattan, Budapest.
- Bugovics Zoltán 2011 *Interjúk és jelentés a Svéd munkaügyi központ malmői kirendeltségén szerzett tapasztalatokról.* Kézirat.
- Castells, Manuel 2004 *The Power of Identity.* Blackwell, Oxford, 23-45.
- Erős Ferenc 1995 Identitás és modernizáció. In Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk. „*Jelbeszéd az életünk.*” *A szimbolizáció története és kutatásának módszerei.* Osiris-Századvég, Bp., 423-431.
- Paasi, Anssi 2009 The resurgence of the 'Region' and 'Regional Identity': theoretical perspectives and empirical observations on regional dynamics in Europe. *Review of International Studies*, 35:121-146. doi:10.1017/S0260210509008456.
- Pálné Kovács Ilona 2001 *Regionális politika és közigazgatás.* Dialóg–Campus, Budapest–Pécs, 47., 59-72.
- Róbert Péter 1986 *Származás és mobilitás (Rétegződés-modell vizsgálat VII.).* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- Róbert Péter 1998 Előszó. In *Társadalmi mobilitás hagyományos és új megközelítések. Válogatott tanulmányok.* (szerk. Róbert Péter). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Schöpflin György 2004 *Az identitás dilemmái.* Attraktor, Máriabesenyő-Gödöllő, 41-44., 211-214., 255-261.
- Somlyódy Péter Edit 2003 *Önkormányzati integráció és helyi közigazgatás.* Dialóg–Campus, Budapest–Pécs, 119-120, 130-134, 240-249.
- Soós Edit 1999 *Integráció és regionalizmus.* Bába és Tsi Kiadó, Szeged, 132-137, 148-151.

Miért tanulnánk élethosszig?

Az élethosszig tartó tanulás gondolata lassan hétköznapijaink részévé válik (vagy kellene váljon). Az önkéntes, a tanuló motivációjából fakadó képzés nem csak az EU által fontosnak tartott irányelv, hanem a hazai oktatás fejlesztési illetve egyéb, pl. várostervezési koncepciók részévé is kezd válni. A Budapest 2030 stratégia például egyik céljaként az érték és tudásalapú fenntartható gazdaság megteremtését nevezte meg, melynek egyik feltétele, a kreatív társadalom mely kialakulásához innovációra, kreativitásra, oktatásra, és K+F szektorra van szükség. Európa és Magyarország népessége előregszik, a demográfusok szerint az előregedés új szakasza következik, és húsz év múlva a 65 éven felüliek aránya a 2011-esnél 12%-kal magasabb lesz, miközben a főváros népességszáma nem változik jelentősen (1. ábra). Mindezek azt jelentik, hogy „az átlag életkor, az idősök száma növekszik, így az eltartási arány kedvezőtlenül válik. A munkában eltöltött időszak is nő, ami felértékeli az egészségmegőrzés és az életfogytig tartó tanulás szükségességét” (Budapest 2030:199).

1. ábra A népesség száma és a lélekszám változás előrejelzése 2011 és 2031.

Forrás: Budapest 2030:199.

Ennek elősegítésére egyre több továbbképzés, átképzés, iskola rendszerű és iskolán kívüli (pl. munkahelyi) oktatás folyik, melyek lehetnek hagyományosan tanteremi vagy virtuális formájúak. A legújabb virtuális kezdeményezést a MOOC-ot (Massive Open Online Course) az egyetemek is kezdik átvenni, és irányításuk alá vonni, és ezzel az iskolarendszerű felsőfokú oktatás már nem csak a nyugdíjasok egyetemével, hanem a virtuális egyetemmel is gazdagodik. A körülöttünk lévő szabályozók és intézmények tehát egyre több látható lépést tesznek azért, hogy a tanulás lassan mindennapunk részévé válhasson, ám kérdés, hogy ebben mennyire vagyunk partnerek. A tanulmány ezt a kis részterületet vizsgálja meg, kevésbé tudományos, mint inkább ismeretterjesztő célú elemzéssel.

Mióta tanulunk élethosszig?

A pedagógia történetével foglalkozó kutatók szerint már Konfuciusz (Kr. e. 551–479) tanai között is találkozunk az állandó önművelés szükségességének felvetésével. A középkorban Comenius Amos János (1592–1670) „Panpaedia” című művében az oktatást egy egész életen át történő folyamatnak fogta fel, és az emberi életben 8 sajátos célú tanulási szakaszt

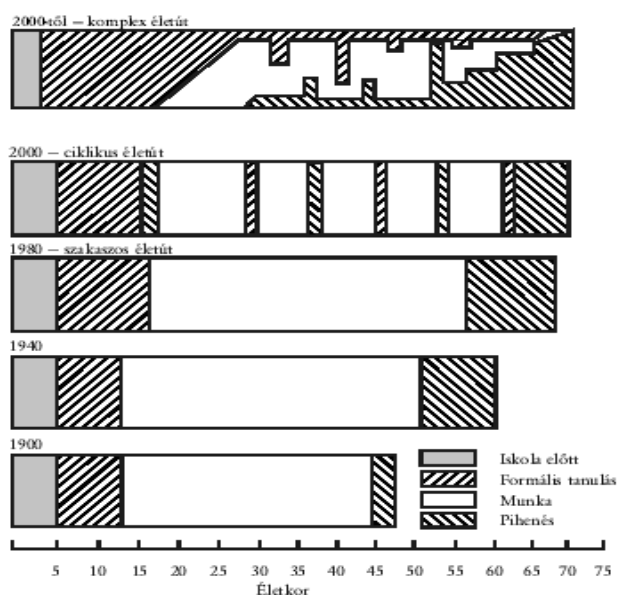
különített el (Harangi 2002). A felvilágosodás korában 1792-ben M. J. A. Condorcet közoktatási tervezetében abból indult ki, hogy az oktatásnak az iskolai tanulmányok befejezésével nem kell véget érnie, illetve, hogy minden korosztályra ki kell terjednie. J. W. Goethe 1809-ben a „Vonzások és választások” című könyvében a fölött elmélkedett, hogy milyen szomorú, hogy már semmit sem lehet egy egész életre megtanulni, hogy öt évente frissíteni kell ismereteinket, ha nem akarunk egészen elmaradni a divattól (Maróti 2002). A lifelong learning (LLL), vagyis az egész életen át történő tanulás) ideája a szocialista társadalomban sem volt ismeretlen. Az 1950–60-as években a gyors gazdasági fejlődés, az új technológiák megszületése felvetette a továbbképzések szükségességét, mely a munkaerőpiaci helyzet javításának eszközévé vált (ez Magyarországon elsősorban az esti és levelező képzést jelentette). A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején a képzések egyre kiterjedtebb rendszerét már egész életen át tartó oktatásként írták le. A felnőttkori tanulás szükségessége a rendszerváltás körüli gazdasági átalakulásokkal mutatkozott meg igazán. A veszteséges állami vállalatok bezárásával több mint egymillió ember vált munkanélkülivé. Számukra létkérdéssé vált új szakma tanulása, az átképzés vagy továbbképzés. „Az élethosszig tartó oktatás paradigmája az állam felelősségét hangsúlyozta azzal kapcsolatosan, hogy polgárainak a munkaerőpiaci esélyeit megőrizze. Központilag finanszírozott, elsősorban intézményes továbbképzésekben, egy hagyományos tanár-diák kapcsolatban képzelte el az egész élet folyamán tartó tudásszerzést” (Vágó 2009:1). Az ezredfordulóra, az információs társadalom korára megkérdőjeleződött az iskolában megszerezhető tudás értékállósága. A gyors technikai fejlődés (az infokommunikációs eszközök elterjedése, új technológiák megjelenése, stb.) és a globalizáció miatt az ifjúkorban megszerzett tudás ma már nem tud egy életen át a munkavégzés háttéréül szolgálni. A formális iskolarendszeren túl az élethosszig tartó tanulás a munkahely megtartásának, és új munkahelyek megszerzésének zálogává válik. Egy-egy életúthoz akár többféle szakma, szakterület elméleti és gyakorlati ismereteinek megszerzése tartozhat (Kraiciné 2004).

Természetesen az élethosszig tartó tanulás nem mindenkinek és nem mindig szabadon választott út. A felgyorsuló technikai fejlődés rákényszerít erre. Egyrészt az infokommunikációs technológiák térhódítása elengedhetetlenné teszi ezen eszközök, rendszerek használatának ismeretét. Másrészt a szervezetek mellett az egyénektől is rugalmasságot és alkalmazkodó készséget, és újonnan megjelenő tudások folyamatos elsajátítását követeli. Mindezek miatt a képzetlen munkaerő leértékelődik, a munkanélküliség viszont leghatékonyabban átképzéssel védhető ki. A fokozatosan öregedő európai társadalom előrevetíti a társadalombiztosítási és a nyugdíjrendszer válságát, ami kikényszeríti, hogy az idősebb lakosság tovább maradjon a munkaerőpiacon, melynek feltétele a naprakész tudás megszerzése (Kálmán 2003).

Mindezek miatt oktatási paradigmaváltásra volt-van szükség, hiszen a XIX. században kialakult oktatási modell többé már nem állta meg a helyét. A tervek szerint az oktatás-, és tanárközpontú modellt egy tanulás- és tanulóközpontú modell váltja fel. Az ismeretközpontúság, a lexikális tudás memorizálása helyett a készségek, a nyitott gondolkodás, a kreativitás fejlesztése kerül előtérbe, tehát az elméleti alapú megközelítést a gyakorlatorientáltság váltja fel (Kálmán 2004).

Az oktatás szerepének átalakulásával az életmódban is jelentős változás következett be. Az elmúlt 100 évben – több szakaszban – jelentősen megváltozott a tanulással és a munkával töltött idő aránya. A XX. század elején az élet négy egymástól jól elkülönült szakaszra bomlott, melyet a munka világában eltöltött idő uralt (1. ábra). Az 1940-es évektől a munka időszaka rövidebbé vált, viszont megnőtt a nyugdíjban töltött idő. A ‘80-as évektől az átlagéletkor növekedésével párhuzamosan a nyugdíjban eltöltött idő mellett nőtt az oktatásban eltöltött évek száma. Ezt az ún. szakaszos életutat (tanulás-munka-nyugdíj) az ezredfordulótól felváltotta az ún. ciklikus életút, melyben a tanulás szakaszai a munkával töltött időt törik meg. 2010-től pedig már komplex életútról beszélhetünk, melynél az alapképzés ideje kitolódik, és a munka és képzés különös összefonódásban garantálja, hogy a munkavállaló lépést tudjon tartani a globalizált világ kihívásaival (Kraiciné 2004).

1. ábra: A munka világának zsugorodása és az egész életen át tartó tanulás a XX. században

Forrás: Kraiciné 2004:5.

A napjainkra vonatkozó fenti modell egy olyan optimális életutat mutat be, melyet a társadalom csak kis része képes bejárni.³³ Sokak esetében a munkát nem az ismételt tanulási periódus töri meg, hanem a munkanélküliség, melyből gyakran még a továbbképzés/átképzés sem jelent(het) kivezető utat. Ennek megváltoztatását tűzte ki az Európa Tanács, az oktatási és képzési rendszerek átalakításával, mely bármilyen tudás-igényt kielégíthet, bármilyen életkorban, társadalmi helyzetben és térben lehetővé téve a tudás megszerzését. (Memorandum 2000) Az Europa2020 stratégia az intelligens, fenntartható gazdaság létrehozásához vezető egyik lépésként az oktatás fejlesztését nevezi meg. A szándékok szerint az európai oktatási és képzési rendszereknek 2020-ra világszínvonalú referenciává kell válnia, és a felnőtt népesség 12,5%-ának aktívan részt kell vennie az egész életen át tartó tanulás folyamatában.

Jóllehet az élethosszig tartó tanulás egyike azoknak a tiszteletreméltó társadalmi intézményeknek, amelyek – mint Sherry Arnsteintől tudjuk – távolabbról nézve mégis olyanok, mint a spenót-evés: senki sem ellenzi, mert jót tesznek azoknak, akik használják őket, ugyanakkor az egyetértés megszűnik, ha felmerül, kik és hogyan részesed(het)nek pozitív hatásaiból (Arnstein 2000). Esetünkben is igaz ez a jelenség, hiszen ha közelebbről megnézzük, kiderül, hogy mégsem mindenki tanul egész életében, és a valódi részvételi lehetőségekben,³⁴ motivációkban-korlátokban, illetve a részvételi arányokban is jelentős különbségeket találunk.³⁵ Az Eurostat statisztikája szerint néhány fejlettebb – főleg Skandináv – ország esetében az előirányzat tartható lesz, hiszen a 2012-ben a 25-64 éves népesség egynegyede vett részt formális vagy nem formális módon az élethosszig tartó tanulás folyamatában. Néhány ország, mint például a szomszédos Ausztria is el tudja majd érni a kívánt célt, ugyanakkor vannak olyan országok, köztük Magyarország is, ahol az elmúlt 10 évben egy ideig nagyon kis mértékben nőtt, majd ismét csökkenni kezdett a felnőttképzésben résztvevők aránya.³⁶

³³ Az ismételt belépés esélyére a formális tanulási rendszerbe lásd például Róbert 2010.

³⁴ A felnőttkori tanulási részvételi lehetőségek és a formális oktatásban való részvétel között valószínűleg szoros az összefüggés. Az utóbbi egyenlőtlenségeiről széles szakirodalom szól, többek között Ferge 1972; Csanádi – Ladányi 1983; Róbert 2004; Kertesi – Varga 2005; Kertesi – Kézdi 2008.

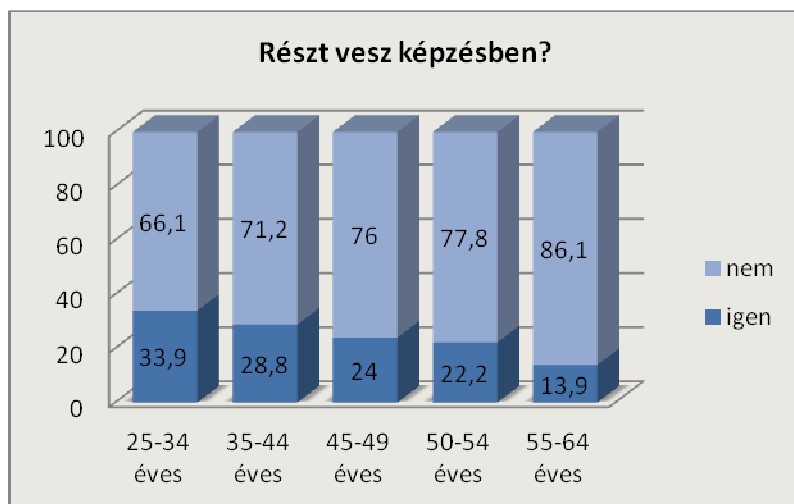
³⁵ A részvételi arányok statisztikájában többféle mérés és adatgyűjtés alapján közlik az adatokat. Mi itt most az Eurostat 2013-ban megjelent „Participation of adults aged 25-64 in education and training by NUTS 2 regions (from 2000 onwards) %” táblázatából származó adatokra támaszkodunk.

³⁶ Az alacsony részvételi arányok mögötti okokról lásd: Róbert et al 2013.

A fentebb hivatkozott hosszú adatsorokhoz képest nagyságrendileg más részvételi arányt mért a KSH 2012-es survey kutatása,³⁷ mely szerint a kérdést megelőző egy évben az iskolarendszeren belüli illetve azon kívüli oktatásban a magyar 25-64 éves népesség 27,2%-a vett részt.³⁸ Ezen belül azonban az iskolarendszerű (felnőtt)képzésbeli részvétel minimális (3,2%) arányú volt. A már megszerzett iskolai végzettség és a továbbtanulási hajlandóság szoros összefüggést mutat. Minél magasabb a már megszerzett végzettség, annál nagyobb az esélye, hogy a felnőtt ismét bevonható az oktatás valamilyen formájába: míg az alapkörű végzettségűeknek csak 10%-a, a szakmunkások 17%-a, addig az érettségizettek 30%-a a felsőfokú végzettségűeknek pedig 50%-a vett részt egy év távlatában a tanulás valamilyen formájában (KSH, 2013).

Nem meglepő, hogy az életkor előrehaladtával lineárisan csökken a hajlandóság a tanulásra. (2. ábra) Mivel az idősebb korosztályoknál inkább az iskolarendszeren kívüli képzés jön szóba, ezért ebben a szegmensben nézzük meg a tanulók kor szerinti összetételét: míg a 25-34 évesek 34%-a, addig az 55-64 évesek 14%-a vett részt az elmúlt 12 hónapban a tanulás valamilyen formájában; úgy is fogalmazhatnánk, hogy 2,5-szer több a fiatal, mint az idős tanuló (KSH, 2013).

2. ábra: Az iskolarendszeren kívüli képzésben résztvevők aránya az egyes korcsoportokban, 2012. (%)

Adatok forrása: KSH, 2013:2.

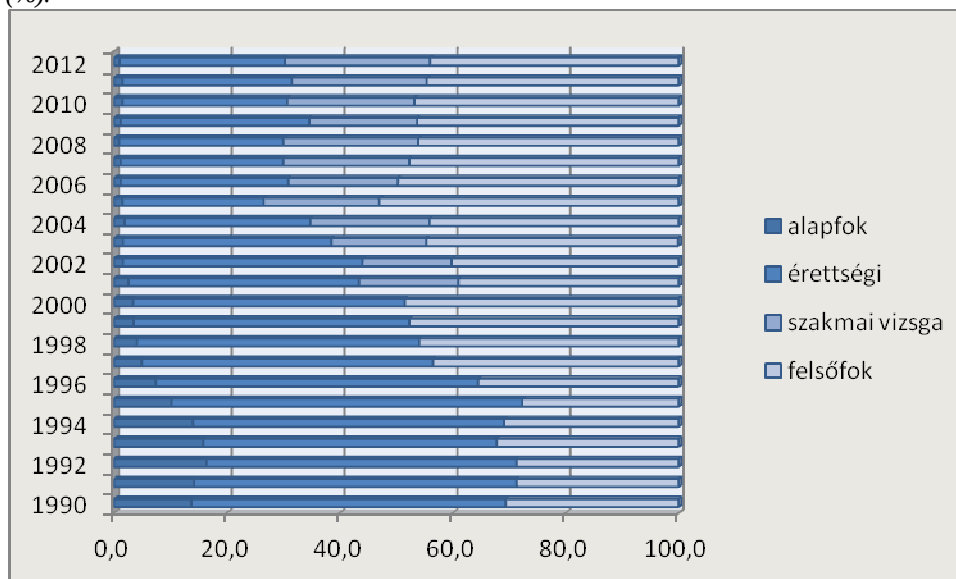
A felnőttképzésbe 2010-ben több mint 600 ezren iratkoztak be, 66% szakmai továbbképzésre. Az ilyen képzésben résztvevők száma 2007–2010 között 2,2-szeresére nőtt (NSZFI 2011). A rendszer sikerességét mérhetnénk a megszerzett végzettséggel is, tekintve azonban, hogy a képzések jelentős része nem ad semmiféle végzettséget (pl. munkafolyamat betanítása, konferencia, szeminárium) vagy államilag elismert végzettséget, ezekkel az adatokkal óvatosan kell bánnunk. Ennek ellenére vessünk egy pillantást az 1990 és 2012 között a felnőttoktatásban végzettek számában és összetételében bekövetkezett jelentős változásra, mert ezzel a végzettséget adó képzések terén történeteket tudjuk értelmezni. (3. ábra) Az ilyen keretek között alapkörű végzettséget szerettek aránya az 1990–2000 között 14%-ról minimálisra (3,4%-ra), az érettségit szerzőké kissé csökkent, a felsőfokú végzettségűek aránya pedig 1,5-szeresére nőtt. 2001-től a statisztikák is nyilvántartották a felnőttoktatás keretein belül szerzett szakmai vizsgát, így a megszerzhető végzettségek 2012-es összetételének változását a 2001-es adatokhoz érdemes hasonlítani. Az alapkörű végzettséget szerettek

³⁷ 7000 fős országos háztartás-minta.

³⁸ Az adatok a munkavédelmi oktatásban való részvételt nem tartalmazzák.

aránya 1% körül stabilizálódni látszik, az érettségizetteké 40%-kal esett vissza, a szakmát szerzők aránya kisebb hullámzások után 25% körüli lett, a felsőfokú végzettséget szerzettek pedig 44-46% körüli.

3. ábra: A végzetek a felnőttoktatásban a megszerzett végzettség foka szerinti csoportokban évenként 1990–2012 között (%).

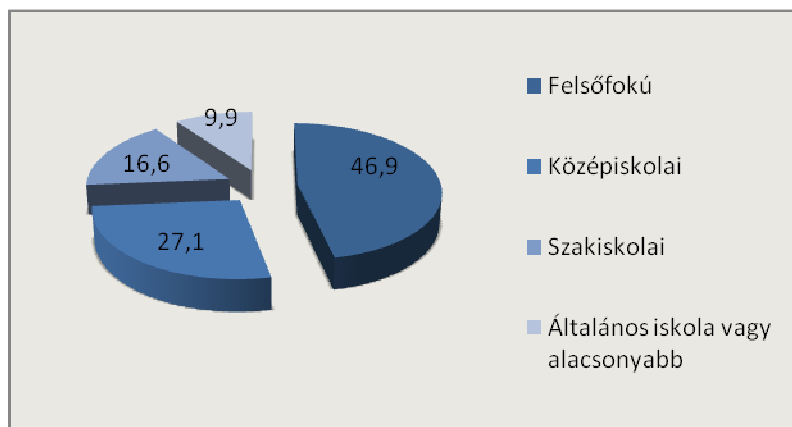
Forrás: KSH, STADAT 2.6.2 táblázat adatai alapján: www.ksh.hu/stadat_eves_2_6

Talán már az eddig végigtekintett adatok is sejtetik, hogy Magyarországon nem mindenki érzi úgy, hogy számára a felnőttkori tanulás az érvényesülés valóságos feltétele lenne. Ráadásul jelentős különbségek figyelhetők meg abban is, hogy kinek milyen motivációi, illetve az ezeket jelentősen bekorlátozó lehetőségei vannak. (GHK, 2011; Sági-Róbert, 2011)

Az iskolarendszer és a tanulás kapcsolata

Az iskolarendszer által nyújtott képzés és főként az ezen túlmutató, iskolarendszeren kívüli tanulás eltérő funkciókat tölt be a különböző társadalmi csoportok számára. A KSH adatai azt jelzik, hogy a felnőttképzésben leginkább az aktívak vesznek részt: 2012-ben a foglalkoztatottak között a részvételi arány meghaladta az egyharmadot, a munkanélküliek esetében ennek fele 15%-volt, az inaktívak körében pedig még ennél is alacsonyabb. Az iskolarendszerű képzésben résztvevők fő célja jobb állás, illetve a magasabb szintű munkavégzés képességének megszerzése volt, illetve a legfeljebb szakiskolai végzettségűek körében az állásvesztéstől való félelem is jelentős motivációs erőként hatott. Ennek megfelelően a tanulók 10% érettségit, 8%-a felsőfokú szakképesítést, 66%-a diplomát, a maradék 6% pedig doktori címet kívánt szerezni. Az iskolarendszeren kívüli képzésben résztvevők 46,9%-ának felsőfokú, 27,1%-ának középiskolai, 16,6%-ának szakiskolai és 9,9%-ának legfeljebb alapfokú végzettsége volt. (4. ábra) Az ilyen keretek között tanulók 10,6%-a képesítést nem nyújtó szakmai tanfolyamon, 4,9%-a konferencián és szemináriumon, 3,4%-a OKJ-s képzésben, 3-3%-a munkájához kapcsolódó betanítási folyamatban illetve csapatépítő tréningen, 2,4%-a nyelvtanfolyamon, 2,1%-a ismeretterjesztő előadáson vett részt. (2. táblázat) (KSH, 2013)

4. ábra Az iskolarendszeren kívüli képzésben résztvevők megoszlása iskolai végzettség szerint, 2012. (%)

Adatok forrása: KSH, 2013:2

A bekapcsolódás mértéke és típusa tehát társadalmi csoportonként erősen eltérő lehet. Az ezzel kapcsolatos hipotéziseinket a 2011-es ESS vizsgálat³⁹ hazai adataival igyekszünk megtámogatni, és az adok nyújtotta lehetőségek korlátai között azt is igyekszünk beemlíteni az elemzésbe, hogy a funkciók és lehetőségek hogyan jelennek meg az egyes társadalmi csoportok véleményeiben.

Az élethosszig tartó tanulás fontosságáról alkotott vélemények egyik – leszűkített területre vonatkozó – indikátora, hogy a munkahelyhez kapcsolódó lényeges döntések meghozatalakor mérlegeljük-e (illetve milyen súllyal) a továbbképzési lehetőségeket. Az ESS adatfelvétel esetében a munkahelyválasztás motívumainak vizsgálatai között szerepelt egy olyan kérdés is, mely a továbbképzési lehetőségek és az álláskeresés kapcsolatát vizsgálta:

*„Önnek személy szerint mennyire lennének fontosak az alábbiak, ha állást választana?” –
„Olyan állás, amely jó továbbképzési lehetőségeket kínál”*

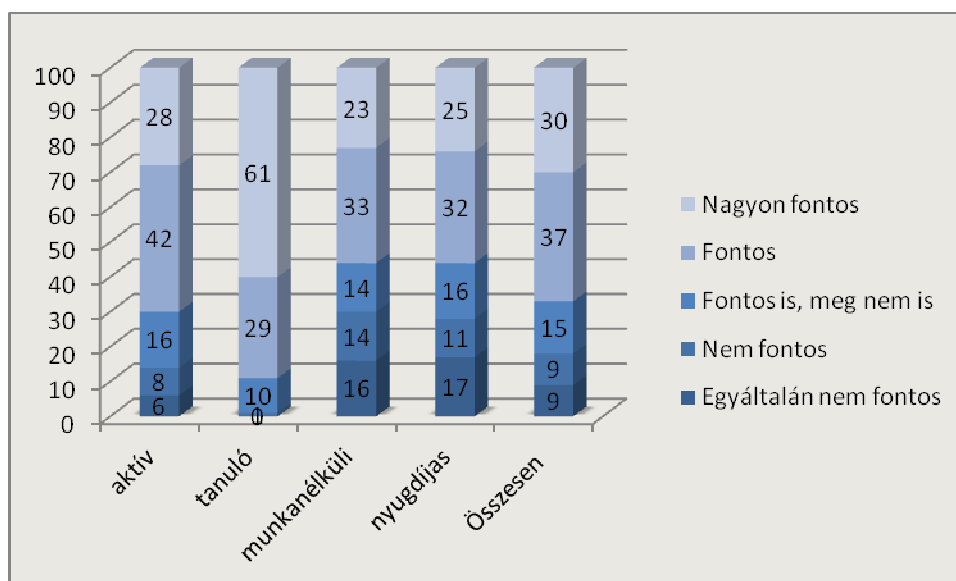
Némi leegyszerűsítéssel azt is mondhatnánk, hogy ezzel a kérdéssel hasznosabb információhoz juthatunk, mint a tudás fontosságát vizsgáló általános kérdésekkel. Hiszen itt egyértelmű az a kontextus, melyben a tanulás szerepéről véleményt kell formálni. A tudás fontosságának megítélésében mutatkozó tendenciák pedig a vizsgált probléma megértésében segíthetnek. Valószínűleg minél lényegesebbnek tartja valaki a képzettséget, „tudást”, annál könnyebben alkalmazkodik azokhoz a lehetőségekhez – és kényszerekhez – amelyek előtérbe helyezik az élethosszig szükséges tanulást.

Mivel a kérdést minden korosztálynak feltették, tehát nemcsak az aktív korúakat, hanem a tanulókat és nyugdíjasokat is döntési helyzetbe állították. A jelenleg még tanulói státusban lévők – akik szűk körű munkavállalói tapasztalattal rendelkeznek – lényegében egy emberként nyilatkoznak a szóban forgó tényező fontosságáról, és ennek ellentétéről is. A másik szélsőségesen határozott állítást – azt, hogy a továbbképzési lehetőség egyáltalán nem lenne fontos – ugyanis senki sem választotta. (5. ábra) Az elutasítás fontosságát az erősíti, hogy a pozitív oldalon – a tanulóktól eltekintve – nincs különbség az aktivitási csoportok között: mind a három esetben hasonlóan mintegy negyedük-ötödük tartja nagyon fontosnak a továbbképzési lehetőségeket az álláskeresés tényezői között. Ugyanakkor az aktívak csoportjában, ahol az álláslehetőségek közötti választás szempontjainak mérlegelése leginkább reális a gyakorlatban is értelmezhető kérdést jelent egytizeddel magasabb azok aránya, akik fontosnak tartják a továbbképzési lehetőségeket.

³⁹ A 2011 évi ESS vizsgálat tartalmaz néhány olyan kérdést is, melynek segítségével megvizsgálhatjuk, hogy a magyar népesség jelenlegi gyakorlata mennyire hordozza magában az élethosszig tartó tanulás csíráját, vagyis milyen attitűdökkel és gyakorlattal rendelkeznek kérdezetteink a tanulással, képzéssel kapcsolatban.

Az, hogy a nyugdíjasok között közel háromszor annyian vannak olyanok, akik teljesen lényegtelennek, és 1,5-szer annyian, akik nem tekintik fontosnak e tényezőt, mint az aktívak között, valószínűleg azzal is magyarázható, hogy számukra sokszor túlzottan fiktív helyzetet jelentett a kérdésben megfogalmazott szituáció. Ugyanakkor ebben az adatban az is leképeződik, hogy a nyugdíj mellett munkát keresők esetében (már) nem mindig jelenthet választást erősítő tényezőt a továbbképzési lehetőség, tehát ebben az értelemben az egész életen át történő tanulás praktikus haszna, nyilvánvaló értelme egy bizonyos életkor után egyre többekben kérdőjeleződött meg. Felmerül, hogy a különböző európai társadalmak esetében milyen mértékű ez a hatás, és milyen életkorban következik be. Ugyanakkor sajnos e hipotézis pontosabb ellenőrzéséhez a most rendelkezésre álló adatok nem elégségesek.

5. ábra: Mennyire fontos: Olyan állás, amely jó továbbképzési lehetőségeket kínál? (%)

Adatok forrása: ESS, 2011

Míg a nyugdíjasoknál találtunk ilyen „természetes” interpretációt, addig a munkanélküliek⁴⁰ körében tapasztalt hasonlóan magas elutasítási arányt másképp kell magyarázni. Egyrészt ők kevésbé engedhetik meg maguknak a perspektivikus gondolkodás, tervezés luxusát akkor, amikor a helyzetüknél fogva amúgy sem könnyű álláskeresési szituációban vannak. A társadalom legszegényebb, legelesettebb csoportjai számára az elvben kiemelkedésüket segítő mechanizmusok sem mindig érhetőek el: az aktívak mintegy 30%-os arányával szemben 5%-uk volt a vizsgálatot megelőző évben valamilyen képzésen, tanfolyamon, amely a munkaerőpiacra való visszailleszkedést elvileg segíthette volna. Másrészt – és e korlátoktól egyáltalán nem függetlenül – nem látszhatnak reálisan választhatónak ezek a lehetőségek, ezért az elvileg lehetségesnél kevésbé tudnak élni velük. Így azután az elesettség felelőssége a többség szemében – legalább részben – az érintettek számlájára írható.

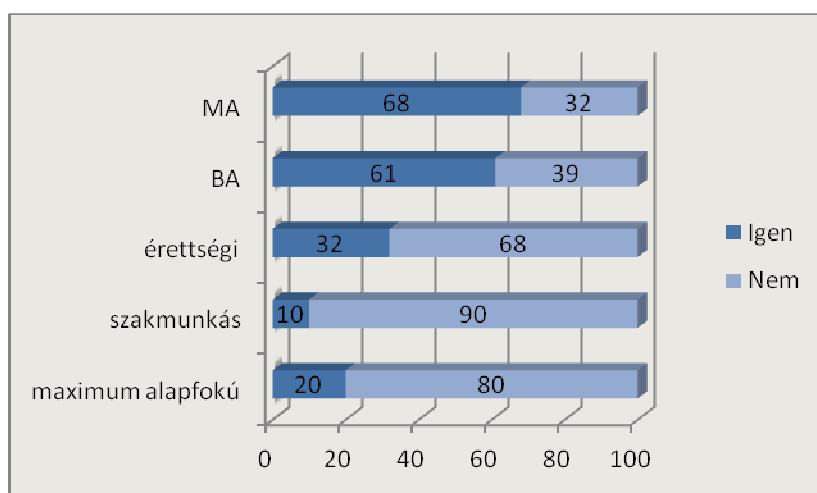
Ugyanakkor viszont az ESS adatokból az látható, hogy a felnőtt népesség mintegy 15 %-a, vagy az ebből a szempontból talán relevánsabbnak tekinthető aktív keresők közel harmada – a vizsgálatot megelőző évben valamilyen tanfolyamon, (tovább)képzésen is részt vett. Felmerül a kérdés, hogy milyen társadalmi funkciókat tölt be ez a képzési forma, kik és milyen célokból veszik igénybe.

Vizsgáljuk meg kicsit közelebbről, milyen belső különbségek láthatóak az aktív keresői csoporton belül!

⁴⁰ A kis elemszámok okozta korlátok csökkentése érdekében ide soroltuk a tartósan betegek, háztartásbeliek csoportjait is.

Az talán nem meglepő, hogy a felsőfokú végzettségű aktívak között az átlagosnál kétszer gyakrabban fordul elő, hogy valamilyen képzésben vegyenek részt. (6. ábra) Ez az arány jól tükrözi a felsőfokú képzettséget igénylő szakmákban a szükséges ismeretek gyors avulását, és ennek folyományaként a továbbképzés kikerülhetetlenségét, illetve az eltérő státuszú felsőfokú végzettségűek közt jelentkező különbséget. Feltételezhető, hogy a magasabb státuszú foglalkozások esetében a továbbképzés nem csak a tudás avulásából⁴¹ fakadó kényszer, hanem az előrelépés eszközeként értelmezhető választás. Az iskolarendszerben eltöltött hosszú idő nem csupán a magasabb társadalmi státusz elérését segíti, hanem az előrelépés további eszközeinek – így a továbbképzés(ek)nek is – befogadóbb attitűdöt alakít ki. A hosszabb ideig iskolába járók, az élet „természetesebb” részének tekin(the)tik, az újabb tanulási helyzetbe kerülést, nem csupán a munkához megkövetelt kényszerű tehernek, hanem megszokott tevékenységnek.

6. ábra: Az elmúlt 12 hónapban részt vett-e valamilyen tanfolyamon, előadáson, hogy tökéletesítse a munkájához szükséges ismereteit? (%)

Adatok forrása: ESS, 2011.

Ebből az érvelésből egyenesen kellene következnie annak, hogy a formális iskolázottság szintje pozitív összefüggést mutat a későbbi tanfolyami jellegű képzésekben való részvétellel. Ezért első pillanatra meglepőnek tűnhet, hogy a legkevésbé iskolázottak magasabb arányban vesznek részt a munkahelyhez kapcsolódó képzésekben, mint a szakmunkások (7. ábra). Ebben az esetben fordított összefüggés áll fenn: az iskolázottság a képzettség hiánya nem enged választási lehetőséget: ha valaki munkát akar szerezni, vagy meg akarja őrizni munkahelyét a (tovább)képzés kikerülhetetlen kényszerként jelenik meg. A magas státuszú társadalmi csoportba tartozókkal ellentétben nem a „részben befektetési”, „részben fogyasztási” jellegű tevékenységek csoportjába tartozik, hanem a kevésbé jól fizetett, kevésbé stabil munkalehetőség kényszerű velejárója.

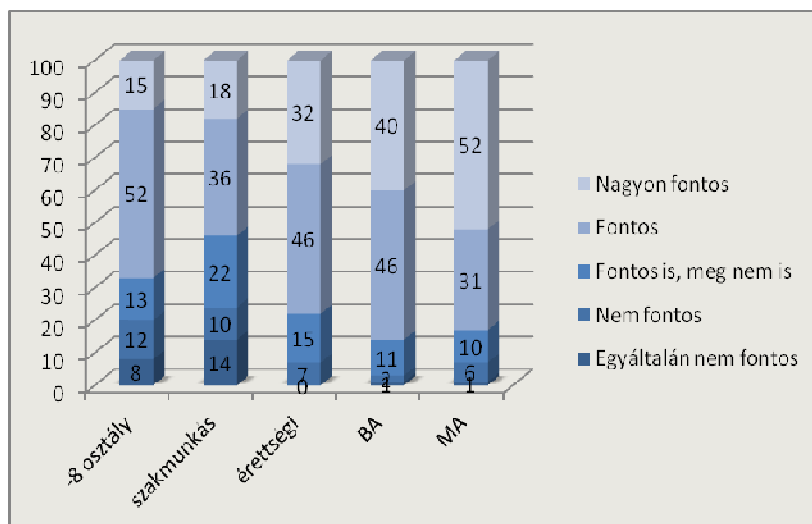
A képzési lehetőségeket nagyon fontosnak⁴² tartók arányai egybevágnak a fentiekben megfogalmazott hipotézisekkel: a magasan kvalifikáltak munkahely-választásaikban mintegy természetes módon kiemelten szerepel a továbbképzési lehetőség, a kevésbé képzetteknel ez a szempont a többi értékelendőhöz képest már kevésbé emelkedik ki. (4. táblázat) Úgy is mondhatjuk, hogy a középfokú végzettségtől felfelé már szinte senki érzi úgy, hogy a munkahelyválasztásnál a továbbképzés lehetősége lényegtelen szempont. Ugyanakkor a két alacsony iskolai végzettségű csoportban a folyamatos képzettség-képződés szerepe elhomályosul a többi, munkahelyválasztást befolyásoló tényező között, és ez a faktor inkább a kényszerek és nem az előnyök közé sorolódik.

⁴¹ A korábban megszerzett ismeretekkel, esetleg formális diplomákkal, képzettséget igazoló „jogosítványokkal” már nem végezhető egy adott munka.

⁴² Mivel a kérdés úgy volt feltéve, hogy csupa „fontos” dolgot kellett értékelni, az ábrán a két szélső „erős” állítás az, ami különösebb figyelmet érdemel.

Erre utalhat az, hogy a szakmunkások között – ahol azért létezik valamilyen munkavégzési kvalifikációt igazoló papír – ez az elutasítás még magasabb arányú, mint a csupán általános iskolai végzettségük körében, ahol a munkaerőpiacon megkívánt végzettség szinte teljes hiánya miatt nyilvánvalóbb, hogy a boldogulás érdekében szükség lenne valamilyen továbbképzési lehetőségre.

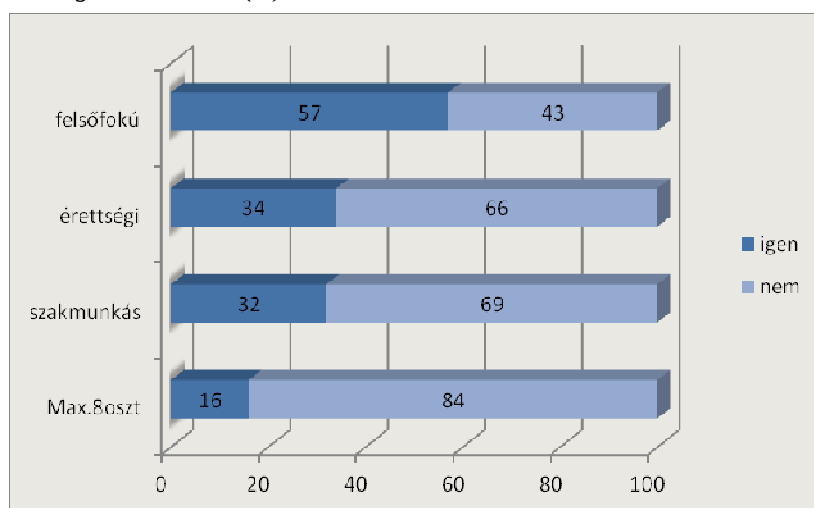
7. ábra: Mennyire fontos: Olyan állás, amely jó továbbképzési lehetőségeket kínál? (%)

Adatok forrása: ESS, 2011.

Az élethosszig tartó tanulás elvi lehetősége és gyakorlati alkalmazása – a különféle hierarchiák törtnő előrejutás érdekében – elég szorosan függ a munkavállaló jelenlegi státuszától és szüleinek státuszától is. Az aktív keresői csoportban igen szoros összefüggés figyelhető meg a tanfolyamon való részvétel és a kérdezett apjának legmagasabb iskolai végzettsége között (is): a diplomás szülők gyerekei 3,5-szer akkora arányban jártak valamilyen tanfolyamra, mint azok, akiknek iskolázatlanok voltak a szülei.⁴³ (8. ábra)

8. ábra: Az elmúlt 12 hónapban részt vett-e valamilyen tanfolyamon, előadáson, hogy tökéletesítse a munkájához szükséges ismereteit? (%)

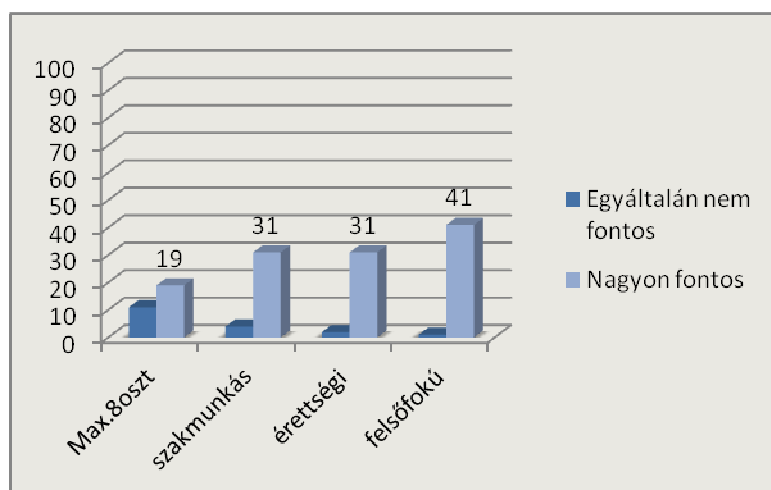

Adatok forrása: ESS, 2011.

⁴³ Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a szülők (és az egyszerűség kedvéért most az apa) iskolai végzettségének hatása részben közvetlenül mutatkozik meg, részben pedig a gyerekek iskolai végzettségét befolyásoló hatáson keresztül érvényesül. Az érvelés logikáját azonban ez nem befolyásolja, csak finomítaná, ha egy erre vonatkozó célzott vizsgálat adatain azokat a részletesebb elemzéseket is elvégeznénk, amelyeket a most rendelkezésre álló adatbázis korlátai nem tesznek lehetővé.

A kulturális tőke szerepére utal az is, hogy a hasonló iskolai végzettségű apai háttérből induló aktívak nem csak a tényleges tanfolyami részvételükben, hanem a képzés fontosságáról alkotott nézeteikben is hasonlóan viselkednek. (9. ábra) A diplomás apák gyermekeinek esetében a legmagasabbak (a legfeljebb alapfokú végzettségűeknél több mint kétszer akkora) az álláshoz kapcsolódó továbbképzési lehetőséget a „nagyon fontos” kategóriába sorolók aránya. Ugyanakkor kizárólag az alacsony iskolai végzettségű apák gyerekei között fordulnak elő (számottevő arányban) olyanok, akik a továbbképzési lehetőségeket lényegtelennek tartják. Ezen belül is találunk különbséget: a legfeljebb alapfokú végzettségű apák gyerekei között csak majdnem kétszer annyian gondolják nagyon fontosnak ezt, a szakmunkás apák gyermekei között viszont több mint hétszer annyian.

9. ábra: Mennyire fontos: Olyan állás, amely jó továbbképzési lehetőségeket kínál? (%)*

*A jobb áttekinthetőség érdekében a középső három válaszlehetőség – amúgy is némileg esetleges – arányait kihagyjuk az ábrából.

Adatok forrása: ESS, 2011.

Az itt vizsgált jelenség tehát egyaránt függ az iskolai végzettséggel mérhető társadalmi státusztól, illetve a kulturális tőkétől, valamint az ezt jelentősen befolyásoló szülői hatásoktól, melyeket most az egyszerűség kedvéért (és az adatbázis korlátaiból adódóan) az apák iskolai végzettségével mértünk. Ugyanakkor joggal feltételezhető az is, hogy az iskolarendszertől már független képzésben való részvétel, illetve ennek munkaerő piaci fontosságáról alkotott vélemény a státusz (Varga 2004), illetve a megszerzett kulturális tőke mellett a vizsgált társadalmi csoportok társadalmi mobilitási tapasztalataival is összefüggenek.⁴⁴

A következő két táblában ezért azt vizsgáljuk meg, hogyan függ össze a tanfolyami részvétel, illetve a továbbképzés fontosságáról alkotott vélemény a megkérdezettek intergenerációs társadalmi mobilitásának legegyszerűbb módon mért szintjeivel.

A felfelé mobil⁴⁵ csoporton belül – ahol a társadalmi helyzetváltoztatás mértéke szerint két al-csoportot különítettünk el – társadalmi értelemben is más okai, jelentése és hatásai vannak a közeli illetve a távoli (több lépcső leküzdését igénylő) társadalmi csoportba való átkerülésnek. Hasonlóan, az immobil csoporton belül is elkülönítettük egymástól azokat a csoportokat, ahol a helyzetváltoztatás hiánya a szülői generáció legkedvezőbb helyzetű társadalmi csoportba tartozásával függött össze, azoktól, akik esetében az alacsony státusú szülői háttér a fiatalabb generációban is alacsony státusszal jár együtt. Így az immobilak csoportját három részre bontottuk a szerint, hogy a helyzetváltoztatás hiánya magas, közepes, vagy alacsony státuszt jelent-e.

⁴⁴ A státust itt mindkét generáció esetében az iskolai végzettséggel mérjük, a mobilitás mértékét ezek státusának különbségeivel azonosítjuk.

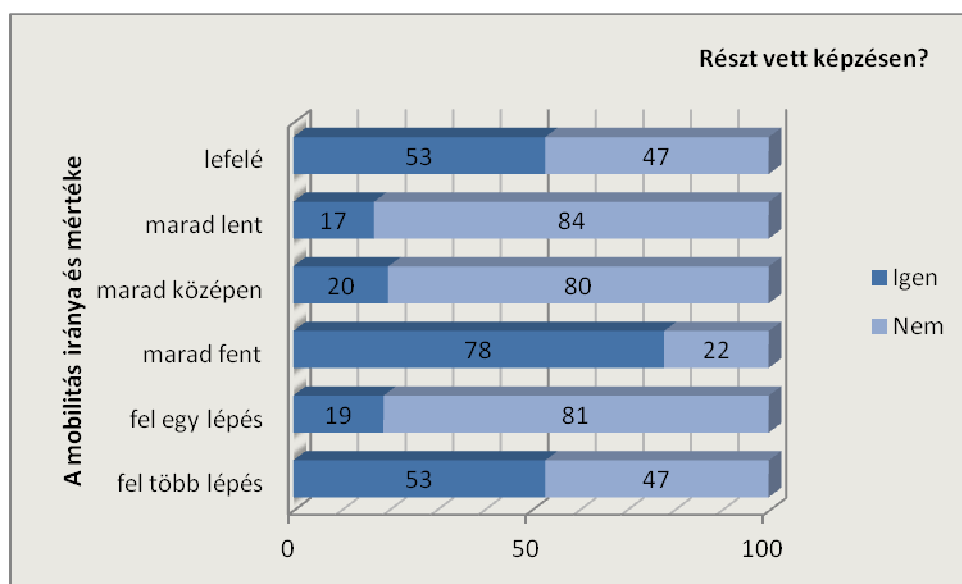
⁴⁵ Felfelé mobil = a fiatalabb generáció magasabb státusúnak tekinthető.

A magas státusú apák gyerekeinek több mint fele (8. ábra), apjukhoz hasonlóan szintén magas iskolai végzettségűekké váltak már háromnegyede vett részt tanfolyamokon a vizsgálat előtti évben (10. ábra). Ez az adat tehát finomítja a kulturális tőke öröklésének adott vonatkozásban megfogalmazott hipotézisét: a hasonló „mértékű” kulturális tőkével rendelkezők közül azok tudják jobban hasznosítani azt a kevésbé formális, rendszerezett folyamatokban (esetünkben a továbbképzési lehetőségek megtalálásában) akik maguk is sikeresek a formális jellegű előrejutási versenyben – esetünkben, magas iskolai végzettséget szereztek. Ugyanakkor a jelentősebb mobilitáshoz lényegesen gyakrabban tartozik az iskolarendszeren kívüli plusz-képzés, mint az egy-egy mobilitási lépcsőn feljebb jutókhoz (53% a 19%-kal szemben).

A lefelé mutató mobilitási utat megjárt aktív keresői csoport esetében tapasztalható viszonylag magas részvételi arány a tanfolyami jellegű képzés másik funkciójára utalhat. A formális iskolai karrierjükben sikertelenek kénytelenek kevésbé „királyi úton”, a lehetséges kompenzációs lehetőségeket megragadva boldogulni.

Összességében tehát az aktív keresők közül a munkaerő-piaci státuszt javító képzési formákat azok tudják leginkább használni, akik „többedik” generációs magas státuszúak.

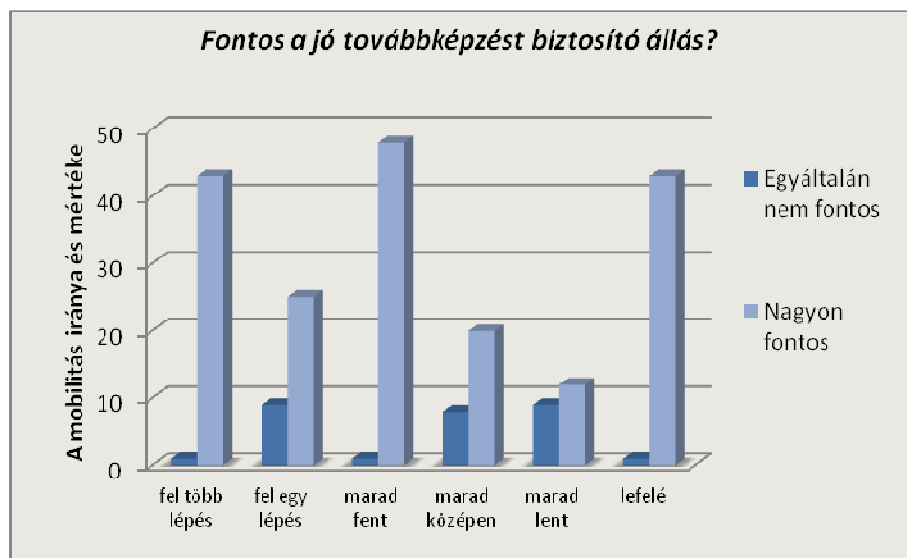
10. ábra: Az elmúlt 12 hónapban részt vett-e valamilyen tanfolyamon, előadáson, hogy tökéletesítse a munkájához szükséges ismereteit? (%)

Adatok forrása: ESS, 2011.

A kérdés szubjektív oldalát tekintve – tehát ismét azt vizsgálva, hogy a potenciális álláslehetőségek esetében mennyire találják a megkérdezettek lényegesnek a továbbképzési lehetőségeket – a leginkább feltűnő az, hogy a lefelé mobilak csoportjában (a két magas státusú, illetve erős felfelé mobil csoport után) a legmagasabb a képzést nagyon fontosnak tartók aránya. (11. ábra) Így a két ábrából (10-11.) együttesen azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a tradicionálisan magas státuszúak, illetve a jelentős formális státusz-lépcső ugrást megtettek számára a képzés az életnek és a további előrejutásnak is természetes része, míg azok számára, akik a lecsúszással szembesülnek, ez jelenti a kompenzációs mechanizmusok között az egyetlen esetleg elérhetőt.

11. ábra: Mennyire fontos: Olyan állás, amely jó továbbképzési lehetőségeket kínál?

Adatok forrása: ESS, 2011.

Összegzés

Az „élethosszig tartó” tanulás társadalmi státusz-emelkedést segítő kettős természetére utaló tendenciák hipotetikus képe bontakozik tehát ki adatainkból. Egyfelől a magasabb kulturális tőkével rendelkező családokban felnőttek azok, akik számára a formális iskolai végzettségek megszerzésén túlmenő, egész élet során folytatott további tanulás mindenképpen természetes, és annál inkább az, minél inkább sikeresek ezek a generációk. Számukra a tanulás mind a boldogulás jól kezelt eszköze, mind pedig a magas szintű fogyasztás megfizethető eleme, adott esetben az önkiteljesítés forrása. A másik oldalon viszont jelentősen eltérő funkciókat tölt be ugyanez az eszköz. Részben nehezen teljesíthető kényszer, esetleg átugorhatatlan gát, mely akadályt jelent a megélhetés, a kicsit könnyebb élet biztosításában. Más szituációkban kompenzációs mechanizmusokként működhet, a formális iskolai végzettségeken keresztül elérhető társadalmi pozíciókra törekvés érdekében megkísérelhető „még egy esély”, ami néha sikeres, gyakrabban sikertelen, de mindenképpen aránytalanul nagy ráfordítást követelőként működik.

Melléklet:

1. táblázat A felnőttképzésben részt vevők létszáma és megoszlása képzési típusok szerint 2008-ban

A képzés típusa	Létszám (fő)	Megoszlás (%)
szakképesítést megalapozó szakmai alapképzés	7 541	2%
állam által elismert OKJ szakképesítést adó	103 818	23%
munkakörhöz, foglalkozáshoz szükséges nem OKJ szakképesítést adó	48 687	11%
szakmai továbbképző	130 795	28%
hátrányos helyzetűek felzárkóztató képzése	579	0%
elhelyezkedést, vállalkozást segítő képzés	6 082	1%
hatósági jellegű (közlekedési, hírközlési és vízügyi ágazat) képesítésre felkészítő képzés	30 933	7%
nyelvi képzés	55 734	12%
általános felnőttképzés	43 536	10%
megváltozott munkaképességűek képzése	92	0%
informatikai képzések	25 755	6%
Összesen	453 552	100,0

Forrás: NSZFI közli: Pulay 2010:76.

2. táblázat Résztétel iskolarendszeren kívüli oktatásban, képzésben a képzés típusa és legmagasabb iskolai végzettség szerint, 2012. (%)

Megnevezés	Felsőfokú	Középiskolai	Szakiskolai	Általános iskola vagy alacsonyabb	25-64 éves népességből összesen végzettségű
Képesítést nem nyújtó szakmai tanfolyam	22,6	11,6	5,8	2,1	10,6
Konferencia, szeminárium	16,0	3,3	1,2	0,3	4,9
Munkahelyen munkához kapcsolódó betanítási folyamat	3,4	4,4	2,7	3,0	3,4
OKJ képzés	4,1	4,5	3,1	1,2	3,4
Csapatépítő tréning	7,5	3,2	1,1	0,3	3,0
Nyelvtanfolyam	6,9	2,2	0,7	0,1	2,4
Ismeretterjesztő előadás	4,4	2,1	1,1	0,7	2,1
Egészségügyi témájú tanfolyam	3,2	2,0	1,3	1,1	1,9
Sporttal, zenével kapcsolatos előadás, tanfolyam 3,2	1,3	0,4	0,4	1,3	
Más hobbitevékenységgel kapcsolatos előadás, tanfolyam	1,1	1,3	1,2	1,6	1,3
Számítógépes tanfolyam	1,5	1,4	1,3	0,4	1,2
Önismereti tanfolyam	2,6	1,2	0,5	0,1	1,1
Magánóra	1,4	0,8	0,2	0,2	0,6
Egyéb képzés	0,7	0,8	0,5	0,3	0,6
Gépjárművezetői tanfolyam 0,3	0,3	0,5	0,3	0,4	
Hatósági képzések	0,4	0,5	0,5	0,2	0,4
Résztétel iskolarendszeren kívüli képzésben összesen	46,9	27,1	16,6	9,9	25,2

Forrás: KSH, 2013:2.

Irodalom

- Arnstein, Sherry R. 2000 A ladder of citizen participation In: LeGates, R T & Stout F. (eds.) *The City Reader*. New York: Routledge.
- Budapest 2030 Hosszú Távú Városfejlesztési Konceptió. 2013.
- Harangi László 2002 A „lifelong learning” paradigma és hatása a magyar közoktatásra. [Online] Budapest. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet. Elérhetőség: <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=akademia-2002-Harangi-lifelong#top> [Letöltve: 2010/06/30]
- Dr. Kálmán Anikó 2003 A felnőttképzés terén kialakult legfontosabb hazai, EU-s trendeknek, állásfoglalásoknak, az összehasonlító eredményeinek, a fejlesztés jelenleg elfogadott legfőbb irányainak összefoglalása. [Online] Győr. Győr-Moson-Sopron Megyei Pedagógiai Intézet Elérhetőség: <http://www.mpigyor.hu/tartalom/szakkepzes/SzakkepzesazEUBan/felnottkepzesazEUBan.htm> [Letöltve: 2010/06/30]
- Eurostat (2011). Lifelong learning, 2006 and 2011 (1) (% of the population aged 25 to 64 participating in education and training. [Online] Elérhetőség: [http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Lifelong_learning,_2006_and_2011_\(1\)_\(%25_of_the_population_aged_25_to_64_participating_in_education_and_training\).png&filetimestamp=20121001105931](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Lifelong_learning,_2006_and_2011_(1)_(%25_of_the_population_aged_25_to_64_participating_in_education_and_training).png&filetimestamp=20121001105931) [Letöltve: 2013/07/30]
- Ferge Zsuzsa 1972 A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*. (1)10-35.
- GHK (2011). Country Report on the Action Plan on Adult Learning: Hungary, pp. 18. [Online] Elérhetőség: http://ec.europa.eu/education/adult/doc/hungary_en.pdf [Letöltve: 2013/09/30]
- Kálmán Anikó 2002 Az egész életen át tartó tanulás koncepciójának és a Debreceni Egyetem Lifelong Learning működésének bemutatása. In Horváthné Bodnár Mária szerk. *Partnerség az egész életen át tartó tanulásért. Az európai modernizációs folyamatok a magyar felnőttoktatásban*. Budapest: Német Népiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete.

- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 2008 *A szegénység átörökítésének közvetlen és rejtett csatornái*. In Sallai Éva szerk. Társadalmi egyenlőtlenségek, a nem hagyományos családmodell, a szülői viselkedés és a gyermekek fejlődésének összefüggései. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, Budapest, 135-142.
- Kertesi Gábor – Varga Júlia 2005 Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. *Közgazdasági Szemle* (52):7-8:633-662.
- Kraiciné Szokoly Mária 2004 *Egész életen át tartó tanulás, felnőttoktatás, felsőoktatás – kihívások az ezredfordulón*. [Online] Elérhetőség: http://www.tofk.elte.hu/tarstud/filmuvtort_2004/szokoly.htm [Letöltve: 2010/06/30]
- KSH (2009). *A társadalmi haladás mutatószámrendszere*. [Online] Budapest. Központi Statisztikai Hivatal. Elérhetőség: http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/thm/1/indi1_3_2.html [Letöltve: 2010/06/30]
- KSH (2013). *Felnőttoktatás, -képzés*. Statisztikai Tükör (7):17.
- Ladányi János – Csanádi Gábor 1983 *Szelekció az általános iskolában*. Budapest: Magvető.
- Maróti Andor 2002 Lehet-e tanulni egy életen át? *Új Pedagógiai Szemle* 52 (7-8):3-17.
- Memorandum on Lifelong Learning, Brussels, 30.10.2000 SEC 1832. Fordította és megjelenteti a Magyar Népfőiskolai Társaság. [Online] Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Elérhetőség: www.oki.hu/eudok.asp [Letöltve: 2010/06/30]
- NSZFI (2011). *Szakmai és nem szakmai képzések 2007–2010*. Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet, Budapest.
- Pulay Gyula 2010 A hazai felnőttképzési rendszer hatékonysága európai kitekintésben. *Munkügyi Szemle* (2):72-81.
- Róbert, Péter – Ajupova, Sajida – Altorjai, Szilvia 2013 Why are the participation rates in life long learning so low in Hungary? In Ellu Saar – Odd Bjorn Ure – John Holford eds. *Lifelong Learning in Europe*. National Patterns and Challenges. Edward Elgar Publishing Limited, 280-303.
- Róbert, Péter 2010 *Predicting the probabilities of participation in formal adult education in Hungary*. SP2 – National Report. Budapest: TÁRKI pp. 18. [Online] Elérhetőség: http://lll2010.tlu.ee/folder.2006-02-22.7534376022/subproject-2/sp2-national-reports/sp2_nr_hungary.pdf/download [Letöltve: 2013/06/30]
- Róbert Péter 2004 Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzeti összehasonlításban. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György szerk. *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TÁRKI. p. 193-205.
- Sági, Matild – Róbert, Péter 2011 Determinants of participation in formal adult education in Europe. *Hungarian Educational Research Journal* (1):1 [Online] Elérhetőség: <http://herj.hu/category/20111-szam/> [Letöltve: 2013/06/30]
- Varga Júlia 2004 Alap- és kiegészítő képzésben való részvétel iskolázottság szerint. In Varga Júlia – Fazekas Károly szerk. *Munkaerőpiaci tükör 2004*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 68-72.
- Vágó Irén 2009 Az LLL fogalmának értelmezési lehetőségei a közoktatásban. [Online] Budapest. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Elérhetőség: <http://www.ofi.hu/tudastar/tanulas-kora/lll-fogalmanak> [Letöltve: 2010/06/30]

A.Gergely András

Az adatsoros ténybeszédről

Róbert Péter születésnapjára köszöntő kötetébe – a magam-szötte elképzelés és a Kollégáktól kapott visszajelzések többsége nyomán úgy látom – talán a legnagyobb kihívás olyan dolgot komponálni, melyben (szerzői konvencióimat és publikáció-históriámat egyként figyelembe véve) jószerivel *egyetlen adat sincs*, s amely alapvetően kétféle beállítódást tükröz, vagy ezek néhány kombinációját. Röviden taglalva őket, derengve fölsejlik, hogy amikor a szerzőnek nincs vagy nem szokott lenni semmiféle adata ahhoz/arról, amiről beszél, s ekként írása lehet szárnyaló esszé, kihívó provokáció, máskéntgondolás a tudomány hitelességét illetően is, vagy koncepciózus tudomány-anarchia akár... – akkor a szakmai közgondolkodás ezt óhatatlanul csekélyebb értékűnek becsüli, mintha diagramok, táblák, ábrák tölténék meg az írást. S talán más egyéb is bejátszik valamely meghatározó szempontként abba az okfejtésnek nevezhető szózuhatagba, amely adatmentesen mutatkozik... – mindenestre vagy kényszerű, vagy tudatos szembenállást, eltérő tudományfogalmat és esetleg attitűdöt is rejt, mint amit éppenséggel a Címzett a maga publikációs jegyzékének legjava részével képvisel. Péter ugyanis javarészt számokba formálható tartalmakkal dolgozik, én meg az „igazságteremtés” (termelés?) más eszközeivel, megfigyélésekkel, ráérzésekkel, narratívákkal, továbbgondolások képzettársításokkal. Az adatsorokba „derivált” társadalmi igazságok természetéről próbálok elmélkedni tehát az alábbiakban, olyan interpretációs álláspont védelmében, amely mintegy szemben áll, sőt szembe is megy az adatépítéssel és -értelmezéssel. Másképpen megfogalmazva: a tudás, a tudomány, s főként a társadalomtudomány határait mindannyiszor, írásonként vagy gondolatmenetenként megújítani igyekvő narratívákban olyan eszközt kívánnék megnevezni, mely adatsemleges, netán adatellenes is, de nembeliségében mégis adat-értékű. Teszem mindezt Péter ürügyén, de meg az intézményes diskurzusok egy másik megismeréstudományi területéről áttekintve emide, a számok és összefüggések másfajta világába.

Vita – vagy tudástudomány?

Látszólag mindezt annak örve alatt kezdem el, hogy mintegy vitatkozom... Számos teória, megannyi előadás, vita, kivetítéses szituációban követett táblázat és szinte dinamikus ábra többdimenziós modellképe szülte az „ellenkezést” bennem, s nem utolsósorban a kortárs társadalomtudomány új irálya, a hatékony és látszólag értéksemleges haszonvételre törekvés eluralkodóvá válásának kezdetei készítenek máskéntbeszélésre. Mert mintha bizony egy érv, egy állítás, egy megfigyelés, egy tudásminőség bennerejlő értéke nem az *igaz/nem igaz* dimenzióban mutatkozna csupán, hanem az „igaznak” a tudomány megerősítő és haszonkulcsra dolgozó feladattudatát is bőszen igazolni kész magabiztosság követelne teret a társadalomra vonatkozó ismeretek tétovaságának kiszorítása, minőségi lefokozása, „hatékonysághiányos” mivoltának becsmérése formájában, s annál inkább, minél több „költségvetési igénye” van a társadalomismeret önfenntartásának, értéktételezéseit kimondó tépelődéseinek, az akadémikus „fentebb stílnak”. A hivatalos és intézményi (szcientikus) érvelésmód olyan diskurzus-terepre kényszerül (egyre inkább), ahol a tudás privilégiuma már nem éri be önmagával, hanem funkcionálisan sokkalta intenzívebb tudás-építmény, tudásgyár vagy „alkalmazott agytröszt” ipari létesítményévé kell válnia, hogy legitim léte (fölülről) biztosított maradjon. Miközben valamifajta „bölcsész” vagy humántudományi feladattudat egyre kénytelenebbül kell meghajoljon a mennyiségi és strukturális haszontermelés tervmutatóinak és eredménytábláinak (v.ö. hivatkozási indexek, minősített folyóiratokbani publikálás tervszámai,

tudósminősítési tanúsítványrendszer kimunkálása, tudományos művek tára és hivatkozási ténytárai, stb.), addig a tudomány hatalmát védő vagy gazdagító érdekkörök mesterséges mércéi épp azt a kíváncsiságot próbálják visszaszorítani, amiből maga a legitim tudás fogant egykoron: megérteni és megismerni segíteni, megosztani a lehetséges belátások minél szélesebb körét a minél szélesebb befogadói körrel. Ebben pedig nem az volt a kulcskérdés, hogy bármely adatok sorolásával eleve annak lehet igaza, aki birtokolja ezeket, hanem mintegy megbocsátható volt, hogy vannak, akik adatai nem a távolságtartó „tény-olvasatban”, hanem a közletről érintett „élmény-olvasatban” funkcionálnak közlési érvényességgel. A tudáshatalom belső várvédői körében és megingathatatlan bástyái magasában ugyanakkor olyan szereptöltésges és funkciórontó, struktúrapusztító eljárások kezdenek eluralkodni, amelyeket ismételtén a titok-tudás privilégiumai vesznek körül. /A témakör érintőleges, de átfogóan bemutató szándéka jellemezte Heller Ágnes vitatéziseit, midőn az európai tudás haszna és felelőssége tárgyában zajlott elméleti vita Marc Augé szürmodernitás-elméletéről a Francia Intézet minapi vitájában. Az itt elhangzott Heller-teorémából csupán tónusokat idézek föl, de épp azért hozom ezeket terítékre, mert a témakör kurrens kontrasztosítása bizonyos tekintetben átfogja az általam is taglalni kívánt problematikát/.⁴⁶

Heller úgy érvelt, hogy a tudás és a tudomány a modern kor fogalmi szüleménye, mégpedig egy kontrasztos változata a korábban *titokra* épült társadalmi tudáselosztás és tudásprivilégium formájának (v.ö. mágia, vallás, hit észérvekkel kevésbé igazolható pozíciójának változása). A tudás titkolása mint magatartás szükségképpen a titkok őrzése és kiváltsága volt korábban, a nem-nyilvános ismeret ereje kompetitív erőként funkcionált, mégpedig struktúraformáló hatással, ha társadalmi terét és érvényesülési terepét nézzük. A tudáshatalom mai, nyilvánosságba forduló és megosztó hálózatokkal a világot átfogó természete az információ érvényességére, „igazságára” épül, releváns mivolta azonban nemcsak az információhiányban, hanem a rossz információk, megtévesztő tudások és tudáshiányok döntéskorlátozó mivoltában is megnyilvánul: a „jól informált” társadalom nem kiszolgáltatott, a kommunikáció hatása kölcsönösséget, visszajelzést teremt, a tudás privilégiumának eltörlésével nemcsak elementáris emberi igény kielégülése biztosítható, de a partnerség, a demokratikus szintű érdekképviseleti részvétel, a kooperáció nívója is – ellenoldalon viszont épp az ellenkezői hatékonyabbak. Azonban a hivatalos tudásminősítő rendszerek, az intézményesített tudás kézbe tartóinak hatalma épp ezt korlátozza: a diskurzus feltétele volna, hogy a bármely közlést falszifikálni érvényes körülmények (Popper-i érvelést követve) magukba foglalják azt is: nem elég valami tudásnak „nem-érvényes” voltát kinyilatkoztatni, annak bizonyíthatóan kell nem-igaznak lennie, s magának a tudománynak is csak akkor van fejlődési perspektívája és időbeni legitimáltsága, ha teoretikus szintjein magában hordja a nem-igaz tézisek bizonyíthatóságának lehetőségét is. Ha azonban a tudáshatalom egy szűk körű tudóstársadalom privilégiuma lesz/lehet ismét, ha a tudósok védik a tudás belsőleg megépített határait, akkor kiváltságukká lesz a „diskurzusképtelenek” önkényes minősítése, hasonlóképp a tudáskiváltságosok rendjének építése is. Ez egyaránt diskurzus hatalmi esélyt kínál, és csupán a szerencsésebbik verzió, ha az esélyesen jó és esélyesen rossz tudáshatalmi küzdés akadémiai autonómiával zajlik (esélye egyre kisebb), és nem az állam, a politikai főhatalom dönti el a szóbanforgó igazságok értékét vagy relevanciáját. A hatalom viszonyrendszerében ha lehetséges is a relevancia-kinyilatkoztatás, a tudományban szinte kizárt a statikus állapot, hisz a folyamatos dinamizálás jelenléte nélkül szinte megszűnik érvényesnek maradni... Marc Augé (rész)válasza is ebbe az irányba mutatott: a tudósok határokföltreírása, a tudás-transzfer

⁴⁶ A szóbanforgó kerekasztal-vita egyfajta „morális metabolizmussal” a szellemi termelési mód új irányai körül folyt, a szellem „anyagáramlásának”, a tudományok és eredményeik önkényuralmának veszélyeire figyelmeztető értelmiségi attitűd fontosságára figyelmeztetően, „*Science et pouvoir*” címen, 2013. október 29.-én a Francia Intézet rendezésében, francia-német-magyar képviselőkkel, Heller Ágnes partnereként Marc Augé és Henrik Hansen részvételével.

lehetősége olyan áthallás(oka)t tesz lehetővé, amely(ek) feladatot is ró(nak) a tudós társadalomra, hogy ugyanis a hatalom helyett, mellett, akár fölött is megeljük a megértés és értelmezés esélyes feltételeit... Ehhez a tudás univerzumának autonómiája szükséges, valamint annak állandó provokációja is, hogy ez alkalmas állapot még fennáll-e, vagyis minduntalan önreflexív állapot fenntartása a cél, eltérően vagy szemben is akár a hatalom tudáskontrolljával. A „hatalom akarása” a 20. századi politikai filozófia szuverenitás-konceptióját követően a rosszabbik, totalitarisztikus irányba indult és vitte-készítette-kényszerített magát a tudományt, tudósaival együtt. Augé szerint mostanság már a természettudományba kumulálódik ismét a tudás, mivelhogy a megelőző időszak (jó száz esztendő, vagy százhusz is) a 19. századi tudományfogalom elfogadtatásának (önlegitimációs) játszmája volt tisztán, s ha a tudósok önmaguk hasznosságát legitimáló eszközrendszere kiépült ugyan, de hasznavehetetlenné és idegenné vált azután. Ez fenyeget most újra, a kinyilatkoztatási igazságok nóvum-ereje, jogi védettsége, piaci hasítása nem tesz lehetővé humánus-morális kontrollt immár, vagy egyre kevesebbet... A társadalomtudományok ezért viszont szinte „nem-tudományok”, válaszaik nélkülözik a történetiséget, egyre korlátozottabb tárgyaik, a tudástérben „befe” irányuló gazdagodásuk vagy „kifele” mutatható pompázatosságuk pedig értelmétől fosztja meg a tudásépítést. A fizikai, természeti létről való tudások távolodása a mentalitások tudásától, a „tücsöktudományok” programos szembeállítás a „hangyatudományokkal” immár egyre fenyegetőbb, a társadalomtudományok már nem számítanak tudományoknak, ugyanakkor a kényszerű adaptációs mechanizmus révén mégis követni próbálják a természettudományok metodikáját. Ekképp lesz igazzá Heller állítása is arról, hogy amennyiben az érv próbája az ellenérv, mely megsemmisíti..., az érvelés lehetőségétől egyre inkább megfosztva egyre kevésbé lesz esély, hogy a „nem-objektív” tudások kézbentartói is tudós-szerepre vállalkozzanak és ellenérveket foganjanak... A falszifikációs elméletiséget túlzásokig hajtva lehet ugyan a tudomány paradigmáját ennek feltételül szabni, de az empirikus tudásterületeken mindig is jelen volt a korábban bizonyítottak hitt feltételezések megingatásának attitűdje, akár valamiféle anarchikus máskéntgondolás, akár újabb területek bevonásával megvalósított multidiszciplinaritás alakjában...

Az izgalmas bölcseleti vita egészének ismertetésére nem vállalkozhatok, de mintegy „kézre jön” számomra az empirikus kishitűség esélytelensége az adatbázisok eluralkodó dominanciájával szemben. Ennek is megannyi vitatott módja, értéke, érvényesülési formája, haszonvételi mutatója ismeretes (s nemcsak nálunk, hanem hasonlókkal küzdött meg a francia archívumok többsége az elmúlt másfél évtizedben, továbbá ugyanezzel a Fernand Braudel kutatóközpont vagy két évtizeden át, a *History of the Human Sciences* folyóirat 1999-es száma az archívumok értelméről, a memória és az archiválás mint szándék-eljárás-felfogás fontosságáról),⁴⁷ vagy a német historiográfia nagyjából egy fél évszázadon át, de egyre határozottabban érzékelem, mennyire másodrangúvá válik a társadalmi terekről, mozgásokról, aspirációkról való *élményközeli* tudás az *élménytávoli* kezelésmódok (nyilvántartások, adatbázisok, kumulatív mutatók, átlagok, mérésindexek és aggregált mutatók, réteghelyzet-elemek átlagai, többdimenziós teljes faktoriális modellbe illeszthető információk és leképeződések stb.) derivátumaihoz képest. Saját szótáramban ez utóbbiak kellő súlyú-respektusú program-eredmények, de nemhogy emberközeli „hasznuk” nincsen, hanem sokszor a tudás-hatalom nehézfegyverzeteként tekintenek rájuk a bölcseleti ágak és embertudományok, nem ritkán kiszolgáltatottsággal, tehetetlen és revolverezett közérzetben, másképp szólva pedig alkalmanként anarchista indulattal is...

Rögtön anarchiát kiáltani, vagy Feuerabend nyomán valami posztmodernista paradigma-keresés ál-eredetiségét gyanítani a szándék háttérében, bizonynyal lehetséges – de itt talán másról is szó lehet. Amikor Feuerabend a hetvenes évek közepén azzal provokálta a „mindent

⁴⁷ *History of the Human Sciences*, Vol. 12. No. 2. May 1999. SAGE, London, 13-122.

szabad” elvét tudománytalannak minősítőket, hogy fenntarthatatlannak, sőt veszélyesnek minősítette a tudományformálás ama szabályát: valamiféle tartós és általános struktúra-normát követve kell és lehet fejlődnie..., akkor a kurrens elméletek összemérhetetlenségét is kinyilvánította egyúttal, mondván: *minden a megfigyelés módjától függ*, hiszen az egyik elmélet alapvető fogalmait nemigen lehet megközelíteni a másik elmélet terminusaival... Teóriájának korszakosságát máig ható érvényessége garantálja, meg persze vitathatósága is. Amiért épp ide és épp ezt hozom a fenti bevezető tévelgyések után, az a választható beszédmódok közötti válogatás, egyoldalú megállapodás, önkényes lecövekelés cselvetése. Egy erre a kvázianarchista korszakra időben következő dekonstrukcionista koncepcióba már az is belefért (mindenekelőtt Derrida nyomán), hogy a mindenkori megértendő társadalmi kontextust lehetséges olyan „szövegnek” vagy szövegek halmazának tekinteni, amelybe az elbeszélők vagy maga a narratíva létrehozója új szövegeket épít be, vagy új szöveggé változtatja a szóbanforgó textust azáltal, hogy kontextualizálja, releváns szövegkörnyezetbe emeli. Ezáltal egyben lemond arról is, hogy a tudományos konvenciók által falszifikált „objektív igazságot” tükrözhesse elbeszélése által, amely „objektivitásról” amúgy is megosz-lóak a vélemények – mindenesetre a posztmodernesített elbeszélésmódok nem a magyarázást, hanem a *megértés* és az *értelmezés* kísérletét tekintik önnön programjuk alapjának, meg-győződve arról, hogy ha a diskurzusba bekapcsolódó tudósok mindannyian egyetérténe- nek egyazon magyarázattal, akkor magát a tudományt laposítanák el, a kérdés jogát vitatnák, sőt hamis önigazolásra törekednének.⁴⁸

Magam mentségére szólva: azok között, akik a szaktudomány(ok valamennyikét) művelik, kisebbségben érzem magam, mivel a hazai társadalomfelfogások históriája szinte korai kezdeteitől (beleértve történetit, pszichológiát, demográfiát, szociológiát vagy politikatudo-mányt is) eleve attól nyerte el hangosbeszélésre való alapját, hogy *adatokat* közöl..., védhető vagy cáfolható, relativizálható vagy mellőzhető, de „tény”-mivoltukban súlyozott információkat, számokat és arányokat, mennyiségeket vagy egyenlegeket. S teszi ezt rögtön azután, hogy többé-kevésbé sikerült leválasztania magát a szintiszta történeti (vagy helyenként-időszakonként az ideológiai) gondolkodásról, az evolúció elvét tudományokra és társadalmak tételezett programosságára egyaránt alkalmazni kívánó felfogásmódokról, vagy esélyt kapott arra vetemedni, hogy szinkron jelenségeket diakron összefüggésrendbe is tagolja egyszersmind. Kétségtelen, hogy a társadalmi létmódok „horizontját” megrajzolni és pontosítani nehézkes megoldás adatok nélkül, de saját korai kutakodásaimban (a hetvenes évektől főként vidéki térben zajló adatfelvételekkel, kérdőívekkel, esettanulmányokkal és „esszé”-értékű feldolgozásaikkal) egyhamar arra jutottam, hogy a számadatos kezelés nem csupán a későbbi, feldolgozás utáni (anonimizálás, klasszifikálás, típuscsoportokba tagolás, kódutasítások alkalmatlanságát egyszerűsítő átírások, kényszerű besorolási megoldások miatti adatpusztítás fázisait követő) elnagyoló prezentálásra alkalmas, /azaz makroadatokat generálá-sára/, de arra is (vagy még inkább), hogy az adatfelvétel közvetlenségét, személyes hangolt-ságát, feltételeit és szubjektív eljárási megoldásait végképp kicsupaszítsa a kutatásmeto-dikából. Egyszóval mintegy negyedszázada immár az irányba kanyarodtam el, ahol az *adat mint tény*, az adat mint kifejező forma vagy igazoló tartalom akkor is meghatározó lehet, ha csak elnagyoltan arányít, ha közelítően sejtet, ha csupán sugall vagy képzelgésre invitál – merthogy nem az a lényege, értelme és értéke, hogy számokba vagy számsorokba szuszakol-tüneményeket, hanem inkább hogy értelmez, érzékít, elbeszél, értéktartalmakat közvetít, kósza jelenségek közötti egzotikus tévutakon kalauzolgat, s „meggyőzés” helyett lamentálásra csábít egyszersmind, avagy sokszor inkább a Randall Collins-féle mikroszituációs rétegződési-tünemények fölismerésére törekvést. Kétségkívül túl voltam ekkor már a korabeli Hankiss-

⁴⁸ Kiadósabb ismertetést közöl a humaniorák körében végbement alapvető fordulatról Lajos Veronika a *Kultúra és Közösség* 2013/4. számában (*A modernitás eleganciája. A kritikai szembenézés társadalomtudományi gyakorlatának néhány aspektusa*, 43-54. oldal).

féle „Életmód és életminőség”-kutatás sok évnyi adatgyűjtő, feldolgozó, kódoló, ellenőrző és értelmező fázisán, s túl számos más kutatás adatsoros végeredményeinek láttán is – de a szűken vett választási, helyi társadalmi, igazgatási, társadalomszerkezeti és szociokulturális felmérésekből font értelmezési tartományon mintegy „felülemelkedve” vagy azokban elmerülve, éppen empirikus kutatóként tapasztaltam azt is, hogy nincs *adat*, nincs *jel*, nincs érvényes értelmezésre merészkedő *textus* a maga sokágú, multipoláris kiterjedési természetű *kontextusai* nélkül, ezek „adatfelvétele” azonban nem számokból, hanem intuíciókból, üzenetekből, értelmezési célokból, értékrendi elemekből, alkalmi belátásokból, narratívákból áll sokkal inkább és sokkal meghatározóbban. Nincs kérdés, melyet „válasz-független” objektivitással lehetne föltenni, nincs kódlap, mely ne tükrözne olvasati dimenziókat, nincs kódutasítás, mely mögött ne lenne árnyalatokra figyelemképtelen elnagyolás, s nincs összegző-áttekintő vélemény, mely kellően emberléptékű mélységig tükrözné a válaszadók teljes/relatív megnyilatkozási szándékát és rejtett beszédmódjait is. Sőt, ha a narratívákra is narratívákat építő, de a strukturális leírások eligazító adataira érzékeny korai antropológus kutatókra utalhatok: az elődek számára még megfelelő, leíró (földrajzi, demográfiai, statisztikai, gazdasági, termelési, stb.) fogalmak hasznavehetetlenségét a negyvenes-ötvenes évektől egyre inkább fölvaltotta az a nézet, hogy az elődök adatfeltáró alapossága „túl mechanisztikusnak és személytelennek tűnik ahhoz, hogy használható legyen”.⁴⁹ Másként kifejezve elmondható, hogy a kutatók adatait a „kultúrához tartozóként” értelmezve, sőt a „kultúrával” együttes komplex felfogás hiányosságait nehezményező szakmai elégedetlenség történetileg is ama szilárd meggyőződés következtében fejlődött ki, mely szerint az emberi viselkedést legjobban a kölcsönös tevékenység terminusaival lehet strukturálisan kifejezni (mivel emberek között megy végbe és nem egyenesen az individuumokon belül, mikro-közösségi térben vagy kulturális kategóriák között). Így tehát az „antropológusok antropológiája” éppoly rétegzetten és a kultúra változásai iránt érzékenyen kell szóljon, mint a „szociológusok szociológiája”, s a feldolgozásnak ugyanúgy ki kell terjednie a „kemény” adatok mérlegelésére, mint az emberközi relációk „sűrű leírására”, jelentésterük értelmezésére. E kettőt egyszerre és egyazon mélységben a lehető legkevesebb kutatás mutatja föl utólag, mintegy a „statisztikai hibahatár” gesztusával elnagyolva a rádöbbenés, a besorolhatatlanság, a többdimenziós hovátartozás vagy az indoklással alá nem támasztott „adathiány”, válaszhiány teorikus következményeit. Ez áttekintő, interdiszciplináris áthallásokat is magukba foglaló szemléletmódokat ugyanakkor sem túlértékelni nem kívánom, sem fölébe helyezni mondjuk a matematikai modellezés vagy a közösséglélektani felismerések intimitásainak – az egymásra vonatkoztatásokat, az adatsorok mögötti-melletti mikropszichológiai intimitásokat viszont dupla vonallal szeretném aláhúzni, kiemelni... Bővebben erről lásd Collins 2000).

Még tépelődtem is egy sort, hogy egykori írásomat szánom majd Péter üdvözlésére, melyet akkoriban és úgy írtam, hogy még nem betegített meg a mindent relativizálni kívánó antropológiai diskurzus-modell, s amikor még a környező „valóságszerkezet” általam belátható és részben (kevésbé, s rövid ideig, de mégis) „letapogatható” szegmenséről a szakmai tagoltság-kutatások figyelembevételével (is) gondolkodtam...⁵⁰ Azután azonban arra ébredtem rá, hogy önmagammal is ellentmondásba futó eljárás lenne ez, magam sem hinném érvényét. Így jutottam végül arra a döntésre, hogy e kötet írásai között leginkább azt tudom sajátomként vállalni, mely ugyan nem közvetlenül Péterről/Péterhez szól, de melynek a célzott párbeszédben még részemről szignálható mivolta legalább őszinte és egy majdani olvasatban legalább a másság kontrasztjával érvényesen jelen maradhat... Nyilván túlzás egy (vallottan eltérő, s csupán csak felszínes kapcsolódásokat képzetesítő) deszkriptor-hálót fölállítani itt, amely révén saját írásomat Péter érdeklődési/publikációs históriájához

⁴⁹ Kroeber, A. L. et al. 1953 *Anthropology Today: An Encyclopedic Inventory*. Chicago.

⁵⁰ Lásd A.Gergely 1990 Struktúra és lokalitás. *Szociológia*, 2:141-154.

kapcsolhatom, de teszem ezt a *narratívák közelítésének szándékával* elsősorban. Amiről én beszélek, az kevéssé az „adatsoros ténybeszéd” értelmében, de annál szélesebb ívben kapcsolódik Péter életművéhez a politikai struktúraformálás, a (jóllehet horizontális) kelet-európai mobilitási folyamatok és összeurópai trendek Átala vállalt rajzolatához, az egyenlőtlenségi státuszformálás, a szubjektív társadalmi helyzetérzékelés, az osztály-független pártos szavazóképeség, az egyenlőtlenségtudat, a státuszmegőrzési folyamat és csoportészlelési rutinok tematikáival rokon világok „elbeszéléseihez”. Akkor is a megértő és közelítési szándék jellemez, ha e kontrasztos átmenet folyamatában a kulturális mintakészlet demonstratív elemeiből összetákoltt „nempolitikai politika” leírása a célom, mely a rejtett kulturális és identikus elemek, a szimbolikus politikai befolyásolás kitüntetett szerepe révén egyfajta újgyarmati, rekolonizált státuszt biztosít az intézményesült emlékezetbe bevont struktúráknak és funkcióknak. Akkor is, ha kevésbé a strukturális mobilitás (bár nem kizárt, de ekként kevéssé esélyes, szimbolikus politikában viszont annál súlyosabb) kérdéskörként fogalmazok arról, hogyan válik az emlékezhagyomány maga is egy önlegitimáló struktúra-építési elemmé, egy lehetséges história tárgyává, az emlékező aktor pedig a történesek tétlen vagy serény alanyává. Akkor is, ha az átértelmező jelen mint a múlt jövője értékesül olyan politikai stratifikációs narratívákban, amelyekben az időbeli jövőt a jelenből kivetítő felhasználásmód szolgálatába állítják (mintegy horizontális vízióként), ezáltal a feltörekvési és státusz-megerősítési narratívákban a jelenismereti eszközként mint személyes „mutakozásokba” beemelt történeti-ideológiai ismeretanyagot legitimálnak a recens társas politikai struktúrákban és interpretációkban, vagyis ezek révén ideológiai-kulturális tömböket tudjanak belőlük térképre vetíteni és politikai mentalitásokat földrajzi térbe rajzolni... Egyszerűen, valamely adatsoros „ténybeszéd” helyett érték- és ideológia-konstruktumokról szólok (talán kevéssé az egykor Papp Zsolt szerkesztette *Tény, érték, ideológia* kötet pozitívista nyugat-német klasszikusait is citálva, respektusukat fenntartó hangnemben, de nagy becsben tartva azt is). Fókuszomban főként azt emelném ki, hogy nem szeretném (Péter iránti tisztelgésért még kevésbé...!) a saját adatkerülő látásmódomat valamiféle „zavaros lényeglátásként” felvezetni, de aláhúznám a kortárs „élménytársadalmi” elemzésekből (Schultze, Beck, Giddens, Schelsky) azt a vonalat, mely az élményracionális eszközeihez számítja az esztétikai-mítoszteremtési fogyasztás új trendjeit (v.ö. Éber 2007; Csigó 2006; Kapitány – Kapitány 2013), avagy a kulturális tőkék megteremtésének és elköltésének fogyasztás- és élvezetköz-pontú szokásrendjét, melyben „...a hangsúly a jövedelem megkereséséről annak elköltésére tevődött át, általánossá vált egy fogyasztás-központú életvitel, amelyben az egyén a hobbijaival, fogyasztási és szabadidős szokásaival definiálja magát”, /.../ „Tehát a ‘kulturális állampolgár’ fogalmát az teremtette meg, hogy az egyéni választások és az individualizációs folyamatok során kialakult az általános képesség, hogy az ember a fogyasztói választásain keresztül sikereket érjen el az önmegvalósítás terén” (Csigó 2006). Mindezeknek, s főként az új stratifikációs érdekcéloknak belső tartalmaként átélethető politikai tőkeátruházási folyamatoknak ugyanis kialakulni látszik egy olyasféle (közép- és felsőosztályi, de generációs metszetben nem könnyedén lehatárolható) turisztikai tőkefelhalmozási módja is, melynek alaptartalma nem pusztán a téri-térbeli mozgás és vizuális-virtuális befogadásrendszer, hanem inkább a szimbolikus tőkegyarapítás egy új iránya, melyről az alábbiakban szólok. Ehhez első körben az „adat” és „tény” viszonyáról, a deskriptív megjelenítés és a Kuhn teóriája felé vezető verifikacionizmus és posztmodernizmus paradigmáján át jutok el a részletesebb „ténybeszédhez”, melynek a komplex társadalmi elemzésben a kortárs modernitás-teóriák felé vezető ága révén térek majd ki írásom főbb igazolási eljárásához, avagy „antropocentrikus” tételéhez inkább, mely (Bourdieu-n túlmenve a Collins által sugallt szituatív deskripció felé tér ki), s nem elégszik meg az indukcionista „igazolással”, hanem a közvetlen megfigyelés mint konstruktum érvényességét kívánja igazolni a turizmusipar ágazatait „belülről stratifikáló” narratívákkal.

Struktúra-identitás, avagy rövid mustra lehetséges előképekből

A hazai rétegződés-modell vizsgálat első, teoretikus kötetében Róbert Péter egy alapozó írással vezeti be a szociológiai szemléletű kortárs felfogásmódok egyikének sajátos dimenzióját „a mobilitás mint érték” megfogalmazásával, hangsúlyozva a társadalomtudományi kutatások új narratívájának fontosságát, a „sollen” felől a „sein” irányába, a „milyen legyen a társadalom?” kérdés felől tehát a leíró szándékú „milyen a társadalom” tudatosítása érdekében megtett útra lépve, s ezen belül is az egyenlőtlenségeket, esélyeket a strukturális pozíciók esetében átrajzoló elmozdulások lényeges mivoltát kiemelve. A szabadság-demokrácia-nyitottság mint struktúrák és képességek dimenziójában megrajzolható esélyeket itt a magas társadalmi szabadságfokon álló viszonyrendszerre alapozza, melyet kiegészít a „valamiféle külső, állami beavatkozás” révén biztosítható versenyfeltételek meglétével, „az egyenlő lehetőségeket a magasabb társadalmi pozíciókért folyó harcban” megszerezni képes státusz-helyzetek garanciáival, állampolitikai modelljeivel (v.ö. Róbert 1982:93-96).⁵¹ Itt a Szerző amellet keres érveket és mobilitási vagy stratifikációs forrásirodalmat, hogy ha társadalmi pozíciókeresés közben számos mobilitási mutatóval jellemezhető egyedek és csoportok is jellemezhetőek státuszváltással, az mégiscsak sokkal ritkább, hogy ezt intergenerációs, „magasabb szintű indíttatást” nyújtani képes társadalmi háttérrel tegye, azaz konzisztens és inkonzisztens tényezők (Smelser, Lipset, Szelényi, Blau, Duncan, Merton munkáira utal), formális és szociológiailag is releváns ismérvek alapján, generációs indikátorokkal együtt is érvényes szelekciós mechanizmusok hatására tegye (u. o. 124-126). A komplex származási és életút-választási esélyek mobilitásra készítő komponensei ez időszakban még direkterben függtek össze nem csupán a társadalmi felemelkedés tudatos választásával, szándékával és életút-formáló tényezőivel, de a vándorlás, lakóhely-változtatás, végzettség és aspirációk sajátlagos együttállásának eredményeként mérhetővé váló feltörekvést is az elemzés nem egy pontján összeköti a kapcsolathálók meglétével, a kommunikációs pályák strukturáltságával, a „saját élettörténetek” szubjektív megítélésével, az érzetek nehezen kódolható mivoltával (u.o. 112-119). Ugyane kötetben Papp Zsolt már a Kolosi Tamás és Gombár Csaba közötti struktúra-vitában egyensúlyt kereső szemlélettel jelöli ki az akarati és dologi, identifikációs és ökonómiai, köznapi stratifikációs és összreprodukciós mozzanatok szükségképpen együttes megértését (v.ö. Papp 1982:89-92).⁵² A normáktól vezérelt társadalmi egyének értelmes cselekvését egyik oldalon, s párhuzamosan az objektív összefüggések által strukturált, rendszerintegrációs szinteken egyazon állapotban is együttható színterek meglétét a megértés eszközeként tekintve arra helyezi a hangsúlyt, ami a kor társadalomtudományi beszédmódjában a szociálintegratív elemek „személytelen strátumok” és „meghiítség” felőli együttes hatásáról kimondható volt cselekvés és közösség evidens viszonyát illetően – akkor is, ha a rendszerintegrációs normarend és ideológia a negyvenes-ötvenes évtizedtől kezdve inkább a személyes tudatokról vagy szubjektumokról mentes érvelésmódot tette prioritássá. Ez a korszakos fejlesztés-logika, amely a priméren gazdasági haszonelvűségekre alapozott összefüggésrendszerbe voltaképpen „belevetítette” a normatív érvényességet, és szinte lineáris összekapcsolási eszközt látott a paradigmák elhallgatása árán megfogalmazódó stratifikációs modellben, valójában olyasféle értéktételezést indukált (inkább sugallt, de nem ritkán erőltetett is), melynek „validitása” épp annyi volt, mint a korszakjellemző „szocialista társadalmi modell” elfogadhatósága. Nem térve ki itt az „igazság” megfogalmazásának, a társadalomkutatók megközelítette valóságleképezéseknek tényleges érvényességére, annyit jeleznek csupán, hogy e tételezett „szintagmatikus” összefüggések társadalomismereti validi-

⁵¹ Róbert Péter 1982 Mobilitás és életút. In Várnai Györgyi szerk. *Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 93-129.

⁵² Papp Zsolt 1982 Struktúra és identitás; a társadalmi integráció típusairól. In Várnai Györgyi szerk. *Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 83-92.

tása megannyi kutatót már a korai nyolcvanas években is arra készítetett, hogy a megelőző időszak politikaelméletét már ismerő-ismertető szociológiai szakirodalomból mind több és több „nem kemény” változót emeljen ki, vagy kössön másfajta társadalmi modellekben értékesülő szemléletmódokhoz.⁵³ Vagyis: az a fajta deskriptivizmus, amely a tisztán logikai elgondoltságú „szabályok” felől vizsgált konkrét társadalmi valóságokat, nemegyszer olyan szinkron „tényleírások” felé hajolt el, amelyben a diakronia hiánya, a tartalom nélküli mechanikus értelmezés vagy a további lehetséges elméletek figyelembevételét és komparatív hatásait figyelmen kívül hagyó adatközlés favorizálása sajátlagos „tisztán empirikus” megnyilatkozásokhoz vezetett. Ezekben ugyanis a különböző logikai elemek, leírónak minősített „valóságábrázolások”, és mindezek az „adathű” interpretációs megközelítési szabályok szinte „pozitivistá” összképet nyújtottak látszólag, elszántan elkerülve a „pszichologizmus”, „historizmus” vagy „biologizmus” minden lehetséges vádját. Mindezekről a (Thomas S. Kuhn megfogalmazta) paradigmatis „tényképekről” ideológia-mentes értelmezés szinte csak belső szakmai körökben létezett, s főként olyanokban, melyek a társadalmi rétegződés „interszubjektív” elemeit is hangsúlyozni merészek voltak (emlékeztetőül például Szelényi Iván, Szalai Júlia, Ferge Zsuzsa, Kemény István, Kozák Gyula írásaira Róbert Péter is utal, de Papp Zsolt akkori és későbbi munkáiban is feltűnik a nyugatnémet-svájci politikatudomány, filozófia, francia társadalomkritika, Marcuse-meghatározta nézőpontok, pluralista rendszermodellek jelentősége is), vagy olyan kritikai szociológia, „antiszociológia” és „antiantropológia” mentén, amilyen Schelsky vagy Carl Schmitt politikai teóriáihoz kapcsolódik (lásd Karácsony 1995, Pethő 1993, valamint Abélès 2007).

Amiért ez érvelési módot és korszakot ide citáltam, leginkább az antropocentrikus világképek ugyanez időben egyre erősödő aspektusaként nevezhető meg. Az egyén társadalmi szerepét a kívülről meghatározottság foka és a strukturálisan korlátozó szabadsághiányos elveknormák-feltételek rendje alapján rangsoroló politikatudományok is, de a részben rájuk alapozó szociológiai, kommunikáció-elméleti, nyelvészeti, társadalomlélektani vagy kulturális antropológiai aspektusok nem különbül szolgálták azt a fölismerést, hogy az adatok tudása, a tényfeltárás módjai, kutatástechnikai eszközei és interpretációs sémái (lásd egyazon időszakban Murdock, Goffman, Gluckman, Eisenstadt, Lazarsfeld, Lasswell, Bottomore és mások elméleti törekvéseinek párhuzamos jelenlétét és szakmai vitáit!) egyaránt önérvényesítő erőteljességgel voltak jelen Kelet és Nyugat, avagy „keletek és nyugatok” tudományosságában, de nélkülözni látszottak a tényleges, élményközvetlen érvényességet. Ahhoz, hogy ne tűnjön értelmezésmódom egészen elnagyoltnak, engedtessek itt e narratíva „jogosultságát” egy kisebb körüljárással legitimálni...! Mitől komplex és mi miatt élmény-vonatkozású egy társadalmi adat, társadalmi tény vagy érték...? Erre kanyarodom röviden, főképp azzal a céllal, hogy rávilágítsak a nyolcvanas-kilencvenes években már hazai tudáspiácra is bevonuló értékrendre, mely ma már talán másképpen árnyalja a társadalmi hovatartozások mibenlétét, viszonyrendszerét és átalakulási folyamatát is... Nem részletezem, de mintegy „folytatom” a Schelsky-től eredeztetett kritikai szociológiai nézőpont alkalmazását, midőn a Parsons és Luhmann nevével fémjelezhető rendszerelméleti-funkcionalista paradigmát teszi vitathatóvá a mindennapi élet individuális köreit és viselkedésmódjait szubjektivitási alapon értékelő érvelésben.

Tény, érték, komplexitás

Abból indulok ki, hogy a települési szintű, *térben és identitásban kifejeződő társadalmi viselkedésmódok* nem tekinthetők úgy, mintha távolról néznénk és kategorizálnánk őket, hanem róluk beszélve csakis úgy érthetők meg vagy értelmezhetők érdemi (fogjuk rá: szubjektív) mélységben, hogy megjelenési formáikat, *reprezentációjukat* éppoly „ténysze-

⁵³ Érdemes ehhez áttekinteni Karácsony András Schelsky-portróját, 1995.

rűen” valóságosnak tekintjük, mint materiális formákat (így például a nyelvhasználatot, a régióépítési stratégiákat, a migráló tömegek útvonalát és kényszerítő motivációit, vagy a demográfiai tényadatokat). De bevallható problémaként jelentkezik az is, hogy számos helyzetben *nem reprezentálódik*, valami okból nem mutatkozik például a feltörekvések egynémely módja (erre Róbert Péter is utal az iskolázottság, feltörekvési célképzetek és térbeli mozgások ismertetésekor, 1982:101-125), vagy akár az identitás mibenléte is csak kétesen látványosan, hogy „adat-értékű” lenyomatait sorra vehetnénk. Kiindulópontom az a *jelenség*, amelyet a szociológus Émile Durkheim „társadalmi tényeknek” nevezett, s kortársa, Marcel Mauss pedig „*totális társadalmi tényekként*” elemzett tovább. Igen durván leegyszerűsítve ehelyütt azt, amit az ismeretszociológia, a társadalmi változókból és konvenciókból szellemi javakat megismerni próbáló elméletalkotás, valamint a társadalmak komplexitását antropológiai nézőpontból megérteni próbáló kutatók prózaian csak „*kultúrának*” neveznek, nem úgy fogom itt tárgyalni, mint valamely „univerzális kiterjedéssel” jellemezhető fenomént. Hanem arra teszek kísérletet, hogy hozzávetőleges igazságokként tüntessek fel olyan megállapításokat, amelyek a kisebbségi létben az önszervező törekvések *mögött* húzódnak meg (vagy legalább tételeződnek, de kihatásaikban, kihangzásaikban vagy interpretációjuk során ekként jeleníthetők meg). Azt veszem ugyanis alapul, hogy minden kisebbségi közösséget valahol és valamennyire egy *ethosz* éltet, másként szólva olyan elfogadott, akár egyénekenként külön-külön is „belsővé tett” normarend, amely *életszervező elvként funkcionál*. Nem erkölcsi maximáról van itt szó, nem is valamiféle új hitelvek központi fogalmáról, netán divatos átvételéről, hanem olyan, az *életvalóságot sokoldalúan meghatározó társadalmi tényről*, amelynek megismerésében az empirikus mutatóknak fontos szerepe vagy bizonyító ereje lehet egy makroszociológiai áttekintésben, de ezek mellett éppoly hangsúlyos kell legyen a társas életvezetést szabályozó *helyi tudástartalmak* összehangoltságát megismerni, illetve ezek megértése során az adatszerűen nem rögzíthető összefüggések és kölcsönhatások komplexitásának átlátására kísérletet tenni.

A politika, melynek kutathatósága az antropológusok terepein nem szükségképpen az intézményes irányítás, hanem a társas viselkedés traditumaiból fakadó partnerség viszonyrendje, a belülről átélt identitás vagy élményközösség, a kutató fogalomrendszerének mindenestre nem kívülről hozott, mesterkélt, hanem endogén tartalmában átélten fölfedezett és megnevezett jellegzetessége. A politikai antropológia kereső szempontja és érvelési narrációja e téren nem valamely elkülönült „alrendszer” jellegadó kérdéseire vezet, hanem a mikro-miliókban is meglévő mezo- vagy makro-összefüggések, belső kölcsönhatások rendszerszerű (vagy olykor spontán) természetrajzának komplex belátásához segít közelebb. A hatalom evidens módon ebben a kontextusban sem független a kulturális környezet elemeitől, sem a céloktól, értékektől, normáktól, s épp ezért mindezek politikai kultúrakénti, rétegzett definiálásától sem. Amennyiben maga a politikai rendszer önmagát a történeti legitimitációval erősíti, ennek visszhangja, ellenoldala, kiegészítő oppozíciós tartozéka maga a társadalmi reflexivitás, a mindennapi életben eseményként megjelenő tünemények értelmezési mezője, ezek inherens tökefolyamatai, érdekjátszmái mellett. E szinkronikus jellegzetességek részei a struktúráknak, ezáltal nincs érdemi elkülönítés lehetősége sem, amely a társadalmi interakciók terén leírni alkalmas lehetne. A kulturális és politikai szocializációban mintegy „átörökölt” elemek harmóniájának vagy egybehangzóságának célrendszere persze megannyi ellentmondás, képtelenség vagy látszólagos kizárólagosság mentén is megjelenhet, így ezek leíró bemutatásában a látszólag „intuitív”, ráérzésre alapuló belátások is funkcióba kerülhetnek. A politikai antropológia illetően „struktúra-leíró” elemei nemegyszer magát az alkalmazott (teorikusan létező) politika-fogalmat körvonalazzák, melynek érdemi bemutatása megannyiszor függ a szaktudományi fogalomtár és az érintett társadalmi közeg saját fogalomkészletének összhangjától, vagy ennek képtelenségétől is (lásd példaképpen a cigánykutatások partnerség-fogalmait, az iszlám kultúrafogalom és a huntingtoni jóslat

harmóniahiányát, a „fejlesztő” típusú társadalom-átalakító policy-k hatását a fejlődésfogalom más tartalmait respektáló térségeiben, a menekültek és kényszmigránsok helyzetében feltoluló átmeneti közösségiség jelenségét, a transznacionális partnerség lehetséges prioritását a befogadó, de idegen közösségek reintegrációs politikáival szemben, stb.). Mindezen „strukturált viszonyok” mint politikák éppúgy kihatnak egy vizsgálódás keretei között a *communitas* közösségére (ez elvben egyenlő individuumok együttvalósága és rituális átmeneti állapotokban egy külső tekintélyi hatásnak alárendelődő kollektív célrendszere), mint Georg Simmel alapműve óta az *Idegen* fogalmára és az idegen-élményekre rakódó rituális megismerési tapasztalat az élményközösség perspektívájához kötődő változatában. Ennek kutatása tehát az idegenség-tapasztalat felülmúlásával, a bevonódás teljessé válásával, a befogadottság elemi sikerével lenne mérhető mint megismerési feltétel. Pedig leggyakrabban épp ellenkezőleg, a „ragadd meg és fuss” kutatási tapasztalatra épülő, majd másodelemzésekkel kiegészített feltárást eredményezi a kutatások többsége – a szóbanforgó közösség számára is releváns élménytapasztalat helyett. A kívülről-felülről jövő tudás, szemben a liminális állapottal, amely a kiilleszkedés, átmeneti fázis és visszailleszkedés folyamatjellegűen átmeneti szakaszaiban érhető tetten (bővebben lásd Turner), mintegy eleve idegen marad az élmény- és szerepközösség számára, ennekutána a beilleszkedés, társadalmi reintegráció is mindvégig idegenség-tapasztalat marad a kutatott helyi közösség viselkedésmódjában. A térbeli és élménybeli (avagy részben történeti) közösségi rend kutathatósága tehát oly mértékben relatív, hogy hivatkozási relevanciája épp ezért inkább csak szimbolikus minőséget képviselhet, s kevésbé a rigid módszertani eljárások választékát.

Mi lehet ez a rejtélyes „helyi tudás”? Alapja vagy eleme a társas kapcsolatrendnek? Meghatározó formája a megértő kommunikációknak? Védekezésésképpen megjelenített norma, mely mentességet ad egyéb függésrendektől? Része talán – vagy fölrendelt fogalma – az identitásnak? Lehet-e egyáltalán tényleges egyedektől, helyszínektől elkülöníteni mindazt, amit tudásnak nevezünk, s lehet-e érvényesnek mondani egy interpretációt, ha nem csupán felmutatja a helyi tudást, hanem annak közegétől elszakadva átemeli mindezt egy tudományos diskurzusba – ahogy itt most éppen teszem?

Az identitás a kultúra térbelisége. A tér kulturális tartalma pedig olyan komplex (vagy totális) társadalmi tény, amiről mindenki, aki a kisebbséget érinti, voltaképpen beszélni szokott. De mit is tettem ezzel a közelítő meghatározással? Azonosítom-e romantikus gesztussal a *lokalitást a kultúrával*, s vitathatatlan ténynek mondom-e a kisebbségi önmeghatározás ilyesfajta szükségességét, társadalmi térben megjelenő módozatait, kulturális „lenyomatait”? Elmázolom-e azt a „csúsztatást”, hogy ami adat, az sem az, ha nem hiteles a kollektív élmény felőli alátámasztottsága, illetve minden adat, amit valamely rendszerszerű értelmező közösségi interpretációban akként kezelünk?

Igen is, meg nem is. Úgy vélem, nem érdemes túlértékelni a *helyi identitást*, hisz az olyan, ami talán a családon-rokonságon túl a legközvetlenebbül leginkább sajátja *mindenkinek*. De fontos aláhúzni, hogy *mindenkinek sajátja*, és épp a tartalmától függ, hogy fölébe emelkedik-e a családnak, a hétköznapi társas környezetnek, vagy csupán mint halovány lokálpatriotizmus ölt testet. Gombár Csaba (és megannyi írásában-könyvében hivatkozott társadalomkutató szakirodalom markáns része is) egy sereg struktúra-formáló elemet nevez meg a helyi politika és helyi hatalom dimenziói között..., már e nyolcvanas évek eleji (korai politikatudományi vagy politika-filozófiai) diskurzusban. De úgyszintén ez a *lokális* identitás az, amely az önmeghatározásnak éppoly fontos eszköze, mint az ellenség, a „mások”, a kívülállók, a nem-helyiek egészséges vagy mesterkélt elhatárolása. A helyi tudás egyik alapszintje és a helyi közösség legfőbb önmeghatározási kritériuma ez: „Mi vagyunk a Nem-Ők” (lásd erről bővebben Biczó szerk. 2004; A.Gergely 2005; Kosseleck 1998; Karácsony 1995; Pethő 1993; Edelman 1998).

Ám a *lokalitás tudata, átélése teljességgel relatív*: én annyiban és addig vagyok az, ami, s akkora a kiterjedésem, ameddig a másik tere el nem kezdődik, a határok helyén és tartalmán pedig már civakodnunk, egyezkednünk kell...! Már ahol kell, ahol szabad, vagy ahol erre külső erők és belső félelmek kényszerítenek... Ennek episztemológiai, szociálpszichológiai vagy kultúráközi érintkezésekre vonatkozó szakirodalma mintegy fél évszázadnyi, idézhetetlen mennyiségű forrásanyag, a *Társas lénynek*, a *Rejtett dimenzióknak* hazai hódításával a tudományos közbeszédbe került változatokkal, de Aronson és Hall mellett Selye stressz-elmélete, a társadalmi topológia Bourdieu-adta leírása, a Marcuse-formálta rebellionizmus, a Shils és Braudel átírt kultúrahagyomány-fogalmak, E.O.Wright vagy Castells városi szubkultúrái, Granowetter kötése és Blau paraméterei ugyancsak áthatották a személyiség-lélektani és hétköznapi szociálpszichológiai összképeket.

Ennek ellenére kimondható, hogy sem térben (legyen az falu, város, tanya, fővárosi kerület, országhatár is akár), sem pedig időben meghatározható (évszázados, történeti) állandósága, tételezett *kontinuitása nincs az identitásnak*, mert ha lenne, függetleníthető állapotban volna a csoporttudat *aktuális szintjétől*, a mindenkori kulturális áréaktól, illetve a környezeti kölcsönhatásoktól, nemzeti dimenzióktól, társas csoportmozgásoktól, stb. Nincs szükségünk például magyar voltunk, nemzeti hovatartozásunk szüntelen hangoztatására a társadalmi érintkezésben, ha maga a környezet is magyar... – hangsúlyossá válik viszont a származás folytonossága vagy az etnikai-kulturális (beleértve nyelvi) identitás, ha a millió éppenséggel más kultúra terét vagy partvonalait érinti. Ebben a helyzetben már nem elég, hogy *belülről* átélhető az identitás *folytonossága*, de éppenséggel a *lokális hovatartozás* kap nyomatékot – legyen szabad itt utalnom például Biró A. Zoltán és a KAM kutatásaira a magyar-magyar kapcsolatokban rejlő problematikát illetően, vagy a HAR-KOV jelenség térbeli jelentéstartalmait kimutató elemzésükre..., és épp így említhetném Mirnics Károly vagy Hajnal Virág vajdasági, Kovács Éva és Vári András örvidéki, Horváth Kata és Kovai Cecília borsodi, Antos Balázs és Fiáth Titanilla veleimi, Keményfi Róbert gömöri vagy Illyés Zoltán moldvai tereptapasztalatait (s még elnézést kell kérjek kutatók százaitól, akik egy sereg más kutatásban hoztak példát hasonló identitás-reprezentációs helyzetekre, de akár csupán név szerinti felsorolásuk sem lehetőségem itt).

A *kultúrák határain* lejátszódó események vetekedő és szolidaritási rendszerek, csere- és adomány-juttatási gyakorlatok, egyéni vagy közös egyensúlykeresések ugyancsak értelmezhetetlenek, ha függetleníti őket *tudásháttérüktől*. A társadalom természetének egyik *elemi tartozéka éppen az, hogy nem elsősorban adatokban, hanem élménytényekben, azaz szimbolikusan fejezi ki magát* – viszont az egyéni- vagy csoportviselkedés sosem pusztán szimbolikus, hanem önnön határdefiníciója, térszükséglete meghatározásával és magával a térkijelöléssel inkább *kollektív*, s térbeli (horizontális) megjelenésmódja legtöbbször reflektál is arra, ami korábban érte (azaz: idői épp annyira). A reprezentációk ezért talán leginkább csak *eszmék*, szemben a gyakorlattal, amely kíséri-irányítja a *cselekvést*, amely hordozza őket. De ez sem folytonos, hiszen a *társas viselkedés* egyes fázisaiban hol erősebben, hol gyengébben fejeződik ki az a „*kisebbségi tudás*”, amely az egyes léhelyzetek magyarázata, értelmezése, esetleg későbbi cselekvések előjelzése formájában nyilatkozik meg. Nincs mindig és mindenhol szükség sem a kisebbségi, sem a többségi „miként-lét” hangsúlyozására, s amikor mégis, akkor leginkább összehasonlításban, értékrend-építésben, önreprezentálásban van (itt Hradil millió-fogalmát, Lewin mezőelméletét, Habermas nyilvánosságképét, Offe vagy Dahrendorf osztálykonfliktus-teóriáját már csupán keretként érdemes jelezni, nem is kifejezetten a korszak kisebbségelméleti szakirodalmával szoros összefüggésben, de épp a markáns makroelméletekről leválni próbáló mikroteóriák okán).

A „*totális társadalmi tények*” fogalma valójában azt takarja, hogy a *társadalmi jelenségek mentális jelenségek is egyúttal*. Olyannyira, hogy ezeket külön tárgyalni talán értelmetlen. Durkheim szerint a társadalmi valóságban az emberi aktusokat mindig teljességükben,

jelentőségük összetettségében kell értelmezni (v.ö. Karády 2000:551-552). Durkheim és Mauss szerint a társadalmi szimbólumok adnak értelmet a betöltött státusoknak és eljátszott szerepeknek egy társadalmi szertartásrenden belül, ezek juttatják kifejezésre egyik közösség csatlakozását azokhoz az értékekhez, amelyek megkülönböztetik más közösségektől. A szociológusok és antropológusok által készített osztályozások a globális társadalmakról, (például Durkheim tipológiája a társadalomszerkezeti alaptípusokról – hordáktól és nemzetségektől a többszörösen tagolt komplex társadalmakig), olyan nagy egységeket testesítenek meg, amelyek „előrehaladottságát”, tagoltságát kiterjedésük, és bennük a munkamegosztás módja határozza meg (ilyen módon fogalmazott Durkheim a mechanikus és az organikus szolidaritásról, vagy Tönnies a társadalmi megegyezések rendszeréről, a közösségi vagy társadalmi kapcsolatokról, vagy más kutatók a tradicionális/ipari, archaikus/modern, individualisztikus/holisztikus, nomád/letelepült, kapitalista/szocialista, munkanélküli/foglalkoztatott, hierarchikus/demokratikus, gyűjtögető-vadászó/piaci, államalatti/osztálytársadalmi stb.) szembenállásokról, „rétegződésekről”.

Ez a sokszor fejlődési elven felépített, vagy társadalom-morfológiai (a népesség térbeli eloszlására alapozó, sűrűséget és korosztályi viszonyokat mérlegelő) teoretizálás olykor eltekinteni látszik attól, hogy a társadalmi formák létének éppúgy *tartozékai a mentális szférában* található elégedettségek, közösségi értéktartalmak, biztonságérzetek vagy félelmek, cselekvésképeségek vagy önmegadó technikák, *mint a materiális létnek az anyagi javak*, az elosztási mechanizmusok, vagy az ökológiai-környezeti feltételek. A hazai politikatudományban olyan képviselők, mint Bihari Mihály, Kulcsár Kálmán, Pokol Béla, Bayer József, Körösenyi András, Ágh Attila (s még számosan mások) ezt a „belülnézeti képet” szinte sosem vették-vehették figyelembe, ilyen empirikus kutatási anyaguk nemcsak nincs, de sosem is hivatkoztak mások meglévő feltárásaira (melyek úgyszintén csekély számúak akkor még, de szinte mindmáig is). Pedig a társas létben és minden egyénnek a környezetével, családjával, miliójével vagy egyetemes önbesorolási képzetével kialakított kapcsolata magában rejt nemcsak a strukturális besorolhatósági tényhelyzetet, adottságokat, „strátumokat”, hanem azt a képességet is, hogy a társadalom belső ereje, védettsége, kifelé irányuló viselkedésmódja garanciát nyújtson a létfeltételek kontinuitásának. Ekképp tekintve az egyén nem cselekvésképtelen biológiai egyed pusztán, hanem a társas és *települési térben koncentrált tudástartalmak* birtokosa, kapcsolati tőkék használója és interperszonális hálózatok építője, spirituális intézmények kialakítója, normák és értékképzetek közvetítője vagy reprezentánsa is. Ugyanakkor a társadalmi egyenlőtlenségek térbeli megoszlása olyan konkurenciaharcot eredményez, amely részint tovább hierarchizálja a társadalmakat, részint átrendezi függésviszonyaikat, és intézményesíti mindezt a szocializáció révén (amire már egy sor struktúrakutatási tapasztalat is evidens módon utal vagy épít). Az *intézmény* ezzel főszerepet kap, és akár történeti érvényű tagoltság tényei, akár a kasztrendszer normái vagy az osztálykonfliktusok helyébe is léphet, mint tanult, minták alapján átvett módja a legkülönbélebb szerepkészleteknek, s mint feltételrendszere az empátiás megértésnek. *Intézményt* mondok, miközben tudom, hogy majd’ mindenki valamiféle hivatalos építményre asszociál vagy hatalmi-uralmi központot képzel el emögött, államot, igazgatási-bürokratikus masinériát, társadalomszerkezetet, mozgáspályákat, érdekszférákban legitimálódott hovatartozásokat. Pedig érdemes tudomásul vennünk, hogy intézményként funkcionál a nyelv, a szokásjog, a rangtisztelet vagy a konfliktusmegoldó képesség is, bár építménye inkább az egyénen és csoporton belül magasodik, s nem kívülről meghatározottságok következménye, hanem egy egyén, a család, a csoport, a közösség intim hierarchiájára tekint önnön fundamentumaként. Sőt, aki a kisebbségi létállapotot *belülről* éli át, bizonyosan több példát is talál arra, miféle jelenségek képesek intézményként szolgálni... – erre példák révén széleskörű szakirodalom ismerteti a nyelv szerepét vagy az identitást mint közösségmegtartó elemet, az értékkép-

zeteket, a konvenciókat, a társadalomnéprajzi és történetiszociológiai érvényű tradíciókat, a morált vagy a mítoszok szervező erejét akár.

Ezek a formális, szabályozott, megszokott és nemformális (vagy informális) kollektív használati módjai a nem-államiasult mechanizmusoknak és belülről épített rendszernek, adják a helyi tudás alapját. Miről beszélek hát helyi tudásként? A helyi tudások példái: ismert mozgások, jelentésszerű jelek, a templom vagy a párház üzenethordozó tartalma, a hangok fantasztikus jelentésvilága, a színek, formák és kiterjedések módjai – sokszor olyan egyszerű élettények, amelyek bár körülvesznek, kis jelentőséget tulajdonítunk nekik, ám mihelyt hiányoznak, értékük mérhetetlenül megnő... (Fogjon bele akárki Goethe sétáinak, az orosz falusi élet, a Singer-novellák stétl-világa, GreCsó Krisztián vagy Závada Pál békési-viharsarki vagy Bodor Ádám „Sinisztra-körzeti” írásainak elemzésébe, egy ókori kínai vagy egy mai argentin író életképeinek értelmezésébe – éppen ezt a nem-stratifikációs világegészt fogja megtalálni!) Ugyancsak ilyen tudástartalom a távolságok, irányok kezelésének adottsága és ismeretanyaga, ilyen az idő lenyomatainak értelmezni tudása, a hit által csoportba foglalt emberek összetartozástudata, az etnikai közösség melegségének élménye, a mindennaposan megélt kapcsolatok nyújtotta biztonság... stb. A helyi tudással *szemben* állnak a (sokszor éppoly komplex) mezokulturális tudások is: az anyanemzethez tartozás érzése, a kívülről szabott határok szorongató volta, az „európaiság” vágya, a rendszerintegrációs szervező elvek, a nyelvi vagy vizuális univerzum értésének módjai, a faji hovátartozás bizonyossága, a származás vagy szomszédság értékei, és így tovább. Valójában, bár a „komplex” jelenségek formálisan csak az „egyszerűekkel” állanak szemben, s nem a helyivel állnak ellentmondásban, de nem kevésbé (sőt, sokkal inkább) vitathatóak, mivel tartalmaik igen eltérően érvényes „univerzális” reprezentáció formái lehetnek – bár kollektív jóváhagyással és ellenkezővel mindig szentesített ismérvek jellemezhetik őket, időfüggő változatokban ráadásul.

Mit tudunk meg tehát a „totális társadalmi tények” révén a saját világunkról vagy a szomszédainkéről? Mit kezdjen a kutató ezekkel az ismeretképletekkel? S egyáltalán: maguk a kutatások, témaválasztások, térkijelölések hogyan szabnak utat magának a megismerésnek?

Nincs talán erre egymondatos magyarázat... Vannak ugyebár maguk a feltárási módok: a *megfigyelés*, a társadalmi tények *összehasonlító elemzése* és a felhalmozódó tudásanyag *kritikai értékelése*, melyek a történetiszociológiai, lokalitáskutatási, antropológiai kutatás eszközei, s egyfelől a megismerési célokat, az értékelési diskurzusokat tükrözik. Másfelől minden kutatói vállalkozás egyfajta *tudáskonstrukció* eredménye is (nem pusztán a Berger-Luckman-i valóságvélelmek alakjában, hanem a megismerés és megértés esélyét tekintve is). A szó nemes értelmében megfogalmazható, hogy a helyi társadalmi vagy kisebbségi interjúalanyok, az „adatközlők”, vagy egyszerűbben, Clifford Geertz kifejezésével: a „bennszülöttek magyarázatai” maguk is magyarázatra szorulnak a felhasználható tények sorában – vagyis az elemzőnek a *társadalmi szövegek* megértése, értékelése és interpretálása is feladatává válik, nem csupán reprezentatív darabszámú begyűjtése. A *tények*, a dolgok milyensége, viszonya az egészszel, vagy a *társadalmi test* egészével, amelynek részei, mindahányszor megfigyeljük, rendre többfajta *társadalmi használatot* is mutatnak: a jogszokások használatát, a rítusokat, a helyi emlékezet anyagának interpretációit, a közös emléktárhely egy-egy továbbmesélt fejezetét, az egyén és értelmező környezete viszonyát a „tudotthoz”, a lokális társadalmi evidenciákhoz... Mindezek arról vallanak, hogy a társadalmi valóság nem összegezhető valamiféle absztrakcióban, de koncentrálnak egyfajta konkrét totalitásban, amely végső soron magának a helyi vagy egyetemesebb *rendszernek* ad formát. S hogy ebben a rendszerben milyen térfoltokból áll össze a társadalmi teljesség, milyen intézmények és reprezentációk mutatják föl a belső értékeket – ennek megértése épp a társadalomkutató feladata, még annak árán is, ha a saját „foltonfolt” társadalomkép helytől és időtől függetlenül rendre meg is változik, s ha önmaga megismerése, kutatói önképe felől kell indítson társadalomismereti téziseket is.

E szférák kutatásában az is közös tudás: amint egy helyi társadalmi közösség vagy szubkultúra, a zentai fiatalok, munkácsi zsidók, székelyföldi munkanélküliek, migráns cigányok vagy mecenzéfi svábok megismeréséről és etnikai-kisebbségi kultúrájuk néven nevezéséről van szó, mindjárt sokkal konkrétabb élettényekben alakítható ki a rájuk vonatkozó tudásanyag, mintha távolságtartó elméleti megfontolásokat hall és olvas az ember a helyi intézmények „eredetiségéről”, elemi fontosságáról, statisztikai adattá varázsolható tényeiről. *A társadalmi tény azonban nem adat*, s – anélkül, hogy az adatfelhozatalban erős kutatók felé küldenék itt bíráló szavakat, akiknek átfogó tényanyagából jobbára kipereg az élő ember – maguk *a komplex társadalmi tények mindig ember-léptékű mozgásról-működésről vallanak*. A helyi társadalom- vagy kisebbségkutató nagy gondban van akkor, amikor (némiképp tudományos „etnocentrizmussal”) olyan témát választ, amelynek megértésében vagy megnevezésében érdekelt, s ez érdek ki is fejeződik a feltárás módjában, ami miatt viszont bírálatot kaphat a számok és nagyságrendek kezelésében gyakorlottabb statisztikusoktól, történészekről, szociológusoktól, demográfusoktól, mondván: a fenomenológiai megközelítés elfogult, hisz a társadalmi jelenségek magyarázatául érvényesnek fogadja el az érintettek, a helyiek véleményét. (Mégannyira, ha a kutató maga is helybéli, „elfogult” vagy valamely függő relációban egzisztáló, hovatovább rokonszenvező, segíteni akaró, érdekelt partner, hatalomra vágyó vagy ügyes vállalkozó... – de hát van-e ténylegesen mindentől független társadalomkutatás, s nincs-e benne már a legelemibb hipotézisben is a válaszkísérlet előre kódoltsága...?) A történeti alapú értelmezések, vagy a társadalom-morfológiai csoportstruktúra-elemzések, amelyek nagyvű változások és társadalmi mozgások értelmezői, joggal kérdezősködnék az integrációk és kohéziók komplex formái iránt érdeklődő antropológusok, etnológusok vagy szociálpszichológusok eredményeinek „bizonyító erejű” voltáról. Hogy Marcel Mauss egy kifejezésével éljek: a társadalom „test-technikái” (Mauss 2000:425-446), ahogyan az egyes nemzetek jegyeit felmutató egyének viselkedésmintái, interakciós rítusai (Collins 2000) is lehetővé teszik valamiféle „társadalmi fizika” leírását, s ha ehhez a filozófiai, pszichológiai és szociológiai értelmezések révén hozzágondoljuk a „tudás archeológiáját”, akkor olyan interdiszciplinaritás felé közelíthetünk, amelynek következtetései mutatják, hogy az ember teljessége miként függ össze a társadalmi teljességgel, s ez miként rejt magában eddig csak ritkán megnevezett identitástartalmakat. Nos, ha lehet helyi tudásról beszélni, ha lehet csoport- vagy település-léptékű ismeretanyagot formálni az identitások árnyalatairól, narratíváiról (Rinaudo 1999:153-182; Geertz 1993; Eriksen 2006, 2009), akkor erre éppen a kisebbségkutatással egybekaroló antropológiai érdeklődés lehetséges. Avagy *az a kutatási magatartás, amely vállalja a társadalmi tények teljes horizontjának megrajzolását*.

Horizont... – igen ám, de hisz épp ez az egyik legsarkalatosabb *problémája a társadalmi tényeknek*: hol magasodik a horizont, hogyan formálható széles látkép azokból a mikro-térben összegyűjtött tapasztalatokból, amelyek aligha általánosíthatók más közösség terére átvetítve, s hogyan lehet minderről diskurálnia olyak kutatóknak, akik más térből, más és más tapasztalattal, más léptékű és támogatottságú, korú és intenzitású, célzatosságú és határfokú vizsgálódásokból érkeznek (valamint oda is távoznak idővel)...

Úgy vélem, épp a totális (avagy komplex) társadalmi tények felől nézve fogalmazható meg a közös pont. Ezek a társadalmi tények elkülönülnek az egyes egyéni megnyilatkozásoktól, nem foghatók meg materiális voltukban, mégis jelen vannak minden gesztusban, gondolatban, vágyakozásban, nevelési tapasztalatban, szabálysértésben és gondolkodásmódban, mint olyan *külsődleges meghatározók* (de nem csupán materiális vagy gazdasági, etnikai vagy rétegződési tényezők, hanem összhatások is), melyeknek az egyén akkor is köteles alávetnie magát, ha ennek nincs tudatában. Nincs tudatában azért, mert részben ő maga is alkotója e jelrendszernek, hitrendszernek, értékrendnek, szabálykövetési módnak, s nincs tudatában azért sem, mert nem kell szembesülnie azzal, hogy rákényszerítik egy tőle idegen

szabályrendszer vitathatatlan elfogadását, mégis fennáll ez a *külsőből belsővé vált meghatározottság*, amely leggyakrabban *képzetekből és cselekedetekből* formálódik, szocializációban stabilizálódik, értéknormákban talál követőkre. Amint a kutató képes egy jogi feltételrendszer, egy történeti jelentőségű eseménymenet, egy hitéleti dogma vagy erkölcsi szabály fennállását és történetét belátni, óhatatlanul keresi mögötte a tipikus rendszert és az intézményt is. Nem lehet figyelemmel – főként ha kisebbségi, marginalizált vagy kolonizált térben dolgozik – minden érzelmi hullámra, lelkesedésre, szánsalomra, innovációra, amely ebben a társadalmi közegben megtalálható; pedig ezek ugyancsak társadalmi tényként, átmeneti rítusként hatnak, s szervezik olykor mindazt, amit az antropológus *megkülönböztető komplexitás*nak nevezne. Ki tudná kutatás közben finoman árnyalni a megszokást mint viselkedési módot, s ki ne keresné rögtön mögötte a kényszert, amelyből esetleg származik...? Ki ne találná természetesnek, hogy egy falunak, kisvárosnak alsó és felső részét helyi toponímiával is kifejezik, de ki láthatná át rögtön azt is, miért „alávalóbb” mindenütt az alszeg, mint a felszeg...? Ki gyűjthetné a nyelvjárás-változások között a modernitással belopódzó „interetnikus” vagy „EU-komfort” terminusokat úgy, hogy rögtön meg is nevezhetné azt a változó értékrendszert, amely a térbeli képzetek révén fejezi ki a modernizációs igényt egy olyan társadalmi térben, amelyben minden más (gazdasági, politikai, igazgatási, jogi, morális) racionalitás épp a meglévő lokális értékek megőrzését, konzerválását tenné indokolttá, nem pedig a külső behatások érthetetlen (s olykor érvénytelen) tempójának elfogadását. S kinek ne volna sokoldalúan körvonalazható kételye azzal kapcsolatban, hogy a települési térben elkülönülő, marginalizálódott csoportok („etnikaiak”, „szubkulturálisak”, korosztályiak, kasztjellegűek, mikroközösségek) egyre tömegesebb jelenléte a településközpontokban a gettósodás ellenhatása vagy valamiféle szuburbanizációs törvényszerűség következménye falusi és kisvárosi miliőben...?

Úgy gondolom, nem lenne helyes itt, úgymond, „válaszokat” adni e költői kérdésekre. De úgy látom, hogy olyan kortárs (korábban) nyugati (s most már immár hazai) kutatások, amelyek a rejtett társadalmi kapcsolathálókat, a társadalmi ritmust, a térhasználatot vagy a gyakorlati ész és a morál összefüggéseit taglalják etnológiai érvekkel, szinte evidenciaként használják a társadalmi tények durkheimi fogalmának maussi kiterjesztését, a totális társadalmi jelenségek minősítését, ezzel talán minket (kisebbségkutatókat) is figyelmeztetnek egy interdiszciplináris szempontrendszer követésére, a megismerés eszköztárának és rítusainak változó fázisaira is.

Durkheim úgy fogalmaz: „a társadalmi tényeket a közösségként felfogott csoport hiedelmei, törekvései, gyakorlatai alkotják. Ami pedig azokat a formákat illeti, amelyeket a kollektív állapotok az egyén esetében öltenek, nos, /.../ némelyik cselekvés- vagy gondolkodásmód a sorozatos ismétlődésekkel olyan szilárdságra tesz szert, amely elszakítja, illetve elszigeteli azokat az egyes eseményektől, amelyekben kifejeződik. Ezek a gondolkodás- és magatartásmódok ilyenformán saját érzékelhető formát, testet öltenek, s olyan saját lényegű valóságot alkotnak, amely teljesen elkülönül azoktól az egyéni tényektől, amelyekben végül is megnyilvánul” (Durkheim 1978:29-32). A *kollektív szokás* nemcsak immanens állapotban létezik azokban az egymást követő cselekedetekben, amelyeket meghatároz, hanem ez az eredete és lényege a jogi és erkölcsi szabályoknak, sokszor az egyének szervezeti-pszichikai felépítését is befolyásolja – de nem azért kollektív, mert a társadalom minden tagjára általánosan jellemző. Hanem azért általános, (így Durkheim), „mert többé-kevésbé kötelező, mert egy-egy csoport állapotára hat, mert ennek révén az egyéneken ismétlődik – tehát azért lelhető föl minden részben, mert ott van az egészben is. /.../ Azért fogadjuk el őket, illetve azért tesszük őket magunkévá, mert egyszerre kollektív és évszázados alkotások lévén, sajátos tekintéllyel felruháztak... /.../ S jöllehet a társadalmi tény részben mi magunk hozzuk létre, mégis más természetű... A társadalmi tény a közösségi élet eredője, az egyéni tudatok között működő hatások és visszahatások terméke. És ha valamennyi tudatban visszhangot kelt, erre

az a sajátos energia képesíti, amelyet épp kollektív eredetének köszönhet...” (i.m. 32-33). Ugyanakkor persze Durkheim figyelmeztet is arra: a társadalmi tények olyannyira testetlen voltuk miatt olykor azt a hibás képzetet kelthetik, hogy egyáltalán nincs belső valóságuk, s mert szellemi konstrukciónak tűnnek, az hihető, hogy amennyiben megfogalmazzuk őket, rögtön maguktól konstruálnak olyan társadalmi valóságot is, amely valami erővel rendelkezvén, ha hasznosnak találtatik, egyben létjogot is nyer. Ezért aztán mintha elegendő is lenne e tények szerepének betöltéséhez, ha megfogalmazzuk, mire szolgálnak... – s így teljességgel el kellene fogadnunk Comte feltevését, aki „az emberi haladás erőit arra az alapvető tendenciára vezeti vissza, amely arra készíti az embert, hogy körülményeit lankadatlanul és minden vonatkozásban jobbjá, Spencer pedig a nagyobb boldogság szükségletére” gondol, amikor az együttműködés, a szabályozás mentén a családi szerepek eloszlását magyarázza (i.m. 108-109).

Nem szeretnék itt idézetválogatást adni a klasszikusokból, csupán arra kerestem egy kifejező idézetet, hogy midőn a kisebbségkutatás feladatainak, a városi, tanyai, falusi önszerveződésnek és az identitáskutatásnak összefüggéseiről beszélünk, alighanem *ezt a társadalmi tény*t, a kollektív tudatban és helyi magatartásban megnyilvánuló *tartalmat* keressük, amely értelmezhető a külső kényszerek felől, jellemezhető a csoporton belüli elterjedtség vagy az ellenállás ismervei szerint, tetten érhető a szokásban vagy a modellkövetésben akár, s amelynek fő tartalmát éppen kényszerítő, kötelező jellege adja, megjelenhet migrációban, feltörekvő mobilitásban, mintakövetésben, hovatartozás-tudatban, legitimációs játzmákban, vagy akár névtelen hősiességben (amelyet pl. Eric Hobsbawm a *Hétköznapi hősök* /2009/ vagy a *Primitív lázadók* /1974/ című kötetében jellemez; vagy aminek Elias Canetti a tömeg és hatalom viszonyában a túlélő szerepkörét mutatja be). Cselekvésmódokról, létformákról, világképekről, értéktartalmakról van tehát szó, amelyek szerepet kapnak a mindennapi lét ezer apró történéseiben, a gazdálkodástól a párválasztásig, a politikai orientációktól a mobilitásig, a nyelvi neveléstől a felekezeti váltásig megannyi jelenségben. *Rövidebben: a totális társadalmi tények fogalma abban áll, ahogyan az egyedi embert a többiek meghatározzák.* Nincs szó tehát általánosítottá tett társadalmi jelenségekről, sem számszerűsített gyakoriságról, sem az egyediségében megismételhetetlen ember derivátumairól – de bizony szólni kell az egyén és a társadalom közötti szférában ható jelenségekről. Ezek közé tartozik a térbeli eligazodás ismeretanyaga, a térhasználat rendszere és tartalma, a mikro/mezo/makro szintek relatív érvényessége, az önmegfogalmazás- és identitásmódok sokféle változata, a társadalmi kényszerek és tevékenységek széles köre. Mindezek, ha konkrét települési közösségekben vizsgáljuk őket, ha összefoglaló fogalmat húzunk rájuk, *a helyi tudást tartalmazzák.* S ez az, amelyre a kisebbségkutatás kíváncsi, amit a kultúrakutatók kifejezetten keresnek, melyet feltárni és megérteni, megnevezni és értelmezni közös feladatunk, ha társadalomvizsgálatra adjuk a fejünket.

Totális- vagy mikrotények: az értelmezési univerzumok politikai adaptációja

A fentiekben jellemezni kívánt társadalmi jelenségek egyik sajátos megjelenési módja, sőt piaci természetű értékesítési jelenség-együttese a téri és társadalmi mozgások egyik válfaja, a turizmus. Minthogy nem közvetlenül „politikai”, s még kevésbé ráfoghatóan a társadalmi stratifikációs mechanizmusban könnyen átlátható szerepet viselő tünemény, részben indoklásra is szorul, miképpen lesz ama virtuális befogadás-rendszer részévé, amely a gazdasági és tökefelhalmozási folyamatok részévé teszi magát a turizmust. Olyan velejáróiról, mint a GDP bizonyos hányadát kitermelni segítő mechanizmus, vagy az országok, nemzetek, tradíciók és kulturális transzferek közötti híd-szerep, vagy az idegenség és otthonosság viszonyrendszerében karakteres köztességet hordozó természete, nem is kívánok szólni.

Sokkal inkább azokról a szimbolikus tőkefelhalmozási hatásokról, melyek a társadalmak térbeli (horizontális) mozgásformáinak egyikeként, s mellesleg a rétegződési hovátartozást jellemző módon tükrözni hivatott rangképességet nem pusztán a turisztikai célok és a fogyasztásra szánt univerzumbóli részesedés mentén teszik értékelhetővé, hanem olyan nem tisztán „adatsoros tényekként”, melyeknek természetéről a fentiekben már említést tettem. Rövidebben: amiről a továbbiakban szólok, az a fentebb Durkheimtől idézett gondolkodás- és magatartásmódok érzékelhető testet öltése, melyben a kollektív szokások megnyilvánulhatnak úgy, hogy szervezeti-hierarchikus dimenziókat is tükröznek, kapcsolati- és tudástőkefelhalmozás a funkciójuk, társadalmilag közös elosztási játszmák részeként kapnak rangot, s hozzásegítenek a kollektív eredetre visszaható társadalmi tények elsajátításában, a közösségi élet eredőinek erősítésében, egyéni tudatok alakulásában és visszahatásaiban, ugyanakkor a legritkább érvényességgel formálhatók adatokká. A szimbolikus politikai értelmezésmódok vagy az „antropocentrikus” elemzések még inkább olyan dimenziókká erősödnek a megértési szándékok mögött, melyek nem elégszenek meg az indukcionista „igazolással”, hanem a *közvetlen megfigyelés mint konstruktum* érvényességét kívánják igazolni (egyebek között) a turizmusipar ágazatait „belülről stratifikáló” narratívákkal. Ez talán egyfajta dekonstrukció is a maga nemében, átépítése és újraformálása a már meglévő világoknak, avagy talán szimpla narratívája a tudomány által (épp Derrida dekonstrukcionista felfogását követően) megfogalmazott „objektivitásnak”, amihez közelíteni nem a tudomány kizárólagos feladata, de még kevésbé esélye ma már. Helyette azonban a tudományos fókuszba kerülés, a „pillantás” vagy a tekintet, mely kiérdemesült jelenségeket emel föl vagy felejt el, épp a megfigyelés révén kialakuló szüntelen „szöveggyártás” érdekében mutatkozik, s ezzel ha elvitatni nem is tudja a „tudományos ténybeszédet”, relativizálni mindenképp megpróbálja. Hogy ez még valóban tudomány-e, azt esetleg épp a legkevésbé a tudományoknak kellene eldöntenie, hiszen a megfeneklett tematikák, a megcsontosodott módszerek a legkevésbé sem kedveznek a megértésnek. Új kérdéseket (vagy régi kérdéseket új módon) fölvetni ezért is roppant kihívás, s emiatt merészelem *a tények hangján szóló adatsoros beszéd magasába emelni az impressziók tónusában megfogant felismeréseket*. Szakmai konferenciákon gyakorta hallható a turizmust mint *menedéket* átélő, avagy a fikcionális-valóságos világ sodró történései közt a kulturális gyakorlatok és másságok *különbségeinek* mintáit újrakeresni próbáló társadalmi szereplők tipológiája. Azé az „aktoré”, aki a helyi kultúrában a tömegtársadalmi hiányérzetek és a kulturális hitelesség megtalálására törekszik, ennek megteremtésén fáradozik, s akár fölhasználóként vagy sodródó áldozatként, de egyértelműen hozzájárul magához a konstrukciós eljáráshoz, amely tájat, teret, élményt, emlékezetet vagy valamiféle értékközösséget formál – erről részletesebben is írtam korábban már.⁵⁴ A turizmus társadalmi gyakorlatában ez az *élményorientációs törekvés*, amely az eredeti és hamis, a megújítás és a konvencionalitás, a saját világ és az „ellenvilág” közötti terepen erősödik meg, aligha szorul túlzott reflektorfényre, hisz lényegében a 19. század végi európai mintázatok alapján szinte magamagát teremti újjá korszakok és történelmi folyamatok hullámvásárai közt. A turista képzetét ezúttal nem úgy használom, mintha egy (talán örök, talán idejétmúlt) fogalmi csúsztatásba kapaszkodva az élménykereső, elvágódó, illékony kalandban is a lehetségességet megragadni próbáló tüneményről volna szó. Vagyis nem a hegymászó bakancsot vagy sétapálcát magához vevő képzelt egyedről beszélek, aki történetesen ezúttal nem a magashegyi lelátók vagy városi cukrászdák felé indul... – hanem olyanról, aki a városnézés, élménygyűjtés, „kikapcsolódás” mellett/helyett *a politikum nyomába szegődő teoretikus megfigyelési gyakorlatot folytat* inkább... Persze, kortárs turistánk nem valószínű, hogy azért mozdul ki, mert pusztá mozgásigénye tüntetések, demonstrációk, forradalmas mozgalmak vagy győzedelmes lázadások felé

⁵⁴ A „Turizmus és kommunikáció” címmel 1999-ben megrendezett konferencia előadása, megjelent az azonos című kötetben, a Néprajzi Múzeum és a PTE Kommunikációs Tanszék kiadásában, Budapest – Pécs, 2000:7-22. Ismertetése: Turizmus és antropológia. *Kultúra és Közösség*, 2001/2-3:143-144.

űzi őt... – de talán nem üres képzet, ha az élményturizmus vagy az egzotikum-keresés, a vallási- vagy a katasztrófa-turizmus mellett a *politikai turizmus* létét is feltételezzük. Minthogy maga az egyik leghangsúlyosabb turizmus-elméleti felfogás is épít (példaképpen a Szijártó Zsolt által is pertraktált Dieter Kramer vagy Gerhard Schulze posztindusztriális világra ráolvasott „veszteségdiskurzusa” vagy „aranykor-diskurzusa” formájában)⁵⁵ az *élményformákat kolonizáló* szándékra, szinte magától kínálkozik az olvasat a turizmus politikai fenoménként értelmezéséhez. A szóbanforgó „terep” itt kétségtelenül (és sokszor) nem valódi városi vagy társadalmi tér, melyet megidézni, meghódítani, megtisztelni törekszik valaki; hanem sokszor csupán érzet, képzet, virtuális tünemény, amelyet mind a maga morális-émlékezeti konstrukcióiban, mind az egyént érő külső hatások java részében úgy tételeznek „valakik”, mint „a politika helyét”: A HELYET, melyhez vezető utak egykoron feltöretlenek, sok helyütt rendfelügyeleti megfigyelés-esélyesek vagy félelmesek voltak, ma pedig nem-egyszer a *retrospektív álmok és képzetek álladalmához tartoznak* (lehet itt gondolni a Lenin Mauzóleum fölkeresésére, a budapesti Terror Háza látogatására vagy az egykori zsidó gettó vizitálására, holocaust-emlékhelyekre, a Vencel-téri történetek kultikus helyé avanszáló szerepére, de akár a Bastille helyének megtisztelésére, az olasz dolomitokban elhunyt ismeretlen monarchia-bakák köztemetőire, cézároknak vagy fáraók pusztuláshelyére, esetleg akár a gyimesi határ erődítmény-vonalának mai látogatás-divatjára és új kultuszépítési helyszínére is). Konstrukciók, emlékhelyek, megtörtént események helyszínei, szomszédságos territóriumok, melyeket a kollektív- vagy magánemlékezet a *politikum kegyhelyeiként* regisztrál a kortárs utazási katalógusokban. Merthogy oda is bekerült immár, ha önálló fejezetcímmel vagy csábító vevőcsalogatóval még nem is látják el okvetlenül.

A politikum olyan terepnumairól próbálok itt említést tenni – lettek légyen természetük szerint a történelmi tudat emlékezeti lenyomatainak illusztratív helyszínei, mint a mohácsi csatamező, Eger vára, Petőfi képzelt „sírhelye”, az Egyesült Államok elnökeinek hegymagas szoborcsoportja vagy a trianoni palota, Savonarola kivégzőhelye vagy Columbus hajója –, melyek többsége a legszélesebb értelemben vett (nemcsak historikus, hanem) *politikai arculatot* ölti – adat-mivoltában ugyan, de nemcsak puszta adatsorba illeszkedő elemként. Ekként azonban nem (mondjuk) a kisiskolások történelemkönyveiben mutatkoznak, hanem sokkal inkább a térbeli mozgásra, élményhorizont szélesítésére, mentális kalandra hangolt embertömegek mozgáspályáinak új fókuszpontjaiban kapnak friss jelentést. Felfogásmódomban a politikai antropológia puha tartománya, a mentális és szimbolikus jelentésterék ligetei, a múlt történelmi felhasználásának politikával átítatott arculatai kapnak vakufényt – ha nem is többet, csupán annyit, amely a továbbgondolás, a megismételt nézegetés, az elhúzódo elmerengés lehetőségét kínálja. A messziségek egzotikumai, a kollektívan átélt és interpretált történelem kegyhelyei, az „átbeszélésre” és újraértékelésre szánt politikai helyszínek virtualitásai kapnak tehát figyelmet most, csakis annyit, amely a kérdéshez vezet: miért is ne vehetnénk észre a helyek tartalomfosztódását és a nem-helyek értéknövekedését, ha ezek korszakosan, irányzatosan egybe esnek...?! Aligha kell túl sok képi illusztráció a Vencel tér, a Tiennanmen tér vagy a Kossuth tér (kevésbé közlekedési helyszín, mint inkább) politikai kitüremkedés-szerű *jelentésterének* földidézéséhez, a térbe települt politika emlékezet-kijelölő funkcionalitásához, a Prága ‘68, a Temesvár ‘89, vagy a 301-es parcella puszta néven és dátumon túli jelentésuniverzumának földidézéséhez, a Kossuth- vagy Károlyi-szobor esetéhez – ezek kultúra-közi funkciója, egyetemes üzenethordozásra alkalmas konstruktuma ma már egyre inkább a politikai történés-narratívák *egzotizálható* terébe türemkedik. Ha nem is adatformában, de a politikai attitűd-rétegződési összkép és a mobilitási dimenziók közötti magyarázó változóként...

⁵⁵ Szijártó 2000:12-16.

S ha már az egzotikummal körvonalaztam, forduljak egy kissé e magas vonzerő-fokkal bíró jelenség felé *a politikum mint egzotikum* szempontjából. A történelmi toposzok, mint Forum Romanum, Karthago, Bastille, Versailles, Waterloo, Segesvár, Przemysl, Auschwitz, Hiroshima vagy Hagia Sofia felé most nem kalandozom el, csupán utalok arra, hogy (persze leginkább az európai) oktatásban, historikus jelképtárban, társadalom- vagy politikatörténeti emléktárgyakban *kijelölt státusú helyek* (szájtok, lieux-k, emlékhelyek) a fókuszált, történelmi- vagy ismeretgyarapító turizmus honlapjain milyen gazdagságban jelennek meg (normandiai partraszállástól berlini Falon és varsói gettón át akár Drakula-gróf életteréig, Lascaux-i barlangtól Hamlet várán és pákozdi harcmezőn túl a néhai városligeti tanácsköztársasági szobor vagy emlékezet-templom helyéig), amely helyeken nem pusztán a térbeli jelenlét közvetlen másságossága és azonossága, hanem az *időutazás képze*t is piaci árucikké avanszálódik. Engedtetsek meg itt analógiaként utalni arra: az adatszerűen naturális-neutrális „történelem” fogalma is éppúgy politikai konfliktusok, háborúk és békék, népiertások és csataismertetések szakirodalmával terhes, ahogyan „a politika” históriája sem mentes mondjuk a gyarmatosítások, határkonfliktusok, békék, egyezmények, áldozatok és kivégzések, győzelmek és veszteségek történelmi emlékezetétől, vagy ezek organikus háttérétől, szervező érdekeitől. A tudományköziség, az interdiszciplináris „átkukucskálások”, átlátások, kölcsönvételek, fogalomrblások köztes dimenzióiban járunk tehát, melyeknek éppúgy generálható antropológiája, archeológiája, kommunikáció- vagy politikatudománya, mint a regényirodalomnak, a színháztörténetnek vagy a zenei közlésmódoknak, s éppoly kevésbé adatsorokra épülő „ténybeszédet” tesz lehetővé, mint az utóbbiak szimbolikus terei.⁵⁶ A kommunikáció- és a politikatudomány, a szociológiai és az antropológiai diskurzusok olyan terrénúmról van itt szó, amelyben a *valódi terek* és a *fikcionált terek* találkoznak a mindezek kiterjedéseit olykor magába foglaló, máskor csupán megőrző kollektív *emlékezeti szférával*.

A *kulturális emlékezet* kézenfekvő módon illeszkedik a kultúrába, az eltérő korok különböző kultúrájába, a kultúra-felfogásokba és végül a kultúrakutatásba. Lehetséges, hogy miközben „csupán” kultúráról beszélünk, s nem valamely ténylegességében konkrét társas csoport létmódjáról és értékvilágáról, ezzel óhatatlanul hozzájárulunk az emlékezet és a létezés uralmunk alá vonásához... Kezdve a pillantástól, mellyel fölmérjük, átlátjuk, mintegy „befogjuk” a horizont határait, majd folytatva a megismerés és megértés territóriumáig, kiegészítve mindezt az interpretációk sajátlagos tartományával, voltaképpen alig teszünk mást, mint elsajátítjuk, amire ráleltünk, saját terrénummá varázsoljuk, ami idegen volt, s következőleg immár magunkénak tekintjük, perszonálisan *gyarmatunkként* kezeljük ezt a mikroméretű komplexitást. Maga a pillantás is gyarmatosít, a tekintet is elurallhat, de a memóriába épülés mindenképpen a kisajátítás élményével gazdag... Ahogyan Elias Canetti fogalmaz *A túlélő* című esszéjében: ahogy a hadvezér a csatatéren, hullahegyek fölött, a kihívott és legyőzött, vagyis túlélő ellenféllel szemben óhatatlanul is uralkodó, s ezt a csakis egyedüli élményként, csakis reá tartozó dicsőségként és mindenki fölötti győzelemként ünnepli meg, mert a hőssé válás csakis akkor működik, ha a legyőzöttek száma legitimálja, a veszteség és a nyereség együttes kisajátítása szavatolja. „A túlélés pillanata hatalompillanat” (Canetti 1983:5).⁵⁷

Alábbi gondolatmenetem, ha látszólag csapongó lesz is, voltaképpen ezt a mentális gyarmatosítást, mint kultúrák, kultuszok és konkvisztádori győzelmek világát körvonalazza szándékom szerint. Saját felfogásom, amelyet itt mozgósítani fogok, elsősorban a kulturális terek (és ezen belül az imaginált birodalmak) határait megnevező *politikai antropológiai nézőpontokat* követi vagy részelteti előnyben. E kultikus térségek körvonalazását, határ-

⁵⁶ Zene és politika viszonyáról például egész tanulmánykötetet publikáltunk nemrégiben: *Zene és/vagy politika*. Etnoregionális Munkafüzetek No. 112. MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont, Budapest, 2011.

⁵⁷ Elias Canetti: *A túlélő*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983:5-17.

területeinek érintését részint a turizmus-konferenciákon elhangzó előadások és megjelenő kötetek, elemzések pontosítják, részint az utóbbi időben egyre erőteljesebb haszon-orientált turizmus-iparág háttérintézményei teszik praktikusán, sőt haszonelvűen adatszerűvé. Ezek olvasatait itt most roppant módon rövidre fogva, első körben a kulturális antropológiai értelmű kulturális *másság-felfogást* érintem, ezt követően a politikai antropológia specifikus nézőpontját érvényesítem idegen vagy rokon övezetekre is, amelyek evidens módon ellent akarnak állni az efféle *külsődleges erőszak*nak. Kérdésem főként az: hol húzódnak a territoriális jogosultságok erővonalai, s honnan fakad a *merészség a kulturális másság megsejtéséhez*, vagy saját kulturális normáink terjesztéséhez, mások ilyenén normáinak befolyásolásához vagy manipulálásához, a kozmopolitizmus új terjeszkedési teréhez? Miféle előképek rejlenek a kultúrákőzi érintkezésekben és kölcsönhatásokban, s miként *gyarmatosítunk* öntudatlan, akár kérdéseinkkel, részválaszainkkal, kultúravédelmi vagy kultikus gesztusokkal is...? Továbbá: hogyan teszi mindezt a turista maga, avagy a kutató mint turista, akinek sosem lehet kellően hosszú a terepmunkában vállalt ott-tartózkodási időszaka... Mert hát azt föltételezve, hogy gyarmattá tenni csakis zászlóshajókkal és zsoldosokkal lehet, ma már elmáradottnak mutatkoznánk... Itt vannak viszont helyette a legkülönbébb korszakos erőhatások, kezdve a vizuális kultuszoktól vagy a szabadság-ábrándoktól, folytatva a hitbéli szuverén szférával, politikai kommunikációkkal vagy a demokratikus rituálékkal, s befejezve éppen-séggel mondjuk a turizmus mint kereskedelmivé vált időleges (vagy állandósult) szféra gyarmatosító hatásával, melynek a felszínen éppen a másság forgalmazása a fő profilja, de éppúgy a *társadalmi terek meghódítása, megszállása, átstrukturálása a tervszerű programja*, mint a történeti értelmű gyarmatosításoknak.

A másságról van szó, avagy az antropológiai gondolkodás és kutatás egyik kulcsfogalmáról, amely első és legprimérből körben az „én”, a „mi” kontextusában válik megnevezhetővé és értékessé. Erről több kötetnyi írás és aspektus jelent meg N. Kovács Tímea (2007), Biczó Gábor (2004), Szabó Márton (2006), Heller Ágnes (1997, 2006), Gyáni Gábor (2000), D. Lőrincz József (2004), Zombory Máté (2011), Valuch Tibor (2006), Lányi Gusztáv (2005, szerk. 2006) munkáiban, ezért részletezni nem merném a jelzett szerzők bemutatott változatokat.⁵⁸ Nézőpontomban főként az kap helyet, ami a másság tételezésekor nem az evidens azonosságra, adategyeztetési megfeleltetésre, hanem a kivételes eltérésekre tekint türelemmel-megértéssel, s mindenképpen kontrasztosan és kihívásszerűen. A Más, vagyis a Nem-Én talán a közsférában dúló agresszió, a mikroközösségi vagy nemzeti erőszak legnemesebb alanya, ezáltal olyan szereplő, aki véletlenül sem a többiekét dicséri, hanem a sajátos, belső, inherens kultuszt formálja mindig, s ezzel szuverén kultúrát konstruál, vagy legalább képzeltté, virtuális birodalomná teszi, értékévé avatja az eltérést. Ténylegesen ugyan „adatok” nélkül, de végső kihatásában maga is „kemény adatként” (analógiaként v.ö. Randall Collins szituációs rétegződés-teóriájával!).

Talán fontos lenne itt megtennem, de nem fogok köntörfalazás nélkül foglalkozni az utcaszintű erőszak, a sodró tempójú „tisza háború” kihívó kérdéseivel (hogya rögtön az elsöprően perfektualizálódó sebesség-felfogások egyik híres, Paul Virilio-féle teóriájára utaljak),⁵⁹ és számos más, a társadalmi tempóval kapcsolatos francia, német, olasz és amerikai felfogásmód részleteire sem. De ha összességében mégis az időutazások belső és társadalmi szféráiban kell megmerítkoznünk, akkor Eriksen „a pillanat zsarnoksága” koncepciójával serénykednék elő, akinek köszönhetően ha megvolt netán a reményünk, hogy valamiképpen megúsztatjuk az erőszak-korszakok újabb hullámai nélkül az élhető életet, akkor most nem szabadna odafigyelnünk sem a tegnapi hazai hírekre, sem a pakisztáni és iráni-egyiptomi-szíriai-izraeli-kevi belpolitikai történésekre, romániai vagy horvát korrupciós folyamatokra, német

⁵⁸ Bővebb ismertetésük meghaladja e tanulmány kereteit, de könyvrecenzióimban rendszeresen keresem és ismertetem is a hasonló kérdéskörökben járatosak munkáit.

⁵⁹ Virilio 1993.

kancellári alapprogramokra, indiai vagy afrikai erőszak-eseményekre, olajtartályhajók fel-fordulására vagy a Gyimeseket épp most fenyegető medve- és farkascsoportok garázdálkodására sem. Sőt, arra a végjátékra sem, amelyben az Ember mint az emberiség perszonális alakzata már egyszer-s-mindenkorra gyarmatosítottá és kiszolgáltatottá válhatott a bolygóközi vagy kultúrákközi agressziók fenyegetései következtében). Virilio is, Eriksen is a társadalom tempóváltásait nehezményezi (nem különbül Beck, Sanbar, Maffesoli, Giddens, Hankiss is), az immár kontrollálhatatlanná és átélhetetlenné vált gyorsulást, a „lassú idő” tempójának elveszejtését, mely úgyszintén nem direkt adatokban merészkedik elő. Pedig hát látszólag túl vagyunk azon a gyarmatosító korszakon, midőn a forró béke közelsége hétköznappossá silányította az interperszonális konfliktusok és politikai erőfitogtatások egész (második világháborút követő) szociális korszakát. S túl vagyunk immár azon is, hogy megérkezhetett végre a társadalmi átrétegződés a rendszerváltási ígéretnek terén, eljött a „tárt karokkal várt Nyugat”,⁶⁰ a Nagybetűvel írt, az a nem tisztán csak földrajzi tájolást szimbolizáló, hanem épp a Kelet ellenpontjaként, irigylésre méltó másságként, a lehetőségek szabadpiacaként felfogott kollektivistikus univerzum, amelynek önkéntes befogadásával az a *kultusz* kaphatott erőre, amely szinte láthatatlan belső gyarmatosítóként bánik mindennel, ami nyugati lelemény volt: autóval, állampolgári jogokkal, jövedelemmel, vállalkozási bátorsággal, és nem utolsósorban a sikerrel, a szabad piacon érvényesülni képes önerős ember gazdagodásával és idézőjeles „boldogulásával”, a nyugati kultúra akadálytalan nyomulásával, a piacok kihívásaival, a munkaerő és a tőkék szabad(os) mozgásaival, feltörekvéssel, társadalmi térnyeréssel, az „új túlélők” új birodalmának építési folyamatával, stb. Az egykor volt „távolsági egzotikumok” immár közelebb jöttek, de most az egzotizálás folyamatát a térben elérhető jelen- és jövőképek birtokbavételével próbáljuk kipótolni – akár csupán azzal, hogy haikut küldünk a Marsra, telket veszünk a Holdon, mandalát komponálunk a köztérek virágaiból vagy reikitanfolyamra iratkozunk be, esetleg csak úgy, hogy fakó lovon vonulunk be Székelyföldre, hadd lássuk, úgymond, mennyit ér e kies tartomány...

Kultúrának az emberi társadalom cselekvési és gondolkodási, mentális és gazdasági, politikai és szimbolizációs komplexumát tekintve, aligha lehet kérdéses, hogy a kultúra letéteményesei esetében *intézményekről* van szó: a hit intézményéről (lásd vallás), a szokások és normák rendszeréről (lásd jog), a cserekapcsolatokéről és megélhetésről (lásd gazdaság), a rokonsági és hálózati viszonyokról (lásd kommunikáció), a szimbólum- és térhasználatról (lásd jelek és jelentések köre), továbbá rítusokról, létmódokról, életformákról, stb. Röviden ezt viszonyrendszert a szociálpszichológiától és a szociológiától átvett megismeréstudományi kategorizálásban struktúrának és funkciónak szokták nevezni. Akármily nagy, vagy lett legyen a legparányibb, a szerkezeti összefüggések és a működésmódok minden jelenséget körülvesznek, belülről is jellemeznek. A dologi és mentális szférát is. Emiatt szinte kézenfekvő, hogy a *kulturális emlékezet* tartalmi és megjelenésmódjai (funkciói és struktúrái) ugyancsak émikus (tartalmi, lényegi) ill. étikus (formai, alaki) tüneményekként lesznek besorolhatók. Ugyanis a *kollektív emlékezet is intézmény*, méghozzá súlyos és komoly felelősségű intézmény – különösen az, ha a nemzetről, térbeliségről, uralmi területről, határoeltságról, normarendekről, életvilágról van szó. Nem tudhatjuk pontosan: a globalizáció folyamata ezt miként írja/hatja majd át, s a világ totalitásának (és kommunikációjának) mind hétköznapiabb közhelyesedése, az átláthatatlanság élménye felülírja-e a struktúrák és funkciók rendszerét, félrebillenti-e a történelem folytonosságának, figyelemmel kísérhetőségének képzetét... – de hogy a szerkezeti és működési dinamika a forszírozott újakezdést részesíti előnyben, szemben a ráérős és nyúlós tapasztalattal, az már bizonyos, vagy legalább korélmény.

⁶⁰ Kovács 2002.

Mint korélmény sem mai. Pierre Nora első írásai, melyek az *emlékezet helyeit*, az *emlékezés tereit* írták körül a nyolcvanas évek közepén (Nora 1984), a nemzeti történelem olyan pillanatait jelölik meg különös státusként, amelyhez a történeti megközelítés mentális szférájából jövő megerősítések járulnak hozzá formáló erőként. Nora a valóság elevenségét kontrasztképpen mutatja be a történeti emlékezet fényében, hangsúlyozva, hogy „minden más történeti tárgytól eltérően a *lieu de mémoire*-oknak nincsenek referenciái a valóságban. Vagy inkább csak önmaguk referenciái, tisztán jelek, melyek csak önmagukra vonatkoznak. Nem mintha nem lenne tartalmuk, fizikai megjelenésük vagy történetük – épp ellenkezőleg. Ám ami *lieu de mémoire*-t csinál belőlük, az pontosan az, ami révén megmenekültek a történelem elől...” (Nora 1984). Ebben a menekülésben a közös múlt és a fiktív/elbeszélt múlt úgy nyeri el presztízsét, hogy „a kivesző fikció jeleként” (a múlthoz való új viszony rendszerének elemei között) a helyek rangját, s a helyekhez fűződő kötődést találja meg kapaszkodónak. Kapaszkodónak, merthogy közben az emlékezet drámai színpadán nemcsak a személyesség, hanem a kollektív létélmény is szerepet kap, s nemegyszer olyan fiktív szerepet, amelyben talán sűrítetten föltárul a kollektív létezés valamiféle mentális tőkéje, szerkezetének struktúrája is. De rögtön el is vitatódik, amint az *oral history* rácsfol a nemzeti emlékezet adat-anyagára, a múltban folytonosan gazdagított nemzettörténeti regényfolyam corpus-ára. S itt a helyek létrehozását középpontba állító szabályszerűségekről van szó, melyek hatékony konstruktorai a mesterséges világok létrehozásának azzal, hogy bekapcsolják ezeket a mindennapi élet feltételrendszerébe, ezáltal a *lehetséges jelentések* privilegizálójává is válnak... Az adatok, a tények, az elméleti összefüggések így kerülnek át a narratívák, értelmezések, félfikciók világába, s lesznek maguk is társadalomformáló erővé vagy reflexiós szintté, viszonyterületté vagy épp policy-vá.

A turizmus, a turista esetében is intézményről van szó, épp abban az értelemben, hogy amikor kell, szervező intézménye politikát csinál a nemzeti történelem megszokott pillanataiból, máskor az emlékezet helyeinek és időinek formálójaként radikálisan elválaszt mindentől, ami megszokott, megint máskor éppen a turisztikai lokalitás válik a kollektív memória kitüntetett tartományává az aktorok szemében és narratíváik tartományában. „Az emlékezetnek, akár a nemzetnek, akár a társadalmi mentalitásnak címzett történeti vagy tudományos megközelítése reáliákkal állt kapcsolatban, olyan dolgokkal, melyekkel a valóság elevenségét kívánta megragadni. /.../ *Templum*: profán meghatározatlanságában egy kör – tér vagy idő, tér és idő – darabokra szeletelése ez, melyben minden számít, minden szimbolizál és jelentést hordoz. Ebben az értelemben a *lieu de mémoire* kettős természetű: túlzottan önmagába zárt, önmagához láncolt és saját nevéhez tapadó hely, mely ugyanakkor folytonosan nyitott is jelentéseinek értelmezésére” (Nora 1984, u.o.).

Kultúrát és történeti emlékezetet formálva könnyen rajtakaphatjuk magunkat, midőn látszólag magabiztos tételelességgel terjesztjük ki mentális határainkat – nemegyszer olyan idegen vagy rokon övezetekre is, amelyek minden szinten ellenállni próbálnak ennek. Túl leegyszerűsített lenne itt a gyarmatosítások helyeire és emlékezetére utalni – ennél bizonyos bonyolultabb a képlet. Az egykori gyarmatosítások *helyei* olykor szinte már alig léteznek, s főként azért, mert odébb-mozgott a világ, s mert ha a helyek időnként még meg is vannak, a közeg, „a miliő” már hiányzik, szertefoszlott, leépült vagy felrobbantották, nyugati múzeumokba szállították vagy egyszerűen a helybeli lakosok széthordták, jelentéstartalmait átírták, a múlt lenyomatait fölszámolták, az új identitás-építésnek rendelték alá minden korábban voltat (v.ö. az Alaptörvény preambulumaival, a létrehozni kívánt holocaust-emlékhellyel, az átírásra ítélt nemzeti tankönyvekkel, az uniós törekvések múltját letagadni kész jövőtervekkel stb. nálunk is ez történik, de ha Kínára, Moszkvára vagy az azték fennsíkra gondolunk, ott sincs másképpen). Az emlékezet helyeivel kapcsolatosan is előfordulhat tehát, hogy már csupán fiktívek a helyszínei, amelyek valóságosan is megtestesítik őket. De messze inkább túléli a helyek konkrét sugárzását az a *szimbolikus tartomány*, ami a kulturális emlékezet-

formálást olyan értelmezési gyakorlatként szorgalmazza, amely az a szimbolikus politikai határzónákat nemcsak teremti, de bővíti, segíti is.

Ha már egyszer egyik legalapvetőbb kultusztárgyunk, a *haladás*, a gyarapodás és felhalmozás immár ismeretes, kényszerűen elfogadott érték lett, vajon mikor, miért és hogyan vagyunk képesek reflektálttá tenni ezt a kultikus adományt? Óvakodom attól, hogy erről a politikai hangosbeszélés kritikai visszhangjaként szóljak csupán. Ugyanakkor jeleznem kell: nevezetesen arról a társadalmi magatartásmódról és értékrendről kívánok beszélni, amely korosztályi és politikai szubkulturális közegben a leggyakoribb, de elő-előfordul a magyarság korszakos kiszolgáltatottságát hangoztató közegben is, rendszerint „pusztuló kisebbségeink” védelmében, ahol a határon túli magyarság fenyegető fölszámolását imagináló drámájával számol, az értük szóló aggodalom sikolyával nyilatkozik meg... – ám erről a traditum-tiszteletlenségről, meg az ilyesmit kiszolgáltatni hajlamos kelet-európai mentalitásról vagy Nyugat-kultusról is elsődlegesen az aggodalom (nem óhajtom méricskélni: jogos vagy indokolatlan) tónusában most már egyre inkább csak azt lehetünk képesek megfogalmazni, aminek előhangját épp a nyugati világban hallottuk: „nem kérünk” a keleti elmaradottságból, „nem óhajtjuk” a tőlünk keletebbre élők szegénységét, s immár „nem tartozunk” mi ahhoz a világhoz, nem akarunk még mindig Európa periferiája lenni akkor sem, ha a nyugat határát csupán eggyel keletebbre tolta át az európai egységesülés sodra... Ez a határmódosulás számos szempontból sem csak állampolitikai térben, sokkal inkább a *határfogalmak* területén hozza közelebb, vagy épp távolítja el a *szomszédság* kies tartományát. Voltaképpen azon euro-szkeptikus felfogást látszunk visszhangozni, amely az europeizálódási folyamatban – és jelen állampolitikai stratégiák mentén – talán a legerősebben abban mutatkozik meg, hogy az állam lassú és megfontolt kivonulása a liberálisan felfogott nemzetpolitikából, és cserébe az állampolitikai rendezőelvek átalakulása hajszoitabb formátummá (tudatos fejlesztés-építkezés kimódolt tempója helyett a strukturális drámafőrendezői szerep vállalásává) elsősorban is azt eredményezi, hogy az államalkotó társadalmi csoportok, a többség, a kisebbségek, a pártok és politikai szervezetek, a menekültek és életviteli dekonstrukcióra kényszerülők társadalmi tömegei *nem főszereplői* immár a színpadon zajló eseményeknek, hanem statisztái, segédszínészei inkább. Ez az állami színház (avagy talán inkább színházi államiság) az euro-kompatibilis értéknormákat vallja ugyan, de a folyamatok kezelésében a társadalmi szereplők életésélyeire vonatkozó részvételi demokrácia és egyenlőségi eszme már nem a megvalósítandó célok szférájában fedezhető fel, hanem inkább olyan strukturális alapelvvé válik, amely az esélytelenség bebetonozásában teljesíti ki szereptudatát. Az esélyegyenlőség normatívája szinte pusztán csak arra jó, hogy a szcénában jelen lévő szereplők mozgását és mutatkozási feltételeit szabályozza, részben legitimálja, elfogadja és lepecsételje, adminisztratív eszköztárba vesse. Adatok nélkül ugyan, de egyre harsányabban és pragmatikusabban.

Alapkérdés lehet, hogy az állam eme „színházirányítási stratégiája” hogyan találkozik a szereplők gyakorlatával... Summázhatóan ezt úgy fogalmaznám, hogy a politikai közösségek a társadalmi beilleszkedésben az integrációs normatívát kénytelenek követni, akár annak érzetével is megbarátkozva, hogy *amibe* integrálódniuk kellene (jelesül mondjuk az Európa nevezetű hölgyemény birodalmába, vagy akár Globalizáció nagypapa kiszámíthatatlan válság-földrészébe), az éppen egy sajátosan dezintegrálódó társadalmi közállapot formáját ölti. Ebben a „szcenikai térben” a rendezési elgondolás, a dramaturgiai problematika olyan cselekvő, színpadképes aktorokkal számol, akiknek nemcsak kellő gyakorlata van az egyre sötétedő háttér előtti szerepvállaláshoz, nemcsak valami ismert történet elmesélésére vállalkoznak, s nemcsak jól begyakorolták ezt az eseménymenetet, hanem szeretik is ezt a reprezentációt átélteni... Eközben pedig a „nézői oldalon” szinte drámai döbbenettel látszik, hogy a szereplők tüneményes együttléte és az egész szcena produkció-képessége messze alatta marad a színlapon feltüntetett ábrándoknak. Valójában a szereplők, vagy inkább képviselők *ad hoc* csoportozatai épp az egyes viselkedési rutinoknak megjelenítői, akiket elsősorban az a

választott/kényszerű léthelyzet köt össze, hogy nem lehetnek tisztában a többi szereplő várható viselkedésével. Mintegy folytonos improvizációra kényszerül ezáltal a szituációban érintettek többsége, mint egy amatőr színpadon, ahol a színészi produkció tere át-meg-átfolyik a nézőtérbe, s ha kiloccsantanak egy vödör vizet a drámai szituációban, az mindenkit vizessé tesz a nézőtérben is. Ha pedig mindezt struktúra-vita vagy politikai magatartás-kutatás tárgyává tesszük, hökkenten tapasztalhatjuk, mennyire nem hasznavehető az osztály- vagy rétegszerkezeti, mentalitás-besorolási, szavazóképeségi és átrétegződési adatok java többsége. (Nem könnyen igazolható itt egy más tárgyú írásban, de maga Róbert Péter is számos tanulmányban mintha leginkább ezt az átmeneti köztességet, nem tiszta hovátartozást, „ha...akkor” megoldást futtatja le, történeti időben mérlegelve ugyan konzisztens módon, de a struktúrakutatók széles módszertani bázisából nyilvánvalóan csak bizonyos főbb forrásokat előnyben részesítve, s másokat feledni láttatva).

Ebben az egyre inkább kultikusnak tetsző furcsa modernizációs színjátékban valójában alighanem két alapvető struktúra-alkotó elem kér és kap teret a közelnézeti vagy élményközeli megközelítés aspektusából. Az egyik a szereplők mozgáshatárait kijelölni kívánó *állami dramaturgia*, amely jószerivel olyképpen modernista, hogy még a rutinosabb aktorok, tradicionális szereptudattal élők, illetve a bizakodó nézők türelmét is képes próbára tenni...: a nemzetfogalom változási tempója, a „centrális erőter” formálásának kiszolgáltatottak, a történeti víziók frissítésének programjai, az átstrukturálódó magyar társadalom vesztesei, az egyes szakmák, ágazatok, képviseltek, szervezetek és intézmények politikai szocializációs transzformálódása ma még beláthatatlan terekre és tömegekre hat ki... A másik strukturális, vagy inkább morfológiai normatíva a résztvevő csoportok *kulturális stratégiáit szabályozni hivatott vállalás*, amely a társadalom politikai kultúráját az euro-képesek és a kimaradók, vagy bekebelezettek és kizártak kultusz-csoportozataira osztja dramaturgiailag. Míg az előbbi sokrétűen tudatosítja bennünk, hogy kultúrát formálva evidens tételességgel terjesztjük ki mentális határainkat, nemegyszer olyan idegen vagy rokon övezetekre is, amelyek ennek ellent próbálnak állni, az utóbbi szereposztás és libretto főképpen a részvételi demokrácia újraalkotását, felülről-szabályozását teljesíti ki, s leginkább arra alkalmas, hogy *demarkációs vonalat* húzzon a szereplői csoportok közé, elválasztva a Miénket az Övéktől, a Fejlődésképeset a Lemaradótól, a gazdagodót a lecsúszótól, az európai normáknak minőségbiztosítással megfelelőt az ettől eltérőtől, a „jövő-jogosultat” a perspektívátlantól. Elegendő itt arra utalni, hogy a maga kultúrájára oly végtelenül büszke Európa milyen közhangulat és közmegítélés közepette fogadta például az újonnan csatlakozó országok EU-alkalmasságát, vagy amilyen narratívák épülnek a további csatlakozókkal alakuló kapcsolatok irányában... – s szinte máris ott vagyunk az építő kultuszok, a jövőreményekkel ékes kultúrák, s a mindezt erőnek erejével elfogadtatni próbáló befolyásolási övezetek szinte priméren politikatudományi kérdéskörénél. Továbbá a mozgásnál, a mobilitások sokasodásánál, az ideiglenessé válás életviteli drámájánál. Másképp fogalmazva, épp annál a dilemmánál, melyet Róbert Péter és Nagy Ildikó az állam az „átmeneti társadalmakban” témakörrel fogalmazott meg,⁶¹ hogy ugyanis – önszerveződő erői és legitimáló társadalmi aktivitása révén – az öngondoskodó polgár ideáljának forszírozásával az „alakító állam” és a „fejlesztő állam” közötti privatizációs-elitizálódási fázisban mindenesetre elsőként lesz akaratlan megszállójává is az alárendelt politikai szférának, a szereplők autonómiájának és politikai kultúrájának. Az „öngondoskodó polgár ekkénti szembekerülése az állami újraelosztás és átláthatatlan privatizációs normarendjével, nem kevesebbet, mint a korábbi „államtalanítás” gyakorlatával ellentétes (u.o. 13.) államésszerűségi esély racionalitását fogalmazza meg. Meglehetősen hasonló a fejlemények alakulása az uniós befogadás önszervező ereje-igénye, és az államrationalitás Gombár Csaba, vagy korábban Papp Zsolt, Pokol Béla, Szabó Máté, Lengyel László és mások

⁶¹ Róbert – Nagy 1998:10-15.

által is szorgalmazott „eszélyessége”, legitim és fejlesztő működésmódja terén, ezen belül pedig az államszervezeti sikerképesség, legitim szerkezetátalakítás és prioritásokra épülő gazdaságszervezet miliójében, amely talán a leggyakrabban megnevezett támogatási-fejlesztési forrásháttérében a kulturális és közösségi birtokbavétel új formáig részesíti előnyben – csakúgy, mint a fejlődő országok esetében tette azt a „világkapitalizmus”...

Szaktudományi és turizmus-kutatási térben szinte biztos szakirodalmi forrás Az *egzotikum*-ról szóló tanulmánykötet (Fejős – Pusztai 2008), s megannyi analógiát kínál a helyek és terek, dramaturgiák és szerepjátékok, jelentések és narratívák elemzőinek, így ezt csak érintőlegesen is alig idézem ide. Az „egzotikus” mindig a másságos, az ismeretlen, az átláthatatlan... A politikai „mátság” is ilyen – egzotikus, vagyis mint „primitívség”, „vadság”, „barbárság”, „idegenség”, a „nem sajátunk” jelentéstérrel együtt jobbra mindarra vonatkoztatható szokott lenni, ami ellenfeleink, ellenségeink, vagy vetélytársaink „jellemzője”. Az idegennel, „ellennel”, kontrasztal való szembesülés nemcsak a társadalmak, közösségek, hanem az egyének (ön)meghatározásában is főszerepet képes kapni. A „barbárok”, „nomádok”, „vadak” politikai rendszerei, a bennük létrejött kommunikatív eljárások idegensége rendszerint a magunk otthonosságának ellenoldala, kiegészítő kontrasztja, avagy épp keletkezési feltétele is (korai folyamatairól lásd Koselleck 1998; Schmitt 1998; Abélès 1997; Assmann 1999). A viszonykategóriák történetében a nem-anyagi javakra, hanem a modernizálódás értékét mindennek helyébe kényszerítő *mátságra fókuszáltság* talán épp a politikum rendszerében a lehangosabb – ámbátor olykor csak kifejezője az értékrendi válságnak, vágyvilágnak, magasrendűséget bizonyítani hivatott teorémáknak, de épp az egzotikum mátság-tartalmával összefüggésben nyilvánul meg mint olyan *politikai mező* vagy (Fejős Zoltán kifejezésével) erőter, amelyben az egzotikus konstrukciója magát a valóságot formálja meg, nem csupán annak képzetét.⁶² A dekonstrukció, mely az egzotizálási folyamatban épp a reprezentációt szolgálja, a kulturális és térbeli tudásra úgy épít, hogy a saját felépítményt szinte mindig evidensen többre tartja, mint a „primitívek”, „egzotikus mások” inherens világát. Ez a *mentális kolonizáció* akkor is politikai gesztus, ha (fel)üdülésnek álcázzák, kulturális gazdagodásnak titulálják, vagy ha emlékek, néprajzi tárgyak, nemes fák gyűjtésében, rabszolgakereskedelmi útvonalak megszervezésében vagy nemzeti ellenállási stratégiák kialakításában lelki meg kiteljesedési formáját, esetleg a pusztai nyelvi háborúk eredője. Maga a kulturális, szervezetségi vagy komplexitási különbség is arra a „saját hatalom kontra idegen identitás” episztemológiai viszonyrendszerre épül, amelyben a modernitás bármely módja a premodernitás jogos elnyomására/megfizetésére/élménykisajátítására kell épüljön, máskülönben sérül a tételezett világegyensúly... Ez a felvilágosodástól, vagy még korábbról, a birodalmak épülésének térfoglalási stratégiájától kezdődően olyan deterritorializációt, térfosztást és önelégült betelepülést feltételez (lásd még bővebben Szijártó 2008; Biczó szerk. 2004), melynek első vizuális jelei Sém, Kám és Háfet birodalmának háromosztatú ábrázolatában is megjelennek, hogy azután uralmi terek, katonai jelenléttel és adószedéssel lefedett országok vagy földrészek, civilizációs konfliktusok és feltárni való kulturális tartományok teljesítsék be a militáris, a gazdasági, a védelmi és a stratégiai feladattömeget, amely a leigázandó világot festi az ismeretlenség térképére.

Az *ismeretlen* mint egyszer-s-mindenkori ösellenség, a *saját mentális ökonómia* mint a garantált túlélést lehetővé tévő *magabiztosság* örök ellensége tehát messzi történelmi idők óta létezik... – s talán az is marad mindaddig, amíg a modern törzsiség, a *visszatörzsisedés* mint *újraértékelt nosztalgikus stratégia* felül nem írja a diverzitás megszokott hiányát; vagyis mindaddig, amíg a megismerési gyakorlat az *expanziók* felől át nem tér a befogadás, az integrálás, a megértés és a posztmodern *átértékelés* praktikáira.⁶³ Ezenközben ugyanis lezajlott a centrumok felbomlása vagy fölrobbanása, megtörtént a dekolonializmus drámája,

⁶² Fejős 2008:11, 19.

⁶³ Di Méo 1995; Lagrou 2013; Maffesoli 1988, 1992.

visszaszorultak a kiterjeszkedések (s persze nagyra nőttek az egzotikusból kinyert javak révén a saját értékrendek is, melyek ekképpen saját perifériájuk részévé tették az addig messzi távolba elutasítottat – lásd ehhez az utat Voltaire *Vademberétől* az euro-amerikai irodalmi díjas afrikai írókig, Nanuk-tól az eszkimó vagy indiai filmek piacáig, a neosámánizmustól Castanedáig, a sokféleség kuszaságát elutasító piaci fogyasztástól az internetes árukínálatig szinte bármely területen...), s végső soron maga az egzotikumot beágyazni, felszippantani, átvenni képes *innovativitás* minősíti magamagát akképpen *modernnek/posztmodernnek*, hogy ebbe még akár a tradicionális is beleférjen... Az indián, a szerecsen, az ismeretlenből jött E.T. elutasítása, leigázása, mutogatása, majd domesztikálása még így is az uralmi tér újrarájzolását teszi lehetővé, nemegyszer már akként, hogy ki sem kell mozdulni egy országból, egy szigetről vagy egy képernyő/monitor védelméből...

Az egzotikussal kapcsolatos ellenkezés, leszámolás, megfélemlítés, birtokbavétel és szimbolikus leigázás folyamata ezen a téren szinte párhuzamokat mutat a turizmus tüneményeivel. Messze nem kézenfekvő asszociáció, de ahogyan például a történelem és politikatörténet kulisszái a fönti utalásban a messzi, saját fejlődést mások elmaradásával kontrasztba állító értékrendként teszik a turisztikai látványosságok célpontjaivá (pl. troglodita zsákmányoló családok földbe vájt lakhelyei Tunéziában, a szélsőséges iszlám csoportok terrorakciói keleti vagy nyugati értékek és szimbólumok ellen, elszigetelt kopt vallási csoportok intim bemutatása Kairó külvároskájában, bámész tömegeknek megnyíló kolostorok, kegyhelyek, az intimitással leszámoló intézményesült másságok oly tömegben *konstruálják újra* a modernitás és visszaarchaizálás példáit, hogy azokkal példátlan számban nyári utazási katalógusokat lehet megtölteni...). Az egzotikust újrakonstruáló magatartás a szó kiterjedt (de akár szűken vett) értelmében is olyan politikai attrakció, amelynek eszköztárában a kollektív emlékezet építése, a múlt politikai felhasználása, az emlékezés hermeneutikai gesztusa éppoly fontos kellékek, mint maga az odautazás, az „elébe járulás”, a mozgásos jelenlét révén mindezt fontossággal felruházó turista-tradíció. Merthogy ama bizonyos idegen, aki a turista köpönyegében már-már olyképpen lett örök ismerősünk, hogy bizonyos tájak népessége és bizonyos időszakokban azok minden kumulált energiája elsősorban Őt, az ismeretlen ismerőst igyekszik kiszolgálni..., ennél fogva éppoly karakterisztikus típusjegyei vannak immár, mint bármely tradicionális lakóhelyi csoportnak, rétegnek, etnikumnak vagy szubkultúrának..., éppen abban az értelemben, ahogyan Jacques Attali a modern nomadizmus alapszemélyiségét látja meg benne, oly mértékben hozzásablonosodott a létmód szabta ideiglenességhez, hogy az immár legfőbb vonásává vált. A *nomád lét* Attalinál vagy Maffesolinál ez idő szerint már nem a „nagy utazás” kalandjával ékes tartalom, nem az antropológus vagy a kalandturista merész vállalkozása, hanem a mindennapiság egyik alapformája a modernitásban (vagy a posztmodernben még inkább), vagyis olyan dinamizmus, amelynek mozgási-energetikai háttere nem az állandóságból való időleges kilépés, hanem a mindig mások mozgásához szabott téri lebegés.

Mármost miért is keverem én a nomád, a jöttment, a kóborló, az idegen, a vándor és a zarándok fogalmait egy új „leosztásba”, politikai létformába vagy átpolitizálódott teresedésbe? Nem másért, mint a korélmény kifejezéseként, amely az idegen Simmelnél még topológiai állandóságot is megtestesítő alakzatát a „mindenki mindenkinek idegen” térbeliségévé konvertálta. A kontraszt éppúgy intim, familiáris távolság-növekedést tartalmaz, ahogyan a nagyvárosi létben a lélektől lélekig ívelő távolságot is formálisra csökkentette és szabályozottan hideggé tette. A hajdan volt sivatagi, hegyvidéki és peripatetikus nomád átöltözése nyakkendő-szablonba, csupán olyan formaváltozás, mint a bot és a dárda közötti különbség volt, vagy mint amit az egylovas homokfutó és a terepjáró dzsip közötti eltérés belátni enged... Mentális átmenet szempontjából is épp akkora a távolság, mint a politika és kultúra időleges színeváltozásainak hatása a (geertz-i kifejezéssel, 1993) „darabokból álló világ” tüneményének felfogása szempontjából. Ez a modernizációs vagy globalizációs

„utójáték” nemcsak a teret teszi politikaivá, hanem magát a politikait emeli a végtelen teresedés rangjára, s ezáltal minden benne mozgót időlegessé, alkalmivá, efemerré konvertál, szemben ez állapot előképeivel, mikor is a térbeli állandóság, a szedanterizáltság maga volt a civilizáció egyik garantált jegye, átpolitizálódott tartalma. Miként ezt Marc Abélès fogalmazza Appadurai globalizáció-kötetének francia előszavában: „Mindaz, ami éppen végbemegy a fokozatok közötti változásban, alapvető módosulást hordozott létmódunk és gondolkodásunk, továbbá társadalmaink hagyományos szervezettsége terén. Sok értelmiségi elsődleges reakciója az ilyen típusú változással szembeni megmerevedés volt, magába foglalva az ideologikus és védekező választ”. Ebben az újraértékelési folyamatban még több aggodalmas figyelem jutott az államiság szuverenitásának megtartására és a hagyományosnak gondolt kultúrák integritásának megőrzésére. „A változások tényyszerűségével és mennyiségével szembeni ellenállás sokakban a maguk csigaházába való visszahúzódás-vággal teljesedett ki, mint akik a jobb napok eljövételére így készülnek...” (in Appadurai 2005:5). A zarándok és a vándor szerepe itt kap politikai töltetet, az államnemzeti és „alkotmányosan garantált” lét visszavágyásának reményét, mely a helyi jelleg, a *lokalitás* kiemelt fontosságát, ezen belül az egyén stabilizálódott szereptudatát növeli nagyra az identitás-játszmákban, ahol a Másik és az Én a külső és a belső határvonal mentén találkozhat, ám ugyanott el is válik egymástól a formális megkülönböztetés jegyei révén. Viszont a globális sodrás épp ezt a stabilnak látszó, uralkodónak vélt korábbi *rendet* dúlta föl egyfelől a migrációs hullámsodások, másfelől ezek mediatizációja révén. Az *ethnoscape* (az etnikailag hangolt táji identitás lehetősége) és a *socioscape* (társadalmi rangjelző kapaszkodó) mint nem valami régies határ, hanem mint folyamatosan *mozgásban lévő entitás*, közösen kínálják a *mediascape*-et, a *technoscape*-et és az *ideoscape*-et, vagyis összességében a nem klasszikus értelemben vett közlés-, gazdálkodás- és technikahasználati formát, amelyre az állandósult hullámszerű változás, fluxus a jellemző, közre- és kölcsönhatások *társadalmi ritmusa* tehát. Nos, ennek a képződménynek, visszakeresett vízióinak fogalmi terébe kívánom én most itt becsempészni a kollektív tudatformák egyik legkitartóbb jegyét, a mentális hagyományt, vagy társadalmi emlékezetet, amely a „mondializáció” vagy „globalizáció” kiüresedett tartalmai helyébe a maga kicsinyeszerűségének szuverén tartalmait kívánja benevezni, mintegy menedékképpen az idő múlásával szemben is.

A *folyamatában* átélhetővé vált, s immár nemcsak múltbéli mozgásaival jelen lévő kulturális áramlat Appadurai tollán nevet kap a kiszámítható bizonytalanságok, a közös vagy közösségi megszokások, a „tértelenedés” átélhetővé válása és a képzeltek közösségek fontossá válása révén. Ekképpen a migrációk, vándorútra térülések, mozgásba lendülések látható hullámai mintha azt is sugallnák: vagy nemzetközi méretű társadalmi helycserék zajlanak le éppen, vagy a történelemben legitim státuszra lelt helyek mellé fölzárkóznak a nem-helyek, a jeles terek mellé az alkalmiak, s mi több, ez utóbbiak kínálnak többeknek (még inkább a turistáknak) gazdagabb identitás-állandót a konvencionális „történelmi” vagy történelmi jelentések mellé. Attali is ezt az akkurátusan és folyton úton lévő, gyökeret eresztetni nem képes, a világot könnyed toposzok és kötetlen relációs egyvelegének tekintő modern nomádot veszi kritikai fókuszba, aki amúgy egyéb meghatározottságai okán már semmiképp sem illene bele a szaktudományosan konvencionális társadalmi-identikus szerepbe, státuszbiztonságba, lokális jelentésébe...

Rövidre fogva most már, itt jutok vissza ama társadalmi termelésben megformált kulisszák közé, ahol az örökségképződés és az emlékezet-helyek kreálása a tér egy szegmenséhez kapcsolt *imaginációban* kap eseményekbe vetített *dramaturgiát*. Mint politikai antropológiai érdeklődésű, aki közelmúlt kutatásában hónapokat töltött a kelet-európai rendszerváltások végbemenetelének virtuális lenyomataiból, rádióhíreiből, sajtóanyagából, társadalmi reflexió-szintjeiből kitüremkedő archívumi dokumentációkkal, úgy látom, hogy a történet- és politikatudomány területén egyaránt korszakossá vált 1989 évfordulós megünne-

lése nemcsak földrajzi hovátartozás szerint tér el egymástól. Mert hát a cseh vagy magyar bársonyosabb rendszerváltás nyomatékosan más, mint a román, ahol politikai turizmus helyszínévé változott 1989-ben az utca Temesvárott vagy Bukarestben egyként, vagy a látványosan meg nem történt bolgár rendszerátalakulás igencsak ellentéte lett az NDK vagy a balti transzformációnak –, de erősödni látszik a másság *generációs* dimenzióban is (például fölcseperedett egy újdonsült nemzedék, amelynek nyolcvanas évekbeli születése okán a teljes szocializmus időszaka éppoly gyanakvással körülvehető sztori, mint a karlócai kéke vagy a pun háborúk kora, eközben korszakos sötétség védi a szomszéd nemzetek lokális históriáit a saját történelmük tényanyagának ismeretétől: az 1989-es temesvári vagy bukaresti, berlini vagy prágai történésekről a leghalványabb képzeete sincs immáron egy másik/újabb generációnak, amelynek éppenséggel kora, tájékozódási forrásai vagy szülői interpretációk alapján már lehetne akár...).⁶⁴ De ráadásul mindezen eltérések olyan képzetes színpadon zajlanak, melyeknek még véletlenül sem erdőháti, Duna-deltai vagy magashegyi, hanem kifejezetten *városi politikai tünemények* a reprezentálói. Városok adnak teret a rendszerváltó torzsalkodásoknak, fővárosok viszik színre a szavazóképes népesség nagyjából egynegyedét, városi gerillaharcban küzdik ki a maguk szabadságát a harcképes szubkultúrák, s ugyanez a díszlet szolgál háttérül az egyre globálisabban átkulturálódó politikai csoportformációk, utca-szintű vélemény-nyilvánítások, térnyerési és térkiszorítási stratégiák többsége számára is. Számomra, avagy a kutató tekintet számára az már szinte különösen izgalmas, hogy a maguk lokális másságát mindegyre erőteljesebben védeni próbáló helyi lakosok is a főváros talponmaradási tesztjét tekintik etalonnak (lásd Vilnius, Prága vagy Bukarest), s épp ezt a globális falut nevezik meg identitásuk helyszínéként, midőn pártos elkötelezettségek vagy uniós vonzásokörök kerülnek terítékre, mert hát minden átalakulás vagy végeredmény legtöbbször a fővárosi miliőben, *a helyek* fő reprezentációs tartományában zajlik elsősorban.

Talán lehetne úgy is mondogatni: a politikai rendszerkonstrukciók olyasfajta jelenségei, mint a kollektív emlékezet révén legitimált párttagoltság, vallási-kulturális önbesorolás, uniós integráció vagy a szomszéd államokkal szembeni etnopolitikai magatartás, stb. olyasfajta „határoknélküliséget” segít elő, amelyben minden töredék, minden futólagos, minden átmeneti. Még elnagyoltabban állítható, hogy a politikai turizmus éppúgy, mint a vallási, amely a szakralitást, vagy a tengeri, amely a sportot, vagy a művészeti, amely a látvány örömét tekinti fő vonzerőnek, mintegy *maga kreálja azt a jelentésteret*, amelybe szívesen betelepszik, vagy amelyet örömmel meglátogat. A politikai turizmus (bár talán más fajta is) a maga helyszíneinek tartalmát legtöbbször a turista pillantása révén nyeri el: ráismerni, fölbecsülni, értékelnéi valamit, amelynek egyénre ható vonatkozása főképpen politikai, éppoly teremtő gesztus, mint a történeti emlékezet megnyilvánulása, midőn kitölti a jelen terét a múlt örökségével. Véletlenül akadtam rá (bár éppenséggel a Wikipédia is forgalmazza) a *lengyel rendszerváltás* sűrű és sikeres éveinek végén dicsőségesé vált kerekasztal-tárgyalások „tárgyi” vonzaskörére, amely pedig már turisztikai honlapok kínálatában is úgy szerepel, mint tárgy, egy mives megmunkáltságú kerek asztal, ugyanabból a műhelyből, ahonnan a pápai trónus is kikerült, és a maga tárgyi mivoltában azért elismerésre méltó, mert nemcsak a jeles Arthur király legendája érvényesül mellette az egyenlőség diadalának képzetében, hanem mintegy szakralizálja az a tény is, hogy színhelye lett a politikai hatalom és a konstruktív ellenzék kiegyező tárgyalásainak, megmentvén a lengyel jelent a drámaibb konfliktusok emlékanyagától is (lásd ehhez: a Szolidaritás mozgalmi emlékei mint turistaprogram-helyszíné, vagy Ceausescu emlékhelye program).⁶⁵

Nem vélem szükségesnek túl sok példa citálását...: a Berliini Fal, a Brandenburgi Kapu (Varga 2009), a budapesti „történelmi” Szoborpark, az egykori szocialista fővárosok Sztálin-

⁶⁴ lásd pl. Varga 2009.

⁶⁵ Akár egész hetes program is kérhető! *On the trace of Solidarity*. http://www.atpoland.com/ac_solidar.html
Ceausescu kivégzési helyszíne már turista-látványosság, lásd sajtócikk: MASZOL 2013. aug. 13.

és Lenin-szobrainak puszta helye vagy átalakult funkciójú építményei (laktanyák, rakéta-támaszpontok, konfrontációk helyszínei, felvonulási terek, párturalmi tethelyek, az aradi emlékmű, a brassói munkástüntetés helyszínei stb.), a kolozsvári Mátyás-lovasszobor mint koordinációs pont és konfliktusos léthelyzetek csatateré (stb.), a zentai Szent István kút mint egy rituálisan átélhető nemzeti képződmény is (lásd Papp 2002) a múlt történéseinek politikai felhasználását teszik lehetővé (Hartog – Revel 2006), egyúttal a városlátogató turistát is olyan szakrifikációs eljárás részesévé avatják, amelyben az emlékezés gesztusa a történelmi névadás, a mentális konstrukciók megformálása elemi élményforrás és politikai tett lesz (lásd még bővebben Szijártó 2008). Emlékeztetnék csupán utalásként olyan budapesti példákra, amikor az egykori fővárosi Felvonulási téren, ahol a harckocsik és felászlózott népek vonultak a politikai dísztribün és a munkásörök sorfala közt, ma Nemzeti Vágta címén lovasnapokat tartanak; a Hősök terén, ahol a nemzeti koszorúzások és a historikus étoszhoz tartozó szimbolizáció honolt mindennaposan, most a jobboldali pártok grasszálnak, vagy épp az antiglobalista és erőszak-ellenes felvonulások harsogják igazukat pislákoló fáklyafénynél; a tatabányai vagy a budai Turul-szoborhoz pedig politikatörténeti töltetű turistahad zárándokol, amikor épp az emlékezeti konstrukciók ünnepségei vannak soron...; a Budai Várba meg nemcsak a nemzeti alapú pártos attrakciók kerülnek át a ligetekből és mások által is kisajátított mentális terekből, hanem a „helyek és nem-helyek” konstruálásának történetéhez is újabb lapokat írnak a politikai közszereplők – s mindezt a politikai turizmus kellékeivel, „zarándok”-buszokkal, fellobogózott autókkal, felfegyverkezett hadakkal és hódításra áhítozó mini-konkvisztádorokkal.

A politikai turizmus olyan jelenségeiről itt már nem is szólnék, amilyen például egyes kormánytényezők sasszézása jeles és jeltelenségükben hódolatra invokáló helyszíneken (Gönczöl Katalin, Sólyom László, Orbán Viktor, Göncz Árpád személyes jelenlétével kitüntető turizmusa ha nem is a reklámokban, de a hírösszefoglalókban és intézményi honlapokon negyedszázada megjelenik, visszakereshetően), ami külföldiek, külföldön élő magyarok számára felkiáltójelesen átértékeli mindazon jelentéstereteket, amelyek a politikai regnálás vagy térnyerés céljai lehetnek (aradi találkozó vagy szoboravatás, zentai attrakciók, kolozsvári főtéri ásatás, Semjén Zsolt belovaglása – épp csak nem fehér lovon – Kézdivásárhelyre, stb.). A *politikum mint mutató* ugyancsak újraformálódik a szocializmus-kori szobrokból konstruált budapesti Szoborparkban, a Károlyi-szobor száműzésével visszanyert historikus térben; minduntalan kihívás marad a komáromi híd két oldalán vagy az Esztergom és Párkány közti hídon, konfliktusos felületté zavarodik az október 23-át megelőző-kísérő nemzeti zúgolódásokban, agressziót szül a budapesti Pride-on, illendő és kötelező részvételt szorgalmaz a tusnádfürdői találkozók, akcionalista megerősítő gesztussá lesz a vízlépcsős ügyekben, a Tubes óvásában vagy épp Erzsébetváros és a régi zsidónegyed épületeinek Óvás!-ában, nem is említve emléktúrákat, demonstratív megmozdulásokat a sopron-környéki határsávtól Árva váráig vagy Munkácsig, „honfoglaló őseink nyomában” induló emléktúrákig, a gyimesi identitás határnarratívává válásáig több párhuzamot. Hasonlóképpen évfordulós gyakorisággal válik közbuzgalmivá a politikum mint attrakció akár Sziget-fesztiválon, akár izraeli, tibeti, és bizonyos afrikanista mutatkozások során, külföldi sportrangadók látogatásakor, vagy történelmi terekbe induló kiruccanások alkalmával, Világbékemenet idején, szolidaritási napokon, stb. *Politikai turizmusra* gondolok más példákat sorra véve is: a szeptember 11-i terrorakció vagy a tálibok felrobbantotta szobrok helyszíne mint látványosság, a Monarchia határait szervezett programok keretében látogató csoportok hódoló gesztusa mint mentális kontesztáció, a Budapestre zárándokoló árpádsávós zászlósok, a Békemenet lengyel és erdélyi résztvevőinek erőcsoportja, vagy a szlovák pályákat látogató magyar drukkerek harsány produkciója éppúgy a jelentéstulajdonítás, a részvétel mint élményforrás, a „beavatkozom tehát vagyok!” akciójával erősítik meg helyek jelentését, vagy tesznek nem-helyeket Helyekké. E helyeket karakterizálja célzott használatuk, funkcionalitásuk, a beléjük vetített vagy

bennük tartósított, rájuk merevített tartalmak konstrukciója, a turista vakuja és pillantása, az idegenvezetői értéktulajdonítás és turisztikai irodai programkínálat, maguk a helyek válasza a politikai tartalmú turizmusra, a végső soron a nem-helyek szerepváltozása, prezentálódása is. A kollektív emlékezet ekképpeni építése, a terek és idők új tartalmakkal telítődő volta már e forma- vagy tartalomváltozások időszakában is (utólag azután még egyértelműbben) a *politikum egzotikuma* körüli olvasat-változások előidézője, olyan jelenség, mely további kutatási és megértési kihívásokkal várja az antropológiai felfedezések híveit...

Adatsorokkal, vagy azok nélkül. Az antropológiai beszéd ugyanis adatnak megannyi tüenményt tekint, éppenséggel összefüggéseket éppúgy, mint helyszellemeket, rejtett rokonsági hálót éppúgy, mint szimbolikus cseréket, a képzeleti szférát ugyanannyira, mint komplex társadalmi tényeket, emlékezeti elemeket vagy nyelvi-retorikai tónusokat, virtuális valóságot és társadalmi felépítést, vagy mindezekről alkotott fogalmakat és a kultúráváltozások mintázatait, okait, következményeit. „Derivátumokat” pedig nemcsak nem ismer, hanem el sem fogad élő embercsoportok esetében...

Hivatkozott és felhasznált irodalom

- Abélès, Marc 2007 *Az állam antropológiája*. Századvég, Budapest.
- Augé, Marc 2012 *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Múcsarnok Nonprofit Kft., Budapest.
- Amiot, Michel 1991 *Le système de pensée de Maurice Halbwachs. Revue de synthèse*, 2:265-288.
- Appadurai, Arjun 1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press. (Francia kiadását használtam, *Après le colonialisme*. Payot, Paris, 2005.)
- Assman, Jan 1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Balázs János – Galland, Blaise – Hajnal István 1995 *Vivre dans une ville moyenne hongroise: sociologie de Kaposvár*. In Galland, Blaise – Bassand, Michel – Hieronymi, Otto eds., *Politiques du logement et gestion immobilière. (Lakáspolitikai és ingatlankezelés.)* Georg, Genève, 95-150.
- Balázs János 2000 *Erkölcsei vétségek megítélése a magyar társadalomban és a magyar politikai elitben*. In Elekes Zsuzsanna – Spéder Zsolt szerk. *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest, 115-123.
- Barth, Fredrik 1996 *Elhatárol(ód)ások. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében*. Regio, 1:3-25.
- Barth, Fredrik ed. 1998 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. 2. ed. Long Grove, Illinois, Waveland Press.
- Bauman, Zygmunt 2005 *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szukits, Szeged.
- Baumgartner, Gerhard – Kovács Éva – Vári András 2002 *Távoli szomszédok. Jánossomorja és Andau*. TLA, Regio Könyvek, Budapest.
- Beck, Ulrich 2003 *A kockázati társadalom – út egy másik modernitásba*. Századvég, Budapest.
- Biczó Gábor szerk. 2004 *Az Idegen. Variációk Simmelről Derridáig*. Antropos, Csokonai, Debrecen.
- Bourdieu, Pierre 2002 *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág, Budapest.
- Bourdieu, Pierre 1985 *The Social Space and the Genesis of Groups. Theory and Society*, Vol. 14. No. 6:723-744.
- Magyarul In Gecser Ottó szerk. *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*, ELTE, Budapest, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch04s02.html
- Brubaker, Rogers 2001 *Csoportok nélküli etnicitás. Beszélő*, 7-8.
- Brubaker, Rogers 2006 *Nacionalizmus új keretek között*. L'Harmattan, Budapest.
- Canetti, Elias 1983 *A túlélő*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Collins, Randall 2000 *Situational Stratification: A Micro-Macro Theory of Inequality. Sociological Theory*, 18. No. 117-143. old. Magyarul In Gecser Ottó szerk. *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. 7. fejezet, 6. /Szituációs rétegződés – egyenlőtlenség mikro-makro elmélete/. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch07s06.html
- Csigó Péter 2006 *Későmodernitás és individualizáció*. <http://mokk.bme.hu/mediatervezo/targyak/mediaelmélet/kesomodernitas.pdf>
- D. Lőrincz József 2004 *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Múltunk könyvek, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

- Di Méo, Guy 1995 Patrimoine et territoire, une parenté conceptuelle. *Espaces et Sociétés. Méthodes et enjeux spatiaux*. L'Harmattan, Paris, No. 78:15-34.
- Dumont, Louis 1998 *Tanulmányok az individualizmusról. A modern ideológia antropológiai megközelítése*. Tanulmány Kiadó, Pécs.
- Durkheim, Émile 1978 *A társadalmi tények magyarázatához*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Edelman, Murray 1998 Politikai ellenségek konstruálása. In Szabó Márton szerk. *Az ellenség neve*. József könyvek, Budapest, 88-123.
- Eriksen, Thomas Hylland 2009 *A pillanat zsarnoksága. Gyors és lassú idő az információs társadalomban*. L'Harmattan, Budapest.
- Eriksen, Thomas Hylland 2006 *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába*. Gondolat, Budapest.
- Erős Ferenc szerk. 1998 *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Wesley János Lelkesképző Főiskola, Budapest.
- Éber Márk Áron 2007 *Élménytársadalom. Gerhard Schulze koncepciójának tudás- és társadalomelméleti összefüggéseiről*. ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest.
- Fejős Zoltán 2000 Múzeum, turizmus. A kulturális találkozás és reprezentáció rendszerei. In Szijártó Zsolt – Fejős Zoltán szerk. *Turizmus és kommunikáció. /Tabula könyvek 1./ Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék, Budapest – Pécs, 2000:236-252.*
- Fejős Zoltán 2008 *Az egzotikum felé – közelítések, perspektívák*. In Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan szerk. 2008 *Az egzotikum. /Tabula könyvek 9./ Budapest – Szeged, Néprajzi Múzeum – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék:7-22.*
- Fokasz Nikosz 1991 *Adatok, függvények, értelmezések. Az adatoktól az elmélet felé*. OMIKK / TÁRKI, Társadalomkutatási módszertani tanulmányok IV. Budapest.
- Foucault, Michel 2000 *A szavak és a dolgok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- A.Gergely András – Varga Andrea 2013 La cosmopolitisation comme épreuve, la transition comme espace urbaine décomposée. *ACTA UNIVERSITATIS SAPIENTIAE EUROPEAN AND REGIONAL STUDIES* 2.(1-2):41-59.
- A.Gergely András 2006 *Tudományterületi át(-)tekintések*. MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont, Munkafüzetek, Budapest, No. 101: 185-189.
- A.Gergely András 2005 Én az vagyok, aki a Nem Ők. Recenzió Fredrik Barth kötetéről, új kiadása ürügyén. *Anthropolis*, 2.2:226-229.
- A.Gergely András – Lévai Imre eds. 2004 *Regions and Small States in Europe*. Institute for Political Science, Integration Studies, Budapest, No. 16.
- A.Gergely András 1990 Struktúra és lokalitás. *Szociológia*, 2:141-154.
- Geertz, Clifford 1983 *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. Basic Books Inc., New York.
- Geertz, Clifford 1994 „A bennszülöttek szemszögéből”: az antropológiai megértés természetéről. In *Az értelmezés hatalma*. Századvég Kiadó, Budapest, 200-216.
- Giddens, Anthony 2004 Jegyzetek a jövő antropológiájához, az antropológia jövőjéhez. *Anthropolis*, 1.1:38-44.
- Giddens, Anthony 2000 *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Perfekt Kiadó, Budapest.
- Goffman, Erving 1956 *Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: University of Edinburgh. (Magyarul: 2000 *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Pólya kiadó, Budapest).
- Gyáni Gábor 2000 *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Halbwachs, Maurice 1925 *Les cadres sociaux de la mémoire*. Librairie Félix Alcan, Paris. Elektronikus formában elérhető: http://classiques.uqac.ca/classiques/Halbwachs_maurice/cadres_soc_memoire/cadres_sociaux_memoire.pdf
- Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan, Budapest.
- Heller Ágnes 2006 *Ímhol vagyok. A Genézis Könyvének filozófiai értelmezései*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Heller Ágnes 1997 Az idegen. Identitások, életterek, hatalmi terek, ismeretlen belvilágok. In *Az idegen*. New York – Budapest – Jeruzsálem.
- Hobsbawm, Eric 2009 *Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a dzsessz*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Hobsbawm, Eric 1974 *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Hradil, Stefan 1987 *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft*. Leske + Budrich, Opladen, 139-170, 193-196. Magyarul In Gecser Ottó szerk. *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. http://tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olasokonyv_szerk_Gecser_Otto/
- Ilyés Zoltán 2008 Etnoturizmus, határturizmus Gyimesben. *Debreceni Disputa*, 6:(5):56-59.
- Ilyés Zoltán – Papp Richárd szerk. 2005 *Tanulmányok a szóróványról*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, „Magyar világok” sorozat, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2012 *A „szellemi termelési mód”*. Kossuth Kiadó, Budapest.

- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2007 *Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Kántor Zoltán 2006 Nacionalizmus. Izmus? In Czoch Gábor – Fedinec Csilla szerk. *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19-20. századi magyar és közép-európai történelemről*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 87-98.
- Karácsony András 1995 Helmut Schelsky „antiszociológiája”. *Elméleti Szociológia*, 2. Miskolci Egyetem, Szociológia Tanszék. Elektronikus verzió: 1997/03, OSZK, Magyar Elektronikus Könyvtár.
- Karády Viktor 2000. *Utószó*. In Marcel Mauss: *Szociológia és antropológia*. Osiris, Budapest, 551-552.
- Kiss Réka 2007 Falusi értékek, városi igények. A szuburbanizációs folyamatok hatása a helyi társadalom átalakulására Budajenőn. In Szarvas Zsuzsa szerk. *Migráció és turizmus*. Documentatio Ethnographica 22. L'Harmattan, Budapest, 19-57.
- Koselleck, Reinhart 1998 Ellenségfogalmak. In Szabó Márton szerk. *Az ellenség neve*. Jászöveg könyvek, Budapest, 12-23.
- Kovács János Máttyás szerk. 2002 *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon*. 2000 Könyvek – Sík Kiadó, Budapest.
- Kroeber, Alfred Louis et al. 1953 *Anthropology Today: An Encyclopedic Inventory*. University of Chicago.
- Lagrou, Pieter (é.n.) *Histoire et mémoire collective*. Hálózati forrás: <http://www.cnrs.fr/cw/fr/pres/compress/memoire/synthese.htm>; <http://eurhistxx.net/>
- Lagrou Pieter 2013 « De l'histoire du temps présent à l'histoire des autres ». Comment une discipline critique devint complaisante. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 2 N° 118, p. 101-119. DOI : 10.3917/ving.118.0101.
- Lányi Gusztáv szerk. 2006 *Politikai pszichológiai tükrökben. Magyarország 1990–2005*. Jászöveg, Budapest.
- Lányi Gusztáv 2005 *Politikai pszichológia – Politikai magatartásvizsgálatok*. Jászöveg, Budapest.
- Lasswell, Harold D. 1948 The Structure and Function of Communication in Society. In *The Communication of Ideas*. Institute for Religious and Social Studies, New York. (lásd még: <http://mediatheorystudies.com/2013/02/17/harold-d-lasswell-2/>)
- Lévi, Giovanni 2006 A távoli múlt. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan, Budapest, 21-33.
- Leydel, Bruno 1995 La mise en signification de la ville dans le message publicitaire: espace et identité. *Espaces et Sociétés. Méthodes et enjeux spatiaux*. L'Harmattan, No. 78:117-134.
- Losoncz Alpár 1998 *Az emlékezés hermeneutikája*. Forum, Újvidék.
- Maffesoli, Michel 1988 *Le temps des tribus. Le déclin de l'individualisme dans des sociétés postmoderne*. Le livre de poche, Paris.
- Maffesoli, Michel 1992 *La transfiguration du politique: la tribalisation du monde postmoderne*. Le livre de poche, Paris.
- Manent, Pierre 1994 *A liberális gondolat története (Tíz előadás)*. Tanulmány Kiadó, Pécs.
- Manent, Pierre 2003 *Politikai filozófia felnőtteknek. A demokratikus társadalom látélete*. Osiris, Budapest.
- Marcel, Jean-Christophe – Mucchielli Laurent 1999 Au fondement du lien social: la mémoire collective selon Maurice Halbwachs. *Technologies, idéologies, pratiques. Revue d'anthropologie des connaissances*, 13 (2):63-88. Hálózati forrás: <http://laurent.mucchielli.free.fr/memoire.htm>
- Marcus, George E. 1995 Ethnography in/of the world System: the Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 24:95-117. <http://www.dourish.com/classes/readings/Marcus-MultiSitedEthnography-ARA.pdf>
- Mauss, Marcel 2000 Test-technikák. In *Szociológia és antropológia*. Osiris, Budapest.
- Mucchielli, Laurent 1999 Pour une psychologie collective: l'héritage durkheimien d'Halbwachs et sa rivalité avec Blondel durant l'entre-deux-guerres. *Revue d'histoire des sciences humaines*, 1:101-138.
- Mucchielli, Laurent *L'étude de la mémoire collective chez le sociologue français Maurice Halbwachs (1877–1945)*. Internetes forrás: <http://www.cnrs.fr/cw/fr/pres/compress/memoire/mucchielli.htm>
- Murdock, George Peter 1949 *Social structure*. The Free Press, New York.
- N. Kovács Tímea 2007 *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Nora, Pierre 1992 « De l'histoire contemporaine au présent historique ». In *Écrire l'histoire du temps présent: en hommage à François Bédarida*, Paris, CNRS éditions, 43-44.
- Nora, Pierre 1984 Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux. In *Les lieux de mémoire. I. La République*. Sous la direction de Pierre Nora. Gallimard, Paris. Magyarul K. Horváth Zsolt fordításában elérhető ezen a web-helyen: http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/1999_3/99-3-10.htm
- Papp Richárd 2002 Egy milleniumi emlékkút jelentései a Vajdaságban. *Kultúra és Közösség* (2): 7–13.; <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00023/pdf/terep01.pdf>
- Papp Zsolt 1982 Struktúra és identitás; a társadalmi integráció típusairól. In Várnai Györgyi szerk. *Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 83-92.
- Pethő Sándor 1993 *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé*. Doxa Könyvek. Budapest, MTA Filozófiai Intézete.

- Ricoeur, Paul 1998 Erőszak és nyelv. In Szabó Márton szerk. *Az ellenség neve*. Jósöveg könyvek, Budapest, 124-136.
- Rinaudo, Christian 1999 *L'ethnicité dans la cité. Jeux et enjeux de la catégorisation ethnique*. L'Harmattan, Paris.
- Ripp Zoltán 2009 *Eltékozolt esélyek? A rendszerváltás értelme és értelmezései*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Róbert Péter – Nagy Ildikó 1998 Újraelosztó állam vagy öngondoskodó polgár? *TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok*, Budapest, No. 8. (1998. június), 48 oldal.
- Róbert Péter 1999 Osztály és párt Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, (8) 1:67-96.
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzoedes_olvasokonyv_szerk_Ge_cser_Otto/ch07s05.html
- Róbert Péter 1982 Mobilitás és életút. In Várnai Györgyi szerk. *Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálata I.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 93-129.
- Sanbar, Elias 2006 Téren és időn kívül. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan, Budapest, 105-112.
- Schmitt, Carl 1998 A háború és az ellenség fogalmak értelmezése. In Szabó Márton szerk. *Az ellenség neve*. Jósöveg könyvek, Budapest, 24-38.
- Segalen, Martine 1998 *Rites et rituels contemporaine*. Nathan, Paris.
- Siikala, Anna-Leena *Etnikus hagyományok és átalakuló társadalmak (Az identitás keresése)*. Forrás: <http://www.folkline.hu/kiadvanyok/siikala.html>
- Silberman, Neil Asher 2006 A múlt strukturálása. Izraeliek, palesztinok és a régészeti emlékek szimbolikus hatalma. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan, Budapest, 89-103.
- Szabó Márton szerk. 1998 *Az ellenség neve*. Jósöveg könyvek, Budapest.
- Szabó Márton 2006 *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest.
- Szijártó Zsolt 2000 A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli-medencében. In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt szerk. *Turizmus és kommunikáció*. Tabula könyvek 1. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék, Pécs – Budapest, 7-22.
- Szijártó Zsolt 2008 *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*. Gondolat, Budapest.
http://www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=296
- Tamás Pál – Erőss Gábor – Tibori Tímea szerk. 2005 *Kisebbség – többség. (Nemzetfelfogások sorozat 1.)* Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest.
- Turgeon, Laurier dir. 1998 *Les entre-lieux de la culture*. Paris, L'Harmattan – Les Presses de l'Université Laval.
- Valuch Tibor 2006 *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Argumentum – 1956-os Intézet, Budapest.
- Varga Andrea 2009 *Expozitia O poveste pentru libertate*. Expoziție de fotografie documentară în București. Web: <http://www.softdev.ro/dev/comunism/hu/proiecte/expozitia-o-poveste-pentru-libertate.html>;
http://ec.europa.eu/news/around/091130_rou_ro.htm
- Virilio, Paul – Lotringer, Sylvère 1993 *Tiszta háború*. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, Budapest.
- Zombory Máté 2011 *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. L'Harmattan, Budapest.

Sajtócikk: Szeptembertől 7 leiért látogatható Ceausescu kivégzésének helye. *Új Magyar Szó on-line*, 2013. aug. 13. kedd. Forrás:
<http://www.maszol.ro/index.php/szajtato/16319-szeptembertol-7-lejert-latogathato-ceausescu-kivegzesenek-helye>

Grajczjár István

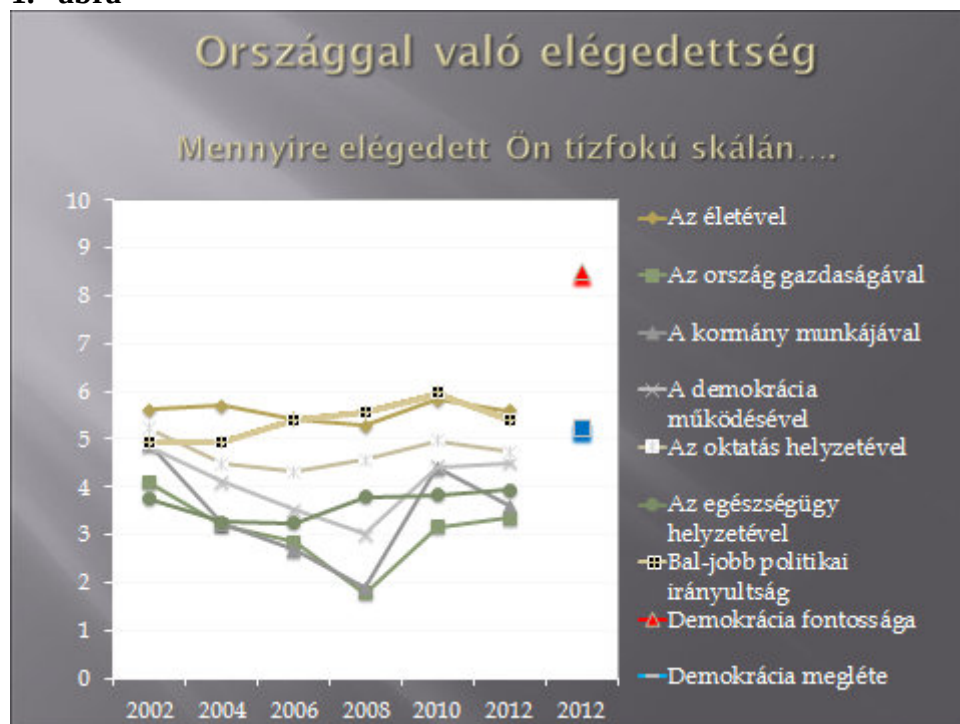
Fülkeforradalmak kora: bizakodó forradalmárok, forrongó bizonytalanok

Jelen tanulmány Róbert Péter 60. születésnapjára készült. Stílusosan a Róbert Péter által 'gondozott' ESS adatbázisok összehasonlító elemzésére, illetve különös tekintettel az ESS hatodik körének feldolgozása során szerzett tapasztalatokra épül. A tanulmány a demokratikus intézményrendszerrel, a közállapotokkal, a demokratikus működésmóddal, a mindenkori kormányok, de különösen a 2010 óta regnáló kormánnyal kapcsolatos bizalommal, elégedettséggel foglalkozik, fókuszálva azokra a területekre is, ahol a kérdezettek szerint felfeslett a demokrácia szövete. A tanulmány továbbá bemutatja, hogy Magyarországon a közállapotokkal, a kormány munkájával és a demokratikus intézményrendszerrel való elégedettség, valamint a demokratikus működésmód megítélése, a társadalmi státusz és a szubjektív jól-lét (többszintű) dimenziókban milyen tipikus csoportok különíthetők el, és e csoportok milyen pártpreferenciát mutatnak. Emellett a tanulmány különösen fontosnak tartja a több mint 70%-os arányt képviselő bizonytalanok és rejtőzködők tipikus csoportjainak a fenti dimenziókban történő vizsgálatát, annak érdekében, hogy óvatos kísérletet tegyen az ellenzékhez, illetve a kormányhoz való lehetséges csatlakozás megállapítására.

In medias res: elégedettség, bizalom, demokratikus deficit

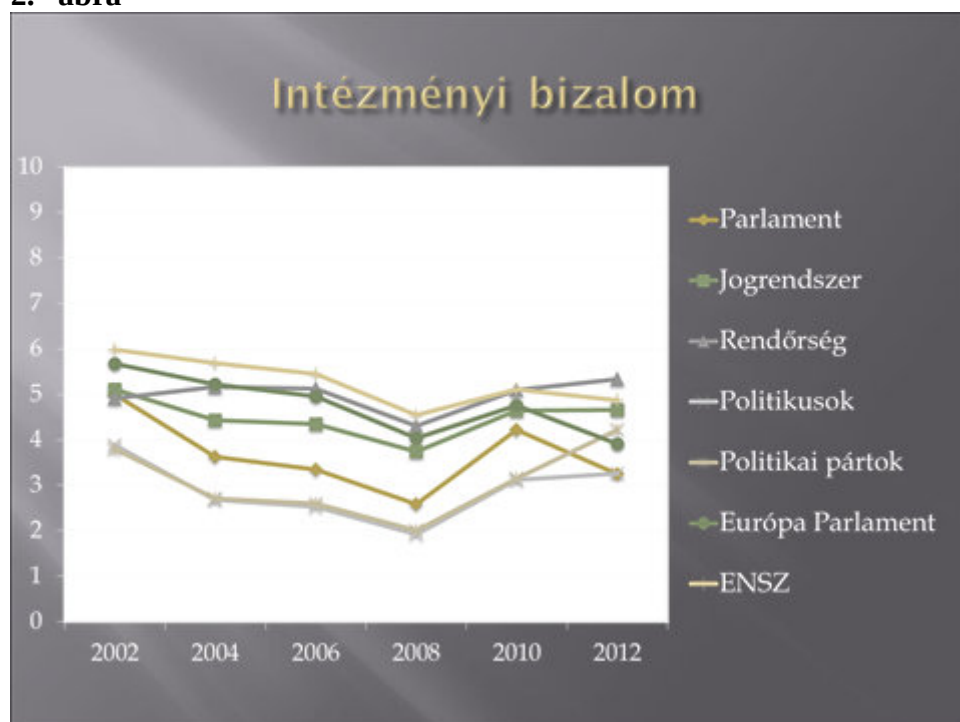
Amennyiben idősorosan vizsgáljuk 2002 óta az ESS adatfelvételeket, megállapíthatjuk, hogy a magyarok 2002 és 2004 között inkább stagnálva, 2004 és 2008 között egyre csökkenő mértékben voltak elégedettek az életükkel. Ez az érték 2010-ben öt éves csúcspontra (5,83) ugrott, majd 2012-re újabb visszaesés tapasztalható. Hasonló a helyzet az ország gazdaságának megítélésével, ahol a 2008-as 1,78-as mélypont után 2012-ig 3,35-re emelkedett az átlagos elégedettségi szint, amely még mindig rendkívül alacsony egy tízfokú skálán mérve. A kormány munkájával kapcsolatos elégedettség 2002 óta folyamatosan csökkenő tendencia mellett a 2008-as 1,88-as szintről 2010-re 4,39-re ugrott, majd 2012-re 3,61-re csökkent. A demokrácia működésével kapcsolatos elégedettség 2008 óta folyamatosan nő, 2010 óta 4,4 és 4,5 között stagnál. Hasonló a helyzet az oktatás és az egészségügy helyzetmegítélését illetően, annyi különbséggel, hogy az oktatás helyzetének megítélése a 2010-es közel 5-ös szintről 2012-re 4,73-ra csökkent, míg az egészségügy helyzetével való elégedettség 2004 óta folyamatosan növekszik, ugyanakkor jelenleg a még mindig kifejezetten alacsony 3,94-es átlagos értéket éri csak el egy tízfokú skálán. 2010-ig folyamatos, lassú jobbratolódás figyelhető meg a magyar társadalomban, azonban 2012-re ez a 2010-es 5,8-as csúcsponttól, 5,41-re csökkent. A demokráciát az emberek egy tízfokú skálán átlagosan 8,51-es szinten tartják fontosnak, azonban az országot egy hasonló skálán csak 5,25-ös átlagpontszám mentén tartják demokratikusnak. Az átlagos demokratikus deficit szintje tehát 3,26 pont.

1. ábra

A Parlamentbe vetett bizalom 2008-ig folyamatosan csökkent, majd 2010-ben 4,22-re ‘ugrott’, azonban 2012-re ez az érték 3,24-re zuhant. A jogrendszerbe vetett bizalom 2010 óta a 4,6-os értéken stagnál, a rendőrség a 2008-as (4,3) mélypont után folyamatosan növekszik, 2012-ben 5,3-as szinten állt. A politikusok megítélésének 1,9-es 2008-as mélypontja után 2012-ben a még mindig rendkívül alacsony 3,26-os szintet éri el, míg a politikai pártok megítélése 2010 óta több mint egy pontot javult, 2012-ben 4,2-n állt. Az ENSZ és az EP népszerűsége is csökkent 2010 óta: az ENSZ 4,9, míg az EP 3,9 körüli elégedettség-értékeket vesz fel.

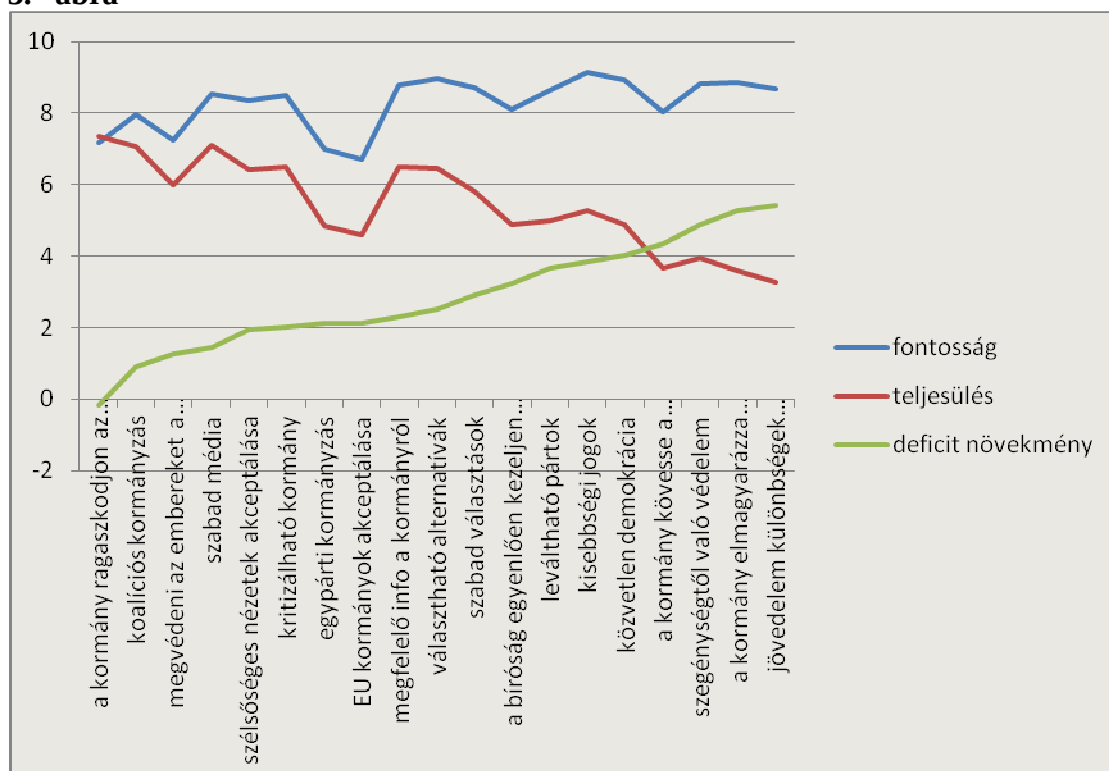
2. ábra

Az emberekbe vetett bizalom 2008 óta folyamatosan növekszik, de még mindig a nagyon alacsony 5-ös közeli értéket súrolja. A politikai érdeklődés szintje gyakorlatilag 2002 óta folyamatosan csökken, 2010 óta a csökkenés azonban látványos: 2,2-ről 1,9-re egy négyfokú skálán. A magyar nemzetiségűek bevándorlásának támogatása növekedett, míg a többi náció bevándorlásával szembeni tolerancia nagyon lassú csökkenést mutat. 2008 óta lassan növekszik a bevándorlók akkénti megítélése is, miszerint a bevándorlás jó a gazdaságnak, gazdagítja a kultúrát és jobb helyé válik tőle az ország, ami valószínűleg a magyar nemzetiségűek bevándorlására vonatkozik.

A következő ábra azt mutatja be, hogy a kérdezettek szerint a különböző, a demokratikus működésre jellemző tulajdonságok mennyire fontosak, mennyiben teljesülnek az országban és mekkora ezek különbsége, vagyis a demokratikus deficit mértéke hány pontot ér el egy tízfokú skálán.

3. ábra

Az emberek a jogegyenlőséget tekintik a legfontosabbnak a demokráciában, ezt követi a választható politikai alternatívák fontossága, a közvetlen demokrácia igénye, majd a kormánytól kapható információk megfelelősége és még sorolhatnánk, ahogyan a 3. táblázatból kiolvasható. Azonban a demokratikus deficit szintjének növekedése fontosabb sorrendre világít rá. Eszerint a kormány túlságosan is ragaszkodik az elképzeléseikhez, jobban, mint amennyire azt fontosnak gondolnák a kérdezettek: itt nem is demokratikus deficit, hanem szufficit alakul ki. Ahogyan láthatjuk, a szabad média fontossága és megléte közötti különbség majdnem másfél pont, ennél is nagyobb a deficit a kormány bírálhatósága tekintetében, és komoly kritika éri a pártokat a téren, hogy nem nyújtanak választható alternatívát; a szabad választások megkérdőjelezése vonatkozásában a deficit már megközelíti a tízfokú skálán a 3 pontot. Ennél is súlyosabbnak ítélik meg a kérdezettek azt, hogy véleményük szerint a bíróságok nem egyformán kezelik az embereket, hogy nem érzik leválthatónak a kormánypártokat, hogy a kisebbségi jogok nem érvényesülnek megfelelőképpen, illetve a népszavazások elmaradnak és a népakarat teljesülése csorbát szenved. A legsúlyosabb deficit

a magyar demokráciában a kérdezettek szerint az állam jövedelem-egyenlősítő, és a szegénységtől a szociális hálón keresztül megóvó szerepének megroppanásán alapul, illetve azon, hogy a kormány nem tájékoztatja a polgárait a döntései okairól.

Amennyiben indexáljuk a fontosság és a teljesülés változóit, kiszámíthatjuk a korrigált demokratikus deficit index átlagát. E szerint a korábban bemutatott 3,26-os érték a korrigált mutatóval 3,58-ra növekszik.

Drukkerek és ellendrukkerek: a magyar társadalom stratifikációja

Annak érdekében, hogy a magyar társadalomban (és a későbbiekben a bizonytalan és rejtőzködő szavazók almintáján) tipikus csoportokat hozhassunk létre a közállapotokkal, a kormány munkájával és a demokratikus intézményrendszerrel való elégedettség, valamint a demokratikus működésmód megítélése, a társadalmi státusz és a szubjektív jól-lét mentén, k-means klaszter-analíziseket futtattunk. Ehhez az alábbi változókból létrehozott főkomponenseket használtuk fel:

- Intézményi bizalom: Mennyire bízik a parlamentben, a jogrendszerben, a rendőrségben, a politikusokban, a politikai pártokban? (megmagyarázott variancia a teljes mintán: 69%; a bizonytalanok és rejtőzködők almintáján: 69%).
- Bizalom a kormány munkájában, az általános állapotokban: Mennyire elégedett az ország gazdaságával, a kormány munkájával, a demokrácia működésével, az oktatás és az egészségügy helyzetével? (megmagyarázott variancia a teljes mintán: 65%; a bizonytalanok és rejtőzködők almintáján: 64%).
- Szólás, média és választási szabadság: Mennyire ért egyet azzal, hogy a választások szabadok és tisztességesek, hogy az ellenzéki pártok szabadon bírálhatják a kormányt, hogy a média szabadon bírálhatja a kormányt, hogy a bárki szabadon kifejezheti a véleményét, még ha az szélsőséges is? (megmagyarázott variancia a teljes mintán: 60%; a bizonytalanok és rejtőzködők almintáján: 59%).
- Egyenlő bánásmód a bíróságon, szegények, kisebbségek védelme: Mennyire ért egyet azzal, hogy a kisebbségi csoportok jogai biztosítottak, hogy a bíróságok mindenki egyenlően kezelnek, hogy a kormány mindenkit megóv a szegénységtől, hogy a kormány intézkedéseket hoz a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentése érdekében? (megmagyarázott variancia a teljes mintán: 67%; a bizonytalanok és rejtőzködők almintáján: 67%).
- A kormány figyelembe veszi az emberek véleményét: Mennyire ért egyet azzal, hogy az emberek többségének véleményét figyelembe véve a kormány megváltoztatja a politikáját, hogy a kormány megindokolja döntéseit a választóknak, hogy a polgárok akarata érvényesül azáltal, hogy népszavazáson dönthetnek a legfőbb ügyekben? (megmagyarázott variancia a teljes mintán: 62%; a bizonytalanok és rejtőzködők almintáján: 62%).
- Boldog, elégedett, egészséges: Mennyire elégedett az életével, mennyire érzi magát boldognak, milyennek érzi az egészségi állapotát? (megmagyarázott variancia a teljes mintán: 65%; a bizonytalanok és rejtőzködők almintáján: 65%).
- Megbecsültség és önbizalom: Mennyire érzi úgy, hogy az emberek tisztelik, hogy megbecsülik a közel álló emberek, hogy megbecsüli a körülötte lévő világot? (megmagyarázott variancia a teljes mintán: 66%; a bizonytalanok és rejtőzködők almintáján: 66%).
- A tevékenysége érdekli, leköti, lelkes: Milyen gyakran érzi úgy, hogy érdekli, leköti, amit csinál, hogy lelkesedéssel csinálja? (megmagyarázott variancia a teljes mintán: 91%; a bizonytalanok és rejtőzködők almintáján: 91%).

1. táblázat: végső klaszter középpontok

	klaszterek					
	1-deprivált	2- ideológia-orientált rendszerigazoló	3-magas státuszú kiábrándult	4-alacsony státuszú kiábrándult	5-fatalista rendszerigazoló	6-nyertes
intézményi bizalom	-,87383	1,04049	-,51657	-,47973	,23037	,44904
bizalom a kormány munkájában, az általános állapotokban	-,86529	1,18129	-,85198	-,45249	,20174	,53158
szólás, média és választási szabadság	-,86603	,77110	-1,31835	,18956	,17127	,48857
egyenlő bánásmód a bíróságon, szegények, kisebbségek védelme	-,83159	1,20196	-1,08725	-,43236	,49504	,44059
a kormány figyelembe veszi az emberek véleményét	-,79036	1,36676	-,95597	-,41337	,52917	,59980
iskolai végzettség	-,44533	-,35315	,52880	-,44784	-,36947	1,26671
nettó jövedelem	-,70481	-,03698	,60190	-,36511	-,29143	1,09301
boldog, elégedett, egészséges	-1,18757	,53801	,27275	-,06885	-,43492	,75762
megbecsültség és önbizalom	-1,21418	,36205	,44090	,41782	-,79660	,45512
a tevékenysége érdekli, lelkes	-1,28587	,34391	,51642	,50771	-,90583	,52584

1. A deprivált csoport a társadalom 14%-át teszi ki. Jellemző rájuk a konzisztensen alacsony státusz, és az ahhoz kapcsolódó boldogtalanság, elégedetlenség, igazságtalanság-érzés és érdektelenség, az általános kiábrándultság a demokratikus intézményrendszerből, a kormány munkájából, a közállapotokból. Úgy érzik, nincsen szólás-, vélemény- és választási szabadság, az embereket nem kezeli egyenlően az intézményrendszer, a szegények és kisebbségek érdekeit, jogait senki nem tartja szem előtt, és a kormányt nem érdekli az emberek véleménye. A depriváltak csoportja a legidősebb csoport, ők helyezik legalacsonyabbra magukat a társadalmi ranglétrán és legnagyobb arányban ők érzik saját bőrükön a kirekesztést is. A bal-jobb politikai skálán inkább középre, kissé balra helyezik magukat, a demokratikus kormányzást átlagosan 8,11 pont értéken tartják fontosnak, de az országot csupán átlagosan 3,45-ös szinten érzékelik demokratikusnak, vagyis a demokratikus deficit a körökben az egyik legmagasabb: 4,66 pont, a korrigált érték azonban jóval magasabb, 5,3 pont. Az emberekbe vetett bizalmuk az adatok szerint a legalacsonyabb, csakúgy, mint a nemzetközi szervezetek iránti szimpátiájuk. Társadalmi tőkéjük, baráti kapcsolataik gyengék, bevándorlás-ellenesek, gyakran depresszívek, nem vallásgyakorlók. A depriváltak 87%-a pártpreferenciáját illetően bizonytalan és/vagy rejtőzködő, közel 8%-uk a demokratikus ellenzék valamely pártját támogatná. A kormánypártok majd a teljes támogatottságukat elvesztették a depriváltak körében, illetve e csoport tagjainak jó része a bizonytalanok és/vagy a rejtőzködők közé menekült. Mindenesetre 24%-ról 2%-ra csökkent két év alatt a kormánypártok irányában vállalt, bevallott támogatottság a körökben. A depriváltak csupán 32%-a dolgozik, ugyanennyien nyugdíjasok, 16%-uk munkanélküli. A depriváltak csoportjába tartozó munkavállalók a legelégedetlenebbek a munkájukkal, a munka és a szabadidő egyensúlyával, a munkahelyi döntési autonómiájukkal és a munkahelyi participációval. Foglalkozási presztízspontjuk és társadalmi-gazdasági státuszuk alacsony (Treiman: 33,5; ISEI – társadalmi-gazdasági státusz: 29,1).

2. Az ideológia-orientált rendszerigazoló csoport⁶⁶ (18%) alacsony státusza ellenére jól érzi magát a bőrében ('elégedettnek akar látszani') és kiemelkedően bízik az újonnan kialakított intézményrendszerben, a sajtó- és szólásszabadságban, a kormány munkájában és a kormány emberek iránti elkötelezettségében. Saját és csoport érdekei ellenére úgy gondolja, hogy az alacsonyabb státuszúak érdekei és jogai is érvényesülnek, a kormány megvédi az embereket a szegénységtől és intézkedéseket hoz a jövedelemkülönbségek csökkentése érdekében: mindenki azt kapja, amit érdemel.

Az ideológia-orientált rendszerigazolók az átlag körül helyezik el önmagukat a társadalmi ranglétrán, ők az összes csoport közül a leginkább jobboldaliak, az átlagnál sokkal elégedettebbek az életükkel, a demokrácia fontosságát egy tízfokú skálán 8,4-es szinten ítélik meg, az országot pedig 7,25-re pontozzák, vagyis köztük a legalacsonyabb a demokratikus deficit, csupán 1,15 pont. Az ideológia-orientált rendszerigazolók emberekbe – csakúgy, mint a nemzetközi szervezetekbe – vetett bizalma magas, támogatják a bevándorlást, társadalmi tőkéjük megfelelőnek mondható. Az ideológia-orientált rendszerigazolók abszolút többsége (57%) ugyanakkor a bizonytalanok és/vagy rejtőzködők közé tartozik, több mint egyharmaduk (36%) Fidesz-KDNP szavazó (2010-ben ez az arány 45% volt), csupán 5%-uk voksolt volna 2012-ben a demokratikus ellenzékre és alig 3%-uk a Jobbikra. Megfigyelhető, hogy az összes csoport közül az ideológia-orientált rendszerigazolók között a legkisebb a bizonytalanok aránya, és messze a legnagyobb a kormánypártok, vagyis az új rendszer mellett elkötelezettek aránya. Az e csoportba tartozók kifejezetten vallásosaknak tekinthetők. Az ideológia-orientált rendszerigazolók 42%-a dolgozik, 14%-uk tanul, közel 30%-uk nyugdíjas és 5-6%-uk munkanélküli. A dolgozó ideológia-orientált rendszerigazolók az átlagnál elégedettebbek a munkájukkal, az átlagnál jóval elégedettebbek a munka és a szabadidő közti egyensúllyal, az átlaghoz közeli szinten a munkahelyi autonómiával és átlag feletti szinten a munkahelyi participációval. Foglalkozási presztízspontjuk és társadalmi-gazdasági státuszuk átlag alatti (Treiman: 35,6; ISEI – társadalmi-gazdasági státusz: 32,6).

3. A magas státuszú kiábrándultak (13%) megtalálják az örömet a saját életükben, de a kormány munkájával, a demokratikus intézményrendszer működésével, a közállapotokkal, az egyenlősítéssel, a szólásszabadsággal, vagy az emberi jogok és a szegények védelmével, az egyenlő bánásmóddal, a kormány emberek iránti elkötelezettségével rendkívül elégedetlenek.

Az ebbe a csoportba tartozó kérdezettek az átlagnál fiatalabbak (43 évesek), 53%-uk nő, az átlagnál magasabbra helyezik magukat a társadalmi ranglétrán, az életükkel az átlagnál egy kissé elégedettebbek, és ez a klaszter a politikai térben a leginkább balra húzó csoport. A demokráciát egy tízfokú skálán 9,08-ra értékelik, ugyanakkor rendkívül elégedetlenek a demokratikus viszonyokkal (3,75). A demokratikus deficit szintje az összes csoport közül körükben a legmagasabb 5,33 pont, de a korrigált érték még ennél is riasztóbb képet fest:

⁶⁶ A fő hangsúlyokat lásd vastagítva: „A rendszerigazolás különféle formái alapvetően három dimenziót alkotnak. Az első a rendszer fenntartását és legitimitását szolgáló ideológiák alátámasztása, a második a társadalmi rendszer igazságtalanságának tagadása, a harmadik egy nagyobb rendszerbe való tartozás transzcendens vágya. A rendszerlegitimáció klasszikus formája egyaránt **megnyilvánulhat a status quo alátámasztásában („szükséges, igazságos, legitim egyenlőtlenség”), valamint egy külső csoport preferálásában („domináns csoportok tagjai megérdemelten töltenek be pozíciókat”).** A rendszer igazságtalanságának tagadása egyfajta fatalista beállítódást vetít előre („nincs jobb alternatíva”, „nem az állam dolga a megoldás” – amely az egyenlőségtől való félelmet, a változásokkal szembeni ellenállást, valamint a jövedelmi egyenlősítés ellenzését foglalja magába. A harmadik rendszerlegitimáló kategória, a biztonságkeresés által motivált (transzcendens) vágy, egy nagyobb, az egyént túlélő rendszerhez tartozás igényében, és ezzel együtt a biztonságra törekvésben ragadható meg”. Grajczjár István – Ádám Zsuzsanna: A Jobbik rendszer-ellenességének sikere? Az alacsony státuszú rendszerigazolók radikalizációja Magyarországon In Grajczjár István szerk. *Semmit, ami van: A nemzeti radikalizmus új hulláma.* Wunderlich Kiadó, megjelenés alatt. Lásd erről még: Jost, John T. 2003 *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája.* Osiris Kiadó, Budapest.

- 6,3 pont. Az e csoportba tartozók a nemzetközi szervezetekben (véltetően már) nem bíznak, nem vallásgyakorlók, életszemléletük azonban egyáltalán nem depresszív. A magas státuszú kiábrándultak 77%-a bizonytalan és/vagy rejtőzködő, a demokratikus ellenzékre a kérdés időpontjában 16%-uk szavazott volna (2010-ben még 25%-uk), míg a kormánypártokra és a Jobbikra 3-3%. A kormánypártok majd a teljes támogatottságukat elvesztették e csoportban, illetve e csoport tagjainak jó része a bizonytalanok és/vagy a rejtőzködők közé menekült. Mindenesetre 18%-ról 3%-ra csökkent két év alatt a kormánypártok irányában vállalt támogatottság a körökben. Az e csoportba tartozók 61%-a dolgozik, 8%-uk tanul, ugyanennyien munkanélküliek, 18%-uk nyugdíjas. A magas státuszú kiábrándultak csoportjába tartozó munkavállalók kifejezetten elégedettek a munkájukkal, a munkahelyi autonómiájukkal és a participációval, azonban a munka és a szabadidő közti egyensúllyal csak átlagosan elégedettek. Foglalkozási presztízspontjuk és társadalmi-gazdasági státuszuk átlag feletti (Treiman: 41,9; ISEI – társadalmi-gazdasági státusz: 43,7).
4. Az alacsony státuszú kiábrándultak (22%) inkább elégedetlenek az életükkel, annak ellenére, hogy megtalálják az örömet saját életükben, azonban az előző csoporthoz hasonlóan rendkívül kritikusak a közállapotokkal kapcsolatban, az egyetlen kivételt a szólásszabadsággal kapcsolatos viszonylagos elégedettség jelenti. A társadalmi ranglétrán való önelhelyezésük átlagos, az élettel való elégedettségük valamivel az átlag alatti, az átlaghoz képest inkább balra helyezkednek el a jobb-bal politikai spektrumon. Az alacsony státuszú kiábrándultak fontosnak tartják a demokráciát (8,66%), de az országot nem igazán tartják demokratikusnak (4,35). A demokratikus deficit szintje ebben a csoportban 4,31 pont. Az e csoportba tartozók kevésbé bíznak más emberekben és a nemzetközi szervezetekben, nem támogatják a bevándorlást, ugyanakkor életszemléletükre nem jellemző a depresszivitás. Az e csoportba tartozók háromnegyede a bizonytalanok és/vagy rejtőzködők közé tartozik, 10%-uk a kormánypártokat (2010-ben még 31%-uk), 11%-uk a demokratikus ellenzék (2010-ben még 16%-uk) támogatta volna a kérdés időpontjában. Az alacsony státuszú kiábrándultak 41%-a dolgozik, 8%-uk munkanélküli, egytizedük tanul, 27%-uk nyugdíjas. Az ebbe a csoportba tartozó munkavállalók az átlagnál valamivel elégedettebbek a munkájukkal, azonban a munkahelyi participációval, az autonómiával és a munka-szabadidő egyensúllyal az átlagnál elégedetlenebbek. Foglalkozási presztízspontjuk és társadalmi-gazdasági státuszuk alacsony (Treiman: 34,8; ISEI – társadalmi-gazdasági státusz: 30,7).
5. A fatalista rendszerigazolók⁶⁷ (16%) a saját életükkel, megbecsültségükkel rendkívül elégedetlenek, ugyanakkor a közállapotokat jónak, támogatandónak tartják. Saját- és

⁶⁷ Ahogyan ezt már ideológia-orientált rendszerigazoló csoportnál említettük, bár más hangsúllyal: „A rendszerigazolás különféle formái alapvetően három dimenziót alkotnak. Az első a rendszer fenntartását és legitimitását szolgáló ideológiák alátámasztása, a második a társadalmi rendszer igazságtalanságának tagadása, a harmadik egy nagyobb rendszerbe való tartozás transzcendens vágya. A rendszerlegitimáció klasszikus formája egyaránt megnyilvánulhat a status quo alátámasztásában („szükséges, igazságos, legitim egyenlőtlenség”), valamint egy külső csoport preferálásában („domináns csoportok tagjai megérdemelten töltenek be pozíciókat”). A rendszer igazságtalanságának tagadása egyfajta fatalista beállítódást vetít előre („nincs jobb alternatíva”, „nem az állam dolga a megoldás”) – amely az egyenlőségtől való félelmet, a változásokkal szembeni ellenállást, valamint a jövedelmi egyenlősítés ellenzését foglalja magába. A harmadik rendszerlegitimáló kategória, a biztonságkeresés által motivált (transzcendens) vágy, egy nagyobb, az egyént túlélő rendszerhez tartozás igényében, és ezzel együtt a biztonságra törekvésben ragadható meg”. Továbbá erre a csoportra jellemző lehet a Merton-i értelemben vett ritualizmus: „a rituálisan alkalmazkodó egyénekre a biztonságra törekvés, a ‘megelégszem annyival, amim van’ attitűdje jellemző. A kulturális célok elől való menekülés magánúton zajlik a társadalmi normák és a biztonság, a bevett rutinok alkalmazása mellett”. Grajczár István – Ádám Zsuzsanna: A Jobbik rendszer-ellenességének sikere? Az alacsony státuszú rendszerigazolók radikalizációja Magyarországon In Grajczár István (szerk.): *Semmit, ami van: A nemzeti radikalizmus új hulláma*. Wunderlich Kiadó, kézirat (megjelenés alatt), 220-250.

Lásd erről még: Jost, John T. 2003 *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.

csoportérdekeik ellenére úgy gondolják, hogy a szegények és kisebbségek érdekei és jogai is érvényesülnek, a kormány megvédi az embereket a szegénységtől és intézkedéseket hoz a jövedelem-különbségek csökkentése érdekében. Az e csoportba tartozók átlagosan a legidősebb megkérdezettek (51 év). Társadalmi ranglétrán való önelhelyezésük alacsony, a jobb-bal skálán az átlaghoz képest egy picit jobbra helyezkednek el. Az életükkel kevésbé elégedettek, a demokráciát jóval az átlag alatt tartják fontosnak (7,6), a demokrácia teljesülésének szintjét 5,6-ra értékelik, a demokratikus deficit szintje körükben 2 pont. Az emberekbe vetett bizalmuk alacsony, kapcsolat-hálójuk szűk, életszemléletük depresszív. Választói magatartásukat tekintve 77%-uk bizonytalan és/vagy rejtőzködő, 12%-uk a Fidesz-KDNP (2010-ben még 30%-uk), 8%-uk a demokratikus ellenzék (2010-ben 12%-uk), 3%-uk a Jobbik szavazója. A fatalista rendszerigazolók 35%-a dolgozik, 13%-uk munkanélküli, 6%-uk tanul, 35%-uk nyugdíjas. Az e csoportba tartozó munkavállalók elégedetlenek a munkájukkal és a munkahelyi viszonyaikkal (participáció, autonómia, munka és szabadidő egyensúlya). Foglalkozási presztízspontjuk és társadalmi-gazdasági státuszuk átlag alatti (Treiman: 34,9; ISEI – társadalmi-gazdasági státusz: 30,5).

6. A magas státuszú nyertesek (17%) a saját életük dimenzióival és a közállapotokkal is elégedettek. E csoport tagjai az átlagnál fiatalabbak, 43-44 évesek, 61%-uk nő, a társadalmi ranglétrán ők érzik legmagasabban magukat, inkább jobboldaliak, az életükkel elégedettek. A csoportba tartozók demokrácia iránti igénye a legmagasabb (9,18), ugyanakkor az átlagnál demokratikusabbnak is tekintik az országot (6,69). A demokratikus deficit szintje körükben 2,49 pont. Az emberekbe és a nemzetközi szervezetekbe vetett bizalmuk magas, támogatják a bevándorlást, társadalmi tőkéjük kifejezetten jó, a világot optimistán szemlélik, és általában nem vallásgyakorlók. Közel kétharmaduk bizonytalan és/vagy rejtőzködő (64%), 24%-uk támogatta volna a kormánypártokat a megkérdezés idején (2010-ben még csak 20%-uk), 8%-uk a demokratikus ellenzék (2010-ben 14%-uk) és 4%-uk a Jobbikot. A nyertesek több mint kétharmada dolgozik, 7%-uk tanul, 16%-uk nyugdíjas és csupán 1,5%-uk munkanélküli. A nyertesek kiemelkedően elégedettek a munkájukkal és a munkahelyi viszonyaikkal (autonómia és participáció, munka és a szabadidő egyensúlya). Foglalkozási presztízspontjuk és társadalmi-gazdasági státuszuk egyaránt magas (Treiman: 48,4; ISEI – társadalmi-gazdasági státusz: 55)

A pártválasztók és a bizonytalanok/rejtőzködők profilja

Mielőtt nekifognánk a bizonytalanok és rejtőzködők vizsgálatának, ejtsünk pár szót a különböző politikai blokkok támogatóiról. Nem meglepő módon a kormánypártok támogatói az általában elégedettebb, a legjobb anyagi helyzetű, az átlagnál magasabb iskolai végzettségű és státuszú, a közállapotokat jónak megítélő, azt támogató, a demokratikus viszonyokkal és a munkakörülményekkel elégedett (a demokratikus deficit körükben a legalacsonyabb: 1,7 pont, ami a korrigált értékkel egyébként megnövekszik, 2,6 pontra), vallásgyakorló jobboldaliak közül kerülnek ki. Ők támogatják a bevándorlást, elégedettek a nemzetközi szervezetekkel, megfelelő társadalmi tőkével bírnak, önbizalommal tekintenek a jövőbe. A kormánypártok szavazóinak valamivel több mint kétötöde ideológia-orientált rendszerigazoló, 27%-a nyertes, 15%-a alacsony státuszú kiábrándult, 13%-a fatalista rendszerigazoló. A magas státuszú kiábrándultak és a depriváltak aránya elenyésző: 2-3%. A kormánypártiak 45%-a dolgozik, 4%-a tanul, 5%-a munkanélküli és 34%-a nyugdíjas.

A demokratikus ellenzék támogatói átlagosan 57 évesek, a legmagasabb iskolai végzettségük ellenére az átlagnál alacsonyabb státusz-percepcióval rendelkezők, akik jórészt kritikusak a közállapotokkal és a demokratikus működésmóddal (a demokratikus deficit szintje körükben a legnagyobb: 4,49 pont, amely a korrigált értékkel 3,9-re csökken), és akik az életükkel inkább elégedetlenek. A munkaviszonyaikra azonban inkább az elégedettség jellemző. A demokratikus ellenzék szimpatizánsainak csupán 9%-a az ideológia-orientált rendszerigazoló, 14%-a nyertes, 27%-a alacsony státuszú kiábrándult, 12%-a deprivált és 14%-a fatalista rendszerigazoló. A magas státuszú kiábrándultak aránya közöttük azonban magas: 24%. A demokratikus ellenzék támogatóinak kétötöde dolgozik, 5%-a munkanélküli, 47%-a nyugdíjas.

A Jobbik szimpatizánsai a legfiatalabbak (39 évesek), közöttük a legkevesebb a nő (29%), az átlagnál elégedettebbek az anyagi helyzetükkel, a munkaviszonyaikkal (kivéve a döntési autonómiát), a perceptált társadalmi státuszuk az átlagnál magasabb, de az iskolai végzettségük az átlagnál alacsonyabb. Meglepő módon ők tartják legfontosabbnak a demokráciát, a demokratikus deficit szintje körükben kifejezetten magas: 4,1 pont (a korrigált érték 3,7-es szintet mutat). Elutasítják a nemzetközi szervezeteket és a bevándorlást, jó társadalmi tőkével rendelkeznek, inkább ateistának és az élettel megelégedettnek mondhatók, akik elsősorban a demokratikus intézményrendszerben nem bíznak. A Jobbik szimpatizánsai között 15% a depriváltak, 12% az ideológia-orientált rendszerigazolók, 14%-a magas státuszú kiábrándultak, 23% az alacsony státuszú kiábrándultak, 17% a fatalista rendszerigazolók és 20% a nyertesek aránya. A jobbikosok 58%-a dolgozik, 11%-a tanul, 17%-a munkanélküli és 11%-a nyugdíjas.

A bizonytalanoknak és rejtőzködőknek⁶⁸ az átlagnál rosszabb az anyagi helyzetük, rosszabbnak is érzik azt, az iskolai végzettségük valamivel alacsonyabb az átlagnál, elégedetlenebbek a munkájukkal, és a munkahelyi feltételekkel (participáció, autonómia, munka és szabadidő egyensúlya), az életkoruk átlagosan 45 év, 57%-uk nő. E csoport 46%-a dolgozik, egytizede tanul, 9%-a munkanélküli és 23%-a nyugdíjas. Az átlagnál alacsonyabb az önbesorolás alapján a státuszuk a társadalmi ranglétrán (4,44), az átlaghoz (5,4) képest inkább balra tolódnak (5,1), az életükkel kevésbé elégedettek. A demokrácia fontosságát 8,34 pontra értékelik, míg a demokrácia meglétét 4,95-re, azaz 3,39 pont a demokratikus deficit szintje körükben, amelyet a korrigált érték 3,7-re növel. A bizonytalanok és rejtőzködők kevésbé bíznak a demokratikus intézményrendszerben, a kormány munkájában és a közállapotokban, a nemzetközi szervezetekben, úgy érzik, hogy nem teljesül a szólás- és médiaszabadság, továbbá nem bíznak abban, hogy szabad választások következnek, valamint szkeptikusak annak tekintetében, hogy a bíróságok az egyenlő bánásmód követelményét betartanák, illetve, hogy a szegények és a kisebbségek érdekei, jogai és védelme biztosítva lennének.

Ahhoz, hogy a bizonytalanok és rejtőzködők több mint 70%-os tömbjét ne tekintsük homogén masszának, be kell kukkantanunk az átlagok mögé és megvizsgálunk, hogy a csoport hogyan rétegződik.

⁶⁸ A 2010-ben szavazók 62%-a vált bizonytalanná, vagy rejtőzködővé 2012-re, ez utóbbiak több mint egyharmada 2010-ben sem szavazott, ugyanakkor mind a demokratikus ellenzék, mind a kormánypártok, mind a Jobbik szavazói erősen ragaszkodnak pártjukhoz (átlagosan 3,2-3,3 pont egy négyfokú skálán), továbbá aktívnak mondhatók, több mint 90%-uk 2010-ben is szavazott.

2. táblázat: a bizonytalan populáció stratifikációja⁶⁹

	klaszterek					
	1-ideológia-orientált rendszerigazoló	2-alacsony státuszú kiábrándult	3-magas státuszú kiábrándult	4-nyertes	5-fatalista rendszerigazoló	6-deprivált
intézményi bizalom	1,07789	-,74508	-,32796	,30881	,48137	-,72376
bizalom a kormány munkájában, az általános állapotokban	1,23827	-,62626	-,58619	,35918	,44197	-,71483
szólás, média és választási szabadság	,76259	,54614	-1,00610	,39648	,17766	-,81609
egyenlő bánásmód a bíróságon, szegények, kisebbségek védelme	1,22733	-,31516	-,95733	,29480	,67093	-,68394
a kormány figyelembe veszi az emberek véleményét	1,31191	-,40780	-,83478	,48276	,75955	-,66359
iskolai végzettség	-,35335	-,49920	,19674	1,29931	-,29730	-,43122
nettó jövedelem	,05881	-,49379	,27737	1,08795	-,19350	-,64146
boldog, elégedett, egészséges	,56899	-,51040	,37029	,81804	-,27196	-1,08341
megbecsültség és önbizalom	,35217	,23250	,49723	,59161	-,71650	-1,28452
a tevékenysége érdekli, lelkes	,41404	,34608	,55622	,58977	-,82976	-1,34346

Eredményeink szerint a bizonytalanok és rejtőzködők stratifikációja teljes mértékben megfeleltethető a teljes mintán létrehozott klasztereknek, megtaláljuk közöttük a deprivált, az ideológia-orientált rendszerigazoló, az alacsony és magas státuszú kiábrándult, valamint a fatalista rendszerigazoló és nyertes csoportokat is. A klaszterek jellemzésénél csak ismétlésbe bocsátkoznánk, ha újra leírnánk az egyébként irányukban pontosan megfeleltethető jellemzőket, így jellemzésünkénél inkább csak kiegészítésekre szorítkozunk. Természetesen hangsúlyeltolódások vannak és a klasztereket is némiképp eltérő erővel, de minden esetben azonos iránnyal befolyásolják az egyes attitűdök és paraméterek.⁷⁰ Mindenekelőtt indexáljuk a fontosság és a teljesülés változóit, így kiszámíthatjuk a korrigált demokratikus deficit index átlagát a bizonytalanok/rejtőzködők között is. Eszerint a két kérdés különbségeként mért 3,37-os átlagos érték a korrigált mutatóval 3,7-re növekszik.

1. A bizonytalan/rejtőzködő depriváltak csoportja egyértelműen balra húz, mélyen kiábrándultak a jelenlegi demokratikus rendszer-elképzelésből, elégedetlenek a közállapotokkal, státuszuk alacsony, élethelyzetüket rossznak ítélik meg. A demokratikus deficit körükben magas, 4,5 pont (a korrigált érték 5,1). Az emberekbe vetett bizalmuk alacsony, csakúgy, mint a nemzetközi szervezetek iránti szimpátiájuk. Társadalmi tőkéjük, baráti kapcsolataik gyengék, bevándorlás-ellenesek, gyakran depresszívek, nem vallásgyakorlók. Csupán egyharmaduk dolgozik, felülreprezentáltak körükben a munkanélküliek. A depriváltak

⁶⁹ Az ideológia-orientált rendszerigazolók aránya a bizonytalanok és rejtőzködők között 16% (teljes minta: 18%), az alacsony státuszú kiábrándultaké 17% (teljes minta: 22%), a magas státuszú kiábrándultak csoportja 20% (teljes minta: 13%), a nyerteseké 16% (teljes minta: 17%), a fatalista rendszerigazolóké 16% (teljes minta: 16%) és a depriváltaké 15% (teljes minta: 14%).

⁷⁰ Ez az eredmény ugyanakkor túlságosan nagy meglepetést azért nem okoz, mert – mint mondtuk – a bizonytalanok és rejtőzködők a minta valamivel több, mint 70%-át teszik ki.

csoportjába tartozó munkavállalók a legelégedetlenebbek a munkájukkal, a munka és a szabadidő egyensúlyával, a munkahelyi döntési autonómiájukkal és a munkahelyi participációval. Közöttük felülreprezentáltak a magáncégnél dolgozók, de foglalkozási presztízspontjuk és társadalmi-gazdasági státuszuk alacsony (Treiman: 33,5; ISEI – társadalmi-gazdasági státusz: 28,1). A jelenleg bizonytalan/rejtőzködő deprivált szavazókorúak 47%-a saját bevallása szerint 2010-ben nem szavazott.

2. A bizonytalan/rejtőzködő ideológia-orientált rendszerigazolók relatíve alacsony státuszuk ellenére rendkívül elégedettnek mutatják magukat, a demokratikus deficit értéke körükben a legalacsonyabb: 1,25 pont (a korrigált érték 1,38 pont). Többnyire saját és csoport érdekeik ellenére úgy gondolják, hogy a szegényebbek és a kisebbségek érdekei és jogai is érvényesülnek, a kormány megvédi az embereket a szegénységtől és intézkedéseket hoz a jövedelem-különbségek csökkentése érdekében: mindenki azt kapja, amit érdemel. E csoport tagjai erőteljesen vallásgyakorlók, kifejezetten a jobboldal támogatói, az emberekbe és a nemzetközi szervezetekbe vetett bizalmuk magas, támogatják a bevándorlást, társadalmi tőkéjük kielégítő. munkájukkal és munkaviszonyaikkal elégedettek. Kétötödük dolgozik (46%-uk magáncégnél, 22%-uk állami cégnél), közel egyharmaduk nyugdíjas. Foglalkozási presztízspontjuk és társadalmi-gazdasági státuszuk átlag alatti (Treiman: 35,4; ISEI – társadalmi-gazdasági státusz: 32,6), a jelenleg bizonytalan/rejtőzködő ideológia-orientált rendszerigazoló szavazókorúak 40%-a saját bevallása szerint 2010-ben nem szavazott.
3. A bizonytalan/rejtőzködő magas státuszú kiábrándultak a második legjobban balra húzó csoport a depriváltak után. Ők relatíve kedvező helyzetük ellenére rendkívül elégedetlenek a kormány munkájával, a demokrácia állapotával és általában a közállapotokkal. A demokratikus deficit értéke körükben nagyon magas, 4,74 pont (a korrigált index értéke: 5,94 pont). Közel kétharmaduk dolgozik, foglalkozási presztízspontjuk és társadalmi-gazdasági státuszuk valamivel átlag feletti (Treiman: 39,8; ISEI – társadalmi-gazdasági státusz: 40), felülreprezentáltak közöttük az önfoglalkoztatók és több mint 50%-uk magáncégnél dolgozik. A jelenleg bizonytalan/rejtőzködő magas státuszú kiábrándult szavazókorúak 28%-a saját bevallása szerint 2010-ben nem szavazott.
4. A bizonytalan/rejtőzködő alacsony státuszú kiábrándultak a szólásszabadságon kívül minden dimenzióban elégedetlenek a demokrácia állapotával, a kormány munkájával és általában a közállapotokkal, társadalmi ranglétrán való önelhelyezésük és az élettel való elégedettségük az átlag alatti (ugyanakkor megbecsültek, aktívnak érzik magukat), illetve e csoport tagjai inkább balra húznak. A munkával és a munkaviszonyokkal is elégedetlenek, életszemléletükre – a teljes mintától különbözően – már kifejezetten jellemző a depresszivitás. A demokratikus deficit értéke körükben magas, 4,61 pont (a korrigált index értéke: 4,19). Kétötödük dolgozik, alulreprezentáltak közöttük az önfoglalkoztatók. 53%-uk magánvállalatnál dolgozik, de foglalkozási presztízspontjuk és társadalmi-gazdasági státuszuk alacsony (Treiman: 32,8; ISEI – társadalmi-gazdasági státusz: 28,7). A jelenleg bizonytalan/rejtőzködő alacsony státuszú kiábrándult szavazókorúak 37%-a saját bevallása szerint 2010-ben nem szavazott.
5. A bizonytalan/rejtőzködő fatalista rendszerigazolók a depriváltak mellett a legidősebbek, munkájukkal elégedetlenek, de az autonómiájuk jobb az átlagnál. Az e csoportba tartozók alacsony státuszúak, a saját életükkel, megbecsültségükkel rendkívül elégedetlenek, ugyanakkor a közállapotokat jónak, támogatandónak tartják, olyannyira, hogy a demokratikus deficit értéke körükben csupán 1,71 pont (a korrigált érték pedig 1,68 pont). A demokráciát az átlagnál kevésbé tartják fontosnak, az emberekbe vetett bizalmuk alacsony, kapcsolathálójuk szűk, életszemléletük depresszív. Valamivel több mint egyharmaduk dolgozik, ugyanennyi a nyugdíjas közöttük, felülreprezentáltak azonban a munkanélküliek is soraikban. Alulreprezentáltak közöttük a kormányzati, önkormányzati

szférában dolgozók, felülreprezentáltak közöttük az állami vállalatnál dolgozók, ugyanakkor összességében 56%-uk magánvállalatnál dolgozik. Foglalkozási presztízspontjuk és társadalmi-gazdasági státuszuk átlag alatti (Treiman: 35,7; ISEI – társadalmi-gazdasági státusz: 32,3). A jelenleg bizonytalan/rejtőzködő fatalista rendszerigazolók szavazókorúak 40%-a saját bevallása szerint 2010-ben nem szavazott.

6. A bizonytalan/rejtőzködő nyertesek átlagosan 40 évesek, 64%-uk nő, inkább jobboldaliak, a saját életük dimenzióival és a közállapotokkal is elégedettek, a demokratikus deficit értéke körükben 3,11 pont (a korrigált érték pedig 2,71 pont). A legjobb munkaerő-piaci kondícióval rendelkező csoport (több, mint kétharmaduk dolgozik), felülreprezentáltak közöttük a kormányzati és önkormányzati, valamint az egyéb közszférában dolgozók, pusztán 41%-uk dolgozik magánvállalatnál, ugyanakkor 9%-uk önfoglalkoztató. Foglalkozási presztízspontjuk és társadalmi-gazdasági státuszuk egyaránt magas (Treiman: 49; ISEI – társadalmi-gazdasági státusz: 56). A jelenleg bizonytalan/rejtőzködő nyertes szavazókorúak 28%-a saját bevallása szerint 2010-ben nem szavazott.

Összefoglalás és óvatos konklúzió

A magyar társadalom az elmúlt évtizedben folyamatosan anómikus tüneteket mutat, az emberek bizalmatlanul tekintenek egymásra, a demokratikus intézményekre, az ország társadalmi-gazdasági 'teljesítő-képességére', a demokratikus viszonyokra, általában a közállapotokra, így a mindenkori kormányok munkájára is. A 2008-ban a világgazdasági válság idején mélypontjára jutó kiábrándultságot és szkepticizmust 2010-ben óriási várakozás váltotta fel, amely után azonban nem tapasztalható javulás, sokkal inkább pesszimizmus és/vagy stagnálás. A nagy változásokba vetett bizalom megropppanása elsősorban gazdasági/megélhetési jellegű: a legnagyobb deficitet a társadalom normális működése szempontjából az emberek abban látják, hogy a jelenlegi kormány nem csökkenti a jövedelmi egyenlőtlenségeket, nem tesz erőfeszítéseket annak érdekében, hogy valós és hihető érveket sorakoztasson fel döntései igazolására.

A választók óriási problémaként kezelik azt is, hogy az állam nem csak a szegénységtől nem óvja meg a polgárait, hanem a kedvezőtlenebb helyzetűeket nem is kezeli egyenrangúként, az egyenlő bánásmód elve nemhogy nem érvényesül, de a kormány és a politikai elit 'büntethetőségének', leválthatóságának lehetősége is komoly veszélybe kerül azáltal, hogy a 2014-es választások eredménye a kérdezettek jelentős része szerint megkérdőjelezhetővé válhat.

Többek között a bizalmatlanság, a kiábrándultság és vélhetően az egzisztenciális félelem következtében a 2010-ben még szavazók 62%-a vált bizonytalanná, és/vagy rejtőzködővé 2012-re, ugyanakkor fontos megemlítenünk, hogy ez utóbbiak több mint egyharmada 2010-ben sem szavazott. Mind a demokratikus ellenzék, mind a kormánypártok, mind a Jobbik jelentős mennyiségű 'nyílt szimpátiát' mutató választót veszített, azonban azt is fontos megjegyeznünk, hogy a szimpátiájukat vállaló szavazók a kérdés időpontjában még erősen ragaszkodtak pártjukhoz (átlagosan 3,2-3,3 pont egy négyfokú skálán), továbbá aktívnak voltak mondhatók: több mint 90%-uk 2010-ben is szavazott.

Mind a teljes mintán, mind a bizonytalanok/rejtőzködők almintáján sikerült létrehozni tipikus csoportokat. A bizonytalanok/rejtőzködők közül legfőbb jellemzőik alapján a depriváltak, a magas és az alacsony státuszú kiábrándultak vélhetően főként a demokratikus ellenzéki pártokra, míg a nyertesek és a rendszerigazoló csoportok főként a kormánypártokra fognak szavazni, amennyiben elmennek voksolni.

Minden klaszterben a legnagyobb arányban olyanokat találunk, akik a bal-jobb politikai skálán középre, az 5-ös szintet megcélozva helyezték el magukat. Azonban a bizony-

talán/rejtőzködő depriváltak között nagyobb arányban találunk baloldaliakat, és amint korábban láttuk az e klaszterbe tartozók messzemenően elégedetlenek a közállapotokkal, státuszuk alacsony, élethelyzetüket rossznak ítélik meg, a demokratikus deficit szintje körükben nagyon magas.

A bizonytalan/rejtőzködő alacsony státuszú kiábrándultak a szólásszabadságot kivéve elégedetlenek a közállapotokkal, státuszuk alacsony, munkájukkal elégedetlenek, életszemléletük depresszív, a demokratikus deficit szintje körükben magas, köztük nagyobb arányban találunk baloldaliakat is.

A bizonytalan/rejtőzködő magas státuszú kiábrándultak jó helyzetük ellenére rendkívül elégedetlenek a közállapotokkal, a demokratikus deficit szintje körükben nagyon magas, jóval nagyobb arányban baloldaliak.

Ezzel szemben a bizonytalan/rejtőzködő ideológia-orientált rendszerigazolók relatíve alacsony státuszuk ellenére is a leginkább elégedettek a közállapotokkal, demokratikus deficit szintjük nagyon alacsony, egyértelműen felülreprezentáltak körükben a jobboldaliak.

A bizonytalan/rejtőzködő nyertesek elégedettek az életükkel és a közállapotokkal, státuszuk magas, demokratikus deficit szintjük közepes, felülreprezentáltak körükben a jobboldaliak.

A bizonytalan/rejtőzködő fatalista rendszerigazolók között szintén több a jobboldali orientációjú szavazó, alacsony státuszuk és kifejezetten rossz élethelyzetük, depresszív életszemléletük, rossz munkaerő-piaci pozícióik ellenére (amit ki kell egészítenünk azzal, hogy sok közöttük a nyugdíjas és a munkanélküli is) a közállapotokkal elégedettek, a demokratikus deficit szintje körükben a második legalacsonyabb.

Amennyiben óvatos becslésekbe, vagy inkább spekulációkba bocsátkozunk (inkább ez utóbbira ad lehetőséget a bizonytalanok/rejtőzködők almintája) a bizonytalanok/rejtőzködők 2010-es választói magatartását minimum alapnak véve azt mondhatnánk, hogy a bizonytalanok/rejtőzködők közül a nyertesek 28%-a, a fatalista rendszerigazolók 40%-a, az alacsony státuszú kiábrándultak 37%-a, a magas státuszú kiábrándultak 28%-a, az ideológia-orientált rendszerigazolók 40%-a és a depriváltak 47%-a vélhetően nem menne el szavazni.

Azzal a gondolattal is eljátszhatnánk, hogy a kormánypártok támogatói összejöhetnek egyrészt a teljes mintában a szimpátiájukat vállaló nyertesek 24%-ából, a fatalista rendszerigazolók 12%-ából, az alacsony státuszú kiábrándultak 10%-ából, a magas státuszú kiábrándultak 3%-ából, az ideológia-orientált rendszerigazolók 36%-ából és a depriváltak 2%-ából. Ez összesen 302 szavazót jelentene a kormánypártoknak a teljes mintában.

A demokratikus ellenzék támogatói összejöhetnének egyrészt a teljes mintában a szimpátiájukat vállaló nyertesek 8%-ából, a fatalista rendszerigazolók 8%-ából, az alacsony státuszú kiábrándultak 11%-ából, a magas státuszú kiábrándultak 16%-ából, az ideológia-orientált rendszerigazolók 3%-ából és a depriváltak 8%-ából. Ez összesen 183 szavazót jelentene a demokratikus ellenzéknek a teljes mintában.⁷¹

Amennyiben a bal-jobb politikai spektrumban való önelhelyezést vesszük alapul, és az egyes klaszterekben az 5-ös alatti önelhelyezést mutatókat a baloldalhoz, az 5-ös felettieket a jobboldalhoz soroljuk, és csak a pontosan 5-ös besorolású depriváltakat, alacsony- és magas státuszú kiábrándultakat soroljuk egyöntetűen a bal, míg a nyertes és rendszerigazoló 5-ös besorolásúakat a jobboldalhoz, akkor a 2010-es választói magatartást is figyelembe véve (azaz, hogy melyik klaszterből milyen arányban mentek el a legutóbbi választásokon szavazni) a nyílt pártszimpátiájú szavazókkal együtt a baloldalnak 667, míg a Jobbikkal összemosott jobboldalnak 749 szavazója lenne. Közülük egyrészt majdnem biztosan levonhatjuk a 66

⁷¹ A Jobbik támogatói összejöhetnének egyrészt a teljes mintában szimpátiájukat vállaló depriváltak 2%-ából, ideológia-orientált rendszerigazolók 3%-ából, a magas státuszú kiábrándultak 3%-ából, az alacsony státuszú kiábrándultak 2%-ából, a fatalista rendszerigazolók 3%-ából, a nyertesek 4%-ából. Ez mindösszesen 66 főt jelentene. A Jobbik rejtőzködő választóit szinte lehetetlen azonosítani, azt mondhatjuk, hogy a párt minden egyes klaszterből lecsippenthet 2-4%-nyi szavazót.

nyíltan Jobbik szimpatizánst, illetve 3%-nyi vélhetően jobbikos szavazót, így maradna nagyjából ugyanannyi kormánypárti szavazó, mint amennyi a demokratikus ellenzéknek összejöhet (ez a verzió 66-68%-os választói részvétellel számol).

Egyetlen fontos kérdés marad: vajon a fatalista rendszerigazolókat, akik kifejezetten alacsony státuszuk és egyben kedvezőtlen saját helyzet-megítélésük ellenére elégedettek a közállapotokkal, és akiket emiatt a jobboldalhoz soroltunk, mely politikai blokkok lesznek képesek érdemben megszólítani, a szavazóurnákhoz csábítani?

Ugyanis, ha a pengeélen táncoló 93 fős, 5-ös besorolású fatalista rendszerigazolói tömböt kiemeljük a jobboldali szavazói bázisból, az arányokat tekintve arra a csalafinta következtetésre juthatunk, hogy a fatalista rendszerigazolók szavazatai dönthetik el elsősorban a választásokat.

Epilógus

Kedves Péter, Isten éltesse nagyon sokáig!

Irodalom

Grajczár István – Ádám Zsuzsanna 2014 A Jobbik rendszer-ellenességének sikere? Az alacsony státuszú rendszerigazolók radikalizációja Magyarországon. In: Grajczár István (szerk.): *Semmit, ami van: A nemzeti radikalizmus új hulláma*. Wunderlich Kiadó, kézirat (megjelenés alatt).

Jost, John T. 2003 *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.

Melléklet

1. táblázat

Mennyire bízik a parlamentben, a jogrendszerben, a rendőrségben, a politikusokban, a politikai pártokban?

	Főkomponens mátrix
Trust in country's parliament	,888
Trust in the legal system	,853
Trust in the police	,765
Trust in politicians	,895
Trust in political parties	,745

2. táblázat

Mennyire elégedett az ország gazdaságával, a kormány munkájával, a demokrácia működésével, az oktatás és az egészségügy helyzetével?

	Főkomponens mátrix
How satisfied with present state of economy in country	,842
How satisfied with the national government	,884
How satisfied with the way democracy works in country	,863
State of education in country nowadays	,718
State of health services in country nowadays	,722

3. táblázat

Mennyire ért egyet azzal, hogy a választások szabadok és tisztességesek, hogy az ellenzéki pártok szabadon bírálhatják a kormányt, hogy a média szabadon bírálhatja a kormányt, hogy a bárki szabadon kifejezheti a véleményét, mégha az szélsőséges is?

	Főkomponens mátrix
In country national elections are free and fair	,707
In country opposition parties are free to criticise the government	,847
In country the media are free to criticise the government	,876
In country everyone is free to express political views, even extreme	,653

4. táblázat

Mennyire ért egyet azzal, hogy a kisebbségi csoportok jogai biztosítottak, hogy a bíróságok mindenki egyenlően kezelnek, hogy a kormány mindenkit megóv a szegénységtől, hogy a kormány intézkedéseket tesz a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentése érdekében?

	Főkomponenes mátrix
In country the rights of minority groups are protected	,809
In country the courts treat everyone the same	,720
In country the government protects all citizens against poverty	,880
In country the government takes measures to reduce differences in income levels	,855

5. táblázat

Mennyire ért azzal egyet, hogy az emberek többségének véleményét figyelembe véve a kormány megváltoztatja a politikáját, hogy a kormány megindokolja döntéseit a választóknak, hogy a polgárok akarata érvényesül azáltal, hogy népszavazáson dönthetnek a legfőbb ügyekben?

	Főkomponens mátrix
In country government changes policies in response to what most people think	,765
In country the government explains its decisions to voters	,858
In country citizens have the final say on political issues by voting directly in referendums	,728

6. táblázat

Mennyire elégedett az életével, mennyire érzi magát boldognak, milyennek érzi az egészségi állapotát?

	Főkomponens mátrix
How satisfied with life as a whole	,857
How happy are you	,879
Subjective general health	-,667

7. táblázat

Mennyire érzi úgy, hogy az emberek tisztelik, hogy megbecsülik a közel álló emberek, hogy megbecsüli a körülötte lévő világot?

	Főkomponens mátrix
Feel people treat you with respect	,819
Feel appreciated by people you are close to	,862
Take notice of and appreciate your surroundings	,757

8. táblázat

Milyen gyakran érzi úgy, hogy érdekli, leköti, amit csinál, hogy lelkesedéssel csinálja?

	Főkomponens mátrix
Interested in what you are doing, how much of the time	,947
Absorbed in what you are doing, how much of the time	,958
Enthusiastic about what you are doing, how much of the time	,966

**Multikulturalizmus és *laïcité*,
avagy hogyan közelít a muzulmán bevándorlók kérdéséhez
a brit és a francia modell**

A második világháború utáni évtizedekben a Nyugat-Európában elinduló gazdasági terjeszkedés következtében munkaerő-toborzás vette kezdetét. Az eleinte csupán vendégmunkásokként kezelt bevándorlók – közöttük muzulmánok – tömege azonban letelepedett a befogadó országokban; a hazatelepítési kísérletek sikertelennek bizonyultak.⁷² A nyugati államok, valamint a közvélemény kezdeti pozitív viszonyulása a vendégmunkásokhoz fokozatosan megváltozott, mihelyt láthatóvá váltak azok a problémák, amelyeket egy nagyszámú, a helyihez képest idegen politikai kultúrával rendelkező populáció letelepedése von maga után. Ezek a problémák a különböző közel-keleti és afrikai államokból érkező muzulmán bevándorlók körül kristályosodtak ki leginkább, ugyanis számbelileg ők vannak a legtöbben, emellett pedig társadalmi integrációjuk sikeres vagy sikertelen volta máig vita tárgyát képezi. A köztudatban is a muzulmánokról alkotott fogalom fémjelezi az általában vett *idegennel* való szembesülés nyugati nézőpontját. Ennek oka lehet a több évtizednyi – intenzitásában változó –, problémák által megerősített számos előítélet, amelyek az európai közvéleményben a muzulmánokat illetően gyökeret vertek, de ok lehet az is, hogy az iszlám és a nyugati civilizáció közötti kulturális különbségek valóban olyan látványosak, szembetűnőek, hogy a muzulmánokat az *idegen*-, sőt, *ellenség*-fogalom mintapéldájává tehetik.

A muzulmán bevándorlókra még napjainkban is sokszor úgy tekint az európai közvélemény, mint idegen elemre, mint olyan csoportra, amely csupán átmenetileg tartózkodik Európában, és amelytől még el lehet várni, hogy idegenségét felismerve egyszer csak „hazamenjen”. Ez a fajta elgondolás, ha nem is jelenik meg ilyen explicit módon a nyilvános diskurzusokban, mélyen ott gyökerezik az európai ember tudatában. Ennek oka egy olyanfajta viszonyulás az iszlámmal és a muzulmán emberekkel szemben, amely a sajátjától merőben eltérő kultúrát, sőt, az európai eszmékkel, értékekkel és politikai renddel egyenesen ellentétben álló hagyományokat vél látni az iszlám kultúrában.

Azok a nyugat-európai államok, amelyek az elmúlt évtizedekben fokozottan szembesültek a bevándorlók problémájával, eltérő modellek alapján próbálták integrálni az újonnan érkezetteket, több-kevesebb sikerrel. A bevándorló-problémában, valamint a témáról zajló vitákban talán Nagy-Britannia és Franciaország a két leginkább érintett ország, amelyeknek egymással szembenálló modelljei elvi viták hosszú sorát eredményezték. A két modell, a multikulturalizmus, illetve a *laïcité*n alapuló asszimilációs modell nemcsak különböző konkrét eljárásmodokat érint, hanem elvi hátterük is különbözik, ugyanis a problémában érintett alapfogalmak eltérő értelmezése képezi alapját a kettő mindennapokban is használatos irányelveinek. Olyan alapfogalmakról van szó, mint az egyén, szemben a közösséggel, az identitás, a nemzeti homogenitás, a kultúra önmagában vett értéke; e fogalmak értelmezése, filozófiai tematizálása nélkül a konkrét intézkedésekben megnyilvánuló politikai modelleket sem lehetne megérteni, de érdemes tekintettel lenni a beilleszkedési, szegregációs struktúrákra is, amelyeket azonban itt most nem fogok érdemben áttekinteni.⁷³

A továbbiakban felvázolom, miként épül fel a multikulturalizmus, valamint a *laïcité*-központú modell, az alapfogalmak milyen értelmezése áll mögöttük, és milyen lehetőségek rejlenek bennük a muzulmán bevándorlók sikeres integrálását illetően.

⁷² Ruth-Rubio Marín 2004 *Immigration*. Cambridge: Cambridge University Press, 11.

⁷³ Iskolázottság és szegregáció összefüggéseiről bővebben például Róbert Péter 2010.

1. A multikulturalizmus

A multikulturalizmus ideológiáját a 20. században felgyorsuló, az élet minden területét átható globalizáció hívta életre, amelynek hatásai még a legelzárkózottabb országokat is elérték. A másfél évszázaddal korábban még főként nemzeti diskurzus alapján felépülő, jobbára monokulturális államok a 20. században új hatásokkal, új kihívásokkal szembesültek: a szabad információáramlás, a globális kommunikációs hálózatok elterjedése, illetve a tömeges migráció hatására minden állam megtapasztalta valamilyen szinten a kulturális homogenizáció, az értékbeli pluralizáció folyamatát. E külső hatások mellett egy „belső” változás is szerepet játszott a multikulturalizmus ideológiájának kialakulásában és robbanásszerű elterjedésében: maga a demokrácia keretrendszere, a demokratizálódás, illetve az ezzel járó társadalmi emancipáció folyamata volt az, ami életre hívta az *elismerés politikáját*, azt az új társadalmi mozgalmat, irányvonalat, amely a multikulturalizmussal szoros összefüggésben áll. Ennek elméleti alapjaira a továbbiakban részletesebben is kitérek.

A multikulturalizmus egyrészt a kulturálisan heterogén társadalmak leírásával foglalkozó gondolatrendszer, másrészt olyan normatív politikafilozófiai modell, ideológia, amely a társadalmak kulturális sokszínűségét kívánatos állapotként ismeri fel, és amelynek legfőbb célkitűzése, hogy a hagyományos monokulturális modellekben hátrányos helyzetben levő kisebbségi csoportok számára a domináns kultúrával egyenlő mértékű tiszteletet, elismerést és jogokat vívjon ki. Előfeltevése, hogy a „kultúra” mint olyan – egyaránt ideértve az egyes csoportok, népek *kultúraalkotó* képességét, valamint az egyes népek konkrét kulturális objektivációit –, önmagában értékes és megőrzésre érdemes, emiatt az egyes kultúrákat tartalmazó világ nem lehet egymással összehasonlítható, ami azt is jelenti, hogy egyik konkrét kultúrának sem lehet a többihez képest több vagy kevesebb joga a fennmaradáshoz és az érvényesüléshez. A multikulturalizmus eszméit egyrészt az értékluralizmus, másrészt – s a kettőt csak egy vékony határ választja el egymástól – erőteljes relativizmus jellemzi, amelynek gyökerénél az a megfontolás áll, miszerint nincs a kezünkben olyan eszköz, olyan mérce, amelynek segítségével az egyes kultúrákat egymással összemérhetnénk.⁷⁴ Az itt megjelenő sajátos kultúra-fogalom olyan kontextusba ágyazódik, amely egyszersmind kritikát fogalmaz meg a liberalizmus erőteljesen individualizált eszmerendszerével szemben, s ezzel szembehelyezkedve teszi hangsúlyossá a *közösséget* mint az egyén identitásának, s végső soron szabadsága megvalósulásának elsődleges kontextusát és lehetőségfeltételét. Joseph Raz a multikulturalizmust bemutató esszéjében⁷⁵ a kultúra fontossága mellett érvel, és rámutat arra, hogy a multikulturalizmus hogyan teszi lehetővé a kultúra ezen esszenciális behatásainak minél nagyobb mértékű érvényesülését. Érvei abból indulnak ki, hogy az egyéni szabadság, amely tulajdonképpen a szabad választás képességében és lehetőségében gyökerezik, nem különíthető el attól az átfogó, értelemadó keretrendszerrel, amelybe az egyén összes értelmes választási lehetősége, valamint az összes eltanult társadalmi gyakorlata beágyazódik. Ez az értelemadó keretrendszer a kultúra. A kulturális tagság az, ami teljességében meghatározza az egyének lehetőségeinek keretét – mondja Raz. Ezért nem tekinthetünk úgy a kultúrára, mint az egyén identitásának valamilyen járulékos vonására, amelynek elemei szükség esetén módosíthatóak vagy felcserélhetőek.⁷⁶ A kultúra, amelybe az ember beleszületett, alapvető

⁷⁴ Egedy Gergely 2006 A multikulturalizmus dilemmái: Nagy-Britannia példája. *Polgári Szemle*, 2. évf. 6. szám.

⁷⁵ Joseph Raz 1997 Multikulturalizmus – liberális szempontból. In Feischmidt Margit szerk. *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium.

⁷⁶ Létezik a kérdésnek olyan megközelítése is, amely az egyén kulturális meghatározottságaira (faj, etnikum, nyelv, nem, vallás, társadalmi osztály stb.) úgy tekint, mint olyan különbségekre és árnyalatokra, amik mintegy külsőleg rakódnak rá egy ennél sokkal alapvetőbb identitás-rétegre, a minden emberben közös, tulajdonképpeni ember-mivoltra. Vö. Stanley Fish 1998 Butik-multikulturalizmus, avagy miért képtelenek a liberálisok a gyűlölet beszédéről gondolkodni. *Lettre*, 31. szám.

módon meghatározza világlátását, társadalmi interakcióit és a számára értelmes élethez szükséges választási lehetőségek horizontját. Továbbá szintén a kultúra az, ami lehetővé teszi a társadalmi kapcsolatteremtést és a személyes kapcsolatok hosszútávú fenntartását. Végül pedig azért életbevágóan fontos a kultúra, írja Raz, mert az emberek önképét, identitását döntő mértékben meghatározza kulturális tagságuk, valamint annak a tudata, hogy az a közösség, amelyhez tartoznak, sikeres, és általános elismerésnek örvend. Raz hangsúlyozza, hogy ebben a gondolatmenetben a kulturális csoportok boldogulása nem vezethető vissza az egyének boldogulására, cselekedeteire vagy lelkiállapotaira, ugyanis ezeknek a csoportoknak, közösségeknek „megvan a saját életük”, viszont az egyének boldogulásához elmaradhatatlan feltétel az, hogy egy virágzó és megbecsült kultúrának legyenek tagjai. Ebből a szemszögből nézve tehát a multikulturalizmus eszméje, amelynek alapjául a kulturális identitás fontosságának felismerése szolgál, teljességgel összeegyeztethető a liberális alapelvekkel.

A multikulturalizmus gondolatrendszerének megértéséhez, mint látjuk, szükséges megvizsgálnunk néhány alapvető fogalmat, valamint a köztük fennálló összefüggéseket. Joseph Raz a fentebb felvázolt érvelésében rámutat arra, hogy az egyén boldogulásához, a számára is értelmesként felfogható élethez elmaradhatatlan feltétel, hogy egy olyan kulturális közösség tagja legyen, amely köztisztelőben áll, amelynek tehát elismerik legitim és értékordozó voltát. Charles Taylor *Multiculturalism: The Politics of Recognition*⁷⁷ című esszéje magának az elismerésnek a fogalmát vizsgálja, amelynek értelme az utóbbi évtizedekben politikai színezetet kapott, de amely alapvetően az egyén identitásának egy létfontosságú összetevője. Taylor hipotézise az, hogy az utóbbi időkben egyre többet hangoztatott *elismerés* problémája szoros összefüggésben áll az *identitás* kérdésével. Az identitás ugyanis nem egy szilárd, objektíve és változatlanul létező entitás, amellyel az egyén belép, mintegy pusztán aszertálva azt, a nyilvános szférába, hanem sokkal inkább olyasvalami, ami a másokkal való interakciók során folyamatosan alakul: épül vagy rombolódik. Taylor szerint ez magából az emberi természetből következik, amely alapvetően dialogikus karakterű. Az elismerés fogalma csak a 20. században vált hangsúlyossá, de azok a körülmények, amelyek megjelenését lehetővé tették, már a 18. században munkálni kezdtek. Taylor szerint az elismerésről és az identitásról szóló diskurzus akkor vette kezdetét, amikor összeomlottak azok a társadalmi hierarchiák, amelyek a *becsület* kategóriáját fenntartották, és ennek helyét átvette a *méltóság* egalitárius fogalma. E folyamat második mozzanata az volt, amikor a 18. század végétől, Rousseau munkásságával kezdődően megjelent az individualizált identitás új fogalma, amelyet az autenticitás, azaz a magunkhoz való hűség, a valódi belső énkünk felkarolásának ideálja alapozott meg. A modern demokráciák térnyerése következtében a társadalmilag kijelölt, nagyrészt predeterminált identításokat felváltja az autenticitás ideálja, a valódi, belső önazonosság keresése, amelyet a külső normák már nem tartanak fenn, nem erősítenek meg, vagy akár ellentétben is állhatnak azzal. Ezek a társadalmi elmozdulások és hangsúlyváltások vezettek el ahhoz a szoros kapcsolathoz, amely az identitás és az elismerés között fennáll, mondja Taylor. A multikulturalizmus, illetve a vele szoros összefüggésben álló *elismerés politikája* tehát két premisszából kiindulva legitimálható. Az egyik premissza azt hangsúlyozza, hogy a 18. század végétől kezdődően az identitásnak a társadalmilag szigorúan szabályozott, predeterminált határvonalai nagyrészt lebomlottak vagy összemosódtak, és ennek következtében a partikuláris – elsősorban a szabadon választott – identítások nincsenek egy jól meghatározott társadalmi szokásrend, intézmények és társadalmi előítéletek rendszere által megerősítve, elismerve. A második premissza azt mondja ki, hogy az emberi természet alapvető dialogikus karakteréből következik, hogy az egyén identitása számára létfontosságúak a másoktól kapott visszajelzések, annak mások általi elismerése, illetve társadalmi – olykor politikai – megerősítése. Mindezekből tehát az következik, hogy a modern identítások

⁷⁷ Charles Taylor 1994 *The Politics of Recognition*. In Amy Gutman ed. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

viselői, és elsősorban azok a csoportok, amelyek korábban elnyomás alatt álltak (mint például a nők, a nemzeti kisebbségben élők, a homoszexuálisok stb.), láthatóvá akarják tenni partikuláris identitásukat, a „többségi” kulturális csoportokkal egyenlő mértékű elismerést akarnak élvezni. Nem csupán toleranciát kérnek, hanem kérik a sajátos identitásukhoz kapcsolódó, annak fenntartásához szükséges különféle követeléseik figyelembevételét is.

Nagy-Britannia egyike azon nyugat-európai országoknak, amelyek a 20. század folyamán, s főként a második világháború után megtapasztalták a gazdaságilag fejletlenebb, politikailag instabilabb államokból érkező emberek tömeges bevándorlását. Ötven év alatt Nagy-Britanniába mintegy 2,5 millió ember érkezett, részint a Brit Birodalom egykori polgárainak a szigetországba biztosított szabad belépés és letelepedés jogán, részint pedig menedékjogot kérve. Az 1948-as brit állampolgársági törvény lehetővé tette a brit korona fennhatósága alatt állott területek lakóinak (mintegy 800 millió ember esett ennek hatálya alá), hogy vízum nélkül dolgozhasson és telepedhessen le Nagy-Britannia területén. Ez a törvény a bevándorlók olyan nagy mértékű áradatát vonta maga után, hogy 1962-ben, többek között a közvélemény nyomására reagálva, az akkori konzervatív kormány elfogadta az új bevándorlási törvényt, amely tulajdonképpen az első lépés volt a bevándorlás szabályozása érdekében. Ezt további intézkedések, szabályozások követték: egyre szigorúbb feltételeket szabtak az állampolgárság, a végleges letelepedési engedély, a tartózkodási- és munkavállalási engedély megszerzésének. A bevándorlók első hulláma a háború utáni Nagy-Britannia szakképzetlen munkaerő-szükségletét volt hivatott kielégíteni, de ahogy egyre csökkent a kereslet a munkaerő-piac ezen rétege iránt, úgy jelentett egyre nagyobb gazdasági kihívást a szakképzetlen, szegény bevándorlók magas száma. A későbbi, a bevándorlási áramlatot szabályozni hivatott intézkedések nagy része éppen a szakképzettség terén állított fel szigorú feltételeket a szigetországban letelepülni vágyók számára, figyelembe véve az ország munkaerő-piacának szükségleteit.

Miközben lassan úrrá lett az általános aggodalom és egy nagymértékű ellenérzés a bevándorlók körüli problémákat illetően, ezzel egyidőben – az első évek tapasztalataiból kiindulva – megjelentek a diszkrimináció-ellenes, emberjogi, egyenlőség-párti mozgalmak, és nyomukban az új intézkedések, amelyek határozottan szembefordultak a széles körben terjedő, a bevándorlókat érintő diszkriminatív magatartásformákkal és intézkedésekkel, elsősorban a munkavállalás, a lakáshoz jutás és az oktatás terén.⁷⁸ Az 1976-ban aláírt Faji Megkülönböztetés Elleni Törvény (Race Relations Act) bevezetőjében körülhatárolja, hogy a mely kritériumok alapján történő diszkrimináció minősül faji diszkriminációnak: ide tartozik a bőrszín, a faj, nemzetiség, valamint nemzeti, etnikai gyökerek.⁷⁹ Ezek a törvényes intézkedések, az akkoriban domináló amerikai diszkrimináció-ellenes diskurzusok hatására, legfőképpen a faji hovatartozást, a bőrszínt tekintették a diszkriminatív magatartások fő célpontjának. Ez rámutat arra a tényre is, hogy a bevándorlókat, akik diszkriminálása ellen a jogvédő szervezetek harcoltak, alapvetően faji alapon határolták körül, s ezáltal ezt tették meg identitásuk és különbözőségük lényegéül. Tariq Modood az európai államok bevándorló-politikáit elemző munkájában arra mutat rá, hogy a muszlim bevándorló-csoportok faji alapon történő megközelítése elhibázott, csak hogy a legfinomabbat mondjuk rá, de sokan egyenesen konspirációs motivációkat vélnek felfedezni ezekben a politikákban, amelyek célja az, hogy megakadályozzák a muszlimok egységes, politikai súllyal rendelkező csoporttá szerveződését.⁸⁰ Ha a muszlim bevándorló-közösségeket érintő integrációs, diszkrimináció-ellenes intézkedések, és egyáltalán a problémáikról szóló elméleti diskurzusok és viták abból a minimalista különbségtételből indulnak ki, amelyek a brit lakosságot – faji terminusokkal – gyakorlatilag két részre osztják (fehérek és nem-fehérek csoportjára), ezzel figyelmen kívül hagynak minden egyéb partikuláris vonást, amelyek nemcsak a fehér, brit lakossággal

⁷⁸ Egedy, i.m.

⁷⁹ Race Relations Act, 1976 <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1976/74/introduction/enacted>

⁸⁰ Tariq Modood 2006 *Multiculturalism, Muslims and Citizenship*. Oxon: Routledge, 38-39.

szembeállítva jelentkeznek különbségekként, hanem e homogénnek feltételezett széles csoport belső különbségeit is magukban hordozzák. Ebből a gondolatmenetből fejlődtek ki a 80-as évekre azok a diskurzusok, amelyek differenciáltabban látják a bevándorlók társadalmi rétegét. Maguk a bevándorlók is hajlottak egy olyan identitás felkarolása felé, amely magában hordozza és nyilvánosan is képviseli azokat az etnikai, vallási alapú partikuláris jellemvonásokat, amelyek a kisebb közösségeiket meghatározzák.

Olivier Roy az európai iszlámmal foglalkozó könyvében⁸¹ ezt a tendenciát nevezi a muszlim neo-etnicitás kialakulásának. Ez azt jelenti, hogy a muszlim bevándorlók közössége a nyilvános diskurzusokban, ha nem is explicite, de lényegileg egy etnikai csoporttá alakul át, a kívülállók és az érintettek szemében egyaránt. A *muszlim etnikum* nem egy természetes közösség, ugyanis tagságfogalma nem tud egy közös történelemből ágyazódó valódi kultúrára hivatkozni, hanem kénytelen néhány izolált jellemvonást kiragadni (legfőképpen a vallás szférájából), és azokból mesterségesen felépíteni a muszlim etnikum kulturális identitását.⁸² A legutóbbi időkben a nyugati államokban – leghangsúlyosabban pedig éppen Nagy-Britanniában – a *muszlim* kifejezéshez egy erőteljes etnikai konnotáció társul, mondja Roy. Ennek alapját képezi néhány, a kultúra fogalmához implicit módon hozzágondolt előfeltevés, mely szerint: a) minden olyan ember, akit a *muzulmán* jelzővel illethetünk, illetve minden partikuláris, etnikai terminussal megnevezett muzulmán kultúra (arab, perzsa, török stb.) olyan általános *muszlim kultúra* részeseként van elgondolva, amelynek legfőbb összetartó eleme a muzulmán vallás; b) a *muszlim kultúra* fogalma minden olyan emberrel összekapcsolódik, akinek muzulmán gyökerei vannak, függetlenül az illető személyes meggyőződéseitől és gyakorlataitól; c) a *muszlim kultúra* terminus, illetve az ez alá sorolható közösségek mindig úgy jelennek meg Nyugaton, mint a *vallásos másik*.⁸³

Ezek az elgondolások tehát azt feltételezik, hogy a Nyugaton élő muzulmánok csoportja olyan *közösség*, amely jól körvonalazott, közös jellemvonásokkal rendelkezik, amelynek alapját képezi egy közös vallásos kultúra, és amely – mielőtt eltekintünk a felszínes partikularitásoktól – alapvetően egységes, homogén közösséget alkot. A neo-etnicizálás tendenciája tulajdonképpen azért indult el, mert az idegen bevándorlók tömeges jelenlétével szembesülő nyugati államok nyugati mintára próbálták megközelíteni az újonnan érkezetteket; olyan közösségeként, amely képviselő útján tudja majd érdekeit érvényesíteni, a domináns társadalommal kommunikálni és végső soron abba beintegrálódni. A muszlimok etnikumként kezelése visszhangra talált azoknál a vallási vezetőknél és a muszlimok (sok esetben önjelölt) képviselőinél, akik ily módon lehetőséget láttak arra, hogy bekerülve a nyugati politikai szféra főáramába, nyugati terminusokban megfogalmazott követeléseiket érvényre juttassák. Az a tény, hogy a muszlimok etnikumként vannak kezelve, illetve az, hogy számos muzulmán vezető támogatja is ezt a gyakorlatot, erőteljes szekularizációs folyamatot feltételez. Az iszlámra úgy tekinteni, mint egy vallási-kulturális ernyőre, amely maga alá gyűjti mindazokat, akik eltérő kulturális környezetből érkeztek – ez csak akkor lehetséges, ha a vallást el tudjuk választani azoktól a konkrét, partikuláris kultúráktól, amelyben az a társadalmi élet szerves részét képezte. Ez pedig a *de facto* szekularizálódás lényege, amely nagyrészt független már a hivatalos ideológiáktól és az ellenkező irányú törekvéseiktől.⁸⁴

Ezen a ponton fel kell tennünk a kérdést: milyen mértékben valósak ezek a muszlim „közösségek”, amikről oly sok vita folyik? Milyen értelemben beszélhetünk egy összefüggő

⁸¹ Olivier Roy 2006 *Globalised Islam*. London: Hurst & Co.

⁸² Roy 2006:125-126.

⁸³ Roy 2006:126.

⁸⁴ „The definition of Islam as a culture *per se* is possible only after the process of immigration has disconnected religious tenets from a given culture. This disconnection fits with Western secularism, for which a religion is defined as a mere religion separated from other sociocultural fields. After this break Islam is then re-objectified as a culture in itself and called to explain the social attitudes of Muslims” – Roy 2006:128-129.

és egységes *közösségről*, amikor valójában olyan emberekről van szó, akiket mindössze a nagy vonalaiban közös alapokon nyugvó és közös szabályok mentén felépülő vallásos hit és vallási gyakorlat köt össze e feltételezett közösség többi tagjával?

A Nagy-Britanniában élő muzulmánok közösség-építésének három szintje különíthető el egymástól: a helyi közösségek szintje, egy nemzeti közösség szintje, valamint az univerzális *umma*.⁸⁵ Ezek a szintek összefüggésbe hozhatóak azzal a kérdéssel, hogy milyen mértékben tekinthető sikeresnek e csoportok befogadó államba integrálódása. Különbséget kell tennünk „látható” és „láthatatlan” csoportok között. A „láthatatlan” csoportba tartozik a muszlim populáció azon csendes többsége, amely nagy vonalakban integrálódott már a befogadó ország társadalmi szövetébe, és megtalálta a maga számára az egyensúlyt a szociális szférában való részvétel és az immár magánéleti kérdésként tekintett vallásosság között. E többség *muszlimként* történő szocializációja a helyi mecsetek köré szerveződik. Tulajdonképpen ez az a szintje a muszlim közösség-építésnek, amelynél ténylegesen *közösségről* beszélhetünk: olyan emberek kapcsolatáról, akiket nemcsak egy közös vallás formális szabályai, hanem a mindennapi élet gyakorlatai, interakciói, közösségi eseményei is összekötnek.

A közösség-építés második szintje a nemzeti szintű muszlim közösség létrehozásán, a muszlimok politikai képviseletén fáradozó, a nyilvános ideológiai, politikai vitákban résztvevő személyek csoportjából áll. Ez a csoport abba a „látható” kategóriába sorolható, amely igyekszik ugyan a nyugati játékszabályokat, keretfeltételeket figyelembe venni nyilvános interakciói során, de az integrációja körüli kérdések még mindig aktuálisak, sőt, sokszor a teljes muszlim populáció integrációját az e csoportról kialakított kép szerint ítélik meg. Ez nem véletlen, ugyanis az ide tartozó személyek maguk is tudatosan felvállalják a csendes többség képviseletét, és úgy jelennek meg, mint akik e többség konszenzuális érdekeit képviselik. Roy szerint ezek az önjelölt vezetők azok, akikkel a befogadó állam együtt tud működni, és akiknek az érdekei amellet szólnak, hogy visszaigazolják a befogadó állam felülről jövő kommunitarizáló törekvéseit, valamint a muszlim „közösség” etnikumként kezelését. A nagy-britanniai muszlim vezetők elsősorban azért harcolnak, hogy a muszlimok csoportját is a Faji Megkülönböztetés Elleni Törvény (Race Relations Act) hatálya alá helyezték, hogy annak értelmében – etnikai kisebbségként – élvezhessen egy bizonyos fokú autonómiát, valamint a brit kisebbségi- és diszkriminációellenes törvények védelmét.

A közösség-építés harmadik szintje az univerzális, globális *ummában* gondolkodó, többnyire fundamentalista beállítású vallási közösségek szintje. Az ide tartozók elfordulnak a befogadó ország közösségi, politikai életétől; diskurzusaik a hit kérdéseivel, az igaz vallásosság keresésével foglalkoznak, amennyiben azonban mégis érintik a közéleti kérdéseket, rendszerint erős kritikát fogalmaznak meg azzal szemben. Ide tartoznak azok a radikális csoportosulások is, amelyek nem fogadják el a befogadó ország integrációs kereteit; cselekedeteiket, amelyek sokszor erőszakosak, csupán vallási terminusok által legitimálják. Ennek a csoportnak nincs átfogó társadalmi üzenete, „láthatósága” leggyakrabban pusztán abból adódik, hogy nézeteit a közvélemény egzotikusnak vagy egyenesen veszélyesnek tartja.

Azt láthatjuk tehát, hogy az a „muszlim közösség”, amelyre sokszor hivatkoznak, tulajdonképpen egy igen megosztott csoport, amelyben az integráció szintje sem egységes. A közvitákban csupán a „látható” csoportok jelennek meg, amelyeket, részben az ő szándékukkal is egybevágóan – a teljes muszlim populáció képviselőinek tartanak, nemcsak a nyilvános diskurzusokban, hanem csoportidentitásuk, jellemzőik, értékeik, céljaik tekintetében is. Ennek – mondja Roy – az a hátulütője, hogy nem ad reális képet azokról a muszlimokról, akikről tulajdonképpen szó van, illetve hogy azok, akik magukat a muszlim közösségek szószólójának tartják, sokszor olyan értékek elkötelezettjei, amelyeket a nagy többség nem ismer el sajátjának. A brit multikulturalizmus modellje egységes kulturális csoportként, etnikumként

⁸⁵ Az *umma* kifejezés az összes hívő muszlim embert magába foglaló virtuális közösséget jelöli. Vö. Olivier Roy 2007 *Secularism confronts Islam*. New York: Columbia University Press, 42, 84.

akarja kezelni a muszlim populációt, holott, mint láthattuk, az egységes muszlim közösség képzete külsőleg megkonstruált és nem fedti a valóságot. A muszlim érdekek képviselőivel és közvetítő szervezetekkel való együttműködés egyrészt azt a veszélyt hordozza magában, hogy a muszlim többséget kiszolgáltatja egy olyan politikai képviselőnek, amely valójában nem az ő értékeit képviseli, másrészt pedig fenntartja azt a sémát, hogy a kisebb, hangosabb csoportról ítélik meg a szélesebb populációt, ezzel tovább éltetve a muszlimokról kialakított, sokszor előítéletekkel átszőtt képet.

2. A *laïcité* és az asszimilációs modell

A multikulturalizmus modellje mellett a sajátosan francia asszimilációs modell a másik, amely a bevándorló-közösségek kezelésére koherens ideológiai keretet ad. Míg a multikulturális modell abból indul ki, hogy az iszlám mint vallás egy specifikus kultúrába van beágyazódva, és hogy nincs ellentmondás abban, hogy valaki jó állampolgár legyen, és közben egy olyan elsődleges kulturális identitással rendelkezzen, amely nem azonos az adott állam domináns kultúrájával... – addig az asszimilációs modell szerint a nemcsak formális, hanem lényegi értelemben vett állampolgárság megszerzéséhez szükséges az eredeti kulturális identitás eltörlése, és ennek egy új, politikai terminusokban megfogalmazott identitással való felülírása. Ez a modell erőteljesen individuum-központú. Nem fogadja el azt az elgondolást, miszerint az egyének identitása csak akkor maradhat fenn sértetlenül, ha a csoport, amelyhez tartozik, társadalmilag elismert, és amelynek alkalomadtán speciális csoportjogok biztosítják fennmaradását. Ehelyett egyrészt azt a meggyőződést képviseli, hogy a partikuláris csoport-identitások nyilvánosan történő megerősítése fragmentálttá teszi az egységes társadalmat, másrészt pedig hogy az egyes kulturális csoportok, főként azok, amelyek egy nem-liberális kultúra részei, elnyomóan bántanak tagjaikkal (például a nőkkel), és emiatt semmiképp sem szabad megerősíteni hatalmukat tagjaik fölött.

Olivier Roy a francia modellnek szentelt, már említett munkájában azt mondja, hogy a multikulturalizmus, illetve az asszimilációs modell egyaránt válságba jutott, mégpedig ugyanazon ok miatt: mindkettő alapvető kötelezet feltevéz vallás és kultúra között, és ezzel implicite azt is feltételezi, hogy a vallás megőrzése egyenértékű a kultúra megőrzésével. A multikulturalizmus azt gondolja, hogy a vallás megmarad az eredeti kultúrába beágyazva, az asszimilációs modell pedig azt, hogy a vallási kötelek az asszimiláció során, az eredeti kulturális környezettől való elszakadás miatt maguk is eltűnnek. Valójában pedig azt látjuk, hogy a jelenkori vallásosság individualizálódik, elszakad a kulturális háttérétől. Emiatt az asszimilációs modell valóban sikeres a kulturális-társadalmi integrálás terén, ám a muszlimok körüli fő problémák ezektől a tényezőktől némileg függetlenek.⁸⁶

Ahhoz, hogy megértsük a francia asszimilációs modell lényegét, röviden meg kell vizsgálnunk kialakulásának folyamatát, valamint a *laïcité* fogalmát, amely a modell filozófiai alapját képezi. Meg kell különböztetni a jogi *laïcité*, illetve az ideológiai *laïcité* fogalmát. Az első az egyház és az állam olyan szigorú különválasztására vonatkozik, amelynek következtében törvények szabályozzák a vallás jelenlétét a nyilvános szférában. Az utóbbi a *laïcité* olyan filozófiai, ideológiai értelmezését jelenti, amely szerint vallás magánszférába való visszaszorítása által az állam képes lesz az összes állampolgárnak egyenlő hozzáférést biztosítani az állampolgári jogokhoz. A *laïcité* fogalma tehát a nemzeti kohéziót biztosítja azáltal, hogy a nyilvános szférában csak egy tisztán politikai identitást ismer el, minden más tényező a magánszférába van utalva. Továbbá határozottan el kell különítenünk a *laïcité* fogalmát a szekularizáció fogalmától. A szekularizáció egy társadalmi jelenség, amely nem követel

⁸⁶ Roy: 2006:xi.

politikai végrehajtást; akkor jelenik meg, amikor – bár sokan továbbra is hívőnek vallják magukat – a vallás többé nem képezi az emberek életének középpontját. A szekularizáció nem vallásellenes vagy egyházellenes; ez egy magától működő, természetes társadalmi folyamat. A *laïcité* ezzel szemben világos, célirányuló intézkedés eredménye: olyan politikai döntés, amely törvényi keretek között megszabja a vallás helyét a társadalomban, azaz különválasztja a politikai szférától, és lényegében a magánszférába utalja azt.

Franciaországban a *laïcité* sajátos történelmi és politikai kontextussal rendelkezik, amelyet az állam és az egyház hosszú ideig konfliktusos viszonya formált. A *laïcité* eszméje abból a törekvésből született, amely meg akarta szüntetni a katolikus egyháznak az államra és a társadalomra gyakorolt befolyását. Ez az igény visszavezethető az 1789-es francia forradalomra, amikor is az *ancien régime* szerves részét képező katolikus egyház megfosztott előjogaitól, kitüntetett pozíciójától. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata egyik híres paragrafusa értelmében: „Senkit meggyőződése, vallási s egyéb nézetei miatt háborgatni nem szabad, feltéve, hogy e meggyőződés s e nézetek megnyilvánulása a törvényes rendet nem sérti”.⁸⁷ A lelkiismereti szabadság eszméje alapját képezi egy olyan nyilvános társadalomnak, amelyben a résztvevők identitása független a vallási meggyőződésre és felekezeti hovatartozásra való hivatkozástól, azaz egy olyan nyilvános szférának, amelyből a vallás kérdései – a semlegesség nevében – átkerültek a politika területéről a társadalmi- és magánszférába. A Nyilatkozat által meggyökereztetett szekuláris állam eszméje több olyan próbálkozást vont maga után, amelyeknek célja az állam semlegességének ténylegesen gyakorlatba ültetése volt (például a szekuláris állami oktatás bevezetése az 1800-as évek végén). Ennek végérvényes megvalósítása azonban csak 1905-ben történik, amikor a képviselőház megszavazza az egyház és az állam szétválasztására vonatkozó törvényt. Ennek értelmében az állam egyrészt garantálja a lelkiismereti szabadságot, másrészt pedig megvon minden támogatást az egyháztól.⁸⁸ Az egyház és az állam közötti konfliktusok azonban nem értek itt véget. A civil társadalom kettészakadt; a katolikusok és *laikusok* külön körökben szocializálódtak; ez a megosztottság csak az utóbbi évtizedekben kezdett elhalványulni. Olivier Roy ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy az 1905-ös törvényben érvényesülő *laïcité*-elv elismerése a katolikus egyház részéről nem teológiai megfontolásokból, tehát nem a teológiai tételek újraértelmezéséből származott, hanem kimondottan politikai gesztusként értékelendő. Ugyanis lényegileg egyetlen kinyilatkoztatáson alapuló monoteista vallás sem lehet laikus; mindegyik azt állítja, hogy egy olyan, Istentől származó igazságból indul ki, amelynek törvényei felülmúlják az emberi törvényeket, és amelyek végső soron az egyetlen érvényes igazságot képezik. A *laïcité* ilyen értelemben nem közös értékeket, hanem csupán közös játékszabályokat jelent állam és egyház között, ami abban áll, hogy az egyház nem tiltakozik erőszakos vagy törvénytelen módon az olyan törvények ellen, amelyekkel nem ért egyet.

Alighogy megszűnni látszottak a katolikus egyház és a francia állam közötti konfliktusok, egy új formában elevenedett fel a probléma: a muzulmán bevándorlók révén. Az új konfliktusok mintázata némiképpen megegyezik a korábbival, legalábbis elméleti síkon: a francia identitás és egy nyilvános, laikus állampolgárság ideálja áll szemben a vallás és a vallási identitás által felvetett kérdésekkel.

Roy a *laïcité*-elvnek egy fontos összetevőjére hívja fel a figyelmet. A *laïcité* mint ideológia és mint politikai intézkedés mindenekelőtt negatív kell legyen. Célja felszabadítani a politikai és a nyilvános szférát a vallás befolyása alól, de nem célja a vallást egy új erkölcsi rendszerrel helyettesíteni. Mivel a *laïcité* az egyház és az állam valódi szétválasztását célozza, nem formálhat véleményt a különféle vallási dogmák tartalmi vonatkozásairól, ugyanis ez

⁸⁷ Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata: 10. § (<http://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm>)

⁸⁸ „La République ne reconnaît, ne salarie ni ne subventionne aucun culte.” Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l’Etat: 2. §.
<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006070169&dateTexte=20110614>

ellentmondana célkitűzéseinek. Mindezek ellenére sok esetben láthatjuk, hogy a muszlimokat érintő kérdésekben a francia álláspont is vallási terminusok segítségével vitázik; nem jelöli ki határozottan a vallás szerepét a közsférában, hanem annak belső kérdéseiben is irányításra törekszik. Több példával is találkozunk, amelyek azt bizonyítják, hogy a vallási szférát az állam is igyekszik kontroll alatt tartani: először is az állami alapítású *French Council of the Muslim Faith*⁸⁹ tagjainak megválasztásakor ütköztünk bele ennek tényébe, amikor az a kérdés merül fel, hogy kit kell a muszlimok képviseletével megbízni: a legnagyobb muzulmán szervezeteket, amelyek a legszervezettebbek, de a legdogmatikusabbak is, vagy inkább a kisebb, de liberálisabb szervezeteket? Ott van aztán az imámok kiképzésének problémája, amelynek során arról folyt a vita, vajon lehetséges-e csökkenteni a vallási fundamentalizmust a muzulmán fiatalok körében azáltal, hogy lehetőséget biztosítunk az arra elhivatottnak, hogy francia intézményben, tehát állami kontroll alatt képezhessék magukat vallási vezetőkké? Ez az elgondolás azt feltételezi, hogy az államilag biztosított teológiai iskolák liberálisabb, a francia identitáshoz közelebb álló vallási vezetőket tudnak „kitermelni” azoknál, akik valamelyik muszlim-többségű országból érkeznek. Ugyanez az érvelés támasztja alá muzulmán hitoktatásnak az állami iskolák tantervébe való bevezetését. Roy szerint a *laïcité* legfőbb hibája az, hogy túllép negatív jellegű szabályozásainak körén, és valójában irányítani próbálja a vallási szférát.⁹⁰ Franciaország így kétirányú veszélyt lát a muszlimok közösségében: egyrészt egy alulról szerveződő, etnikai alapú közösség részéről, amely partikuláris csoportidentitásának nyilvános megerősítése végett speciális jogokat és védelmet követel, másrészt egy nemzetfölötti, globális szintű közösség felől, amely teljesen elzárkózik a francia nyilvános szférától, annak intézményi kereteitől, és sokszor radikális terminusokban fogalmazza meg vallásos indíttatású céljait. A francia állam törekvései ezért a muszlim csoportok nacionalizálására, szekularizálására irányulnak.

Fontos észrevenni: ahogy akárcsak Nagy-Britannia esetében láthattuk, úgy Franciaországra is igaz, hogy problematikus muzulmán *közösségekről* beszélni. A francia muszlim populáció tulajdonképpen szétszórta, többnemű, és nem is igazán törekszik az egyesülésre, a közös képviseletre, de még arra sem, hogy önmagát vallási közösségként határozhassa meg. Napjainkban az iszlám fedőneve alá vesznek egy csomó különböző magatartásformát, követelést és identitást, amelyeknek csak akkor van igazán értelmük, ha azokat más, hasonló, a vallási kontextustól elvonatkoztatott elemekkel, illetve más vallások hasonló elemeivel egybevetve vizsgáljuk. Amikor a politika erőszakosan avatkozik be a vallási, de sok más tényező által is meghatározott viselkedésformákba azzal a szándékkal, hogy például felszabadítsa a nőket, vagy a vallási közösségek tagjainak szabadságát biztosítsa, leggyakrabban teljesen figyelmen kívül maradnak azok a személyes indíttatások, meggyőződések és érzelmi kötelékek, amelyek arra ösztönzik a muzulmánokat, hogy bizonyos normákkal, viselkedési modellekkel azonosuljanak. Ily módon a francia nacionalizáló, szekularizáló törekvések eredményei egyelőre megmaradnak a felszínen, mert ha képesek is formálisan, például a nyelv, az öltözködés, az oktatás területén a franciák gyakorlataival kompatibilis gyakorlatokra ösztönözni – avagy kényszeríteni – a muszlimokat, a tulajdonképpeni integrálódás, a francia nemzeti közösséghez való tartozás élményének megtapasztalása még várat magára.

⁸⁹ *Conseil Français du Culte Musulman*, nemzeti szintű választott szerv, amelynek közvetítői szerepe van a franciaországi muzulmánok és a francia állam között.

⁹⁰ „Laïcité is, above all, an obsession with religion, and it leads to the desire to legislate about religion instead of accepting true separation”. Roy: 33.

Bibliográfia

- Egedy Gergely 2006 A multikulturalizmus dilemmái: Nagy-Britannia példája. *Polgári Szemle*, 2. évfolyam, 6. szám, 21-30.
- Fish, Stanley 1998 Butik-multikulturalizmus, avagy miért képtelenek a liberálisok a gyűlölet beszédéről gondolkodni. *Magyar Lettre Internationale*, 31. (téli) szám, 76-80.
- Marin, Ruth-Rubio 2004 *Immigration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Modood, Tariq 2006 *Multiculturalism, Muslims and Citizenship*. Oxon: Routledge.
- Raz, Joseph 1997 „Multikulturalizmus – liberális szempontból”. In Feischmidt Margit szerk. *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- Róbert Péter 2010 The Influence of Educational Segregation on Educational Achievement. In Dronkers Jaap ed. *Quality and Inequality of Education: Cross-National Perspectives*. London: Springer, 13-40.
- Róbert Péter – Medgyesi Márton 2003 Satisfaction with work in a European perspective: Center and periphery, „old” and „new” market economies are compared. *Review of Sociology, Special Issue*, 43-68. On-line: <http://www.ingentaconnect.com/content/akiado/rshsa/2003/00000009/00000001/art00003>
- Roy, Olivier 2007 *Secularism confronts Islam*. New York: Columbia University Press.
- Roy, Olivier 2006 *Globalised Islam*. London: Hurst & Co.
- Taylor, Charles 1994 The Politics of Recognition. In Amy Gutman ed. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Internetes források

- Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata, 1789 <http://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm>
- Race Relations Act, 1976 <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1976/74/introduction/enacted>
- Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l’Etat
<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006070169&dateTexte=20110614>

Rétegződéskutatás „az irrelevancia duzzogójában”?

Kísérlet a magyar friss diplomás fiatalok réteghelyzetének többdimenziós elemzésére

A posztmodern átalakulás és a rétegződéskutatás új kihívásai

E tanulmány első darabja egy sorozatnak, amelyben tanítványaimmal (*Kenéz Anikóval* és *Krisztián Viktorral*) közösen arra vállalkozunk, hogy „újrarendezzük”, egy konkrét feladathoz kapcsolódóan átalakítsuk korábbi rétegződésmodellemt. Már a szociológusi pályám kezdetétől foglalkoztatnak a társadalom tagozódásának kérdései: melyek a meghatározó tényezők, hogyan kapcsolódnak össze, melyek is valójában az okok és mik az okozatok ezekben a rendszerekben, hogyan alkothatóak meg e modellek empirikus megfelelői – és mire alkalmazhatóak? Ilyen és hasonló jellegű kérdésekhez kapcsolódóan összegeztem 2006-ban megjelent könyvemben addigi kísérleteimet.⁹¹ Elkészítettem – az elmúlt évtizedek magyar empirikus tagozódás-kutatásait elemezve – azt a többdimenziós empirikus rétegződésmodellt, amely egyfajta választ adhat azokra az új – a posztmodern „individualizációs” társadalmi folyamatok hatásaiból eredő – kihívásokra, amelyek alapjaiban kérdőjelezték meg (Ulrich Beck szavaival élve: „*az irrelevancia duzzogójába küldték*”) a társadalomkutatók eddig használt, megbízható hierarchikus tagozódási modelljeit.

Modellem négy elemből áll: empirikus adatok révén azt vizsgáltam, hogy a kiválasztott populáció tagjai (a 25-29 éves magyar fiatalok) „*honnan jöttek*” (szüleik réteghelyzete), „*hova jutottak*” (a megkérdezettek réteghelyzete), „*hogyan jutottak idáig*” (új elem a modellemben: az „életutak” típuscsoportjait alakítottam ki a tanulás, munkába állás, a szülői ház elhagyása, a párkapcsolat és a gyermekvállalás életeseményei révén), illetve „*milyen körülmények között*” (ide néhány további alapvető szociológiai tényezőt soroltam: neme, lakóhelye, jövedelmi viszonyai). E négy tényező együttes empirikus magyarázó modelljét alkottam meg és teszteltem (egy speciális többdimenziós variancia-analízis eljárás, a „teljes faktoriális modell” segítségével) az „Ifjúság 2000” adatbázisán.

Most fiatal kollégáimmal arra teszünk kísérletet, hogy az évek óta közösen folytatott diplomás pályakövető kutatásaink során nyert adatokat elemezzük e modell segítségével. A 2007-ben készült – öt felsőoktatási intézmény közel 2000 végzett hallgatójára kiterjedő – kérdőíves vizsgálatunk (Kabai és mtsai 2007) adatai kiváló alkalmat nyújtanak számunkra a négydimenziós rétegződésmodell egyfajta tesztelésére. Nem titkolt szándékunk az – immáron negyedik éve 31 magyar felsőoktatási intézményben folyó, országosan összehangolt kérdőíves – pályakövető felvételek adatainak új, mélyebb elemzési eszközei kialakítása, elterjesztése. Ezzel egy nagyon fontos „missziót” szeretnénk vállalni: meggyőződésünk szerint az elmúlt évtizedek egyik legnagyobb szabású társadalomkutatási „vállalkozása” ez a magyar szociológus társadalomnak. Meg vagyunk egyrészt győződve arról, hogy ezek a vizsgálatok hozzájárulhatnak a magyar felsőoktatás megújításához,⁹² másrészt az így összegyűjtött adatbázisok – átgondolt kutatási tervek esetén – alkalmasak lehetnek a mai magyar társadalom átalakulásának mélyebb szociológiai vizsgálatára egy nagyon fontos réteg, a friss diplomások körében. Különös hangsúlyt ad kísérletünknek, hogy a ‘80-as évek eleje óta nem készültek Magyarországon célirányos rétegződés-kutatások.

⁹¹ Cikkemben elsősorban a 2006-ban megjelent könyvemre támaszkodom, amely addigi rétegződéskutatásaim összefoglalója (Kabai 2006).

⁹² Lásd erről bővebben a Zsigmond Király Főiskola „Párbeszéd-modelljét” (Kabai és mtsai 2012).

Az alapozó három tanulmányban – mindezeket figyelembevételével – a következőkre vállalkozunk:⁹³

- az első tanulmány egy rövid összegzése a posztmodern átalakulások egyes szociológiai jellegzetességeinek, különös tekintettel a rétegződéskutatók „válaszaira” (kiemelve Stefan Hradil „miliótipológiáját” – mint egy sajátos, sok szempontból szélsőséges modellkísérletet – szembesítve saját elképzeléseinkkel);
- a második tanulmányban a négydimenziós rétegződésmodell felépítését, módszertani sajátosságait ismertetem (az elmúlt évtizedek legjelentősebb magyar empirikus kísérleteinek elemeit felhasználva, egyfajta „összefoglaló tipológiát” készítve); végül
- a harmadik tanulmányban fiatal kollégáim arra vállalkoznak, hogy felépítsék a végzett hallgatók vizsgálati adatbázisán modellünk azon változatát, amely alkalmas a hasonló jellegű pályakövetéses adatfelvételek mélyebb szociológiai elemzésére.

A rétegződés-kutatások problémái: kihívások és válaszok

„Ha megnézzük, hogy hol tart jelenleg a szociológia elmélete a csoporttípusok fogalmi megragadása és osztályozása terén, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a szociológiában mindeddig nem bukkant még fel egy Linné vagy Cuvier” (Merton 1980; idézi: Angelusz 1999:5).

A legutóbbi évtizedekben tapasztalható radikális társadalmi átalakulások világszerte jól kimutatható hatást gyakorolnak az élet minden területére. Ennek a folyamatnak – amelyet az emberiség információs, vagy posztindusztriális korszakba való belépéseként aposztrofálnak a társadalomkutatók – a következményei olyan jelentősek lesznek Alvin Toffler (1980) szerint, mint az emberi történelem két korábbi nagy változási hullámának: a vadászó-gyűjtögető társadalomból a mezőgazdaságiba, majd a mezőgazdaságiból az ipariba való átmenetnek. Francis Fukuyama (2002) e változások egymással összefüggő elemeit vizsgálva a „Nagy Szétbomlás” fogalmával illeti az 1960-as évektől az 1990-es évekig tartó folyamatot, melynek lényege a korábbi társadalmi rend szétbomlása a technológia fejlődésével, a viszonyok globalizálódásával, végül *„az emberi természet és a társadalmi rend újjászerveződése”*.

Az emberi életfeltételek drasztikus mértékű változásairól ír Ulrich Beck (1997) is. Megítélése szerint a fejlettebb nyugati társadalmakban fokozatosan felbomlottak a rendi alapú életformák: a szubkulturális osztályidentitások fokozatosan háttérbe szorúlnak, melyek egyik legfontosabb következménye, hogy megindul az egyéni életutak diverzifikálódása és individualizálódása. Mindezek a folyamatok a társadalom osztály- és rétegszerkezetének hierarchikus modelljét mind inkább kérdésessé teszik. Ahogy fogalmaz: *„... a konstans egyenlőtlenségi viszonyok palástja alatt”* mindeddig ismeretlen erejű és hatókörű társadalmi individualizálódási folyamat indult meg és tart ma is (Beck 1997:425). Mindezek eredményeképpen az emberek tömegei kikerültek hagyományos kötődéseikből, és kizárólag magukra, saját egyéni sorsukra kell hagyatkozniuk minden kockázattal, lehetőséggel és ellentmondással szemben.

Hasonló kiindulópontokra alapoz Anthony Giddens (1991, 1999): a megnőtt kockázatokról és az esélyek bővüléséről beszél – de álláspontja szerint a modern intézményeket egybefogó tényezők legalább annyira jelen vannak, mint a bomlasztóak. Véleménye szerint az élet nem is annyira biográfiai, hanem inkább „reflexív projektum”. Ahogy fogalmaz: *„... a változó egyént a személyes és a társadalmi módosulások reflexív összekapcsolási folyamatának részeként is vizsgáljuk”* (Giddens 1991: 33). Megítélése szerint az egyének, bár

⁹³ A tanulmányok közlésére a *Kultúra és Közösség* c. szakmai folyóirat vállalkozott, az összegzés első, bevezető írását szánom Róbert Péter tiszteletére.

érzékelik a tradicionális családi minták felbomlását és az ezzel járó kockázatokat, „nem húzódnak vissza a külső társadalmi térből, hanem merészen beilleszkednek” (uo. 177).

A „társadalmi látásviszonyok romlásáról” beszél Angelusz Róbert (Angelusz 2000: 39-41) is, az utóbbi évtizedek változásai következtében szinte áttekinthetetlené vált a társadalom differenciálódása, elhalványultak a nagycsoportok határai. A kétségtelenül növekvő szakmai igényesség, a társadalomkutatás elméleti és módszertani fejlődése sem hozott olyan elméleti megközelítéseket, empirikus modelleket, amelyek a társadalmi nagycsoportok teljes körének összegyűjtésére, rendszerezésére és leírására alkalmasak lennének. Ahogy fogalmaz: „...még a szociológia modern technikai-módszertani apparátusával is nehéz a lakosság csoportokba szerveződését nyomon követni, s az esetek növekvő számában válik kétségessé egyes személyek és csoportok besorolása” (Angelusz 1999: 5). És ez csak az egyik fele a problémának, hiszen mind inkább megfigyelhető – a másik oldalon – a társadalom tagjainak elbizonytalanodása a csoportidentifikáció tekintetében. Alig néhány évtizede még szinte mindenki számára nyilvánvaló volt a saját és a környezetében élő emberek társadalmi hovatartozása. A hétköznapi élet „erős csoportspecifikus rendezettségben” zajlott a megszólítástól az öltözködésig, a csoporttagok közötti interakciók relatíve nagy gyakorisága a hétköznapi emberek számára is nyilvánvalóvá tették az elkülönülő társadalmi csoportok létét és viszonyrendszerét környezetükben.

A társadalom tagozódásának kutatása szempontjából két szélsőséges nézőpont ütközik: a – meglehetősen determinista – *társadalmiszerkezet-szemlélet* és az *individualista elmélet*. Az individualizációs koncepció szemszögéből így foglalható össze a hagyományos rendi színezetű osztályhelyzet megváltozása: részben vagy egészen elvesznek a „piac-közösség-egység” meghatározó összetevők, abban az értelemben, hogy elhalványul gyakorlati jelentőségük az emberek életvezetésében. Helyettük új társadalmi kötelékek, életformák alakulnak ki, amelyek már nem írhatóak le sem a marxi osztályképződés, sem a weberi társadalmi osztály-közösségképződési fogalmával.⁹⁴

A nemzetközi mintát követve mind több olyan magyar szociológiai tanulmány jelent meg az utóbbi időben, amelyekben a szerzők az „*általános munkajelleg szerinti csoportosítással*” szemben a mobilitás-kutatások gyakorlatában alkalmazott osztályozást javasolták⁹⁵. Egy egészen más nemzetközi trendhez kapcsolódóan, amely szerint az osztályelemzés érvényessége megszűnőben van (úgy mond: „az osztály divatjamúlt koncepció”) – munkáikban a „konvencionális státus” (Pakulski – Waters 1996)⁹⁶ veszi át az „osztály” szerepét, illetve az „élet-fogalmak” (az élethelyzet, az életút és az életstílus) különbségeire épülnek stratifikációs konstrukcióik. Mint arra fentebb már utaltunk, Ulrich Beck szerint a modern társadalmak szerkezetét olyan ismérvek határozzák meg, amelyek „*túl renden és osztályon*” befolyásolják az emberek társadalmi helyzetét és magatartását.

Az „*élet-fogalmakra*” épülő megközelítések talán legismertebb képviselője Stefan Hradil. Az egyéni élet alakulását – és így a társadalom stratifikációs viszonyainak változásait is – Hradil és munkatársa (Karl Bolte) szerint nem annyira az anyagi körülmények, a jövedelmi viszonyok, hanem egyre inkább a „*miliőspecifikus életstílusok*” határozzák meg (Bolte – Hradil 1984). Koncepciójuk szerint a társadalom szerkezete nem osztályok vagy rétegek segítségével, hanem ún. „*miliőcsoportok*” révén írható le. A társadalmi rétegződés hierarchikus-vertikális szerkezetét mind inkább egy horizontális differenciálódás váltja fel.

⁹⁴ Lásd erről pl. Wright 2005 (a kötet szerzői: Richard Breen, David Grusky és Gabriela Galescu, Elliot B. Weininger, Aage B. Sørensen, Jan Pakulski kitűnő összefoglalója a „vitának”: Fáber 2007); Pakulski – Waters 1996 („*The Death of Class*”) vagy Clark – Lipset 1991 („*Are Social Classes Dying?*”).

⁹⁵ Például: Kolosi – Keller 2010; korábban Róbert 1997. A javasolt „osztályséma” legfontosabb kategóriája a „szolgáltató osztály”, melyek nem elsősorban a hatalmi tényezők, hanem a tőke-jellegű erőforrások alapján differenciál.

⁹⁶ Felfogásuk szerint, ahogy a világ globalizálódik, a gazdaságban a kapitalista munkamegosztás helyett az értékek, a „főszereplővé” az egyének válnak.

Ebben a társadalomban lényegében eltűnnek az osztályok, csökken az anyagilag meghatározott élethelyzetek, életesélyek közötti különbség, és ezek helyét fokozatosan átveszik az individualizált karrierutak, a miliő jelentősége.

Ez a szemlélet Hradil további munkásságában teljeseedik ki: az egyenlőtlenségek új formáiról, újfajta differenciáló tényezőkről ír (Hradil 1995). A miliő fogalmát a következőképpen definiálja: „... az új társadalomtudományi kutatásban miliőn esetleg heterogén környezeti tényezők (legyenek azok anyagi vagy nem anyagi jellegűek, természetesek vagy társadalom által létrehozottak, gazdaságiak, politikai-adminisztratívak vagy társadalmi-kulturálisak besorolás szerint) összefüggéseit értjük, melyeket meghatározott társadalmi csoportok meghatározott módon ismernek fel és használnak ki, mely meghatározott életmódok kialakulását vonja maga után” (Hradil 1995: 356).

Megítélése szerint ezeket az új társadalmi fejleményeket nem lehet a régi eszközökkel elemezni, hiszen a „objektív” életkörülményektől elválnak a „szubjektív” életmódok, így túl gyorsan változnak, differenciálódnak az egyes társadalmi csoportok, nagyfokú a mobilitás, csökken a „rétegspecifikus viselkedésmód”. Az általa kialakított „új szociológiai eszköztár” hat elemből áll: (1) a réteghelyzet helyett a nem, a kor a lakóhely a meghatározó; (2) az életmód „tudatos választása”; (3) változó irányultságok („nem marad mindig punk...”); (4) az életmód-elemek kombinálódása; (5) élethelyzetektől független életmódok; (6) „kis területeken érvényesülő” jelenségek.

Ezek az elméleti kísérletek vezettek el a ‘80-as évek elején az ún. „Sinus-miliő modellekig”, az empirikus „miliőtípológiáig”. De mi is ez valójában? Az egyéneket világnézetük, életmódjuk, értékorientációik, szociális helyzetük és életstílusuk alapján csoportosítják. Hogy készülnek ezek az empirikus modellek? Lássuk Hradil modelljét az NSZK társadalmáról a ‘80-as évek végén! Először mélyinterjúkkal feltárták a fentebb említett „társadalmi jegyek” összefüggéseit, ezeket operacionalizálták, kérdőíves adatfelvétel révén mérték, majd klaszterelemzés segítségével csoportosították őket (a 41 mért dimenzióban a „hasonlóakat” vonták egy klaszterbe). A 26 ezer megkérdezett körében végül 8 klasztert, „miliőcsoportot” különítettek el, amelyek jellemzői így festenek (lásd az 1. táblázatot).⁹⁷

1. táblázat: Nyugat-Németország társadalmi rétegződése és a miliő-csoportok 1987.

A) Felső réteg	(1) Konzervatív felső miliő (9%)	(2) Technokrata-liberális miliő (10%)		(3) Alternatív miliő (3%)
B) Felsőközép réteg	(4) Kispolgári miliő (26%)	(5) Felemelkedés-orientált miliő (24%)		(6) Hedonista miliő (10%)
C) Középső réteg				
D) Alsóközép réteg	(7) Tradicionális		(8) Tradíciók nélküli	
E) Alsó réteg	munkásmiliő (9%)		munkásmiliő (10%)	
	c) Tradicionális alaporientáció	b) Materializmus + anómia		a) Posztmateriális „új” orientáció
		b1) Birtoklási materializmus	b2) Fogyasztási hedonizmus	

Forrás: Hradil 1987:131. (SINUS)

⁹⁷ Lássuk az egyik „miliőcsoport” jellegzetességeit Nyugat-Németország felnőtt lakossága körében készült kutatás eredményeképpen: („1. Konzervatív felső miliő”; a lakosság 9 százaléka). *Életcél*: elismert hely a társadalomban, megvalósult magánélet, harmonikus családi élet, anyagi siker disztíngvált életkeret; *Társadalmi helyzet*: átlag feletti formális képzettség, sok vezető, tisztviselő, önálló szabadfoglalkozású, nyugdíjasok és járadékosok, magas és legmagasabb jövedelmi osztály. *Életstílus*: minden túlhajtott, felületes dolog elutasítása, magas minőségi igények, tradícióra irányultság, hozzáértés („életstílus-biztonság”). Hradil 1987:131.

Bár a modellt azóta is sokan alkalmazzák,⁹⁸ az erre épülő empirikus kutatások *hiányosságaira* maga Hradil hívja fel a figyelmet. Kiemeli, hogy az időbeli változások tekintetében még nem készültek megfelelő vizsgálatok, holott „... a biográfiai ... változás az 'új' társadalmi kulturális struktúrák lényeges jegye” (Hradil 1995:379). Hiányoznak a „mikroszociológiai” megközelítései is ezeknek az új jelenségeknek (a millió mélyebb vizsgálatai kisebb közösségekben, pl. egyes lakóhelyeken, kohorszokon belül). Végül arra hívja fel a figyelmet, hogy ezen új strukturális tényezőket a legtöbben „tisza deskriptív fogalomként” értelmezik, nem elemzik kellőképpen a cselekvések feltételrendszerét, céljait, eszközeit, az értékek és a hétköznapi jártasság közötti tartalmi kapcsolatok elméleti vonatkozásait.

Magunk is úgy véljük, van „másik út”, mégpedig, hatékonyabb, érthetőbb – és szakmailag korrektebb a társadalom tagozódásának megközelítésére. Az egyik legígéretesebb kísérlet az „*életszakasz-felfogás*” („life-course perspective”, Wallace 2006),⁹⁹ amely egy lehetséges empirikus leírását kínálja a fentebb vázolt „individualizációs” folyamatoknak. Ennek kapcsán a szociológia két olyan területe kapcsolódott össze, amely korábban viszonylag ritkán társult: az ifjúság- és a családszociológia. Az eddigi kutatási eredmények számtalan vonatkozásban jelentős elméleti és metodológiai előrelépést hoztak, amelyekre magunk is nagymértékben támaszkodtunk munkánkban.¹⁰⁰ Így fogalmaz egy helyen az rétegződés-kutatások alapdilemmájáról Wallace: „...két nézőpont ütközött: az egyik a hagyományos társadalomszerkezeti szemlélet, amely túlzottan determinista lehet, a másik az individualizáció elmélete, amely az önállóságot hajlamos túlhangsúlyozni. Fogadjunk el némi elméleti eklekticizmust: őrizzük meg a korábbi elméletekből a modern világ számára releváns részeket, egyeztessük a kortárs szemléletekkel, és használjuk fel e két felfogás legjavát” vizsgálataink során (Wallace 2006:107).

Álláspontunk tehát a következő: úgy is vizsgálható az egyének viselkedése, hogy vannak bizonyos társadalmi kényszerek, amelyekre – úgymond – reflektálnak, de vannak egyéni választások is az életében. E kettőt együttesen vizsgálva kialakítható a társadalmi folyamatok ún. „individualizálódó-reflexív” elemzési módja. De nézzük meg egy kicsit közelebbről: mit is jelent ez? Az életesemények egyéni mintázatai hűen tükrözik a személyes döntéseket olyan fontos kérdésekben, mint például az iskolaválasztás, a továbbtanulás, a munkavállalás kérdései, avagy párkapcsolataik alakítása, gyermekvállalásuk stb. *Ezek egyszerre egyéniek és társadalmilag meghatározottak.* Az individualizálódó társadalmi univerzumban mind nagyobb szerepet kap az egyéni szabadság, a véletlen, a vakszerencse és sok más olyan tényező, amely szinte kiszámíthatatlanná teszi az egyén életútját (a „normalizált” életutak helyett mind inkább a „választásos” életutak válnak jellemzőekké, azaz a korábbi generációk életút-modelljei alig gyakorolnak befolyást, szolgálnak mintául gyermekeik életében).¹⁰¹ De e mögött a látszólagos káosz mögött mind gyakrabban felfedezhetőek olyan újabb rendező elvek, amelyek mentén megérthetőek és leírhatóak ezek az „individualizációs-reflexív” társadalmi folyamatok.¹⁰²

Az életesemények egymásra következő sorozata, az időzítések, a választási alternatívák közötti döntések egyszerre az egyéni aspirációk által markánsan befolyásolt sajátos képződmények, de legalább olyan mértékben társadalmilag meghatározott, a szubkulturális normák által erőteljesen befolyásolt rajzolatai az egyén életének. Társadalmi környezetünktől

⁹⁸ A német Sinus-Intézet (Ulrich Beck és Horst Nowak vezetésével) azóta is évente megjelenteti a modell ismertetőjét (lásd a Mellékletben; az Interneten a 2012. évi Sinus modellt: „DIE SINUS-MILIEUS® IN DER VuMA 2012” http://www.vuma.de/fileadmin/user_upload/meldungen/pdf/Sinus_Milieus_in_VuMA_2012.pdf Nagy sikerrel alkalmazzák a marketing- és piackutatások területén, egyes vélemények szerint „a német társadalom életstílus alapú tudományos leírására is alkalmas” (Kolosi – Keller 2010:128).

⁹⁹ Lásd még ennek részletes kifejtését: Wallace 1998.

¹⁰⁰ Kiváló összefoglalóját adják ezeknek az új irányzatoknak Winn és Dwyner tanulmányukban (Winn-Dwyner 2006).

¹⁰¹ Lásd erről bővebben: Somlai 2007.

¹⁰² Figyelemre méltóak pl. Gerhard Schulze (2003) kísérletei, aki a milliócsoportok egy újfajta felfogásában véli felfedezni ezeket a „kifejezetten egyszerű, a régiókat átfogó” csoportstruktúrákat.

való függésünk erősen arra ösztönöz ugyanis – Albert Cohen (1997) szerint –, hogy a már kialakult megoldások közül válasszuk ki a magunkét, olyat, amelyről tudjuk, embertársaink szemében rokonszenves, de legalább elfogadható. Így van ez az életutunk során meghozott döntéseinkkel is. Az a klasszikus szociológiai kérdés, hogy az egyének és csoportok „*honnan hova jutottak*” a társadalmi térben egészül ki az életszakasz-felfogás révén a „*hogyan jutott odáig*” kérdésével, amely megválaszolása érthetőbbé teszi egyszerre a társadalom tagozódásának alakulását és benne az egyén sorsát is. Ha megtaláljuk és különválasztjuk azokat a motívumokat, amelyek az egyéni életutak alakulása mögött meghúzódó társadalmi meghatározottságoknak tudhatók be, illetve valóban egyediek, újfogalmazhatjuk a társadalom tagozódását leíró stratifikációs indikátorainkat. Az életút lehet – Cohen szavaival élve – „*a státus egyik ismérve, úgyszólván tagsági jelvény*” a magunk viselkedésének, döntéseinek és az alapjául szolgáló vonatkoztatási hálózatnak a megegyezése embertársainkéval.

A továbbiakban tekintsük át röviden, hogy „*valójában mi is történt*” az elmúlt évtizedekben az emberekkel – különös figyelmet fordítva a *fiatalabb generációk* helyzetének alakulására.

Mi is zajlik körülöttünk valójában?

„*Valami elképesztően hatalmas és visszafordíthatatlan dolog történt az egész világgal, ahogy a Föld a mi Földünké vált, az egyetlen otthonunkká, és minden ember ezen a bolygón egy önmagával kommunikáló egész része lett*” (Mead 2006:19).

Mint arra a korábbiakban utaltunk (Beck 2003; Fukuyama 2002; és Giddens 1999 kapcsán), a fejlett nyugati társadalmak elmúlt fél évszázados átalakulása egész sor egymással összefüggő elemből áll. A hatvanas évektől beállott változások – Gerhard Schulze (2003) szerint – olyan jelentősek voltak a fejlettebb nyugati társadalmakban, hogy a történetileg kialakult hagyományos vertikális rétegződési sémákkal már nem voltak leírhatóak (csak azt voltak képesek megragadni, aminek valami köze volt a termelési folyamatokban elfoglalt helyhez). Az új feltételek között rendre elveszítették jelentőségüket a korábbi „rétegtképző tényezők”. Véleménye szerint ugyanakkor *egy új strukturális indikátor jelent meg: az életkor*, amely összekapcsolódik azzal, hogy a fő létprobléma immáron nem a megélhetéshez, hanem az „*élményszerzéshez*” fűződik. A fiatalabb nemzedékek nyitottak az új tájékozódási pontokra: „*... a gazdasági szemantika elhalványuló kategóriái mögött kirajzolódtak a pszichofiziológiai szemantika körvonalai*” (Schulze 2003:190). Az egyre inkább strukturális jellemzővé váló korcsoport szerinti tagozódás azonban nem váltotta fel teljesen a hagyományos gazdasági differenciálódást, csak „*rátelepedett*”, elmozdulásokat idézett elő. Az egyenlőtlenségek definíciójában egyre fontosabbá vált a szubjektivitás, a spontaneitás kategóriája, ahol az életkor különös jelentőséggel bír. Az alapvető társadalmi konfliktusok színtere áttevődött az „*ön-megvalósításért*” küzdő fiatalabb és a „*fennálló rendszert*” képviselő idősebb korcsoportok összetűzéseire (zene, hajviselet, viselkedési formák konfliktusai a 60-as évek közepétől).

A fejlett nyugati társadalmakban a '80-as évek kezdetétől – a felnőtté váló fiatalok „*élményre orientáltságának*” tömegessé válásával – az emberek mind inkább önmagukkal kezdtek el foglalkozni („*individualizálódó kultúra*”). A valóságmodellekből kiveszett a „*kollektív*” jelleg, fokozatosan elhalványulnak a társadalmi nagycsoportok hagyományos szociológiai kategóriái és átadják helyüket egyfajta „*miliő-etnocentrizmusnak*”. Egyre inkább a közvetlen jövő „*élménytartalmai*” – a nyaralás, a hétvége, a ruhatár, az autó, a televíziós műsorkínálat, a képes újságok, az étlapok – kezdtek foglalkoztatni az embereket. Látszólag a korábbi társadalmi csoportok egyre kisebb kulturális egységekre bomlanak, egyre áttekinthetlenebbé válik a társadalom tagozódása. Valójában – Gerhard Schulze szerint legalábbis – éppen fordítva alakulnak a dolgok: a nyolcvanas évek végétől „*a társadalmi miliők alkotta, kifejezetten egyszerű, a régiókat átfogó csoportstruktúrákkal*” (Schulze 2003:195) jellemez-

hetőek a posztmodern társadalmak. A mindennapi élet uralkodó terepévé vált az „élménypiac”; roppant mennyiségű kapacitással, kereslettel, emberi erőráfordítással, gazdasági energiával.

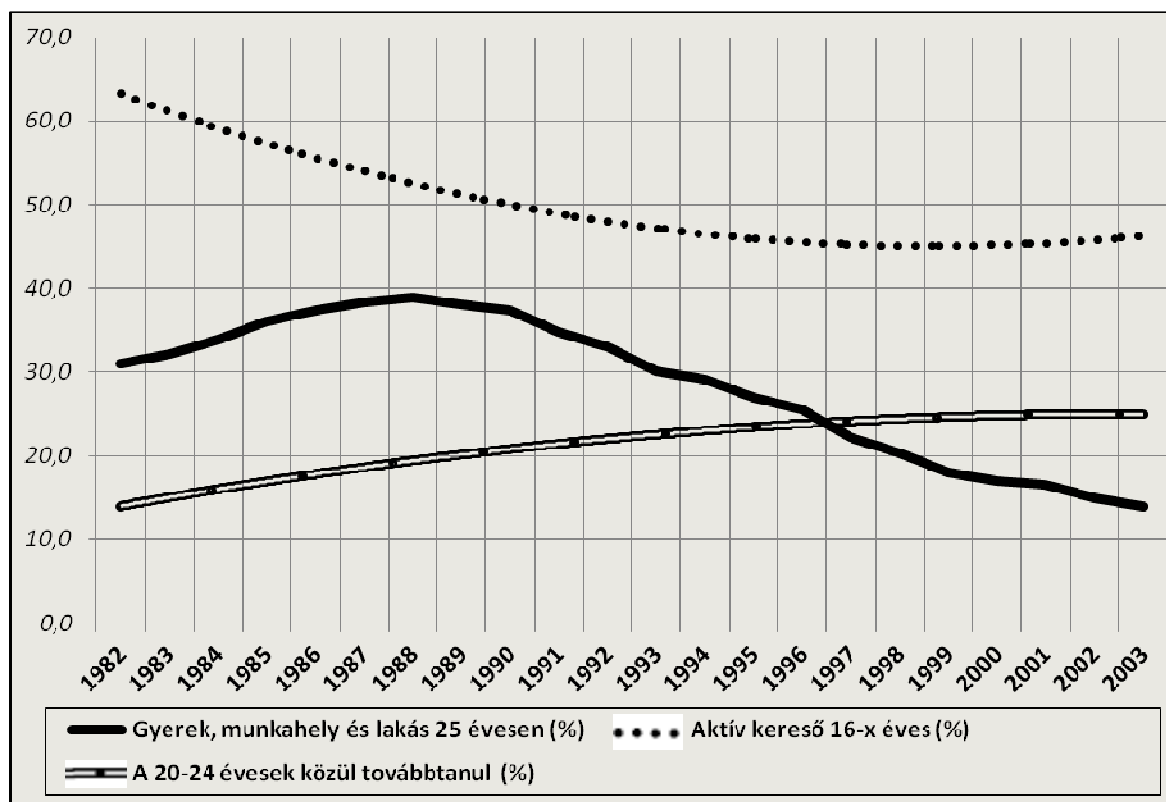
Ezek után jogosan felvethető a kérdés: „Mi is maradt olyan, mint volt?”. Az ipari társadalmak ‘50-es években tapasztalható „újjaépítésének” időszakához képest szinte az élet minden szeglete átrendeződött. Hiába ugyanazok az emberek hozzák létre a társadalmi viszonyokat, mint korábban, csak hogy – a szerző szerint – „a szubjektumok mélyreható átalakulása láttán már nincs értelme ‘ugyanazokról’ az emberekről beszélni” (Schulze 2003:196).

A társadalom strukturális változásának három, témánk szempontból meghatározó jelentőségű tendenciáját emeljük ki (Beck 2003 nyomán):

- (1) Zsugorodik és gyökeresen átrendeződik a történelmileg kialakult keresői tevékenység intézményesült rendszere, „flexibilis alulfoglalkoztatottság” figyelhető meg: sokan kiszorulnak a munka társadalmilag szervezett világából, új – kevésbé formalizált – kereső tevékenységi formák alakulnak ki;
- (2) Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a felsőoktatás expanziója, vagyis a főiskolai, egyetemi hallgatók létszáma drasztikus mértékben emelkedik;
- (3) E két folyamat együttesen azt eredményezi, hogy „a munka és a tanulás két életvilága közötti lavírozás” tölti ki az emberek jelentős részének életét; megfigyelhető a „meghosszabbodott ifjúkor” tömeges elterjedése (a „posztadoleszcens jelenségekről” lásd bővebben pl. Kabai 2006; Somlai 2007).

Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogyan hatottak ezek a folyamatok az elmúlt évtizedekben a magyar társadalomra. Néhány „társadalmi jelzőszám” révén nyomon követhetőek a fentebb vázolt átalakulások az ‘80-as évek elejétől (1982-től) egészen 2003-ig (lásd az 1. ábrát).¹⁰³

1. ábra: Egyes társadalmi jelzőszámok alakulása 1982 és 2003 között (százalékok)

Források: Kolosi – Keller (2010), Laky (2003), Kabai (2009a), illetve „Életünk fordulópontjai II.” KSH 2005. (saját számítások)

¹⁰³ Kitérő elemzését adja ennek a korszaknak Kolosi Tamás és Keller Tamás (2010) – az idézett adatok egy része is tőlük származik (107-108. oldalak).

Jól megfigyelhető egyrészt a „*társadalmilag formalizált munkahelyek*” drasztikus csökkenése: míg 1982-ben a 16 éves és idősebb népességen belül az aktív keresők aránya 63,3 százalék volt, addig tíz évvel később már csak 48,0 százalék, míg a vizsgált ciklus végére (2003-ra) 46,3 százalék. Ugyanakkor a 20-24 éves népességen belül a *továbbtanulók* aránya 14,1 százalékról először 22,0 majd 25,3 százalékra emelkedett. Végül, egy sajátos indikátor a „*meghosszabbodott ifjúkor*” (a „posztadoleszcencia”) jelenségére vonatkozóan: azoknak a 25 éves fiataloknak az arányát vizsgáltuk, akiknek már van gyerekük, munkahelyük és saját lakásuk (immáron „*felnőttek*”). A 22 évet magába foglaló időciklus végén kevesebb, mint felére csökkent az arányuk: míg 1988-ban 38,9 százalék volt ez az arány, addig 1992-ben 33,0, míg 2003-ban mindössze 14,0 százalék.¹⁰⁴

Az utóbbi idők egyik legnagyobb szabású nemzetközi kutatás-sorozata a *Globalife Project*¹⁰⁵ volt, amelynek kutatói a globalizáció hatásainak összetett elemzésére vállalkoztak egy 17 országra kiterjedő nemzetközi vizsgálat keretein belül. E megközelítés¹⁰⁶ szerint a globalizáció magába foglalja az internacionalizálódó (mind inkább nemzetközivé váló) *piacok növekvő fontosságát, a fokozódó versenyt, a network-ök* (hálózatok) és a *tudás felgyorsult terjedését* az új technológiák révén, valamint a „*váratlan piaci sokkok*” növekvő befolyását a gazdaságra. Mindezek eredményeként a kutatók a *növekvő bizonytalanságra* hívják fel a figyelmet, amely alapvető változásokat eredményez a legtöbb ember életében. Mindezek az egyes országokban természetesen meglehetősen eltérő módon jelentkeznek. Azt is bemutatták, hogyan szűrik, alakítják ezeket a globalizációs hatásokat a különböző „*intézményes filterek*” (a foglalkoztatási és jóléti rendszerek, az oktatás és a család). Különös hangsúlyt helyeztek kutatásaik során arra, hogy az egyes országokban hogyan hatnak az emberek sorsfordító döntéseire ezek a folyamatok. Négy társadalmi csoport sorsának alakulására koncentráltak (szociológiai „mikro-szinten”): a fiatalok felnőtté válásának folyamatára, a nők és a férfiak karrierútjára, valamint az idősebbek „*késői karrierjére*” (különös hangsúlyt fektetnek tehát az életutak alakulására).

Az, hogy milyen mértékben érinti az egyes társadalmi csoportokat a növekvő bizonytalanság, nagyban függ az egyes régiók, országok intézményi és társadalmi struktúráitól, történelmileg kialakult – erőteljesen „*nemzet-specifikus*” – kultúrájától (DiPrete et al. 1997). Egyes intézményeknek kitüntetett szerepe van abban, hogy ezekre a globális változásokra milyen válaszokat adnak az emberek („mikro-szinten” – lásd erről: Nelson 1995; Esping – Andersen 1993). Ezek hatása erősen „*út-függő*”: befolyással vannak a csoportok sorsának alakulására a fentebb említett „*intézményes filterek*” (Hurrell – Woods 1995; Regini 2000). Közülük – vizsgálati szempontunkból – kiemelt jelentőséget tulajdonítunk az *oktatási rendszerek „szűrő hatásának*”. A következőkben ezt vizsgáljuk meg egy kicsit alaposabban.

A szerzők szerint a tudás-alapú társadalmakban a legfontosabb humán tőke az *oktatás* (az iskolázottság) és a *munkahelyi tapasztalat* (az életkor).¹⁰⁷ Akiknél mindkét forrás hiányzik, azok sokkal nagyobb mértékben ki vannak téve a bizonytalanságból eredő kockázatoknak, míg a felsőfokú végzettséggel illetve a nagy tapasztalatokkal rendelkezők lényegesen kedvezőbb helyzetben vannak. Vagyis a globalizáció nézetük szerint felerősíti – sőt „*ápolja, műveli*” – a társadalmi különbségeket (Bernardi – Nazio 2005). Az is megfigyelhető, hogy azokban a – „*kevésbé tagolt*” – társadalmakban, ahol mind szélesebb körben biztosítják a továbbtanulást, a felsőoktatáshoz való hozzájutást, lényegesen nagyobb arányban tesznek szert a fiatal korosztályok tudástőkére (szereznek diplomát) – így itt a felnövekvő generációk

¹⁰⁴ Elemzéseinket a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete „*Életünk fordulópontjai I–II.*” adatbázisán készítettük.

¹⁰⁵ Lásd erről bővebben: Blossfeld – Hofmeister 2005. A kutatás-sorozat 1999-től 2005-ig tartott, négy jól elkülöníthető fázisban zajlott.

¹⁰⁶ Az elméleti kutatások eredményeinek egyik legjobb összefoglalója: Mills – Blossfeld – Klijsing 2005. Lásd még: Guillén 2001; Verdier – Breen 1999; Montanari 2001; Fligstein 1998.

¹⁰⁷ A szerzők ezért javasolják a „humán-tőke hipotézist”, illetve azon mérőeszközöket, amelyek a tudás-alapú gazdaságok elvárásainak mérésére alkalmasak (lásd erről bővebben: Mills – Blossfeld – Klijsing 2005:9).

kevésbé vannak kitéve a globalizációból eredő bizonytalanság veszélyeinek.¹⁰⁸ Így ír ezekről az intézményi szűrőkről Regini: „Az intézményi háttér valójában sok erőforrást és egyben korlátot is ad ahhoz, hogy a szereplők ezek figyelembevételével döntsenek a különböző alternatívák között” (Regini 2000:8).

A Globalife Projecten túl más kutatási eredmények is arra figyelmeztetnek, hogy a fiatalok súlyos kihívásokkal néznek szembe manapság. A gyermekkor és a felnőttkor közötti „híd szétmorzsolódása” (Land 1996) örökös téma marad. A legtöbb iparosodott társadalomban a fiatalok és családjuk kevesebb támogatásban részesül a gyermekkorból a felnőttkorba történő átmenet időszakában, ugyanakkor az oktatás és a szakképzés egyre magasabb terheket ró a diákokra és a szülőkre. A tanulásban és a munkában elért sikerek elkerülhetetlenül azok kárára jönnek létre, akik nem ilyen szerencsések. Egy kisebbség sikere erősíti meg azt az elképzelést, hogy az oktatásban és a szakképzés során szerzett képesítések „egyenest jelentenek” a munkavállaláshoz (Looker 1993).

De még a „szerencsés kisebbség” számára is mind nyilvánvalóbbá válik: *hiú remény*, hogy pusztán azzal, ha végigjárja az oktatási rendszer minden lépcsőfokát, megszerzi diplomáját, el is éri a célját. Bár a diplomás fiatalok jelentős része nagy találékonyságról és rugalmasságról tesz tanúbizonyságot, amikor váratlan strukturális és társadalmi akadályba ütközik, sikeres belépését a munka világába számtalan tényező akadályozza. Ezek közül az egyik legfontosabb: *mind jobban elszakadni látszik a felsőoktatás a munkaerőpiactól*. Miközben nő a felsőfokú végzettségűek körében a munkanélküliség, egyes munkahelyeken „minőségi hiányok” alakulnak ki, mivel a munkáltatók „nem azt kapják” a felsőoktatási intézményektől, amire szükségük lenne. Erre a dilemmára adhat – a fejlettebb nyugati társadalmak tapasztalatai szerint – megfelelő választ *a diplomás pályakövetés*, amely a munka és az felsőoktatás világa között kialakuló diszkrépanciákat hivatott áthidalni (Zinnecker 1992; Kiss 2008; Horváth 2008; Kabai 2009b; Kabai és mtsai 2012).

Összegzés

E tanulmány első darabja egy sorozatnak, amelyben tanítványaimmal közösen arra vállalkozunk, hogy „újrendezzük”, egy konkrét feladathoz kapcsolódóan átalakítsuk korábbi rétegződésmodellemt. E modell egyfajta választ adhat azokra az új – a posztmodern „individualizációs” társadalmi folyamatok hatásaiból eredő – kihívásokra, amelyek alapjaiban kérdőjelezték meg a társadalomkutatók eddig használt, megbízható hierarchikus tagozódási modelljei. Az első tanulmány egy rövid összefoglalása a posztmodern átalakulások egyes szociológiai jellegzetességeinek, különös tekintettel a rétegződéskutatók „válaszaira” (kiemelve Stefan Hradil „miliótipológiáját” – mint egy sajátos, sok szempontból szélsőséges modellkísérletet – szembeesítve saját elképzeléseinkkel).

Abstract

This study is the first part of a series in which we are making an attempt in co-operation with my students to „reorder” one of my previous classification models in relation to a specific task. This model may provide an answer to the new challenges rooting from the effects of postmodern „individualisation” social processes, which fundamentally questioned the existing and reliable hierarchical classification models of sociologists. The first study is a brief summary of the sociological characteristics of postmodern transitions, with a focus on the „answers” of classification researchers (highlighting the „milieu typology” of Stefan Hradil – as a unique, radical model experiment from a numerous viewpoints – putting it against our theories).

¹⁰⁸ Míg a szerzők az Egyesült Államokat, Nagy-Britanniát és Svédországot a „kevésbé tagolt” országok közé sorolták, addig Magyarországot – Németország és Hollandia társaságában – a „rétegzett” országok közé, ahol a fiatalok meglehetősen eltérő oktatási pályákat járnak be (Mills – Blossfeld – Klijzing 2005:9).

Irodalom

- Angelusz Róbert szerk. 1999 *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Angelusz Róbert 2000 *A láthatóság görbetükréi*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Beck, Ulrich 1997 Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In Angelusz Róbert szerk. *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 418-464.
- Bernardi, Fabrizio – Nazio, Tiziana 2005 Globalization and the Transition to Adulthood in Italy. In Blossfeld, Hans-Peter és mtsai szerk. *Globalization, Uncertainty, and Youth in Society*. Edward Elgar, London, 349-374.
- Blossfeld, Hans-Peter – Hofmeister, Heather 2005 szerk. *Life Courses in the Globalization Process*. GLOBALIFE Project. Final report. Otto Friedrich University, Bamberg.
- Bolte, Karl – Hradil, Stefan 1984 *Sozial Ungleichheit in der Bundesrepublik Deutschland*. Leske-Budrich, Opladen.
- Clark, Terry Nichols – Lipset, Seymour Martin 1991 'Are Social Classes Dying?' *International Sociology*, 6:397-410.
- Cohen, Albert 1997 *Rethinking the Youth Question: Education, Labour and Cultural Studies*. Macmillan Publ. London.
- DIE SINUS-MILIEUS® IN DER VuMA 2012. SINUS-Institutes (2013.03.20-i letöltés), on-line http://www.vuma.de/fileadmin/user_upload/meldungen/pdf/Sinus_Milieus_in_VuMA_2012.pdf
- DiPrete, Thomas 1997 Collectivist versus Individualist Mobility Regimes? Structural Change and Job Mobility in Four Countries. *American Journal of Sociology*, 103/2:318-358.
- Esping-Andersen, Gøsta 1999 *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford University Press, Oxford.
- Fligstein, Neil 1998 *Is Globalization the Cause of the Crises of Welfare States?* (Working Paper SPS No. 98/5) European University Institute, San Domenico.
- Fukuyama, Francis 2002 *A Nagy Szétbomlás*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Giddens, Anthony 1991 *Modernity and Self-Identity*. Polity Press, Cambridge.
- Giddens, Anthony 1999 *A harmadik út*. Agóra Kiadó, Budapest.
- Guillén, Mauro 2001 Is globalization civilizing, destructive or feeble? A critique of five key debates in the social science literature. *American Review of Sociology*, 27:235-260.
- Horváth Dóra 2008 Hazai gyakorlatok a diplomás pályakövetésben. In Fábi István – Horváth Tamás – Kiss László – Nyerges Andrea szerk. *Hazai és nemzetközi tendenciák. Diplomás pályakövetés 1*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság – Országos Felsőoktatási Igazgatóság, Budapest, 9-52.
- Hradil, Stefan 1995 Régi fogalmak és új struktúrák. Milió-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években. In Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules szerk. *Társadalmi rétegződés*. Aula Kiadó, Budapest, 347-387.
- Hurrell, Andrew – Woods, Ngaire 1995 Globalization and Inequality. Millennium. *Journal of International Studies*, 24/3:447-470.
- Kabai Imre 2006 *Társadalmi rétegződés és életesemények. A magyar fiatalok a posztindusztriális korszakban*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Kabai Imre – Wölcz Judit – Winkler Mónika – Béki Orsolya – Tóth Gábor szerk. 2007 szerk. *Mi lesz velünk a diploma után?* Diákkötet. ZSKF TTK Könyvek 1. L'Harmattan – ZSKF, Budapest.
- Kabai Imre 2009a Az önállósodás folyamatai a diplomások első 25 évében. In Somlai Péter és mtsai szerk. *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Pallas Kiadó, Budapest, 391-419.
- Kabai Imre 2009b *Hogyan alakul a diplomások életútja?* ZSKF TTK Füzetek 2. L'Harmattan – ZSKF, Budapest.
- Kabai Imre – Krisztián Viktor – Kenéz Anikó – Goór Judit 2012 „Merészen beilleszkedni...” A ZSKF „párbeszéd-modelljéről”, amely összeköti a felsőoktatást a munka világával. ZSKF TTK Füzetek 15. L'Harmattan – ZSKF, Budapest.
- Kiss László 2008 Külföldi gyakorlatok a diplomás pályakövetésben. In Fábi István – Horváth Tamás – Kiss László – Nyerges Andrea szerk. *Hazai és nemzetközi tendenciák. Diplomás pályakövetés 1*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság – Országos Felsőoktatási Igazgatóság, Budapest, 53-70.
- Kolosi Tamás – Keller Tamás 2010 Kikristályosuló társadalomszerkezet. In Kolosi Tamás – Tóth István György szerk. *Társadalmi riport 2010*. TÁRKI, Budapest, 105-138.
- Laky Teréz 2003 *A munkaerőpiac Magyarországon 2003-ban*. KSH, Budapest.
- Land, Hilary 1996 The crumbling bridges between childhood and adulthood. In Brannen, Julia – O'Brian, Michael szerk. *Children in Families. Research and Policy*. Falmer, London, 189-201.
- Looker, Diana 1993 Interconnected transitions and their costs: gender and urban-rural youth in the 1990s. *Journal of Youth Studies*, 1:5-22.
- Mead, Margaret 2006 Kultúra és elkötelezettség. A generációk közötti viszonyok a hetvenes években. In Gábor Kálmán szerk. *Ifjúság-szociológia*. Szöveggyűjtemény. Belvedere Kiadó, Szeged, 19-44.
- Merton, Robert King 1980 *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Mills, Melinda – Blossfeld, Hans-Peter – Klijzing, Erik 2005 Globalization, Uncertainty and the Early Life Course: A Theoretical Framework. In Blossfeld, Hans-Peter – Hofmeister, Heather szerk. *Life Courses in the Globalization Process*. GLOBALIFE Project. Final report. Otto Friedrich University, Bamberg, 3-33.

Montanari, Ingallil 2001 Modernization, globalization and the welfare state: A comparative analysis of old and new convergence of social insurance since 1930. *British Journal of Sociology*, 52/3:469-494.

Nelson, Richard 1995 Recent evolutionary theorizing about economic change. *Journal of Economic Literature*, 33:48-90.

Pakulski, Jan – Waters, Malcolm 1996 *The Death of Class*. Sage Publications Ltd. London.

Regini, Marino 2000 Between deregulation and social pacts: The responses of European economies to globalization. *Politics and Society*, 28/1:5-33.

Róbert Péter 1997 Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle* 2:5-48.

Schulze, Gerhard 2003 A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In Wessely Anna szerk. *A kultúra szociológiája*. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 186-204.

Toffler, Alvin 1980 *The Third Wave*. William Morrow Publ, New York.

Tomka Béla 2009 *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Budapest.

Verdier, Daniel – Breen, Richard 1999 *Europeanization and globalization: politics against markets in the European Union*. (unpublished manuscript) European University Institute, Florence.

Wallace, Claire 1998 Social reproduction and school leavers: a longitudinal perspective. In Hurrelmann, Klaus – Engel, Ulrich szerk. *The Social World of Adolescents: International Perspectives*. De Gruyter, New York.

Wallace, Claire 2006 Ifjúság, család, polgárrá válás. In Gábor Kálmán szerk. *Ifjúságszociológia*. Szöveggyűjtemény. Belvedere Kiadó, Szeged, 269-278.

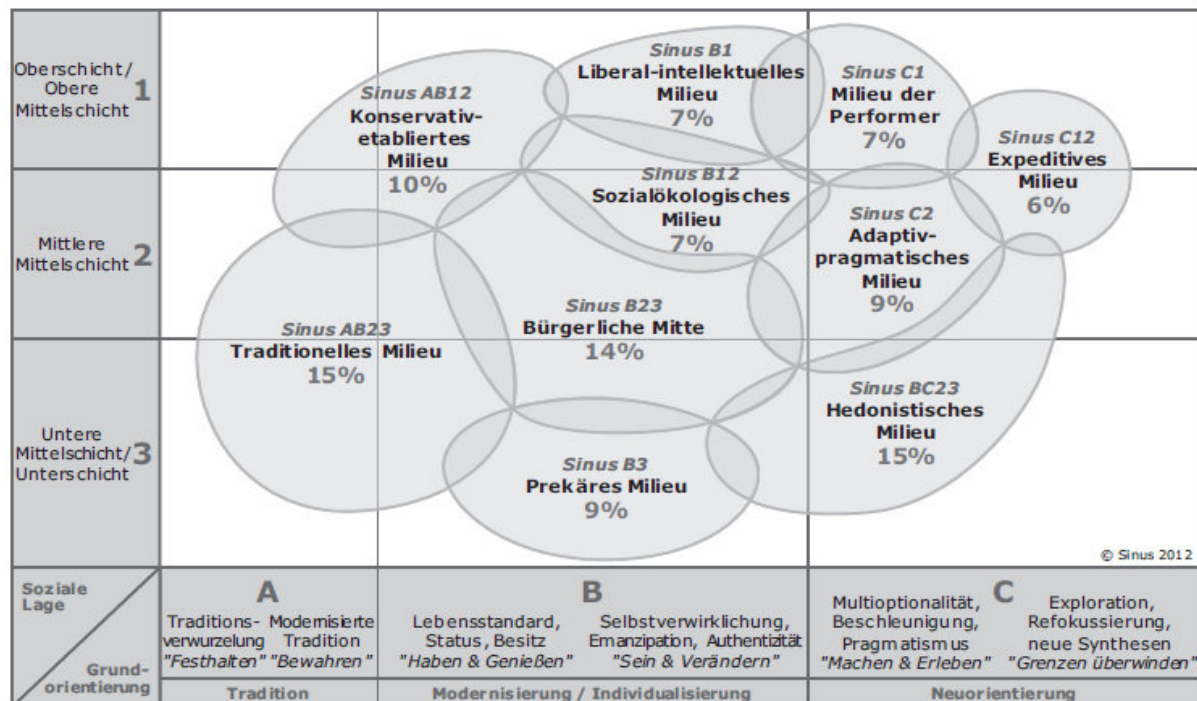
Winn, Johanna – Dwyner, Peter 2006 Új irányok az ifjúsági életszakaszok átmenetének kutatásában. In Gábor Kálmán szerk. *Ifjúságszociológia*. Szöveggyűjtemény. Belvedere Kiadó, Szeged, 249-268.

Wright, Erik Olin szerk. 2005 *Approaches to Class Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.

Zinnecker, Jürgen 1992 Gyermekkor, ifjúság és szociokulturális változások a Német Szövetségi Köztársaságban. In Gábor Kálmán szerk. *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Belvedere Kiadó, Szeged, 29-48.

Melléklet

A „Sinus-Milieus” Németországban, 2012. (Szociális helyzet és alapvető orientáció)

Forrás: „DIE SINUS-MILIEUS® IN DER VuMA 2012.” (SINUS-Institutes) Interneten:

http://www.vuma.de/fileadmin/user_upload/meldungen/pdf/Sinus_Milieus_in_VuMA_2012.pdf (2. oldal)

Elitreprodukció és új identitás keresése a lokalitás szintjén

**Tiszavasvári, mint az egykori szocialista fellegvárból
a nemzeti radikálisok újdonsült „fővárosa”**

1. A témaválasztás indoklása

Alábbi írásomban arra vállalkoztam, hogy a diszciplináris területeket kiegészítve egyfajta mentális reprezentációját is adjam annak a komplex folyamatnak, mely eredményeképp az egykori szocialista fellegvár a JOBBIK vidéki bázisává vált.

Munkám deklarált célja, hogy a helyi hatalom, helyi társadalom és helyi kormányzás kontextusát is tartalmazza érintőlegesen ezen dolgozat. Nem konkrétan csak a Kádár-korszakot végét láttató produktumot kívántam megalkotni, sokkal inkább az abból eredő posztkádári attitűdű agrár-ipari szocialista kisváros, Tiszavasvári helyi politikai és mikrotársadalmi életében bekövetkezett gyökeres fordulat logikai vonalvezetése, ha úgy tetszik „radikális áttörés” interpretálása, s az ehhez vezető út különböző ágenseinek megragadása válik elemzésem legfontosabb célkitűzésévé. Érdekel ez a téma, a jelenséget nem egyedinek, de Tiszavasváriban mégis unikálisnak tartom, s a személyes kötődés is jelent egyfajta sajátos attitűdöt számomra. A település rövid bemutatása a Kádár-korszakban és napjainkban, az elitreprodukció mikrotársadalmi aspektusainak megragadása, s a helyi kormányzás ciklusos áttekintése jelölik ki munkám lehangsúlyosabb irányait. A területi vagy helyi identitás kérdései és a helyi társadalom különböző útkeresései is markáns elemei az írásnak.

2. Tiszavasvári a Kádár-korszakban, s utána

A Kádár-rendszer megítélése (álláspontom szerint) igencsak ambivalens mind a mai napig. Érzések, attitűdök, beidegződések, viszonyulási pontok, egyéni sikerek és kudarckok, karrier utak és sorstragédiák hosszas sorát lehetne számba vetni, akkor sem tudná a mai kor embere, s főleg a '89 után szocializálódott generáció egyértelmű és vegytisztán objektív kritériumok mentén megítélni a Kádár-korszak teljességét és jelentőségét.

Tiszavasvári település szempontjából a Kádár-rendszer hetvenes és nyolcvanas évei igazi sikertörténetnek számítanak. 1986-ban az akkori tanácselnök, későbbi MSZP-s polgármester, Sulyok József irányítása alatt vált Tiszavasvári várossá, amely ezt megelőzően járási székhely volt, felszerelt, modernizálódó infrastruktúrával rendelkezett a környező településekhez képest is. A kisváros foglalkoztatási szerepkör alapján ipari-mezőgazdasági jellegű volt, melyben az ipart főleg a gépgyártás, a vegyipar, az építőipar, a mezőgazdaságot pedig a termelő – szövetkezeti gazdálkodás, a növénytermesztés, az állattenyésztés és a Tisza közelsége miatt kedvező feltételű halászat jelentette (web, 1.).

Jómagam 1987. november 10-én láttam meg a napvilágot egy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében lévő kisvárosban, Tiszaölkön. Tőle 6 km-re lévő Tiszavasváriban jártam gimnáziumba. Jómagam, ha úgy tetszik, a szocializmus végső periódusában születtem, s életkorilag annyi közöm van a Kádár-rendszerhez, hogy utolsó éveiben álltam fel két lábra, s tanultam meg egyenes tartással járni és elsajátítottam a tagolt beszéd készségét. Humánbiológiailag és ökoszociálisan talán ennyi szerves közöm nekem is van az elmúlt rendszerhez, más egyéb pusztán a családi indíttatásból, iskolai szocializációból, alkotó értelmiségiként pedig a korszak ismerete nyomán szerzett kompetenciákból és tudáselemekből alakult ki bennem egy reális és sokoldalú kép a Kádár-korszakról.

Személyesen is szervesen kötődöm Tiszavasvárihoz. A tőle hat kilométerre lévő Tiszalökön születtem és nőttem fel, majd a Tiszavasváriban lévő Váci Mihály Gimnáziumban érettségiztem, s a serdülőkori szellemi és mikrotársadalmi szocializációm jelentős része ebben a közegben ment végbe. Mai napig is itt él a legtöbb egykori gimnazista barátom, s anyai nagyapám, Fitos Zoltán az Alkaloida Vegyészeti Gyár fénykorában ott dolgozott, így tőle, mint valódi munkás attitűddel rendelkező embertől is produktív szemléletmódot kaptam személyes beszélgetésünk alkalmával is, melyekért hálás vagyok a most 80 éves nagyapámnak. Él bennem tehát mindmáig egy olyan mentális reprezentáció, amely egyfajta érzékenységet és felelősségtudatot táplál bennem Tiszavasvári város és az ott élő emberek, a helyi társadalom és lokális közösség iránt. A város adottságait, lehetőségeit és sikerfaktorait illetően igen ambivalens megítélésem van több terület kapcsán is.

Értelmezésem és elemzésem horizontja is egybeesik, amikor Tiszavasvári szocio-ökönómiai státuszát és szociokulturális miliójét kísérem autentikus módon meghatározni. Alapvetően egy szocialista, kvázi posztkádári attitűdű városról van szó, ahová túl hamar érkezett a szolgáltató szektor dominanciája, s amelyben a modernitás „termékei”, s a korszerű infrastruktúra kiépítésével sajnos kevésbé tudott lépést tartani az ipari és agrárdominanciával rendelkező, mára nagymértékben elszegényedő helyi társadalom. Az itt élő, egykori munkás réteg döntően a rendszerváltás abszolút vesztesének érzi magát, s a városban élő igen heterogén összetételű, jelentős lélekszámú roma populáció túlnyomó része is végletesen leszakadóban van. Az ipari és a mezőgazdasági ágazatok lokális tényezői a privatizáció révén teljesen átalakultak, sokak számára a Kádár-rendszer biztonsága eltűnt a mindennapokból, s a piacgazdaságot helyben is neoliberalis „vadkapitalizmusként” élték meg, élük meg egyre többen a mai napig.

Sulyok József személyében a rendszerváltást követően 16 évig egy ízig-vérig város-teremtő, a közösségi gyarapodást előtérbe helyező, s a humanizmust mindig szem előtt tartó baloldali polgármestere volt Tiszavasvárinak. A korábban tanácselnökből lett sikeres polgármester több szabad választáson is kimagasló szavazati eredménnyel, a Magyar Szocialista Párt színeiben elnyerte a lakosság támogató bizalmát. A hetvenes években még Ibrányban tevékenykedő várospolitikus igazi lokálpatriótává vált Tiszavasváriban, s a mindenkori testületi felállással, az éppen aktuálisan regnáló országos politikai kormányzattal és megyei önkormányzattal is igyekezett a korrekt, szakmai viszonyt fenntartani. Ha kellett, akkor viszont kemény konfliktusokat is vállalt az általa vezetett városért. Minden nézetkülönbség ellenére alapvetően a releváns politikai ellenfelei is tisztelték személyét, s elismerték Sulyok József tagadhatatlan érdemeit a városfejlesztési politikában. Természetesen számos olyan helyi, regionális és országos jelentőségű probléma is adódott, amelyek megoldása nem mindig ment zökkenőmentesen. Sulyok József 2006-ban önszántából nem indult egy újabb ciklus irányításáért, s a közigazgatás szférájában eltöltött több évtizedes munka után nyugdíjba vonult. Sulyok József szakmai típusú helyi kormányzást valósított meg a rendszerváltás után egészen 2006-ig, s tette ezt egy olyan szakértői stábbal, egy szűkebb tanácsadói csoporttal maga mellett, akik még a tanácsi apparátusban szerzett óriási közigazgatási tapasztalattal rendelkezve tudták katalizálni a város munkáját, s elősegíteni Tiszavasvári fejlődését a rendszerváltás utáni ciklusokban is. Többségüket személyesen is ismertem, ismerem, s láttam, tapasztaltam, hogy önmagukat állandóan képezve, a tudáskor korszerű kompetenciáit is elsajátítva képesek voltak hatékony munkát végezni.

Mindez abban is megmutatkozott, hogy a helyi társadalom a voksával is legitimálta négy önkormányzati cikluson keresztül a lokális önkormányzati elit és a képviselői menedzsment munkáját, ezért számomra ebből az következik, hogy Tiszavasvári lakosságának többsége nem érezte úgy helyben, hogy 1990 után mindenkit le kell váltani, s az előző rendszer hivatali apparátusaira, jól dolgozó egykori tanácsstagjaira nincs szükség. 2006-ig pont ez a város példázza azt, hogy épp ellenkező elvárások jelentkeztek helyben, s ez a bevált stáb jelentős személyi kontinuitást mutatva újra és újra visszaigazolást és választói felhatalmazást kapott a település irányítására.

Azt állítom, hogy a rendszerváltást követően egy halmozottan hátrányos helyzetű térség fontos városaként Tiszavasvári szerkezeti értelemben 2006-ig meg tudta őrizni fejlődőképes jellegét, mely alapvetően a körzetközponti jellegéből, infrastrukturális és intézményi szintű fejlettségéből fakad. Mindez sajnálatosan az elmúlt bő két évtizedben nem párosult a helyi lakosság döntő többségének szubjektív egzisztenciális fejlődésével. Sőt! A legnagyobb foglalkoztató, az Alkaloida Vegyészeti Gyár a város és a környező települések munkásai számára biztos munkahelyet jelentett, s nemcsak az iparban dolgozók számára, hanem a mezőgazdasággal foglalkozóknak egyaránt. A máktermesztés és a mákgubók értékesítése, felvásárlása a mezőgazdaság fellendítéséhez sokáig hozzájárult, s úgy vélem, hogy az alacsony képzettségű munkavállalók munkaerő-piaci helyzetét nagyban elősegítette. Az Alkaloida Vegyészeti Gyár 1999-es privatizációja után az addig közel 2000 főt alkalmazó vállalat kapacitása körülbelül az egyötödre csökkent, ami drámai leépítési hullámmal járt, s a munkás réteg igen jelentős arányának azóta is strukturális és permanens munkanélküliséget „eredményezett”.

Tagadhatatlan, hogy Tiszavasvári munkás rétegének legnagyobb része a rendszerváltás nagy vesztesének érzi magát több szempontból is. Megítélésem szerint a privatizációs folyamatok mind a primer, mind a szekunder gazdasági szektorban helyi szinten is „kitermeltek” egy folyamatosan nivellálódó, egyre kilátástalanabb és egyre nagyobb lélekszámú réteget, akik korábban, de leginkább a Kádár-rendszerben jó módon és biztonságban éltek. Ez az igazán súlyos társadalmi probléma, amely egyértelműen kedvez a radikalizmus és a mindenkori rendszerellenesség artikulációinak, s így később a JOBBIK megjelenésének, majd 2010-es helyi hatalmi tényezővé és városirányító politikai erővé válásának.

A kétezres évek elejére már a korábbi munkásréteg zöme saját életkörülményeinek jelentős romlását élte meg, s gyakorlatilag helyi családok százai érezték s érzik úgy, hogy a keserves munkából származó jövedelmük kevesebb, mint például a jelentős számú helyi roma populáció szociális segélyből és egyéb forrásból származó jövedelme. Tetszik, nem teszik: Tiszavasváriban ma is ez az egyik markáns lokális töréspont, amely kiélezte a helyi erőviszonyokat, elősegítette a helyi konfliktushelyzetek kialakulását, s egyben folyamatos atomizálódást idézett elő a helyi közösségben, s a kádári kisember radikalizálódását vetítette előre.

Én úgy látom, hogy 2013 év végén ez még továbbra is egy hatalmas és feldolgozatlan probléma a helyi társadalom működésében. Véleményem szerint ez nem rasszizmus kontra tolerancia kérdése döntően, hanem ennél lényegesen több és másabb: közel másfél évtizedes, súlyos szociálpolitikai és stratégiai kérdés, amelyet a mindenkori országos közpolitika irányítóinak kiemelten kellene kezelni nem pusztán ezen a településen, hanem megyei és regionális szinten egyaránt. Hangzatos ígéretek, jobb és kevésbé jobb ötletek tömkelegét volt szerencséje megismerni a helyi társadalom tagjainak, kiknek többsége mára érték-alapon szinte senkiben és semmiben nem bízik, csupán valamiféle radikális változást remél.

„A válság tipikus esete annak, amikor a nagy halak megeszik a kis halakat. Olcsón, mert a válságba kerültek, hogy „kinyögjék” adósságaikat, mindent pénzzé tesznek, de kínálati piac lévén, kénytelenek értéken alul értékesíteni vagyoniukat. Normál helyzetben vannak piaci etikai játékszabályok, amelyeket természetesen akkor is megsértenek, de válságban a szükség törvényt bont alapon semmi sem drága, csak hozzávetőlegesen jogszerű legyen az üzlet. Utána meg jól megélnék a felvásárlást, az üzletet vizsgáló bizottságok, biztosok, akik munkadíjként kapják meg járandóságukat. Ettől persze nem lesz újra cukoriparunk, textiliparunk, egyáltalán könnyűiparunk. Legfeljebb beszállítók lesznek, de ott meg nem működik a globalizáció előnye, az anyacéggel való azonos szintű fejlődés” (Róbert szerk., 2012).

Ebben a vonatkozásban sajnos Tiszavasváriról elmondható, hogy a kétezres évekre a település kvázi válságba került, s lakói a lehetőségek szűkülését, a megtartó erő egyre szervetlenebbé válását tapasztalhatták meg a rendszerváltás után két évtizeddel.

A Kádár-korszakban Tiszavasváriban is szinte ismeretlen volt a munkanélküliség és a mélyszegénység. Az Alkaloida Vegyészeti Gyár a legnagyobb ipari munkaadóként volt jelen a városban, s annak vonzáskörzetében, s a mezőgazdasági tevékenységek, a könnyűipar is nagyon sok család számára garanciát jelentett a biztos megélhetéshez, a „kisemberi” léthez. Mára sajnálatos módon a helyi társadalom fragmentálódása, atomizációja, a közösségek széttartása, a progresszívebb réteg elvándorlása, s a lakosság előregedése egyidejűleg jellemzi a kisváros életét.

A közelmúltban tanulmányoztam Róbert Péter és munkatársainak kutatási eredményeit, gyorsjelentését a magyar társadalom demokráciaképének alakulása kapcsán. Az elvégzett ESS-kutatás vezetője Róbert Péter volt, s a projektben a politikai értékekre és állampolgári attitűdökre vonatkozó survey jellegű vizsgálatot végeztek a kutatók. Szabó Andrea, Messing Vera és Ságvári Bence különböző aspektusait vizsgálták meg a demokráciáról alkotott képnek.

A demográfiai változók szerint a település típusa és a szubjektív anyagi helyzet alapján láthatóak értékelhető különbségek, de a máskor olyan fontos jellemezők, mint a kor vagy iskolai végzettség nem okoznak jelentős vélemény-különbségeket a demokrácia kritériumainak megvalósulása kapcsán.

A különbségek azonban jelentős eltérést mutatnak az egyes kritériumok között. A legnagyobb deficit a szociális szempontok (jövedelem-egyenlőtlenségek csökkentése, szegénység elleni küzdelem) kapcsán mutatkozik. Ezekben az esetekben az ideális és a létező demokrácia között jelentős különbségek mutatkoznak (Róbert, 2013:9).

A fejlődő piaci rendszer gazdasági és társadalmi folyamatainak megértéséhez elengedhetetlen a szereplők, s aktorok lelki és értékrendbeli, attitűdinális viszonyulásuk feltárása. A piaczgazdasági rendszer stabilitását és hatékonyságát alapvetően az határozza meg, hogy mennyire tekintik legitimnek a szereplők, ebben pedig döntő elem a piaczgazdaság működésébe vetett bizalom megléte. Az államszocialista rendszerek 1989–90-es összeomlása és a liberális demokráciák megszületése a kilencvenes évek elején a modern piaczgazdaság gyors kialakulásához vezetett, amelyet azonban felfokozott várakozások kísértek. Az emberek úgy gondolták, hogy a piaci elveken alapuló gazdasági rendszer következtében életkörülményeik és munkakörülményeik javulásában ugrásszerű változások fognak bekövetkezni. Ezt csak erősítette a vasfüggöny leomlása és az, hogy a nyugati országok által megtestesített, korábban elérhetetlennek tűnő ideálok látszólag nagy tömegek számára váltak elérhetővé. E várakozásokkal szemben az országok szerkezeti értelemben vett komplex átalakulási folyamata az egész régiót átható nagymértékű gazdasági recesszióval járt együtt. Tömegek veszítették el munkahelyüket, a reálbérek estek, a nyugdíjak, segélyek és szociális járadékok vásárlóértéke drasztikusan csökkent.

A folyamatosan rosszabbodó helyzetben a korábban teljes foglalkoztatáshoz és létbiztonsághoz szokott emberek úgy érezték, hogy a gazdasági átmenet egy olyan nullaösszegű játszma, amelyben egyesek meggazdagodása és sikere csak mások kárán és kudarcán keresztül valósulhatott meg. A magukat vesztesnek érző, észlelő emberek számára kapóra jött az az értelmezési minta, melynek révén a maguk kudarcát mások érdemtelennek tartott meggazdagodásával magyarázhatták (Csepeli 2005:229).

„A szocialista rendszer összeomlását követően Magyarországon olyan politikai és gazdasági változások játszódtak le, amelyek társadalmi következményeinek szociológiai vizsgálata és nyomon követése hosszú távon feladatot kínál a kutatók számára. Ez a munka szinte a rendszerváltással egy időben elkezdődött, és minden olyan alkalommal új lendületet kap, amikor elemzésre alkalmas új adatbázisok válnak elérhetővé. A kutatások egyik, talán legátfogóbb iránya a nyertesek és a vesztesek elemzésére vonatkozik. A rendszerváltás lényegi periodikus hatása következtében a kilencvenes évek első felében Magyarországon jelentős foglalkozási turbulenciát figyelhattunk meg. Ezt egyfelől belső folyamatok, politikai szándéktól vezérelt gazdasági folyamatok (pl. privatizáció) ösztönözték, másfelől a globa-

lizáció külső nemzetközi hatásai már akadálytalanul érvényesülhettek, tovább erősítve a posztindusztriális folyamatokat, a szolgáltatási szféra bővülését, a multinacionális tőke beáramlását. Nem tudjuk, hogy a két tényező pontosan milyen arányban generálta a foglalkozási turbulenciát” (Róbert 2008:51).

3. Az elitreprodukció diszciplináris igényű kérdései, polémiái

Akár kutatói kérdésként is megfogalmazható: 1989–1990-ben elitcsere vagy rendszerváltás ment végbe a helyi hatalom szférájában? Egyáltalán létezett-e helyi hatalom az ezt megelőző időszakban? Politikai síkon vitathatatlan, hogy a lokális hatalmi struktúra a tanácsrendszer felszámolása után a demokratikus elven nyugvó önkormányzás elvén alapul a rendszerváltás óta, melynek lényeges elemei: áttekinthetőbb erőviszonyok, a helyi érdekek valós képviselője, viszonylagos önállóság. A korábbi tanács apparátus fokozatosan vált le 1990 után a pártállami szerkezeti működéstől, s önálló vezetési és közigazgatási szakembergárda jött létre folyamatában. Az önkormányzás világában a mindenkori polgármester hatalma jelentősen kibővült, bár a helyi elit belső erőviszonyai, a különféle, s folyamatosan változó feladatok és hatáskörök rendszere, a mindenkori önkormányzati testület polarizációja és a polgármester viszonya nagyban formálja a helyi hatalom működését (Táll 1993:88).

Az elitreprodukció és az értelmiség viszonyát hosszas okfejtésben elemezve G. Fodor Gábor és Kern Tamás szerzőpáros nem kevesebbet állít, mint a következőket: „a diktatórikus szisztéma összeomlása önmagában nem eredményezett lényeges változást a politikai, gazdasági és társadalmi elit összetételében, vagyis a kommunista elit (vagy annak egy része) továbbra is képes volt politikai pozícióinak megőrzésére, illetve más – elsősorban gazdasági és kulturális – elitpozíciókba történő reprodukálódására. Ennek következményei: a sajátos elit-kiegyezés következményeként elmaradt a régi rendszer elitjének elszámoltatása, a társadalom ki lett ebből a folyamatból zárva, s különféle különalkuknak köszönhetően a nómenklátúra-elit késő kádári technokráciája a gazdasági hatalom jelentős részét is megszerezte” (G.Fodor – Kern 2009:63).

Az én értelmezésemben az elitreprodukció kérdése az általam egyébként nagyra tartott szerzőpárosénál lényegesen megengedőbb, s árnyaltabb. Ugyanis én a lokális elitek kérdéskörét jelentősebb részben kiemelem ebből a kvázi általánosító kontextusból, mivel a választók 1990 után szabad választás útján dönthettek arról két fordulós rendszerben, hogy kiket választanak meg önkormányzati képviselőnek, s igaz, ekkor még közvetett úton, de legitim módon megválasztott képviselőjük által legitimálták a polgármestereket is. 1994-től egyfordulós és közvetlen formulában szintén. Tehát szerintem nem deklarállható ez a fajta „elitátmentés” egyetemleges megvalósulásként, mivel számos esetben egykori tanácsstagok és tanácselnökök a választók többszöri felhatalmazása útján, demokratikus úton több cikluson át jelen voltak az önkormányzati szférában.

Az identitás-erősségre vonatkozó előfeltevés az elit közösség iránti attitűdjére utal, mint fontos bizalmi és motivációs síkra. Konkrétan arra terjed ki, hogy a lokális elit tagjait emocionális motivációi mellett értékei készítetik részvételre és ennél fogva magasabb szintű területi identifikációra (Bugovics 2007:197).

A helyi hatalom struktúrájának megváltozását 1990 nyarán az önkormányzati törvény vezette be, majd ősszel a helyhatósági voksolás legitimálta és legalizálta. Az lehet akár kulcskérdés, hogy ebben a folyamatban mennyi a diszkontinuitás és mennyi a kontinuuus elem? Formálisan annyi történt, hogy a korábbi 1470 tanács helyett közel 3200 települési önkormányzat alakult meg. Ennek következtében például sok helyütt az új helyi önkormányzatok szakemberhiánnyal küzdöttek, s nem egyszer vezetési és közigazgatási tapasztalatok híján lévő munkatársakkal kezdték meg a demokratikus működést. Ezzel párhuzamosan pedig

a tanácsi apparátus fokozatosan kezdett leválni a pártállami struktúráról, egyre jobban önállósítva magát (Táll 1993:89).

Véleményem szerint Tiszavasváriban, a kilencvenes években történő átállás az új struktúrára nem kis részben azért ment dinamikusan és hatékonyan, mert Sulyok József még tanácselnök korában jelentős fiatalítást és professzionalizálást hajtott végre a tanácsi munkatársak körében, s megnövelte folyamatosan a képzett és átképzett szakemberek arányát a tanácsi testületben, akik pár év elteltével, megfelelő rutint szerezve hatékonyan voltak képesek kapcsolódni az új önkormányzati vérkeringéshez.

4. A helyi kormányzás – helyi hatalom – helyi társadalom összefüggései

Úgy vélem, a helyi kormányzás definiálása úgy valósítható meg minél teljesebben, ha a lokális kormányzatot alakító aktorokat figyelembe vesszük. A rendszerváltás előtti időszakban a helyi hatalom primátusát, autoritását, s a központi akarattal egyfajta ellensúlyként megjelenő kvázi ellenhatalom kiépülését aligha lehetett volna megvalósítani az akkori politikai, társadalmi és gazdasági közegben. Jómagam azt gondolom, hogy erre igény azért lett volna több vonatkozásban is, de az államszocialista rendszer zárt társadalmi paradigmája, s a rendszer ideológiai irányvonala valós ellensúly megjelenítésére esélyt sem biztosított.

A helyi hatalom meghatározásában az aktuális közjogi rendszer, a lokális hatalom közhatalmi jellege, a plurális pártstruktúra állapota és a különféle jogi, normatív és politikatudományi értelmezések is nagyban segítenek (Brachinger 2010:519).

A helyi társadalmi klíma nagyban meghatározza, hogy az emberek mit éreznek, s hogyan élük meg a helyi hatalom működését, s mit is jelent helyi szinten a pluralizmus, s az egymással versengő lokális erők terepe. Számos helyi társadalmi konfliktushelyzet előidéződik akkor, ha a felülről vezérelt politikai pártérdekek, s a potenciálisan felmerülő települési érdekek nem esnek egybe (Csefkó 1997:152).

Számomra a helyi hatalom és az általa megvalósuló helyi kormányzás mindig egy adott település adott irányítójának komplex tevékenységét jelenti, amely egy bizonyos választói felhatalmazás eredményeképp lehetőséget kap arra, hogy érdemben szervezze a helyi közügyek folyamatait a maga lokális közpolitikai módszereivel. Koncepcióm szerint ez kizárólag akkor lehet tartós, ha az aktuális helyi közösség, a lakosság is egyértelmű visszaigazolást ad arra vonatkozóan, hogy alapvetően elfogadja a helyi szolgáltatások minőségét, működőképesnek tartja szűkebb lakóközegét, s természetesen mindez a folyamat az önkormányzás plurális alapelvei mentén, annak kontextusában jut érvényre.

5. A helyi társadalom sajátos útkeresése

„A helyi társadalom minden válfaja szuverén, változó, flexibilis képződmény. Meghatározó elemük nem strukturális (noha mindegyik öntörvényű struktúra), hanem minőségi. Minden helyi társadalom közösségfüggő. szerves részei, egységei éltetik. Egyúttal hatalomfüggő is: életminősége a fennálló politikai erőviszonyok toleranciájától korlátozott, a nyilvánosság által is megsegített vagy lebéklyózott” (A.Gergely 1993:45).

A rendszerváltás komplex folyamata alapjaiban változtatta meg hazánkban a lokális kapcsolatokat, a helyi társadalmak alakulását, így például azok önszerveződési mechanizmusainak realizálódását. 2010-ben az önkormányzati választások eredményeképp Tiszavasváriban a JOBBIK polgármestert juttatott az önkormányzatba és testületi többséget is teremtett a tizennégyezer fős szabolcsi kisváros helyi közgyűlésében. Az itt lakó, egykori munkás réteg – mint erről már korábban részletesen írtam – döntően a rendszerváltás abszolút vesztesének érzi magát, s a városban élő igen heterogén összetételű jelentős lélekszámú roma lakosság zöme szegregált körülmények között él és végleg leszakadóban van. A JOBBIK mozgalmi

jellege egy új lokális miliőt teremtett 2010 óta a településen. Az „új erő”, mint hívó szó, s a sajátos identitáspolitikával és radikális nemzeti szimbolikával átszőtt rendpárti attitűd egyfajta válaszreakcióként is pozicionálta önmagát a rendszerváltás óta eltelt időszak társadalmi, gazdasági és politikai hibáira, esetleges bűneire vonatkoztatva mikroszinten is. A 2010-es radikális átrendeződést a helyi hatalom viszonyában a JOBBIK javára egyfajta tartós mikrotársadalmi „immunreakcióként”, s nem pusztán „múló rosszullétként” értelmezem. A nemzeti radikálisok helyben elnyerték a biztos szavazók többségének támogatását, tehát az országos megítéléssel szemben lokális legitimációra voltak képesek, s a lakosság zöme számára a még hatalmi pozícióban nem lévő JOBBIK reális alternatívát tudott nyújtani az eddig „kipróbált” lokális politikai elittel szemben. A 2012-es időközi voksolás pedig egy még erősebb JOBBIK-hatalmat és többséget eredményezett Tiszavasváriban, amelyet egy nem mindennapi változást akaró, s a liberális demokrácia kereteit helyben átíró, több sebből vérző helyi társadalom új útkeresésének tartok.

6. A helyi kormányzás politikai jelentőségének vázlatos áttekintése a rendszerváltás utáni Tiszavasváriban

Személyes tapasztalataim, s közösségi rálátásom alapján úgy vélem, hogy Tiszavasváriban 1990 és 2006 között Sulyok József polgármestersége idején egy olyan sajátos ötvözet alakult ki a humanista és a menedzseri-technokrata irányítási attitűdnek, amely egészen az utolsó ciklusig biztosította a város vezetését a helyi társadalom többségi támogatásáról. Az elért városfejlesztő eredmények s a többszöri helyi legitimáció a 16 éves lokális kormányzás gyakorlatát sikeresként igazolja vissza. 2006-ban Sulyok József nem indult egy újabb ciklus irányításáért, s ezen az önkormányzati választáson a függetlenként induló, s a Fidesz-KDNP szövetség külső támogatását élvező Rozgonyi Attila lett Tiszavasvári polgármestere.

Ebben az évben érettségiztem a Váci Mihály Gimnáziumban, s elevenen él bennem az a kép, ahogy a tanév végén, nyári időszakban óriási kampány vette kezdetét a városban, s szinte mindenki egy külső szakember, a francia attasé (Rozgonyi úr személye) hatalmas „berobbanásáról” beszélt az utcán, a közértben stb. Ebben az időszakban érezhető volt egyfajta eufória a helyi közösségben. Az MSZP színeiben induló Nácsa Balázs a szavazatok 27%-ával (web, 2.a) a második helyre szorult, így 2006 őszétől megszűnt Tiszavasváriban a Magyar Szocialista Párt helyi kormányzása, viszont a helyi testületben továbbra is jelentős erőként maradtak jelen a baloldali képviselők egészen a ciklus végéig. A nagy többséggel megválasztott új vezető irányába nagy helyi elvárások voltak, s mindeközben a helyi kormányzás feladatát egy igen sokszínű képviselőtestülettel együtt kellett végezni.

Mindeközben az országot ekkor irányító MSZP-SZDSZ koalíciós kormánnyal és a szintén kormánypárti Juhász Ferenc egyéni országgyűlési képviselővel, valamint a Fidesz-KDNP-s többségű megyei önkormányzati vezetéssel is ki kellett építeni a potenciális együttműködési viszonyokat a település érdekében. Konceptióm szerint mindezen tényezők együttes jelenléte, a városban meglévő strukturális problémák mélyülése s a helyi támogatottság drámai csökkenése vezetett ahhoz, hogy a sikerfaktorok vonatkozásában kevésbé vált sikeressé a 2006–2010-es önkormányzati ciklus Rozgonyi Attila polgármester úr és a helyi testület számára. 2010-ben egy igen komplex és soktényezős folyamat eredményeképp a helyi kormányzást a JOBBIK vette át: nagy fölényrel megválasztott jogász végzettségű polgármesterrel, dr. Fülöp Erik személyében, s 55%-os testületi többséggel, amelyből a szocialisták kiestek, s a Fidesz-KDNP is csupán két képviselővel jutott be két további független képviselő mellett a helyi önkormányzati testületbe (web, 2.b).

„A JOBBIK megtervezett stratégia alapján jutott el abba az állapotba, hogy képes volt megragadni a kínálkozó esélyt, amikor az adódott. A tudatos radikalizmus építése, amely

2006 óta jellemzi a pártot, lehetővé tette, hogy hatékonyan reagáljon a magyar pártrendszerben történő változásokra. A túlzott várakozások be nem teljesülése ellenére a JOBBIK 2010-ben rendkívül jó eredményt ért el, és kifejezetten sikeres építkezési periódust zárt le. A kiugró szereplés több tényezőre vezethető vissza: ilyen stratégiai döntés például a MIÉP-pel való szakítás, a tudatos szervezetfejlesztés, a közpolitikai profil szélesítése és a napirendi változásokhoz igazodó húzótemák kiválasztása: antikommunizmus, rendpártiság, cigánybűnözés, elitellenesség, nacionalizmus, vallásosság, a neoliberális elutasító gazdaságpolitika, globalizációellenesség, euroszkepticizmus” (Bíró Nagy – Róna 2011:279).

Ebbe a szemantikába szintén beleillik az a típusú megközelítés, hogy a neoliberális gazdasági globalizáció számos hatása jelentősen károsítja a nemzetállami törekvéseket, szembe megy az állampolgári érdekekkel, s értelmes áldozat nélküli sarcokat, állandó megszorításokat eredményez. Ha mindezeket a kérdéseket hatékonyan megragadják akár rendszerellenes radikális baloldaltól, akár a nacionalista-populista radikális jobboldaltól, s erősödik az általános elit- és pártellenes hangulat, akár az eddigi pártrendszerbeli struktúrák is módosulhatnak a jövőben, s új üstökösök jelenhetnek meg Európa politikai agórájában, s a lokalitás szintjén egyaránt (Körei 2012:296).

2010-ben a JOBBIK fölényes győzelmet könyvelhetett el Tiszavasváriban, melyet a nemzeti radikálisok több vonatkozásban „mintavárosként”, s pártjuk fővárosaként aposztrofáltak. A JOBBIK 2009-ben tűnt fel „új erőként” pozicionálva önmagát a városban is, noha már korábban országosan 2003-tól létezett politikai mozgalomként. Megítélésem szerint Tiszavasváriban egy olyan egyedi esemény történt 2010-ben az önkormányzati választásokon, ami unikálisnak mondható az országban. Stabil testületi többséggel, meggyőző szavazati aránnyal Dr. Fülöp Eriket és csapatát választották, „bízták meg” a tiszavasváriak a helyi kormányzás irányítására.

A voksolás eredménye mögötti jelenségnek természetesen számos értelmezési és elemzési lehetősége is lehet. Az én teóriám szerint 2010-ben a helyi társadalomban felgyülemlett eddigi sérelmek, konfliktusok, meglévő helyi problémák olyannyira fölhalmozódtak, hogy a lokális közvélemény egyértelműen megnyerhető volt a nemzeti radikális politikát képviselő, azt hangsúlyozó, s a rendteremtés igényével fellépő JOBBIK számára. Az „új erő”, mint hívó szó, s mint egyfajta identitáspolitikával és radikális nemzeti szimbolikával átszőtt rendpárti attitűd egyfajta válaszként is pozicionálta magát a rendszerváltás óta eltelt időszak társadalmi, gazdasági és politikai hibáira, hiátusaira s esetleges bűneire. Sokak számára a még hatalmi pozícióban nem lévő JOBBIK reális alternatívát volt képes helyben nyújtani, az eddig „kipróbált” politikai elittel szemben.

7. Konklúzió

Úgy vélem, írásommal sikerült látni és láttatni azt komplex a folyamatot, amelynek eredményeképp Tiszavasvári, mint egykori szocialista fellegvár, a nemzeti radikálisok helyi irányítása alá került napjainkra. Vizsgálataim eredményeképpen kijelentem, hogy egy kisváros életében, működésében és fejlődésében szervesen összekapcsolódik a helyi társadalom aktuális állapota, szociokulturális rétegzettség, a helyi hatalom gyakorlóinak demokratizmusa, az elit részvétele a hatalomgyakorlásban, s természetesen a helyi kormányzás szubjektív és objektív szempontok mentén történő szakmai és politikai vonatkozású realizálódása is. Mindezek komplex módon történő elemzése során lehet csak egy olyan reprezentációt kapni egy adott településről, amely által tipizálhatók, s rendszerbe helyezhetők az ott leképeződő társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok, sokrétű jelenségek is.

A logikai okfejtést talán érdekes lenne folytatni egy olyan szakmai kutatással, amelynek során sztenderdizált kérdőívek alkalmazása révén a Lalli-féle „urba identity scale” tiszavasvári lakosok körében való tesztelése kapcsán a lokális identitásfaktorok interpretálása

hatékonyabban, s egyfajta mikrotársadalmi kiútként is jelentkezhethetne. Gondolok itt a helyi identitást befolyásoló tényezőkön túl a jövőorientációkra, az általános indentifikáció, a külső megítélés és a múltbéli kötődés kérdéseire, területeire. Ezek vizsgálata úgy vélem, nagyban segítené a helyi társadalom útkeresésének és állapotának még pontosabb monitoringozását.

Személyes és szakmai véleményem is azonos, amikor azt állítom, hogy Tiszavasváriban a JOBBIK különösebb helyi nemzeti radikális előzmények és történelmi tradíciók nélkül is azért volt képes megerősödni, s óriási helyi társadalmi beágyazottságot teremteni a lokalitás szintjén, mert sikerült megszólítania az egykor gyarapodó, mára azonban a perifériára szorult kádári kisembert, vagyis a hagyományos baloldali szavazók jelentős részét. Mindehhez egy olyan új és kompetensnek mutakozó helyi elitet tudtak megjeleníteni a nemzeti radikálisok, akikről az amúgy már szinte mindenkiben csalódott, több sebből vérző helyi társadalom elhiszi, hogy valamiféle új tartalmat, „radikális változást” lesznek képesek megvalósítani Tiszavasváriban. Természetesen egy-két ciklus kell ahhoz, hogy a JOBBIK képes legyen megmutatni mindazt a radikális és unikális helyi policy-t, mely hangoztatásával helyezte magát szembe az eddigi releváns helyi politikai erőkkal szemben. Azt is kijelenthetem megalapozottan, hogy a JOBBIK politikáját elutasító releváns jobboldali és releváns baloldali erőknél helyben nagyon mást kell csinálniuk ahhoz, hogy a helyi hatalmat bármilyen formában visszaszerezzék, mert jelenleg helyben minden faktor a nemzeti radikálisoknak kedvez: a csalódott kádári kisember, az első szavazó, a tipikus rendszerellenes protest-szavazó az antifideszes szocialista szavazó, s a Fidesz-KDNP politikájából kiábrándult szavazó is a JOBBIK potenciális támogatója lehet 2014-ben Tiszavasváriban az önkormányzati választáson.

Szakirodalom

- A. Gergely András 1993 *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. Akadémiai Kiadó, MTA–PTI, Budapest, 45.
- Bíró Nagy András – Róna Dániel 2011 Tudatos radikalizmus. A JOBBIK útja a parlamentbe, 2003–2010. In Láncki András szerk. *Nemzet és radikalizmus. Egy új pártcsalád felemelkedése*. Századvég Kiadó, Budapest, 279.
- Bugovics Zoltán 2007 *Társadalom, identitás és területfejlesztés*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Brachinger Tamás 2010 Helyi társadalom az önkormányzatban, önkormányzat a helyi társadalomban. In Kákai László szerk. *Húsz évesek az önkormányzatok. Születésnap vagy halotti tor?* Publikon Kiadó, Pécs, 519.
- Csefkó Ferenc 1997 *A helyi önkormányzati rendszer*. Dialóg – Campus, Pécs – Budapest, 131.
- Csepeli György 2005 Sikervakság: szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. In Kornai János szerk. *Tisztesség és bizalom a poszt szocialista átmenet fényében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 229.
- G. Fodor Gábor – Kern Tamás 2009 *A rendszerváltás válsága*. Századvég Kiadó, Budapest, 63.
- Körei László 2012 A globális kapitalizmus dimenziója és kritikai interpretációi. In N. Szabó József szerk. *Gazdasági és Társadalomtudományi Közlemények*. Nyíregyházi Főiskola, Bessenyei Könyvkiadó, IV. évfolyam, 2. szám, 296.
- Róbert Péter 2008 Foglalkoztatási turbulencia Magyarországon, 1992–2007. In Kolosi Tamás – Tóth István György szerk. *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*. TÁRKI, Budapest, 51.
- Róbert Péter 2012 szerk. *Gazdaság és morál: tiszta társadalom, tiszta gazdaság: a 2012. június 12-i Kautz Gyula Emlékkonferencia válogatott tanulmányai*. Budapest – Győr.
- Szabó Andrea 2013 szerk. *A magyar társadalom demokráciaképe*. ESS Magyarország gyorsjelentés I. MTA TK.
- Táll Éva 1993 *Változások és átváltozások a helyi hatalom csúcsán*. MTA PTI, Budapest, 88-89.
- (web, 1.): Tiszavasvári bemutatása. <http://www.tiszavasvari.hu/varostortenet> ; 2013.12.21.
- (web, 2.a): A 2006-os önkormányzati választások eredménye Tiszavasváriban. http://valasztas.hu/onkval2006/hu/10/10_0.html ; 2013.12.21.
- (web, 2.b): A 2010-es önkormányzati választások eredménye Tiszavasváriban. http://valasztas.hu/hu/onkval2010/471/471_0_index.html ; 2013.12.21.

The concept of discrimination nowadays

Foreword

Present summary provides a comprehensive presentation on a concept that nowadays appears with a more dynamic and diversified content; not only in disciplines but also in professional documents, politics, public life and in our everyday life as well. Discrimination is a terminology used regularly these days with always newer content and is interpreted differently due to the society becoming more open (Karl Popper), due to the different social values and behaviours, to the inequalities in societies and territories as well as due to the changes in societies. There is no doubt that the concept plays an emphasised role in every area of our life.

The concepts in various literature highlight not only the differences but very often the change in the content, thus enabling the researchers to apply these contents according to the given era and intellectuality. It becomes really challenging when the contexts are taken into consideration too.

The study aims to examine the concept of discrimination from the sociologist's point of view; that does not mean that the legal and economic aspects are excluded but when examining the concept it focuses first of all on the social science and on its wider or narrower elements.

The conceptual framework of discrimination

When interpreting discrimination we can start with the definition of Smith and Mackie (2002). According to the authors *„The terminology of discrimination refers to the positive or negative behaviour towards a social group and its members. Naturally people think generally of negative behaviour –, however a discrimination against one certain group means positive discrimination for others.“*

On the path of discrimination prejudice, stereotype and social categorization always appear. *„Prejudice is the most effective means of non rational cognition and knowledge both at social and psychological level“* (Csepeli 1997).

People's beliefs about other groups of people's positive or negative characteristics formulate important grounds of prejudice.

The grouping is two-folded; on the one hand members can direct the prejudice of people, i.e. develop the feeling of being superior; on the other hand the desire will come true by oppressing others deriving from this situation (Smith and Mackie 2002).

The foreshown judgements of persons with prejudice are based very often not on direct experiences but are only prejudice heard from others. In most cases prejudice is founded on stereotypes that are relatively rigid assumptions about a person, group or their social status.

These stereotypes are based generally either on superficial characteristics or on over-generalized characteristics observed at certain members of the group (Bujdosó and Kemeny 2009).

The concept dates back a long time, it was introduced in the book of Walter Lippmann published in 1922 with the title of *„Public Opinion“*. Its title refers to the beforehand recorded picture in our mind that is generally hard to be changed (Marshall 1998).

Some stereotypes contain certain elements of the truth; while others serve simply as a so-called shifting mechanism (Giddens 2008).

The definition of discrimination can be set from the aspects of sociology, psychology or politics. Social science analyses the content obviously from the aspect of the society that is neither less nor more important than the economical or social aspects; the difference is rather in the human approach containing often both the principles of rationality and liberalism.

According to Sociological Encyclopaedia, discrimination in social life is an act of distinction that happens by offending the social norms and the principle of equality in the eye of law against certain groups of people, which is considered unacceptable by the majority and is approved by some sub-groups of the population.

Practitioners in social science argue for the rigid definition of discrimination, which relies on the norms, values and principles based on the consensus achieved in the society.

However, the definition of discrimination used and applied by the National Rehabilitation and Social Office corresponds to the norms of the 21st century.

According to that the definition includes every type of discrimination, exclusion or favoritism that is abolishing or worsening equal opportunities or offending the principle of equal treatment.

Among the forms of discrimination both the direct and the indirect forms are to be found.

Direct discrimination is an act causing an unfavourable treatment to a person or group based on its real or assumed situation, character or feature in comparison with a non-discriminated person or group in similar situation.

Indirect discrimination is an act that is not considered as a direct unfavourable discrimination; at first sight it corresponds to the requirements of equal treatment, however places certain persons or groups into a significantly worse position in comparison with other persons or groups in a similar situation.

Early sociologists correlate discrimination with ethnocentrism that can prove the cultural phenomenon of opposition against deviation. This interpretation is also in line with the researches made about the stereotypes showing that the impression about each other within their own community has an influence on the relations among the racial and ethnic groups.

The majority of the sociological analyses deal with the ways of domination and oppression as an exhibition of the struggle for the power and privileges (Gordon 1998). Considering Gordon's interpretation of discrimination – from the point of view of the present study – the analysis of the content of the group stereotype must be taken into account. According to Mackie and Hamilton the personality features appearing in the group stereotypes reflect very often the feelings that the group members evoke in others. One can look at the first group with the feeling of hate and antipathy, at the second with fear and terror and at the third with honour and adoration. Thus, the first group can be considered as „antipathetic“, the second as „hostile“, and the third as „adorable“ (Smith and Mackie 2002).

The stereotypes can contain both positive and negative characteristics, the explanation of which is of course not obvious for everybody. Perhaps, it is a more important conclusion that stereotypes may be accurate or inaccurate. What does that mean? The characteristic of a certain group can not be generalized, it is rather subjective. Like the statement that women are not good managers. The generalization is based on exaggeration and on wrong experience where the stereotype aims at the female gender and it may also be an explanation for a dogmatic society based on set social norms, where the female gender had no positive value. The definition of discrimination in the language of psychology is closely or fully related to the previous definitions. According to psychology discrimination equals damaging, degradation. Psychology's definition is based on sociology's definition, whereas discrimination is forcing groups of the population (mainly minorities) into a disadvantageous situation on the basis of race, religion, language, belief, origin or gender. Generally it is justified by prejudice, which virtually legitimates the discriminative behaviour. Prejudice became stronger especially in economic and political crises. Accordingly, the function of discrimination is to ensure its

own ruling situation, to cover the social inequality and to eliminate the competitiveness of the minority (Psychological Encyclopaedia 2002).

Giddens (2008) presents the content of discrimination from the social science point of view. In his opinion prejudice includes behaviours and opinions, while discrimination is the actual behaviour towards another group or person. Discrimination manifests itself in activities that deprive a person or a group of possibilities being open for others.

Csepeli (1997) considers prejudice as the tool of non-rational social and psychological learning and knowledge. He lists in his work the theories that explain rather thoroughly and professionally „when actually – the preliminary judgements become prejudice”, if the newly revealed knowledge is unable to change them – as it had been stated also by Allport in 1977.

Contrary to this, Wolf differentiates two types of prejudice, one aspect is the false picture about a situation, group or object, while the other aspect is when the reliable knowledge about a situation or group is not taken into consideration and the falsely believed information is unconditionally accepted. On the basis of the above it can be stated that the core elements of discrimination are the non-rational recognition and action.

Peter Szalai (2004) approaches the definition of discrimination from the legal point of view. The expert thinks that in order to reveal the content and legal nature of discrimination another legal category is to be determined, namely the principle of equality in the eye of law. Today equality in the eye of law is a formal equality meaning that everybody is equal in the eye of the executive power (power of the state). From the law's point of view, equality and prohibition of discrimination represents both sides of a coin; the right to equality is the individual's right, while the respect of the prohibition of discrimination is the obligation of the others (Szalai 2004). The expert believes that according to the everyday, generally known and accepted definition of discrimination, it is a disadvantageous treatment that offends the principle of equality in the eye of law.

The widespread definitions of the content of discrimination – connecting of course to each other partly or fully – present obviously only the true or presumed elements of the content. However, in practice it is more difficult to grab the contra content of the definition. In modern societies discrimination is mostly a problematic activity that is necessary to handle.

In his PhD work Sandor Szemesi (2008) thoroughly discusses the linguistic and legal interpretation of discrimination, from which it is worth emphasizing the social-linguistic thoughts. It gives an adequate, but not a full explanation why the definition and the content behind that are to be considered to be such problems.

„It is not easy to define the exact concept of the prohibition of discrimination as it is typically a definition used very often in the everyday language, however almost everybody interpretes it differently – not only in the everyday life but also in the world of science. A contradiction could be seen right at the grammatical approach, examining the content of the meaning of discrimination in the English language, two diametrically opposed results could be found. According to the everyday meaning (which is disappearing nowadays) discrimination includes all kinds of discrimination and not only the negative ones that are proven also by the fact that in the English language this word is used also with the preposition „between”. It is also used when wishing to differentiate in a neutral way between two things or concepts. Nowadays it is more widespread to use the word of discrimination with the „against” preposition that refers unequivocally to the pejorative discrimination that always happens against somebody, at somebody's disadvantage. Looking at other languages it can be found that the word of discrimination has exclusively negative content, like the German „Diskriminierung” or the French „discrimination” words (Szemesi 2008).

Outlook: What do people think about discrimination in the European Union?

The theoretical approach of discrimination necessarily includes the examples, patterns, and true dilemmas of the society. The Survey of Eurobarometer (2009) „Discrimination in the European Union” and the Hullam (2010) database of Group ESS European Social Survey 5 about the demographic composition of the Hungarian society, its ethnic, cultural, political structure and value orientations help to understand that. My summary focuses primarily on the data, analyses published by ESS in order to highlight the tendency of discrimination in certain areas. During the ESS data processing two questions arose; whereas my basic question is if the data give information about whether the members of the society have experienced any discrimination during their life or in the past year. If yes, how can we trace them and what the indicators would be? On the other hand it is also a question, what people in the Hungarian society think about fighting against discrimination and eliminating it.

The analysis of certain areas were made on the basis of the answers of 1561 persons, through the evaluation of a scale consisting of 6 units reflecting the opinion and attitudes of the Hungarian society concerning discrimination. The first question of ESS 5 Hullam asked whether the surveyed persons suffered from any discrimination because of their religious conviction. 88% of them responded that they had never experienced any discrimination because of their religious conviction and there were only a few saying „often” (1.6%) and „very often” (0.2%). The percentages of the replies of „sometimes” (1.5%) and „often” (1.6%) are very low, thus the conclusion is that the people answering do not think that discrimination against them happens because of their religious conviction. The negative responds about gender discrimination were also non-typical among the people answering. 86% of the surveyed people answered that they had never experienced gender discrimination, 7.5% answered „very rarely but it occurred” and 4% thought that „very rarely but had also met with this form of discrimination”. The percentages of the answers of „often” and „very often” were insignificant in this case (1.6-0.2%). Though gender discrimination is one of the most frequent forms of discrimination in the EU27, the surveyed people did not feel that there had been a significant discrimination against them in this respect. It should be noted that the topic of equality of genders has been on the agenda of the European Union since 1957. Until the middle of the 1970-es the equality of genders was restricted to achieve the principle of „equal work equal wages”. The directives born after the Social Action Program (1974) extended the principle of equal opportunities to the areas of employment and social security.

From the 1990-es the Union expects the member states to ensure the equal treatment in all areas of life. This will be achieved not only by accepting newer and newer directives but by action programs, by positive measures taken by the member states and by forcing national law applying positive discrimination (Gyulavari-Konczei 2000). In this respect the quick survey of „Inequalities between genders in the European Union” made in 27 member states of the Union among 25 539 citizens in January 2012 may give interesting data. In the present study some elements of the survey may be important, all of which reflects a dimension of the problem of inequalities. 60% of the Europeans think that the inequalities between the genders show a decreasing tendency in the past ten years, at the same time 24% have the opinion that they increased and 12% think that (as spontaneously interviewed) there has been no change. According to the interviewed citizens the most serious form of the inequalities between genders is the violence against women. 48% of the respondents from the EU think that, which is closely followed by the differences in earnings with 43%. The third place is shared by prostitution and trafficking with slight differences. 76% of women and 62% of men consider the differences in earnings between women and men a rather „grave” problem. Out of 27 member states this is the opinion of the majority in 25 member states (Eurobarometer 2012). In the survey made by ESS 5 Hullam the answers to the questions concerning discrimination

based on nationality, ethnic and race are the ones people are most interested in. In 2009, 91.6% of the surveyed felt that they had never suffered from racial discrimination and 93.7% answered that no discrimination could happen because of the colour of their skin. 3%-1.2% of the respondents suffered very rarely, 2.5% rarely and 1.4%-1.6% occasionally from racial discrimination or discrimination due to their colour of skin.

In this respect the cases of the Authority of Equal Treatment (Authority of Equal Treatment, 2011) gave important information about the Hungarian procedures, where cases of racial discrimination and discrimination due to the colour of skin could be found as well.

Between 2005 and 2011 there were in total four procedures exclusively because of discrimination due to the colour of skin and there were no similar procedures until August 2012. However, until now there were 6 reports complaining about ethnic, nationality and minority discrimination; three of them were related to the Roma origin.

In this respect the survey made by Eurobarometer in the EU27 and a targeted survey in Hungary in 2009 contain exciting results. 61% of the surveyed persons (on the basis of the analyses of 26 756 surveys) in the EU27 answered that discrimination was a widely spread phenomena, while 79% of the Hungarian respondents (1,000 persons) answered that in Hungary the ethnical discrimination was more common than any other types (age, disability, sexual attitude, gender or religion) of discrimination. In Hungary age discrimination seems to be more prevalent than in the other EU27 countries. 79.4% of the surveyed by 5 Hullam said that they had never experienced any age discrimination, 10.1% answered they suffered of that „very rarely” and 5.7% responded that they „rarely” suffered. The categories of „sometimes” (3.2%) and „often” (1.3%) were mentioned only in small percentages. In spite of the fact that the data suggest that the majority of the surveyed persons have never experienced age discrimination, it can be observed that this is rather different in the European and Hungarian tendencies. The validity of the data is questioned by the discrimination of maternity or paternity. The evaluation of responds suggests a rather positive than negative situation. However, looking at the practice, it can be seen that in „several member states the discrimination against pregnant women causes headache to the legislators. (In some languages the expression of „childbearing” should be avoided nowadays, instead the words of „expecting” or „pregnant” should be used).

It is to be listed in the category of „jurisdictional delicacies” that in the Irish practice of law the discrimination against pregnant women is considered as an indirect discrimination with the logical reasoning that no man can suffer any disadvantages due to pregnancy – it could be valid for only to the small portion of women who do not want to have a child” (Gyulavari-Konczei 2000).

Equally important topics are the questions concerning the family. In case of the discrimination due to marital status 90.2% of the surveyed never felt any discrimination, 4.6% felt it very rarely and 3% felt it rarely. The answers of „sometimes”, „often” and „very often” appeared only in very small percentages among the surveyed persons – 1.29%, 0.8% and 0.2% respectively.

Based on the above data it can be stated the majority of people do not experience discrimination because of their marital status, in spite of the fact that in the member states of the European Union – among others also in Hungary – there are several cases in this field, dominantly related to work.

Summary

The study aimed to introduce the different aspects of social discrimination and some elements of that by processing and publishing the data with social aspects of the ESS European Social Survey 5 Hullam. After understanding the various definitions of discrimination (which de-

finitions could be diverse, thus overstating the content) by reviewing some data and opinions, a concept has been developed concerning the discriminative behaviour on different areas.

The newest surveys of the EU are contradicting to the ESS survey or they seem to be mostly as a supplement of them, therefore one can get an unmatched view about the opinions of the surveyed persons. Thus every data is to be looked at with reservation.

The answers of the population asked during the ESS European Social Survey 5 Hullam draw a positive picture about the situation of discrimination in spite of the fact that the EU Survey about „Discrimination in the European Union” made in 2009 practically contradicts it.

„The types of ethnic, age, disability and gender discrimination are more widely spread in Hungary than in the other member states of the European Union” (Discrimination in the EU, 2009).

Two areas should be mentioned from the group of analyses where significant discrimination could be noticed. In the answers given to the questions about age and race – not too strong – the sensibility of the society in respect of discrimination could be still felt and through political decisions it seems to get more emphasize. The significance of age is important on the labour market and in the active participation in the society, the race in certain areas and positions only.

On the whole it seems that the discriminative behaviour of the people in the society is very diverse, their decisions – whether advantageous or disadvantageous – are not always made according to logical arguments. Efficient politics may help in certain cases but it is only one mean among others. There is a need of the society’s participation, the social consensus, tolerance, development of social values and of individual and collective decisions that are not restraining but helping the procedures to eliminate the discriminative behaviours and tendencies.

References

- Birner, Ulrich et al. 2007 *Pszichológiai lexikon*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Bujdosó Balázs – Kemény Ferenc 2009 *Fogyatékoság és rehabilitáció*. Budapest, Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet.
- Csepeli György 1997 *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Egyenlő Bánásmód Hatósága (<http://www.egyenlobanasmod.hu/jogesetek/jogesetek#y2011>)
- Füstös László – Szalma Ivett 2010 *A magyar társadalom demográfiai összetételére, etnikai, kulturális, politikai tagoltságára, értékorientációira irányuló ESS European Social Survey 5. Hullám*. Link: <http://www.esshu.hu/letoltheto-adatbazisok> (March 20, 2012).
- Giddens, Anthony 2008 *Szociológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Gyulavári Tamás – Könczei György 2000 *Az európai szociális jog. Első könyv*. Budapest, Osiris Könyvkiadó – pp. 127. Link: www.text.disabilityknowledge.org/Elso-R.pdf
- Keller Tamás – Róbert Péter 2011 Structures components of lifestyles and beyond: The case of Hungary. *STUDIES OF TRANSITION STATES AND SOCIETIES*, 3(1):55-75. Link: <http://www.tlu.ee/stss/wp-content/uploads/2011/06/vol3-issue-1-kellerrobert.pdf>
- Marshall, Gordon 1998 *Dictionary of sociology*. Oxford – New York, Oxford University Press.
- Smith, Eliot R. – Mackie, Diana M. 2002 *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris Könyvkiadó.
- Szalai Péter 2004 *Diszkrimináció a foglalkoztatásban Magyarországon, különös tekintettel a nemzeti- és etnikai alapú és a mozgáskorlátozottakkal szembeni diszkriminációra*. Link: <http://www2.no-discrim.fr/web/xmedia/etudes/NDp3HongrieEenH.pdf>
- Dr. Szemesi Sándor 2008 *A diszkrimináció tilalma az Emberi Jogok Európai Bírósága gyakorlatában*. Doktori értekezés. Link: http://www.uni-miskolc.hu/~wwwdeak/szemesis_ertmh.pdf (May 17, 2012).
2012. március 8.: *Nemzetközi nőnap. A nemek közötti egyenlőtlenségek az Európai Unióban*. Eurobarométer gyorsfelmérés (EB flash 341). Prepared on March 7, 2012. Link: http://www.europarl.europa.eu/aboutparliament/hu/00191b53ff/Eurobarom%C3%A9ter-.html?tab=2012_1

A globalizáció különböző arcai: dezorganizáció, hálózat és bizonytalanság¹⁰⁹

Bevezetés

A késői fiatal és a felnőttkor közötti átmenet a társadalomtudomány egyik sokak által kutatott területe napjainkban. Általános jelenség a fejlett társadalmakban, hogy egyre későbbre tolódik a felnőtt szerepek felvállalása, illetve a felnőttkort jelző és jellemző különböző döntések (otthonról elköltözés, párválasztás, munkavállalás, stb.) tágabb időintervallumban történnek meg. A fiatalok felnőtté válásának folyamata azonban nemcsak egyre jobban kitolódik, de sokszor a mérföldkövek hagyományos sorrendje is felborul. Látható, hogy nem csupán egy elvont, szűk szakmai kört érintő és érdeklő elméleti problémáról van szó, hiszen a kérdés, hogyan, milyen formában és legfőképpen mikor vállalnak a fiatalok felnőtt szerepeket, komolyan érinti a társadalom több vitális területét, mint például a munkaerőpiacot, a nyugdíjrendszer fenntarthatóságát, és a társadalom reprodukciójának kérdését.

Tanulmányunkban részletesebben foglalkozunk Hans-Peter Blossfeld, a globalizációs folyamatok egyéni életútra gyakorolt hatásáról szóló elméletével. Blossfeld kiemeli, hogy a globalizáció által generált gazdasági és társadalmi változások a bizonytalanság növekedését eredményezik mind az állami, a piaci, valamint az egyéni szereplők szintjén. Ez a bizonytalanság a társadalmi csoportok közül legjobban a fiatalokat sújtja, mert a globalizáció hatásai leginkább őket érintik. Nemcsak nem állnak előre megadott minták rendelkezésükre, amelyhez cselekvéseiket és életstratégiákat igazíthatják, de életüket hosszútávra meghatározó döntéseiket ebben a megváltozott, bizonytalan térben kell meghozniuk.

A globalizáció folyamatának mélyebb megértéséhez azonban Blossfeld modellje előtt először kitérünk a nemzetköziesedés következtében kialakuló dezorganizációs folyamatokra Lash és Urry nyomán, majd az infokommunikációs technológiák és a hálózatosodás globális-sá válásának hatásaira Castells gondolatait követve. Ezek az elméleti megfontolások jól keretezik Blossfeld modelljét, illetve több ponton megjelennek a fiatalokat érintő változások értelmezésekor is. Tanulmányunkban – Blossfeld elmélete alapján – arra fókuszálunk, milyen válaszokat adnak a fiatalok a fent leírt változásokra.¹¹⁰

Globalizáció és posztmodern társadalom – avagy a kapitalizmus dezorganizációja

A globalizáció és a posztmodern jelzővel (is) illetett társadalmi folyamatokat¹¹¹ több könyvtárnyi irodalom sem tudja teljes mértékben bemutatni, hiszen az ezekkel a hívószavakkal jellemzett változás napjainkban is zajlik. Tanulmányunkban ezért eltekintünk a szakirodalmi áttekintéstől, és csak azokat a fő szempontokat mutatjuk be, amelyek a kapitalista gazdasági működés, és annak átalakulása megértéséhez itt a legfontosabbak. Három egymásba fonódó

¹⁰⁹ A tanulmány az OTKA támogatásával készült a „Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában” című kutatási projekt keretében (pályázati azonosító: K 104707). A szerzők ezúton is szeretnék megköszönni a kutatásvezető, Dr. Nagy Beátának (docens, Budapesti Corvinus Egyetem) és Róbert Péternek a folyamatos szakmai és emberi támogatását, amellyel e cikk létrejöttéhez is nagyban hozzájárult.

¹¹⁰ A tanulmány egyes részei korábban jelentek: Király-Paksi 2012a és 2012b.

¹¹¹ Jelen írásban a posztmodern kifejezéssel nem azokat az elméleti megfontolásokat jelöljük, amelyek a legitim tudás létrehozásával, a nyelv szerepének előtérbe kerülésével, a szerző kívülállóságának megkérdőjelezésével, a hatalmi játszmák elkerülhetetlenségével stb. foglalkoznak, hanem azokat a társadalmi folyamatokat, amelyek az 1970–80-as évektől kezdődően zajlanak, és erősen kapcsolódnak többek között a nemzetállamok szerepének csökkenéséhez, a heterogén értékrendek és hibrid identitások megjelenéséhez, a transznacionális gazdasági és kulturális folyamatokhoz stb.

fogalmat, illetve folyamatot emelünk ki ennek megfelelően: a nemzetköziesedést, a dekontextualizációt és a dezorganizációt.

A globalizáció folyamatának egyik leggyakrabban említett jellegzetessége a *nemzetköziesedés*. Ez több területen és szinten is értelmezhető:

- Az egyik – gazdaságilag – meghatározó változás a pénzügyi folyamatok nemzetközi szintre emelkedése, nevesen a tőke határokon átnyúló áramlása. Ez a folyamat azért kiemelt jelentőségű, mert – marxi fogalmakkal szólva – a tőke és a munka korábbi összekapcsolódásának a végét, a tőkének a munkáról való leválását hozza magával (Bauman 2000). Ha azonban egy adott ország pénzügyi szereplőinek döntéseit és befektetéseit már nem feltétlenül a helyi termelési viszonyok és érdekek határozzák meg, a befektetések célpontja a nemzeti gazdaságon kívülre kerül, az nagymértékben megváltoztatja a gazdasági szereplők kapcsolatrendszerét.
- Ezzel párhuzamosan a munka nemzetköziesedése is megfigyelhető, azaz a munkaerő mobilitásával és a nemzeteken átnyúló multinacionális vállalatok megjelenésével kialakulóban van egy nemzetközi munkaerőpiac a nemzeti munkaerőpiacok mellett: „Over the past three decades, the industrialization of developing economies, rising trade, and immigration, have all helped to bring about a more integrated global labor market. (...) From 1980 to 2010, the world’s labor force grew by 1.2 billion, to approximately 2.9 billion.” (McKinsey Global Institute 2012:13-14).
- Az előbbi két folyamat eredőjeként és eredményeként egyaránt értelmezhető a multinacionális vállalatok megjelenése, amelyek működésük során több nemzet határain átnyúlóan tevékenykednek.
- Fontos megemlíteni a gazdasági működést keretező jogi környezet nemzetköziesedését is, ami jelenti egyfelől a nemzetközi szinten és nemzetközi viszonyokra értelmezendő jogszabályok megjelenését, másfelől az ezek létrehozását és végrehajtását felügyelő intézmények (pl. Európai Bizottság, Európai Unió Tanácsa, ENSZ Nemzetközi Bírósága stb.) működését jelenti.
- A nemzetköziesedés egy további elhagyhatatlan terepe a környezeti „határok” megszűnésének tematizálódása, ami a környezetszennyezés kapcsán az 1960-as évektől kezdődően kiemelt hangsúllyal bír.
- Ezeket a folyamatokat övezi a kultúra nemzetköziesedése, ami több szinten is értelmezhető. A tömegmédia, az internet, a korábbinál lényegesen nagyobb mobilitás és a határok átjárhatósága következtében egyre több példa tárul az emberek elé a mindennapi élet, a különböző ideológiák, az állampolgári és életstílus minták tekintetében, ami a nemzeti szinten viszonylag homogénnek mondható értékstruktúrák és attitűdminták pluralizálódásához vezet.

Mindezek a folyamatok azt eredményezik, hogy a nemzeti szinten értelmezett gazdaság, illetve az ehhez kapcsolódó nemzetállam szerepe megváltozik és újraértelmeződik. Ez azt jelenti, hogy azt a – modern társadalmakban megjelenő – folyamatot, amely a társadalmi gyakorlatokat, szereplőket és tudásformákat a tértől és időtől függetleníti, úgymond „kiágyazza” a természetes közegeikből, a globalizáció nagymértékben felerősíti. Ilyen értelemben a gazdaság, a politikai folyamatok és a kultúra *dekontextualizációja* zajlik a globalizáció folyamatában (Giddens 1999). Azaz maguk a vállalatok, mint e folyamatok meghatározó gazdasági szereplői is egyre inkább dekontextualizálódnak, nem egy adott helytől és időtől függenek, hanem működési logikájuk függetlenedik ezektől a dimenzióktól. Ez úgy is értelmezhető, mint a vállalatok „kiágyazódása” a nemzeti meghatározottságokból (legalábbis részben) és fokozódó „beágyazódásuk” a nemzetközi folyamatokba. Ez kimondottan érvényes a multinacionális vállalatokra, amelyeknek több országban vannak leányvállalataik, és ezért számos kultúrához, gazdasághoz és jogrendszerhez kell alkalmazkodniuk, miközben működési rendszerüket igyekeznek ezektől függetleníteni és egységes formában felépíteni.

Ezeket a jelenségeket Lash és Urry (1987) fentről jövő dezorganizáló folyamatokként azonosítja. Emellett azonban további, lentől, illetve belülről jövő *dezorganizációs* folyamatokat is bemutatnak, amelyek a szervezett, modern kapitalizmus átalakulásához, fragmentálódásához, az úgynevezett szervezetlen¹¹² (disorganized) kapitalizmus kialakulásához vezettek.

A szervezett kapitalizmus dezorganizációja során a modern társadalmakban megfigyelhető a térbeli koncentráció (pl. iparvárosok, tömegtermelés, nagy ipari régiók) felbomlása, az ipari és pénzügyi tőke összefonódásának megszűnése és a magas fokon szervezett munkaerőpiac kisebb egységekbe szerveződése. Ehhez a fenti folyamatokon túl nagymértékben hozzájárultak az olyan alulról érkező folyamatok, mint például a fő iparágak, ipari nagyvárosok fragmentálódása, az ipar decentralizálódása, a helyi, lokális jelleg előtérbe kerülése.

Mindezek a gazdasági jellegű folyamatok összefonódtak olyan – belülről jövő – társadalmi változásokkal, mint a szolgáltató osztály előtérbe kerülése és jelentőségének növekedése, ezzel összefüggésben az egyéni teljesítményre épülő elismerési rendszer megjelenése, a professzionalizáció és a mindezekkel összefonódó új társadalmi különbségek és kulturális konfliktusok megjelenése a korábbi tőke-munka szembenállás helyett (Lash – Urry 1987: 300-313).

A szolgáltató osztály – és itt a szerzők tipikusan az egyetemi tanárok, professzorok, menedzserek, tanácsadók stb. csoportjára gondolnak – megjelenése azért erősen dezorganizáló, mert a korábbi tőkés és munkásosztály dichotómián kívül helyezkedik el, ugyanakkor mindkettőre hatással van. A szolgáltató osztály tagjai ugyanis domináns pozíciókat tudnak megszerezni a munka társadalmi megosztásán belül hagyományos tőke vagy tulajdon nélkül is. Ugyanakkor olyan társadalmi intézmények keresztmetszetében találhatók, amelyek úgymond a tőkét szolgálják: például a munkafolyamatok konceptualizálása, a munkaerő ki- és belépésének kontrollja, stb. A szolgáltató osztály tagjai tipikusan szuperior munkapiaci szerepekben találhatók meg: minden intézményen belül a végrehajtó autoritás hivatalnokai, jól meghatározott karrier-utakkal, közepes vagy magas szintű bizalmat élvezve. Mindez nagyon erősen táplálkozik a professzionális kontroll különböző formáiból, ami a tudományos-racionális menedzsment 20. századi kialakulásához köthető. Ennek köszönhető, hogy komplex menedzser-hierarchiák alakultak ki, amihez egy jelentősen megnövekedett fehér-galléros foglalkoztatás is társult.

Ezek a folyamatok összekapcsolódtak az egyetemek, főiskolák fejlődésével és a foglalkozások professzionalizálódásával, mind az állami, mind a magánvállalatok esetében. (Lash – Urry 1987:161-163). Lash és Urry szerint ez nem más, mint a tudás kisajátítása a munkásosztálytól olyan intézményekbe, mint a tudomány, a szakértők és az oktatás – ami a munkásosztály hatalmának gyengülését eredményezi. Ráadásul ezekbe a professzionális és emiatt magasabb státuszú pozíciókba csak az ezen intézmények révén megszerezhető úgynevezett hitelesítőkkal (pl. diploma) lehet bejutni, ami tovább erősíti a szolgáltató osztály hatalmát (Lash – Urry 1987:194-195).

A gazdasági és társadalmi változások természetesen kulturális átalakulásba ágyazódtak bele, amit a szerzők a posztmodern fogalmával jelölnek, s alapvetően az identitás decentrali-

¹¹²A terminus tekintetében két használatot találni a csekély magyar nyelvű hivatkozások között: nem szervezett kapitalizmusként használja a fogalmat Tímár Lajos, aki a *Tér és Társadalom* című folyóiratban írt egy recenziót a könyvről (Tímár 1990), míg Ágh Attila a szervezetlen kapitalizmus kifejezést alkalmazza írásában (Ágh 1998). Azonban egyik forma sem tudja megragadni az angol kifejezésben rejlő mélyebb tartalmat, mert mindkét magyar terminus a fejlettebb felől a fejletlenebb irányába való változásra utal (a szervezetlenség általában megelőzi a szervezethez, míg az angol terminus és elmélet a szervezethez való felbomlására, a szervezett folyamatok szétesésére, a nagy egységbe szervezett egészből a kisebb blokkokra töredezésre utal. A továbbiakban ezért egyaránt használjuk a szervezetlen és a szétbomló kapitalizmus fogalmakat is a posztmodern kapitalizmus-modell megnevezésére, ezzel megpróbáljuk minimalizálni a jelentésben a fordítás során bekövetkezett „vesztés”.

zálódását, az elektronikus tömegmédiá hatásait, az idő és tér mindennapi tapasztalatának átalakulását, az imázsok egyre növekvő, fogyasztás-meghatározó szerepének megjelenését értik alatta (Lash – Urry 1987:287-289).

A modern, szervezett kapitalizmus és a posztmodern, szervezetlen kapitalizmus néhány fő jellegzetességét foglalja össze az alábbi (1.) táblázat.

5. táblázat A modern, szervezett és a posztmodern, szervezetlen kapitalizmus fő különbségei
(Lash – Urry, 1987:3-7, 285-313 alapján saját szerkesztés)

a folyamatok iránya	modern, szervezett kapitalizmus	posztmodern, szervezetlen kapitalizmus
fentről jövő változások	az ipari, pénzügyi és fogyasztói (commercial) tőke koncentrációja és centralizációja	a tőke dekoncentrációja a nemzeti piacok szerepének csökkenésével
	egyeztetések az állam és a nagy monopóliumok között	a nagy monopóliumok függetlenedése a nemzetállamok szabályozó erejétől
	rögzített termék nemzeti piacra termelése	globális vállalatok, munka és tőke nemzetköziesedése
	nemzetállam dominanciája	nemzetközi állami struktúrák megjelenése
alulról jövő változások	a munkapiac növekvő szervezettsége, regionális és nemzeti szinten szervezett szakszervezetek	a nemzeti szintű munkabér alkuk szerepének csökkenése, a vállalat-szintű alku megjelenése
	osztály alapon szerveződő pártok	a politikai pártok osztály-jellegének csökkenése, a néppártok megjelenése
	a kitermelő és gyártó ipar, mint domináns szektor kialakulása relatív nagy munkaerő-felszívó képességgel	a kitermelő és gyártó iparban dolgozók számának abszolút és relatív csökkenése, a szolgáltató ipar szerepének növekedése
	a különböző iparágak különböző régiókba szerveződése	az ipar regionális koncentrációjának csökkenése
	a gyárakban alkalmazott munkaerő létszámának növekedése	az átlagos gyárméret csökkenése, a munkaintenzív munka kitelepítése a harmadik világba
	az óriási ipari városok és jelentőségük növekedése	ipari városok méretének és jelentőségének csökkenése
belülről jövő változások	„modernizmus”, racionalitás és tudomány előtérbe kerülése	posztmodernizmus megjelenése
	a technikai racionalitás szerepének növekedése, tudomány dicsőítése	kulturális fragmentáció és pluralizmus, a nemzet szerepének változása
	a tulajdon és a kontroll növekvő különválása, a kontroll bürokratizálódása és a menedzseri hierarchiák kialakulása	a fehérgalléros munkások számának további növekedése, különösen a szolgáltató osztályé (menedzserek, tudósok, tanárok, tanácsadók stb.)
	a menedzseri, a tudományos és a technológiai tudás és tudástermelés új szektorai, a bürokráciában alkalmazott középosztály növekedése	a szigorú értelemben vett munkáosztály (core working-class) abszolút és relatív méretének csökkenése az ipar szerepének csökkenésével

Ilyen értelemben tehát a modern kapitalizmus szervezett, kötött és tömegeket egybe-kapcsoló struktúrája új törésvonalak mentén feltöredezett, és egyfelől a nemzeti szintnél kisebb egységek, heterogén csoportosulások, fragmentáltabb érdek- és értékcsoportok alakultak ki, másfelől a nemzeteken átívelő intézmények és érdekláncolatok jelentek meg.

„A ‘dezorganizált kapitalizmus’ egy olyan világ, amelyben a szervezett kapitalizmus ‘stabil, gyorsfagyasztott kapcsolatai’ nem léteznek többé. A társadalmak átalakulása alulról, felülről és belülről történik. Minden, ami szilárd volt a szervezett kapitalizmusban, feloldódik: az osztály, az ipar, a városok, a kollektivitás, a nemzetállam, még maga a világ is” (Lash – Urry 1987:312-313).

Castells és az új kapitalizmus: szegmentált globalizáció, hálózat és technológia

Castells szerint is egy új típusú gazdasági és társadalmi rend bontakozott ki a 20. század utolsó negyedében, de ennek értelmezésekor ő a globalizációs folyamatok mellé beemeli a Lash és Urry által külön nem kiemelt infokommunikációs technológiák fejlődésének hatását is.¹¹³ Bár ez a két folyamat nem tekinthető azonosnak, mégis az 1980-as évektől összekapcsolódtak és kölcsönösen felerősítették egymás hatását a társadalmi-gazdasági átalakulásokra (Castells 2005). Castells értelmezésében tehát ez az új gazdaság egyrészt „információs, mert az egyes szereplők vagy gazdasági egységek termelékenységé és versenyképessége (...) alapvetően attól a képességüktől függ, hogy milyen mértékig tudják létrehozni, feldolgozni és hatékonyan alkalmazni a tudásalapú információt” (Castells 2005:125). Másrészt viszont ez – Lash és Urry elképzelésére rímelően – egy új kapitalizmus-formának is felfogható, amely a történelemben először ténylegesen globális: „olyan gazdaság, amely globális mértékben, valós időben vagy az általa választott időben képes önálló egységként működni” (Castells 2005:125). Ez azzal is együtt jár, hogy a történelem során először vált az egész világ kapitalistává, hiszen még a viszonylag kevés megmaradt tervgazdaság túlélése is a kapitalizmuson alapuló világ gazdasági rendszerrel kialakított és fenntartott kapcsolatainak múlik.

A katalán szerző által leírt új típusú kapitalizmust egyszerre jellemzik régi és új tulajdonságok. Régi abban a tekintetben, hogy még mindig alapvetően a profit maximalizálásnak igénye hajtja, hasonlóan a „hagyományos” kapitalizmushoz. Viszont új abban a tekintetben, hogy a termelékenység növekedése, az új szervezeti minták és a globális gazdaság központjait összekötő komplex „ideghálózat” mögött az új infokommunikációs eszközök kiterjedt használata és folyamatos fejlődése áll.

Érdekes kérdés, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a két jelenség: a globalizáció és az infokommunikációs technológiák fejlődése. Castells szerint a technológiai változások teremtették meg az új típusú kapitalizmus kialakulásának lehetőségét, amely aztán ezen technológiák kiterjedt használatával hozzá is járult azok elterjedéséhez és széles körű használatukhoz. A szerző azért is tartja ezt fontosnak kiemelni, mert szerinte nem érdemes egy olyan leegyszerűsítő technológiai determinizmussal szemlélni napjaink átalakulását, amely csupán a technológia rohamos változásában keresi a változások okait. A technológia változása számos társadalmi-gazdasági változásnak előfeltétele, de ez nem jelenti azt, hogy csupán egyfajta átalakulást vagy egyfajta társadalmi rend kialakulását engedné.¹¹⁴ Mégis miért gyökeresen újak ezek az eszközök? Miért és miben mások, mint a történelem folyamán használt egyéb technikai eszközök?

Ritzer összefoglalásában Castells műveiben az infokommunikációs technológiák tulajdonságait öt alapvető jellemzővel lehet megragadni. Egyrészt, ezek olyan technológiák, amelyek az információt kezelik, az információra hatnak. Másodszor, mivel az információ minden emberi tevékenység része, e technológiák sajátja az általános, mindenre kiterjedő jellegük. Harmadrészt, minden infokommunikációs technológiát használó rendszer a „hálózati logikával” jellemezhető (ld. lentebb), amely által a folyamatok és a szervezetek széles körét érik el. Negyedikként említhetjük az infokommunikációs technológiák nagyfokú rugalmasságát, amely lehetővé teszi, hogy folyamatosan változzanak és formálódjanak környezetük

¹¹³ Természetesen a két angol szerző könyvében is megjelenik az elektronikusan továbbított információ, ami drámaian lecsökkenti az időbeli és térbeli távolságokat az emberek között és növeli a felügyelet erejét (*power of surveillance*) – Lash-Urry 1987:16. De náluk nem az infokommunikációs technológiák és a vele járó hálózatosodás adja az új kapitalizmus-modell lényegét, hanem a térbeli fragmentálódás, a szolgáltató osztály megjelenése és megerősödése, az új pénzügyi működés, a munkásosztály széthullása és az új kulturális és mindennapi észlelések (lásd fenti táblázat).

¹¹⁴ Erről bővebben lásd Castells és szerzőtársa (Castells – Himanen 2002) művét az információs társadalom és a jóléti állam kapcsolatáról a finn társadalmi átalakulások kapcsán.

hatására (más szavakkal nagyfokú alkalmazkodóképesség jellemzi őket). Végül pedig, az információval kapcsolatos technológiák egyre magasabb komplexitási szinten szerveződő rendszer részeivé válnak, amely rendszer egyre több elemből áll, egyre kiterjedtebbé és integráltabbá válik (Ritzer 2008:569).

Castells kiemeli, hogy az új kapitalizmusnak a globális és infokommunikációs technológiákon alapuló jellegén túl egy további lényeges tulajdonsága van. Ez pedig a hálózati logika, amely a fentiekkel szorosan összefügg. Az alábbiakban ezt a szervezési elvet mutatjuk be, majd rátérünk, hogy ez a szerveződési logika hogyan változtatja meg a gazdasági és társadalmi folyamatokat makro-szinten.

A hálózat, mint szervezeti és működési forma

Az új gazdasági és társadalmi szerveződés harmadik lényegi összetevője a hálózati logikán alapuló szervezet. Castells ezt azért is tartja fontosnak külön kezelni a technológiai változásoktól, mert szerinte a nagy, különösen a gazdasági szervezetek hálózatosodása már az infokommunikációs technológiák kiterjedt használata előtt elkezdődött (Castells 2005). Ismét konvergáló, egymást kölcsönösen felerősítő folyamatokról van szó, de vajon miben különlegeseek ezek a hálózatok a kapitalizmus hagyományos formáit jellemző, központosított és formalizált elveken működő bürokráciákhoz képest?

Castells (1999:6) értelmezésében a hálózat a csomópontok közötti kölcsönös kapcsolatrendszer, amelynek, és még ha van is valamilyenfajta hierarchikus elrendeződése, nincsen középpontja. A kapcsolatok a csomópontok között lehetnek aszimmetrikusak, de a hálózatban az összes csomópont fontossággal bír a hálózat működése szempontjából. Ezeken a kapcsolatokon keresztül áramlik ugyanis a tőke, az információ, a termékek és szolgáltatások, valamint az emberek és a szakértelem is (lásd például fent Lash és Urry elméletét a professzionalizációról).

Mivel a hálózat egyben az „áramlások” csatornáinak architektúráját vázolja fel, az válik az egyik legfontosabb kérdéssé, hogy valaki része-e a hálózatnak vagy sem (Castells 1999:6). Ha valaki része a hálózatnak, ez egyben meg is növeli hosszú távú esélyeit arra, hogy a hálózat része maradjon és a hálózat számára értéket termeljen (más szavakkal: része legyen a globális áramlásoknak). Ha valaki kimarad a hálózatból, akkor ez azt is jelenti, hogy meglehetősen kicsi az esélye a csatlakozásra és ezt az esélytelenséget az idő csak még jobban elmélyíti, hiszen minden erőforrás a hálózatokon keresztül és a hálózatok kapcsolatain keresztül cirkulál.

Az is kérdés, hogy vajon ténylegesen újak tekinthető-e a hálózati szerveződés. Castells kiemeli, hogy mindig is léteztek hálózatok az emberi történelemben. Létük tehát nem új, az viszont igen, hogy napjainkra a szervezeti instrumentalitás legnagyobb hatalommal bíró formájává váltak. Ennek oka pedig a technológiai változásokban keresendő. A hálózatok erőssége a rugalmasságuk, a decentralizáló képességük, és a változékony geometriájuk, amellyel képesek alkalmazkodni új feladatokhoz és elvárásokhoz, anélkül, hogy aláásnák az alapvető szervezeti szabályaikat vagy megváltoztatnák a fő céljaikat. A fő gyengeségük azonban a történelem folyamán a közös célok irányába történő koordináció maradt. A közös cél megvalósítására, az erőforrások időbeli és térbeli koncentrációjára sokkal inkább alkalmasak voltak a vertikálisan felépülő nagy szervezetek, mint például a hadseregek, a hivatalok és a gyárkomplexumok (Castells 1999:6).

Az új információs és kommunikációs technológiák által a hálózatok egyszerre lehetnek decentralizáltak és központosítottak, ugyanis lehetővé teszik egy nagyobb fokú komplexitás kezelését az adott hálózaton belül. Ennek eredménye a gazdaságban az a nagymértékű összeolvadási, felvásárlási hullám és cégcsoportok integrálódása, amely a világgazdaságban tapasztalható; bármelyik szektort is vegyük alapul az autóipartól kezdve a telekommuni-

kációig. Úgy tűnik, hogy „a nagy újra szép” (Castells 1999:6-7), mert a hálózati szervezeti modell és az infokommunikációs technológiák (valamint a neoliberális gazdasági modell) összekapcsolódása lehetővé tette hatalmas cégbirodalmak létrejöttét és ezzel együtt a globális tőke nagyfokú koncentrációját (Castells 2005).

Hiba lenne azonban ezeket a hatalmas multinacionális cégeket egységes entitásokként látni, ugyanis maguk a vállalatok is kisebb hálózatokból adódnak össze, amelyek lokális szinten kapcsolatban vannak a helyi gazdasággal és politikai mezővel. Globális szinten viszont egymással is versenyeznek (akár a túlélésért), újratermelve a hálózati logikából fakadó bent/kint dichotómia minden jellemzőjét. Emiatt magukat a vállalatokat alkotó alegységeket is a folyamatos adaptáció és flexibilitás kényszer, valamint nagyfokú bizonytalanság jellemzi (Castells 2005).

Castells szerint ezt a fajta hálózati logikát minden szereplőnek előbb vagy utóbb át kell vennie a világgazdaságban, mert költséghatékonyabb és a piaci viszonyokhoz rugalmasan alkalmazkodni képes működési módot tesz lehetővé. A helyzet ironiája, hogy a hálózati modell kiterjedt alkalmazása egyben bizonytalanabbá és kiszámíthatatlanná is teszi a társadalmi-gazdasági környezetet a többi szereplő számára, amely így további lendületet ad az elterjedéséhez (Castells 2000).

A globalizációs folyamat szegmentáltsága

A hálózati logika nem csupán a vállalatok szintjén érvényesül, hanem a szerző szerint az egész világgazdaság működését is növekvő mértékben jellemzi. Mindezzel szoros összefüggésben van az a jelenség, amelyet Castells szegmentált globalizációnak nevez, vagyis hogy bizonyos térségek, régiók, szervezetek képesek bekapcsolódni és részt venni a globális értékteremtésben, míg mások kiesnek a hálózatból és ezzel le is maradnak, halmozva a hátrányukat. Egyrészt tehát a hálózat képes felkutatni és bekapcsolni a vérkeringésbe mindent, ami értéket jelent és bekapcsolható a globális értékláncba (Castells 1999). Másrészt viszont pont a rugalmassága miatt képes teljesen átlépni, kikerülni és kizárni mindent, amire nincs szüksége, ami nem jelent értéket számára. Mivel azonban a gazdasági hálózatok folyamatosan változnak, alkalmazkodnak a piaci környezethez és keresik az egyre hatékonyabb megoldásokat, így ami ma a hálózat része, nem biztos, hogy az is marad hosszú távon (Castells 2005). Castells a következőképpen fogalmaz:

„Az új gazdasági rendszer a maga keretei között lehet nagyon dinamikus, és ugyanakkor erősen szelektív, kirekesztő jellegű és meglehetősen instabil is. Az új kommunikációs és információs technológiák segítségével a tőke, a termelés és a kereskedelem hálózatai képesek megtalálni az értékteremtés forrásait bárhol a világon, és ezekkel kapcsolatokat létesíteni. Miközben azonban a nemzetgazdaságok domináns szegmensei bekapcsolódnak a globális hálózatokba, az egyes országok, régiók és gazdasági szektorok, illetve a helyi társadalmak más szegmensei leválasztódnak az információs globális gazdaság jellemző felhalmozási és fogyasztási folyamatairól. (...) Míg az információs gazdaság átformálja egész bolygónkat, és ilyen értelemben valóban globális. A világ lakosságának többsége nem az információs globális gazdaságban dolgozik, és nem is tartozik annak fogyasztói közé. Ugyanakkor minden gazdasági és társadalmi folyamat ténylegesen kapcsolatban áll azzal a logikával, amely ennek a gazdaságnak a szerkezetét alapvetően meghatározza” (Castells 2005:191).

Mindezek eredményeképpen alakul ki az a jelenség, amit a katalán szerző a 4. világnak nevez. Az elnevezés rámutat arra, hogy a gazdasági lemaradás, a marginalizáció és a mélyszegénység nem csupán a világnak azon részeit érinti, amelyet 3. világnak nevezünk a hidegháború óta. A fejlett világra is egyre inkább jellemző az egyes térségek társadalmi ki- és leszakadása, amely ördögi köröket eredményez azáltal, hogy a globális hálózattól egyre távolabb kerülnek (Castells 1999). Mivel a globális értékláncba való bekapcsolódási lehe-

tőségeket erős szelektivitás jellemzi, sok esetben a városi tér is megváltozik, s a folytonossága helyébe a tér szétszabdaltsága lép.¹¹⁵ Például egyes irodaházak, irodakomplexumok a városi tértől hermetikusan lezárva részei lehetnek a globális áramlásoknak, nem kizárt, hogy tőlük pár méterre már a 4. világ kezdődik a társadalmi marginalizáció és az emberi kétségbeesés minden jellemzőjével (Castells 2000).

Castells tehát egyszerre hívja fel a figyelmet az új típusú kapitalizmus megnövekedett alkalmazkodóképességére, termelékenységére és fejlődési lehetőségeire, valamint a globális és nemzeti szinten egyaránt tapasztalható egyenlőtlenségre és a leszakadó társadalmi csoportok és térségek növekvő esélytelenségére. Ez nem két egymástól független jelenség, hanem ugyanannak a társadalmi-gazdasági átalakulásnak a két oldala.

Az új kapitalizmus és egyéni hatásai

Mit jelentenek ezek a folyamatok az egyéni munkavállaló életében? Bizonyos értelemben mikro-szinten is egy hasonló hálózati logika érvényesül, amelyen keresztül egyes szereplők hatékonyan képesek a globális értékteremtés részévé válni és részesülni a globális gazdaság előnyeiből, míg mások teljesen kiszorulnak. Egyes csoportok valóban mobilak és képesek bekapcsolódni a globális gazdaság áramlásába, míg a legtöbben erős területi kötődésekkel rendelkeznek, így kiszolgáltatottak a globális gazdasági változások kiszámíthatatlanságának és az ezzel kapcsolatos hálózati logika változékonyságának. Míg a tőke, a termelés és a kereskedelem hálózatai mobilak és egyre inkább globalizálódnak, Castells rámutat, hogy a munkaerő legnagyobb része továbbra is helyhez kötött marad (Castells 1999, 2005). A munkaerőpiacnak csupán egy szűk szegmense, a magasan képzett, speciális szaktudással rendelkező elit az, amely valóban nagymértékben független a területi kötődésektől és a globális hálózatokon belül cirkulál:

„Mindenkinek, akinek valamely szakterületen megvan a képessége hozzáadott érték létrehozására, bármelyik piacon esélye van arra, hogy az egész világ érdeklődést mutasson iránta, és az egész világon értékesíthesse szolgáltatait. A speciálisan képzett munkaerőnek ez a töredéke nem tesz ki tízmilliókat, de meghatározó jelentőségű az üzleti hálózatok, a médiahálózatok és a politikai hálózatok teljesítménye szempontjából: vagyis a legértékesebb munkaerő piaca valóban globálissá válik” (Castells 2005:186).

A tőke és a munka fentiekben is említett szétválása tehát együtt járt a hálózati modell elterjedésével a globális gazdaságban, amely egy eddig nem tapasztalt rugalmasságot és adaptációs képességet jelentett, és a szervezeti kapacitások megnövekedésével járt. Emiatt a tőke és a termelés hálózatainak mobilitása áll szemben a munka helyhez kötöttségével, hiszen a munkaerőpiacnak csak egy elhanyagolható része, csupán a legfelső szegmense mobil valójában. Emiatt a munka a kiszámíthatatlanság világává válik az egyének életében, hiszen az, hogy megmarad-e a munkahelyük vagy sem, számukra sokszor érthetetlen és áttekinthetetlen globális folyamatokkal van összefüggésben.

Mindezeket a jelenségeket emeli be, majd bontja tovább intézményi és egyéni szintre Blossfeld modellje, kiemelve, hogy ezeknek a folyamatoknak egyik nagy vesztese a fiatal generáció, melyet tanulmányunk következő részében mutatunk be részletesebben.

¹¹⁵ Lash és Urry is kitérnek a szervezett és a szervezetlen kapitalizmus időbeli és térbeli változásaira könyvükben (ide értve még az e kettő előtti liberálisnak nevezett formációt is), amikor felhívják a figyelmet például az ipar decentralizálódására és térbeli átalakulására, az iparvárosok jelentőségének csökkenésére és a kisebb városok és vidéki területek iparának növekedésére (Lash-Urry 1987:16).

A Blossfeld-i modell

Hans Peter Blossfeld és munkatársai is a globalizációs folyamatok meghatározó szerepét emelik ki a GLOBALIFE kutatási projekt keretében megjelenő könyveikben¹¹⁶ (2005, 2006a, 2006b, 2006c). Blossfeld a globalizációs folyamatok és az egyéni szintű jelenségek közötti összefüggés bemutatásakor – Castellshez hasonlóan – három szintet különít el az elemzésében: a makro, az intézményi és az egyéni szintet (Hofäcker 2006:33).

A szerző feltételezi, hogy a globalizáció hatásai makro-elméleti szinten a legtöbb modern társadalomban tettenérhetők. Ezek a hatások lefedik a tudásközpontú munka arányának növekedését, az ipari gazdasági struktúráktól való gyors elmozdulást a szolgáltatás-alapú struktúrák felé (ld. fent Lash–Urry), valamint a növekvő globális versenyt a jóléti államok között, amely a jóléti szolgáltatások stagnálását és csökkenését eredményezik (Hofmeister et al 2006:10-11). A makroszintű folyamatoknak azonban nagyon eltérő nemzeti hatásai lehetnek, amelyek az intézményi szintű eltérésekből fakadnak: országos szintű intézményi „csomagok” (mint a jóléti, oktatási, munkaerő-piaci vagy családi rendszerek – lásd lentebb) szűrik meg a globalizációs folyamatok befolyásoló hatásait. A nemzeti szintű intézmények jelentős mértékű fejlődési tehetetlenséggel bírnak, így a globalizáció folyamatában is fennmaradnak és hatást gyakorolnak az egyéni szintre. A harmadik elméleti szint tehát az egyéni, amelyet a globalizáció hatásai eltérő mértékben érintenek a nemzeti intézményi „szűrők” működési sajátosságai miatt.

Az intézményi szint közvetít az egyéni és globális szint között, s Blossfeld e három szint kölcsönhatása mentén igyekszik elemezni az adatokat. Bár az igaz, hogy jelentős nemzeti különbségek vannak az adatokban – amit pont ez a köztes szint magyaráz –, azonban az elemzésbe bevont országok mindegyikében megfigyelhető az az általános trend, hogy a kockázatok a különböző életszakaszban lévőket eltérő mértékben érinti. Habermas már az 1973-as *Válságtendenciák a kései kapitalizmusban* című tanulmányában felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy a kapitalizmusban a rendszer „terhei” aránytalanul sújtják a társadalom egyes csoportjait. Leginkább azokra tolja át a rendszeren belüli válság következményeit, akik a legkevesebb érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek (Habermas 1994). Egyes országokban az egyéni életutak erőteljes átalakulása figyelhető meg, míg más országokban az egyéni szintre kevésbé hatnak a globális szintű kockázati tényezők. A kockázatok a különböző életszakaszokat is eltérő mértékben befolyásolják.

Blossfeldnél kiemelt szerepet kapnak a pályájuk közepén járó nők, de különös figyelmet fordít a fiatalokra is. Mindkét csoportra jellemző, hogy egy szegmentált munkaerő-piaci szemléletben általában az elsődleges munkaerőpiacon kívül vannak, amely viszonylagos védeltséget ad.

Blossfeld kiemeli, hogy a fentiekben részletesen is tárgyalt globalizációs folyamatok fő vesztesei a fiatalok. Az írás következő része éppen ezért a fiatalok helyzetére koncentrál, az ezzel kapcsolatos kutatási eredményekre építve, valamint ezen keresztül jobban kifejti a blossfeldi modell egyes elméleti részleteit.

¹¹⁶ Blossfeld és munkatársai kutatásában 14 ország szerepelt, a munka 1999 és 2005 között zajlott. A jobb feldolgozhatóság, értelmezhetőség és összehasonlíthatóság miatt Esping-Andersen dán szociológus jóléti rendszer tipológiáját vették át módosítva. Az eredeti tipológia elemei: liberális, szociáldemokrata és konzervatív jóléti rendszer. Blossfeldnél a liberális blokkban Kanada, Egyesült Államok, Egyesült Királyság, a konzervatív blokkban Franciaország, Németország és Hollandia, a szociáldemokrata blokkban pedig Norvégia, Svédország és Dánia szerepel. Ehhez vett hozzá úgynevezett családcentrikus országokat, mint Olaszország, Spanyolország, Mexikó, valamint két posztoszocialista országot, Észtországot és Magyarországot, mely utóbbiak fejlődése és intézményrendszere nem konzekvens és jövőbeli átalakulásuk iránya sem egyértelmű. Ebben az új, blossfeldi tipológiában Magyarország a posztoszocialista blokkban szerepel. A magyarországi kutatást Róbert Péter és Bukodi Erzsébet vezette.

A globalizáció fő vesztesei: a fiatalok

A '80-as években a munkaerőpiaccal foglalkozó közgazdászok felhívták a figyelmet az amerikai férfiak között megmutatkozó növekvő gazdasági egyenlőtlenségekre. Elemzéseik szerint az oktatási szinten túl, a munkaerő-piaci tapasztalatok befolyásolták erősen a kialakulófélben lévő új egyenlőtlenségeket. Mivel a fiatalok csupán korlátozott munkaerő-piaci tapasztalattal rendelkeznek, ők voltak az egyik leginkább érintett csoport és őket nagyobb arányban sújtották az egyenlőtlenségi viszonyok. Oppenheimer a '80-as és '90-es években folytatott kutatásai (Oppenheimer 1997, 2003, 2006) kimutatták, hogy a fiatalok, főleg a recessziós időszakokban, kiszolgáltatottabbak a gazdaság változásainak, ami gyakran a körükben magas munkanélküliségi rátában mutatkozik meg. Pályakezdesi nehézségük és gazdasági bizonytalanságuk folyamatosan növekszik, s az alacsony bevétel, az állásaik bizonytalansága, a bizonytalan társadalmi-gazdasági jellemzőik, valamint a foglalkozási pályájuk által befolyásolt életstílusuk akadályozza az olyan hosszú távú elköteleződést involváló döntéseket, mint a házasság és a gyermekvállalás.

A fiatalok adaptációs stratégiájának tekinthető, hogy gyakran ezen életesemények elhalasztásával reagálnak a bizonytalan foglalkoztatottságra, valamint az együttélést választják a házasság helyett.

Blossfeld és munkatársai (Blossfeld 2005) újfajta megközelítésben vizsgálták és értelmezték a felnőtté válás folyamatának egyre későbbi időpontra tolódását. Elméletükben a globalizációhoz köthető bizonytalanságot különböző nemzeti-szintű intézmények közvetítik és szűrik meg. Értelmezésükben a globalizáció folyamata összetett jelenség, amely különböző gazdasági, pénzügyi, társadalmi és technikai változásokat foglal magába, ahogyan azt az 1. ábra is mutatja. Terjedelmi korlátok miatt ezeket jelen tanulmányban csak címszakban ismer-tetjük: 1. A piacok nemzetközivé válása; 2. A verseny kiéleződése a dereguláció, privatizáció és liberalizáció miatt; 3. Globális hálózatok és tudás terjedése az új IKT eszközökön keresztül; 4. A piacok fontosságának megnövekedése és függőségük a rendszertelen sokkhatásoktól. (Bővebben lásd Hofmeister et al 2006 és Castells 2005).

Ezen folyamatok a gazdasági és társadalmi változások gyorsulását, valamint a piaci folyamatok kiszámíthatatlanságát és változékonyságát hozták magukkal, amelyek a bizonytalanság növekedését eredményezik mind az állami, a piaci, és az egyéni szereplők szintjén. A kutatók a makro-szint változásait figyelembe véve empirikus igényességgel vizsgálták, mindez hogyan befolyásolja a fiatalok felnőtté válásának folyamatát: munkaerőpiacra lépésüket, párkapcsolati és gyermekvállalási döntéseiket. Általános trendek felvázolása helyett 14 országot vontak be elemzésükbe, és az országokból kategóriákat képezve (lásd feljebb, a 11. számú lábjegyzetben), rámutattak, hogy a nemzeti szintű intézmények kiemelt fontossággal bírnak mind a globalizáció hatásainak megszürésében, mind abban, hogy a fiataloknak mikro-szinten milyen tapasztalatai vannak e folyamatokról és hogyan befolyásolják döntéseiket a bizonytalanságra reagálva.

A globalizáció hatásai kritikusak a korai életszakaszokra, mert a fiatalokat, mint a munkaerő-piacok „kívülállóit” sokkal közvetlenebbül érintik, mint más szereplőket. A globalizációs folyamatoknak való nagyobb fokú kiszolgáltatottságukat nemcsak az okozza, hogy korlátozott munkaerő-piaci tapasztalattal bírnak, hanem az is, hogy nem rendelkeznek kiterjedt társadalmi hálózattal a gazdasági szférában, valamint nem védik őket a szakszervezetek. Blossfeld egy előadásában kiemeli, hogy mindezek eredményeképpen sokkal könnyebb a fiatalok munkaszerződésein változtatni, hiszen előnytelenebb az indulási helyzetük, azon kívül a szakszervezetek főleg a már „bent lévőket” védik (Blossfeld 2007:27-28).

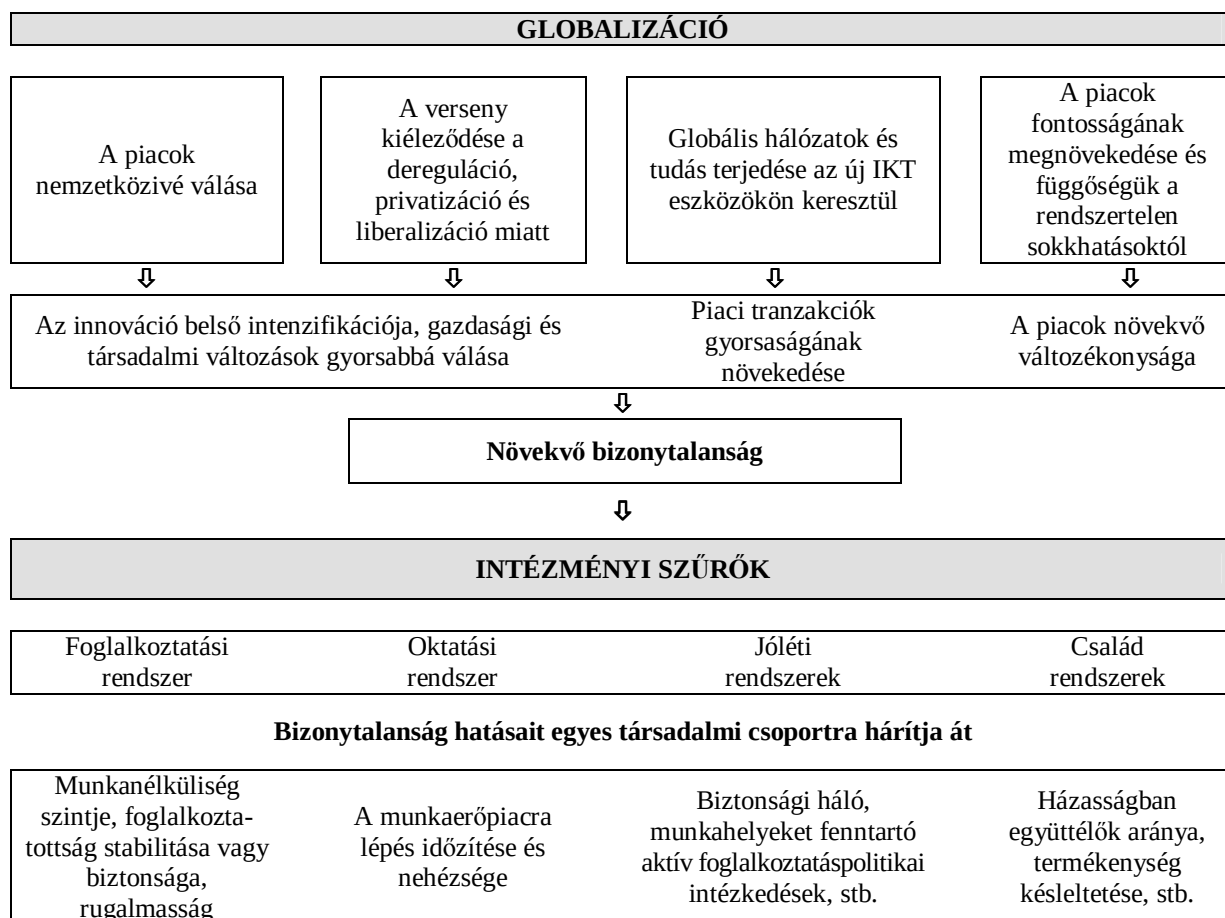
A munkaerő-piaci kockázataikon túl – gyorsan változó, bizonytalan és konfliktusokkal terhelt fiatal felnőtt életszakaszuk alatt – olyan döntéseket is meg kell hozniuk, amelyek következményeivel hosszú távon számolniuk kell.

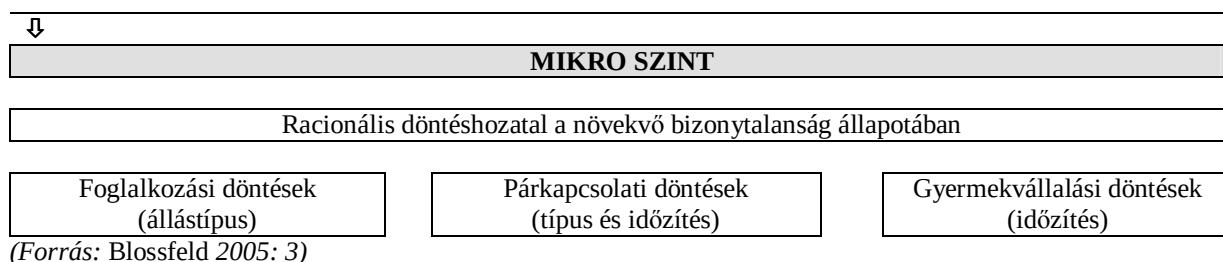
A fiatalok csoportja is erősen szegmentált; nem mindenkit érint ugyanolyan mértékben a munkaerő-piaci bizonytalanság. Azok a csoportok, amelyek magasabb humán tőkével rendelkeznek, részlegesen védettebb pozícióban vannak a többiekhez képest, míg a kisebbségek, valamint az alacsonyabban képzettek csoportjai kiszolgáltatottabbak a globalizáció hatásainak (lásd fent Castells gondolatait a globális értékláncba való bekerülésről). A fiatalok csoportján belül is egy növekvő egyenlőtlenség figyelhető meg, miközben összességében ők sokkal erősebben érintettek, mint az idősebb generációk, akik szintén megtapasztalták ezt az átmenetet (Blossfeld 2007:29-31).

Figyelembe kell venni még Magyarország speciális helyzetét a globalizáció folyamatában. Hazánkban – mint ahogyan a többi posztoszocialista országban – a rendszerváltozást követő átmenet és a piacgazdaságra való átállás erősen érintette a '90-es években munkaerőpiacra lépő korosztályokat. Az oktatási rendszer és a munkaerőpiac változásai új bizonytalanságok elé állította a fiatalokat (is), egyrészt a diplomák devalválódása kockázatosá tette a felsőfokú végzettség megszerzésére irányuló befektetést, másrészt a fiatalok – más választásuk nem lévén – sokszor végzettségüknek nem megfelelő munkakörben tudtak/tudnak csak elhelyezkedni (Róbert – Bukodi 2005:179).

A globalizációs folyamatok hatására tehát a piacok dinamikusabbá, ugyanakkor kiszámíthatatlanabbá váltak. A bizonytalan feltételek között mind az egyéneknek, mind a cégeknek, mind az állami szervezeteknek nehezebbé vált megfelelő alternatívák és stratégiák megtalálása és/vagy kidolgozása. A fent ismertetett globális mechanizmusok strukturális bizonytalanságot generálnak a modern társadalmak jelentős részében, amelyet a nemzeti szintű intézményrendszer közvetít és csatornáz át bizonyos társadalmi csoportokra. Blossfeld szerint a négy intézmény, amely a korai életszakaszokra a legnagyobb hatással van: a foglalkoztatási, az oktatási, a jóléti rendszer, valamint a család.

1. ábra Globalizáció és növekvő bizonytalanság a felnőttkori átmenet során

Stratégiák és döntések az egyéni szinten

Érdekes kérdés, hogyan változtatják meg a stratégiáikat a fiatalok, hogyan reagálnak a megváltozott helyzetre az átmenet időszakában. Blossfeld és Mills a racionális döntésmélet egy dinamikus modelljét ajánlják, hogy a bizonytalanság állapotában hozott döntések értelmezhetővé váljanak (Mills – Blossfeld 2005:16-17). Ez a modell nem a viselkedés egy determinisztikus modelljét kívánja adni, hanem az aktorok nagy számánál próbál sajátosságokat, jellemző mintákat feltárni. Elster modelljét követve feltételezik, hogy a tipikus cselekvő törekszik a racionális viselkedésre, a következő három optimalizáló stratégiát követve: 1. megtalálni a legjobb cselekvési alternatívát a cselekvő vágyai és elképzelései mellett; 2. a leginkább megfelelő elképzelések kialakítása a hozzáférhető bizonyítékokat figyelembe véve; 3. a megfelelő mennyiségű bizonyíték összegyűjtése figyelembe véve a cselekvő vágyait és előzetes elképzeléseit. Kérdés azonban, hogy lehetséges-e a racionális döntéshozatal a globalizáció okozta változékonyság és kiszámíthatatlanság közepette (lásd fent Castells gondolatait).

Követve az elster-i optimalizációs felosztást, a globalizációs hatások következtében a fiatalok napjainkban három nagy döntési problémával szembesülnek. Az első probléma, hogy a cselekvési alternatívákat bizonytalanság övezi. A fiatal cselekvők számára egyre nehezebb például a különböző tanulmányi, szakmai vagy párkapcsolati opciók összehasonlítása és sorrendbe állítása. Egyre kevesebbet tudnak a jövőbeni lehetőségeikről, nemcsak nem tudják, mit válasszanak, hanem azt sem, hogy *mikor* (uo., p. 16-17). A második probléma a különböző cselekedetek eredményeivel és azok bekövetkezési valószínűségével kapcsolatos bizonytalanság. Az aktorok egyre kevésbé képesek megbízható módon szubjektív valószínűségeket rendelni a jövőbeni cselekedeteik eredményeihez. A globalizáció hatására ez a bizonytalanság különösen kiélesedik, ha egy döntés egyenletébe mások (pl. partner, munkáltató) jövőbeni döntéseivel kapcsolatos elképzeléseket is be kell vonni (uo., p. 17). A harmadik probléma a döntésekhez gyűjtött információ mennyisége körüli bizonytalanság. Az információgyűjtés általában szükséges, ugyanakkor idő- és energiaigényes folyamat. Az összegyűjtött információ optimális szintjét a véleményalkotás előtt sokkal nehezebb meghatározni. A további információkeresés határhasznai és határköltégei egyre inkább kiszámíthatatlanok, ezért a cselekvők sokszor küszöbértékeket állítanak fel, meddig és mennyi információt keresnek (uo., p. 17).

Bizonytalan környezetben egyre nehezebb racionális döntést hozni, egyre kevesebb fix paraméter van, amihez igazítani lehetne a cselekvéseket és ki lehetne számítani – még ha szubjektív módon is – az egyes alternatívák hosszú távú következményeit. Ennek eredményeképpen a cselekvőknek szüksége van egyéb, kiegészítő döntési mechanizmusokra (Blossfeld 2007:19-20), ezért a helyi normák, hálózatok, hüvelykujjszabályok és szokások szerepe felértékelődik a döntések folyamatában. Ez részben egy paradox folyamat, hiszen miközben a globalizáció egyre közelebb hozza a világ különböző pontjait, fel is erősíti a különbségeiket, mivel a döntésekhez az aktorok egyre inkább támaszkodnak a számukra fontos személyekre, úgynevezett szignifikáns másokra, a helyi hálózatokra, szokásokra.

Egy másik következmény, hogy a döntési időhorizont, azaz a távolság, amelyet a döntést hozó cselekvők „be tudnak látni” egyre rövidebbé válik. Itt Blossfeld egy üzleti életből hozott példát vesz alapul, amely szerint a tőzsdén bejegyzett cégek üzleti jelentései eredetileg évesek voltak, majd bevezették a féléves jelentéseket, ma pedig már negyedéves, sőt a havi jelentések készítése válik a normává. Ez is mutatja, hogy a döntéshozatalban – nem csupán az üzleti, de a szakmai és a magánéleti döntésekben is – eltolódik a súlypont a hosszú távon elérhető sikerek felől a rövid távúak irányába. Ez különösen fontos változás az életutak tekintetében, hiszen az emberek több fontos döntést hoznak életük korai szakaszában, amelynek következményei egész életükre kihatnak. Egy szakma tanulása hosszú távú befektetés, miközben nem tudni, hogy az adott szakma létezik-e még 20 év múlva, vagy mi fog történni az adott szektorral. A döntés megváltoztatása lehetséges ugyan, de számos költséggel jár. Ugyanez igaz a párkapcsolati döntésekre, hiszen amikor párt választ valaki, nem tudja hogyan alakul a másik karrierje, miközben egy gyermek vállalása 25-30 évre felelőssé teszi a szülőt.

Mindez aláássa a társadalmi reciprocitás és a bizalomra épülő kapcsolatok (család, jóléti állam) környezetét, érvel Blossfeld, mert ezek a kapcsolatok egymásnak tett ígéreteken alapulnak. A bizalomra épülő kapcsolatok fenntartása egyre nehezebbé válik a globalizált társadalmakban, mert a cselekvők egyre kevésbé tartják be az ígéreteket. Megígérik a párkapcsolatban résztvevők egymásnak, hogy együtt maradnak egész életükben, de előbb-utóbb megjelenhet egy ok, ami az ígéret megszegését valószínűsíti. Egy másik példa, ha az ember „befektet” a gyermekeibe, de egyáltalán nem biztos, hogy ezt visszakapja idős korában, mert lehetséges, hogy a gyermeke tőle távol, akár egy másik kontinensen fog élni. Hasonló a helyzet a jóléti állammal is. Az egyén hozzájárul a jóléti állam fenntartásához, de nagyon bizonytalan, hogy idős korában milyen mértékű nyugdíjat kap majd, és azt milyen formában folyósítják neki. A globalizáció hatására tehát a kölcsönös bizalomra épülő kapcsolatok egyre inkább ellehetetlenülnek, legyenek azok magánéletiek (párok között), szakmaiak (munkáltató-alkalmazott) vagy szakpolitikaiak (állampolgár-jóléti rendszer).

Rendszerspecifikus tendenciák a változó stratégiákban

A döntési helyzet változásának absztrakt tárgyalása után nézzük meg konkrét tendenciákon keresztül a fő stratégiákat, és ezek mentén a fő változásokat a fiatalok életútjában.

Az egyik látható változás, hogy az oktatás és a munkaerőpiacra lépés átmenete elmosódottabbá, zavarosabbá vált (Blossfeld 2007:31). A fiatalok egyre nagyobb része lép ki a munkaerőpiacra, majd tér vissza az oktatásba, avagy megpróbálja összeegyeztetni a munkavállalást a tanulmányaival. Ez egyrészt az életutak beck-i elmélet által is feltételezett rugalmasságát mutatja (Beck 2010), melynek előnyeit – amennyiben tudják – a fiatalok előnyükre is fordíthatják. Másrészt azonban az aktív munkaerő-piaci jelenlét (és az ezzel járó bevétel) maga is egyik mérföldköve (volt) a felnőtté válásnak, ezért értelemszerűen ez a határ is összezavarodik, bizonytalanságot generálva.

Másik jellemző, hogy az oktatás „alternatív szerepet” kap a fiatalok életében. Már nem csak mint humán tőkebefektetés jelenik meg számukra, hanem mint kvázi „parkolópálya”, ahol – érthető és racionális stratégiaként – a hallgatói státusz relatív védettségét preferálják egészen addig, amíg nem tudnak elhelyezkedni a munkaerőpiacon, még akkor is, ha korábban be tudnák fejezni tanulmányaikat. Amint állást kapnak, azonnal kilépnek az oktatási rendszerből, így próbálva elkerülni a munkanélküliség stigmáját. Részben emiatt egyre inkább kitolódnak az oktatásban eltöltött évek, ami főleg Olaszország és Németország esetében tapasztalható a legerősebben.

Továbbá folyamatosan növekszik a rugalmasabb együttélési formák aránya a házassággal szemben. A határozott idejű és/vagy részmunkaidős munkaszerződéssel alkalmazott fiataloknál magasabb a házasság nélküli együttélési formák aránya.

A fiatalok tehát egyre inkább elhalasztják az olyan hosszú távú következményeket involváló döntéseiket, mint a házasságkötés vagy az első gyerekvállalás. A halasztás hátterében először az oktatási expanzió állt, majd ehhez hozzáadódik még 4-5 év a globalizációs hatás következményeképpen. Így ha a mostani fiatalokat összehasonlítjuk a korábbi kohorszokkal, a házasságkötés és az első gyermek születésének ideje 10 évvel eltolódott, amely valóban radikális változás.

Országoként különböző minták figyelhetőek meg férfiaknál és nőknél, amelyet talán a dél-európai – hagyományosan egykeresős modellt mutató – társadalmak adatai emelnek ki a legjobban. Ezekben a társadalmakban a férfiak a bizonytalanság hatására egyre tovább maradnak a szülői háztartásban és elhalasztják a házasság és gyermekvállalás döntéseit. Ugyanakkor az alacsonyan képzett nők esetében jellemző stratégia az anyává válás és a család „alternatív szerepe”, amellyel el tudják kerülni a bizonytalanságot. A munkaerőpiacról való kilépés így egy biztos menekülő út számukra.¹¹⁷

A magasan képzett nők stratégiai erősen függenek a nemzeti szintű intézményi háttértől, leginkább a jóléti rendszerektől. Abban az esetben, ha a jóléti intézkedések nem támogatják a nőket a gyermekvállalásban – például gyermekellátási intézmények létesítésével és fenntartásával, és/vagy a munkaerőpiacra való visszatérés elősegítésével – a magasan kvalifikált nők egész egyszerűen nem vállalnak gyermeket, vagy nagyon későn teszik ezt. Svédországban a kiterjedt jóléti intézkedések és a gyermekellátási intézmények munkaerő-piaci keresletet generáló hatása miatt ennek pont az ellenkezője figyelhető meg. A helyzet ironiája, hogy a családcentrikus jóléti rezsimekben (Spanyolország, Olaszország), ahol a családi kapcsolatok kiemelt fontossággal bírnak, a magasan képzett nők kevésbé érdekeltek a családalapításban, míg a férfiak kevésbé képesek rá. Mindez együtt a fertilitási ráta eddig nem tapasztalt alacsony szintjét eredményezi ezekben az országokban (Blossfeld 2007:32-33).

Összefoglaló

Mindezek alapján azt láthatjuk, hogy a nemzetköziesedés és globalizáció nyomán dezorganizálódó kapitalista gazdaságban, az infokommunikációs technológiák hozta hálózati jellegű működésmód elterjedésével radikális mértékben növekszik a bizonytalanság – ami különösen erősen sújtja a fiatalokat. Az írás először Lash és Urry nyomán vázolta a dezorganizációs folyamat fő jellemzőit, majd Castells gondolatai nyomán kitért a globalizáció és az infokommunikációs technológiák összekapcsolódása nyomán általánosság vált hálózati működés okozta folytonos változás jelenségére. Ezeket követően tanulmányunk Blossfeld magyarázati sémáját mutatta be, amelyben a szerző fiatalok felnőttkori szerepeket és döntéseket, a halasztó attitűd gyakorlatát a különböző a globalizációs folyamatok bizonytalanságnövelő hatásaival magyarázza. A globalizáció hatásait különböző nemzeti intézmények (oktatás, munkaerőpiac, jóléti rendszerek és család) szűrik meg és irányítják át különböző társadalmi csoportokra. Bár a nemzeti intézmények elrendeződéséből és egymásra hatásából fakadóan igen eltérőek a különböző országok társadalmi sajátosságai, a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság minden országban elsődlegesen a fiatalok korosztályait sújtja, ami többek között ellehetetleníti a hosszú távú tervezést is. Mindez erős hatással van a korcsoportra, hiszen ebben az életszakaszban – a függetlenedés minden „gyerekbetegségén” túl – komoly és hosszú távú következményekkel járó döntéseket kell meghozniuk.

¹¹⁷ Nagyon hasonló tendenciákra hívja fel a figyelmet Szalma Ivett disszertációja a magyar kontextus tekintetében (Szalma 2011).

Irodalom

- Ágh A. 1998 Az Európai Unió közpolitikai intézményei II. *Politikatudományi Szemle* 7(1):89-106.
- Bauman, Z. 2000 *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. 2010 *A munka szép új világa*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Blossfeld, H. P. 2007 *Globalization and changes in life courses in modern societies*. Konferenciaelőadás. 4th European Conference on Complex Systems. 2007. október. Előadás és előadásdiák letöltve 2011. június 14-én a következő honlapcímről: http://videolectures.net/eccs07_blossfeld_gcs/
- Blossfeld, H. P. – Buchholz, S. – Hofäcker, D. eds. 2006c *Globalization, uncertainty and late careers in society*. Routledge.
- Blossfeld, H. P. – Hofmeister, H. eds. 2006a *Globalization, uncertainty and women's career*. Routledge.
- Blossfeld, H. P. – Klizjing, E. – Mills, M. – Kurz, K. eds. 2005 *Globalization, uncertainty and youth in society*. Routledge.
- Blossfeld, H. P. – Mills, M. – Bernardi, F. eds. 2006b *Globalization, uncertainty and men's career*. Routledge.
- Castells, M. 2005 *Az információ kora: Gazdaság, társadalom és kultúra I. kötet: A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat-Infonia.
- Castells, M. – Himanen, P. 2002 *The Information Society and the Welfare State: The Finnish Model*. Oxford: Oxford University Press.
- Castells, M. 2000 Toward a sociology of the network society. *Contemporary sociology*, 29(5):693-699.
- Castells, M. 1999 *Information technology, globalization and social development*. United Nations Research Institute for Social Development. Discussion Paper. No. 114.
- Giddens, A. 1999 *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Habermas, J. 1994 Válságtendenciák a késői kapitalizmusban. In Felkai G. szerk. *Jürgen Habermas. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz, 59-140.
- Hofäcker, D. 2006 Women's employment in times of globalization: a comparative overview. In Blossfeld, H. P. – Hofmeister, H. eds. *Globalization, uncertainty and women's career*. Routledge, 32-58.
- Hofmeister, H. – Blossfeld, H. P. – Mills, M. 2006 Globalization, uncertainty and women's mid-career life course: a theoretical framework. In Blossfeld, H. P. – Hofmeister, H. eds. *Globalization, uncertainty and women's career*. Routledge, 3-311.
- Király G. – Paksi V. 2012a Bizonytalanság a munka és a magánélet egyes területein. In Dupcsik Cs. szerk. *Közösségi Viszonyulásaink 2012/1. A családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban. ESS tanulmányok*. Budapest, MTA SZKI, 54-75.
- Király G. – Paksi V. 2012b A bizonytalanság kockázata vagy a kockázat bizonytalansága? Két német társadalomtudós gondolatai a megváltozott döntési térről. *Kultúra és Közösség*, 3-4:129-140.
- Lash, Scott – Urry, John 1987 *The End of Organized Capitalism*. Polity Press, Cambridge.
- McKinsey Global Institute 2012 The world at work: Jobs, pay, and skills for 3.5 billion people. June, Letöltve innen: http://www.mckinsey.com/insights/mgi/research/labor_markets/the_world_at_work
- Mills, M. – Blossfeld, H. P. 2005 Globalization, uncertainty and the early life course. A theoretical framework. In Blossfeld, H. P. – Klizjing, E. – Mills, M. – Kurz, K. eds. *Globalization, uncertainty and youth in society*. Routledge, 1-24.
- Oppenheimer, V. K. 2005 Preface. In Blossfeld, H. P. – Klizjing, E. – Mills, M. – Kurz, K. eds. *Globalization, uncertainty and youth in society*. Routledge, xxvii.
- Oppenheimer, V. K. 2003 Cohabiting and marriage during young men's career development process. *Demography*, 40:127-149.
- Oppenheimer, V. K. – Kalmijn, M. – Lim, N. 1997 Men's career development and marriage timing during a period of rising inequality. *Demography*, 3:311-330.
- Ritzer, G. 200 *Sociological theory*. Boston, McGraw-Hill.
- Róbert, P. – Bukodi, E. 2005 Transition to adulthood in Hungary. In Blossfeld, H. P. – Klizjing, E. – Mills, M. – Kurz, K. eds. *Globalization, uncertainty and youth in society*. Routledge, 177-213.
- Szalma I. 2011 *A munkaerő-piaci helyzet hatása az első tartós párkapcsolat kialakítására és a szülővé válásra Magyarországon*. Budapesti Corvinus Egyetem, PhD értekezés, p. 181.
- Tímár Lajos 1990 Könyvjelző. A szervezett kapitalizmus vége. *Tér és Társadalom* 4(3-4):191-201.

Lányi Gusztáv

Milyen (lesz) a Balaton?
– ököpszichológiai VÍZió –

Az itt következő írás nem afféle „szezónális” pillanatfelvétel, noha időben pontosan rögzíthető: 2012 őszi állapotokat veszek figyelembe. Ám az összefüggések, amelyekre elemzésem során támaszkodom, illetve amelyeket az elemzett jelenségekből kibontok, korántsem ilyen rövid időkeretek között érvényesek.¹¹⁸

Borsos Miklós: Cím nélkül

Látomás. A Balaton sokszor látomás; olyan látomás, amelyben látszat és valóság csillámló fénytörésben olvad egybe – olyan látomás, amelyben a végtelen tér meghitt varázslata otthonos tájélményt képes adni: *Mindent teljes egészében láttat. Embert, állatot, zavartalan tiszta jelenségként érzékelhetünk a nagy vízparton. Ezáltal szinte szimbóllumá nőnek az egyébként köznapi dolgok (...)*

Két ellentétes erő, a két elem, a levegő és a víz találkozása, érintkezése a végtelent idézi. Vonalát horizontnak nevezzük – de valójában nincs. Ezért a fizikai jelenségek fokozott érzékelése mellett a lelki, szellemi állapotokra is nagy hatása van. (Borsos 1964)

A valóság. A Balaton valósága viszont – időnként (legutoljára 2012 nyár végén, őszén) – talán ebbe az ijesztő (túlzó? rémlátomásos?) kérdésbe sűríthető: *kiszárad a Balaton?*

¹¹⁸ Részlet egy terjedelmesebb elemzésből (előadásomból), amelyben a „fenntartható fejlődés” fenntarthatatlanságával foglalkozom. Lásd Lányi 2013.

Siófok, Aranypart
(2012. október 25. – 13:59)

A kérdés – és az általa sugallt, szinte apokaliptikus látomás – a hatalom akarása ördögi körében elvesző ember rossz lelkiismeretének jele. A kérdésben rejlő „végállapot” vizionálása ugyanis csak akkor érthető, ha nem feledkezünk meg a természetátalakító hatalmi akarat és a nyaraló, turista ember életteret *ki- és elhasználó* (mondhatni: „rabló”) magatartásáról sem. A haladó/modernizáló és pihenő/üdülő/turistáskodó ember a Balaton természetes életterébe olyan nagy hatalmi akarattal nyúlt bele – különösen a déli oldalon (s mintegy koncentráltan, a Balaton fővárosában, Siófokon) –, hogy mint *organikus létező* már valóban alig-alig él.

Sió-fok: ember/természet viszony pszichoarcheológiája. A Balaton/ember viszony azonban nem volt mindig ennyire egyoldalú: az emberi hatalmi akarat által uralt, átformált, mondhatni megerőszakolt. A „fok” ugyanis olyan vízszabályozásra utal, amely a természetes vízmagasság-változásra tekintettel egyfelől engedte a tóban felduzzadt vizet szétterülni a lápos, nádasos, mocsaras ártérben, másfelől a visszafolyásnak is ez volt a természetes útja/rendje. A balatoni ember a tavaszi áradással – a fokokon keresztül – nem mellesleg a halakat is ide, a tágas ívóhelyekre, gazdag „hallegelőkire” eresztette, hogy ott szaporodjanak, sokasodjanak, fejlődjenek. Az ár levonulása után aztán a halak visszaúsztak a tóba.

A Balaton egykor nem volt olyan zárt, körülhatárolható – sőt, különösen a déli parton: partvédelmi célzattal végig lebetonozott –, mint most. A víz felülete együtt változott az évszakokkal. A tavaszi áradáskor kifolyt, mondhatni *kiáramlott* a lapályos rétekre; nyáron, a melegben, a szárazabb időszakokban pedig visszahúzódott. Ez a természetes mozgás azonban mégsem teljesen az embertől, az ő akaratától függetlenül zajlott, mert éppen a „fokok” segítségével ezt szabályozta, azaz inkább *terelte – nem a természet rendje ellen, hanem éppen-séggel azzal együtt.* (Andrásfalvy 1970; Hoffmann 2009; Hosszú 2009; Kiss 1988: „Sió”).

A Nagy-Bereg lecsapolásával, a víz-szabályozással, a vasútépítéssel a „haladó” ember elvágta a kiterjedt lápok, mocsarakat a nyílt víztől. A természetes ritmusában látszólag szeszélyesen mozgó vízből „engedelmes” tavat próbált formálni. A hatalom akarata/átadása *pszichoarcheológiai egyensúlya* is felborult: a hatalmi akarat igyekezett szolgálatába törni a vizet, földet, de még az eget is. A természetalakító hatalmi buzgalom szorosan összefügg(ött) az egyre jobban kiterjedő fürdőélettel, turizmussal, ennek föllendülő piaci folyamataival is – a *Balaton-kultusszal*. Ezek a „haladó” és föllendülő – mondhatni: felpörgő/felpörgetett – folyamatok azonban olyan (időleges) sikerek, amelyek élet-idegenek, miközben és látszólag éppen az „életöröm” rafinált és találékony szolgálatában teszik a dolgukat. Az ön-hatalom akarata által motivált siker nem győzelem, mert – végső soron – pusztító, de még ön-destruktív is.

Gyógyítás/gyógyulás: re-form – lelki re-form is. Ezért a gyógyulás/gyógyítás sem lehet más, mint reform: *re-form* – vissza az eredeti, a helyes, azaz a működő alapokhoz. Félreértés ne legyen: ez nem az „idő kerekének” visszaforgatását jelenti, hanem a valóságos és az éppen itt és most adott tér/idő/környezet viszonylataiban a szunnyadó életerőket föltámasztva, azok *visszahelyezéséről* szól saját természetes életterükbe. Ebbe az irányba mutató gondolatnak tartom (de egyelőre inkább talán „ötlet”), hogy felejtjük el a Siót: „a Balaton vizét ezután nem engedjük a Dunába, a déli parton a vasút és a sztráda alatt átereszeket kell kialakítani. Ezzel a fonyódi Nagy-Bereg és a többi láp, mocsár visszakapcsolódna a Balatonhoz” (Rácz 2012).¹¹⁹

A gyógyítás/gyógyulás persze nem pusztán valamiféle technikai/műszaki és gazdasági feladvány megoldása. Legalább ennyire – mi több: mindenekelőtt – *lélek és szellem* dolga is. Továbbá bármennyire is az a látszat, hogy „környezeti” problémáról van szó (*kiszárad a Balaton?*), a tipikus környezetvédelmi attitűd, bár dicséretes (lenne ez is) – nem elég. A komplex társadalomlélektani program ugyanis az *ember és környezet(e)* horizontális viszonyulásait kiegészíti a vertikális dimenzióval: (1) *ember* – (2) *transzcendens/transzcendáló erő* (= organikus közösség és még megmenthető, illetve visszaállítható hagyományok s ezekből sarjadzó jövőlátomások) – (3) az *ember környezete* erőterében gondolkodik az egyéni és társadalmi terápiák, azaz *re-formok* vonatkozásában is. (Lásd ehhez Hetesi és mtsai 2009; László 2008; Molnár 2009).

Ember/föld an/organikus viszonyai. A kiszáradó Balaton (rémlátomása) mellett egy látszólag kisebb horderejű, ám valójában vele is összefüggő példa: a Balaton melletti, elsősorban üdülőövezeti kert-kultúra. Miként a Balaton vizében jószerivel nincs *ott-honos* hal – az angolna ráadásul az őshonos fogast erősen pusztítja is –, akképpen a parkosított-jellegű utcák, kertek is: bár a „zöldbe vágó” városi ember komfort-érzetét lennének hivatottak szolgálni, valójában azonban ezekkel a „felületekkel” mintegy elfedi – vagy még inkább pusztán letarolja – az eredeti organikus burjánzást a saját passzív élvezete érdekében.

¹¹⁹ Lásd még Tombácz és mtsai (é.n.), Varga és mtsai (é.n.). – Ezen száraz („kiszikkadt”?) szakirodalmi elemzések után/előtt/közben ajánlom olvasgatni Ambrus Lajos szép/irodalmi esszéjét is (Ambrus 2012).

A *parkosítás* eredendően persze valóban valami ilyesmi: a természeti burjánzás formába rendezése; olyan formába, ami lakhatóvá és otthonossá, sőt kényelmessé is tette az adott helyet az ember (tegyük hozzá: módos, tehetős – legtöbbször: arisztokrata és gazdag nagypolgár) számára (Buttlar 1999; Galavics 1999; Galavics 2000; Szikra 2011).

A parkosított kert azonban *szimbólum* is volt: az elveszett Paradicsom, a bibliai Édenkert jelképe. (Az itt látható képeken viszont már csak az elfajzott *édenkert-imitációk* láthatók: sivár zöldfelületek).

Az archetípusát vesztett park- és kertművelés ezért nem is lehet más: mechanikus kertészeti technika, pusztá sövény- és fűnyírás, színesen virító, szóval „jól mutató”, de minél kevesebb gondozást igénylő dísznövények tetszetős formába rendezése.

Az ember/föld viszonyban azonban nem csak a parkosítás, hanem és még inkább – és eredendően – a megélhetést is biztosító *földművelés* a döntő: a gazdálkodó ember életvilága szerves része volt a természeti világ. A kert: *élő világ* – nem pusztá esztétikai szempontok szerint rendezett tér; *megművelt élettér* – így és ettől vált kultúr-tájja: az otthon, a lakóhely, a lakóház életterévé is. A magyar kert, például, eredendően nem annyira nyírott-nyesett park, hanem amellet, hogy virágos – különböző haszon-növények, gyümölcsfák és bokrok élettere is (volt).¹²⁰ A lábas jószágok (csirke, kacsa, liba, pulyka), kisebb emlősállatok (sertés, birka,

¹²⁰ Lásd ehhez történeti dokumentumnak Csapo (1775/1988). – Átfogó művelődéstörténeti munka Rapaics (1940).

kecske, nyúl) és persze az igásállatok (ló, marha) szintén ebben az élettérben éltek, dolgoztak a gazdájukkal és szolgálták a gazdálkodó ember megélhetését is.

A lakott élettér ugyanakkor nem vált el élesen a szabad természeti életvilágtól – ezért tehát igazából *üdülőterület* sem nagyon volt. Az üdülőterület viszont nem más, mint egy egyfunkciós, pusztán a „pihenés” (a „kikapcsolódás”) *kiszolgálása* érdekében az organikus élettérből mintegy *erőszakosan kiszakított* („felparcellázott”: parCELLÁZOTT) tér. Nem valóságos élettér, mert amikor az üdülőszezonban *használják* az üdülők/pihenők/nyaralók, akkor csak a jobbára passzív „kikapcsolódás” élvezeti értéke mentén veszik birtokba – az üdülőszezon után viszont el- és otthagyják: az üdülő/turistáskodó/pihenő hadműveletek után néma és elhagyott (szó szerint: *kihalt*) lesz a korábban változatosan forgatagos és zajos csatatér.

A megművelt és a szabad természeti életvilágban az ember/természet viszonyra a hatalom akarása/átadása közötti feszültség és konfliktus kontrollálása (volt) jellemző: a szabad természeti életvilág „gyümölcsseit” szintén nem el- vagy kirabolta, hanem – így mondanám – mértékkel/lélekkel *gyűjtötte* a gazdálkodó ember, mert ismerte alkalmazása lehetőségeit és korlátait. HAJOLJATOK LE A FÖLDIG ÉS EMELKEDJETEK AZ ÉGBE – talán ezzel a mondással tudom legjobban érzékeltetni a szomatikus és szakrális kontroll működését (Oláh 1987:12).¹²¹

A kistérségek felértékelődnek. Azzal a sajátos szociológiai körülménnyel, hogy manapság már a tipikus vidéki élettér sem ilyen, most nem foglalkozom. De hát nyilvánvalóan hosszú és kanyargós sora van annak, hogy a hagyományos *rustális* (falusi) élettér is jobbára *urbanizálódott/urbanizálódik*.¹²²

Ám tévedés lenne azt gondolni: az urbánus moloch mintegy felfalja az ártatlan és érintetlen *rustális* életvilágot. Inkább kölcsönhatásról van szó, s ami a makro-szociológiai pozitív eredménynek látszik: *a kistérségek felértékelődnek* (lásd ehhez Lukovics 2008).

Ám azt nem állhatom meg, hogy mindezen (inkább pozitív) makro-szociológiai és történeti léptékű folyamatok társadalomlélektani viszonylataiban, azaz a személyesen is megélt/megélhető életvilágban is szinte szembeszökő (inkább negatív) jelenségekről ne szóljak. Ebből a perspektívából ugyanis úgy árnyalhatjuk a *rustális/urbánus* kölcsönhatás (sötétén árnyékos/árnyas) jellegzetességeit, hogy a folyamatok láthatóvá válnak a személyes életvilág konfliktusos erőtereiben is: az elfogyasztott, elfogyó – azaz fölélt – materiális és lelki energiák *vesztései* is megmutatkoznak. Ez pedig nem más, mint a siófoki üdülőkörnyezetben is diagnosztizálható ön-destruktív folyamatok egyik jellemző példája: *a rekreációs zöldfelület-kultusz az organikus élettér nevelés/növelés helyett*.

Organikus élettér-vesztés. A személytelen okoskodás helyett most egy személyes, azaz családi példával próbálok érvelni. Szüleim generációja, ha itt (Siófokon) vett vagy épített magának/családjának nyaralót (ez négy-öt évtizeddel ezelőtt történt), akkor még a kertjében is inkább gyümölcsfákat ültetett (mint az én Apám), s nem annyira tujákat. Sőt, ezt a jó szokását az előttünk járó generáció még az utcai fák esetében is előszeretettel gyakorolta. Siófokon sem volt ritka, hogy meggy-, cseresnye-, szilva-, sőt még diófák is álltak szépen az utcákban – természetesen nem a belvárosban, a Petőfi sétányon és a Batthyány utcában sem voltak/vannak gyümölcsfák, ahol azonban imponáló platánfa-sorok díszellegnek:

¹²¹ Oláh Andor (1923-1994) Karácsony Sándor köréhez tartozott.

¹²² A változó vidék- és falukép szociológiai, eszmei-ideológiai stb. vonatkozásait bemutató kiváló munka Kovács és mtsai (2007) tanulmánykötete.

Siófok, Batthyány utca
(2012. 10. 25.)

Siófok, Petőfi sétány
(2012. 10. 25.)

De már ezektől nem messze, kifelé haladva, a nem csak szépen díszelgő, de hasznos gyümölcsfák sem voltak ritkák.

Ma már nem így van.

Balatonszabadi-Sóstón azonban még helyenként ennek nyomai föllelhetők:

Balatonszabadi-Sóstó,
Rippl-Rónai József utca, ahol egy délceg
diófa lombkoronája fénylik sugárzón.
(2013. 09. 10. – 11:34)

Balatonszabadi-Sóstó,
Lotz Károly utca, ahol egy fiatal diófa
díszeleg
(2013. 06. 20. – 17:20)

A kiszáradó Balaton, a zöld felületté nyesett, nyírt élettelen terek újra életre keltése valószínűleg a hatalom akarása/átadása dinamikus egyensúlya által teremtett – *újrateremtett* – életterekben indulhat meg.

Organikus élettér-regenerál(ód)ás – esélyek és remény(telenség)ek. Ám álmodozni sem célszerű, mert még az „álmokat” is egy hamis Balaton-kultusz szolgálatába állító *marketinges vircsaft* rendületlenül teszi a dolgát: kizsigereli és szétszedi – mondhatni: *kiszárítja* – a Balatont. Nem magyar szavakkal („*marketinges vircsaft*”) tudom csak érzékeltetni, hogy milyen káros folyamatról van szó. Olyan káros folyamatról, mint az angolnak garázdálkodása a Balatonban. A marketingakciókkal túltáplált angolnak (szóval a csábítóan izgalmas Balaton-

giccsek) fölfalják az igazi balatoni fogasokat. Miközben tudni lehet: a fogasoknak is helyük lenne a balatoni emberek (és az általuk *szeretettel vendégül fogadott látogatók*) asztalán – és persze mindenekelőtt a Balatonban.

A magyar észjárás szerinti vendéglátás. Félreértés ne legyen: a *szeretet-teljes* vendéglátás nem valami bukolikus örömködésre utal. Inkább arról van – lenne! – szó, amit Karácsony Sándor a *magyar észjárás* szerinti vendéglátás sajátosságairól ír(t): „A magyar vendéglátás titokzatos, megmagyarázhatatlan, felfoghatatlan, szinte transzcendens magja a mi egyetlen eladható idegenforgalmi portékánk. Az, hogy nálunk a vendég nem vendég, hanem családtag. (...) Te [a vendég] vagy az úr, sokkal inkább, mint akármelyik másik pontján a világnak, de ugyanakkor nincsenek szolgálid. Még a gondolatodat is ellesik, de próbálj csak parancsolni, még a pénzedért se fogsz kapni semmit. A magyar pincérnek is ennyi a varázsa: nem kiszolgál, hanem megvendégl. (...) Nem ő a te szolgál, hanem te vagy az ő vendége. A magyar észjárás tétele ez: nem vagytok egymásnak sem alá-, sem fölérendeltjei, egymás mellé rendelve vagytok, két ember, egyik a másikhoz képest. Ez a megejtő, ennek van valami kimondhatatlan varázsa: ekkora úr nincs másutt a világon, aki mégis hajlandó volna kiszolgálni. Úr és mégis szolga. Szolga és mégis úr. Te is ugyanígy vagy, ő idegen vendég. Úr vagy egyfelől, míg nem akarsz úr lenni. Semmibe se igen vesznek, más oldalról mégis körülöttes forog a világ, érzed” (Karácsony 2002:276-277).

Igaz lehet-e még a hit az emberi értelemben? „A Balaton életközössége önszabályozással igyekszik a változásokat helyrehozni, s ha azok bizonyos határokon belül esnek, a tó élete az évszaki változások ritmikus ismétlődésével lüktet tova. Ha azonban oly változások lépnek fel, amelyeket a tó élete nem tud visszaalakítani, az egész életközösség alkalmazkodik az új körülményekhez. Tavunk élete nem áll meg az időben, hanem tovahalad, s *ezt a haladást a természet hatalmas erői és az ember értelme irányíthatja.*” (Entz és Sebestyén 1942:209 – Kiemelés: LG.)

*

A Balaton ma már inkább csak olyan látomás lehet, amelynek valósága az igazi, értékteremtő víziókat is veszélyeztetheti. *Reális látomásként* azonban bízunk a nyári aszály(ok) után a csapadékos ős(ö)kben – és nyírjuk, nyessük, öntözzük, de inkább: *műveljük és gondozzuk, azaz növeljük/neveljük* kertjeinket, benne gyümölcsfáinkat is (ha még vannak).

Irodalom

- Ambrus Lajos 2012 Fokok és tocsogók. <http://www.foodandwine.hu/2012/06/16/ambrus-lajos-fokok-es-tocsogok/>
- Andrásfalvy Bertalan 1970 A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. *Nyelvtudományi Értekezések*, 70: 224-228.
- Borsos Miklós 1964 Víz és ég. *Jelenkor*, 7. sz. – Utánközlés: Monspart Éva (szerk.): *A Balaton könyve*. Nők a Balatonról Közhasznú Egyesület, Balatonfüred, é.n. (2002) 90. old.
- Buttlar, A. 1999 *Az angolkert. A klasszicizmus és a romantika kertművészete*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Csapo József 1775 *Új füves és virágo's magyar kert*. Posonyban, Landerer Mihály' költségével és betűivel – Reprint: Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1988.
- Entz Géza – Sebestyén Olga 1942 *A Balaton élete*. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest.
- Galavics Géza 1999 *Magyarországi angolkertek*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Galavics Géza szerk. 2000 *Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem*. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Mágus Kiadó, Budapest.
- Hetesi Zsolt – Szám Dorottya – Végh Sándor 2008 *Utolsó kísérlet. Híradás a Föld állapotáról*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Hoffmann István 2009 Víznevek a Kárpát-medencében: hidak nyelvek és kultúrák között. – http://mta.hu/fileadmin/I_osztaly/eloadastar/A_viz_HoffmannI.pdf

- Hosszú Csaba 2009 Adalékok a határhasználat és a tájátalakulás történetéhez a somogyi Nagy-berek területén. In Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor szerk. *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. PTE – Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan, Budapest, 185-212.
- Karácsony Sándor 2002 (1942) *Ocsudó magyarság*. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Kiss Lajos 1988 *Földrajzi nevek etimológiai szótára I.-II. köt.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kovács Imre – Csurgó Bernadett – Kiss László – Nagy Kalamász Ildikó szerk. 2007 *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum – MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Lányi Gusztáv 2013 Fenntartható? Fejlődés? Pedagógiai és pszichológiai elemzés a Balatonról. Előadás a VIII. Kiss Árpád Emlékkonferencián, Debrecen, 2013. szeptember 6-7. In Buda András – Kiss Endre szerk. *Interdiszciplináris pedagógia és a fenntartható fejlődés. Tartalmi összefoglalók*. Debreceni Egyetem Nevelés-tudományok Intézete, 2013:51. old.
- László Ervin 2008 *Világváltság. A változás harmonikus útja*. Nyitott Könyvműhely. Budapest.
- Lukovics Miklós 2008 *Térsegek versenyképességének mérése*. JatePress, Szeged.
- Molnár Géza 2009 *Ember és természet. Természet és ember*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Oláh Andor 1987 *A természet patikája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Rácz János 2012 Víz nélküli Balaton. *Magyar Nemzet*, szeptember 28. 6. old.
- Rapaics Raymund 1940 *Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon*. A Magyar Könyvbarátok részére kiadja a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. (Reprint: 1993) – <http://mek.oszk.hu/06300/06313/#>
- Szikra Éva szerk. 2011 *Kertörökségünk – Történeti kertek Magyarországon*. Civertan Bt., Budapest.
- Tombácz Endre – Gulyás Pál – Mozsgai Katalin é.n. Balatoni vízpótlás lehetséges megoldásának környezeti vizsgálata. – http://www.aquadocinter.hu/themes/Vandorgyules/pages/3szekcio/tombacz_gulyas_mozsgai.htm
- Varga György – Pappné Urbán Judit (é.n.), Szélsőségek a Balaton 2000–2003. évi vízháztartásában. – http://www.aquadocinter.hu/themes/Vandorgyules/pages/3szekcio/varga_pappne.htm.

Poverty after 15 years*

Some findings of the early '90s revised on 2008 data...

May it be a structural-functionalist statement, but it seems that poverty is a phenomena occurring through all over the socio-historical time. The question is, what its proportions are, and how are the faces of poverty. But, first of all, before analyzing the poverty of different time periods, is important to take a glance on the definition of the concept.

There are two major trends in defining poverty, one based on an absolute value of subsistence level and another based on relative income, calculated in relation to a given percentage¹²³ of the average or median of the income in a given time period and geographical area. Naturally, besides all the efforts on defining poverty in an as objective way as possible, in any of the above mentioned methods there may lay inevitable subjectivities, for example: defining what counts crucial for surviving and what does not, or deciding what proportion of the average income is the minimum necessary for one to survive. In the end, this question is a matter of choice, taste and research tradition (Andorka–Spéder 1994).

Although, studying poverty is a constant topic of social sciences, there are some historical periods when this topic gains extra emphasis, for example at particular turning points of history. The democratic change of 1989 in the Eastern European countries can surely be considered such a turning point. Therefore, the analysis of Andorka Rudolf and Spéder Zsolt on the poor of the early '90s in Hungary is more than adequate.¹²⁴

In the present paper I try to summarize the work of Andorka and Spéder, and also make some comparing analysis on their most important findings using EVS data from 2008, thus it is possible to see what the tendencies are regarding poverty in Hungary, what has changed and to what extent during the 15 years?

As the authors used the definition of poverty based on the relative disadvantageous income position of the people questioned, in my paper I will also use the same method for deciding who is poor in the given sample. Thus, according to Andorka–Spéder, there will be three levels of poverty: (1) *deep poverty*, people who live on the 40% of the average salary, but (2) most commonly scholars use the 50% of the average income as the dividing line for poverty and also 60% of the average income (3) as the poverty limit. At the following table it is shown what the distributions of poverty are in the different categories, measured in consideration to the above mentioned proportions, in the two years of observation. The data for the year 2008 is calculated according to the average salary in Hungary for the year in question,¹²⁵ transformed from HUF to EUR at the convenient rate, from 2008.¹²⁶ As the EVS2008 database contained only income-data on the household, I had to calculate the individual level by dividing the household level data with the household size.

* Reflecting on the paper: Andorka Rudolf – Spéder Zsolt 1994 Szegénység a 90-es évek elején. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György eds. *Társadalmi riport 1994*. Budapest, TÁRKI, 74-106.

¹²³ Most often: 60%, 50% or 40%.

¹²⁴ See also: Gábos András – Szivós Péter 2004/2006 Szegénység Magyarországon az EU csatlakozás küszöbén. In Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György szerk. *Társadalmi riport 2004*, TÁRKI, Budapest, 96-117.
Kolosi Tamás – Róbert Péter 2004/2006 A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György szerk. *Társadalmi riport 2004*. TÁRKI, Budapest, 48-74.

¹²⁵ http://www.ksh.hu/stadat_eves_2_2

¹²⁶ <http://www.vaminfo.hu/Rate/Archive/2008-10>

Poverty and the socio-demographic context

Taking a look at the results, it is salient that, although the proportion of poverty had risen in all the categories observed, the highest growth can be seen in the middle category, which may mean that in the past 15 years there is a slight growth in the relative income level, but the fact that the *deep poverty* category is also higher in 2008 than in 1993 – with roughly the same proportion than at the third level – shows the total growth of the poverty rate in Hungary.

Table 1. The distribution of poverty at the 3 different levels, in two moments of time: 1993 and 2008 (%)

Poverty rate (40%)		Poverty rate (50%)		Poverty rate (60%)	
1993	2008	1993	2008	1993	2008
5,7	8,5	9,8	17	17,4	20,1

Source: Andorka–Spéder 1994:93; own calculations based on EVS2008 dataset

Following the path of Andorka and Spéder, the next table shows the comparison of the rate of poor people appearing in the different age groups. The salient differences are in the group of the youngest, where the growth is disproportionally higher to the other groups. In the same time, the poverty rate in the oldest age group is significantly lower in the 2008 data than in the 1993 sample. This observation may lead us to a deduction that the change of the pattern of poverty in the late 2000s is explained by some life-course level changes compared to the poverty of the early '90s, but in the lack of relevant data is better to keep this statement as a hypothesis.

Table 2. The proportion of poor people by age groups in 2008 and 1993 (%)

Age group	Count / %	poverty rate 2008 (below the 60% of average salary) ¹²⁷	not poor 2008	poverty rate 1993 (below the 60% of the average according to Andorka–Spéder)
15-19	Count	17	24	
	%	41,5	58,5	25,5
20-24	Count	29	82	
	%	26,1	73,9	22,3
25-29	Count	26	75	
	%	25,7	74,3	15
30-34	Count	29	93	
	%	23,8	76,2	15,9
35-39	Count	20	80	
	%	20	80	16,2
40-44	Count	37	74	
	%	33,3	66,7	21,5
45-49	Count	38	80	
	%	32,2	67,8	17,5
50-54	Count	37	99	
	%	27,2	72,8	15,6
55-59	Count	27	65	
	%	29,3	70,7	10,5
60-69	Count	29	136	
	%	17,6	82,4	11,3
70+	Count	14	155	
	%	7,7	91,7	20,9

Source: Andorka–Spéder 1994:91; own calculations based on EVS2008 dataset, cross-tabulation

¹²⁷ From here on by referring to poverty rate/poor we mean those who earn only 60% of the average salary.

Looking at the rate of poverty it is also important to analyze its appearance at the different educational levels and by the occupational position of the people. Unfortunately because of the difference in the data source for the two years in question the occupational groups were unmatchable therefore the following table only contains the comparison of the poverty rate by the education level, because it was possible to recode the education variable in the EVS database similar to the division used by Andorka and Spéder in 1993. While the poverty rate is higher in 2008 in all of the educational level groups compared to 1993, there is a strong descending tendency of the poverty rate in the groups, with less proportion of poverty in the higher educational levels.

Table 3. The proportion poor in the different educational level groups in 2008 and 1993 (%)

Education level	Count / %	poverty rate 2008- below the 60% of salary	not poor 2008	poverty rate 1993 (below the 60% of the average according to Andorka-Spéder)
below compulsory school (8 classes)	Count	22	38	
	%	36,7	63,3	31,3
compulsory school (8 classes completed)	Count	75	173	
	%	30,2	69,8	22,1
vocational school	Count	147	427	
	%	25,6	74,4	15,6
high school completed	Count	44	153	
	%	22,3	77,7	6,8
higher education	Count	15	171	
	%	8,1	91,9	3,3

Source: Andorka-Spéder 1994: 92; own calculations based on EVS2008 dataset, cross-tabulation

The division of the settlement size is also one of the variables hard to convert through the years. Therefore let it stay here the poverty rate by settlement size from the year 2008. It can be observed, that the proportion of poor decreases inversely with the size of the town, thus in the biggest settlements the poverty rate is the smallest. Andorka and Spéder have similar findings, stating, that the proportion of the poor in 1993 was the smallest in Budapest. Here we have to note, that the last group in the EVS database (towns with the population over 500 thousand) can refer only to Budapest, as there are no other such big cities in Hungary. Therefore, the conclusions in the two years seem to be similar.

Table 4. Poverty rate in 2008 by settlement size (%)

Size of town where interview was conducted	Count / %	poverty rate 2008- below the 60% of salary	not poor 2008
under 2000	Count	58	173
	%	25,1	74,9
2-5000	Count	63	132
	%	32,3	67,7
5-10000	Count	48	78
	%	38,1	61,9
10-20000	Count	31	105
	%	22,8	77,2
20-50000	Count	49	98
	%	33,3	66,7
50-100000	Count	10	91
	%	9,9	90,1

100-500000	Count	28	111
	%	20,1	79,9
500000 and more	Count	17	175
	%	8,9	91,1
Total	Count	257	1011
	%	20,3	79,7

Source: own calculations based on EVS2008 dataset, cross-tabulation

Lastly, while examining poverty an obvious association is unemployment. This was also important in Andorka and Spéder's analysis, therefore it should appear in this comparison too. Yet, as the data available is limited, we have to deal with what we have, thus there is only possibility for cross-tabulating the simple experience of unemployment with belonging to the poor subsample. This way we can observe, that, among those who were unemployed for more than 3 months, 43,3% were poor, and 56,7% were not poor, but among those who have not experienced a longer period of unemployment those who are not poor are far more overrepresented (81,1% compared to 18,95).

Table 5. The division of poor–not poor in 2008 among those who experienced more than 3 month of unemployment (%)

Respondent experienced unemployment longer than 3 months...	% within respondent experienced unemployment longer than 3 months	poor 2008	not poor 2008
	yes	43,3	56,7
	no	18,9	81,1

Source: own calculations based on EVS2008 dataset, cross-tabulation

Poverty and its effects on subjective well-being and

As it is well-known, and stated by more scholars, poverty and its negative effects are not only measurable by material values, like income, the day-to-day living, the amount of food or clothing etc., but also by the relative deprivation and exclusion (Szabó Pettendi – Sas – Pfisztner 2008), and by its effects on moral and subjective well-being. Scholars from all over the world analyze the effects of poverty on people's life-satisfaction (Siposné Nándori 2010, Samman-Santos 2013), and researchers Andorka and Spéder also considered important to deal with the question. The items that matched the 1993 sample and the 2008 data are shown in the following table. It can be seen that the proportion of dissatisfied people is considerably higher among poor people, compared to the whole population questioned; and this is true for both of the years analyzed. Although we have to note, that seemingly, the Hungarian people became more optimistic since the early '90s, as they were less dissatisfied in 2008 regarding the listed items. In the same time, 2008 having been the year of the spread of the economic crisis, the current level of satisfaction is to be verified on more recent data.

Table 6. The proportion of poor among the dissatisfied people compared to the whole population in 2008 and 1993 (%)

Dissatisfied with...	poor 2008	whole population 2008	poor 1993	whole population 1993
... Life as a whole	7,6	3,7	39,1	21
... Job	1,8	1,5	11,2	6,8
... Health	21	19,5	31,8	23,1
... Democracy	27,1	23	49,3	45,1

Source: Andorka–Spéder 1994: 99; own calculations based on EVS2008 dataset, cross-tabulation

Although we cannot make comparisons between the two moments of time for all relevant variables, we can observe on the 2008 data that among the poor part of the population there are considerably less happy people than in the whole population, and also this part of the interrogated people have less trust in people in general.

Table 7. Degree of happiness among the poor and the whole population in 2008 (%)

Taking all things together, how happy are you?	poor 2008	whole population 2008
very happy	5	17,1
quite happy	12,5	61,3
not very happy	5	17,5
not at all happy	1,2	3,9

Source: own calculations based on EVS2008 dataset, cross-tabulation

Table 8. Degree of generalized trust among the poor and the whole population in 2008 (%)

Can people be trusted?	poor 2008	whole population 2008
Most people can be trusted	16,5	20,6
Cannot be too careful	83,5	79,4

Source: own calculations based on EVS2008 dataset, cross-tabulation

Talking about subjective well-being, it seemed appropriate to take a look at the degree of self-respect, but the data did not show significant difference in the proportion between the poor and the whole population.

Table 9. Degree of self-respect among the poor and the whole population in 2008 (%)

Humiliating receiving money without working	poor 2008	not poor 2008
agree strongly	26,6	21,7
agree	27,9	35,3
neither agree nor disagree	25,6	24,0
disagree	15,3	14,2
disagree strongly	4,7	4,7

Source: own calculations based on EVS2008 dataset, cross-tabulation

Poverty at a glance of international comparison

Finally, after having a quick look at the quasi longitudinal comparison of the Hungarian poverty, having the opportunity for cross-national comparison, let's turn to positioning the country among the European countries based on the annual income. While comparing the average income in the country, the measure of the poverty limit (the 60% of the average salary) and the proportion of poor in the country, we can observe, that there are not really significant differences between Hungary and the some North-Western countries regarding the poverty rate, but turning to East or South, it is observed, that the proportion of people living in poverty is considerably higher than in Hungary. Thus still, this is not a „good news”.

Table 10. The amount of the average salary observed in the sample by country (EUR)

Country	Mean	N
Switzerland	15462,7	976
Finland	14641,4	1013
Denmark	14418,5	1088
Sweden	13790,1	1123
Luxembourg	13149,2	1302
Netherlands	13054,5	1294
France	12913,0	1357
Norway	12635,7	1000
Austria	12561,2	1251
Belgium	12009,0	1356
Ireland	11965,5	563
Germany	11689,8	1795
Great Britain	10908,7	1086
Iceland	10536,6	715
Northern Ireland	9981,9	354
Cyprus	9570,4	805
Italy	9253,0	966
Spain	8282,2	946
Greece	8020,4	1277
Slovenia	7935,6	818
Portugal	7234,2	764
Malta	6765,4	785
Northern Cyprus	5424,1	430
Czech Republic	5390,9	1431
Estonia	4943,9	1312
Croatia	4575,5	1312
Poland	4503,9	1148
Latvia	4392,2	1295
Slovak Republic	3990,9	1076
Lithuania	3725,2	1260
Hungary	3595,4	1267
Romania	2888,6	1163
Azerbaijan	2868,0	1486
Serbia	2577,6	1325
Russian Federation	2482,8	1263
Belarus	2259,5	1356
Turkey	2233,1	2144
Bosnia Herzegovina	2122,8	1201
Bulgaria	2073,2	1367
Montenegro	2041,9	1266
Macedonia	1671,2	1439
Albania	1669,8	1397
Kosovo	1642,3	1488
Ukraine	1628,9	1337
Armenia	1135,9	1307
Moldova	1003,6	1287
Georgia	999,9	1344

Source: own calculations based on EVS2008 dataset, compare means

Table 11. The amount average salary observed in the sample, the amount of the 60% of the average salary and the proportion of people living in poverty by countries – a selection based on welfare state categories (EUR, EUR, %)

Country	Mean ¹²⁸	60%	%
Sweden	13790,1	8274,0	23,6
Germany	11689,8	7013,9	21,6
Spain	8282,2	4969,3	44,5
Hungary	3595,4	2157,2	20,1
Romania	2888,6	1733,1	57,8
Armenia	1135,9	681,5	40,9

Source: own calculations based on EVS2008 dataset, compare means

Conclusions

In the introduction we stated, that we attempt to compare the poverty rate of the early '90s with the poverty experienced at the late 2000s. Through the present paper I was trying to reproduce the analysis of Andorka and Spéder on the available 2008 dataset. Although this attempt was rather hard to realize, some basic comparisons were possible to be made. From the results it is seen, that the poverty rate of Hungary has experienced a slightly growth for 2008, in some aspects following the tendencies and trends of the early '90s, for example: the distribution of poverty by education level or by settlement size; but in some aspects there are also different ways in which the distribution and the pattern of poverty has changed, for example: the distribution of poverty by age groups, or the fact that dissatisfaction, although shows similar trends to the 1993 findings, in the total ratio had undergone a considerable moderation. Lastly, I have positioned the poverty of Hungary among the European states according to the 2008 EVS data. All in all, besides the multitude of the data, the difference in the kind made the comparisons hard to deliver and it is probably better to treat these findings as hypothetical starting points for other more structured analysis on more adequate and comparable datasets.

Bibliography

*European Values Study 2008.

*KSH Average annual household income per capita by source of income (2000-2010)

http://www.ksh.hu/stadat_eves_2_2

Andorka Rudolf – Spéder Zsolt 1994 Szegénység a 90-es évek elején. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György eds. *Társadalmi riport 1994*. Budapest, TÁRKI, 74-106.

Gábos András – Szívós Péter 2004/2006 Szegénység Magyarországon az EU csatlakozás küszöbén. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György szerk. *Társadalmi riport 2004*. TÁRKI, Budapest, 96-117.

Kolosi Tamás – Róbert Péter 2004/2006 A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György szerk. *Társadalmi riport 2004*. TÁRKI, Budapest, 48-74.

Samman, Emma – Santos, Maria Emma 2013 Poor and dissatisfied? Income poverty, poverty transitions and life satisfaction in Chile. *Journal of Poverty and Social Justice*, vol. 21, no. 1., 19-31.

Siposné Nándori Eszter 2010 Subjective Poverty and its Relations to Objective Poverty Concepts in Hungary. In *Springer Science+Business Media B.V.*

Szabó Pettendi Péter – Sas Judit – Pfisztner Gábor 2008 *Háttér-Background. Járt-e már Budapesten? – Have you ever been to Budapest?* Holnap Kiadó, Budapest.

¹²⁸ I have used the mean of the annual income as a result of comparing the means by countries, because it was hard to reach data regarding the average salaries in different countries for the year 2008. Although these result are close to each other, as the average salary per year for 2008 in Hungary was 3490 EUR and the average of the sample is 3595,5 EUR.

Máté Szabó

For the Protection of vulnerable Groups in Hungary - As The Ombudsman did it¹²⁹

„We suffer because we are vulnerable, and we need, above all else, institutions that will give us some degree of security”¹³⁰

Helping vulnerable groups and fighting for their rights to achieve equal dignity and equal treatment is a core objective in states under the rule of law and of ombudsman institutions.

Vulnerability and deprivation can be defined in various ways by different states, international stakeholders and NGOs. According to a definition given by the European Commission in 2010, *vulnerable groups experience a higher risk of poverty and social exclusion than the general population. Ethnic minorities, migrants, disabled people, the homeless, isolated elderly people, LGBT people and children all often face difficulties* that can lead to further social exclusion, such as low levels of education and unemployment or underemployment, as well as discrimination. However, beside the groups mentioned above, any group can be considered vulnerable that is concerned by poverty and social exclusion to a higher ratio than other members of the population. Besides *structural deprivation*, also the phenomenon of *deprivation/vulnerability by situation* exists, for example ill persons or people struck by natural disasters are in the position of vulnerability by situation. (The two categories of deprivation are interconnected in many senses: e.g. homeless people are at higher risk of suffering from serious illness).

Vulnerable groups have always been at the core of ombudsmen’s work in Hungary since the beginning in 1995, and the new institutional organization of the Ombudsman’s Office did not change this priority. The *new constitution (Basic Law) and the new Ombudsman Act*, both adopted in 2011 by the Parliament and effective as of 2012, established the new institutional arrangement of the ombudsman institution in Hungary. In accordance with the Basic Law of Hungary, Act CXI of 2011 on the Commissioner for Fundamental Rights created a unified ombudsman system. The offices of the special ombudsmen (Parliamentary Commissioners for the Rights of National and Ethnic Minorities and for the Interests of Future Generations) were integrated into the office of the general ombudsman, whereas the institution of the Data Protection Commissioner was transformed into the National Authority for Data Protection and Freedom of Information.

According to Article 30 of the Basic Law, the Commissioner for Fundamental Rights is an organ comprising a single person who shall be nominated by the President of the Republic and elected by Parliament to carry out activities guaranteeing the protection of fundamental rights. As of 1 January 2012, instead of the four independent ombudsman offices a new, single ombudsman system was established, where the interests of national minorities and future generations are represented by deputy commissioners.

According to the new Act the *Commissioner for Fundamental Rights pays special attention to the protection of the rights of children, the rights of nationalities living in Hungary, the values determined as ‘the interests of future generations’ and the rights of the most vulnerable social groups in general.*

¹²⁹ „A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 sz. „Nemzeti Kiválóság program – Hazai kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg”.

¹³⁰ Bryan S. Turner: *Vulnerability and Human Rights*. The Pennsylvania State U. P.: University Park, Penn. USA.2006.127.

The new legislation has widened and made more important the ombudsman's competence in respect of safeguarding constitutionality. As of 1 January 2012, citizens may directly request legal remedy from the Constitutional Court only in case their individual rights have been encroached by the implementation of an anti-constitutional legal regulation or ruling of the court. In all other cases they can submit *the Commissioner's* procedure to launch a petition; however, the Commissioner shall decide within his discretion, on the basis of his own investigation, and turn to the Constitutional Court on his own behalf.

The Ombudsman's Office also qualifies as a general human rights mechanism: in May 2011, it received the United Nations' *National Human Rights Institution* (hereinafter NHRI) „B-status" classification from the UN's International Coordinating Committee for National Human Rights Institutions (ICC). A major success that is going to widen human rights activities of the ombudsman institution is the fact that on 12. January 2012, Hungary has joined the Optional Protocol to the UN Convention against Torture (OPCAT) adopted in 1984. The Convention requires the establishment of independent bodies both on national and international levels, which execute regular visits in the detention institutions for verifying conditions therein. In Hungary the Commissioner for Fundamental Rights will carry out the task as national preventive mechanism from 1 January 2015.

As mentioned above, the new Ombudsman Act defines the *enhanced protection of the rights of persons belonging to the most vulnerable social groups* as an important priority. Ombudsmen have always paid special attention to the protection of the fundamental rights of persons who are not, or only partially able to protect their rights. Financial and economic difficulties affect the whole society adversely. They put pressure especially on persons belonging to the most vulnerable groups of society, such as ethnic minorities, homeless people, disabled persons and elderly people. Since entering his office in 2008, the ombudsman has launched in a non-traditional, proactive way *several projects* which have particular focus on the examination of the situation and fundamental rights of the most vulnerable groups. He has examined every year topics which are especially important for the society and the enforcement of the rule of law and have a particular significance from the point of view of rights and freedoms. During this work, he has closely co-operated with NGO's and also with the academic sphere.

Urbanization and modernization produced forms of social exclusion and the dissolution of communal housing which has led to the modern form of „homelessness". Disability, or disabilities were looked upon in many different ways, but the survival of the majority of the disabled was rather uncertain. Modern age has excluded and institutionalized them in the healthcare and social system, separating them from „normal" citizens: Old people were at the top of the traditional social hierarchy, but modernization devalued former experience, wisdom and authority. The nuclear family model resulted in the „elderly" being dumped into institutions of social care. In Hungary there is a special situation because the remnants of the former communist welfare system and the new beginnings of a society based on market economy and private property coexist, thus determining the field of social and health care where the homeless, the disabled and the elderly have to suffer severe cuts caused by the economic and social problems of transition and of the recent economic and financial crisis. Case studies and investigations have shown, however, that we are very far from the desired service level concerning social and healthcare services. The Ombudsman's task has always been to remind government and public administration to fulfil their obligations taken on by agreeing to the European policies on vulnerable groups. Exclusion and rejection of people with special needs do not stop only at homelessness, disability and elderly age, but evolve further into gender-based and ethnic exclusion. The Ombudsman's investigations within a series of „human dignity" projects have focused on a specific type of exclusion and danger of reduced rights e. g. within the implementation process of human rights of special groups. The

homeless, the disabled, the elderly and the patients were the subject of the examinations in the Hungarian Ombudsman's Office between 2008 and 2011.

Poverty is a decisive and multiplying factor of vulnerability and deprivation. There are several definitions for poverty, varying by defining it as an absolute, as opposed to a relative quality, as a dynamic or static notion, and by looking for the reasons of poverty in the lack of ability versus the lack of instruments. However, in the European Union, more than 80 million people – meaning 8% of population in the working age – are at risk of poverty. Combating poverty and social exclusion is therefore high on the EU agenda. A significant part of the Hungarian population qualifies as poor. According to data published in May 2013, the income poverty rate in Hungary was 14%. The comfort factor of homes shows a negative correlation with poverty, and so does the capacity to access services. Global economic and financial crises have worsened the phenomena of poverty, such as financial and social deprivation, as well as physical and mental health issues.

In the European Union today *20% of children live at risk of poverty*. Poverty is a denial of children's rights and can prevent them from realising their full potential. Child poverty has a negative impact on the whole society, both in the present and in the future. Poverty is much more than material deprivation. Poverty can also mean poor quality health care, education, housing and environment. A children's rights perspective takes all these factors into account. It explores all the influences over a child's well-being, both inside and outside the family. We cannot make a decisive impact on child poverty without addressing children's rights. The UNICEF in its latest published report on deprivation says *every 3. child is in need in Hungary*. According to the data of the National Social Inclusion Strategy, the child poverty rate is 21 %, means ca.380.000 children live at risk of poverty.

Homelessness and deprivation of housing are extreme forms of exclusion, unfortunately it became a more serious problem recent times. Lack of fuel does not mean only deficiency in heating or cooling at home, but also means crucial lack of warm water, light and in other everyday needs. Financial exclusion related to the lack of access to basic financial services and deeper indebtedness became more dangerous because of the financial and economic crisis, which can hinder the possibilities to be employed, find a decent job and can easily lead to a hopeless deprivation, as an evil circle. Official data show in Hungary the social services provide shelter for almost 11.000 homeless people, the officially authorized number of these places was 5500 in Budapest, 5200 in the countryside in December 2012.

Members of vulnerable groups are at higher risk of being victims of structural or individual discrimination therefore it is vital to provide effective mechanisms to counteract discrimination. Several international and European human rights conventions adopted by the United Nations or the Council of Europe stipulate the prohibition of discrimination according to single or multiple grounds.

The *European Union today fights actively against all forms of discrimination* and for universal respect for human rights, promoting the spirit of the ECHR and, since 2009, fulfilling its duty based on the legally binding Charter of Fundamental Rights. Article 21 of the Charter states that „any discrimination based on any ground such as sex, race, colour, ethnic or social origin, genetic features, language, religion or belief, political or any other opinion, membership of a national minority, property, birth, disability, age or sexual orientation shall be prohibited”.

The EU is founded on the principles of liberty, democracy, respect for human rights and fundamental freedoms, as well as the rule of law. Hence the EU must take all measures necessary to combat discrimination of all kinds: following a complex set of directives against gender discrimination, in 2000 two directives were adopted based on Article 13 of the Treaty of Amsterdam. Council Directive 2000/43/EC implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin prohibits discrimination based on racial

and ethnic origin in many sectors of activity, such as employment, education, access to social protection and to health care, social advantages, access to goods and services, particularly housing. Directive 2000/78/EC established a general framework for equal treatment in employment and occupation, combating discrimination based on religion or belief, disability, age or sexual orientation.

In spite of all these instruments, discrimination is still frequent in the EU. According to the Eurobarometer Survey published in November 2012, *discrimination is considered to be common in the EU Member States*. The most widely perceived ground is „ethnic origin” (56%), followed by „disability” (46%), „sexual orientation” (46%) and gender identity (45%). According to Special Eurobarometer Survey 317, forms of discrimination based on ethnic origin, age, disability and gender seem far more widespread in Hungary than in the rest of the European Union (the differences noted vary between 11 and 21 percentage points). On the other hand, according to the respondents in Hungary, discrimination based on religion or beliefs seem less frequent in our country.

There are *some multiple vulnerable groups*, e.g. those who belong to different types of minorities (national or ethnic minorities, or even sexual minorities, etc.) or who are living with any kind of disability.

The number of the *Roma* among those fallen behind, in desperate, hopeless situation, is high above this minority’s share in the entire population. Some of the Roma, already pushed to the edge of society and subjected to prejudice, are unable to use the benefits offered, in principle, by the system of equal opportunities; their integration seems unrealistic, even though the amount of support allocated to the improvement of the situation of the Roma minority has been multiplied since the country’s democratic transformation and the supporting system and the assistance programmes also have become more complex.

The Ombudsman considers it one of his tasks to draw the legislators’ attention, through his ex officio investigations, to the fact that some of the legal norms from various branches of law, related to equal opportunity, do not have any or sufficient influence on the integration of groups with structurally impaired advocacy and enforcement capabilities, most of all on that of the Roma.

Rates of poverty among the ca. 12 million Roma/Travellers in Europe reach 10 times higher than a population as a whole. According to a 2011 EU survey, life expectancy for Roma in the EU is estimated to be approximately 10 years less than the majority population, and in some countries infant mortality rates are six times higher than average. These levels of poverty amongst Roma also play a part in the various exploitations of Roma children, particularly woman and girls, who suffer poverty more than their male counterparts. In many cases, Roma are segregated regionally into isolated pockets in both urban and rural settings, and these communities are generally most deprived. Basic necessities are often lacking in such regions, incl. water, sanitation, electricity or heat. Poor road conditions and public transportation make it even harder to access employment opportunities, schools, social-health care services. Families who are impoverished to this extent struggle with daily life, children may stay at home instead of going to (pre)school to help with younger siblings, or parents may leave for extended periods. As well as being isolated as communities, these levels of poverty and social exclusion lead to the institutional exclusion of Romani, moreover in the last few years the financial-economic crisis has made the already disadvantaged situation of many Roma.

In Hungary according to the official data the number of *people living with disabilities* in 2001 was 577.000, which covers 5.7% of the whole population. Experts estimates – illustrated by international surveys – ca. 10 % of the total population live with any kind of disability, so the valid number has to be in our country also higher, approx. 1 million people.

People (especially children) with disabilities and their families constantly experience barriers to the enjoyment of their fundamental rights and their inclusion in society. Their abilities are overlooked, their capacities are underestimated and their needs are given low priority. Yet, the barriers they face are more frequently the results of the environment in which they live rather than the result of their impairment.

However, Hungary was among the first countries who signed and ratified the UN Convention on the Rights of the People with Disabilities (CRPD) which brought a paradigm shift at national and international level in the field of *disability policies*: the former paternalistic, medical perspective have been turned to a social model with respect of human rights, despite of this welcomed development there is more need to be done also in Hungary. The social model of disability acknowledges that obstacles to participation in society and its institutions reside in the environment rather than in the individual and that such barriers can and must be prevented, reduced and eliminated. Environmental obstacles come in many guises and are found at all levels of society. They are reflected in policies and regulations created by governments. Such obstacles may be physical. e.g. barriers in public buildings, transportation, recreational facilities; and attitudinal – widespread underestimation of the abilities and potential of children with disabilities creates a vicious cycle of under-expectation, under-achievement and low priority in the allocation of resources.

The *freedom of sexual orientation* is considered to be a special case of non-discrimination in modern discourses on fundamental rights. This issue has come to focus in the last few decades as a result of the increasing interest of NGOs and human-right movements in the topic and as a result of some new issues on political and legal agendas around Europe, such as the legalization of gay marriage or domestic partnerships and adoption.

In Hungary in the last two decades many promising development tried to achieve equality, but LGBT people feel everyday discrimination, prejudice or even sometimes hate speech and violent attacks based on the ground of discrimination on sexual orientation. The Hungarian Academy of Sciences carried out a research on this topic in 2007, which found that ¾ of the people experienced already once at least any kind of negative discrimination. The Pride Marches are still controversial events in Budapest, however the conditions (safety of the routes etc.) and the level of acceptance are improving –partly as a consequence of the Commissioner's continuous attention to the enforcement of freedom of peaceful assembly since 2008.

Since there is no separate/single parliamentary institution for the protection of the *rights of the children*, the Commissioner has operated during his mandate as an ombudsperson for children rights. That was the reason for the Commissioner to launch the so called Children's rights project for his whole, six-year mandate in 2008, under which he designated a specific subject each year that he intends to focus on. *The special projects* were as follows, awareness-raising of the children about their rights in 2008; violence against and amongst children in 2009; children in care in 2010; right to health in 2011, child-friendly justice in 2012 and right to healthy environment (with special attention to deprived circumstances) in 2013. Today the ombudsman defends the rights of the child not only on the basis given by the Child Protection Act but, since 1st January 2012, also based on the new Ombudsman Act (Act CXI of 2011 on the Commissioner for Fundamental Rights) which prioritizes the defence of children's rights as the Ombudsman's main task. This means that the Commissioner has become stronger and more effective in fulfilling this responsibility. The Ombudsman's activities related to children's rights are not limited only to the utilization of traditional means. He protects children's rights by a set of specific means adjusted to the enforcement of children's rights, therefore, in addition to dealing with individual complaints he lays greater emphasis on legal protection of holistic outlook and of proactive nature: to activities enhancing consciousness about law and shaping public opinion, to ex officio launched and comprehensive investiga-

tions and to organizing mechanisms of cooperation. He is member of the European Network of Ombudsperson for Children (ENOC), the Eurochild, and he is national focal point of the Council of Europe since 2010.

The Ombudsman, in addition to considering it his primary task to explore problems related to children's rights and deprivations of those rights during the course of his investigations and to word recommendations for their remedy as well as to press for the elaboration of solutions also considers it indispensable in the interest of efficient and broad realization of children's rights to establish direct contacts with the target groups of the project. For this purpose he discusses experiences obtained during ombudsmen's investigations and his related findings, recommendations and initiatives with experts dealing with children in professional meetings, workshops and conferences, and initiates cooperation between children and civil and state professional organizations and experts dealing with the vindication and protection of children's rights. In addition, in proportion to his own resources he also takes up roles in the presentation of children's rights and opportunities of the enforcement of those rights, including the protection of rights by the Ombudsman.

Helping vulnerable groups has been, the main principle of the ombudsman's activity since the very beginning. However, the „upside down pyramid” phenomenon shows that the most vulnerable people have the least possibilities to defend themselves; they cannot even articulate their problems by sending a complaint.

The Ombudsmen, alongside of the professional supporter social sphere, shall try to move this „pyramid” and highlight to the wider public these serious problems, otherwise they remain in invisibility and in shadow without the ability of formulate a complaint or even perceive abuse of rights.

National and ethnic minorities:

Restriction of rights or acknowledgement of realities?

According to the data of the census of 2011, the number of the Hungarian national minorities is more than half million; however, real data are estimated to show at least twice of this number. Consequently, regulation of national minority rights may directly affect approximately 10 per cent of the Hungarian population.

Apart from the Roma community, Hungarian national minorities cannot be considered a deprived group on the basis of social, labour market or health care conditions. At the case of these national minorities, the special minority rights are not affirmative actions but to facilitate the preservation of their identity, culture and traditions. The use of mother tongue and the local and national representation are exceptions; in these fields the minority rights are to countervail the real disadvantages owing to the proportion within the population.

The Act on Ethnic Minorities passed in 1993 set out the definition of the national and ethnic minority. Nevertheless, it was not obvious how this definition could be applied to the individuals belonging to a given community. Therefore, instead of the free choice of identity, even completely arbitrary choice of identity prevailed, which led to many abuses.

The basis of distinguishing the national and ethnic minorities was whether the given ethnicity has a fatherland or not. By the entry into force of the Basic Law on 1 January 2012, this was changed to the unified definition of national minority, which expresses better the complete right to equality.

Hungarian legal rules enable only exceptionally, in full compliance with the data protection rules, to register belonging to a nationality voluntarily. Therefore, the legislator intends to use population statistics in order to assess the number of a given nationality without individual identification of members of the community in the settlements. Considering the

data collected by census has the objective not to avoid that certain national minority rights are exercised in such settlements where members of the given community do not live.

Anonymous confession of belonging to a nationality on the occasion of a census is a right and not an obligation for those who belong to the concerned community. In numerous settlements, essentially less number of people declared their nationality identity than it was realistically expected, while in certain big towns and in the metropolitan districts a significantly greater number of people did so. Consequently, the Commissioner for Fundamental Rights holds the use of the data collected by census controversial for the election of national minority self-governments and for determining the amount of their state subsidy.

In Hungary, after World War II, the process of preserving national minority languages was interrupted. Generations have grown up without learning the language of their community or just learned it at basic level. Legislation broadly ensures the use of nationality languages, however, in practice, priority of the Hungarian language prevails.

In the administrative proceedings, people belonging to a national minority may also submit their petition in their mother tongue and may request translation of the decisions. Translation costs incurred in the course of the use of national minority languages are on the authorities.

The inquiry has pointed out that demand for the use of national minority languages arises only in very few proceedings. On the one hand, the reason for this is that the majority of those belonging to a national minority can express themselves better using the Hungarian language than in the language of their community. On the other hand, there are not any colleagues working for the authorities, whose language skills would enable them to proceed in national minority languages. Local self-governments and government offices hardly have forms in national minority languages, not even in those settlements where significant national minority population lives. I as the Commissioner for Fundamental Rights (2012–13) made several proposals in order to propagate the use of nationality mother tongue.

Hungarian national minorities may elect their own self-governments. For almost 20 years, however, national minority self-governments may also be founded where members of the represented community do not live at all or just in a very small number. In 2011, the legislator built in a number of safeguards in the legislation on the elections of nationality self-governments. However, they have not remedied the problems that arose earlier. Anyone having a vote in the election of local government deputies and mayors and confesses that he or she belongs to a national minority then he or she may apply for being registered in the electoral registry. As a consequence of the extension of the personal scope of the Act on Nationalities, adult citizens with a Hungarian address of the member states of the European Union and also adult persons recognized as refugees, immigrants or persons established may also be entitled. The new rules will be applied for the first time in the election of 2014, thus it cannot be foreseen how those will work in practice. Predictably, the new regulation will not prevent the abuse of the right to establish a national minority self-government.

Because of their number, Hungarian national minorities are unable to obtain a mandate in the election of local self-governments in the majority of the settlements. In the last years, certain candidates could have obtained a mandate by fewer votes for a settlement and for a minority than the deputies elected in compliance with the general rules. However, this had led to abuses in a number of cases; therefore, this opportunity was terminated by the amendment of the Act in 2005. The Act on Nationalities re-introduced preferential mandate, however, the conditions are so strict that it is unlikely to win such a mandate, even in the settlements with significant nationality population.

Hungarian nationality politics have delayed passing the Act on the representation of national and ethnic minorities in the Parliament for two decades. Representation of national minorities was set out in the Constitution. On the contrary, participation of national minorities

in the work of the Parliament is ensured in the Basic Law. The new electoral legislation enables the list of nationalities to obtain mandates by fewer votes as well. Those who request to be registered as nationality electorates may only support the candidate of the list of national minority and cannot vote on a party list. Consequently, it is questionable if the lists of national minorities may be able to reach the number of votes required for the mandate of a deputy. In the absence of this, a few spokespersons with consultation rights may be elected here and there.

By passing the Basic Law, the regulation of the national minority rights has taken a new direction. The laws adopted in the last two years primarily do not extend the catalogue of national minority' rights but they intend to ensure the conditions for better implementation. Certain new elements of the regulation, such as the introduction of the Parliamentary and local governmental preferential mandate, have given answer to questions having been unsolved for long time. However, the applied legal solutions only partly comply with the expectations of the nationality communities and the earlier undertakings of the political decision-makers.

What can the Ombudsman do against school segregation?

There is currently no social consensus either on „diagnosis” or „therapy” regarding the problematic issue of the co-existence of Hungarian gypsies and non-gypsies. Nevertheless, it is generally agreed that for the Hungarian population of gypsy descent, in general, education and knowledge may give a real chance for integration, advancement prospect that may be sensed systematically and already in the medium term.

Considering the significant social integration weight of public education generally agreed, using the Ombudsman's case law as well, a brief overview is given on the causes underlying school segregation, state of interests, the characteristic practice of segregation and the enforcement of the legal regulation of integration/segregation.

From the perspective of the social context of the subject, it should be highlighted that, due to the advanced assimilation pronounced and living language, the cultural, traditional differences associated with the Roma nationality existence can be demonstrated only in case of a small part of the Gypsies, but the problems arising from the different social status and prejudice affect almost all the Gypsies.

From the perspective of the „Gypsy question”, the number of Gypsies is of special significance because according to the study of the Publicus Institute in 2012 based on the survey in 2008, „the majority considers Gypsies as a source of danger that merely by the increase in their number endangers the security of the society.” Indeed, the size of Roma population is growing and their age composition shows an essentially younger population than that of the non-gypsy population.

The regional concentration of this social class is significant in the poorest regions of the country. Certain research has shown that the employment rate of the gypsy population is extremely low (it hardly reaches 20 per cent), while the 10 per cent employment rate of Roma women is downright catastrophic. In Hungary, Roma die on average 10 years earlier than non-Roma.

Prejudice has already been significant in the 90s; however, by today it has „gained” a new quality since these prejudices are represented by a political party in the Parliament.

The proportion of unemployed of gypsy descent is so high because their level of qualification is low. The reason for which they cannot obtain higher qualifications is that in the absence of employment the social status of gypsy families remains low, while in Hungary school performance is basically determined by the financial situation (and closely related

other situations) of the family. All this makes the problem characterized by the logic of unemployment/qualification/social status turning into one another insoluble.

Schools, where the number/proportion of disadvantaged students is high, are demonstrably known to perform worse than others under current conditions in all respects (competence, entry to higher education, etc.). The majority of parents connect the increase of the number of gypsy students with the fall of the performance of school performance, independently of the eventual disadvantaged situation of gypsy students.

On this basis, it is almost inevitable that frustrated, discontented parents of the Hungarian mainstream society afraid of come-down tend to choose a school where the disadvantaged/gypsy student rate is low, bearing in mind the career chances of their children.

Before the schools had been put in state maintenance, if the municipality maintained several schools, its interest was that a significant proportion of gypsy student go to one or two schools, „removing the burden” of other schools. The decreasing number of students creates a strong competition among schools. Schools want to „stay alive” by increasing the number/quality of pedagogic services, using better advertisement and/or serving the segregation demands of parents. Sections, lessons in rated groups, integration classes (creating opportunities) are organised in order to solve segregation by an internal rating system, keeping up the appearance of objectivity. Eventually, this goal is served by the organisation of gypsy minority education as well.

Research has shown that a cumulatively disadvantaged student is Roma with a 50 per cent probability and statistics have shown that out of 100 Roma students approximately 75 per cent are cumulatively disadvantageous.

According to the results of scientific research of Gábor KERTESI and Gábor KÉZDI, the lower performance rates of gypsy students have no „ethno-specific” reasons; the differences are related to the disadvantaged situation and the segregation based on the disadvantaged situation and/or prejudice based on ethnicity.

It has been shown in this study that parents, schools and the maintainers, as we have seen, may be interested in the creation or maintenance of segregation for several reasons. Against this informal unity of interest, there is no sufficiently efficient control mechanism.

The Ombudsman's investigations on Roma in the systems of public works, education and social catering for children

The Commissioner started *several investigations in this field during 2012*: he inquired ex officio into the equal opportunities of the Roma in the systems of public works, education and social catering for children during the summer.

In 2012 the Ombudsman received some fifty petitions concerning social care for the active population; about one fifth of the petitioners indicated their belonging to the Roma minority. Accordingly, within the frameworks of his comprehensive inquiry into the system of public works, the Commissioner issued a special report on the problems and issues of equal opportunity for the Roma.

According to his conclusions, public works are just temporary solutions to socially disadvantaged persons. The Ombudsman pointed out that the labour market positions of the marginalized Roma might be improved in the long term only as a result of the coordinated implementation of various measures aimed at equalizing their opportunities. Public work programmes can have an equalizing role vis-à-vis the Roma population only if they encompass the most disadvantaged actors of the labour market, as well.

The Commissioner for Fundamental Rights reckoned that in the legal relationship of public works characteristically the state and its organs are the major actors; therefore, the

implementation of the requirement of equal opportunity is of utmost importance. He requested the government to take the necessary measures in order to *provide free legal advice to the disadvantaged public workers on the local level and/or* through a call-in client service.

In 2012 the Ombudsman inquired into an equal educational opportunity programme, too. The „School-Net Programme” is aimed at reducing the social differences in the educational system through the inclusion by the state of the cumulatively disadvantaged students. The programme focused on locations where the ratio of disadvantaged social groups was the highest, where the negative influences of needs, deficiencies and social disadvantages were mostly felt and having their impact on the local communities and schools.

On the basis of his inquiries the Ombudsman concluded that the processing of applications within the School-Net Programme is unpredictable, contradictory, infringes on the requirements of child care, equal opportunity, legal certainty deriving from the rule of law and the applicants’ right to a fair procedure.

The Ombudsman deems it essential that the norms of the rule of law, the requirements of legal certainty and fair procedure and right to legal remedy should be fully implemented in the course of the application procedure. He thinks it extremely important that the foundations and the reasoning of the decision-making process should be unambiguous and recognizable for all concerned since the transparency of decision-making is one of the cornerstones of fair procedure.

The Ombudsman also carried out *an investigation on a TV-program* (so called Pesty Fekete Doboz) titled „The Gypsy-Hungarian coexistence” in October 2012. The documentary violated the principle of equal dignity since it goes for answers to social problems on the basis of assumptions regarding ethnic origin and stereotypes – found the commissioner for fundamental rights after his inquiry carried out upon the initiative of the deputy ombudsman responsible for the protection of the rights of nationalities living in Hungary. Ombudsman Szabó pointed out that in case of human rights violations, especially violation of the right to human dignity, the National Media and Infocommunications Authority is obliged to take official measures provided by law.

Gay pride and fundamental rights

The history of social movements is also the story of the protests; however, their outcome is quite variable. If the goals of the movement stay unattainable, it may come to a halt, loses its support and disappears from the scene. On the basis of „slow water washes ashore”, the political opposition can use the tools of civil disobedience and it may channel into the system. By the network of capillaries, it may pervade and shape the society. After its accomplishment, it may be institutionalized by the acquisition of social support; it loses its nature of movement and becomes part of the „establishment”, and it changes to a building stone of a transformed system.

Certainly, the organic development and this life-cycle-like description may not be necessarily applicable for all the social movements. The movements of the social outcasts, the organisations of the members with minority identities whom are not accepted by the majority of the society; the struggles for the civil right of equality of persons with the sense of being second-rated which can be caused by ethnic, sexual or religious reasons and the struggle for life without any discrimination seem to never be able to totally completed or lose their substance.

The change of nature of the struggle for civil equality is enriched by more-and-more aspects – e.g. from the criminal sanctioning of homosexual relationships up to the problem of recognition as a family – and it urges the social movements for renewal even in liberal constitutional democracies, which statement is especially valid for LGBT organisations.

My aim is to present the development from the particular movements against discrimination based on sexual orientation to the great political protests which operates on a large scale of global network. Furthermore, I intend to present how the demand for legal equality has channelled into the national and international basic documents of fundamental rights, and how this is reflected in the national protection of fundamental rights, particularly with regard to the activity of the ombudsman.

The expressive and carnival-like marches have significant and worldwide importance in regard to the struggle of LGBT movements for legal equality, which „gay pride” marches can be considered as identity-creating forces, political demonstrations and cultural festivals at the same time.

In the paper, all these are discussed with special regard to the self-definition of LGBT movements; to the Hungarian fundamental legal aspects of the „Pride-demonstrations” which are organized to increase the public acceptance; and to the problems of national legal aspects of the issue with a special focus to the right to assembly in regard to the ombudsman’s legal protection.

The current issues of equal opportunity and equality in relationship will be also briefly discussed, which are important and relevant for fulfilling the constitutional protective duties of the Commissioner for Fundamental Rights since 2012.

The 2008 Pride March (Report OBH 3262/2008): After many withdrawn notifications, the Rainbow Mission Foundation notified the police of the Pride March on 9 June 2008. Budapest’s chief of police first banned the Pride March, then withdrew his own decision and authorised the march. Parallel to the Pride March, a private person registered another demonstration in the name of the so-called „Transition Forum”, and three other private persons registered demonstrations following the same route that the Pride March would take. The police, taking the aggressive events of 2007 into consideration as well, had divided the different events with cordons and police forces.

In his report, myself as the Human Rights Ombudsman (2007–2011) stated that in the case of a hermetic blockage of the area of assembly (or the route of a demonstration), the right to communication (or the freedom of expression) is violated because the message cannot reach its addressees, the viewers of the communication process. Thus, vacating the demonstration area carries in itself the direct danger of an anomaly concerning the freedom of expression. In the case under discussion here, it was the participants in the LGBT march of 5 July 2008 who were attacked by those standing along the route throwing things at the marchers, despite the fact that the police had totally isolated the event from the street environment in most places. My investigators studied how the police could have secured the march so that the participants would not suffer from such attacks while still making it possible for the opinion intended to be expressed to reach its addressees. We sent his report to the Deputy and Acting President of the Supreme Court and to the Supreme Prosecutor by way of information, asking them to consider a proposal for a process of legal unification so that the procedures in cases of objects being thrown should be uniformly carried out. In his report, we also emphasized that the Act on the Freedom of Assembly does not properly regulate events organised in parallel. Naturally, anyone can express his or her opinion and say that he or she does not agree with a demonstration’s aim. But freedom of expression is only valid up to the point at which other people’s fundamental rights (in this case their freedom of assembly and right to life and human dignity) are violated. The participants in the unregistered events abused the freedom of peaceful assembly of the participants in the Pride March. The (even more violent) behaviour is not under the protection of any fundamental freedom but has to be judged from the aspect of criminal law.

The 2009 Pride March (Report OBH 6021/2009): On 28 May 2009, the Rainbow Mission Foundation notified the police of an LGBT March organised for September 5; three counterdemonstrations were also registered but all three were later withdrawn. I as the Human rights Ombudsman requested all the formal documents and DVDs and his staff attended the march. The chief of the national police informed the Ombudsman that the preliminary notification had been examined by the police, who found that it could be held as requested but that because of the date (it was the first weekend after school had started) some negotiation would be needed with Budapest Public Transport Ltd.

In his report, my investigation team stated that the police had violated fundamental rights by allowing the disproportional blockage of public transportation. Based on the provisions of the Act on Administrative Procedures, if an agency is unable to decide a professional question (in this case, what the proportional and adequate length and duration of a blockage is), it must request support from authorities who have the relevant expertise and competence. As for the police's press release on public taste, we stated that the police did not have the competence to issue such a release, because there could be no legal consequence linked to a behaviour abusing public taste (since it is not defined by law), but the attitude of citizens could nonetheless be affected. As Human Rights Ombudsman repeated the conclusion of his report on the 2008 Pride March concerning the disproportional blockage, highlighting again that although the police was able to protect the participants from any physical damage, the hermetic blockage (that was kilometres long and used cordons and police forces) infringes on the subjective part of the freedom of assembly. And finally, in the policing issue concerning the preparation, method, and execution of dispersion of a crowd, the Ombudsman investigation found that the visible conflict and lack of cooperation among different police forces (the national, Budapest, and riot police) caused problems.

The 2011 Pride March (Report OBH 871/2011): My team did not investigate the Pride March in 2010 because of the preliminary information that there was no disorder expected. In 2011 the Ombudsman office was informed by the media that the Budapest police had banned the Pride March. The Rainbow Mission Foundation, as the organiser, had sent the notification in September 2010 that they would be holding a march on 18 June 2011. After necessary consultations, the police accepted the registration of the march. In February 2011, the organiser added an amendment to the original notification, making the march route longer (so that it would reach Kossuth Square, in front of the Parliament). The police consulted again and decided to handle this notification as a new one, because the changes related to substantive elements of the planned demonstration. The date of the Pride March fell during the Hungarian EU Presidency (January–June 2011) and a major part of Kossuth Square was occupied by an international photo exhibition, so during that time it was not a public space that was available for any other demonstration. Moreover, the police argued that the transportation of the highly protected VIPs would have to be amended. As a result of the consultation, the organisers decided to finish the march nearby, but not at the square itself. Finally, though, the police decided to ban the event, arguing that the march (and the protection for it) would hinder the ordinary functioning of the tram operations in the affected area. The organisers asked for a review of the decision. The Budapest Court found the petition of the organisers to be well-established and valid, and repealed the decision of the police.

In his report, we stated that police crowd management is basically a policing issue and, as such, may only be the object of our investigations when the exercise has an impact on fundamental rights. Thus, the action itself and overall cannot be examined by us. However, during the procedure, we always looked at whether the police's actions promoted the enforcement of fundamental rights (this question goes beyond the question of the professionalism or legality of the actions). The fact that the police have the legal right to take a measure does not mean that the measure taken cannot then be examined from the

perspective of human rights; and in fact, such an examination is especially important in the case of freedoms. With respect to the counterdemonstration at the intersection, our investigation team emphasized the right to leave a demonstration as part of the freedom of assembly (specifically the right of nonparticipation). This caging, or kettle formation, used by the police (named after the „Polizeikessel“ or „police kettle“ used to detain demonstrators in Hamburg, Germany in 1986) was neither proportional nor necessary after the Pride March participants had moved on, and it violated the counterdemonstrators' right to move about freely (specifically here, to leave the event). The police maintained a high profile during the entire event, whereas our report pointed out the virtues of low-profile, knowledge-based crowd management as a positive practice according to the experiences in the Godiac project.

The 2012 Pride March (Report AJBH 5595/2012): Notifications for many different demonstrations were submitted to the police for 7 July 2012. The Rainbow Mission Foundation, as the organiser of the LGBT march for that day, was turned down by the Budapest police, who said that the traffic could not be managed there or on any other route, and therefore the event was banned. The organisers turned to the Budapest Court for a review as they had done the previous year, and the court repealed the decision of the police, so the demonstration could be held. This year, some international LGBT organisations and many diplomatic missions (including the United States embassy) had indicated that their representatives would like to attend. The march proceeded basically undisturbed; at the endpoint (Kossuth Square), a few counterdemonstrators arrived as the march was arriving and chanted homophobic and/or fascist slogans. The police separated the demonstrators and the chanting counterdemonstrators with cordons and high-profile police officers. After a while, when the march participants were starting to leave the square, the counterdemonstrators – in spite of warnings from the police and efforts by the Dialogue Officers – started to provoke the police officers (for instance by spraying them with irritants and hitting them). One of them, who wore a Nazi swastika, was arrested, as were some others who physically attacked the police forces.

In his report, we found that the police had operated professionally in order to protect the participants in the Pride March, and also that the numerous Dialogue Officers who had been involved from the preparatory phase through the post-event management had had a positive influence. He repeated his concerns about the unclear (and therefore misleading) preliminary call from the police to the participants to refrain from behaviour that would offend „public taste“.

The 2013 Pride March: the Ombudsman's investigation team investigated again the Pride and he found police sufficiently guaranteed the freedom of peaceful assembly of the participants and could protect them from any violence. Ca.4000 participants attended at the event (first time also some well-known companies demonstrated their solidarity and the around 300 counter-demonstrators were separated with fences in a distance and protected the march also with cars and police forces. The organizers and the police cooperated with each other, and the pride run peacefully.

In our final report we needed to emphasize the importance of guaranteeing to leave peacefully and in safe an event as they are parts of the freedom of assembly.

Experiences of the Ombudsman's project 'With communication for equal dignity – Inclusive speech versus hate speech'

Hate speech and verbal exclusion affect by definition all vulnerable groups, amongst them especially Roma, people living with any kind of disabilities, homeless persons, migrants, religious minorities and LGBT persons. According to the recent Eurobarometer survey, discrimination is still considered to be common in the EU Member States. The three most widely perceived grounds are „ethnic origin“ (56%), „disability“ (46%) and „sexual

orientation” (46%). Similar tendencies prevail in Hungary, however, age discrimination is perceived as the most common ground for discrimination (75%), followed by discrimination based on ethnic origin (70%) and disability (54%). There is no unified data collection about the number of hate crimes in Europe, however, victimisation research indicates that migrants and other ethnic minorities (such as Roma) and LGBT persons are at risk to be victims of verbal or physical abuse and hate crimes. According to a research conducted by the Fundamental Rights Agency of the EU (FRA), in Hungary, in 2008, 19% of Roma respondents were attacked based on their ethnic origin.

Prejudice and hate crimes are connected to each other in multiple ways: biased thoughts form prejudiced words and discriminatory actions, and may be a legitimization and/or an emotional preparation for violent, criminal acts. The complex connection between these phenomena is demonstrated by Gordon Allport’s famous scale of prejudice, according to which, there are five stages of prejudice: (1) antilocution, (2) avoidance, (3) discrimination, (4) physical attack and (5) extermination.

The essential question of combating acts of hate is the goal the legislator realistically sets: may legislation aim to combat negative attitudes behind words and acts of hate, or should its goals be restricted at combatting actual actions and words of discrimination? In different periods of time, within different social contexts, a different answer was given to this dilemma. Anyhow, legal prohibition of hate speech should – if applied consistently – result in the confinement of such phenomena. However, consistent and effective application of legal prohibition requires sensitizing and educating actual and potential legal practitioners.

The most effective way to combat hate speech is in any case to decrease its acceptance in the society: if the majority of society despises intolerant words, hate speech will get neither attention, nor sympathy at the marketplace of opinions. Therefore, it is of essential importance to increase tolerance and understanding of vulnerable groups in the society. The 2013 project of the Commissioner *‘With communication for equal dignity – inclusive speech versus hate speech’* aims to map views and actions of stakeholders at different fields of life (such as public education, higher education, media, criminal justice system, European funds and programmes, local NGOs, churches and minority self-governments on the promotion of an inclusive society. The ombudsman investigated on the views of nearly hundred stakeholders in the above fields in order to get a picture of the integrative capacity of society.

Hate speech has always been an issue of ombudsmen’s work: the previous ombudsmen responsible for minority rights made proposals to modify the criminal code, whereas ombudsmen have conducted several investigations in cases of hate speech. Our study aims to give a context of ombudsmen’s activities in this field, by showing the way to the present approach, which gradually shifts the emphasis from legal prohibition to the mapping of proactive, preventive measures. In the study, the authors – colleagues of the ombudsman who all have actively participated in the project-work – sum up the most important findings of the recent project, complementing them with their subjective views on some findings.

On 29 April 2013 I as Commissioner for Fundamental Rights launched a thematic workshop on hate speech. I emphasized the importance of the theme that should be examined and dealt closely by every participants of the society. Urged the change of mentality and attitude towards the question, as the prevention should be in the centre of attention and not the sanction and penalization of the convicts. A tolerant society should be developed with members having an appropriate political behaviour. Therefore, education receives a special attention and importance on this field. Within the framework of the project and investigations, the colleagues of my Office have contacted several relevant authorities for receiving information on their actions and plans regarding the prevention of hate speech and the promotion of tolerance. The results of my investigation were depressing: the state authorities

have been failed to comply enough. The goal should be a creation of a democratic society with participants with adequate political culture, for which the state organs should support every initiatives of the civil society.

The leader of the project, Ms Katalin Szajbély, in her basic paper reminded the unsuccessful attempts of the former ombudsman being responsible for minority issues: when Dr. Jenő Kaltenbach drafted the legal provision on the issue of hate speech, or when Dr. Ernő Kállai proposed an amendment to the act on equal treatment to regulate the question. I launched a project in 2012 touching the issue: *„Losers of the crisis – In the captivity of paragraph”* which had a segment which examined the strengthening prejudices and discrimination in the context of financial and economic crisis. From social-psychological aspects, the colleagues of the ombudsman investigated relevant cases; furthermore they had contacted the civil society and examined the specialised literature to propose a comprehensive report on the issue during this summer.

About tolerance in education and its obstacles a large amount of work was done within the social sciences. Speaking about education and tolerance, deficiencies can be explained by problems related to the quality of the teaching-learning process: by pedagogical methodology used by the teachers, by the way how in-classroom interactions and conflict situations are managed (usually it's only between teacher-student, student-student communication is prohibited many times in the classroom), the education and the expectations of teachers. Our work added to the literature on the subject that high quality training programs on anti-discrimination has to be launched for teachers. Ethnic segregation is still a common phenomenon in the Hungarian education system. We concluded that good practices are useful, however their successful implementation requires a shift in mentality and paradigm.

Mr. Zoltán Fleck, professor of the Faculty of Law of ELTE University of Budapest made investigations to give here a short summary on how law students are influenced by prejudice in Hungary. In order to avoid and prevent this kind of attitude, good practices should be implemented at first place in the educational system and pedagogical mentality. Evidently, changes of cultural attitude and paradigms are also necessary to fight stereotypes and prejudice. According to Mr. Fleck, in countries of unstable culture ideologies, norms and institutions have an outstanding role in consolidating the moral and ethical rules of society.

Based on research samples from online and print news providers and from the programmes of commercial and state-funded television, one-third of all coverage on gypsies relates to criminality. Insinuating and indirect messages are often revealed in media. Materials that promote prejudice and stereotypes about Roma are widespread. There are very few reports that show real Roma culture. Another phenomenon is that in the past 15 years or so degrading speech concerning Roma people has become increasingly accepted both in politics and in public forums. Accordingly, state officials and public figures have a greater responsibility in forming public opinion.

Our investigations as well as the mainstream social sciences in Hungary concluded that the presentations underlined two common goals: preventing discrimination and the urging need of raising cultural awareness. The social and cultural instruments and education have an important role in promoting tolerance but legal instruments are essential to prevent racism and discrimination. These are the foundings of our recent projects on ethnic, especially Roma minorities, and on the LGBT people. We carried out a system of investigations on other vulnerable groupings; poor people, children in need, homeless people, old age people, disabled grand groups, patient's rights etc. which we are unable to present due to the limits of our paper.

A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai

Vázlatkép mondandómról: Tudomány – naiv tudat, tudattalan emberiesítés, teleologikus gondolkodás, kognitív disszonancia versus dezanthropomorfizáció. A tudományosság lényegi kritériumainak – objektivitás; immanens jelenségmagyarázat; az elméletalkotás belső történetisége; és a praxis ellenőrző szerepe – pozitív kibontása. A társadalomtudományok specifikumai. Történeti társadalomtudomány és a történetiség felfogása. A jogtudomány különmeműsége: praxishoz kötöttség és jogelméleti általánosítás. A jogász hivatások operacionális tudástípust igényelnek, amíg az elméleti jogtudományok a szubsztantív racionalitását. A kettő közötti helyzetben vannak az (ágazati) szakjogtudományok. A jogtudományok hivatása pedig a jog eszméjének, az igazságosságnak az előmozdítása, a jogszerűség talaján. Jogszerűség – igazságosság és az igaz/hamis megkülönböztetés viszonya.

1. Tudomány – naiv tudat és tudattalan emberiesítés

A tudomány – eltérően a művésztől, amely öntudata – „az emberiség tudata” (Lukács György) és ekként az emberi-társadalmi praxis egyik kiemelkedő jelentőségű területe. Gazdag és hosszú története van és a jelenkorban egyre differenciálódó tárgyi területeket fog át. Ezek nemcsak a laikusok, hanem gyakorta a szakemberek számára is átfoghatatlanok. Csak a matematikának, ennek a formális és univerzálisan érvényes tudománynak, amely hozzávetőleg a valóság mennyiségi viszonyainak összefüggéseivel és térformáinak leírásával foglalkozik – 118 különböző ágát tartja számon a Magyar Tudományos Akadémia. A tudományágak és területek ezen szakadatlan differenciálódása már-már homályba borítja az egyik alapvető kérdést: mi végre a tudományok, melyek a tudományosság lényegi kritériumai? Látható-e még a fáktól az erdő, a részterületeket és struktúráikat elkülönülten tanulmányozó szaktudományok között a kapcsolatot teremtő tudományosság? Mit jelent a tudományok egységessége és mit differenciálódásuk?

Induljunk ki abból, ahogy a tudományok egységét a jelentős angol matematikus és filozófus Whithead egy ízben szépen megfogalmazta. Oly módon, amelyet érvényesnek tekinthetünk az élet- és természettudományokra, a társadalomtudományokra, a humán tudomány területeire és a matematikára is, hiszen minden tudományos megismerés számára a feladat a világ értelmezhetősége marad, „megfogalmazni az általános eszmék olyan összefüggő, logikus, szükségszerű rendszerét, amelynek kategóriáiban tapasztalatunk minden eleme értelmezhető.” Lett légyen szó természeti jelenségekről vagy élettaniakról, humántudományi (filozófia, pszichológia, etika) vagy fizikai problémákról vagy társadalmiakról, a jelenségek leírása, tulajdonságaik szerinti osztályozása, a látszat és a valóság elválasztása, a magyarázó elvek és összefüggések feltárása az ember számára való tapasztalatok rögzítését jelentik. A tudományosság kritériumai persze ennél szélesebbek, s nem véletlen, hogy több ezer éves múltira tekinthető vissza keresésük. Hosszú volt az út, amelyben a hétköznapi tudás és gondolkodás antropomorfizáló struktúráitól és szubjektivitásától elvált az objektivitásra törekvő tudományos megismerés, s autonómiája az újkor hajnalán vert szilárd gyökereket a társadalmi tudatban. Laicizálódás és szekularizáció nélkül, Gallilei, Bacon, Spinoza, Descartes és társaik teljesítményei nélkül a tudomány aligha kerülhetett volna ki a hiedelemvilágok és a vallási tudat fennhatósága alól, amihez az újkor dinamizmusára és a modernitás kialakulásának körülményeire egyaránt szükség volt. Eredendően a tudományosságot az emberi gondolkodás történetében a hétköznapi tudat és gondolkodás formáihoz képest

határozták meg. Ez a referencia azonban közel sem csak az antikvitásban, hanem ma is nagyon érdekes, még akkor is, ha ma széles körben elterjedt, de nagyon is problematikus módon sokak a természettudományos megismerést teszik meg a tudományosság modelljének és mintájának. Különösen igaz ez a neopozitivisták tudományelméletek vonatkozásában. Számunkra a tudományok egységét adó motívumok – az emberi tapasztalat rendszerezett kategóriákban történő gondolati birtokba vétele – tisztázása után és különösen a társadalomtudományi megismerés számára jelentős, hogy számba vegyük a „naiv tudattól” (Nicolai Hartmann)¹³¹ vagy a mindennapi gondolkodás jellegzetességeitől, antropomorfizáló tendenciájától (Lukács György)¹³² való eltéréseket. Ezek meghaladásán keresztül vezet az út a tudományosság *lényegi konstituenciáinak, alkotó összetevőinek* fel- és elismerése felé. Ahol pedig ez bekövetkezett, ott tudományos megismerés követelményeivé, kritériumaivá válnak. Előre bocsátva vizsgálódásaink eredményét:

- az *objektivitás* követelményévé, azé, hogy a kutatásban „egyre inkább a vizsgált jelenségek azon egynemű körét, totalitását vegyék tekintetbe, amely önmagában és önmagából válik érthetővé”, előrehaladva így a szubjektíve körülhatárolt tárgytól az objektíve lokalizáltig;
- a kívülről bevitt, fiktív magyarázó elvek vagy istenképzetek helyett az *immanens jelenség magyarázat* „az adott anyagi totalitás saját belső törvényszerűségeiből való megértése”;
- az *elméletalkotás belső történetiségének* követelménye, tehát például a társadalmi-gazdasági alakulatok felfedezett mozgási törvényszerűségeinek fejlődési törvénnyé való elmélyítése, amely anticipatív erővel bírhat;
- és a *végző kritérium, a praxis ellenőrző* szerepének követelménye.

Az emberek hétköznapi tudata érthetően közvetlenül gyakorlati szükségleteken orientálódik, beleágyazódva saját létviszonyaiba, tevékenységi struktúrájába, családi, iskolai, munkahelyi, lakóhelyi, baráti, szerelemi stb. kapcsolataiba. A mindennapi élet színterein az emberek *életvezetését, konfliktusaiknak feldolgozását érzi, lelki és szellemi közvetlenség jellemzi*, amelynek nincs szüksége következetességre, rendszerezésre, konzisztenciára. Ez a közvetlen gyakorlati tudat gyakran konfúzus és következtelen, szituatív probléma feldolgozások és intuitív reakciók jellemzik. Szívesen él oksági magyarázatok helyett analógiákkal, nem bíbelődik tény- és értékítéletek, deskriptív és normatív állítások különbözőségével, vagy egy fogalmi általánosítás érvényességi körének behatárolásával. Ezért könnyen alul vagy éppen túláltalánosít. Hiszen a mindennapi életbeli gondolkodásmód reflektálatlan, a közvetlenül adott, változó életszituációk megoldásához kötődik. Nem, s főleg módszeresen nem gondolkodik arról, hogy hogyan gondolkodunk. Probléma érzékenysége csak az előtte álló feladatokat fogja át, alkalomhoz kötött, csak kevéssé vagy egyáltalán nem rendszerezett. A mindenkor helyzethez kötődő egyedi és esetleges késztetései ellenére mindazonáltal mégiscsak létezik bizonyos irányultsága. Szociálpszichológiai és világnézeti-filozófiai értelemben is. Vizsgáljuk meg mindkét irányultságát. Előbbit rövidebben, a mondanivaló szaktudományos magvára szorítkozva, utóbbit a részletek tekintetében is.

Szociálpszichológiai szempontból, ahol az emberek egymás vélekedéseire és társas viselkedésére gyakorolt befolyásolásokat kísérleti eszközökkel¹³³ vizsgálják „az ember nem racionális, hanem racionalizáló lény” – ahogy ezt Elliot Aronson (1980:111) bemutatja. Olyan, aki mindenkor a fennálló helyzet követelményeihez alkalmazkodik – eredményte-

¹³¹ Teleológiai gondolkodás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

¹³² Az esztétikum sajátossága I. kötet, első és második fejezete (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 27-187.)

¹³³ A jelenségek megfigyelése, összehasonlítása és néminemű rendszerező csoportosítása mellett e laza fogalmi hálóval dolgozó szaktudomány igényt tart arra, hogy feltevéseit, tételeit igazolja. Igazolási kísérletek nélkül, tehát például azonos tárgyú vitát független és függő változók mentén, mintegy tisztított szituációkban értékelnek (lásd például Aronson 279-284.). E nélkül inkább csak benyomásokról, doxáról lehet szó, s végképp nem tudományos ismeretről.

lenség és balsiker esetén is – megtalálja cselekedete szociálpszichológiai igazolásait, elfogadtatja életvezetési döntéseit másokkal, környezetével és mindenekelőtt önmagával. Mi magyarázza ezt a racionalizáló irányultságot? A *kognitív disszonancia* fogalmával leírható helyzetekből kell kiindulnunk. Ez egy olyan feszültségállapot, amelyben *egymással összeegyeztethetetlen tudattartalmak* (gondolatok, attitűdök, vélemények) ütköznek össze, minek következtében a kellemetlenség érzése uralja el az embereket. Ilyenkor arra lesznek motiváltak, hogy csökkentsék a disszonanciát. Egy dohányos, aki ismeri a statisztikai adatokat a dohányzás rákkeltő mivoltáról, hogy csökkentse szokása és a nem kívánatos eredmény közötti ellentétet, feszültséget, vagy kognitív módon kisebbiti a veszélyt azzal, hogy sok más embert, barátokat is ismer, akik dohányoznak („nem lehetnek olyan végzetesek az adatok”) vagy pedig egy új tudattartalom beillesztésével igyekszik csökkenteni a meglévő feszültséget („a dohányzás káros, rövidebb ideig fogok élni, de megéri, mert jobban élvezem az életet. Írják csak sírfeliratomra: Cseh Matyi élt 38 évet – de jól!”).¹³⁴ Ezekben a helyzetekben nem annyira a tárgyi igazság a fontos az embereknek („igazam van”), sokkal inkább az, hogy „higgyék, hogy igazuk legyen” (Aronson 1980:108-111). A mindennapok ellentmondásos imperatívuszainak feszültségeit, amelyek életvezetési döntései során telepednek az emberre, a *racionalizáló lény önigazolásokkal* hidalja át. Szóba sem jön a jelenségek immanens, okságilag levezetett magyarázata.

Világnézetileg pedig az emberi gondolkodás irányultságát erős *antropomorfizmus*¹³⁵ jellemzi. Akár az anyatermészet erőit ruházza fel emberi tulajdonságokkal, akár túlvilági lényekre, istenekre, jó vagy gonosz szellemekre viszi át saját emberi természetét, tulajdonságait, – gondolkodásának vissza-visszatérő sajátossága ez a tudattalan vagy kevéssé tudatos emberiesítés. Ennek a tágabb értelemben vett antropomorfizmusnak a megnyilvánulása a filozófiai-ismeretelméleti eszközökkel jellemezhető teleológiai gondolkodás. A téma legkiválóbb kutatójánál, Nicolai Hartmannnál a naiv tudat főszerepet játszó teleológiai motívumaiként kerül elemzésre az értelmetlen és a véletlen elutasítása, illetve a tudattalan emberiesítés tendenciája.¹³⁶ A marxi alapozású kritikai társadalomelmélet szempontjából azonban az is különös jelentőségű, hogy az emberi gondolkodás ezen teleológiai tendenciáival kapcsolatban túlmenjen Hartmannon, rámutatva e gondolkodás társadalmi alapjainak befolyására és ezzel történetiségére. Arra, ahogy az újkor hajnalán a középkorban még uralkodó transzcendens világképet kikezdi a *dezanropomorfizáció fellendülése*, hogy aztán a tudományt és a termelést egyaránt átható elvként *győzedelmeskedjen a tőkés termelési módban, azonban e termelési mód immanens ellentmondásai közepette* (Lukács György).

A teleológiai gondolkodásnak – annak, hogy célok megvalósulásaként tekintsük olyan folyamatokat, ahol a folyamatban jelen nem lévő célok semmiféle szerepet nem játszhattak – többféle újratermelő motívuma van. Az emberi tudat sajátja ugyanis, hogy hajlamos önmaga képére formálni azokat az eseményeket, objektív történéseket, melyeket a külvilágban észlel. Mivel az ember célkitűző lény, minden folyamatot, amelyet megfigyel, a végeredménye felől értelmez, azt feltételezve, hogy a folyamat az eredményét egy előzetes cél hatására nyerte el (*folyamat-teleológiai gondolkodás*). Holott a folyamatban szerepet játszott vak oksági sorokat és körülményeket senki sem rendezte el, irányította egy meghatározott cél felől. Mivel az ember célkitűző értelemmel és akarattal rendelkező lény, ezért azokat a tőle

¹³⁴ Az aronsoni dohányzás-példát mi egészítettük ki az MTK egykori legendás centerének szólásszerűen fennmaradt bon mot-jával.

¹³⁵ Etimológiailag az anthróposz (ember) és a morphé (alak, forma) görög szavak szóösszetételéből származó terminusról van szó. Természeti jelenségek és mitikus, képzeletbeli lények emberi alakkal és tulajdonságokkal történő felruházása az antropomorfizáció.

¹³⁶ A naiv tudat hartmanni elemzése a tudományos gondolkodás előtti motívumokat tárgyalja. Az általa elemzett öt motívumból számunkra itt elegendő három tárgyalása.

függetlenül létrejövő eseményeket, történeteket is értelemmel bírónak tekinti, amelyek egyáltalán nem értelem vezéreltek.¹³⁷

A természeti jelenségek, állat és növényvilág zavarba ejtő, zűrzavaros sokfélesége – a bőség zavara – pedig átfogó magyarázat után kiállt: összefüggő egészbe, egységbe kell rendezni fajait, alfajait, alkotó elemeit, hogy azok ne folyjanak szét a rendezetlenségbe, a rossz végtelenségbe. Ezért feltételezik, hogy a létformák sokféleségét valaminő abszolútum, világ-ok vagy istenség céltelvékenységgel hozza létre – írja Hartmann (1970:56). Ahol a kauzális gondolkodás csak az összefüggések némely szálát tárta fel, ott kézenfekvő megoldás a nagy *egész teleológiájába*¹³⁸ elrendezni a viszonylatokat: a fű azért nő, hogy legyen tápláléka a növényevő állatoknak, az antilop azért létezik, hogy táplálékul szolgáljon a húsevő ragadozóknak, a kishal a nagy halnak, a halak az embereknek. A táplálék lánc természet szabta viszonyai, spontán elrendeződése megszüli a teremtettség célszerűségének gondolatát. Felcserélve a természeti erők között ható tudattalan célszerűség valós mechanizmusát, tehát a körülményekhez való alkalmazkodás és kiválasztódás evolúciós folyamatát a Teremtő célkitűző akaratával, egy feltételezett lény akaratához kötik a természet mindig magánál maradó folyamatait, egyensúlyát, mint eredmény magyarázatát: a teremtettség előzetes akaratát vitt rendezettséget a teremtettségbe, a nagy egészbe (*Praestabilita harmoniae*).

A naiv tudatban észrevétlenül keveredik össze egymással az okokra való rákérdezés az „értelmes-e?” kérdésével. Az oksági összefüggések fárasztó keresése helyére lép a redukált, rövidre zárt magyarázat: az értelmetlent terhesnek érezzük, nyomasztónak, elviselhetetlennek, amellyel nincs kapcsolatunk. Ezért megszabadulva az elviselhetetlenség lelki terhétől, az értelmetlen idegenségétől, akaratlagosnak, értelemmel bírónak fogjuk fel azt, érzelmileg elutasítva a rideg, vak objektivitást. Ezzel mintegy antropomorf jelentést adnak a nemkívánatosnak. Az értelmetlent elutasító magatartásnak nagy előnye, hogy az életösszefüggéseket el tudja rendezni. Nagyon jól és kényelmesen lehet ezzel a magatartással élni – jellemzi Hartmann (vö.: 1970:62-63). A kauzalitásról való tudás azonban újra és újra fel-felüti a fejét a mindennapok gyakorlatában, ezzel megkérdőjelezve az értelmetlen száműzését az embert körülvevő világból.

Ahogy a történetek számunkra-valóságától független létezését, tehát értelmetlenségét elutasítja a hétköznapi gondolkodás, azonképpen a véletlen is. Azt a véletlent, amely jó szerencseként ér minket, hajlamosak vagyunk a gondviselés jutalmazó igazságosságaként egy magasabb értékrend megnyilvánulásaként értelmezni. A balesetet pedig a sors büntetéseként vagy a rosszság intő jeleként. *Egy magasabb összefüggés-rend felől iminálja el a naiv tudat a véletlen objektivitását*, azt, hogy a véletlen jelenség különféle törvényszerűségeknek a hatására beindult oksági sorok kereszteződése (Ezt a tézist természetesen még bizonyítani fogjuk). Még amikor a véletlen mögött az ember nagyon is látja, hogy az adott esemény nem is történhetett meg másként, mint ahogy lejátszódott, azaz kauzálisan szükségszerű volt, akkor is ellenszenvet érez iránta, amennyiben az váratlanul érte. Ebből az ellenszenvből nő ki a tagadás. Miáltal így a véletlen az előre nem látott események soráig tágul. Ezzel akár a szükségszerűséget is a véletlen szintjére rángathatják le. „Hogyan tagadhatja azonban a véletlennek ténylegesen mindig újra visszatérő fellépését?” a naiv tudat (Sz. P.). Úgy, hogy a véletlent előre látottá, akartá értelmezi át, csak persze nem a saját, hanem más gondviselés és más akarat által. Ezen kerülő úton iktatja ki tudatából a véletlent, s így kapja meg „*a világon minden a maga rendeltetését és teleológiai tervszerűségét*” (Hartmann 1970:64).

Az értelmetlen és a véletlen objektivitását elutasító naiv gondolkodás, teleológiai gondolkodás további sajátossága a *tudattalan emberiesítés*. Az ember tendenciája, hogy

¹³⁷ Így lesz a rossz időből vagy a villámcsapásból valaminő felsőbb akarat megnyilvánulásaként büntetés. Így lesz a szemünk előtt lejátszódó balesetből az oksági viszony felcserélésével nekünk szóló tanmese: abból, hogy más kárán tanul az okos ember, objektíve lejátszódott és megfigyelt eseményből célzatosnak tekintett történet.

¹³⁸ A teleológia három, Hartmann elemezte alapformája közül nem tárgyaljuk a *formateleológiát*.

„mindent ön maga analógiájára értelmezzen”: természeti eseményeket (esik az eső = „a föld iszik, mert szomjas”), élőlényeket („az oroszlan az állatok királya”; „a nyúl gyáva”), társadalmi történéseket (amikor a háborút az egyes ember természetének megfelelőjeképpen a harag kitöréseként fogják fel). A mitikus világtérben fokozottan jelen az antropomorfizáció sémái, beidegzettségai, míg a tudat magasabb fokán ezek le-lelepleződnek. Ekkor már mosolygunk rajtuk, megszüntetve ezzel tudattalan emberiesítési mivoltukat. Világnézetileg komolyabb formája ennek a tendenciának, amikor „a világot kiszámíthatatlan lefolyásával együtt, mint az ember világát, mint reá orientált és benne központosuló világot” fogják fel (Hartmann 1970:66). A világ az én világom. Ekkor az antropomorfizmus párosul az egocentrikus gondolkodással.

Ha a naiv tudatnak a szociálpszichológia és a filozófia által megmutatott sajátosságai ilyen erős gyökérzettel rendelkeznek a mindennapi tevékenységekhez kötődő gondolkodásban, ilyen mélyek a teleológiai gondolkodásmód forrásai, ilyen reális motívumok szólnak az objektivitás ontológiai értelemben vett elismerése – tehát a tudatunktól függetlenül létező valóság elismerése – ellen, akkor egyáltalán hogyan haladható meg ez a világnézet? A válasz a társadalmi tudatformák körében keresendő. Először a tudomány, mint a társadalmi tudat egyik formája felé kell fordulnunk, bemutatva annak deantropomorfizáló tendenciáját, majd pedig a tudományosság lényegi konstituenciáit: objektivitását, immanens jelenségmagyarázatra törekvését, az elméletalkotás belső történetiségét és végül végső kritériumát, a praxishoz való viszonyát.

Lukács György „Az esztétikum sajátossága” (1965) c. művében a materialista monizmus álláspontjáról elemezte a visszatükröződés problémáit. Monizmusként, mert látnunk kell, hogy a valóság gondolati elsajátításának valamennyi fajtája és formája – a mindennapi gondolkodás, a vallás, a politikai és jogi ideológiák, a művészi megjelenítés és a tudományos gondolkodás – közös sajátossága, hogy ugyanazt az objektív valóságot ábrázolják – igencsak különbözőképpen. „Ez a magától értetődőnek, sőt, elcsépeltnek tűnő kiindulási pont azonban nagy horderejű következményekkel jár. Mivel a materialista filozófia a *tárgyiasság összes formáit, a tárgyakhoz és vonatkozásaikhoz tartozó összes kategóriákat* az idealizmustól eltérően nem valami alkotó tudat termékének tekinti, hanem a tudattól függetlenül létező objektív valóságot pillantja meg bennük, az egyes visszatükröződési módokon belül jelentkező valamennyi eltérésnek, sőt ellentétességeknek ezen az anyagilag és formailag egységes valóságon belül kell lejátszódnia. Hogy az egység és különbözőség eme egységének bonyolult dialektikáját megérthessük, mindenekelőtt szakítani kell azzal a széles körben elterjedt elképzeléssel, hogy a visszatükröződés mechanikusan, fotokopikusan megy végbe” – írja Lukács, és két indirekt bizonyítékot hoz a mechanikus felfogással szemben. „Ha ez volna az alaphelyzet, amelyből a különbségek kinőnek, akkor valamennyi sajátos forma szükségszerűen a valóság e kizárólagosan „hiteles” másolatának eltorzítása lenne, vagy pedig a differenciálásnak pusztán utólagos, minden spontaneitást nélkülöző, merőben szándékolt-gondolati jelleget kellene öltenie. Az objektív világ extenzív és intenzív végtelensége minden élőlényt, és elsősorban az embert arra kényszeríti, hogy alkalmazkodjék, hogy öntudatlanul válogasson a visszatükrözés során. ... A *differenciálódás* tehát, mindenekelőtt a tudomány és a művészet területén, a *társadalmi lét és a talaján létrejövő szükségletek terméke*, annak eredménye, hogy az alkalmazkodnia kellett környezetéhez, kölcsönhatásban azzal a kényszerrel, amely rászorította, hogy érettnék bizonyuljon egészen újfajta feladatok megoldására is” (Kiemelések – Sz. P., Lukács 1965:18). Lesz módunk ennek az aktív adaptációnak, a tárgyspecifikus emberi gyakorlatnak a módozatairól beszélni, a társadalmi létből kiemelkedő és annak viszonyait kiterjedésükben és minőségükben is aktívan befolyásoló tudatformáknak és intézményeknek a komplex természetét, felépítését és működését leírni. Azt, hogy az eszmei mozzanatok és gondolati újítások hogyan válhatnak a társadalmi lét komponensévé, hogyan jutnak – az „Ontológia” Lukácsával szólva – létszerű hatékonysághoz. Egyelőre azt kell

bemutatnunk, hogy a mindennapi élet antropomorfizáló tendenciáival szemben a tudomány ellenkező úton jár, dezantropomorfizál. Megtisztít azoktól a képzetektől, hiedelmektől és rutinszerűen használt teleológizmusoktól, amelyek a mindennapi életben jelenvalóak. Ezért „a valóság tudományos visszatükröződése minden érzéki és szellemi determinációtól meg akar szabadulni, hogy a tárgyakat és vonatkozásait úgy kívánja ábrázolni, ahogyan önmagukban, a tudattól függetlenül léteznek. Ezzel szemben az esztétikai visszatükröződés az emberek világából indul ki és erre irányul” (1965:21) – magyarázza a két társadalmi tudatforma elementáris különbségét a filozófus. A művészet a műalkotások immanens zártságával, világ-szerűségével az érzéki megjelenítés körül szerveződik, a tudománynak azonban az ismeret-elméletileg igaznak a hamistól való megkülönböztetése a fő feladata. Az objektíve igaz – a kutatott valóságos tárgy és viszonylatai – adekvát leírása. A tudat megfelelése tárgynak.

Ennek eléréséhez a megismerésnek ki kellett bontakoztatnia a valóság gondolati visszatükröződésében az antropomorfizációval szemben a dezantropomorfizációt, továbbá el kellett végezni minden transzcendens magyarázó elv kiiktatását. Amikor „az objektív valóság tudományos visszatükröződését élesen elhatárolták a hétköznapi élet érzéki-szellemi közvetlenségétől és kuszaságától, implicite már a világ valamennyi vallásos felfogásától való elhatárolás összes elve és a vallás érvényességének elutasítása is benne rejlik. Elvileg főként az antropomorfizáló és dezantropomorfizáló visszatükröződés élesen kidolgozott ellentétén múlik minden. Ha az ember ennek segítségével közvetlen és közvetlenségében hagyományokhoz kötött, szokások által megszentelt fizikai adottságai fölé emelkedik, és az objektivitás emberektől független magánvalósága felé fordul, és kifejleszti minden merőben emberi, minden transzcendenciát kizáró erőit, hogy ily módon ezt a világot saját hatalma evilágiságának alávesse, akkor világnézetileg is megtette a döntő lépést” (Lukács 1965:176-177).

A dezantropomorfizáció tehát egyáltalán nem antihumanizmust, hanem éppen ellenkezőleg, magas fokú humanista elkötelezettséget jelent. Az ember nembeli erőinek kibontakoztatását, a miszticizmustól, transzcendenciától megszabadulást és annak a szemléletmódnak az elhagyását – egyben meghaladását – amelynél saját emberi tudatunk értelmi, akarati, vagy éppen érzelmi és indulati jellemzőit vetítették bele az anyatermészet történéseibe (tudattalan teleológizmusként). A görög *antikvitásban* a szabad emberhez egyedül méltó tevékenység a kontempláció révén elérhető tudás és műveltség, az erények elsajátítása volt. A kétkezi, banauzikus munkát, még a kézműiparit és a kereskedőit is – a földművességtől eltérően – általában lenézték, mivel a szabad polgár szabadsága nem követelte meg a gyakorlati haszonra törekvést (Simon 1984:30). Az anyagi elegendőségeket a rabszolgamunka – kiegészítve a metoikoszok iparos és kereskedelmi tevékenységével és a poliszt (= városközpontú államot, Hanh István) körülvevő szabad paraszti birtokkal – fedezte. A jelentős tudományos eredmények ellenére „a munkának a rabszolgasággal elválaszthatatlanul összefüggő megvetése megakadályozta, hogy termékeny kölcsönhatás jöjjön létre az anyagi termelés és a tudomány között, és ezért az önmagát felszabadító gondolkodás nagyszerű vívmányai szükségszerűen általánosak, elvontak, filozófiaiak maradtak...” (Lukács 1965: 178).

Eltérően azonban az emberiség normális gyermekkorát jelentő görög antikvitástól, ahol először támadt fel az öntudat szabadsága (Hegel 1977:30) és ettől befolyásoltan születtek jelentős tudományos eredmények, az *agrártársadalmak változatainál*, ahol a föld termőképessége szolgált a megélhetés alapjául, *erős maradt az antropomorf gondolkodásmód hatalma*. Így a természetadta közösségeknél, az öntözéses gazdálkodást folytató alakulatoknál, az ázsiai termelési mód területein és a föld termőképességén nyugvó legkülönbözőbb feudális berendezkedéseknél *a föld anyát övező mitológiák és termékenységi hiedelmek, valamint ezek ritualizált formái antropomorf képzeteket öltöttek*. A via activa győzelme az antik kontempláció¹³⁹ felett az újkor hajnaláig váratott magára. *A manufaktúra korszak és az ipari*

¹³⁹ Persze az antik kontempláción belül is voltak eltérések. A tudományok művelésében az antik szerzők inkább a szabadidő értelmes és nemes eltöltését, de öncélú tevékenységet láttak. Arisztotelész viszont rossz egyoldalú-

kapitalizmus pedig döntően számolja fel az antropomorfizáció társadalmi alapjait. A munkásnak már a manufaktúra munkamegosztása mellett is valóságosnak kell felfognia munkája tárgyát, hasonlóan a gépi nagyiparhoz, amelynél az „azonos okok, azonos körülmények között azonos eredményre vezetnek” tapasztalata előállítja az oksági meghatározottság objektív, helyes szemléletét és tudását. Az eredmény függetlenedik a transzcendens képzetektől. Mint Lukács rámutat, a kapitalista gazdálkodásban... „a tudomány és a termelés elvileg korlátlanul, kölcsönösen megtermékenyíti és segíti egymást, mivel – először a történelem folyamán – mindkettőjük alapjául ugyanaz az elv: a dezantropomorfizálás szolgál” (1965:179). Mindez persze nem számolja fel a mindennapi gondolkodás antropomorfizmusra sok jó alkalmat találó mivoltát, de döntő területeken felszabadította a tudományt a túlvilági képzetek és emberközpontú mitológiaiak uralma alól. A valóság dezantropomorfizáló visszatükröződése történeti csomópontjában elvált a mindennapi gondolkodás antropomorfizmusától, a naiv tudat naiv képzeteitől.

2. A tudományosság lényegi konstituenciái

Mi teszi a tudományt tudományossá, voltaképp melyek a tudományosság alkotó elemei és ezáltal kritériumai? – tehetjük fel a kérdést, amikor már túljutottunk a naiv tudat teleológizmusán és a mindennapok szülte hétköznapi tudat antropomorfizmusán, rámutatva arra, hogy mi *nem tudomány*. Bizonyos az is, hogy szükséges, de nem elégséges a dezantropomorfizáció negatív kimondása, mert pozitív állítások formájában is ki kell bontani e követelményeket.¹⁴⁰

Mindenekelőtt az *objektivitás* követelményével kell kezdenünk. Nemcsak és nem is elsősorban arra gondolva, amit a tárgytól való távolságtartás, a szubjektív viszonyulás magatartása követel meg a tudóstól – nevezzük ezt elfogultság-mentes viszonyulásnak, szemléletnek – hanem tárgyi értelemben: *a vizsgált jelenségek egynemű körének, totalitásának tekintetbe vételét*, amely önmagában érthető és önmagából válik megmagyarázhatóvá. Azt, hogy a fizikai jelenségeket ekként kell körülhatárolni és fizikai alapokra visszavezetve kell értelmezni, a biológiai képződményeket biológiaiakra, a társadalmi jelenségeket és tényeket pedig más társadalmi jelenségekkel, társadalmi tényekkel és összefüggésekkel kell magyarázni, nem pedig pszichológiaiakkal vagy vallásiakkal. A megismerésnek az esetlegesen és szubjektíve körülhatárolt ismerettárgytól el kell jutnia az objektív ismérvekkel leírhatóhoz, hogy aztán a jelenségek egynemű körét azonos lételapról kifejtve magyarázza.

A tárgyiasságok egynemű körének *immanens jelenségmagyarázata* a tudományosság második lényegi kritériuma. A jelenségek szélesebb vagy szűkebb körének immanens magyarázata az adott totalitás saját mozgásformájára történő visszavezetését igényli, ahol kívülről bevitt, fiktív, misztikus vagy tárgyidegen magyarázó tényezők behozatala tilos, mert tudománytalan. A tárgyiasságok egynemű körének, totalitásának immanens magyarázata bizonyos pontokon, határértékein persze eljuthat a nagyobb összefüggésekbe ágyazottság fel- és elismeréséig, s ekkor az elemzésnek az objektivitás új körébe, szintjére kell átmennie. Anélkül, hogy heteronóm elemeket önkényesen vegyítene az ismerettárggyal. E határátmenetekben a mikro szintűek mezo-, s a középszintűek makro összefüggései is feltárulhatnak.

Az áru mint az árugazdaság elemi konkrétuma először mikro szinten tisztázandó. Aztán középszinten, „az árugazdaság mint olyan” elemzésekor az értéktörvény magyarázatát invol-

ságnak tekintette, hogy ha a „politikuskok” csak az államot vezetik, míg a többi szabad emberre marad a tudományok űzése, a műveltség elsajátítása. Ezért foglalkoztatta, hogy az öncélú tudás egyoldalú, elsatnyul: a megszerzett ismereteket a közélet viharaiiban kell felhasználni, a megfelelő döntések meghozatalához (v. ö.: Simon, 1984, 35-37).

¹⁴⁰ Felfogásunk Szigeti József (1984) I. fejezet 2. pontja alapján áll, annak rendszerét követi, mégsem annak egyszerű összefoglalása.

válja. Az árugazdaságok – tekintettel arra, hogy történeti változatai igen sokfélék, az ó-indiai faluközösségektől az antik polisz virágzó árutermelésén át a középkori szabad királyi városokig és továbbmenve a tőkés vagy az államszocialista tulajdonformák specifikálta változataiig – pedig már átvezetnek és igénylik a makro szintű elemzéseket.

Vegyünk az immanens jelenségmagyarázat követelményének sérelme nélkül egy jogtudományi példát is a három szint jelentőségéről. A Büntető Törvénykönyv talán legegyszerűbb törvényi tényállása – elemi konkrétuma – az emberölés bűncselekménye. „Aki mászt megöl, büntetett követ el, és öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő” (Btk. 166. § /1/). *Mikroszinten* ezen tiltó magatartásszabálynak csak a jelentése tárható fel: közömbös, hogy milyen az ölési cselekmény, az eredménytől bekövetkezik a jogszabályi tényállás relevanciája, bárki természetes személy, alany („Aki”) követte is el, stb., stb. Ahhoz, hogy ennek a tényállásnak a megszorító feltételeit figyelembe vehessük, már *középszintű, jogrendbeli összefüggéseket* kell alkalmazni: nincs bűncselekmény, ha az ölési cselekményt reguláris hadsereg katonájaként követték el és kizárja a büntethetőséget ha ezt jogos védelmi helyzetben (és arányos reakcióként) teszik. Ezen körülmények fennállása kiveszi a cselekményt a társadalomra veszélyes mivolta miatt büntetőjogilag üldözendő magatartások köréből. Ha azonban azt is meg akarjuk érteni, hogy miért „csak” szabadságvesztő büntetéssel fenyegeti a jogalkotó az emberölést, akkor ez a büntetési nemek történelmi-kulturális meghatározottságában leli a magyarázatát, tehát *makro szinten*. Végző soron ugyanis egy értékítéletről van szó. A halálbüntetés keletkezése és megszüntetése – a kontinentális, római-germán eredetű jogcsaládban – befutotta történelmi pályáját. Itt és a jelenkorban az állami büntető hatalomnak nincs joga az élet fizikai kioltásához. Azért, mert az igazságszolgáltatás – sokszor kiderült – sajnos közel sem csálhatatlan és tévedése helyrehozhatatlan, továbbá e büntetési nem visszatartó erejét nem igazolja empirikusan-statisztikusan a kriminológia tudománya. Tehát makro szinten történelmi, fejlődési tendencia a magyarázat – még ha nomoszról, azaz nem természeti, hanem ember alkotta törvényről lett legyen is szó.

A jelenségek egynemű körének számbavétele és az immanens jelenségmagyarázatra való törekvés után a harmadik konstituencia *az elméletalkotás belső történetisége*. Világos, hogy maga a tudomány is „társadalmi-történeti képződmény, amely viszonylagos önállóságában is alá van vetve a történeti fejlődés összefolyamatának” – írja Szigeti József. Ez a tudomány külső történetisége. Az elméletalkotás belső történetisége ennél speciálisabb és konkrétabb összefüggés, mert *túlmutat az önmagukat azonos szinten reprodukáló jelenségek immanens magyarázatán*. Mégpedig ott és akkor, amikor egy jelenség lét-okait keletkezésakor és megszűnésekor egyaránt magyarázni tudja. Amikor egy jelenség honnan – hová tart mozgási törvényeit nemcsak változatos formáinak leírására, hanem változásaiban és fejlődési törvényszerűségeiben is meg tudja ragadni a tudomány (persze csak ha és amennyiben objektíve lejátszódott egy ilyen fejlődés). Ahol pedig egy jelenség újratermelődésekor *a mozgási törvény fejlődési törvénné válik*, mert valóban bővített reprodukció ment végbe, ott a tudományos anticipáció is lehetővé válik. Azonos szintű újratermelődés esetén ez azt jelenti, hogy a törvényszerűség, az általánosítás mozzanata gyakorlatilag nemcsak végtelenül sok egyedi tény összefoglalásán keresztül érvényesül, „nemcsak az adott jelenség jelenvaló és múltban letűnt, hanem a jövőben feltűnő lehetőségeire is érvényes”. Nézzük és bizonyítsuk ezt három példán keresztül.

A materiális áru egy dologszerű realitás – minden árugazdaság elemi konkrétuma – amely hasznos tulajdonságai következtében használati értékkel és értékkel (értékzsuzbstancia, értéknagyság) rendelkezik. Ez a kettős természete nemcsak a múlt és jelenbeli, hanem az összes jövőbeli áruvá váló – mert eladás céljából termelt – jószágot, dolgot jellemzi, ha a piacon eladhatóvá vált. Vagy gondoljunk az *energia megmaradás* empirikus bizonyítékai mellett magára a törvényre, amely a még le nem játszódtott körülmények között is érvényesülni fog: energia nem vész el, csak átalakul. Azonban társadalmi törvényszerűségek

is léteznek: „*minden kor uralkodó ideológiája az uralkodó osztály ideológiája*” marxi tézise a múltban, a jelenben és minden osztályuralommal terhelt jövőben is érvényes marad, változatos megjelenési formákban és körülmények között. „Az anticipatív mozzanat: az érvényesség a jövő hasonló típusú jelenségeire.” Nevezzük ezt predikciónak, amit a neopozitivisták ismeretelméletek is elfogadnak, anélkül azonban, hogy látnák az általánosításban azt a lehetőséget, amikor egy állapot bővített újratermelődése nem pusztán kvantitatív, hanem kvalitatív elemet, differenciáló fejlődést produkál.

A tudományos anticipáció – és ez a szó szigorúbb, teljesebb, kitüntetett szerepet kapó és a polgári tudományosságban legtöbbször tagadott értelme – „*amikor egy jelenség fejlődésének a jövőben felmerülő új, általános vonását előrelejezzük*” meg (Szigeti J. 1984:36). Itt tehát nem pusztán empirikus, induktív, hanem – nevezzük el – *nomotetikus-deduktív előre látásról* van szó. Hogyan függ össze mozgási törvény és fejlődési törvényszerűség?

Vigyünk tovább az árugazdaság már megpendített példáját. Láttuk, hogy az áruvilág jelensége *dologszerű realitásként* létezik, s az árut kettős tulajdonság jellemzi. Ha most már az árugazdaságot egy mozgásformaként – használati érték és érték csereértékben feloldódó ellentétként fogjuk fel – tehát nem statikusan, hanem *állapotként* jellemezzük, akkor egy reprodukciós folyamatot figyelhetünk meg. Azt, hogy az áruterelő konkrét munkájának használati érték képző jellegét az absztrakt munkavégző képessége állítja elő, és pedig újra és újra. Az áru áruvilággá lesz, olyan újratermelő állapot, amelyet egy mozgási törvény, az érték törvény szabályoz. Az árugazdaság árcentruma a piaci kereslet-kínálat stochasztikus mozgásában az érték centrum körül rendeződik egy viszonylagos stabilitást mutató árrá (ez a cseregazdaság érték törvénye). Egy árugazdaság újratermelő állapota pedig – eltérően a saját szükséglet kielégítésére termelő természetes gazdaságtól – bővített újratermelőssé válhat, ha belép a pénz, az általános egyenértékes felhalmozási eszközként a folyamatba. Sőt, tőkefelhalmozásba csaphat át – meghatározott társadalom-történeti feltételek közepette – ha a kisáru-termelő saját munkája idegen munka megvételével és többletének elsajátításával párosul.

Ha pedig a tőkés árugazdaság Marx által leírt egyik legsajátabb törvényét, a tőke koncentrációs és centralizációs folyamatát figyelembe vesszük az elméletképzésben, akkor eljuthatunk a monopólium képződés jelenségéhez. Marx több szempontból megelőlegezte azt a helyzetet, melyet Rudolf Hilferding „A finánc tőke”-ként írt le és bizonyított 1910-ben. Ezt V. I. U. Lenin „imperializmus”-ként rendszerezte és jellemezte, azonban – mint ez ma látható – tévesen a kapitalizmus utolsó, legfelső szakaszának minősítette. Marx és Hilferding a mozgási törvényeket fejlődési törvényekbe vezette át – anélkül, hogy túl-általánosították volna.

Az anarchisztikus, individuál-liberális kapitalizmusból a nemzetállami keretekben kibomló szervezett kapitalista fejlődési fokot (Szigeti Péter 1991.) a tőke koncentráció nomotetikus, nem örök, de hosszasan érvényesülő törvénye vitte tovább a globális kapitalizmus stádiumába. E folyamat szakaszainak figyelembevételével akár az a *hipotézis* is megfogalmazható, hogy a globális „szabadverseny” korszakát – melyben élünk – a *globálisan szervezett kapitalista fok* fogja követni. (A kérdésre még visszatérünk). Állapot és állapotváltozás mozgási és fejlődési törvénye kizárja, hogy a törvényszerűség és a történelmi változás között csak kizáró viszonyt, vagy ami még rosszabb, a törvény fogalom mindennemű relevanciáját tagadjuk. A marxista ismeretelmélet tehát nem elvont, egymást kizáró ellentétet lát a *törvényszerű* és a *történelmi* között. „Az elsőben csak az általánost, amelynek megjelenési formája az ismétlődés, a másodikban csak az egyedit, mint soha vissza nem térő vége észre. ... elég annyit megjegyezni: minden ismétlődésnek megvan az egyedi oldala, s a fel és eltűnés maga is ismétlődik, tehát általános. Egyedi és általános egysége pedig – és ez az igazi realitás – csírájában már maga a történetiség” (Szigeti J. 1984:42-43). Az idő objektív, irreverzibilis folyamat. Ezért az időfolyam ugyanazon pillanatához sohasem lehet visszatérni – eltérően az időfolyamban lejátszódó azon anyagi és szellemi jelenségektől, melyek ismétlődhetnek későbbi időpontokban és törvényszerűségeket mutathatnak fel. A jelenség

statikus, tehát alkotó elemeinek dologszerű, keresztmetszeti összefüggései, egy újratermelő állapot *mozgási törvényei* és a társadalmi jelenség minőségileg bővített reprodukciójához vezető *fejlődési dinamika törvénye* pedig kapcsolatba is kerülhet egymással.

Azok a teoretikus pozíciók, melyeket módszertanukban a *deskriptív-normatív fogalomképzés* kánonja vezet, eleve elesnek mind a mozgási törvény, mind pedig a fejlődési törvényszerűségek, összefüggések megállapíthatóságától. Annak következtében, hogy módszertanukból kiesik mindennemű „törvény” fogalom. Lemondanak róla. Nem véletlenül, mert *elméletképzésük alapja nem az empirikus-tapasztalati (alfajaként a történetivel) és az elméleti egysége*, hanem a leíró és az (érték)előíró dialektikátlan dualizmusa. Ha időnként el is mennek a megismerésben a törvény fogalom helyére becsempészett „logikáig”, akkor nem veszik észre, hogy a logika az emberi értelem kizárólagos sajátja, s csak analogizáló, metaforikus értelemben lehet az emberi jelenségen kívül erről beszélni. Ontológiai értelemben *kategória hibát elkövető gondolatátvitellel*. Ha pedig a „dolog logikája”, az „ügy logikája”, a „játék logikája” stb. fogalomképzéssel operálnak, azt nem veszik észre, hogy voltaképp a „törvény fogalom”, a törvényszerű összefüggések státuszát fogalmazták át „logikává”. A mesterséges értelemmel, intelligenciával bíró produktumok, sakkozógép, fordító programok, szövegszerkesztők, stb. létrehozása pedig az emberi elme termékei, nem pedig önnemző logikák következményei.

Látni kell egy markáns ismeretelméleti vonulatot: amíg N. Hartmann a naiv tudat teleológikus gondolkodás módját tárta fel, Lukács György pedig a visszatükröződés antropomorfizáló tendenciáit bírálta a mindennapi életben, kiemelve a tudományban a dezantropomorfizáció szükségességét, addig Szigeti a fentiekkel a tudományosság pozitív kritériumrendszerét dolgozta ki. Az elméletalkotás belső történetiségénél a fejlődési törvény nézőpont felvétele egyben minden kritikai – és nem a szubjektíve „kriticista” – társadalomelmélet módszertanának összetevője.

Az elméletalkotás végső konstituenciája, tehát igazságfokának próbaköve pedig a társadalmi praxis. Lényeges ennek kitüntetett szerepére rámutatnunk, mert voltaképpen minden teória, amely valóban megérdemli ezt a nevet – éppen azért, mert nem pusztán vízió, teoréma vagy hipotézis – rendelkezik racionális maggal, magyarázó erővel. Mekkoraival? Használható-e és milyen mértékben az elmélet által felmutatott összefüggés, törvény? Ahogy Karl Marx a 2. Feuerbach tézisben plasztikusan megfogalmazta: „Az a kérdés, hogy az emberi gondolkodást tárgyi igazság illeti-e meg – nem az elmélet kérdése, hanem *gyakorlati* kérdés. A gyakorlatban kell az embernek gondolkodása igazságát, vagyis valóságát és hatalmát, evilágiságát bebizonyítania. Az olyan gondolkodás valóságáról vagy nem-valóságáról folytatott vita, amely el van szigetelve a gyakorlattól – tisztára *skolasztikus* kérdés” (MEM. 3. k.7.). Az ismeretelméletileg igaz tapasztalati ellenőrzésre szorul. A praxis mint végső igazság kritérium azonban nem jelentheti azt, hogy egyetlen kritérium volna. Amikor elesik az ismeret alkalmazhatósága (lásd lentebb, Foucault) vagy nehezen vagy egyáltalán nem mérhető társadalmi folyamatokkal találkozunk, *ilyenkor versengő, hipotetikus státuszú magyarázatok közül* kell eldönteni, melyiket válasszuk. Ilyenkor a kutató azt preferálja, amelynek számára – iskolája, irányzata, elvi-módszertani alapállása miatt – nagyobb, plauzibilisebb magyarázó ereje van. Éspedig az ilyen, amelyik a jelenségek átfogóbb körét képes okságilag és determinációs fajták szerint megvilágítani, meggyőzően magyarázni, rámutatva predikciós és esetlegesen pro futuro érvényesülő anticipációs erejére.

A társadalomra vonatkozó tudás esetében pedig a különböző praxisoknak igen nagy a hatalma. Nemcsak az ellenőrző, hanem a gyakorlati hasznosítást kizáró, ellentétes hatalmuké is. Ezért tesz különbséget a posztmodern kritikai filozófusa M. Foucault a *tudás* (savoir) és az *ismeret* (connaissance) között. A mindennapi életben ismereteket szerzünk és használunk, melyek életünkbe evidenciákként hatva ágyazódnak be. Ezzel szemben *a tudás nem a hétköznapiok helyzeteiben használt gyakorlatias ismeret, hanem elméleti rangja van*. A tudás

határolja be a lehetséges ismeretek körét, úgy, hogy társadalmilag kondicionálttá teszi az ismeretek alkalmazását. Így a baktériumok felfedezésében a döntő lépést a mikroszkóp feltalálása jelentette, lehetővé téve szabad szemmel nem észlelhető jelenségek megfigyelését. A szükséges technikai ismeret még sem volt elég ahhoz, hogy az orvosok alkalmazzák a mikroszkópot. Ehhez az kellett, hogy *az orvostársadalom eljusson a tudás akarásához* (Le volonté de savoir) – szakítva addigi attitűdjével, a szabad szemmel elvégezhető vizsgálatok nyomán felállított diagnózissal – bevonja az új eszközt a gyógyítás körébe. Az orvoslás tudás dimenziójának kellett megváltoznia ahhoz, hogy a mikroszkóp használata, szakítva a megelőző orvoslás rutinszerű eljárásával – hasonlóan egyébként a boncolás befogadásához – alkalmazott gyakorlattá válhasson. Az orvosi hivatás példája jelzésértékű: a társadalom megváltoztatásához megfelelő tudás még hatványozottabban találhatja szembe magát *a fennálló érdekszerkezetek által hordozott ismeretek ellenállásával*. Lényegesen eltérően Karl Popper antihistoricizmusának – általa cáfolhatatlannak tekintett – kiinduló tételével, mely szerint „Az emberi történelem menetét az emberi tudás növekedése döntően befolyásolja” (Popper 1989:26).

3. A társadalomtudományok specifikumai

Miként a történetírásnak, a legősibb társadalomtudományi területnek, minden más „szaktudomány”-nak is vannak olyan gondolati előzményei, amelyek a filozófiai gondolkodás kereteiben fejlődtek, majd pedig onnan nőttek ki. Nem úgy, mint ezt igen gyakran ábrázolják, hogy egyfelől lett volna a filozófia, amelyben tények és szaktudományos ismeretek nélkül elmélkedtek – ez legfeljebb a legrosszabb idealista spekulációkra, a teleologikus gondolkodásmódra és misztikusokra igaz, nem pedig azokra, akik megérdemlik a filozófus nevet –, másfelől pedig egyszer csak jött a filozófiát felváltó pozitív tudományok fordulata, ahol időben egymás mellett vagy egymás után megjelenő tényeket gyűjtenek, rendszereznek – hangya szorgalmú empiristák. Megfelelkezve arról, hogy gazdasági, jogi vagy éppen politikai tényeket csak akkor lehet gyűjteni, ha a ténykutatás előfeltételeként a gazdaságinak, a joginak, a politikainak stb. általános nem-fogalma már megvan a kutató fejében. Az antikvitásban és a középkorban is voltak tények, ismert körülmények és bizonyos szaktudományos-analitikus eredmények, melyek alapján és amelyekről filozofáltak, világ, kor- és társadalomképet alkottak (ahogy Hegel mondta: „a filozófia saját kora gondolatokban megragadva”). Az a tény, hogy az emberiség saját történelmi és társadalmi természetéről rengeteg ismeretet halmozott már fel a 19. századig, eleve kétségesé teszi, hogy ez a filozófiától való megszabadulás árán és után vált volna lehetővé. „Hogy a társadalomtudományi gondolkodás itt (értsd Platontól Comte-ig terjedően – Sz. P.) merőben filozófiai volt még, azt csak azok képzelhetik, akik úgy vélik, hogy a szaktudomány csak Comte és Spencer társadalomfelfogásával indult útjára, hallgatólagosan átvéve azt a comte-i felfogást, hogy a szaktudomány mint pozitív tudomány a metafizika (filozófia) után következik, ami egyik indexe lehet a sok közül annak, hogy korántsem valami filozófiátlan álláspontból szemlélik a tényeket” (Szigeti J., 1984:312). Továbbá, megfelelőeknek Marxról, aki Comte-tól és Spencertől függetlenül fejlesztette ki materialista társadalom felfogását és társadalmi forma elméletét. Mégse siessünk ennyire előre.

Az Immanuel Wallerstein vezette Gulbenkian Bizottság jelentése (2002:9-38.) végigköveti a társadalomtudományok kialakulásának történeti folyamatát, elsősorban intézményesedési oldaláról. Nekünk itt nem szükséges áttekintenünk az antikvitásbeli, közép- és újkori előzményeket ahhoz, hogy a 19. századbeli állapotát jellemezhessük. Azt, hogy milyen szellemi állapotok és módszertani fejlettség jellemezte a társadalomtudományi megismerést akkor, amikor a marxi elmélet kibontakozott. Némiképp meglepő, hogy a társadalom-

tudományok progresszív megújításáért fellépő Bizottság értékes jellemzései ellenére sem foglalkozik egy érintőleges megjegyzésen kívül Marx Károllyal (2002:31), aki szerintünk *a társadalomtudományok közös kutatási tárgyát, a társadalmat, mint olyat* (a társadalmi lét ontológiai megalapozását; a társadalom fogalmi tartalmát; a társadalmi-gazdasági alakulatok történelmi formameghatározottságát; a társadalmiságot) minden teoretikus előzményénél átfogóbban, módszeresebben, úttörő módon alapozta meg, és pedig a történelmi társadalomtudományok szellemében. Ezt fontosabb szempontnak tekintjük, mint azt a szintén nem indifferens aspektust, hogy az egyes társadalomtudományi ágak *hogyan intézményesedtek* a nagy nyugat-európai és amerikai egyetemeken. Éppen ezért vizsgálnunk kell azokat a különbségeket és ellentétet, amely törekvéseit a main stream társadalomtudományi orientációval szemben jellemzi.

A spekulatív gondolkodásmódtól, a megfigyelésen alapuló, de a szubjektív, egyéni érdeklődésen alapuló úti-beszámolóktól és a vallásos gondolkodásmód teleologikus befolyásától hosszú utat tettek meg a társadalommal foglalkozó gondolkodók, ameddig ismeretelméletileg-módszertanilag objektivitás-igénnyel rendelkező módon tudták megalapozni kutatási területeiket. A társadalomtudományok intézményesülési folyamatában a 19. század azért játszott kitüntetett szerepet, mert mind az idiografikus történelemtudomány, mind pedig a nomotetikus (általánosító, törvényt kutató) ökonómia, szociológia és politikatudomány a polgári nemzetállamok önismeretét volt hivatott elősegíteni. A megismerési érdekek mellett a nemzeti öntudat és ismeret jegyében az önállósodott részterületek kompetenciáit először saját országukra terjesztették ki, hiszen itt rendelkeztek levéltári és statisztikai forrásokkal, megbízható adatokkal. Mindezt részben államilag is támogatott módokon, hivatásszerűen végezheték – eltérően a marxi orientációjú gondolkodóktól, akiket úttörőként ez ekkor semmi esetre sem illetett meg. Az ökonómia ekkor még nemzetgazdaságtan volt, nem redukálták a piacra. A szociológia a társadalmi kapcsolatokat és magatartásokat nemzeti keretek között, otthon vizsgálta, az államtudományok (Staatswissenschaften) pedig a közhatalmi-politikai döntésekre és folyamatokra terjedtek ki, főleg ezeknek a vezetettekre gyakorolt hatására. És pedig a kormányzás kissé arisztokratikus módon értelmezett elitista felfogása jegyében. Jellemzően mind a történelmet, mind pedig ezt a három nomotetikus, lényegkutató társadalomtudományi területet egymástól elválasztott, mert saját „logikák” szerint szerveződő entitásoknak tekintették. Nem véletlen, hogy bár különböző utakon és módokon, de ebben a nemzetállami fejlődésben élenjáró nagy országok Franciaország, Anglia, Amerikai Egyesült Államok majd a század utolsó harmadában megteremtődött egységes Németország és Olaszország adják a diszciplináris felosztásokat és mintákat minden később jövő nemzet tudósainak, egyetemeinek és tudós társaságainak. Immanuel Wallerstein meggyőzően írja le a „Bevezetés a világrendszer elemzésbe” (2010) c. munkájában, hogy ebből a négy Nyugat-centrikus társadalomtudományi ágból, amely az említett öt nagy nemzet viszonyainak összehasonlítását is kibontakoztatta, hogyan alakult ki két további társadalomtudományi diszciplína. Gyarmatosítás, kereskedelmi kapcsolatok és háborúk révén, amelyben éppen ezek az országok jártak élen, vált szükségessé a nyugaton túli világ megértése: ahogy frappánsan fogalmazza: *megérteni a világot annyi, mint „másokat” tanulmányozni*,¹⁴¹ – antropológia, etnográfia (orientalisztika) révén.¹⁴² Ezek voltak az első társadalomtudományi diszciplínák, amelyek az anyaországon, az adott polgári nemzetállamon túlnyúló ismereteket szisztematizáltak.

A gyarmati uralom alatt élő népek szokásainak, társadalom szerkezetének, nézet- és hiedelemrendszereinek megértése igen nagy feladat elé állította az anyaországokból érkezett

¹⁴¹ Munkájának angolból történt magyar fordításából hiányzik ez az alfejezet címben kifejezett gondolat, amely a francia kiadásban (Édition La Découverte, Paris, 2006, 18.) szerepel.

¹⁴² Amihez tegyük hozzá, hogy H. S. Maine fentebb említett könyvét az összehasonlító jogi gondolkodás kidolgozásában a brit gyarmatbirodalom szükséglete is motiválta, mégpedig a haladó – stagnáló társadalmak szembeállításán keresztül. E szembeállítás ideológiakumára még vissza kell térnünk.

kutatókat. Új módszerekre volt szükségük, hiszen levéltári források, statisztikák, írásos dokumentumok nem nagyon álltak rendelkezésükre. Továbbá a nyelvi korlátokat és kulturális evidencia vonalakat is át kellett törniük, ha a törzsi-nemzetiségi szinten vagy természetadta közösségekben élő vagy éppen az írásbeliség nélküli, ún. történelem előtti népekkel kerültek kapcsolatba. Így alakult ki a „Field research” kutatási módszer, az adott terepen végzett résztvevői-megfigyelői munka, amelyet elsőként az antropológusok és az etnográfusok alkalmaztak. (Megtermékenyítve ezzel a nyugati társadalmak kutatásának szociológiai módszertanát is, hiszen kis közösségekre, mikroszociális organizmusok vagy éppen csoportkutatásra könnyen át lehetett vinni ezt). A kutatók által feltárt ismereteket pedig a gyarmattartó adminisztrációk skrupulusok nélkül hasznosították igazgatási céljaik érdekében. Az Európán túli világ megismerése egyben az euro-atlanti modernitás kritériumainak megértéséhez is hozzájárult, s mint ahogy erre Wallerstein rámutatott, ebben nagy szerepe volt az ún. *magaskultúrákkal* való találkozásnak. Kína, Perzsia, az arab világ és India történelme időnként nemcsak nagy területekre kiterjedő „birodalmakat” produkált, hanem fejlett nyelveket, írásbeliséget, s a keresztény vallástól eltérő sajátos istenhiteket (világvallásokat – mondhatjuk ex post, felfedezésük után). Az őket tanulmányozó orientalisták közül többen rámutattak, hogy ezek a népek egyáltalán nem voltak „primitívek”, ahogy egyesek a Nyugat ún. kultúrfölénye jegyében kezelték vagy kezelik a másságokat. A Gulbenkian Bizottság fontos fejleményt tár fel ebben a megismerési folyamatban, nevezetesen az antropológia demokratizáló szerepét. „Az antropológusok rekonstruálták a társadalmi szerveződésnek a nyugati mintáktól teljesen eltérő formáit. Megmutatták, hogy nyugati szemmel nézve furcsának tűnő szokások nem irracionálisak, hanem a népesség megtartását és reprodukcióját szolgálják. Az orientalista tudósok tanulmányozták, értelmezték és lefordították a nem nyugati típusú „magas” civilizációk szövegeit, és jelentős részük volt a „világvallások” fogalmának elfogadtatásában, ami szakítást jelentett a kereszténységközpontú nézetekkel” (2002:37).

A társadalomtudományi érdeklődés páneurópai kiszélesedése, új világok kutatási tárgyként való belépése tehát a tudományszakok további differenciálódását hozta magával, már a 19. században. E tudományágak egymással szembeni specifikumai szempontjából a valóság megismerésében és módszertani birtokbavételében megmaradt az idiografikus történetírás és a nomotetikus társadalomtudományok, a történelmi és a társadalmi oldal egymást kizáró ellentétként való, uralkodó felfogása. Az antropológusok-etnográfusok és az Európán túli magaskultúrákat tanulmányozó orientalisták közös ismeretelméleti pozíciója szerint az általuk tanulmányozott kisközösségek, embercsoportok egyedülálló, partikuláris tulajdonságokat mutatnak fel, nem pedig univerzálisan érvényesülő, mintegy örök antropológiai adottságokat. Inkább e kisközösségek egyedi, egyszeri körülmények közepette érvényesülő funkcióit mutatták fel, tartózkodva a nomotetikus tudományok általánosításaitól. Ugyanakkor e közösségek tanulmányozásának tudományos tapasztalatai, az ismeretek felhalmozódása megkövetelte azok rendszerezését, csoportosítását, s ennyiben az induktív úton történő általánosítás felé ment. Amikor már sok-sok helyütt feltárták a matriarchatus és a patriarchatus különbségét, vagy a „tabu” intézményét, vagy a helyi istenek és partikuláris szokásjogok helyhez kötöttségét, akkor az egyedi különös módokon való megnyilvánulásain túlmenő rendszerező fogalomalkotásra is sor került. Legalább is középszintű általánosításokra, így az endogámia – exogámia fogalmi duál bevezetésére, vagy a szokásjogi jogképződés szabályszerűségeinek feltárására vagy a vérségi-rokonsági kötelékek szembeállítására a területi-politikai szerveződési elvvel, amely az államiság jellemzője. Igaz, az antropológusoknál és etnográfusoknál gyakran jelentős kiegészítő szerepet kapott a megértő, hermeneutikai módszerek alkalmazása is. Jelentésadó erőfeszítéseiknek megvoltak a teológiai, művészetfilozófiai és jogtudományi mintái, előzményei. Csatlakozhattak tehát a humán- és kultúrtudományi megértéshez is.

Élesebb a különállás a kisközösségekkel és premodern entitásokkal szemben a nemzeti társadalmakat és a nemzetállamokat kutató történészek és társadalomtudósok között. A

kutatás tárgya és a kutató perspektíva választása befolyásolta az alkalmazható módszereket. Ezért előbb át kell tekintenünk a történészek és a társadalomtudományok uralkodó felfogásában meglévő különbségeket és ellentétet (ennyiben a Gulbenkian Bizottságra támaszkodva), hogy aztán a kutatói perspektíva – értékrendet kijelölő – meghatározottságát kifejthessük a marxi és polgári társadalom mellett elkötelezett kutatói magatartás között. Az idiografikus módszer mellett elkötelezett oldalon „Leopold von Ranke, Barthold Niebuhr, Johann Droysen nyomán történészek határozták meg sajátos viszonyukat az írásos anyagok valamely sajátos fajtájához, különösen a levéltári forrásokhoz és a hozzá hasonló szövegekhez. Hangsúlyozták, hogy a múlt valóságának a jelen kulturális szükségleteihez kapcsolt rekonstrukciójával foglalkoznak értelmező és szövegmagyarázó módon, ragaszkodva ahhoz, hogy a jelenségeket, még a legösszetettebbeket is, mint amilyenek a kultúrák és nemzetek, egyediségükben, mint a történetiség és az egyidejűség összefüggéseinek pillanatait (részeit) tanulmányozzák.

A nomotetikus társadalomtudományok többsége azt hangsúlyozta először, ami őket a történeti diszciplínától megkülönböztette: *az emberi viselkedést irányító vélhetően általános törvények iránti érdeklődés; készség arra, hogy a vizsgálandó jelenséget mint esetet (és nem mint egyedi minőséget) fogják fel; igény arra, hogy az elemzés céljából részekre bontsák az emberi valóságot; lehetőség és igény a szigorú tudományos módszerek alkalmazására (hipotézisek elmélettel összefüggő megfogalmazása és ellenőrzése szigorú, ha lehet, kvantitatív eljárások segítségével); módszeresen előállított bizonyítékok (pl. felmérési adatok) és az ellenőrzött megfigyelések előnyben részesítése a fennmaradt szövegekkel és egyéb hatásokkal szemben*” (Kiemelések Tölem – Sz. P., 2002:37-37).¹⁴³

A 19. században tehát kifejlődött egy mainstream társadalomtudományi felfogás, értékrendjével, módszertani elveivel. Mindez jelentősen kötődött a polgári nemzetállamok és társadalmak stabilitás igényéhez és a gyarmatosításon keresztül a meghódítottak igazgatásához. Akár a „rend és haladás” Comte-féle összehétközítő szociológiáját, akár a kiváló polgári nemzetgazdászok (Smith, Ricardo) klasszikus, általános egyensúlyelméletét, akár Maine és az antropológusok haladó Nyugat – stagnáló Kelet szembeállítását vesszük alapul, ez a stabilitás és biztonság igény, ezek a mércék: a nem mindenre, de igencsak sokakra jellemző Európa-centrikus fölénytudat élesen különbözik Marx perspektíva választásától. *Ő a „munka társadalmi felszabadítása” és az „elidegenedéssel terhelt társadalmi viszonyok meghaladása” értékrendje alapján és nem az egyensúly őrzés és a polgári uralom fenntartása jegyében tanulmányozta kora európai és Európán kívüli világát.* Ugyanis felfogásában az emberi-társadalmi lét alapja a munka, amely feltételezi a társadalmi munkamegosztást, kommunikációt és kooperációt, illetőleg a társadalom strukturális tagozódását. A társadalmi létréteg ezen nívója persze nem zárja ki, hogy a mindenkor társadalmi létezés történeti terméknek vegyük, s ekként fogjuk fel, hiszen a munkamegosztás szakadatlanul differenciálódik és a társadalmak átstrukturálódnak. A történeti társadalomtudományok (Historische Sozialwissenschaft) éppen erre, a történelmi és társadalmi oldal egységes megismerésére törekednek, eltérően a közgazdaságtan cselekvéseméleti és mikroökonómiai fordulatától (an action and micro-theoretical turn), amely az ember időtlen fogalmával dolgozik (J. Kocka 2011:92) s tegyük hozzá, antropológiai adottságnak veszi az értelmes önzést. És eltérően a modern politikaelmélet behaviorista fordulatától is, amely szintén a „rational choice” magyarázó sémáját veszi át. Mielőtt azonban a KRE saját arcú kibomlását vizsgálánánk, be kell mutatnunk azt a különbséget, amely a történetiség centrális szerepet játszó problémája értelmezésében elválasztotta a historizmus más, konkuráló felfogásaitól.

¹⁴³ Előre tekintve: tudomány-rendszertanilag a Bizottság jelentése szerint 1945-re fixálódott, hogy „a társadalomtudományok világosan elkülönültek egyfelől a természettudományoktól, amelyek a nem ember által létrehozott rendszereket vizsgálták, másfelől a humán tudományoktól, amelyek a „civilizált” emberi társadalmak kulturális, szellemi és lelki produktumait tanulmányozták” (2002:38).

4. Történeti társadalomtudomány és a történetiség felfogása

A történeti társadalomtudomány¹⁴⁴ (Historische Sozialwissenschaft) eredendően német találmány volt. Göran Therborn a marxizmusnak *mint izmusnak* a sajátos szerkezetét vizsgáló munkájában maga is ebből indul ki, amikor azt három különálló terület összefüggésrendszereként fogja fel: a *történeti társadalomtudomány*, a *dialektikus filozófia* és a *szocialista politika* háromszögeként.¹⁴⁵ „Szellemileg a marxizmus mindenekelőtt történeti társadalomtudomány volt, a német *Wissenschaft* szó átfogó értelmében,¹⁴⁶ amely a kapitalizmus működésére összpontosított, általánosabban véve a történelmi fejlődésre, amelyet „végső soron” a termelőerők és a termelési viszonyok dinamikája határoz meg” – írja (2010:148). A kritikai elmélet *tárgyaként* mi is a kapitalizmus működésére fogunk összpontosítani, azonban itt nem az „izmusnak” a sorsát, múltbeli hatását és jelenkori lehetőségeit kívánjuk számba venni, hanem éppen azt, ahogy a marxi oeuvre-ből, benne a filozófiából kibontakozott a *kritikai társadalomelmélet*. Középpontjában a *történetiség elvével*, melynek tartalma azonban jelentős metamorfózison ment át: kezdve a német romantikából (Schleiermacher, Schlegel) kibúvó historizmusból (Herder, Humboldt, Ranke), annak hegeli kritikájából, melyet Marx a skót felvilágosodás jelentőségének felismerésén keresztül – saját társadalmi formaelméletének kidolgozása révén – emelt magasabb szintre (megalkotva a tőkés társadalom és termelési mód mozgásformájának elméleti magyarázatát). A Volksgeist egyedi, egyszeri és megismételhetetlen jellemvonásainak, népszellemének némiképp irracionális mozzanatait Hegel a *racionalizmus felől kritizálta, s ekként dolgozta ki a polgári társadalom* (societas civilis; bürgerliches Gesellschaft; société civil) fogalmát, amely a család és az állam közötti olyan közbenső állomás, amely a tőkés modernitással vette kezdetét. A népszellem organikusnak tekintett birodalmát ezzel tagoltta tette, hiszen a családban nemzedékek és nemek közötti kölcsönösség áll fenn, amelynél az altruizmus dominál az egoizmus felett. A család azonban nem okoz önmagában vett teljességet, ezért kiegészítésre szorul, a szükségleteket termelő és újratermelő polgári társadalommal, az önzés birodalmával. Hogy ez ne hulljon atomjaira, hogy a különös tőkék harca ne feszítse szét a berendezkedés kereteit, ehhez a családi altruizmust az önzéssel tagadó polgári társadalom tagadására, a tagadás-tagadására, a szintézist magasabb szinten megteremtő államra, mint az erkölcsi eszme megnyilvánulására van szükség. Marx pedig nemcsak Hegel etatista megoldásával szakított, hanem ami döntő: a *polgári társadalom felfogását materializálta*, amikor a nemzetgazdaságtant továbbfejlesztve annak polit-ökonomiai elemzését dolgozta ki. A polgári társadalom elemzésének és megértésének kulcsa a modern kapitalista tulajdoni-, munkamegosztási és elosztási viszonyokban van. A döntő fordulat megtételéhez azonban az is kellett – s itt vannak jelentős szellemi hatások, melyek a skót felvilágosodásból jöttek –, hogy az embert antropológiailag *döntően társadalmi létebe*

¹⁴⁴ Ahol a történelmi és a társadalmi oldal ugyan közvetlenül nem esik egybe, azonban erős kapcsolat van közöttük: a történelmi megalapozza és áthatja a társadalmat, a társadalmi pedig maga írja át a mindenkorin készen kapott történelmit. Egyelőre bővebb kifejtés nélkül indokoljuk meg e felfogás kiinduló pontját.

¹⁴⁵ Retrospektív munkájára – *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* – visszatérünk, mert megkerülhetetlen lesz a mi témánk szempontjából is. A feladatot mégsem egy „poszt-”, inkább „neomarxista” ars poeticával látjuk megoldhatónak.

¹⁴⁶ A *Wissenschaft* „módszeres tudást” jelent, amelyet a latin nyelvre épülő terminológiákban science-nek neveznek, megkülönböztetve a „lágý” társadalomtudományoktól, a bölcsészeti karok humán tudományaitól (humanities). Gyakori, de vulgáris törekvés, hogy a természettudósok megpróbálják a science terminust a maguk számára monopolizálni, s ezzel a társadalomtudományokat explicite vagy implicite a tudományon kívülre száműzni.

Itt jegyzem meg, hogy a világrendszer-elmélet (VRE) történelmi gyökereként Wallerstein is beszél a társadalomtudományi diszciplínáktól a történeti társadalomtudományokig vezető útról (2010:15-55). Utóbbit azonban nem alapozta meg, vezette le és jellemezte, hanem áttért a társadalomtudományon belüli azon négy vitára, amelyek a VRE előzményei voltak (2010:30-55).

ágyazott szükségletkielégítő lénynek tekintse, s ezzel elutasítsa az ezzel szemben látszólagos alternatívát kínáló kontraktualizmust, amely elsősorban akarati, tehát jogi- és politikai – az individuumokat tudatosan teremtett intézményekkel összekötő – lényt lát és láttat az emberben. A viszonyokat akaratlagosan szabályozó intézményteremtést nem lehet összekeverni az alapviszonyokkal, a változatos és változó szabályozási formákat felcserélni az alapviszonyok dinamikájával. Adam Smith, David Ricardo klasszikus közgazdaságtani felfogása vagy az államkeletkezés szerződéselméleti magyarázatának (Th. Hobbes, J. Locke, stb.) D. Hume-féle kritikája, vagy Adam Fergusonnak az „An Essay on the History of Civil Society”-je (1767) nélkül aligha jöhetett volna létre a történetiség marxi felfogása, s aligha dolgozhatta volna ki saját, eredeti tudományos teljesítményét, a materialista társadalom felfogáson nyugvó kritikai társadalomelméletet. *Ennek minden más társadalomelmélettől megkülönböztető sui generis tárgya: az emberi emancipáció lehetőségeinek, adott fejlettségi fokon elért szabadságfokának vizsgálata az értéktöbblet-termelésen nyugvó modernitásban, a tőkés termelési mód alapzatán.* Mindazon társadalomelméletek, amelyek Marx eredeti megközelítésének absztrakciós szintje alatt maradnak, azt megkerülik vagy egyszerűen csak nem érdekli szerzőit, irrelevánsak a saját kutatási tárggyal, módszerrel és mércével rendelkező kritikai elmélet nézőpontjából.

Az újkorig nyúló történeti mozgásig, a polgári társadalomnak az államtól való elkülönüléséig nem volt lehetőség a termelő erőket megsokszorozó értéktöbblet termeléshez való áttérésre, a személyi szabadság és a gazdasági függés dologi kényszerének egybekapcsolódására, a modern osztályviszonyok (bérmunka – tőke) kialakulására, s ezért létre sem jöhettek ezen megközelítés elméleti alapjai.¹⁴⁷ A keletkezés után, másik pólusáról, mai oldaláról tekintve a történelmi kapitalizmusra: semmi szükség sem volna a kritikai elméletre, ha ez a kolosszális termelőerőket kifejlesztett társadalmi-gazdasági alakulat biztosítani tudná az emberiség számára a méltó vagy legalább is tisztességes megélhetést. Azonban erre csak nagyon részlegesen, elsősorban a centrum országaiban, s nem az egész emberiség vonatkozásában képes. Ma is érvényes mérték, sőt fokozottan érvényes Marx „Értéktöbblet-elméletekben” kifejtett, akkor Ricardot védő elvi álláspontja, az emberi nem termelőerőinek helyzetéről: „termelés a termelés végett nem egyéb, mint az emberi termelőerő kifejlődése, tehát *az emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél....* Hogy az *emberi* nem képességeinek ez a kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével, hogy tehát az egyéniség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelyben az egyedeket feláldozzák” (MEM, 26/II. 100-101.). Az emberosztályok feláldozása és az egyéniség magasabb kifejlődésének tőkés korlátja, az antagonizmus ma is fennáll, mert például miközben az emberiség termelő erői 12 milliárd embert volnának képesek ellátni, a glóbuszunkon élő 6,7 milliárdos össznépességből „minden nap 37 000 ember hal éhen; közel egymilliárd ember (826 millió) folyamatosan, súlyosan alultáplált, az éhség által megnyomorított rokkant, nincs semmilyen foglalatossága. Minden negyedik percben elveszíti látását egy ember az A-vitamin hiányától. És így tovább” – bizonyítja állításunkat Jean Ziegler kitűnő genfi szociológus, az ENSZ szakosított szervének, a FAO-nak a jelentése alapján (2012:57). Ez a tőkés világgazdaságot terhelő felelősség akkor is igaz, ha a világ nem minden szegmensében létezik tőkés termelési mód, viszont a világgazdaságot, annak értékviszonyait ennek a termelési módnak a dominancia-viszonyai jellemzik és determinálják legátgóbban.

Nem törekszünk és nem is szükséges mindig közvetlen hatástörténeti összefüggéseket keresnünk. Egyrészt nem a marxi teljesítmény elmélettörténetét akarjuk bemutatni,

¹⁴⁷ A társadalmi feltételek oldaláról világította meg a kérdést Engels Frigyes tanulmánya, „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” (1880/ 1969).

könyvtárnyi ilyen munka született,¹⁴⁸ másrészt azonban ahhoz, hogy megérthessük, mit jelent az, hogy a történelmi társadalomtudomány eredendően német fogantatású, szükség van a szellemtörténeti helyzet bemutatására, amely sok-sok szerző, munka és hatás révén befolyásolta ezt a 19. század derekán meglévő német intellektuális közeget, miliőt. A társadalom és történetfelfogás probléma szellemtörténeti helyzetének áttekintéséből indulunk ki. Abból a német történeti gondolkodásból, amely elutasította az abszolutisztikus igénnyel fellépő, örök természetjogi értékrend, erkölcs felől vizsgálódó és szubjektíve értékelő addig hagyományos gondolkodásmódot, s ekként látott a történetileg keletkező állapotok rekonstrukciójához.

A historizmust a maga legradikálisabb formájában először Herder (1774) képviselte – mutatta ki Georg G. Iggers – kifejtve „azt a felfogást, hogy minden korszakot a benne rejlő értékfogalmakon keresztül kell szemlélni, hogy tehát a történelemben nem létezik sem haladás, sem hanyatlás, csak értékek különbözősége” (1988:54). A természettudományi megismerés módszereitől helyesen megkülönböztetett történelmi-emberi világ nem tudattalan, hanem akaratlagos-tudatos magatartásokból szerveződő képződmény, amely nem azonos az idővel, „a változatlan változással”, azonban mindig időben létező, lejátszódó életfolyamat. Az idő irreverzibilitása pedig az emberi magatartások, események egyedi, egyszeri és megismételhetetlen karakterének elgondolásához kapcsolódott a historizmusban, valaminő szükségképpen történelmi relativizmussal párosulva. Idő és történetiség viszonyában az idiografikus történetírás ehhez tartotta magát, s meghaladása a történelem és a történelmi jelenségek megértésében több oldalról is ezen idiografikus módszertan felváltását igényelte. Akár – és itt időben tekintsünk előre – értékelő kultúrtudományi, akár az ideáltipikus weberi, akár a dialektikus törvényfogalom segítségével ment és mehetett végbe ez a felváltás. A historizmusban vagy az annak válfaját jelentő történeti-jogi iskola gondolkodásmódjában úgy fogták fel a történetírást, hogy voltaképpen minden nemzet, kor és korszak organikus képződményként magában hordja inherens mértékét, amelyet objektíve nem lehet át- vagy felülértékelni.¹⁴⁹ Nincs a történelem fölött lévő magasabb mérce, amelyen keresztül ítélezhetnénk elmúlt korok fölött. „Istentől minden korszak egyforma távol van” – a történészfejedelem Leopold Ranke álláspontján, s ezzel meghatározott paradigmát állított fel. Ez a módszertani pozíció egyszerre zárja ki a generalizálást és az anakronisztikus értékelést. Előbbit tévesen. Utóbbi előnyére. Nem lehet visszavetíteni későbbi és fejlettebb korok mértékeit a megelőzőekre, s ezen keresztül objektív mértéket szabni értékelésüknek. Ha a történetiség *a maga egyediségében megismételhetetlen eseménytörténet* – hogyan is történt valójában? – a „wie es eigentlich gewesen ist” pozitivistá történetírást támogató rankei programja,¹⁵⁰ – ti. annak leírása és magyarázata, hogy az *események és a körülmények milyen*

¹⁴⁸ J. Attali: *Karl Marx ou l'esprit du monde* (2005); A. Cornu: *Marx és Engels 1818-1844* (1968); P. Foulquié: *La dialectique* (1966); Institut Giangiacomo Feltrinelli: *Histoire du marxisme contemporain 1-2.* (1976); G. Labica (red.) *Dictionnaire critique du marxisme*; L. Sève: *Bevezetés a marxista filozófiába* (1984); T. Ojzerman: *A marxista filozófia kialakulása* (1978); V. Sz. Vigodszkij: *A tudományos kommunizmus közgazdasági megalapozása* (1980); Szabó Ervin: *A materialista történetfelfogásról* (1903) in 1958; F. Mehring: *Marx Károly életrajza* (1957); H. Marcuse: *Ész és forradalom* (1982) II. része: A társadalomelmélet keletkezése (289-367); W. Tuchscheerer: *Marx gazdaságelméletének kialakulása (1843-1858)*, (1976); F. Wheen: *Karl Marx* (2004); Wiener György: *Értekezések a materialista történetfelfogásról* (2009) tanulmánykötet első és második fejezete;

¹⁴⁹ Iggers az államot individuumként és öncélként felfogó német historizmusról összefoglalóan írja, hogy az az értékek konkrét történeti szituációhoz kötöttségét ismerte el, sőt, ami történeti, az számukra egyfelől már önmagában értéket jelentett, másfelől pedig másutt átvehetetlennek, utánozhatatlannak tekintették. „Egyetlen személyiséget, intézményt vagy történelmi tettet sem mérhetünk olyan mértékkel, amelyet kívülről kényszerítenénk bármilyen szituációra; a megítélés számára mindig saját, belső értékrendszerük a mérvadó. Eszerint nincsenek olyan racionálisan megalapozott értékkritériumok, amelyek alkalmazhatóak lennének az emberi intézmények sokféleségére” (Iggers 1988:19).

¹⁵⁰ Elekes Lajos kimutatta, hogy Ranke sokat idézett metodikai elve voltaképpen nem vagy legalább is nem pusztán a forrásokat tisztelő-feldolgozó, empirikus elv volt szerzőjénél, bár sokan ekként vették át, hanem az organikusan növekvő-fejlődő, egymással összemérhetetlen történeti individualitások belső, rejtett lényegének a

láncolata vezetett ehhez vagy ahhoz a történéshez, akkor azonban teljességgel megmagyarázhatatlan marad az újratermelés társadalmi- és gazdasági feltételeinek a modernitással beköszöntött fordulata. E fordulat ugyanis eseménytörténetileg aligha rekonstruálható, lévén nem a mindennapi élet idősíkján, hanem a strukturális idő síkjában végbemenő változásról volt szó. Megértéséhez ezért a társadalom-strukturális változások nézőpontját kell felvenni. Nem az egyediség, hanem a különösség-általánosság történeti szerkezetváltozásának szintjét, nézőpontját. A társadalom alakulatok tradicionális és modern forma meghatározottságának perspektíváját. A tények önmagukban erről nem beszélnek. Ahogy az Annales iskola kiváló történésze Marc Bloch mondta: „A forrás ugyan tanú, de mint általában a tanúk, nem beszélnek, csak akkor, ha kérdezik őket”.¹⁵¹ A tradicionális (premodern) és modern szerkezetváltás viszonyainak magyarázata pedig a materialista társadalom- és történelemfelfogás kidolgozása közben született meg.

Eltérően Hegeltől, akinél az emberi szellem önfejlődésének folyamatában, a történelem eszmei természetének átlényegített mozgásában teremődik meg ez az értékelő mérték, a marxi elméletben az emberiség saját történetét gyakorlati tevékenységével írja. Vargabetűivel, stagnációkkal, zsákutcákkal és némi evolúcióval. Visszavetíteni későbbi korok eszményeit, intézményeit, megoldásait nem szabad a korábbiakra, mert nincs mindenütt egybefonódó fejlődési ív, kontinuitás a korábbi és a későbbiek között. Ahol azonban kimutatható a kontinuitás és a későbbi berendezkedés, kor valóban fejlettebb a korábnál, ott a fejlettebb megoldások, formák adják a kezdetlegesebbek megítélésének mértékeit. Ott valóban az ember anatómiája a kulcs a majom anatómiájához. Valóban, minden dolog azonos saját történetével („Die Geschichte einer Sache ist selbs die Sache” – mondta Hegel). Minden jelenség, minden létező keletkezik, fennáll, variáció gazdagságot ölt, majd alávetett az elmúlásnak – amit *a történetiség egyfajta minimum meghatározásának* is tekinthetünk. Abszolút mozzanatként, az abszolút és relatív mozzanatok dialektikájában. Korai alkotói periódusában Marxnak és Engelsnek „A német ideológiában” megfogalmazott azon híres tételét, mely szerint. „Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát” – ezzel a helyi értékkel, a kiindulópont minimuma helyi értékén kell kezelnünk. Ugyan is attól, hogy minden történeti termék és minden véges, ez még nem jelenti azt, hogy minden létező egyformán értékes (vagy éppen értéktelen) lenne. Ha minden népet, nemzetet, intézményt, jogrendszert és államot történelmi terméknek tekinthetünk is, ebből nem következik, hogy egyformán járulnak hozzá az emberi szabadsághoz. Nem egyenértékűek, nem egyformák teljesítményeik, különböző mintákat és megoldásokat kínálnak. Az egyes nemzetek történelmének éppen az adja meg az értékét, hogy *mennyi tettek hozzá a világtörténelemhez*, mennyivel járultak hozzá az egyetemes emberi gazdagodáshoz. A történelemben képződő, az események, történések, nemzetek, hétköznapiak fölötti értékelő mérték *az egyetemes emberi gazdagodáshoz való hozzájárulás mozzanatában van*, legyen ez szellemi produktum vagy anyagi termék. A historizmusban felvetődő történeti relativizmus ekként, a nembeli lényeg klasszikus német filozófiában kibomló és Marxnál betetőző koncepciójával meghaladhatóvá vált. Az „emberi” és a „történelmi” kategóriái nála nem egymás merev ellentétei, s nem is oldja fel az embert a történelemben. A történelmet pedig nem változtatta egymásból szükségszerűen következő események, korok, társadalmi formációk társadalmi cselekvéssel befolyásolhatatlan láncolatává, „relativizálva minden értéket, s így lehetetlenné téve mindenféle sajátosan erkölcsi s nem pragmatikus alapon nyugvó ítéletet és megítélést. Valójában Marxnál e két, merev ellentétét átváltoztatott és épp ezért tartalmában is teljesen eltorzított mozzanat dialektikus

megértése. És pedig „nem racionális, hanem az értelem körén kívül eső eljárás” az isteni terv megérzése, átélése révén. A világtörténelem útját csak Isten tudja. A kutató a történelmi folyamat természetét megsejtheti, amihez szüksége van a források összegyűjtésére és megértő megérzéseinek keresztül történő „beszélgetésére”, értelmezésére, de nem képzelheti magát Istennek (Elekes 1975:135-138).

¹⁵¹ idézi: Ránki 1977:42.

egységet alkot” – csatlakozhatunk Márkus György elemzéséhez, aki ezt az egységet tanulmánya egészében bizonyítja is (1966:6).

Bizonyos, hogy a kritikai társadalomtudomány itt kezdődik: a mindenkori „egész” fejlettségi szintjén elérhető emberi szabadságfok a kor megítélésének mértéke, amelyet az élenjáró teljesítményekhez viszonyít. Nem elégszik meg a „survival” szociológiában széles körben elfogadottá vált mércéjével, amely a túlélés biológiai mércéjét viszi át az emberi, társadalmi létre, megfosztottan annak értékvonatkozásaitól. *A túlélés persze előfeltétele a nembeli lényeg történetileg adott fokán kibontakoztatható szabadságnak, de túlzottan alacsonyra tett mérték.* A társadalmi-történelmi jelenségek, események értékeléstől tartózkodó, *leíró társadalomtudomány* ugyan nyújthat fontos információkat, azonban az értékelés kikerülésével eleve nem lehet kritikai. Az *apologetikus* tudomány a fennálló állapotok inherens összefüggéseit nem vizsgálja az ezen állapotok közben keletkező objektív lehetőségek kihasználása perspektívájából. A *kriticizmus* pedig nem a valóság szerkezetében benne lévő, abból kibomló modalitások, lehetőségek alapján kritizál, hanem ad hoc szubjektív felvetései, értékérzetei felől. Mintegy fordított mikszáthi mamelukként: „nincs az a rendszer, nincs az a kormány, amelyiket én támogatnék” – érték-közömbös elméleti anarchizmusával. A kritikai társadalom elmélet ellenben *kritikus tárgyával*, a modern tőkés gazdaságban és társadalomban elérhető, osztályszempontból roppantul korlátozott emberi emancipációval szemben, és azt nem gondolja a történelem végének. A nembeli lényeg kibontása történelmi folyamat, melynek megértése dialektikus és történelmi fogalomalkotást implikál. Nemcsak a tárgya, hanem a történelmi társadalomtudomány *sajátos módszere* is elválasztja ezt a törekvést az egyéb társadalomtudományi orientációktól: kontraktualizmustól, funkcionalizmustól, konzervatív módszertanoktól, stb. Ezen a ponton érdemes kibontanunk a *történetiség fogalmi tartalmát, jelentéseit*.

„Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát”, idéztük a híres tézist. Most folytassuk ezen a szálon, s mutassuk meg ennek a gondolatnak korlátozott érvényét, még le nem küzdött hegelianizmusát (ti. a természet történetisége gondolatának túl közel vitelét a társadalom különmemű történetiségéhez, tehát túláltalánosítását). „A történelmet két oldalról lehet szemügyre venni; a természet történetére és az emberek történetére lehet felosztani. Ám de a két oldalt nem szabad elválasztani; ameddig emberek léteznek, a természet története és az emberek története kölcsönösen feltételezik egymást. A természet története, az úgynevezett természettudomány, itt nem érdekel minket; az emberek történetével azonban foglalkoznunk kell, minthogy szinte az egész ideológia vagy e történet elferdített felfogására, vagy a tőle való teljes elvonatkoztatásra vezetődik vissza. Az ideológia csupán egyik oldala e történetnek” (MEM, 3. k. 20-21.).

Azzal a konklúzióval, hogy a történelem tudományának el kell válnia az ideológiától, és azzal, is, hogy az emberek társadalomtörténete összefügg a természettörténettel, illetőleg, hogy a természetnek is megvan a maga történetisége – ma is egyet lehet érteni. Mindazonáltal maradnak itt meg nem oldott problémák a történetiség vonatkozásában: 1. a természet történetében a *szervetlen, élettelen anyagosság* történetének sem a szerkezete, sem a ritmusa nem egyezik meg a *szerves, az élő anyag* történetiségével. Itt – eltérően a szervetlen anyagtól – már van evolúció, de 2. az evolúció folyamata és léptető mechanizmusainak ritmusa, törvényei nem egyeznek meg a *társadalmi* történetével. A szervetlen, a szerves és a társadalmi lét viszonya nem lehet megoldott a történetiség egységesnek tekintett elvével, mint amelyet egyetlen tudomány kifejezhet. A különbségeket is teoretizálni kell, amit az azonosítás nem támogat.

A materialista lételmélet és a rá épülő ismeretelmélet nem redukálható az egyetlen tudomány tételezésére – még ha ez az 1917-ig kiadatlanul maradt híres kézirat egyik jelentős lépés a korlátozott feuerbach-i materializmus és a hegeli objektív idealizmus bírálatában és részleges meghaladásában. Minden létszféra az időben bomlik ki, de saját különmemű

anyagiságokként eltérő változatait jelenti a történetiség folyamatának. Idő és történetiség tehát nem esik egybe és nem összekeverhető. *Minden történetiség ontológiai előfeltétele az idő irreverzibilis és végtelen folyamata*, de az idő objektivitása – definiáljuk szemléletesen: *a teret kitöltő pontok közötti lineáris mozgás egy dimenziós kontinuumaként*, a „most” pillanatot azonnal felváltó..., most 1’, az azt felváltó ...,most 2’...,most 3’...,most n’ *szakadatlan progresszusa = a változatlan változás*, a változás tiszta formája, melynek eltérően az idő mérésétől, nincs mennyiségi, csak minőségi karaktere” – nem válthatja ki a történetiség mechanizmusait, ahogyan az idő átélése, a tartam szubjektivitása sem cserélhető fel sem az idővel, sem pedig a *történetiséggel, amely egy időben létező konkrét folyamatot, társadalom-történetet jelent*. Ahogy ezt az antikvitás legfejlettebb történetírója, Thuküdidész pragmatikus történetfelfogásának elemzése kapcsán Szigeti József bemutatta, a historizmus („ahogy a valóságban történt”, tehát a történeti), és a naturalista antropológizmus („az emberi természet alapján”) ellentéte közvetíthető és közvetítendő, ha a történetiséget „az emberi természetet hosszú tehát az emberi történelmi fejlődési folyamatok eredményének ábrázolja(ják), vagyis *társadalmi-történelmi képződménynek, amelyben az állandóság felhalmozott változások eredménye, de maga nem végeredmény*, hanem hosszabb-rövidebb ideig reprodukálódó és érvényesülő állapot csupán, amely végül is újabb változásoknak van alávetve. E változások kezdetben csak módosítják, majd gyökeresen átalakítják az egyszer már módosítottakat, úgy, hogy a viszonylagos stabilitás újból elért állapota után a folyamat előről kezdődjék” (Szigeti J., 1984:344).

A történetileg elért és hosszabb-rövidebb ideig reprodukálódó állapotok tehát azt jelentik, hogy „ugyanazt máskor is meg lehet tenni (ismételni) – csak kronológiailag nem ugyanakkor”. Az időfolyam túllép önmagán, de nem feltétlenül lép túl egy önmagát azonos szinten újratermelő állapoton. Ezek, *egy állapotfenntartása vagy megváltoztatása* pedig *társadalmi cselekvések* révén megy végbe: gazdasági, szociális, politikai, jogi és kulturális részrendszerek struktúráiban és intézményes szabályozásai mellett, a fennálló körülmények nyomása közepette. Éspedig millió és millió szereplő, akár tettein, tevésén, akár spontánul (a „nem tudják, de teszik” mechanizmusával) és a mikro szintű szereplők (természetes személyek, jogi személyek és civil szervezetek) tudatosságával. Ahogy a „Brumaire”-ben Marx fogalmazott: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára. És éppen, amikor azzal látszanak foglalkozni, hogy magukat és a dolgokat átalakítsák, hogy valami soha nem voltat teremtsenek, éppen az ilyen forradalmi válság-korszakokban idézik fel aggodalmasan a maguk szolgálatára a múlt szellemeit, kölcsönveszik neveiket, harci jelszavaikat, jelmezeiket...” (Marx–Engels Válogatott Művek, I. k. Kossuth, 1963:257). A változások intencionális, akaratlagos befolyásolásában – a változtatásokban – pedig kitüntetett szerepe van a makrotársadalmi viszonyok feletti rendelkező erőnek, a politikai rendszernek, államnak, jognak. Az össztársadalmi változások aktorai a részrendszerek között közvetítő, közpolitikai stratégiájukat – a közjóhoz (bonum commun) vezető, általuk elképzelt út – szakpolitikáikon keresztül érvényesítő államhatalmi-politikai rendszer birtoklásán és befolyásolásán keresztül próbálják érvényesíteni. A politikai (politikum) primátusa az egyéb élettevékenységek és relatíve elkülönült és önálló attribútumokkal rendelkező tevékenységi szférák között éppen ezért külön elemzést igényel a társadalomelméletben. Egy politikai rendszerben „*a nemtevés*” is *felérhet a tevéssel*. Minden szociális rendszerben a tabuk mutatják fel legvilágosabban a rendszer uralmi jellegét, határfeltételeit.

A „Német ideológia”-ban (1845) a társadalom történetiség folyamata – a *szociális tér egyik képződményeként* (Mannheim 1965) azaz a nemzedékeknek egymásutánjaként – fogalmazódott meg, hasonló kategoriális tartalommal: „A történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja, amelyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat,

tőkéket, termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott, ilyenképpen tehát egyfelől a ráhagyott tevékenységet folytatja egészen megváltozott körülmények között, másfelől pedig a régi körülményeket módosítja egészen megváltozott tevékenységgel; s ezt mármint spekulatív módon úgy lehet kiforgatni, hogy a későbbi történelmet a korábbi céljává teszik, ...” (MEM, 3. k. 37.). A történetiség objektív folyamata tehát *nem teleológikus képződmény*, nem célkövető folyamat, noha a társadalmi cselekvőknek lehetnek és vannak is céljaik, értékeik, képzeteik, de az összefolyamat uralása nélkül. Az összefolyamat, a történelem azonban nem követ sem egy transzcendens, sem egy immanens célt. Eltérően az egyes ember cél felől mozgatott, célracionális magatartásától vagy életvezetésére vonatkozó alternatív döntéseitől, a történelem összefolyamata nem felülről és kívülről ható célok felől determinált folyamat, hanem a szerteágazó társadalmi tevékenységek, cselekvések egyéni cselekvői szándékoktól független eredményként előálló – artikulációja. Egy olyan anyagi alapzaton lejátszódó folyamat, amelynek következményei vannak, mert strukturális viszonyok közé helyezi a cselekvők életlehetőségeit, aktivitását, tudatállapotát, döntéseit. „Ez a történet-felfogás tehát azon nyugszik – idézhetjük megismerési nézőpontból a szerzőpárt –, hogy a valóságos termelési folyamatot fejt ki – mégpedig a közvetlen élet anyagi termeléséből kiindulva –, és az ezzel a termelési móddal összefüggő és általa létrehozott érintkezési formát, tehát a polgári társadalmat a maga különböző fejlődési fokaiban az egész történelem alapzataként fogja fel és egyrészt cselekvésében mint államot ábrázolja, másrészt a tudat összes különböző elméleti termékeit és formáit, vallást, filozófiát, erkölcsöt stb. stb. belőle magyarázza és keletkezésük folyamatát belőlük kiindulva követi, ami által azután természetesen ábrázolni lehet a dolgot a maga teljességében (és ezért e különböző oldalaknak egymásra való kölcsönhatását is)” (MEM, 3. k. 40.). Ennek az artikulációnak, tehát az anyagi termelés – érintkezési forma – tudatformák és társadalmi cselekvések kölcsönhatásának az eredménye objektíve lehet fejlődés is, ami tehát nem azonosítható a *történet-teleológizmus-sal*,¹⁵² ahol az össz-folyamat eredményét egy cél felől mozgatott beteljesedésként értelmezik. Mint ahogy a történelem eredménye egy adott időpontban zsákutcás, stagnáló, degradálódó vagy éppen önpusztító folyamat is lehet. *Annak függvényében, hogy a merőben egyedi események és magatartások tovatűnő tengerét hogyan szervezik, közvetítik általános meghatározottságok.* Az eseménytörténetet, a cselekvő szubjektumok által elindított partikuláris oksági sorokat és a változó körülmények játékát ugyanis a részrendszerek és intézményeik strukturális viszonyai artikulálják. Társadalmi-gazdasági alakulatok szerkezeti adottságai, általános összefüggései, politikai, gazdasági, jogi, szocio-kulturális részrendszerei közötti kölcsönhatásos folyamatok és ezek törvényszerűségei. „A történetiség ezért általánossal közvetített egyediség, s az egyedivel közvetített általánosság” (Szigeti 1984:349), ahol tehát a társadalmi oldal, a társadalmi lét sajátosságainak kibontásán keresztül konkretizálhatjuk a marxi társadalomelméletet.

Egy kitekintés erejéig érdemes rámutatnunk egy közelmúltbeli jellemző társadalomtudomány-történeti tényre: I. Wallerstein interpretációjában a nyugati egyetemi rendszerben, amerikai kezdeményezésre,¹⁵³ a területi érvényű földrajzi vagy kulturális tanulmányok „idiografikus” természetű feladatainak „összeegyeztetése a közgazdászok, szociológusok, politikatudósok (sőt ekkor már bizonyos történészek) „nomotetikus” jellegű identitásával” a fejlődés (development) fogalmának segítségével ment végbe – és csak 1945 után. A fejlődési

¹⁵² Az eddigi történetfelfogás a történelemnek a valóságos bázisát vagy teljesen figyelmen kívül hagyta vagy csak mellékes dolognak tekintette, amelynek éppen a történelmi folyamattal nincs összefüggése. Ezért aztán a történelmet mindig valami rajta kívül eső mérce szerint kellett megítélniük – foglalhatjuk össze a történet-felfogást immanens alpra állító, minden transzcendenciát és szubjektív történet-teleológizmust is elutasító álláspontot (vö: MEM, 3. k. 41-42.)

¹⁵³ Tudomásunk szerint W. W. Rostow: *The Stages of Economic Growth*-ja (Cambridge, 1960) játszotta ebben a kezdeményező szerepet, amely az ipari társadalom felfogás keretében született. Ismert előzménye pedig a „Non communist manifesto” volt, amely a Kommunista Kiáltvány fejlődési ívét volt hivatott tagadva-pótolni.

stádiumok elmélete – a „Harmadik Világ” geopolitikai jelentőségét felismerve – nem is kissé mechanikus gondolati keretben egyesítette az individualizáló idiografikus és a generalizáló nomotetikus természetűnek tételezett tudásfajtákat. Éspedig akként, hogy az elemzés egységei, a nemzetállamok ugyanazon a fejlődési pályán mozognak, s ez adja a törvényszerűséget, azonban különböző sebességgel és ritmusban futják be azonos fejlődési útjukat. Utóbbi pedig egyedi jellemzőik érvényesülésében leli magyarázatát. A magasabb színvonalon élő és liberális-demokratikus kormányzatok ezért mintájául szolgálhatnak a *politikai fejlődésben*, az alacsonyabb fokon állóknak. A szovjet tudósok pedig a saját mintájuk átvételét javasolták a fejlődés-fejlesztés jegyében (Wallerstein 2010:31-33).

Joggal nevezhető ez a nomotetikus és idiografikus oldal egyesítésére vonatkozó elkésett és partikuláris témán felvetődő kísérlet nagyfokú leegyszerűsítésnek mind a KRE, mind pedig az annak egyik mai, jelentős változatát képviselő világrendszer-elmélet álláspontjáról.

5. A jogtudomány különmeműsége: praxishoz kötöttség és jogelméleti általánosítás

A történetiség dialektikus fogalomalkotással leképzett mozgása után, amely nemcsak a történettudomány, hanem minden társadalomtudományi megismerés számára alapvető, térjünk rá egy másik több ezer éves „társadalomtudomány”, a *jogtudomány sajátosságainak taglalására*.

I.

Az antikvitásban a természetjogi, a középkorban a szokásjogi jogfelfogás a volt az uralkodó, és csak a 19. századtól kötődik a jogtudomány erőteljesen a tételes joghoz, annak jogpozitivistá szemléletű vizsgálatához. A természetjogi gondolkodásmód a XIX. századtól már olyan kivételt jelentett, amely a joganyag érték-szemponitú vizsgálatával is törődött, – akár status quot igazoló, akár azt kritikailag meghaladni kívánó konzekvenciákkal végezte. Azonban a különbségek ellenére a jogtudomány mindenkor és *döntően a jogászképzés szükségleteihez igazodott* – a római jog recepciójának területein, a partikuláris szokásjogok, a common law, a kánonjog és az újkor hajnalán az itáliai reneszánszban fellépő glosszátorok és kommentátorok esetében is ez volt a helyzet – *sohasem vált teljesen társadalomtudománnyá*. A jogász szakmák igényeit döntően az egyetemi jogászképzés elégítette ki, ahol a szakjogi joganyagokat el lehetett és kellett sajátítani, s ehhez a dogmatikai, fogalomelemző jogtudomány segítségére volt szükség: alkalmazott tudományra. Németországban a hagyományos „Begriffsjurisprudenz”, Franciaországban a „l'école de l'exégèse” normativista, szövegelemző, jogértelmezést és rendszertant fejlesztő tudást produkált. Amikor a 19. században a történeti-jogi iskola Németországban éppen a természetjog abszolutisztikus felfogása ellen lépett fel – „a természetjog vak a történelemmel szemben” – Angliában pedig a „Historical Jurisprudence” H. S. Maine kezdeményezte jogösszehasonlítással (Ancient Law, 1851) *tágította a jogtudomány horizontját*, kezdetét vette a jog társadalmi alapjainak, a jogalkotás, a jogalkalmazás és a konkrét jogviszonyok társadalmi-történelmi kondicionáltságának vizsgálta. A jogelmélet, a jogösszehasonlítás és a jogszociológia kilépett a jogpozitivizmus alkalmazott tudományi státuszából, s empirikus-történeti és elméleti-általánosító igényű fellépésétől napjainkig már társadalomtudományi ágnak is tekinthető.

Alapkérdésünk: hogyan lehetséges a jogtudományt komoly tudományként művelni? – parafrázálhatjuk Edmund Husserlnek eredendően a filozófiára vonatkozó kérdésfelvetését. Bizony a társadalomtudományokat és a jogtudományt egyaránt lehet komolyan művelni, ha azokat nem a természettudományok különmemű mércéjén kívánják „levizsgáztatni”, vagy pedig a matematikáén (amely nem természettudomány, hanem hozzávetőleg, az absztrakt mennyiségi viszonyok és a térbeli, geometriai képződmények, elvont formális tudománya),

amely mivel nem tárgyspecifikus,¹⁵⁴ igen sok területen – így a társadalomtudományokban is – jól alkalmazható, anélkül, hogy a társadalomtudományok tudományossága azok matematizáltsági fokán állna vagy bukna.¹⁵⁵ F. K. von Savigny jogász eszméje ugyan hasznos analógia, jól kifejez egy egzaktuság-igényt – a jogász a matematikai képletek bizonyosságával tudjon számolni a jog fogalmaival – azonban erre sohasem kerülhet sor, mert a jogesetek, különösen a nehéz esetek megoldása aligha képzelhető el „az egyetlen helyes döntés” bizonyosságával. A jogászai formalizmusokra támaszkodó jogpozitivistáknak a jogrend zártságát tételező felfogását – minden jogi problémának van megoldása, mert *a jog nem nyitott szövedékű, hanem szabályain és jogtételein (jogelvek, politikák) túl alapelveire visszavezethetően önmagába záródó képződmény* (á la Ronald Dworkin) – alaposan kikezdték a különféle realizmusok. A korszerű *mérsékelt jogi pozitivismusban* H. L. A. Hartnál a nyelvi probléma – a fogalomértelmezés a nehéz eseteknél a mag-jelentésen túlnyúló holdudvar tartományban szükségképpen bizonytalanságokkal terhelt – realizmusa következtében esik el az egyetlen helyes döntés jogbiztonság-igénye. O. Holmesnál a szabály ugyan számíthat, mert a precedensekben történő alkalmazása sokat segíthet a kiszámíthatóságban, „az ítélet a törvény horgonya”, de a jóslás, és nem a bizonyosság státuszában van. Míg J. Franknél a jogbiztonság vágya pszichológiai okokból fenntartandó – a felnőtt társadalomnak szüksége van erre az apótlékra –, de elesik a kiszámíthatósága, hiszen a normák csak egy előre meghozott, összbenyomáson alapuló döntés utólagos racionalizálásául szolgálnak. Kicserélik a bírót, megváltozik az összbenyomás. Hol itt a realizmusok támadása következtében a jogilag megalapozott döntés? Hol a tudományos objektivitás, mi a jogtudomány vezérlő eszméje?

Minket tehát a jogtudomány létjogosultsága, feladata, értelme foglalkoztat, Nicolai Hartmannal szólva – *intentio reflecta* – problémaként. Azaz nem egy priméren természeti vagy társadalmi vagy jogi jelenségen, vizsgálati tárgyon gondolkodunk, hanem azon, hogy mit kezdhet saját tudományunk önmagával, mit kezdhet a közvetlen tárgy helyett saját magát a reflexió elé állító fogalomképzés, megismerés, elméletalkotás? Még tömörebben: nem a tárgyra irányuló közvetlen szemléletre, hanem *a szemlélet szemléletére irányuló kérdés-feltevést igényel a jogtudomány eszméje kérdésének megválaszolása*. A válasznak persze fogalminak kell lennie, hisz aki a perspektíva fogalmi pozicionálása nélkül akar szemlélődni, annak moziba kell járnia, s nem társadalom- vagy éppen jogtudományt üzni, – hogy Weber Karl Jaspersnek mondott *bon mot*-jával világítsuk meg az itt meglévő helyzetet. Előrebocsátva megoldásunkat: a jogtudomány eszméje a jog eszméjének, céljának a szolgálata. Olyan perspektívába kell helyezni tehát önmagát, ahol hivatását a legjobban a jogeszmé megvalósításának, az igazságosságának a szolgálatába állíthatja. Ha ezt a mércét vezettük be, máris eloldódhattunk a szakjogászai praxishoz kötöttség jogpozitivismusától, formalizmusoktól, s a helyes jog jogelméleti kérdésfeltevéséhez közelítettünk.

II.

A jogtudomány szerepének témája hosszú múltra tekinthet vissza, s majdnem a joggal egyidős probléma, amennyiben a római jogtudomány genezise a régi jog korszakára vezethető vissza. „Az ősi római jog hivatott ismerői a pontifexek kollégiumának tagjai voltak,... s a pontifex maximus vezetésével tartották nyilván, a törvénykezésre az istenek által alkalmasnak nyilvánított napokat’ (*dies fasti*), s így papi funkciójuk a bíraskodással szorosan összefonó-

¹⁵⁴ Ezért van az, hogy a matematikusok gyakran nem is óhajtják megmondani, mivel foglalkoznak, meglegészenek azzal, hogy „nem tudják, de teszik”, s az alkalmazhatóság igazolja eredményeiket.

¹⁵⁵ Saját tárgyuk és módszerük van ugyanis. A *társadalmi lét*, amely sajátos praxisforma, nem egyszerűen természeti-fizikai és nem is egyszerűen szellemi realitás, hanem a szervetlen és a szerves természethez képest azokra ráépülő, de megszüntetve-megőrző, tehát kategoriális nóvumot tartalmazó, s azokat magasabb szinten magukba foglaló létszféra. Épp ezért sokféle módszerrel megközelíthető – s persze sokan, éppen módszertani felkészületlenségük okán – inkább csak lejártni tudják, semmint művelni a társadalmi-történelmi tudományokat.

dott” (Brósz-Pólay 1992:74). A modern, nyugati jogtudomány ma már azonban semmiképpen sem mitologikus, és – szerencsénkre – hatalmunkban áll túlvilági erők segítségével nélkül is törvényt alkotni. A jog az euro-atlanti térségben, ma formális racionalizációja és szekularizációja következtében elszakadt mágikus eredetétől, noha közismert, hogy a jogtudományi fogalomképzésre, a jog dogmatikájára, a teológiai gondolkodás is befolyást gyakorolt, s a kezdetekben jelentősen elősegítette módszertanának, elsősorban a glosszátorok, kommentátorok majd az egzegétikus (l'école de l'exégès-hez és ahhoz hasonló), szövegelemző-magyarázó jogtudománynak a kialakulását. Kezdjük mi is elemzésünket a szakjogtudományokkal, vagy ágazati jogtudományokkal, amennyiben azok a hagyományos jogtudományt, a jurisprudenzt éppen az értelmezési, a jogdogmatikai, rendszerezési kérdések előtérbe állításával művelik. Miért? Hogyan jellemezhető a jogász szakmák és a hagyományos jogtudomány kapcsolata?

A szakjogtudomány *alkalmazott tudomány*, jogágazatok, jogterületek belső problémáival foglalkozik, s teljes a létjogosultsága: rendszerező-szisztematizáló, fogalomelemző, jogdogmatikát – az adott jogterület belső értelmi összefüggéseit kereső és megtaláló – tehát tantételeket kimunkáló feladatokkal. Így megállapítja, hogy egy tényállás jogi konstrukciójának milyen életbeli magatartásformák, elkövetési módok felelnek meg, vagy éppen hol húzódnak a rokon jogi fogalmak egymás közötti határai (mondjuk a felelősségi alakzatoké, teszem azt a büntetőjogban a dolus eventuais és a negligencia között). De az absztrakt jogi normák és jogtételek szempontjából releváns jogi tényeket sem lehet a jogágra, jogterületre jellemző – elvileg ellentmondásmentes jogi rend ismerete, a szakma ismerete nélkül – megállapítani vagy pusztán a józan észre támaszkodó emberi értelemmel minősíteni, mert a tapasztalatot és a jogászság mesterséges értelmét csak a jogi oktatáson keresztül és a praxisban lehet elsajátítani. A kötelmi jog általános részének ismerete nélkül nem lehet a kötelmi jog különös részét alkalmazni. Vagy az általános törvényi tényállás büntetőjogban kiművelt fogalma és alakzata nélkül az egyes tényállásokat igen nehéz volna megtanulni és megérteni. A perbeli cselekmények foganatosítása sem megy pusztán az eljárási jogok szerepeinek tapasztalatok nélküli, mechanikus alkalmazásával. Az ágazati jogtudományok alkalmazott (s a jogász praxisban alkalmazandó) tudása közel esik a jogász tevékenységek igényeihez, csak hogy a gyakorló jogászság tevékenysége – az iratszerkesztő, kauteláris munka kivételével – mindig ügyekhez, esetekhez, azok eldöntéséhez kapcsolódik. A jogászok mindig megbízóik jogi helyzetét, jogállását, érdekeit védik és képviselik, vagy, mint az ügyészek és a bírák, a jogrendnek megfelelő döntések megszületését szorgalmazzák. *A szakjogtudományok eloldódnak ettől a konkrét esetekhez kötöttségtől*, s a jogszabályok, jogi normák, tantételek és érvelésmódok általánosabb dimenzióit kutatják, de csak meghatározott, határolt jogterületeken (jogágakon belül vagy egy jogterületen). A pozitív jog, a tételesjogi tudás megszerzéséhez, de megalkotásához és alkalmazásához egyaránt szükséges ez a hagyományos „jurisprudenz”. Nem egyenlő a jogelmélettel, ami nem részterületeken, hanem az egészre, a jogrendszer létokaira, funkcióira, belső tagolódásának mozgására, változásaira is keresi a magyarázatot. A társadalmi-jogi és megfordítva, a jogi-társadalmi változások okaira egyaránt kíváncsi, arra, hogy *a jogrendszer mint egész és egység, mint egy intenzív totalitás, alkotóelemei és részrendszerei változásai ellenére meddig marad azonos önmagával*. Tehát nem pusztán egy-egy jogterület belső sajátosságára reflektál. A jog belső és külső komplexitása itt együtt a vizsgálat tárgya. Ebben az összefüggésben a jogtörténet, a jogösszehasonlítás és a jogszociológia is a jog szintetikus elmélete megalkotásának összetevője. Hiszen *a jogtörténet* a jogrendszerek időbeli változásait, a diakronikus szempontot érvényesítve tárgyalja a nemzeti jogrendszerekben végbemenő és az adott társadalomba beágyazódó folyamatokat. Amíg *a jogösszehasonlítás* – az összehasonlítás alapjának tisztázása után – az azonos alapon fellépő szinkron jelenségek összevetéséből próbál meg jogi jelenségeket magyarázni, lehetséges megoldásokat feltárni, következtetéseket levonni. Elkerülve az *egyidejű különidejűség*

történetietlenségének csapdáit. Például olyasmit, hogy egy jogalkotó ott akarjon emberi jogi dimenziójú, igen szubtilis, kifinomult jogvédelmet kreálni, ahol – s többnyire ez a helyzet a hagyományos vagy a vallási jogrendszerekben – nemhogy az alapjogok státuszát, hanem az alanyi jogok fogalmát sem ismerik vagy ismerik el. Ha ugyanis a komparativisztika a különböző fejlettségű, minőségű jogok egyidejű létezése közötti distinkciót nem teszi meg, akkor csak az lehet, amit Marcel Proust nagyszerű regényfolyamában, az „À la recherche du temps perdu”-ben az összehasonlító tudományokról írt: elegáns időtöltés. A *jogszociológia*, a jog okozatos összefüggéseinek, társadalmi feltételezettségének és hatékonyságának kutatását végezve pedig elősegíti a jogérvényesülés mechanizmusainak – az önkéntes jogkövetés motívumainak és a jogérvényesítés eszközrendszerének – megértését.

Azt mondhatjuk most már, hogy végeredményben két szélsőértékként a tudás két típusával állunk szembe: a jogász hivatások az *operacionális* tudás-típust képviselik, esetekhez kötődő műveleteket végeznek a joganyaggal, míg a *szubsztantív racionalitás* tudástípusa ettől eltérő fogalomalkotási stratégiákra irányul: ez az elméleti jogtudományok sajátja. A *kettő között foglalnak helyet a szakjogtudományok*, mert mindkét tudástípus sajátosságaiból részesednek. Nincsenek teljesen a praxishoz kötve, elemelkednek attól és általánosabb jogi konstrukciókat építenek ki (pl.: ágazati jogforrástan vagy jogági felelősségi alakzatok vagy éppen a joganyag rendezésének ott és akkor célszerű módozatai kimunkálásával), de jogági, jogterületi határokon belül maradó összefüggésekig, s nem az egész jogrendszerig mennek el.

Weber Jogszociológiájában – tőlünk eltérően – nem tett különbséget az elméleti és gyakorlati jogász munka között. Azt mondhatnám, hogy az Őt foglalkoztató fő probléma vonatkozásában – a jog változásaiban a politikai tényezők (impérium) és a gazdasági feltételek mellett miért jut döntő szerephez a jogászság – ez némelyest megengedhető is volt. Ily módon a jogász munkába, annak módszeressége és logikai szempontból legmagasabb fokú racionalitásába beleértve a jogtudományt, a következő öt posztulátumát találta: „1. minden konkrét jogi döntés egy elvont jogi tétel „alkalmazása” egy konkrét „tényállásra”, – 2. az érvényes elvont jogi tételekből a jog logikájának segítségével minden konkrét tényállásra levezethetőnek kell lennie valamilyen döntésnek, – 3. az érvényes tárgyi jognak tehát a jogi tételek „hézagmentes” rendszerét kell elénk tárnia, vagy látens módon tartalmaznia, legalábbis jogalkalmazási célokra ilyen rendszerként kell kezelnünk, – 4. amit jogilag nem lehet racionálisan „megkonstruálni”, az jogi szempontból nem is releváns, – 5. az emberek közösségi cselekvését általában úgy kell értelmezni, mint jogi tételek „alkalmazását” vagy „valóra váltását”, vagy éppen ellenkezőleg: mint bizonyos jogi tételekkel szembeni „vétséget” ..., mivel a jogrendszer „hézagmentességének” megfelelően a „jogi rendezettség” is alapkategóriája minden szociális történésnek. (Jogszociológia, 1995:22). Szerintünk a jogi racionalizmus ezen posztulátumai közül, elsősorban a mai kontinentális jog fejlettségénél, az első kettő tapasztalatilag is előálló evidencia, míg a további három tudományos belátás következménye. Weber ezen jogi racionalitás követelményei jól mutatják a prudentia, a szakmai tapasztalat és a tudás egybefonódottságát. Ilyen és hasonló okok következtében vannak, akik a jogtudomány tudomány jellegét is megkérdőjelezi (például Sajó 1983). Magam az alkalmazott és az elméleti tudomány fogalmával tartom gondolatilag kezelhetőnek az itt kétségtelenül meglévő problémákat.

Mindazonáltal az operacionális tudás – ami a *szakjogtudományok művelői* esetében eloldódik a konkrét esetekhez, ügyekhez kötöttségtől – egyenesen meg is óvja a szakjogtudást attól, amit a Russel paradoxon első állítása mond a szaktudósról. Nevezetesen, így Bertrand Russel, hogy „szaktudós az, aki egyre kevesebből és kevesebből egyre többet és többet tud.” Ez a tudástípus valószínűleg nagyon jól illik a fizikusra, kémikusra, akik az anyag szerkezeti elemeinek egyre kisebb összetevőit ismerik meg és tárják fel. A makrofizikai testi dolgok mechanikáját a mikrofizikai kvantumelmélet követte, majd az anyag molekuláris és atomi szintjeinek vizsgálata következett, természetesen nem feltétlenül időbelileg, aztán a még

kiseb kvarkoknál vagyunk. A jogtudomány azonban nem ezen a módon halad, mert egy roppant gyakorlatias képződmény. Legkisebb, logikailag értelmes egysége a jogtétel – ami értelmes jogi gondolat, nyelviileg kifejezve, anélkül, hogy az emberi magatartás elbírálására alkalmas jogi norma lenne – tovább már nem osztható. A szakjogtudományoknak valószínűleg ezért nem sajátja ez a mozgás. Nem fenyegeti az a veszély, ami a russeli értelemben vett szaktudóst, ti., hogy tudása a rossz végtelenbe tartana – ami, ha belegondolunk, értelmetlenné is tenné erőfeszítéseit. (Ezért ezzel a definícióval szembeállítható és állítandó a *docta ignorantia*, vagy legalábbis annak gyanúja). A szakjogtudós tudásának határa ugyanis nem egy csökkenő mennyiségű, terjedelmű természetű tárgy, hanem egy állandóan újratermelődő tárgy: a *joganyag*. Megismerése nem lehet pusztán esetről esetre következtető („reasoning to case to case”), tapasztalatot feldolgozó gondolati erőfeszítés, mert az indukció mellett mindig jelen lesz a fogalmi tartalmak és azok összefüggéseit alkalmazó dedukció. Egy számára adott tapasztalati realitás, véges és határolt empiria, pozitív természetű: létezik mert hat, hat mert létezik. A szakjogtudós élvezheti a létezés, a jog pozitivitását. Tudása a *norma*, *döntés* és a döntések által kiváltott *jogviszonyok*, vagy autonóm felek által létrehozott akarat-megegyezések, azok keletkezése, módosítása, megszüntetése, tehát a jog struktúra elemei közötti dimenzióban, kölcsönhatásokban mozog. Amihez elsősorban belső szemlélet kell, amely joganyag változik és változtatható. A jogi változások külső szemléletben látható összefüggéseire nem, vagy nem feltétlenül kell, hogy reflektáljon. Saját kompetencia-határait szakmája magas szintű műveléséhez nem feltétlenül kell de lege ferenda eltolnia, s ezzel a lehetséges jogalkotás, a lehetséges és kívánatos jogintézmények természetjoga felé, a jogalkotás szociológiai, politológiai, ökonómiai összetevői felé kinyitnia. Gyakran ezt mégis megteszik, s akkor a jogalkalmazás vagy a jogalkotás jogpolitikai összetevőjeként értékelik műveleteiket. Mindenesetre a hatályos joghoz szigorúan kötődő szakjogtudományi felfogás képviselőit rázza meg leginkább az a Kirchmann által leírt, történelmileg nézve nem is ritka helyzet, hogy a törvényhozó helyesbítő szavára egész könyvtárak válnak makulatúrává. A joganyaghoz kötöttséget persze a szakjogtudós esetében is oldhatja a jogtudományhoz kötöttség, amennyiben annak a jogszabályoknál időt állóbb teljesítményei – jogdogmatikája, felelősségi alakzatai, szankciótana, klasszifikációi vagy éppen jogtechnikái, melyek a jogforrások értelmezésén keresztül maguk is a joggyakorlat összetevőivé válnak – ezek is munkásságának vizsgálati terepét képezik. Ilyen szempontból a tételes jogtól nemcsak a jogváltoztatás vagy a jogalkalmazás jogpolitikái, hanem a szakjogtudományok vezérlő-eszméi felé is kapcsolatot talál a jurisprudentia. Tehát a joganyag, a jogváltoztatás és a szakjogtudomány trichotóm világaként jellemezhető. Ebbe a felfogásba a hagyományos jogtudomány jogfejlesztő hatása belefér tehát, mert a jogtudomány eredményein keresztül értelmezett joganyag – maga is jogforrássá válik. Felfogásom szerint a doktrinális értelmezés belejátszik a legálisba. Nem azért, mert kötelező, hanem mert meggyőző erején keresztül hat. A szakjogtudomány a joganyaghoz kötött, de teljesítményével szerepet kap annak újratermelődésében – és ehhez nem kell absztrakt-elméleti, szubsztantív tudásformává válnia, mint a jogelméletnek, elég a gyakorlati szükségletek fogalmi elrendezésében feladatot vállalnia. Ezt viszont kell is, másképp feleslegessé válna vagy csak oktatási-didaktikai jelentőségre kárhozná magát. Mellesleg, a jogászság képzése és képzettsége szempontjából, egy nemzeti jogi kultúra elsajátíttatása szempontjából ez sem kevés. Savigny jogász eszménye, az, hogy a matematikai képletek bizonyosságával tudjon a jogász „számolni” a jog fogalmaival és konstrukcióival, csak abban az esetben mehet megközelítő teljesedésbe, ha az operacionális tudás a felhalmozódó jogászai tapasztalatok mellett a szakjogtudományok eredményeire, az oktatásra és a jogi kultúrára egyaránt támaszkodik. A jogbiztonság – függően attól, hogy milyen konkrét elvárást fogalmazunk meg vele kapcsolatban, az 1:1-ben történő kiszámíthatóságot aligha, míg a jogszerű vagy jogellenes minősítést illetően viszont bizonyosságot – épp ezért a jog eszméjének

összetevője. Magas fokú jogászi kultúra és jogállami szellemiség nélkül azonban a jog eszméjét, az igazságosságot sem lehet teljesíteni.

Summa summarum: az általunk egyáltalán nem lebecsült alkalmazott tudás(okkal) szemben az elméleti *jogtudósok* munkálják ki a jogról való gondolkodás alapfogalmait (jogtan), finomítják dogmatikai kategóriáit, általánosítanak a jogi élet tapasztalatainak összegyűjtésén és rendszerezésén keresztül (pl.: jogtípusok, jogcsoportok, nemzeti jogrendszerek, jogi kultúrák). Az *elméleti munka – szemben a különbözőségben széteső, parciális, közvetlen gyakorlati tudattal – mindig a rendezetlenségbe absztrakció útján rendet teremtő „egybelátás”* (teória = egybe és egységbelátást, össz-szemléletet jelent, arisztotelészi értelemben, ami több mint a szemlélődés („contemplatio”) és más mint a „visio”, és más mint a „praxis”, mert a jogi jelenségek sokféleségét és változásait egységes alapon, mozgási és fejlődési törvényszerűségeken keresztül magyarázza. A szétszórt sokaságot szintetizálja: ez elméletalkotási stratégiája.¹⁵⁶ Hiszen a jog egyidejűleg norma, döntés és jogviszony; alkotmányos alapjog és törvényes jog; tárgyi jog és alanyi jog; jogosultság és kötelezettség; eszme és szervezet; nyelv és igazság sokféleségének valaminő egysége. Különböző oldalakra, mozzanatokra bomló ismerettárgy, amely nemcsak ezen *belső komplexitással rendelkezik*, hanem történeti alakulását befolyásolják társadalmi, gazdasági, erkölcsi és politikai környezetének hatásai. A jog fejlődését az adott társadalom szabályozási szükségletei, igényei is befolyásolják. A jog belső komplexitásának az egyneműsítése, és e változó, dinamikus szerkezet arányainak átrendeződése, intézményi megoldásai *kölcsönhatásban állnak külső komplexitásával*. A társadalmi változások hatnak a jogi változásokra, s a jog megoldásai is befolyásolják az össztársadalmi viszonyok alakulását. *Ezen belső és külső komplexitás egybelátása és láttatása a jogról való elméleti tudás, a jogelmélet feladata. A jogelmélet a jog önreflexiója, s nem esik teljesen egybe a jogfilozófiával, ami pedig mindig egy meghatározott filozófia – egzisztencialista, neotomista, fenomenológiai, marxista vagy éppen neokantiánus – jogról alkotott reflexiója.*

III.

A *jog eszméje az igazságosság* – olvashatjuk a nem is olyan rég elmúlt század olyan kitűnő elméinél, mint a jogbölcsele Gustav Radbruch, vagy a pragmatista jogszociológus Roscoe Pound. Előbbi a jogeszme közismert, antinómiikus természetének tanítását dolgozta ki, az igazságosság-célszerűség-jogbiztonság szentháromságával, utóbbi az optimális szabályozást tette meg igazságosság-kritériummá, ahol a legtöbb előnyt, azaz közhatalmilag védett érdekek és alanyi jogosultságok maximális elismerését a legkevesebb veszteséggel tudják párosítani. De mit jelent a jogban igazságosnak lenni? – akkor, amikor a jogeszme feltartóztathatatlanul sodor egyik alkotóelemétől a másikig, követelik egymást, de ellent is mondanak egymásnak.¹⁵⁷ A természetüknél fogva különbözőeket azonos mércével mérjék-e, vagy pedig ellenkezőleg: az az igazságos, ha figyelembe veszi a jog a dolgok természetében meglévő különbözőséget, s a különbözőség alapján eltérő mércét tesz meg ítélete alapjának. A

¹⁵⁶ Nem térünk itt ki az analitikus jogelméletekkel való viszonyra, amelyeket nagyra értékelhetünk, de ez nem változtat azon az összefüggésen, hogy éppen az analitikus eredmények felhalmozódása időről-időre megszüli a szintézis alkotás lehetőségét és szükségességét. Amíg a szintetikus elméletalkotási stratégia része lehet az analitikus kutatás eredménye, addig fordítva ez nem áll. (Legfeljebb a szintetikus elméletalkotás is alávethető analitikus megfontolásoknak és kritikáknak, ellenőrzésnek). Viszonyukról lásd részletesebben: Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Napvilág, Budapest, 2004:23-25.

¹⁵⁷ „Az igazságosság és célszerűség ellentétes követelményeket állítanak fel: az igazságosság egyenlőséget jelent, a jog egyenlősége pedig a jogtétel általánosságát követeli. Az igazságosság bizonyos fokig általánosít. De az egyenlőség a valóságban nincs adva: az egyenlőség mindig csupán egy adott egyenlőtlenségtől való elvonatkoztatás, meghatározott szempontból. A célszerűség nézőpontjából minden egyenlőtlenség lényeges: a célszerűségnek amennyire csak lehetséges, individualizálnia kell”. (G. Radbruch: *Jogfilozófia*. In *Jog és filozófia Antológia a század első felének jogelméleti irodalma köréből*. /szerk.: Varga Csaba/ Akadémiai kiadó, Budapest, 1981:234-35).

jogeszme antinómikus természeténél vagyunk, és in abstracto nem is lehet a kérdést eldönteni – ezért és ennyiben antinómikus természetű. Radbruch ezen a ponton vezeti át a célszerűségi szemponthoz az alkalmazandó mérce azonosságának vagy különbözőségének kérdését. Mi is bizonyíthatjuk, s az igazságos mérce megválasztásának célszerűségi szemponttá válása már egyenesen igényli is a jogtudomány közreműködését a jog eszméjének a megvalósításában: mindenekelőtt azt, hogy a jogtudomány eszméjének megfelelően az igaz ismereteket el tudja választani a hamistól, a tudást a tudatlanságtól, mert bár az igazságosság erkölcsi-természetjogi kategóriája nem esik egybe, nem azonos az ismeretelméleti igaz/hamis problémákkal, de egy előfeltételezettségi összefüggést biztosan megállapíthatunk közöttük. Nevezetesen, minden hamis ismeret távolabb visz a jog eszméjének megvalósulásától, s minden igaz ismeret hozzásegít minket ahhoz, hogy igazságosak lehessünk: akár a tényállásra vonatkozó rekonstrukcióról, akár annak jogi minősítéséről van szó. Ekkor az igazságosság már nem pusztán szubjektív, érületi kategória, amit mindenki tetszőlegesen értelmezhet, saját érdekei, értékei és érzelmei szerint, mint ez a hétköznapi tudat vágyelvű gondolkodásának vagy kognitív disszonanciájának szintjén igen gyakran előfordul, hanem a célnak megfelelő eszköz, a célszerűség ismereti alapjának megválasztásában hívhatja segítségül a jogtudományt. A jog egyneműsítő és egyenlő mércéjének alkalmazását – a jogegyenlőségi jogot – fenntartva tud állást foglalni a kivételek megtételének megalapozottságát, szükségességét illetően: miért nem azonos mércét kell alkalmazni a közszereplők és a magánszemélyek becsületének, „rágalmazhatóságának” határait illetően; miért van az, hogy a pozitív diszkrimináció bizonyos feltételek megléte esetén megengedett, s nem sérti a jogegyenlőség elvét; vagy, hogy az országgyűlési képviselőket – képviselői munkájuk feltételeinek biztosítása érdekében – mentelmi jog illeti meg, ámbár ez nem jár minden állampolgárnak. A célszerűség szempontjának mikénti érvényesülésében való állásfoglalás az indokoltság, az igaz és a hamis ismeretek elválasztása mellett lehetséges csak. Ilyen szempontból az igaz-hamis ismeretelméleti megkülönböztetése, egy megkülönböztetés bevezetésének megalapozottsága, indokolhatósága és indokoltsága az igazságossági mércének közvetlen előfeltétele. Ráutalt az igazságosság a célszerűségen keresztül az igazságra, a természetjog a jogtudományra. Ebben az esetben lehet az igazságosság a társadalmi intézmények elsődleges erénye. Az erény gyakorlása pedig nem fog menni a jogtudomány által kielemezett igaz ismeretek, jogszerű megoldások nélkül. Ebben áll a jogtudomány eszméje és hivatása.

Az igazságosság és jogszerűség makroszintű viszonyának tisztázása után szükséges, hogy nézőpontot váltsunk, s mikro szinten is megvizsgáljuk a jogszerűség (jogos/jogellenes) – igazságosság és az ismeretelméleti értelemben vett igaz/hamis megkülönböztetés egymáshoz való viszonyát.

Minden kontinentális jogrendszer alapvetően két gondolati műveletsort végez, annak érdekében, hogy a jogalkalmazásban jogszerűen és megalapozottan tudja minősíteni a jogalanyok magatartását.

1. Dönt a jogilag releváns és nem releváns tényekről, körülményekről, magatartásokról, meghúzva ezzel saját kompetencia-határait a *ius* és a *non-ius* világa között, megállapítva, hogy milyen tényeknek, körülményeknek, emberi magatartásoknak van jogi hatása. Szerencsére az életnek a reprodukció mai komplexitási fokán is nagyon sok olyan aspektusa van, amit semminemű norma nem kell, hogy szabályozzon, vagy nem jogi, hanem társadalmi normák szabályoznak (bevett szokások, konvenciók, erkölcsi, politikai vagy éppen műszaki-technikai normák, vagy az etikett szabályai koordinálnak), gyakran az önszabályozó mechanizmusok vagy megállapodások erejével.

2. Ha a jog világán belülre tartozónak számítja be a szociális cselekvéseket, magatartásokat, akkor kell azokat vagy jogszerűnek vagy jogellenesnek vagy – ritka és partikuláris határhelyzetekben – jogalap nélkülieknek minősítenie.

Mutatis mutandis az igazságosságról mondtak – nevezetesen, hogy visszavezetődik a célszerűségre, ami viszont tárgyi igazság kérdése – a jogszerűségben történő állásfoglalásra is nagymértékben, bár sohasem teljesen érvényesek: a jogszerűségről való döntés is ráutalt az igaz-hamis megkülönböztetésre, legfeljebb közvetettebb és csekélyebb mértékben a polgári perben, mint más jogterületeken. Ott egyfelől a bíró petitumhoz kötöttsége a felek rendelkezésének következménye, másfelől a semleges, pártatlan bíráskodás eszmény – s ennek jogi kultúra-függő alkalmazása – befolyásolja a bírói szerepfelfogásnak a bizonyítottsághoz és az ún. tárgyi igazság feltárásához való viszonyát.

Sőt, *jogellenes helyzeteket is jogszerűnek* (például elbirtoklás, elévülés vagy éppen bizonyos hibás tulajdon jogszerűvé tétele) ismernek el jogrendszerek, ha a jog- vagy forgalombiztonság igénye ezt bizonyos relációkban megköveteli. Itt a forgalombiztonság preferálását a kommutativitás és az ügyletek tömeges gyakorisága igazolhatja, ebben a relációban megelőzve az (eredeti), disztributív elvű tulajdonbiztonságot. Ebben az értelemben a jogeszmé antinómiikus természetén nem lehet túljutni. Ennyiben *igazságosságok* – *kommutatív; disztributív* (különböző érdekek szerint osztó vagy egyenlősítő); *procedurális* – *hatások csapnak össze, s egyikük erénye sérül, csorbát szenved, annak függvényében, hogy célszerűségi összefüggésben mi az igaz és mi a hamis megoldás.*

Akik a jogi objektiváció társadalomontológiai alapját, szerkezetét és működését megértették, ezt tudomásul kell venniük. Azoknak a konzervatív vagy liberális doktrinereknek, akik az erkölcsi jogok fontos, de szükségképpen mindig csak parciális nézőpontját akarják a jogrendszer egészére kiterjeszteni, saját jól felfogott erkölcsi értékrendjüknek A JOG-ként való igazolására és elterjesztésére – reménytelen a megismerési helyzete. A materialista társadalom- és történelemszemlélettől és/vagy a szociológiai felvilágosodástól intakt maradt, kissé elavult moralizáló álláspontokat képviselnek. A társadalomtudományok kibontakozása előtti helyzetet, amelyben jog és erkölcs viszonyát objektíve nem, csak szubjektíve körülhatárolhatóan tudták felvetni. (Ezért megérdemlik a tudásszociológiai kritikát – noha azt nem mindig kapják meg).

Így volt ezzel Lord Devlin főbíró is a pornográfia és a prostitúció kriminalizálásáról szóló vitában, a hatvanas években. Az általa képviselt erős moralizmus álláspontján azonban túllépett a történelmi idő, mert sem a kárelv, sem a megbotrántoztatás elve *nem bizonyult többé elégséges alapnak, elismert igazságnak* e cselekedetek büntethetőségének fenntartásában. Az igazság órái Hart (1999) mérsékelt pozitivistá felfogása szerint jártak, elutasítva a konzervatív moralizálást: a magánerkölcs a privacy körbe tartozik, intakt a közhatalmi beavatkozástól, és a közerkölcs sem indokol büntetőjogi beavatkozást. Ugyanakkor a jogrend tartalmaz természetjogi (erkölcsi) minimumokat (Hart 1995:IX. fejezet, és igen hasonlóan R. Pound „az adott hely és idő civilizációjának jogi posztulátumai”-val), de úgy, hogy maga határozza meg, mit és milyen összefüggésekben enged be homogén világába. *Az erről szóló határmegvonás és reláció kijelölés azonban visszamegy a szóban forgó jogtárgyról való igaz/hamis ismeretelméleti döntésére.*

/A tanulmány eredeti megjelenési helye: *Jog – Állam – Politika*, 2013/2./

Felhasznált irodalom

- Aronson, E. 1980 *A társas lény*. 2. változatlan kiadás. (fordította: Erős Ferenc). KJK, Budapest.
Attali, Jacques 2005 *Karl Marx ou l'esprit du monde. Biographie*. Fayard, Paris.
Brósz – Pólay 1992 *Római jog*. (hetedik kiadás). Tankönyvkiadó, Budapest.
Cornu, A. 1968 *Marx és Engels 1818–1844*. Kossuth Kiadó, Budapest.
Aszmusz, V. F. 1973 *Marx és a polgári historizmus*. Gondolat, Budapest. (fordította: Szüszmann György).

- Bartha Eszter 2011 *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa története Tanszék, Budapest, 335 oldal.
- Dworkin, R. 1977 *Taking Rights Seriously*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Elekes Lajos 1975 A német historizmus. In (u.ö) *A történelem felfogása korunk polgári tudományában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 123-161.
- Engels Frigyes 1969 A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig (/1880/), *MEM*, 19. kötet, Kossuth, Budapest, 177-218.
- Favre, Pierre et Monique 1980 *Les marxisme après Marx*. (3ème ed.) PUF, Paris.
- Foulquié, P. 1966 *La dialectique* (6ème ed.) PUF, Paris.
- Hart, H. L. A. 1999 *Jog, szabadság, erkölcs*. Osiris, Budapest.
- Hart, H. L. A. 1995 *A jog fogalma*. Osiris, Budapest.
- Hartmann, N. 1970 *Teleológiai gondolkodás*. (fordította: Redl Károly). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegel, G. W. F. 1977 (második, változatlan kiadás) *Előadások a filozófia történetéről, I. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hobbes, Th. 1970 *Leviathan, vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. (fordította: Vámosi Pál). Magyar Helikon, Budapest.
- Iggers, G. Georg 1988 *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*. (fordította: Telegdy Bernát és Gunst Péter). Gondolat, Budapest.
- Institut Giangiacomo Feltrinelli 1976 *Histoire du marxisme contemporain 1-2*. Union Générale d'Éditions, Paris.
- Kocka, Jürgen 2011 A történelem és a társadalomtudományok ma. *Eszmélet* (92).
- Labica, George (red.) *Dictionnaire critique du marxisme*. PUF, Paris.
- Lukács György 1965 *Az esztétikum sajátossága*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Marcuse, H. 1982 *Ész és forradalom*. (fordította: Dezsényi Katalin, Endreffy Zoltán). Gondolat, Budapest.
- Marx, Karl 1976 *Értéktöbblet-elméletek*. MEM 26/II. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Márkus György 1966 *Marxizmus és „antropológia”*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mehring, F. 1957 *Marx Károly életrajza*. Gondolat, Budapest.
- Ojzerman, T. 1987 *A marxista filozófia kialakulása*. Második, átdolgozott kiadás, (fordította: Márkus György). Kossuth, Budapest.
- Popper, Karl 1989 *A historicizmus nyomorúsága*. (fordította: Kelemen Tamás). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ránki György 1977 *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sajó András 1983 *Kritikai értekezés a jogtudományról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sève, Lucien 1984 *Bevezetés a marxista filozófiába*. (fordította: Loppert Csaba, Nagy János, Székely Andorné). Kossuth, Budapest.
- Simon Endre 1984 *Bevezetés*. In Arisztotelész: Politika. (második kiadás). Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szalai Erzsébet 2011 *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 236 oldal.
- Szabó Ervin 1958 A materialista történetfelfogásról (1903). In *Válogatott írásai*. Kossuth, Budapest.
- Szigeti József 1984 *A tudományos gondolkodás forradalma*. Kossuth, Budapest.
- Szigeti Péter – Takács Péter 2004 *A jogállamiság jogelmélete* (második, javított, bővített kiadás). Napvilág Kiadó, Budapest.
- Therborn, Göran 2010 *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* (fordította: Bozsó Péter). L'Harmattan, Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- Tuchscheerer, W. 1976 *Marx gazdaságelméletének kialakulása (1843–1858)*. Kossuth, Budapest.
- Vigodszkij, V. Sz. 1980 *A tudományos kommunizmus közgazdasági megalapozása*. Kossuth, Budapest.
- Wheen, F. 2004 *Karl Marx*. (fordította: Gömbölyös Magdolna, Konok Péter). Napvilág Kiadó, Budapest.
- Wiener György 2009 *Értekezések a materialista történetfelfogásról*. L'Harmattan, Budapest.
- Ziegler, Jean 2012 *Globális válság és élelmezési válság*. Transform! magyar kiadás, 3. szám.
- <http://latin-amerika.hu/sajtofigyel/876-hogyan-tovabb-europa>

Hogyan lettünk egyharmadból egyötöd?

Dolgozatomban a kultúra- és a művészetészlelésben tapasztalható „egyharmad”-jelenségről, az ebből adódó identitáskeresésről, a kultúraközvetítő intézmények diszfunkciójáról és a kulturális magatartásban jelentkező paradigmaváltásról, demokrácia hiányról írok hazai és nemzetközi tapasztalatok alapján.

A kultúrával kapcsolatos számtalan definíciós kísérlet közül mondanivalóm kifejtéséhez a legközelebb Bourdieu (1986) és Vitányi (1996) megfogalmazása áll. A francia szociológus kultúra-felfogása három dolgot jelent: belsővé tett, személyes tudást, tárgyiasult formát, intézményeket. Ezt a praxissal egészíti ki a magyar szociológus. A meghatározások egyik közös eleme a kultúra integrációs szerepének hangsúlyozása. Dolgozatomban ezt a pozitív előítéletet igyekszem cáfolni.

„Hanyatló az a civilizáció, mely nagyobb jelentőséget tulajdonít emlékezetének, mint a jövőjének” (Boulez 1981). A globális felgyorsulás felszínesebbé teszi a társadalmakat, perifériára sodorja a kultúrát. A ‘magas művészet’ láthatatlan szubkultúrákba szorul.

Hogyan változtatják meg az ember jelenét, múltját és jövőjét ezek folyamatok? – teszi fel filozófiai irányú kérdését a szociológus szerző. Az említett jelenségek ugyanis olyan eseményekhez vezetnek, amelyek elkanyarodnak a művészet, a kultúra szférájától, érdekeitől és témáitól. Az emlékeztetést pusztán a jövőkép megfestésére használják fel, mely két momentum közt a jelen, mint az észlelés és a differenciálás tárgya jelenik meg.

Hogyan definiálhatjuk a művészetet, a kultúrát ebben a kontextusban? E felgyorsulás milyen mértékben változtatja meg tartalmát és formáját, formálódási, megjelenési és megtalálhatósági helyeit? Vajon újrapozicionálásról, újradefiniálásról vagy szertefoszlásról van szó?

Napjainkban a világ kitágulása szerkezeti átrendeződéshez vezet a közösségeken belül is, amelyek önmagukban nem, csak a többi közösséghez kapcsolódva lehetnek aktívak – ez azonban a „világméretű tömeg” által beszippantott és elnyelt osztályok eltűnéséhez vezet. A „modern nomádok”, akik gyakran pusztán a munkával összefüggő okok miatt kénytelenek szakítani a helyhez kötöttséggel, átalakítják a lakóhelyük szerkezetét is. Az előző két évszázad polgári modellje, vagyis hogy a városközpontban állt egy múzeum, egy színház és egy koncertterem, mára elavultnak számít, pedig ezek az intézmények azok, amelyek a művészetet, a kultúrát, a műveltséget közvetít(het)ik.

Óriási mértékű nyitás tapasztalható az újabb és újabb változatos formák, illetve helyszínek felé, amelyek hatása grandiózus és meglepő, ugyanakkor – a tömegtermelés miatt – divatos is. Az alkotó életét egy „magányos hosszútávfutó”-éhoz hasonlíthatjuk, ahol például az Internet bekapcsolódása végteleníti a pályát, a versenyt, akár „kifulladásig”.

A művészet „mérése” és a tudás korlátozottsága

A sikeres művészi konfekciótermékek mögött tehát, amelyek „töretlenül nagy sebességgel” követik egymást, már nem létezik megélt élet, gondolat és tapasztalattal teli élmény, hanem csak az értelem meggondolatlan eltékozlása. Mára már szinte lehetetlenné vált olyan bonyolult értékkritériumok és értékmérők kidolgozása, amelyek segítségével kiegyensúlyozott véleményt lehetne alkotni a művészetről, az alkotásokról, és az alkotókról, szuverén élettervek szövése és alakítása mellett: „Amikor a tudás a hírközlésre korlátozódik, különválik a történelem, az ítélőképesség és a tapasztalat átélt mozzanataitól. Széleskörű tudással

rendelkező társadalom illúzióját kelti és kiemeli a virtuális tudás realitását. Ez azt jelenti, hogy a tudást a kibernetikai információcsere szigorúan szabályozott médiumának tekintjük, ahol a gondolkodást valamiféle betegség zavarja, s ezt a betegséget hírközlésnek nevezzük” (Kroker 1999).

Adorno már negyven évvel ezelőtt megfogalmazta: „*Nem biztos, hogy a művészet még mindig valóban lehetséges, még emancipációjának elérése után sem nyugodott bele implicit gondolatainak elvesztésébe és el is veszítette azokat*” (Adorno 1970:97). Vagy csak a művészet jellege változik meg: egyszerűen átmeneti állapotban van? Az értelmiségnek újra át kell gondolnia, milyen helyeken és milyen eszközök segítségével mutatkozhat meg a művészet, és egyáltalán, megnyilvánulhat-e még hagyományos módon.

A mai trendek vizsgálatánál kiemelik a kutatók, hogy a művészeti intézmények – a televíziós nézettségmérő mutatójához hasonlóan – a látogatottság jelentős mértékű nyomásának vannak kitéve, amit csak kompromisszumokkal lehet enyhíteni. Költség-haszon-mérlegelés és statisztikák tanulmányozása segítségével alakíthatja ki a művészeti értékmérőt, miközben a művészet ideális értékeit nem lehet és nem is szabad csak számokkal mérni.

A művészet identitáskeresése

A saját kulturális megszűnésükön munkálkodó társadalmakban a kollektív emlékezet csak egy üledékes réteg a memóriánkban, nem pedig olyan táptalaj, amelyből az újdonság csírája kihajthatna. De vajon nem éppen ebből a „semmiből” hajthat ki az újdonság csírája? – kérdezzük újra meg újra. A nyugati világot hatalmába kerítő depresszió abból ered (Baudrillard és Morin, 2003), hogy a krízist már nem kihívásnak, az élet egyik állapotából a másikba történő átmeneti időszaknak tekintjük. Ez a tudat azonban a – napjainkban egy gombnyomással megszüntethető – kollektív emlékezet szükségességén alapul, ezért a krízist dilemmaként éljük meg: egy olyan pontként, ahonnan nincs visszaút. Ebben a kontextusban a művészetet új szempontok szerint meg kell vizsgálni, miközben saját létét is megkérdőjelezi. Ezután azokat a helyeket és tereket is újra kell értelmezni jelenlegi érvényességük tekintetében, amelyekhez a művészet kötődik. A szubvenciók modelleknek, amelyek elszorvasztják az alkotó energiát, esetlegesen úgy kell megszűnniük, hogy többé-kevésbé megváljanak a kulturális javak miniszteriális ellenőrzöttségétől.

Napjainkban a művészet vészhelyzetben van, ami képviselőit nem harcra, hanem pozícióváltásra készíti; mint Baudrillard mondta a 2003. évi franciaországi sztrájkok idején: „*A kultúra egyesít, a művészet bomlaszt. Felejtsék el hát a kultúrát és éljenek inkább a művészetnek*” (Baudrillard és Morin 2003:11). Baudrillard szerint a kulturális alapok egységesítése, a globalizálódás veszéllyel jár, mert új törvényekhez és intoleranciához vezet; az ellentmondás, az eredetiség, a sokféleség itt nem kívánatos. Ezzel szemben mi inkább úgy látjuk, minden cselekedetünk, reflexiónk végső soron kultúra, a kérdés inkább az, milyen értelemben és mélységben?

A művészet közvetítő, kommunikációs közeg, az intelligens vita kultúrájának megteremtésére szolgáló eszköz, az agresszív formák megjelenésének alternatívája, míg a kultúra a mi felfogásunk szerint az emberi tevékenységek összessége.

A mai, egységesülésre törekvő Európában kell legyen olyan politikai akarat is, amely tiszteletben tartja a különböző nemzeti sajátosságokat, jellegzetes kulturális eredményeket. A látási észlelés és képi gondolkodás dominanciája már elég régóta közismert az európai kultúrtörténetben. A XX. században ugyan sokáig háttérbe szorította a verbalitás-központú szemlélet, az utóbbi években azonban egyre több filozófus és pszichológus fedezi fel újra, hogy a „*gondolkodás őseredeti anyagát képzetek, nem pedig szavak alkotják*”, vagyis az emberi intelligencia alaprétege vizuális (Nyíri 2001); „*képeket megérteni, képekben*

gondolkodni, képekkel kapcsolatban érzelmeket érezni, sőt képekben kommunikálni az emberi természet alapvetőbb rétegéhez tartozik, mint a szavakban történő gondolkodás és kommunikáció” (Nyíri 2001:2).

A képek sokkal erősebben hatnak ránk, mint a szavak. Ezt az is jól illusztrálja, hogy a képeknek mindig is kiemelt jelentőségük volt az emberiség történetében a barlangrajzoktól, és a Biblia Pauperumtól kezdve, a reformáció sokszorosított grafikáin át, korunk képdömping-jéig. A képeket teljesen „betiltani” sohasem sikerült.

Képkorszakban élünk: képek vesznek körül bennünket mindenütt, olyan mennyiségben, mint a történelemben ezelőtt még soha. A plakátok, reprodukciók, fotók, képesújságok, televízió, mozi, képeslapok ontotta képáradat az utóbbi évtizedben tovább bővült a számítógépes grafika, digitális kamera és fényképezőgép, valamint legújabban a mobiltelefonok segítségével létrehozható képekkel. A hétköznapi emberek maguk is képalkotókká válnak. Nyíri Kristóf szerint a változások lényege, hogy a *„mentális képalkotás képessége ismét növekvőben van”,* és az emberek *„kezdik magukat otthonosan érezni a képek körében, a képekkel való tevés-vevés olyan gazdag tapasztalatára tesznek szert, amely példátlan az írott történelemben”.* Emellett *„korunk számítógépes alkalmazásai is változást gerjesztenek: a könnyű képalkotás lehetőségét, a képi kommunikáció egyre mindennaposabbá válását”* (Nyíri 2001). Az „ikonikus forradalom” magasabb szintű kommunikációt teremt meg az emberek között, amely talán a jövőben visszaadhatja a személyes kapcsolatok bensőségességét, a kis közösségek intimitását. Otto Neurath-ot idézve: *„A szavak elválasztanak, a képek kapcsolatot teremtenek”* (Nyíri 2001).

Vannak azonban, akik borúlátóbbak a képdömping tekintetében, akik szerint a növekvő, egyre silányabb és agresszívabb képáradat inkább negatív értelemben változtatja meg viszonyunkat a mindennapi látványhoz. S. Nagy Katalin (1990) például úgy véli, hogy a képek ilyen mennyisége és minősége korlátozza képzeletünket, és passzivitásban tart; a vizuálisan eltompult nemzedékek pedig már intellektuálisan sem olyan fogékonyak, hiszen az emberek az információk négyötödét vizuálisan észlelik és fogadják be. Hasonlóan vélekedik Almási Miklós is: a képkorszak embere nem tudja a képek üzeneteit magába fogadni, hiszen a világot *„dresszírozott”* szemmel figyeli, és *„betanult látványklisékbe foglalja azt, ami előtte áll”,* mert így a legkönnyebb megemészteni. Ami ezeken a kliséken kívül esik, egyszerűen észrevétlen marad, hiszen a látnivalók lehetséges köréből csak az kerül be a tudatunkba, amire figyelmünk, látásérzékenységünk, szemléleti formáink vezérlik tekintetünket (Almási 1982: 79).

A „képzabáló szomorúsága” abból fakad, hogy kielégítetlen marad, mivel mindig újabb, gyorsan befalható képekre vágyik. A reklám- és klipömlés, a ‘kvíz-show’-k, a ‘talk-show’-k, az akciófilmek megváltoztatják a predispozíciókat, vizuális elvárásainkat. A szemet az extremitás vezeti, de mivel hozzászokunk ahhoz, hogy minden pillanatban történik valami érdekes, és hogy ezt az érdekességet egyre dinamikusabb tempó és információk kísérik, ha valamit nem ilyen tálalásban kapunk, már unatkozunk. Az önálló műfajjá vált, semmiről sem szóló, a narratív logikát teljesen felbontó klipek és szpotok mellett tabuvá válnak a lassabb tempójú, komplex személyiségekkel, kimunkált részletekkel dolgozó filmek. A „vontatottság” is untat. Már nem tudunk a „képernyő mögé” látni, csak az az információ, ami éppen előttünk van, azon túl semmi sincs. Ez a *„pictural turn”* – ahogy Almási nevezi – fő sajátossága, és ez az, aminek „kulturális vakság”-unkat köszönhetjük.

Almási (1995) a megváltozott predispozíciót tartja felelősnek azért, hogy ma már máshogy tekintünk a műalkotásokra. Egy olyan korban, amikor az írás kultúráját felváltja a képi kultúra, egyre kevésbé vagyunk érzékenyek a festmények, szobrok mélyrétegei iránt. Az „info-centrumú” képnél ugyanis nem kell, és nem is lehet elidőzni, a művészi kép azonban e nélkül nem tud hatni. Néha ugyan *„trendivé”* válik egy-egy művész, de képeik élvezetére nem vagyunk képesek, mert hiányzik belőlünk a művészileg fogékony befogadás képessége.

A művészeti észlelés szociológiai elmélete

Bourdieu szerint „*valamely műalkotás észlelése minden esetben tudatos vagy tudattalan desifráló műveletet feltételez*” (Bourdieu 1978:175). Tökéletesen „*közvetlen és adekvát*” megértés csak akkor jöhet létre, „*ha az alkotó által a művében mozgósított kultúra azonos azzal a kultúrával, illetve pontosabban művészeti kompetenciával, amelyet a néző mozgósít a mű desifrálósakor*” (Bourdieu 1978:176). Ha a néző nincs birtokában a megfelelő rejtjeleknek, akkor félreérti a művet, nem veszi észre, hogy „*kódolt – és pedig egy másik kód szerint kódolt – közleményekkel van dolga... és a mindennapi észlelésben megszokott tárgyak desifrálására használt kódot*” alkalmazza. Bourdieu szerint ezzel magyarázható, hogy a megfelelő kompetenciával nem rendelkező befogadóban erős az *ábrázolás realizmusa* iránti igény.

A kevésbé művelt néző csak a Panofsky (1984) által jellemzett első befogadási szintig, azaz a mennyiség érzékeléséig tud eljutni, ami „*megcsonkított esztétikai élmény*”-t eredményez. A *kulturális vakság* tehát a „dekódoláshoz” szükséges eszközök hiányának az eredménye. A művészeti kompetencia pedig nem más, azoknak a művészeti felosztási elveknek az előzetes ismerete, amelyek segítségével a műalkotást a művészeti univerzumban el lehet helyezni. Kifinomultságának fokát az jelzi, ha a befogadó több egymást követő felosztást is el tud végezni ezen a rendszeren belül. A kompetenciát az egyén neveltetésének és társadalmi helyzetének köszönheti, illetve a referenciacsoport diffúz nyomása tartja fenn, támogatja és erősíti, azaz a befogadó a konvencionális értelmezéstől különböző szinteket érintve eljut(hat) a kulturális jelenségek összetettebb megismeréséig.

A művészeti kódok történelmileg és társadalmilag kialakult rendszerét az iskola lenne hivatott átadni a társadalom tagjainak, de „*az iskolai oktatás a dolog tendenciáját tekintve annak kedvez, hogy az egyének a már öntudatlanul elsajátított gondolkodási, észlelési vagy kifejezési modelleket tudatosítsák*” (Bourdieu 1978:189). A művészeti oktatás tehát feltételezi, hogy olyan egyénekkel van dolga, akik „*már előzőleg megszerzett szakértelemmel és jelentős tapasztalati tőkével rendelkeznek..., amely természetesen egyenlőtlenül oszlik el a különböző társadalmi közegek között*” (Bourdieu 1978:195). A polgárság a művészeti kompetencia és a nevelés közötti összefüggést zárójelbe téve próbálja legitimálni kiváltságát.

Minket Bourdieu elmélete itt nem abból a szempontból érdekes, hogy miként támasztja alá általános elméletét a társadalmi rétegek és az egyenlőtlenségek újratermelődéséről, hanem azért, amit a befogadásról, és közvetetten az ízlésről is mond. Bourdieu habitus-vizsgálatai alapján megállapította, hogy esztétikai befogadásra való képesség elsajátításában az oktatásnak, a családnak, a családi tradíciónak, és a társadalmi-kulturális mező felől érkező hatásoknak van döntő szerepe. A műalkotás által közölt információ annál érthetőbb a befogadónak, minél közvetlenebbül találkozik azokkal az explicit és implicit elvárásokkal, amelyeket neveltetése és társadalmi helyzete alakított ki benne (Bourdieu 1978:195). Ennek megfelelően szoros és fordított korrelációt tapasztalt az iskolai végzettség és a realista képek választása között: minél alacsonyabb volt az iskolai végzettsége valakinek, annál inkább igényelte a képi realizmust, valamint annál inkább preferálta a leghíresebb és az iskola által leginkább szentesített művészeket. Kedvenc festőként modern festőket csak a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező, nagyvárosi múzeumlátogatók említettek. A művelt nézők rendelkeztek a legspecifikusabb művészeti kategóriákkal, és az iskolai végzettség emelkedésével nőtt köztük azok száma, akik művészeti iskolákban gondolkodtak (Bourdieu 1991). A gyakori múzeumlátogatás rendszerint más kulturális tevékenységek (hangverseny-, színházlátogatás) gyakorlásával is együtt járt. Ezen a ponton összekapcsolódnak a nemzetközi és a hazai művészeti befogadásra, kulturális magatartásra vonatkozó kutatások tapasztalatai.

Személyes vallomással tartozom: keresem a változás elméleti és gyakorlati összefüggéseit, a globális és a lokális folyamatok egymásra hatásából adódó, prognosztizálható fejleményeket, s mindezek lenyomatát a társadalmi létben, az egyének mindennapi választásaiban, értékképzeteiben és viselkedésében, szokásaiban, illetve a nem tipikus magatartásformákban. Készítésem háttérében az az érdeklődés áll, hogy ez a dolgozat

alkalmat ad annak áttekintésére, mit is gondolunk, mire használjuk az individuumban rejlő generatív és kreatív készségeket, milyen képességek fejleszthetők a különféle kompetenciák alapján. Nem csupán didaktikus megfontolás vezérel akkor, amikor a szándéktól a cselekvésen, viselkedésen át a teljesítményt, mint a készségek, képességek együttesét értelmezem a lehetséges „legjobb jövő” szempontjából.

Mai tudásokkal kellene a kíváncsú jövőt megrajzolni, figyelemmel a lehetséges buktatókra is; különösen differenciált látásmódot követel az életmód változása, s benne a szabadidő átalakulásának leírása. Érdekes tehát a valóságról (magunkról, s a bennünket körbevevő, motiváló társadalmi közegről), annak szerkezeti és tartalmi jegyeiről szólni, utalva az átalakulás ok-okozati összefüggéseire, várható megjelenésformáira és hatásaira.

Elemzésünk alapja, kiindulása és egyben végcélja is az a cselekvő individuum, akit nem elveszett, eszköztelen, tájékozódni képtelen egyénnek tekintünk, hanem épp ellenkezőleg, úgy véljük, olyan kiaknázatlan és nagyszámú képességek, készségek birtokosa, aki – megfelelő felkészítéssel, gyakoroltatással – alakítója lehet saját és közössége életének rövid- és hosszabb távon egyaránt. A pozitív kifejelet az, amikor az autonóm személyiség szabad választása alapján élvezni legjobb tudása gyümölcsét, ha létrejön az összhang, ha a siker és az alkotási folyamat öröme hatja át a cselekvőt, tehát ha létrejön a *flow* állapota (Csíkszentmihályi 1998).

A *szabadidő társadalom* működőképességének *feltétele* (amely egyben a demokratikus létforma elidegeníthetetlen része is) az *egyéni kreativitás fejlesztése és számbavétele*. Csak utalásszerűen emlékeztetek arra a jelentős fordulatra, amelyet a pszichológia egyes iskolaalapítói az „én”, az „ego” működésének feltárásakor megtettek, tehát hogy már az egyén és a társadalom összefüggésében kezdtek gondolkodni, s elkerülhetetlenné vált az identitás, a kreativitás és az önmegvalósítás együttes vizsgálata. Kezdetben az „én” szerepének kiteljesedését, mint a szabadság megvalósulását értelmezték, így a kreativitás csupán része volt az individuum önmegvalósításának, a motivációk és a szükségletek inspirálója, nem pedig maga az „én helyreállítása” (Kohut 1977) – amiből már az következik, hogy az egyén hat a szűkebb és a tágabb környezetére, s annál erőteljesebben, mennél sokoldalúbb személyes alkotóképességeinek tárháza.

A szabadidő és a kreativitás éppen a '*leisure*' fogalom használatában kapcsolódik össze, és ez az alapja a művészet észlelés és a kulturális magatartás paradigmaváltásnak. Néhány kutató korábbi víziója mára valósággá vált, gondoljunk csak a következő megközelítésekre: Pieper (1952) szerint a '*leisure*' a nyitottak attitűdje; Willis (1990) a fiatalok többlet szabadidejében fellelhető cselekvéseket 'szimbolikus kreativitásként' értelmezi (ld. a zenei mozgalmak a beattól a punkon át a popig stb.), Godbey pedig a kreativitást az életminőség-javításához is fontosnak tartja (Robinson and Godbey 1999). De ide sorolhatjuk Rogers álláspontját is (1961), aki az „én” elfogadására ösztönöz, vagy Csíkszentmihályi felfogását (1998), aki a *flow*, a tevékenységek közötti 'áramlás' fundamentumát a kreativitásban jelöli meg.

A hazai kreativitáskutatás egyik úttörője, Vitányi Iván (1971, 1981; Vitányi és Sági 2003) is abból indul ki, hogy a mindennapi ember magatartását, tevékenységét figyelve két lényegi mozgatórugó mindig jelen van: a generativitás és a kreativitás. E fogalmakat az emberek elidegeníthetetlen sajátjának (generativitás) tekinthetjük, illetve „*ha bárki bármit tesz, az kreativitás és kultúra*” (Shaw et al. 1980:203). Vitányi összefoglalásában: „*A kreativitás nem egyetlen tulajdonság (ami vagy van, vagy nincs), nem is csak valamilyen tulajdonságok összessége, hanem az egész emberi tevékenység, emberi lét egyik alapvető, lényegi és ontológiai aspektusa, minden ember elidegeníthetetlen, »nembeli« tulajdonsága. A sajátos emberi kreativitás tesz bennünket emberré*” (Vitányi és Sági 2003:42). Ezt a felfogást ötvözzük a kritikai gondolkodással, amely segít bennünket az elemzésben, az értékelésben, a következtetések levonásában, ugyanakkor lehetőséget kínál az interpretációra és annak eldöntésére, mit fogadjunk el és mit cselekedjünk.

Az élményről a különböző tudományterületek képviselői eltérően vélekednek, döntően a befogadói magatartással társítják. A mindennapokban akkor beszélünk élményről, ha annak különlegessége lenyűgöz bennünket, ha további felfedezésekre, az újdonság, az érdekesség megismerésére ösztönöz, ha kíváncsivá tesz bennünket. Az élmény cselekvéssé alakul bennünk, gazdagítja kreativitásunkat, fantáziánkat, formát kifejezést ad a tudatos és az ösztönös tapasztalásainknak. Az élmény egyszerre megismerés és értékelés, válasz a külvilágból érkező és belső motívumaink által keletkezett cselekvéseinkre, alkotásainkra. Ebből adódóan az élmények sokasága magatartásunk, önmeghatározásunk része, az érzések és tapasztalatok ötvözete, kritika és önkritika, ugyanakkor cselekvéseink motorja is. Ha pedig az életmód, életvezetés szempontjából értelmezzük az élmény fogalmát, akkor ebben fedezzük fel szabadságunk érvényesülésének útját-módját, amely megkülönböztet bennünket másoktól, egyedivé teszi megoldási módjainkat, ítéleteinket, döntéseinket, egész cselekvési rendszerünket.

A külvilághoz alkalmazkodva elfogadjuk, hogy az élet objektív törvények szerint alakul, belső logikája mindenütt azonos, míg a személyes életünknek saját filozófiája van, amely belesimul az egyetemes tendenciákba. Az ideálok átértékelődtek, a valóság elidegenedett az embertől, az emberi tudástól, s hiábavalónak bizonyul minden morális szándék az egyeztetésre, az ellentmondás feloldására. Az eszmék, az illúziók védelmére, s egyben a személyiség integritásának megőrzésére újabb és újabb eszközöket keres az ember, s ezt a 21. században a globalizáció, a digitalizáció, a szabadidő-ipar és -társadalom kiépülése és működése eredményesen támogatja. Az anyagiasság, a hasznosság mellett újból előtérbe kerül az egyéni érdek, a boldogulás, az eredményesség, a sikeresség fogalma, elérhetőségének vágya. Ebben a felfokozott önmegvalósítási, egzisztenciális „tülekedésben” jó eséllyel indulnak azok, akik a szabadidő társadalom megvalósításának útját a foglalkozások és szerkezetük, az időfelhasználás átalakulásában, valamint a jó közérzet általános életvezetési elvének érvényesülésében látják. Kialakulóban van a szabadidő felhasználásának új paradigmája, amely az életvezetés alapjává a változatos tevékenységek rendszerét és a foglalatosságok intenzitásereőségének növelését társítja, mert a magatartásmód változásában jelentős szerepet kap a kreativitás, a flexibilitás és az innováció.

Ha a különböző kulturális értékeket a befogadás dimenziói felől közelítjük, bizonyos mennyiségi elemek (pl. társadalmi viselkedés, szokások, habitus, konstruktivitás stb.) és minőségek (értékek, innováció, autonóm alkotások stb.) rajzolódnak ki, amelyek szélessége és erőssége (terjedelme és dinamikája) az egyén számára rendelkezésre álló szabadidőtől függ. A munka mennyiségének csökkenése mögött az a szerkezetváltás rejlik, mely szerint a professzionális szaktudás megszerzéséhez és gyakorlásához mind több és folyamatos tanulásra van szüksége az egyénnek, valamint testi, szellemi és lelki erejének kondicionálása érdekében újabb és újabb rekreációs, egészségmegőrző programokat kell beépítenie életvezetésébe a sikeresség, az eredményesség érdekében.

A cselekvő ember hétköznapi beszédében (az ún. „kis narratívákban”), szokásaiban, generativitásában többnyire olyan „alkotást” hoz létre, amelyben döntően cselekvési kompetenciáira támaszkodik (kezdeményezőkészség, odafigyelés, önfegyelem, rugalmasság). Az így létrejött objektiváció folklorisztikus, amit a tömegkultúra és tömegipar tovább erősít, sematizál. Ennek felelnek meg azok a divat-(minta-)követő „kis” mozgalmak, mint pl. a világméretűvé terebélyesedett fogyókúra- és *fitness*-őrület a jóléti országokban. Ha az egyén a generatív képességei mellé a kreatívakat is mozgósítja (empátia, önbizalom, elemzőkészség, komplexitás), átléphet a mennyiségi fokozatból a minőségibe, s létrejöhet az ‘újra’ alkotás. De például az egészség, a tudatos táplálkozás, a sport és a kikapcsolódás is új értelmet nyer(het): az élelmiszerek tudatos kiválasztása, mennyiségének fiziológiás szükséglet szerinti bevitele, az önfegyelem, a rendszeresség, a rugalmasság stb. megalapozzák más területek, így a szabadidőben végzett sportolás és az aktív pihenés igényét és lehetőségét.

A *leisure* és a *flow* állapota akkor valósul meg, amikor tudatosan válogatunk a felkínált lehetőségekben, mindig összekapcsoljuk a fejlesztő és az örömszerző funkciót, s a kritikai gondolkodásunk segít a tevékenységek közötti arányok kialakításában. Az életmód paradigma-váltása akkor valósul meg, amikor megváltozik a cselekvő ember tevékenységének iránya, tárgya, és az így létrehozott objektiváció sokkal inkább tükrözi alkotója szándékát, tudását, mint korábban. A személyiség komplex és differenciált módon egyesíti a környezetből, a művészeti alkotásokból, a különböző kulturális hatásokból szerzett tapasztalatait, de alkalmazásának számos előfeltétele van (szocializáció, iskolázottság stb.), amelynek kifejtése most nem tárgya ennek az írásnak, de a művészet-észlelés kérdése már igen.

Az életmódváltás lehetőségei

A különféle technikákon alapuló hazai életmód- és szabadidő felvételek jellegzetes és rendszeresen visszatérő megállapítása (Vitányi 1972, 1978, 1986, 1996, 2003, 2008; Hankiss 1979, 1982, 1987, 1992; Antalóczy 2010) hogy a megkérdezett lakosságnak az a töredéke, aki a pihenést, a kikapcsolódást és a szabadságot fontos életvezetési módnak tekinti, nagyon megosztott. Vonatkozik ez a rekreáció fajtáira, de különösen a pihenésre szánt, egybefüggően eltöltött idő mennyiségére. Számadatok idézése, elemzése helyett ebben a dolgozatban inkább a tendenciákról érdemes szólni. Ahogy a gazdasági, társadalmi átalakulás megváltoztatta a foglalkoztatottak arányát, a társadalmi idő felhasználása is módosult, illetve gyökeresen megváltozott. Az első – időben a '90-es évek elejére tehető – dinamikus változást a teljes foglalkoztatás megszűnése, azaz a tömeges munkanélküliség megjelenése és állandósulása jelentette. A munkavállalók első reakcióira nem a minőségi, innovatív megoldások voltak jellemzőek, hanem a mennyiségi: a biztonság, a munkahely megőrzése érdekében saját képességeik, terhelhetőségük végső határáig is képesek voltak elmenni, s ha mégis kudarcot vallott ez a stratégiájuk, sokan testileg, lelkileg összeomlottak.

A felkapaszkodók, az ún. túlélő típusok számára – több hullámban – a szabadpiac, a vállalkozói világ keltett reményeket. Mára kialakult és letisztult a kép: csak azok tudtak talpon maradni, eredményeket elérni, akik képzettségük, rugalmasságuk és a megfelelő piaci esélyek révén fokozatosan megvethették a lábukat és motiváltak maradtak. Közülük néhányan kiemelkedő teljesítményt nyújtottak, valóságos karriert futottak be.

A leszakadók tábora viszont jelentősen másképp formálódott Magyarországon, mint azt a jóléti társadalmak tendenciái alapján feltételeztük. A nagyszámú, szinte egyidőben munkanélkülivé váló csoportba döntően azok kerültek, akik aluliskolázottak, elmaradt térségben élnek, s maguk, illetve családjuk számára olyan hátrányokat halmoztak föl, amelyet semmilyen szociális és oktatási, képzési, munkaerő-piaci ellátórendszer nem képes felszámolni. A lecsúszás, a kirekesztődés tehát drámai gyorsasággal, és többnyire tartósan meghatározta a lakosság egyharmadának életét (Vitányi 1986). Akár egyetlen személy munkanélkülisége is nyomasztólag hathat közvetlen környezetére, családjára gazdasági terhet ruház, szélsőséges esetben a teljes elszegényedéshez vezethet, ebből következően a depriváció mértéke nagyobb a hivatalos méréseknél.

A szerencsésebbek, ahogyan megkapaszkodtak, ismét a korábbi védekező mechanizmusait kezdték működtetni: saját szellemi, fizikai erejük kizsákmányolása árán igyekeztek életszínvonalukat megtartani, esetleg némileg javítani. Ebben a körben kezd értelmezhetővé válni a fogyasztói-, a szabadidő-társadalom kifejezés. Megjelennek azok a tevékenységek, idő-felhasználási formák (speciális sportok, téli-nyári szabadság, hosszított hétvégi pihenés stb.), amelyek nem egyszerűen az egyén belső szükségletéből, hanem a társadalmi elvárásokból, a környezet által megkövetelt viselkedésformákból, egy-egy foglalkozáshoz tapadó előítéletekből fakadnak és folyamatos nyomásként nehezednek az individuumra.

A hazai viszonyokat a jóléti országok életmódjával összehasonlítva nem csupán az a különbség mutatkozik, hogy nálunk még mindig csak formálódóban van a középosztály, s nem is az a tény, hogy a gazdagok kialakuló világa nálunk sokkal jobban elkülönül a felső-középosztálybeliekétől, hanem az, hogy a kulturális fogyasztás minősége sokkal alacsonyabb színvonalú. Ez a kvázi egzisztenciateremtés, ahol a felemelkedés megítélése jobbára külső jegyekre épül (pl. a jól öltözöttség, a nagy autó, a legújabb mobil és laptop stb.), amit egy kisebb üzleti sikertelenség már veszélyeztet(het), s ahol nincs elég innováció a folyamatos megújulásra, a kísérletezésre, nincs szellemi, anyagi tartalék a hosszú távú célok megvalósítására. Amíg a legtöbb szükséglet ésszerű és dinamikus kielégítésének hátterében több ember megfeszített munkája és többletvállalása áll, valamint ameddig a pihenés, a rekreáció luxusnak számít, addig nehéz a jövőt úgy elképzelni, mint a személyiség kiteljesedésének térbeli és időbeli egységét, harmonikus működésének alapfeltételét.

A szabadidő használata, a fogyasztás minősége összefügg a fogalom legtagabb értelmében vett munkakultúrával is. Azok, akik már kikerültek a munka világából, vagy akiknek esélyük sincs, hogy bekerüljenek, nemcsak a társadalmi időfelhasználásban nem szereznek tapasztalatot, hanem esetlegessé válik a fogyasztásuk; és szabadidejük – bár korlátlan – mégis az egyik legsúlyosabb korlátja az életüknek.

A hazai viszonyok megértéséhez érdemes felidézni Vitányi Ivánt, a magyar kulturális élet elmúlt 50 évének egyik legjobb ismerőjének gondolatait. Vitányi 1968-ban – az első nemzetközi időmérleg-felvétel (1964) hatására – vizsgálta a magyar lakosság szabadidő-felhasználását a tevékenységek rendszerén, társaságán keresztül. Ennek során – részben reprezentatív felvételek (1964, 1972, 1978, 1996, 2003) adatai alapján, részben a kultúrszociológiai gondolkodás fejlődését követve – bemutatta és elemezte a magyar kultúra intézményrendszerét és szereplőit, és máig érvényes kijelentéseket tett a kor befogadói magatartásáról, a kultúráközvetítő intézmények állapotáról, végső soron a kulturális politikáról.

Nem volt szemünk az adatok összefüggésének meglátására, nem volt fülünk a szavak értelmezésére: *„Sokszor igyekeztünk bizonyítani, hogy az ország fejlődésének kritikus problémája nem a részben külső okok folytán bekövetkezett válság, hanem a szervetlensége és egyenetlensége. Azt is tárgyaltuk, hogy ennek kiigazításához, a szervesség megteremtéséhez, a »második társadalmasulás« következetes végig viteléhez a megkésett országokban nem elégséges a spontán fejlődés, de – bár szükséges feltétel – nem elégséges az állam gazdasági beavatkozása, sőt okos beavatkozása sem”* (Vitányi 1983:208-209).

A kultúra jellegéről és az identifikációról folytatott, azóta is csillapítatlan vita végső kicsengése visszavezet annak beismeréséhez, hogy a szervetlen fejlődés súlyos következményeit szenvedjük ma is. *„Nem érdemes ugyanis arról elmélkedni, hogy ha a kultúrára változatlanul csak a maradék jut, melyik intézményt igyekezzünk »szinten tartani«, és ha valamelyiket fejleszteni szeretnénk, melyik rovására tegyük. Ennek latolgatását hagyjuk azokra, akik úgy tekintik, hogy mindegyik csak viszi a pénzt. Nekünk azt kell megnézni, hogy ha a gazdasági irányítás felismeri a kultúra szerepét, akkor mit kell tennünk”* (Vitányi 1983:269). Azóta is csak a kapkodás, a részfinanszírozás, az átszervezés, a szereplők cseréje jellemzi a mindenkori oktatás-, művészet- és kultúrpolitikát.

A fejlesztés irányát a 60-as, 70-es években az oktatás kiszélesítésében, a felnőttek továbbképzésében, ismereteik bővítésében, a közösségek fejlesztésében, az intézményhálózat felújításában, bővítésében jelölték ki. Májig adósai vagyunk a nagy ívű tervek beteljesítésének, s ma is érvényes a 30 évvel korábbi konklúzió, hiszen a szervetlen fejlődés okán a lakosság jelentős része nem sajátította el azokat a modern élethez és termeléshez szükséges képességeket, magatartási, azonosulási formákat, amelyek a minőség irányába tolták volna őket. *„A közművelődés ügye nem járulékos AZÉRT-EZ-IS-HADD-MENJEN-CSAK, hanem a nemzet sorsának, jövőjének kulcskérdése. Nem abból kell kiindulni, hogy mennyi pénz kell a kultúrához, hanem, hogy mennyi kultúra kell a pénzhez...”* (Vitányi 1983:123). Nem jutottunk messzire.

Két megközelítés vált ismertté a 80-as években. Az egyik szerint a lakosságnak egyharmada fogyaszt minőségi kultúrát és él minőségi életet (Vitányi, 1986), míg Kolosi (1987) rétegződéskutatásai szerint kialakult egy 12-13%-os kulturális elit, és a státusz-konzisztenciák jelentősen lecsökkentek.

Az életmód, a kulturális magatartás és a kultúrafogyasztás összefüggéseit vizsgálva már a 80-as években körvonalazódott az a tipológia, amelyből levezethető a kultúra lassú erodálása.

1. táblázat

A magyar lakosság kulturális fogyasztói típusainak összehasonlítása

	1985	1996	2003	2008
I. Passzív	35	43	52	47
II. Kapaszkodó, rekreációs (később: otthonülő)	26	15	28	
Mindent fogyasztó				9
III. Nyitott, felhalmozó (később: fiatalos)	24	24	11	
Könnyed szórakozó				14
IV. Autonóm	15	15	9	
Kulturálisan érdeklődő				20
V. Kulturális elit				10

Forrás: Vitányi: 1985, 1996, 2003, Antalóczy 2010-es, a magyar kultúra állapotáról szóló reprezentatív vizsgálatai. A klaszterek elnevezései változtak, de a tartalmat és az arányokat jól mutatják. (T.T. megjegyzése)

A két szélső típusnál radikális a kulturális fogyasztás csökkenése, a beszűkülés, a 'romlás', amely 2003-ban érte el mélypontját, utána lassú emelkedés, átrendeződés tapasztalható az egyes csoportokon belül. Megváltozott a közönségnek az intézményekhez való viszonya, hiszen a digitalizáció gyökeresen átalakította a fogyasztó igényeit, szokásait. De nemcsak új tudások, alkalmazások fejlődtek ki, hanem a korábbi kulturális szakadék még mélyebbé vált, s a funkcionális analfabétizmus a digitális írás-olvasás hiányával tetéződött (Antalóczy 2010:26-27).

Korcsoportok szerint is markánsan elválzik a befogadók csoportja, mind a fogyasztás tartalmát, mind az intézmény- és eszközhasználatot illetően. Egyszerre érzékelhető az integráció és dezintegráció, azzal a megszorítással, hogy a gazdaságilag stabilabbak számára elvben szélesebb a hozzáférés horizontja a kulturális javakhoz, a tanuláshoz, művelődéshez. Érdemes kitérni gondolkodásunkat az egész életen át tartó tanulással, képzéssel, amely esélyt jelenthet a bennünket körülvevő világ, a változások alaposabb megismerésére, megértésére, motiválhat az érdemi cselekvésre. Ezen a területen különös jelentősége van az önkéntességnek és az iskolán kívüli képzési formáknak. Az ehhez társuló infrastruktúra, eszközellátás is bővült, melyet dinamikusan követett a fogyasztók befogadó-, vásárlókedve.

A 90-es években mintha „*még megvolna az ország, megvolna a kultúra*” (Vitányi 1997:94). Ezt követően azonban döntően a széthullásnak, a közép- és alsó osztálybeliek leszakadásának lehetünk tanúi. Mozi például vidéken elvétve van, művelődési ház alig és az is multifunkcionális – kulturális feladatokkal. Szakosodtak a könyvtárak, a múzeum- és kiállítóhelyek, a komolyzenei hangversenyekre alkalmas terek, helyiségek – a látogatók száma pedig napról napra csökken. A ráfordítások számszerű növekedése csak az inflációt tükrözi, azt nem, hogy kevesebben és sokkal szűkebb körből válogathatnak.

Az ezredfordulón a kultúra „*alulról nézve*” (Vitányi 1997:121) még mindig megvolt: felülről toldozták, foldozták, majd 2003-tól mindkét irányból további romlás volt tapasztalható. A modern és a posztmodern elválása egyben az életmód és a magatartásformák egyre nagyobb eltérését eredményezte. Az évtizedekkel korábban kialakult közönségtípusok módosulása felgyorsult, a több mint egyharmadból közel kétharmad passzív befogadó lett. A

harmadik harmadba legalább háromféle attitűd alapján sorolhatók az emberek, itt a nyitottság a kreativitással együtt jár, és ezek ereje biztosítja egyúttal az autonómiát is. Mindez a kultúra minőségével és az értékekkel függ össze: „A magas kultúrának, mint értelmiségi szubkultúrának ez a sajátérték a meghatározója... A magas kultúra jövője egyben a demokrácia jövője. Mert tudni kell, hogy az előregyártott infotainment-kultúra nemcsak a magas kultúrát teszi feleslegessé, hanem a demokráciát is. Olyan világot teremt, amelyben az egyes embernek nem kell és nincs is miről döntenie. Amit megkap, készen kapja, amit nem kap meg, nem is igényli, sőt, nem is tud róla. Így is lehet persze élni: hiszen megvan, ami kell. A formális választások a demokrácia illúzióját is megadják” (Vitányi 1997:123). „Jól lenni” nem egyszerűen annyit jelent, hogy fiziológiailag különös felüdüléssel, regenerálódással ösztönözzük szervezetünk hatékony működését, általános jó közérzetünk tartóssá válását, hanem azt is, hogy olyan szakmai, szellemi kihívások érnek, amelyeket hosszú időn át képesek vagyunk magas színvonalon, önfeledten végezni.

A folyamatban a társadalmilag elfogadott értékek közül kiemelt szerepe van olyan tulajdonságoknak, mint a rugalmasság, mozgékonyság, innováció, a felelősségvállalás, a tudás. Csak ezek fejlesztése és társadalmi elismertsége alapozhatja meg felzárkózásunkat azokhoz a világtrendekhez, amelyek kihívásaira (globalizáció, digitalizáció, tudásalapú- és információs társadalom stb.) ma még csak részleges válaszaink vannak, ha vannak.

A középosztály megerősödésének záloga a magyar oktatási és szakképzési rendszer teljes átalakítása, mely folyamat elindult, s amelyből egyetlen elemet hangsúlyoznák: az idegen nyelvek használatának fontosságát. Azok a prognózisok, amelyek az élmény- és kulturális turizmus általánossá válásáról, a szabadidő mértékének és érdemi eltöltésének lehetőségeiről szólnak, feltételezik, hogy az érintettek kapcsolatteremtésének nincs sem társadalmi, sem gazdasági, de kommunikációs akadálya sem. Olyan változások jósolhatók, ahol az emberek közötti viszonyokat a különböző kultúrák ismerete és lényegének elfogadása motiválja, ahol a társadalmi szolidaritás, az egyéni képességek kiteljesítése és a személyiség szabadsága az alapértékek közé tartozik – nem csupán verbálisan, hanem a magatartásmód(ok)ban is. A szűk keresztmetszetű, zárt életpályák, terek helyébe egy olyan dinamikusan szerveződő életvezetési modell épül be, amely biztosítja, hogy az egyén megtalálja azokat a foglalatosságokat, amelyek túlmutatnak a létfenntartása szükségességén és biztosítják a kezdeményezés, a vállalkozás örömét, segítik a megismerés határainak kiterjesztését, lehetőséget adnak arra, hogy belefeledkezzék „az élet élésébe”. Döntően a sikeres szemléletváltáson múlik, akarunk-e másképpen, más minőségben cselekedni, gondolkodni, végső soron – élni? Van-e elég kreativitás bennünk céljaink eléréséhez? Ezzel a kérdéssel ismét visszakanyarodtunk mondandónk kiindulópontjához: az alkotóképesség jelentőségének és folyamatos fejlesztésének társadalmi méretű elismerése és követelménye segíthet bennünket abban, hogy eredményesek legyünk.

Eddig azokról szoltunk, akik sikeresen alkalmazkod(hat)nak, s akikre úgy tekintünk, mint a társadalom gazdagodását szolgáló autonóm, szakértői csoportokra, akik a fejlődés motorjai. Miként gondolkodunk azonban a leszakadókról, a társadalmilag, gazdaságilag kirekesztettekről? Az alapintézmények (szociális, oktatási, egészségügyi) reformjának, hálózatának kiépítésén túl olyan infrastruktúra biztosítására is szükség van, ahol értelmet nyer az élet minőségének fogalma.

A minőség absztrakció csupán, nekünk kell időről-időre új tartalommal megtölteni. Az egyéni és a társadalmi célok összehangolása olyan követelmény, ahol a szubjektív vágyak elérhető közelségbe kerülnek, ha a belső késztetések, elvárások a külső feltételrendszerekkel, intézményekkel, infrastruktúrával találkozva szinergiára lépnek, ösztönzőleg hatnak. Érdemes befektetni, támogatni a kultúrát, amely a demokrácia alapja, lehetőség a személyiség kiteljesedésére. A kultúra és a demokrácia állapota azonban tovább erodálódott, s mint a dolgozatom címe is utal rá, így lettünk most a minőségi kultúrafogyasztás és életmód szempontjából „egyharmadból” „egyötöd”.

Hivatkozások

- Adorno, Th. W. 1970 *Zene, filozófia, társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Almási M. 1982 *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófia labirintusában*. Budapest, Helikon.
- Almási M. 1995 *Napóra a Times Square-n. A pénz forradalma az ezredvégen*. Budapest, T-Twins.
- Antalóczy T. – Füstös L. – Hankiss E. szerk. 2010 *Mire jó a kultúra?* Budapest: Magna Produkció.
- Baudrillard, J. – Morin, E. 2003 *La Violence du monde*. Paris, Le Félin.
- Boulez, P. 1981 *Points de repère*. Paris, Édition du Seuil.
- Bourdieu, P. 1978 A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei. In Józsa P. szerk. és ford. *Művészetszociológia*. Budapest: Közgazdasági, 175-200.
- Bourdieu, P. 1991 *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Polity Press.
- Csikszentmihályi M. 1998 *Finding Flow: The Psychology of Engagement With Everyday Life*. New York, Basic Books.
- Kohut, H. 1977 *The Restoration of the Self*. New York, International Universities Press.
- Kolosi T. 1987 *Tagolt társadalom*. Budapest, Gondolat.
- Kroker, A. 1990 *Elektronikus hulladékok és X média*. „New Media Futures” Design Exchange, Toronto: Ontario University Press, 230-231.
- Nyíri K. 2001 *Bilder als Wissensvermittler in der Informationsgesellschaft*. Vortrag gehalten anlässlich der II. Ungarischen AvH-Stiftung-Konferenz („Information – Wissen – Gesellschaft”). Budapest, 15-17. Nov. 2001. Elérhető: http://www.hunfi.hu/nyiri/AvH_BUD_2001.htm. [Letöltve: 2012-08-29].
- Panofsky, E. 1984 *A jelentés a vizuális művészetekben*. Budapest, Gondolat.
- Pieper, J. 1952 *Leisure, the Basis of Culture*. London, Faber and Faber.
- Robinson, J. – Godbey, G. 1999 *Time of Life*. Princeton, Penn State University Press.
- Rogers, C. 1961 *On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy*. London, Constable.
- S. Nagy K. 1990 *A látvány, amelyben élünk*. Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem.
- Schweeger, E. 2004 *L'art dans l'espace urbain*. Előadás, Réseau Varése konferencia, 2004. október 22. Budapesti Francia Intézet.
- Shaw, R. – Crutchfield, J. – Farmer, N. – Parker, N. 1980 Power spectral Analysis of a Dinamic System. *Physiologie Letters*. A76.
- Szalai S. 1964 Idő a mérlegen. *Valóság*, 3:17-30.
- Vitányi I. 197. *Közösség-közönység*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.
- Vitányi I. 1981 *Társadalom, kultúra, szociológia*. Budapest, Kossuth.
- Vitányi I. 1983 *Vitairat a mai magyar művelődésről*. Budapest, Gondolat.
- Vitányi I. 1986 *Egyharmadország*. Budapest, Magvető.
- Vitányi I. 1997 *A magyar társadalom kulturális állapota*. Budapest, Maecenas.
- Vitányi I. – Sági M. 2003 *Kreativitás és zene*. Budapest, Akadémiai.
- Willis, P. 1990 Symbolic Creativity. In *Common Culture*. Oxford: Open University Press.
- Kulcsszavak: „egyharmadország”, művészeti észlelés, identitás, szabadidő társadalom, demokrácia.

A neo-náci fogalom használata a tudományos irodalomban és a nem tudományos publicisztikai véleményekben, hírekben, médiában¹⁵⁸

A neo-náci szó használatáról

A neo-náci fogalom elfogadott és gyakran használt szó napjain tudományos irodalmában szélsőséges/radikális jobboldali mozgalmak/szervezetek és pártok elnevezésére.

A neo-náci fogalmat – különösen „nyugat” Európában, vagyis az EU régi tagállamaiban és az USA-ban, s onnan átvéve elég gyakran közép-kelet Európában, így Magyarországon – napjaink szélsőséges és radikális jobboldalát elemző irodalom fenntartja a politikai élet szélén vegetáló, nem parlamenti szerepvállalásra törekvő, a demokratikus intézményrendszeren kívül álló szélsőségesen radikális jobboldali terrorista csoportokra. Ilyen értelemben ír a rasszista neo-náci csoportokról együtt említve skinhead csoportokkal ír Bjorgo Tore, aki szerint az egyik legnagyobb vonzereje ezeknek a csoportoknak a militáris jellegük, mert vannak, akiket vonz az egyenruha és az erőszak kultúrája, a fegyverbarátság és harci eszközös mítosza.¹⁵⁹ Külön irodalma van arra a kérdésre való válaszadásra, hogy miért csatlakoznak fiatalok neo-náci gyűléssel teli csoportokhoz.¹⁶⁰ Ennek a terrorista csoport koncepciónak megfelelően ír a magyar IDEA intézet a németországi szélsőjobbról, mint rasszista indítékú nemzetiszocialista undergroundról.¹⁶¹ Ez a különbségtétel, a neo-náci és szélsőséges kategorizálás köszön vissza a legutóbbi parlamenti választásokon jelentős sikert elért görög szélsőséges pártról való gondolkodásban. Az Arany Hajnal (Chryssi Avgi), amely a 2012-es választásokon 7%-os eredménnyel jutott be a Parlamentbe. Ez váratlan eredmény ahhoz képest, hogy 2009-ben a párt még csak a szavazatok 0.3%-t érte el. Az Arany Hajnal alapítóját, Nick Michaloliakost, mint egy ultra-nacionalista csoport tagját 1978-ban elítélték lőfegyver és robbanószerkezetek engedély nélküli tartásáért. Az Arany Hajnal a görög nép felsőbbrendűségében hisz, antiszemita, anti-kommunista, homofób, bevándorlásellenes párt. Ez a párt a második világháborúban a német csapatok oldalán harcoló paramilitáris alakulatokat dicséri fel. Ugyan nem tartják magukat nemzeti szocialista vagy neo-náci pártnak, de a náci karlendítéshez hasonló köszöntési formulát használnak, Rudolf Hess-t hősnek tartotta egy cikk amely megjelent a párt újságjában és rendszeresen részt vesznek különböző szélsőjobboldali pártok és csoportok találkozóján. A görög helyzet sajátosságának megfelelően az Arany Hajnal elsősorban bevándorlók elleni akcióival szerzett támogatást. 2009-óta jelentősen nőtt a harmadik világból származó bevándorlók száma, míg a görög társadalom mély válságba zuhan. A főleg nagyvárosok leromlott övezeteiben nagy számban koncentrálódó bevándorlók által elkövetett erőszakos akciók és bűncselekmények, valamint megjelenésük a munkaerőpiacon igazi sokként érte a görög társadalmat. A két jelenség egybeesése, a görög társadalom válsága és a bevándorlók számának megugrása igazi morális pánikot váltott ki. Az Arany Hajnal felemelkedése ennek a morális pániknak a következménye. Az Arany Hajnal igazi agresszivitással lép fel a bevándorlókkal szemben. Szerintük nem egy bevándorló megtámadása az agresszió, hanem az,

¹⁵⁸ A tanulmány Tóth András kutatásain és korábbi publikációin alapszik.

¹⁵⁹ Tore Bjorgo 2002 Exit neo-nazism, Reducing Recruitment and Promoting Disengagement from Racist Groups. *Norwegian Institute of International Affairs*, Nr. 627.

¹⁶⁰ Lásd Ezekiel, Raphael S. 2008 An Ethnographer Looks at Neo-Nazi and Klan Groups: The Racist Mind Revisited. *American Behavioral Scientist*, 2002:46, 51; Peetz, Maria-Hendrike – Lopatka, Martin 2008 Profiling Potential Targets of Neo-Nazi Terrorist Activity: Is your City at Risk? *Proceedings of Data Mining*, University of Amsterdam, June 2008.

¹⁶¹ Mikecz Dániel: *Barna köd Németországban. Új szélsőjobb ellen régi módszerekkel*. IDEA.

hogy a bevándorlók görög földre tették a lábukat, s gyilkolnak, rabolnak, erőszakoskodnak, nőket erőszakolnak meg, drogokat terjesztenek, a nők meg prostitúcióból élnek meg. Az Arany Hajnal tagjai rendszeresen támadnak meg bevándorlókat, s a támadásokról készült videókat felteszik a Youtube-ra. Az Arany Hajnal élvezi az utcai rendőrök informális támogatását is, akik gyakran nem nyomoznak a rasszista támadások esetén, direkt hanyagul veszik fel a bűnjeleket, ami lehetetlenné teszi a későbbi nyomozást és bizonyítást. Az Arany Hajnal aktivistái közül többen tartoznak a rendvédelmi szervezetekhez. A szerző világossá teszi a sorok között, hogy az Arany Hajnal hatalomra jutása esetén fasiszta rendszer jönne létre, de mégis különbséget tesz a neo-nácizmus és a fasiszmus között, amikor az Arany Hajnal támogatói között felsorolja a hardcore (kőkemény) fasiszta és neo-náci csoportokat.¹⁶² Miközben a cikk írója vélelmezi, hogy az Arany Hajnal hatalomra kerülve fasiszta rendszert hozna létre, megkülönbözteti az Arany Hajnal fő áramát az őt támogató neo-náci csoportoktól.

A modern, mainstream, főáramnak tekinthető felfogásban a neo-náci szűkebb fogalom, mint a szélsőséges (extrém) jobboldali. Kifejezetten rasszista indítékú terrorista jellegű szélsőségesen jobboldali csoportokra alkalmazzák.

Pedig már a szélsőséges jelző használata is szűkítő értelmű sok szerzőnél, szűkebb értelmű, mint a radikális. A radikális és a szélsőséges közötti megkülönböztetés legfontosabb indítéka, hogy megkülönböztessék egymástól azokat, akik egyáltalán nem fogadják el a demokratikus kereteket, s akik elfogadják, még ha azon belül feszegetik is a közmegegyezést. Ebben az értelmezésben a radikálisok elfogadják a parlamentáris demokrácia kereteit, míg a szélsőségesek törvényen kívüli erőszakos eszközökkel élnek, vagy azokat hirdetik a demokratikus rend megdöntése céljából.¹⁶³ Különösen Németországban fontos ez a megkülönböztetés a rechtsextremizmus és a rechtsradikalizmus között, mert ott esetleg jogi következményei is lehetnek. Ugyanakkor, a parlamentáris demokrácia szabályainak elfogadása nemcsak meggyőződésből, hanem taktikai megfontolásokból is fakadhat. Azaz egy szélsőjobboldali párt akár választhatja azt a megoldást is, hogy taktikai okokból úgy tesz, mintha elfogadná a demokratikus keretet, indul a választásokon, s visszafogja hangját annak érdekében, hogy demokratikus utón hódítsa meg a hatalmat, s annak birtokába jutva hajtsa végre szélsőséges politikáját. Erre példa a német náci párt, az NSDAP, amely a sörpuccs bukása után demokratikus pártként maszkírozta magát és Hitler legitim módon lett Kancellár. Kancellárként azonban az NSDAP felszámolta a weimari demokratikus rendet és megteremtette a náci államot. Éppen ezért szögezi le Krekó, hogy a politikatudomány számára, ellentétben a jogi szempontú határhúzással, lehet, hogy éppen nem a radikalizmus és a szélsőségesesség közti határvonal az érdekes, hanem éppen az egymásba mosódó kategóriák közötti átjárás lehetősége.¹⁶⁴

A szélsőjobboldal az egyik legjobban tárgyalt téma lett az ezredfordulóra.¹⁶⁵ Talán éppen ezért nagyon sok elnevezés, fogalom van használatban annak a jelenségnek az elnevezésére, ami alatt egyes pártokat, mozgalmakat szélsőséges vagy radikális jobboldalinak nevezünk.¹⁶⁶ Elisabeth Carter terminusok özönéről beszél.¹⁶⁷ Egyrészt mellett él a szélsőjobboldal,¹⁶⁸ a jobboldali radikalizmus,¹⁶⁹ populizmus¹⁷⁰ és a radikális jobboldali populizmus¹⁷¹ meghatáro-

¹⁶² Karydis Vassilis *Neo-nazis enter the Greek Parliament*. <http://www.statewatch.org/analyses/no-185-greece.pdf>

¹⁶³ Lásd Norris, Pippa 2005 *Radical Right. Voters and Parties in the Electoral Market*. Cambridge; Kurtán Sándor 2007 *A Szabadság Párt (Ausztria)*. *Politikatudományi Szemle*, 1:23-44; Krekó Péter – Juhász Attila – Molnár Csaba *A szélsőjobboldal iránti kereslet növekedése Magyarországon*. *Politikatudományi Szemle*, XX/2:53-79.

¹⁶⁴ Krekó, ibid.

¹⁶⁵ Mudde, Cas 2000 *The ideology of the extreme right*. New York, Manchester University Press.

¹⁶⁶ Filippov Gábor *A név kötelez*. *Politikatudományi Szemle*, XX/3:133-153.

¹⁶⁷ Carter, Elisabeth 2005 *The Extreme Right in Western Europe: Success or Failure?* Manchester University.

¹⁶⁸ Carter 2005 ibid.

¹⁶⁹ Norris 2005 ibid.

zás. Ezek a fogalmak gyakran egymás szinonimájaként jelennek meg a szakirodalomban.¹⁷² De valójában minden elnevezés egy potenciális aknamező.¹⁷³

Hasonló terminológiai vita Magyarországon is zajlott, zajlik a MIÉP és a Jobbik kategorizálása kapcsán. Lánczi András nem tartotta a MIÉP-et szélsőséges pártnak, hanem nacionalistának, aminek fontos szerepe van egy radikális-globalizmusellenes-nemzeti álláspont kialakításában.¹⁷⁴ Donáth László viszont a MIÉP-et nemzeti szocialista pártnak tartotta.¹⁷⁵ A Jobbik megítélése esetében is ugyanilyen széles a paletta. A mérsékelt jobboldali Jobbklikk egyik szerzője, Békés Márton a „náculás” szót használja a Jobbik kapcsán.¹⁷⁶ Mesterházy Attila, az Magyar Szocialista Párt (MSZP) elnöke egy sajtótájékoztatón fasisztának nevezte a Jobbikot. Válaszképpen a Jobbik feljelentette Mesterházyt rágalmazás és becsületsértés miatt. A Jobbik pártigazgatója a feljelentést bejelentő közleményében hangsúlyozta, hogy a Jobbik nem fasiszta párt, hanem egy Magyarországon törvényesen bejegyzett és működő, jelentős társadalmi támogatottsággal rendelkező erő, amely a parlamentáris demokrácia keretei között fejti ki tevékenységét, és a párt tagjai, szimpatizánsai, vezetése soha nem szolgáltak egyetlen szélsőséges politikai diktatúrát sem, a pártszimbólumai között nem lehet találni önkényuralmi jelképeket, valamint cáfolta, hogy valaha is törekedtek volna a hatalom – akár erőszakos eszközökkel történő – kizárólagos birtoklására.¹⁷⁷ Tóth András 2010 őszén, egy, az MTA Kisebbségkutató Intézete által szervezett konferenciáján úgy kategorizálta úgy a Jobbikot, hogy „generikus fasiszta” párt, követve Griffin terminológiáját.¹⁷⁸ Pörzse Sándor Képviselő Úr interpellációban panaszolta fel az Országgyűlés 57. ülésnapján ezt a kategorizálást.¹⁷⁹ Ungváry Rudolf neonyilas pártnak címkézte a Jobbikot.¹⁸⁰ Gerő András nemzeti bolsevik pártként jellemezte a Jobbikot, amely elnevezés véleménye szerint alkalmas arra, hogy rávilágítson a Jobbik erőszakos jellegére.¹⁸¹ Tamás Gáspár Miklós, vitatkozva Gerővel, hazugnak tartotta a nemzeti bolsevik elnevezést, mert szerinte rejtetten a baloldalt is támadja, s így érzelmileg alátámasztja a Fidesz mai kétfrontos harcát az MSZP és a Jobbik ellen. Ő a poszt-fasiszta elnevezés mellett száll síkra, elvetve mind a radikális, mind a szélsőséges jelzőket. Szerinte fasisztoid jellegű a Jobbik, mert a nemzetnek magukfajtákra és magunkfajtákra való osztásával a politikai közösségen belül jelöli ki az ellenséget.¹⁸² Róna és Karácsony következetesen szélsőséges jobboldali pártként jellemzik a Jobbikot.¹⁸³ Hasonlóképpen

¹⁷⁰ Albertazzi, Daniele – McDonnell, Douglass 2008 Introduction. In *Twenty-First Century Populism*. ed by. Daniele Albertazzi and Duncan McDonnell. Palgrave, Macmillan.

¹⁷¹ Kreko, ibid.

¹⁷² Kreko, ibid.

¹⁷³ Ezt a fordulatot March and Mudde cikkéből vettük át. March, L. – Mudde, C. 2005 What's Left of the Radical Left? The European Radical Left After 1989: Decline and Mutation, *Comparative European Politics*, 3:23-49.

¹⁷⁴ Lánczi A. (én.) *Interjú Lánczi Andrással*. Antiszemitizmus.hu,

<http://www.antiszemitizmus.hu/interjuk/+lanczi+andras/interju+lanczi+andrassal.html>

¹⁷⁵ Donáth László 2002 Jákobot miért, Ézsaut miért nem? In Csepeli György – Örkény Antal 2002 *Gyűlölet és politika*. Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete, Budapest.

¹⁷⁶ Békés Márton 2010 *Szalonzsidózás szalon nélkül* (2010. 07. 12.) <http://jobbklikk.hu/index.php?Cikk=134>

¹⁷⁷ <http://alsozsolca.jobbik.hu/content/feljelenti-mesterh%C3%A1zy-attil%C3%A1t-jobbik>

¹⁷⁸ Griffin, Robert 1991 *The Nature of Fascism*. London: Pinter.

¹⁷⁹ http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat?p_ckl=39&p_uln=57&p_felsz=92&p_szoveg=&p_felszig=92

¹⁸⁰ Ungváry Rudolf 2010 *Az egypárti demokrácia győzelme*.

http://nol.hu/velemeney/20100413-az_egyparti_demokracia_gyozelme

¹⁸¹ Gerő A. 2010 http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3275%3AAbolgar-gyoergy-interju-i-a-galamusban-2010-január-26&catid=69%3AAbolgar-gyoergy-megbeszeljuek&Itemid=106&limitstart=1

¹⁸² Tamás G. M. 2010 Az antifasizmus jövője. *Élet és Irodalom*, 2010.04.02. <http://www.es.hu/?view=doc;25611>

¹⁸³ Karácsony Gergő – Róna Dániel 2010 „A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól”. *Politikatudományi Szemle*, XIX/1., 94-123.

Filippov Gábor is a szélsőséges jelző mellett tette le a voksát.¹⁸⁴ Az USA budapesti nagykövetsége által készített vallásszabadságról szóló jelentésben, a Jobbik mint szélsőjobboldali párt szerepel.¹⁸⁵ Kéri László, egy, a Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézetében tartott konferencián, Morvai Krisztina egyik hírhedtté vált felszólalására reagálva, megkérdőjelezte, hogy valójában kimeríthető-e a Jobbik jellemzése a nemzeti radikális jelzővel.¹⁸⁶ De ellenvélemény is van. Török Gábor szerint nem lehet a Jobbikot szélsőséges pártnak tekinteni, mert „a Jobbik ereje nem klasszikus szélsőjobboldali retorikájában rejlik, sokkal inkább újdonság jellegében, elit-ellenes pozíciójában, nacionalista jelszavaiban, a multikkal kapcsolatos radikális kritikájában, rendpárti programjában és számos tekintetben rendszerellenes követeléseiben. Ezért jöhetett létre mögötte egy szivárvány-koalíció, benne egészen különböző megfontolású szavazókkal, akiknek a többsége – ebben biztos vagyok – nem a szélsőjobboldalosság miatt vált fogékonnyá a párt politikájára. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a párt egyes vezetőinek megszólalását ne lehetne szélsőségesnek nevezni, de például a hivatalos programjukra összességében ez már biztosan nem igaz”.¹⁸⁷ Stumpf István egy rádióinterjúban elzárkózott attól, hogy szélsőséges pártként jellemezze a Jobbikot, s megelégedett a radikális jelző használatával.¹⁸⁸ Varró Szilvia erről a nyilatkozatról viszont azt mondta, hogy sajnálatos, hogy egy szélsőséges párt öndefiníciója kritika nélkül átkerül a média fősodrába.¹⁸⁹ Az emberek véleménye is megoszlik arról, hogy vajon a Jobbikot szélsőséges pártnak lehet-e tekinteni. A Progresszív Intézet egy 2009-es felmérése azt mutatja, hogy a Jobbikot a megkérdezettek egyharmadánál valamivel kevesebben tartják szélsőséges pártnak.¹⁹⁰ Maga a Jobbik elutasítja a szélsőséges jelzőt is. Elmarasztalta a médiahatóság az ATV-t, miután a Jobbikot az egyik híradójukban szélsőjobboldali pártként említették. A jelzőt a Jobbik sérelmezte, ezért jelentette fel a televíziót. A médiahatóság a pártnak adott igazat, szerintük ugyanis az ATV megsértette a hírolvasói vélemény fűzésére vonatkozó törvényi tilalmat.¹⁹¹

Nemcsak itthon, hanem, mint láttuk, Európa szerte is hasonló vita folyik arról, hogy mi a megfelelő elnevezése a radikális/szélsőséges jobboldali pártoknak melyek a közös jellemzőik, s végül, de nem utolsósorban, mely pártok tartoznak ezen pártcsaládhoz. Mindazonáltal abban egyetértés mutatkozik a szakirodalomban, hogy megkülönböztethető egy olyan pártcsalád, amely magába foglalja azokat a radikális/szélsőséges pártokat, amelyek eltérnek a mérsékelt jobboldali középpártjaitól.

Jó negyedszázada alkotta meg Von Beyme az ideológiai alapon álló pártcsalád fogalmát.¹⁹² Egy pártcsalád olyan pártokat foglal magába, amelyek hasonló jellegzetességekkel bírnak, hasonló az ideológiájuk, valamint a szavazóbázisuk. Egy-egy pártcsaládba tartozó pártok esetén a hasonlóság olyan fokú, hogy az egyes pártok nemzeti kulturális és minden ország egyedi történelméből fakadó sajátosságai ellenére is felismerhetően azonos jellegű pártok.¹⁹³ Von Beyme kilenc nagy pártcsaládot írt le, amelyek között helyet adott a szélsőjobboldali pártok családjának is. Von Beyme klasszikus műve óta számos kísérlet történt pártcsaládok kategorizálására, ám nincs olyan mű, amely a pártcsaládok között ne különböz-

¹⁸⁴ Filippov Gábor 2011 A név kötelez: A szélsőjobboldal kutatásának terminológiai problémái. *Politikatudományi Szemle*, 3.

¹⁸⁵ <http://www.state.gov/documents/organization/134430.pdf>

¹⁸⁶ Kéri László, az igazi szélsőjobb csak ezután következik. *Inforádió*, 2009.10.08.

¹⁸⁷ Török Gábor http://torokgaborelemez.blog.hu/2010/04/17/142_miért_tart_gyavanak_meszaros_tamas

¹⁸⁸ <http://www.inforadio.hu/hir/belfold/hir-315779>

¹⁸⁹ Varró Szilvia interjúja a Klubrádióban, 2009. Idézi: <http://barikad.hu/node/30792>

¹⁹⁰ http://www.nol.hu/belfold/a_jobbik_nem_is_szelsoseges

¹⁹¹ http://www.eszakonline.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=11151:a-jobbik-partjan-a-mediahatosag&catid=65:ez-toertent&Itemid=75

¹⁹² Beyme, Von, K. 1984 *Politische Parteien in Westeuropa*. Munich, Piper.

¹⁹³ Körösenyi András 1993 *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Századvég Kiadó.

tetné meg a szélsőjobboldali/jobboldali radikális, jobboldali populista, vagy éppen neo-fasiszta pártok pártcsaládját. Ráadásul, azzal, hogy 2010-ben létrejött az Európai Nemzeti Mozgalmak Szövetsége, amelynek Magyarországról a Jobbik a tagja, alátámasztotta, hogy nemcsak a kutatók fantáziájában él egy különálló jobboldali radikális pártcsalád, hanem valóságosan is eszmei és gyakorlati közösséget éreznek egymással az e pártcsaládba sorolt pártok Európában.¹⁹⁴

Számos, részben egymást átfedő, részben eltérő, egymással is vitatkozó meghatározás található fel ezen pártcsalád elnevezésére, s a megnevezéssel meghatározott tartalmi jegyeket tekintve.¹⁹⁵ S bár néha ugyanazon pártokra egyes szerzők eltérő elnevezést használnak, abban is vita alakult ki vajon teljesen ugyanazt a jelenséget, illetve pártokat fedik-e le a fogalmak, illetve mik azok a tartalmi hasonlóságok, amelyek egy-egy kategória alkalmazását jogossá teszik.

Ezen viták oka, a tartalmi meghatározások különbsége mellett az is, hogy mindegyik elnevezés, s különösen a populizmus, a szélsőségesesség, és a neo-fasizmus/fasizmus nem csak arra alkalmasak, hogy kijelöljék egy-egy párt helyét a politikai palettán, hanem szimbolikus tartalommal is bírnak. Ezek az elnevezések olyan negatív bűvszavak, amelyek a köznap beszédben címkéznek, elítélnek, megvalósíthatatlan ígéretekkel, esetleg el nem követett és nem szándékozott, de mások által a múltban elkövetett szörnyű bűnökkel való azonosulással vádolják meg a szóban forgó politikai pártot, s ezzel diszkreditálják a pártot. A negatív előítéletet hordozó jellege miatt ezeket az elnevezéseket a demokratikus rendszerben szerepre vágyó politikai pártok egyike sem vállalja fel.¹⁹⁶ Az persze, hogy egyes politikai szereplők a közvélemény negatív megítélése miatt elutasítanak bizonyos elnevezéseket, nem jelenti azt, hogy a megfigyelők, valamint a tudományos célzattal kategorizálni próbálók sem alkalmazhatnák ezen meghatározásokat egyik vagy másik párt leírásakor.¹⁹⁷ De, amint egy kommentátor vagy kutató leteszi egyik vagy másik címke mellett a voksát, óhatatlanul támadások címzettjévé válik maga is, vagy azért mert nem elég határozott az elnevezésben, vagy éppen az ellenkezője miatt, hogy határozott és túl szélsőségesnek tartott elnevezéssel jelölte meg elemzése tárgyát.

S ha az elnevezés problémáján túl is jutottunk, elérkeztünk a valódi feladathoz, vagyis a kategória tartalmának meghatározásához, valamint az adott kategóriába sorolandó pártok megnevezéséhez. A tipizálást különösen megnehezíti, hogy az eltérő nemzeti kontextusban kialakult pártok számos kérdésben különböző politikát folytathatnak.¹⁹⁸ Nem véletlen tehát, hogy hasonlóképpen nincs konszenzus arról, mi jellemzi a szélsőséges/radikális jobboldali pártokat, valamint számos egymást részben átfedő, részben különböző katalógusa létezik az e pártokra jellemző tulajdonságok listájának. Mudde egy 1995-ben megjelent könyvében akkurátusan kiszámolta, hogy legalább 26 eltérő meghatározás létezett arról, mi a jellemzője a radikális jobboldali populizmusnak/szélsőjobboldaliságnak, s ezen meghatározások 58 fontos tulajdonságot soroltak fel. Az 58 tulajdonság közül 5 olyan közös jellemzőt talált, amelyek megtalálhatóak voltak legalább a szerzők felénél. Az öt közös tulajdonság a következő: a nacionalizmus, a rasszizmus, az idegengyűlölet (xenophobia), demokrácia-ellenesség, vala-

¹⁹⁴ Lásd: <http://www.londonpatriot.org/2010/06/15/the-alliance-of-european-nationalist-movements-holds-its-first-general-assembly/>

¹⁹⁵ Lásd – a teljesség igénye nélkül – Betz, H.-G. 1994 *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. Macmillan, London; Carter 2005, ibid; Mudde 2000, ibid; Norris 2005 ibid; Hainsworth, P. 2008 *The extreme right in Western Europe*. Routledge.

¹⁹⁶ Mudde, C. 2007 *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

¹⁹⁷ Albertazzi and McDonnell 2007, ibid.

¹⁹⁸ Seiler, D. L. 1985 'De la classification des partis politiques'. *Res Publica*, 27:1, 59-86. quoted by: Mudde, C. 1995 'Right-wing extremism analyzed. A comparative analysis of the ideologies of three alleged right-wing extremist parties (NPD, NDP, CP'86)'. *European Journal of Political Research*, 27:2, 203-24.

mint az erős állam vágya.¹⁹⁹ Ugyanakkor, az egyik vagy másik elnevezéshez rendelt jellemzők néha zavarba ejtően hasonlítanak egymáshoz. Például Roger Griffin generikus fasizmus terminológiája²⁰⁰ nagyon hasonló jellemzőkkel látja el „a” fasiszta pártokat, mint amit Albertazzi és Duncan jellemzőnek találtak napjaink jobboldali populista – határozottan nem fasisztának jellemzett – pártjaira. Mintha még mindig az lenne igaz, amit Mudde, szinte aforizmaszerűen, megjegyzett: ez az a pártcsalád, amiről nem tudjuk, hogy micsoda, de tudjuk, hogy kik tartoznak oda.²⁰¹ S persze még ez se igaz. Néha bizony arról is komoly viták bontakoznak ki, kik is tartoznak ebbe a pártcsaládba. A meghatározásoknak és a jellemző tulajdonságoknak ezt a zavarba ejtő sokféleségét talán éppen az okozza, hogy minden egyes párt mélyen beleágyazott annak az országnak a kultúrájába, történeti fejlődésébe és problémáiba, ahol működik. Így nagyon nehéz elválasztani a tágabban értelmezett, minden hasonló pártra egyenlően jellemző, s az ország specifikus, csak az adott párttípusra jellemző tulajdonságokat.²⁰²

Hozzá kell tenni, nemcsak napjaink radikális/szélsőséges pártjai kapcsán nincs konszenzus terminológiai elnevezés és tartalmi meghatározás tekintetében. Még olyan viszonylag ma már távoli és lezárt történelmi korszakra nézve, mint a két világháború közötti fasizmusok kérdésében sincs egy teljesen elfogadott tudományos konszenzus. Máig vitatott, hogy vajon a „fasizmus” a legpontosabb elnevezés a két világháború közötti mozgalmakra, beleértve a nemzeti szocializmust,²⁰³ vagy a fasizmus családján belül meg kell különböztetni a nemzeti szocializmust, mint a fasizmus egy különleges változatát, radikálfasizmust,²⁰⁴ vagy meg kell különböztetni a fasizmust és a nemzeti szocializmust, sőt a nemzeti szocializmust kell tekinteni az igazi elnevezésnek.²⁰⁵ S persze legalább ekkora a zűrzavar a fogalom meghatározás területén. Mint Payne összeszámolta, több mint egy tucat fasizmus fogalom található meg a történelmi-politológiai vitában.²⁰⁶

A terminológia történelmi aspektusa: radikális/szélsőséges/fasiszta/nemzeti szocialista/neo-fasiszta/neo-náci pártok nagy hullámai

A terminológiai vitának azonban van egy történelmi aspektusa is, amely segíthet a terminológiai vita tisztázásában. A szélsőséges/radikális jobboldali pártok történelmileg jól meghatározott korszakokban, hullámokban léptek fel, s kaptak jelentős, néha meghatározó szerepet saját országuk, s néha Európa sorsának alakulásában. Az elnevezések, s a tulajdonságok széles körét tehát az eltérő történelmi korszakok sajátosságai is magyarázzák, nemcsak az eltérő, ország specifikus jellemzők sokrétűsége.²⁰⁷ Álláspontunk szerint a pártalakulás történelmi hullámainak vizsgálata termékenyebb tudományos módszer, mint egy történelmi időközön és országokon átnyúló tipizálás kialakítása. Ugyannak, vagy legalábbis hasonló értelmű a jelenségnek történelmi időszakok szerinti elemzése hatékony módszer nemcsak a

¹⁹⁹ Mudde, 1995 ibid.

²⁰⁰ Griffin, 1991 ibid.

²⁰¹ Mudde, 1955 ibid.

²⁰² Persze ez a sajátos üressége a nagy átfogó meghatározásoknak nemcsak a radikális/szélsőjobboldali pártokra jellemző. A kommunista pártok esetében is, bár könnyen tudni véljük kik voltak a kommunista pártok és mi jellemző rájuk, a nyolcvanas években Ceausescu pártja, az MSZMP és az eurokommunista, elkötelezetten demokrata Spanyol Kommunista Pártja csak nagyon nagy absztrakcióval sorolható egy pártcsaládba, pedig ezek a pártok felvállalták kommunista voltukat.

²⁰³ Payne, S. 1995 *A History of Fascism*. Routledge.

²⁰⁴ Nolte 1963 *A fasizmus kora*. XXI. századi Intézet. (magyar kiadás: 2003).

²⁰⁵ Lukács, J. 2002 The Universality of National Socialism (The Mistaken Category of 'Fascism'). *Totalitarian Movements and Political Religions*, vol. 3. No. 1. Summer, 107-121

²⁰⁶ Payne, 1995. ibid.

²⁰⁷ Beyme, von K. ed. 1988 *Right-wing Extremism in Western Europe*. London, Frank Cass.

politikatudományban, hanem más társadalomtudományokban is. Huntington demokratizálódási hullámokról írt, melyet megszakítottak anti-demokratikus hullámok, s amely történelmi korszakokat is tárgyaló elemzési módszer lehetővé tette a különböző történelmi korszakokra jellemző demokratikus modellek eltérő jellegzetességeinek leírását²⁰⁸. A kilencvenes évek elején volt egy vita arról, vajon a kelet-európai átmenetek a hetvenes években indult harmadik hullám részét képezik, vagy inkább egy új, negyedik hullámot alkotnak.²⁰⁹ Mások inkább a pár éve megindult demokratizálódási hullámot az arab világban tartják a negyedik hullámnak.²¹⁰ Alvin Toffler az emberiség történelmét elemezte három nagy társadalom-szervezeti hullám leírásán keresztül.²¹¹ A közgazdaságtudományban szintén elfogadott módszer a globalizáció két hullámának megkülönböztetése, egyet 1870–1914 közé tesznek, míg a másikat az 1970-es évekre. A két globalizációs hullám megkülönböztetése lehetővé teszi ugyanakkor a globalizációs folyamatnak a két különböző korszakban egymástól nagyon eltérő jelenségeinek feltárását, s megértetni miben különbözik napjaink globalizációja a száz évvel ezelőtti globalizációs folyamattól.²¹²

A szélsőséges/radikális jobboldali mozgalmak történelmi korszakok szerinti értelmezése nemcsak abban segít, hogy megértsük az eltérő korszakokban meghatározó pártok jellegét. A történelmi nézőpont abban is segít, hogy jobban megértsük milyen komplex hatások eredményeképpen születnek és kapnak erőt a radikális nézeteket valló, a politikai aréna szélén elhelyezkedő marginális csoportok, s válnak komoly támogatottságú pártokká, mozgalmakká.

Négy nagy hullámát lehet megkülönböztetni a szélsőjobbodali/radikális jobboldali pártok kialakulásának és sikerének Európában. Az első hullám az XIX. század utolsó évtizedeitől a II. világháború korszakáig tartott, amikor megjelentek az első proto-nemzeti szocialista pártok,²¹³ majd a két világháború közötti évtizedek korszakában, megalakult és igazi sikeres tömegpártokká vált az olasz fasiszta és a német nemzeti szocialista párt. E két párt sikere nyomán Európa-szerte alakultak, olasz majd a német mintát követve, fasiszta és nemzeti szocialista pártok.²¹⁴

A politikatudományi irodalom a II. világháború utáni hullámokat önállóan tárgyalja, hogy megkülönböztesse a modern poszt-fasiszta vagy szélsőséges/radikális és populista jobboldali pártokat a II. világháborúban szörnyű bűnöket elkövető tengelyhatalmak uralkodó pártjairól. A politikatudományi irodalom a II. világháború után három nagy hullámról beszél: a II. világháborút követő években megindult első hullámban alakultak meg a neo-fasiszta pártok. A neo-fasiszta vagy szélsőjobbodali jelző annak volt köszönhető, hogy az e pártokat létrehozó aktivisták a bukott fasiszta rezsimiek másod-harmadrendű aktivistái, tisztségviselői, hívei voltak. Az olasz MSI-t, a német NDP-t, vagy az osztrák FPÖ-t megalakító kulcs-aktivisták nemcsak kötődtek a két világháború közötti fasizmushoz, hanem keresték az útját, miként lehet megvédeni a bukott rendszerek örökségét és újra létrehozni a nemzeti egységet a nemzet felemelkedése érdekében. A háború utáni megváltozott körülmények között akartak újraalakítani olyan pártokat, amelyek tovább viszik a bukott fasiszta pártok programját: ilyen

²⁰⁸ Huntington, S. P. 1991 *The Third Wave. Democratization in the late Twentieth Century*. Norman and London: University of Oklahoma Press.

²⁰⁹ McFaul, M. 2002 *The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World*. *World Politics*, Volume 54, Number 2, January 212-244; Lucan, W. 2005 *Authoritarian State Building and the Sources of Regime Competitiveness in the Fourth Wave: The Cases of Belarus, Moldova, Russia, and Ukraine*. *World Politics*, Volume 57, Number 2, January, 231-261.

²¹⁰ Dreznér, D. W. 2005 *The Fourth Wave of Democratisation*. *Foreign Policy*, March 24; Gershman, C. 2011 *The Fourth Wave, Where the Middle East revolts fit in the history of democratization – and how we can support them*. *The New Republic*, March 14.

²¹¹ Toffler, A. 1981 *The Third Wave*. London, Pan Books Ltd.

²¹² Hirst, P. – Thompson, G. 1996 *Globalization in Question*. Cambridge, Polity Press.

²¹³ Lásd Weissman Karlheinz 1996 *The Epoch of National Socialism* *The Journal of Libertarian Studies*, 12:2 (Fall 1996):257-294.

²¹⁴ Lukács, J. 1998 *A történelmi Hitler*. Budapest, Európa Kiadó.

például az olasz MSI esete, amely a Saloi Köztársaság szocialisztikus nemzeti egységét kívánta újratereíteni szemben a húszas évek kompromisszumaival.²¹⁵ A második hullám az ötvenes években kezdődött el Franciaországban, a poujadista mozgalommal, s adó-emelések elleni proteszt-pártok, valamint mozgalmak alkották.²¹⁶ A harmadik hullám a nyolcvanas évek elején indult el, s döntően bevándorló-ellenes pártok alkották.²¹⁷ A harmadik hullám a nyolcvanas években jelentkezett, s a jobboldali radikális populista pártok korszaka),²¹⁸ amelyek közös jellemzője volt, hogy élesen bevándorlás ellenes hangnemet kombináltak populista, elit-ellenes szólamokkal. Ez egyes országokban új pártok létrejöttét, más országokban régebben alakult pártok új irányba való elmozdulását jelentette. E pártokat az etnocentrista, nacionalista, bevándorlás-ellenes hangnem miatt hasonlították sokan organikus nemzetben hívő, de más történelmi korszakokban született történelmi fasiszmushoz,²¹⁹ vagy jelentették ki, hogy generikus fasiszta pártok családjába tartoznak.²²⁰ Más kutatók amellet érveltek, hogy e pártokat nem lehet sem neo-fasiszta pártnak,²²¹ sem szélsőséges jobboldali pártnak tekinteni.²²² Ugyanis, a harmadik hullám pártjai harminc év általános, szinte megszakítatlan növekedésének eredményeképpen kialakult jóléti társadalmakban születtek meg, s elfogadják a demokratikus rendet és a piacgazdaságot. Azért is alkalmazták szívesen a megfigyelők a populista jelzőt e pártokra, mert ez alkalmasnak tűnt arra, hogy elválasszák a demokratikus játékszabályokat elfogadó, s az agressziótól tartózkodó harmadik hullámos pártokat a marginális, a demokratikus kereteket elutasító, agresszív szélsőjobboldali csoportoktól és pártoktól.

A Jobbik, a nemzeti radikalizmus helye az európai politikai térképen

A második világháború utáni aranykor három évtizedének szinte megszakítatlan fejlődése nyomán soha nem látott gazdagságú, középosztályosodott, egyenlő, jóléti társadalom alakult ki Európa nyugati felében. Az iskolázottság színvonalának gyors emelkedése, a társadalmi mobilitás új csatornáinak megnyílása mind-mind abba az irányba hatottak, hogy mérséklődtek a társadalmi különbségek és a politikai ellentétek. A két világháború közötti korszak polgárháborús emlékeinek keserű tapasztalatai szintén arra készítették a mérsékelt jobboldal képviselőit, hogy új kiegyezés alapjait rakják le, amely során kiegyeztek a mérsékelt baloldallal. Az új politikai konszenzus a jóléti állam megteremtése volt egybekötve a liberális demokrácia elfogadásával mind a mérsékelt jobboldalon (konzervatív, keresztényszocialista és liberális pártok), mind a mérsékelt baloldalon (szociáldemokrata és szocialista pártok, s amely konszenzushoz csatlakoztak az euro-kommunista pártok a hetvenes évek második felében).

A hetvenes évek közepén azonban repedések jelentek meg a jóléti államok társadalmi és politikai rendszereiben. A globalizáció megindulása, Japán, az ázsiai tigrisek, majd Kína versenye mind-mind megkérdőjelezték az állami tulajdon és szabályozott piacgazdaság

²¹⁵ Gallego, Ferran 2004 *Neofascistas, Democracia y extrema derecha en Francia e Italia*. Plaza Janes, Madrid

²¹⁶ Számos európai országban nem is jelent meg a második hullám, vagy csak évtizedekkel később, ha egyáltalán odasorolhatóak a hetvenes évek adó-ellenes protest pártjai. Lásd Andersen, J. G. – Bjorklund, T. 2008 *Scandinavia and the Far Right*. In Davies, P. – Jackson, P. eds. *The Far Right in Europe. An Encyclopedia*. Oxford, Greenwood World Publishing, 147-163.

²¹⁷ Beyme 1988, *ibid*; Ignazi, P. 2003 *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford, Oxford University Press.

²¹⁸ Mudde 2007 *ibid*.

²¹⁹ Taggart, Paul 2000 *Populism*. Open University Press.

²²⁰ Griffin, Robert 2003 *The palingenetic core of generic fascist ideology*. In Alessandro Campi ed. *Che cos'è il fascismo? Interpretazioni e prospettive di ricerca*. Ideazione editrice, Roma, 97-122.

²²¹ Ignazi 2003 *ibid*.; Mudde 2007 *ibid*.

²²² Pasquino, G. 2008 *Populism and Democracy*. In *Twenty-First Century Populism*. Ed by. Daniele Albertazzi and Duncan McDonnell. Palgrave Macmillan.

vegyes rendszerét, a mindenkire kiterjedő középosztályosodás folytathatóságának, a jóléti állam korlátlan expanziójának álmát. Az ipari termelés áthelyeződése különösen hátrányos volt a hagyományos ipari munkás rétegekre, amelyek korábban a baloldali pártok bázisát képezték. Az áttérés a szolgáltató társadalmi modellre sokakat előnybe hozott, főleg a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezőket. Miközben Nyugat-Európában folytatódott a gazdaság és a jólét növekedése, a neoliberalizációval, a de-indusztralizációval, a szolgáltató társadalomra való átmenettel megjelentek a vesztesek is. Az átalakulás nyomán új társadalmi feszültségek halmozódtak fel szerte Európában. S ahogy ez ilyenkor történni szokott, a vesztesek különösen érzékennyé váltak a politikai mechanizmusok árnyoldalára. Hirtelen feltűnt nekik a konszenzuális demokrácia számos árnyoldala: a nagy politikai pártok közötti kartell-jellegű egyezkedések, a politikai korrupció, a szociáldemokrata és szocialista pártok polgárosult jellege, a politikai elitváltások banális sivársága, a politikai vezetők szürkése és technokrata jellege. Ráadásul a nyugati gazdaság átalakulása egybeesett a harmadik világból érkező bevándorlók számának növekedésével, egy eddig soha nem látott bevándorlási hullám kezdetével, amit különösen láthatóvá tett a bevándorlók eltérő bőrszíne, vallása és kultúrája. Ezekben az egyre növekvő feszültséget felhalmozó társadalmakban született meg a radikális populista jobboldali pártok harmadik hulláma. A harmadik hullám pártjai kifejezték az állampolgárok egyre növekvő elégedetlenségét a korrupt, a kisemberekre nem figyelő kartellpártok konszenzusos demokráciájával szemben. S kifejezték a változások veszteseinek növekvő félelmét attól, hogy a „nép” kultúrájához igazodni nem akaró, megjelenésében idegen, különös ruhákat viselő, sötét bőrszínű, gyakran kisebb-nagyobb bűnözésből (is) élő, s ezért veszélyesnek tartott idegenek, bevándorlók elveszik a munkalehetőséget, és kihasználják a bőséges és adakozó jóléti államot. A felerősödő bevándorlás és elitellenes tiltakozást képviselték a hetvenes-nyolcvanas években fellépő harmadik utas radikális populista jobboldali pártok, mint az osztrák Szabadságpárt vagy a francia Nemzeti Front. E pártok bevándorló-ellenességét egyes esetekben színezte az adott nép történelméből, kultúrájából fakadó történelmi etnocentrista kiszólások sorozata is. A harmadik hullám pártjai populisták és elitellenesek voltak, mert felléptek a hagyományos pártok kartell-demokráciájával szemben. Etnocentrizmusuk és elitellenes populizmusuk miatt az elemzők jelentős csoportját a szélsőjobboldali pártokra emlékeztették. De a harmadikutas pártok egy része neoliberális, jóléti állam ellenes, piacgazdaság párti politikát folytatott, mások inkább a jóléti állam modelljét támogatják, de mindenképpen elfogadták a piacgazdaságot. Ennek megfelelően nem kérdőjelezték meg a piacgazdaság, a politikai demokrácia alapvető intézményeit, sem pedig az egyéni szabadságjogokat, s emiatt nem alkalmazható rájuk a szélsőséges jelző.²²³

A Jobbik politikai ideológiája teljesen más, mint a nyugat Európában született harmadik hullámos populista jobboldali pártoké. A Jobbik harmadikutas, bezárkózó, ökoszociális piacgazdaságot hirdető gazdaságpolitikája egyértelműen szembefordulást jelent a szabadversenyes piacgazdaság modelljével, a nyitott, globalizált és egységes európai piac elfogadásával. Az erős állam illiberális álma pedig nem összeegyeztethető a liberális demokratikus gyakorlattal.

A harmadik hullám pártjai és a Jobbik is egy válsághullám termékei. De más-más válság gyermekei. A Jobbik a felemás kelet-európai felzárkózás kudarcának talajából nőtt ki. A nemzeti radikalizmus Magyarországon, Közép- és Kelet-Európa egyik rosszléti társadalmában alakult ki. Ott, ahol a rendszerváltás utáni hirtelen piacnyitás nemcsak a korábbi biztonságot roppantotta meg és – még ha alacsonyabb szinten, de mégiscsak – középosztályosodott társadalmát szakította szét brutálisan nyertesekre és vesztesekre. A nemzeti radikalizmus MIÉP által fémjelzett korai változata jóval kevésbé volt sikeres, mint a Jobbik, mert a kilencvenes évek felemás korszakában egyszerre volt jelen a válság és a fellendülés, és a magyar társadalom inkább hitt abban, hogy a felzárkózás, a csatlakozás Európához sikerrel

²²³ Mudde 2007.

járhat. A Jobbik a kétezres évek második felében kialakult válságnak köszönheti a szerencsés-jét. Annak a ténynek, hogy a kilencvenes évek második felétől megindult fellendülés rövidnek bizonyult, egy röpke évtizedig tartott, s nem hatotta át a társadalom minden rétegét. Sőt, még ez a rövid fellendülés is részben látszólagos volt, mert hitelfelvételre, az eladósodás drámai növekedésére épült 2000 után. Ennek a fellendülésnek vetett véget 2006 válsága. A magyar válság egybeesése az egész globalizált európai modellre kiterjedő válsággal 2008 után pedig megkérdőjelezte nemcsak a rendszerváltás után kialakított modell fenntarthatóságát, de kétségessé tette a fejlődésbe, a piacgazdaságba vetett hitet is. Ez a pesszimizmus és a korábbi világgal szembeni kiútkeresés határozza meg a Jobbik nemzeti radikalizmusát, amely lázadás a globalizált világrenddel szemben.

Mind a harmadik hullám pártjaira, mind a Jobbikra jellemző a radikalizmus. A radikalizmus a nyugat-európai pártokat tárgyaló irodalomban elsősorban a xenofób szlogenek radikalizmusát jelenti, s azt, hogy néha búvópatakszerűen,²²⁴ néha nyíltan felbukkannak a húszas-harmincas évek szélsőjobboldalára emlékeztető szólamok, jelképek, etnocentrikus-nacionalista, rasszista gondolatok, szlogenek, jelképek, indulatok. De a harmadik hullám radikális nemzeti populista pártjainak jó része ötven év békéjében és jólétében szocializálódott lázadók mozgalma.²²⁵ A Jobbik esetében van egy fontos indulati motívum, ami másképpen teszi radikálissá, mint a harmadik hullám pártjait. Náluk a szavak radikalizmusa mögött megbújik egy olyan radikális indulati attitűd, a gyűlölet és a düh a belső és külső ellenséggel szemben, amely inkább a két világháború közötti történelmi fasiszmusok aktivistáira lehetett jellemző. A düh és gyűlölet a talaja a nemzetközi konspirációs elméletekben való hitnek, a nemzetet eláruló, a nemzetközi szereplőknek kiárúsítók uralma elleni lázadásnak, amelynek célja a nemzet újjászületése. A nemzeti újjászületés, a harmonikus lokális társadalom, az ökoszociális társadalom ígérete szinte millenáris megváltás ígéretének számít. A millenáris megváltás ígérete viszont a „generikus fasiszta” párt fogalmi meghatározásának legfontosabb jellemzője.²²⁶ A Jobbik radikalizmusa a társadalom forradalmi átalakítását célzó radikalizmus, amely szembefordul a globalizációval, a szabad piacgazdasággal és erős nemzeti állam felépítését célozza meg.

A Jobbik annyira különbözik a harmadik hullám radikális jobboldali pártjaitól, hogy valójában célszerűbb egy új hullám első – s eddig legsikeresebb – pártjának tartani. A 2008-ban kirobbant hitelválság, s elsősorban az európai országokat sújtó gazdasági válság nyomán egy új típusú radikális jobboldal van születőben, amelynek talán első képviselője a Jobbik. Ebbe az új hullámba tartozó pártok, amelyek közül a Jobbik talán a legelső, a globalizált piacgazdaság és liberális demokratikus rend ellen lépnek fel egy elzárkózó, erős állam által irányított korlátozott piacgazdaságra épülő nemzetállam kiépítése érdekében. Számukra a gazdasági és a politikai krízis teremtette meg a lehetőséget arra, hogy marginális szerep helyett radikális szlogenjeikkel tömegeket vonzzanak. A nyitott piacgazdaságnak, a liberális demokráciának hátat fordítás háttérében a pesszimizmus, düh és gyűlölet, s az evilági megújulásban, ha úgy tetszik megváltásban való hit egymással összefüggő, egymást erősítő attitűdök láncolata áll.

A Jobbik talán az első hírnöke a radikális/szélsőséges jobboldali pártok új, negyedik hullámának, mely az európai válság nyomán született meg. Ez az új hullám már nem a gazdag, jóléti társadalmak nyerteseit és veszteségeit szinte azonos arányban termelő átalakulásának talaján kialakult harmadik hullám része. A Jobbik olyan fiatal emberek mozgalma, akik a lelkükben mélységes dühöt és gyűlöletet táplálnak az általuk idegennek tartott erőkkal

²²⁴ Ezt a kifejezést Rév Istvántól vettük át. Rév István 2010. „Nem lehetünk a politikától szabadok”. Rádai Eszter interjúja Rév Istvánnal. *Élet és Irodalom* 2010. április 9. <http://www.es.hu/?view=doc;25623>

²²⁵ Ignazi, Piero 1996 From neo-fascists to post-fascists? The transformation of the MSI into the AN. *West European Politics*, 4:693-714.

²²⁶ Lásd Griffin 2003, ibid.

szemben az elrontott múltért, jelenért és reménytelen jövőért. Ez a radikális attitűd, mély gyűlölet és forradalmi jellegű felforgatási vágya a jelen világnak egy új, jobbnak hitt világért, az, ami elválasztja a harmadik hullámtól, s amely oly hasonló a forradalmi és államközpontú megújulást hirdető történelmi fasiszmushoz és nemzeti szocializmushoz.

A Jobbik alapvetően más jellegű párt, mint a nyugat európai radikális populista pártok. A Jobbik olyan párt, amely egy magát sikertelennek érző, elégedetlen társadalom talaján serkent ki. Emiatt a Jobbik több mint félelmet keltő, fenyegető jelképek, mondatok, egyenruhák pártja. A Jobbik esetében a szavak radikalizmusa mögött van egy olyan radikális indulati attitűd, amely talán inkább a két világháború közötti történelmi fasiszmusok aktivistáira volt jellemző. Hasonló a düh érzése a megbicsaklott nemzeti sorsért, az ezzel együtt törést szenvedett családi és egyéni drámákért, s a düh mellett a gyűlölet érzése a nemzeti és ebből fakadó egyéni kudarcért felelősnek tartottakkal szemben. Ahogy Vona Gábor, a Jobbik vezetője is megfogalmazta, ez a radikalizmus nem ideológiát, hanem hozzáállást jelent. Ennek a radikális hozzáállásnak a célja, hogy a Jobbik a „problémákat gyökeresen akarja megoldani, nem csak tünetileg kezelni”.²²⁷ A radikális beavatkozás célja a nemzet újjászületése, egy új rend kialakítása, amely végre biztosítja, hogy a nemzet újra erős és növekvő legyen, s elfoglalja méltó helyét a világban.²²⁸ A távolba vesző megváltás ígéréteiben azonban a legfontosabb mozzanat az odavezető radikális, ha úgy tetszik forradalmi út, amelynek zászlóvivője és vezetője a nemzeti radikális párt, a Jobbik. Sok út vezet a radikális jobboldalhoz, amelyek végpontján megtalálható a cigányellenesség, az antiszemitizmus és az idegenellenesség is. De a háttérben a társadalom válsága munkál, amit szinte elviselhetetlenné tett a politikai és erkölcsi válság. A radikális pártok akkor virulnak, ha a mérsékelt pártokra alapozott politikai gépezet működése megproppan. Ez történt Magyarországon 2006 és 2010 között. A bizonytalanság, a rendetlenség, a válság érzete, a félelem az, ami radikalizálja a választókat, s ami vonzóvá teszi a radikális programmal fellépő, megváltást ígérő bünbakkereső pártot, a Jobbikot.²²⁹

A Jobbik sajátos jellege és a neo-náci kategória alkalmazhatósága

Visszatérve ezen írás kiindulópontjához, a terminológiai vitához, s a neo-náci szó alkalmazhatóságához (mint terminus technikusnak és egy radikális jobboldali parlamenti párt esetében), fontos tisztázni azt, hogy a neo-náci szó mai alkalmazása bizonyos fokig és mértékig félrevezető, mert egyik oldalról túl szűk, másik oldalról meg túl tág a fogalom értelmezése.

ad 1) Álláspontom szerint egy bizonyos tekintetben a nyugati szakirodalom nem megfelelően használja a neo-náci kifejezést. A fejlett piacgazdaságok politológiai irodalma a neo-náci szó alatt kifejezetten szélsőséges, terrorista jellegű, erőszakos rasszista nézeteket valló szélsőséges jobboldali csoportokat ért. Ez a korlátozása a szónak azonban téves is, hiszen ez a fajta terrorista-puccsista szerveződési mód talán sose volt igaz az NSDAP-ra, a német nemzeti szocialista pártra, vagy ha igen, akkor talán csak egy rövid történelmi pillanatra, az 1923-as Sörpuccs idejére. Alakulásától a Sörpuccsig terjedő első korszakában egymás mellett zajlottak a párt legális és terrorista jellegű akciói. A párt gyűléseire tömegek áramlottak, a párt nyilvánosan működött. A párt élvezte a hatóságok hol burkolt, hol nyílt támogatását. A Sörpuccs vetett véget a párt első korszakának. A párt második felívelő korszakában, 1927 után, Hitler és az NSDAP stratégiai fordulatot hajtott végre, s 1928-ra a demokratikus kereteket elfogadó, választási „néppártot” faragott az NSDAP-ból, amely képes volt arra, hogy a szavazatok jó egyharmadát megszerezze szabad választásokon a harmincas

²²⁷ <http://www.szegedijobbik.hu/kerdesek-a-jobbikrol/kerdesek-valaszok-gyik/>

²²⁸ Mint láttuk, ezt a jellegzetességet tartja Griffin (2003, ibid.) a millenáris megváltás ígéréteinek, és ezt a jellegzetességet tartja a fasiszta párt fogalmi meghatározása legfontosabb jellemzőjének.

²²⁹ Tóth – Grajczjár 2012 A nemzeti radikalizmus. In Boda – Körösnéyi szerk. *Van irány?* MTA TK PTI-Új Mandátum Kiadó, 83-110.

években, s a legnagyobb „demokratikus” politikai pártja legyen a weimari Németországnak. Ebből következik, hogy a neo-náci fogalom mai értelmezése (Európában) túlságosan szűk, hiszen az NSDAP nem-kormányzó erőkénti működésének nagy részében a demokratikus játékszabályokat többé-kevésbé elfogadó párt volt, s nem szűk elszigetelt terroristák kis csoportja.²³⁰ Ezt a szűk értelmezést az indokolja, hogy a hagyományos neo-fasiszta pártok jó része (mint az olasz MSI) elfordult saját neo-fasizmusától és populista liberális jellegű párt lett belőlük. Tehát, ezért ezeket a korábban (esetleg magukat is neo-fasisztának) hívó pártokat ma már csak baloldaltól hívják neo-fasisztának, s a tudományos irodalom, mint láttuk fentebb, a radikális populista, radikális jobboldali kategóriát használja rájuk.

ad 2) Ugyanakkor a neonáci szónak van egy másik, kiterjesztő értelmezése is. Ez a kiterjesztő értelmezés a neo-nácizmus fogalmát azonosítja a nácizmus szörnyű bűneivel, a II. világháború kirobbantásával, a német katonai egységek brutalitásával, s végül de nem utolsósorban a holocausttal. S innen nézve akár érthető is azoknak a Parlamentben ülő politikusok és hétköznapi kisember aktivisták felháborodása, amikor neo-nácinak kategorizálják őket, s azt kérdezik vissza, hogy hogyan lehet megvádolni egy ilyen erős szóval egy olyan politikai pártot, amely nem követett el emberiség ellenes bűncselekményt, nem hív fel milliók megsemmisítésére, nem robbantott ki háborút. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy a kortársak, a korabeli megfigyelők, a fasiszta és náci pártok szavazóinak és talán aktivistáinak nagy része, a húszas és a korai harmincas években szintén nem látták előre, hogy hova viszik őket a pártvezetők, milyen politikát fog alkalmazni a náci Németország. A húszas évek elején olyan sokan – mint például a később antifasisztává lett liberálisok, mint Mises – abban hittek, hogy mivel a fasiszta mozgalom a kommunisták elleni erkölcsi felháborodásból született, ezért amint csökken a kommunista veszély, úgy normalizálódik a fasiszta rezsim. Mises a fasizmust (legalábbis annak olaszországi változatát, 1927-ben) olyan szükséges rossznak, pillanatnyi megoldásnak tartotta, amely ugyan megmentette Európát a legrosszabbtól (a kommunizmustól), de arra is figyelmeztetett: ha bárki többet látna bele kényszerű vészintézkedésnél, akkor fatális hibát követne el. Ugyanis a fasizmus gazdaságsszabályozó politikája és inherens militarista jellege azzal a veszéllyel járhat, hogy háborúk forrása lesz.²³¹ Miseshez hasonlóan neves egyetemi kutatók, mint Pareto vagy Keynes támogatták a korai fasizmust, s remélték, hogy egy új formája lehet a piacgazdaságra alapozott társadalomnak.²³² Nem rajtuk múlt, hogy a fasizmus, s különösen a nemzeti szocializmus inherens militarista jellege és zárt piacokban hívó irányított piacgazdasági modellje megszilárdult,²³³ s háborúk és népiirtás forrása lett. A náci párt, az NSDAP hatalomra jutásáig igyekezett magát mérsékeltebbnek feltüntetni. Hitler kifejezetten igyekezett úgy bemutatni magát, mint aki a zsidókérdés törvényes rendezésében érdekelt és megtiltotta, hogy a Mein Kampfot felemlégessek a '29-33 közötti évek választási kampányaiban.²³⁴ Miközben Hitler lelkében minden valószínűség szerint már volt egy olyan program, amely elvezetett a második világháborúhoz, a nemzeti szocializmus radikalizálódásához és mindahhoz az embertelenséghez, amitől ma a „náci” szó vállalhatatlan, ezt a belső programot titkolta Hitler a választók, s gyakran közelebbi és távolabbi munkatársai előtt is.²³⁵ Tágabb értelmezésben, John Lukács, a neves konzervatív történész, szintén óv attól, hogy valaki összetéve a nemzeti szocializmust, mint ideológiát, a hitleri Németország ijesztő politikájával.²³⁶

²³⁰ Lukács 1998 *ibid.*; Kershaw Ian 2000 *Hitler: 1896–1936*. Hubris, Cambridge University Press, magyarul: Kershaw 2003 *Hitler I–II*. Szukits Kiadó, Szeged.

²³¹ Mises, Ludwig von 1927 *Liberalismus*. Mises Institute.

²³² Lukács 1998 *ibid.*

²³³ Mises, Ludwig von 1944 *Omnipotent Government*. Mises Institute.

²³⁴ Kershaw 2000. *ibid.*

²³⁵ Hitler titkolózó voltáról lásd: Lukács 1998, u.o.

²³⁶ Lukács John 2003 A nemzetiszocializmus egyetemes jelensége, *Klió* 2003/1.
<http://www.c3.hu/~klio/klio031/klio008.html>

Ha e szűkítő és tágító értelmű, álláspontom szerint téves értelmezéseit lehántjuk a neo-náci szóról, akkor foghatunk neki a nemzeti szocializmusnak, mint politológiai kategóriának az értelmezéséhez. A neo-náci szó a nemzeti szocializmus ideológiájának modern megjelenését jelöli, amit a neo-szó különböztet meg a történelmi nácizmustól, a hitleri NSDAP-tól. John Lukács érvel amellett, hogy a nemzeti szocializmus egy általános, modern ideológia, amelynek csak egyik megjelenése, vadhajtsa volt az ijesztő hitleri Németország. A nemzeti szocializmus olyan ideológiát jelent, amelyben a nacionalizmus elsődleges a szocializmussal szemben. A nacionalista politika célja a zárt, védett, korlátozott piac gazdaság (illiberális) gazdaságpolitika, amely révén reméli megteremteni az erős és független államot, amely regenerálja a nemzetet.²³⁷

Ebben az értelmezésben, a Jobbik ideológiája nemzeti szocialista ideológia, vagyis neo-náci. Hiszen a Jobbik legfontosabb üzenete, hogy harmadikutas, bezárkózó, ökoszociális piacgazdaságot hirdető gazdaságpolitikája egyértelműen szembefordulást jelent a szabadversenyes piacgazdaság modelljével, a nyitott, globalizált és egységes európai piac elfogadásával. Az erős állam illiberális álma pedig azt a célt szolgálja, hogy a nemzet újra erőre kapjon. A radikális beavatkozás célja a nemzet újjászületése, egy új rend kialakítása, amely végre biztosítja, hogy a nemzet újra erős és növekvő legyen, s elfoglalja méltó helyét a világban.²³⁸

Végszó

Az Alaptörvény X (1) szerint Magyarország biztosítja a tudományos kutatás és művészeti alkotás szabadságát. A X (2) szerint (2) tudományos igazság kérdésében az állam nem jogosult dönteni, tudományos kutatások értékelésére kizárólag a tudomány művelői jogosultak. Az Alaptörvény X (1) és X (2) értelmében Karsai László megállapítása kizárólag tudományos vita tárgya lehet, s álláspontom szerint nem lehet tárgya Bírósági eljárásnak.

Bizonyos fokig és mértékig érthető, hogy a Jobbik tiltakozik a generikus fasiszta vagy neonáci kategorizálás ellen. Hiszen ezekhez a szavakhoz olyan rettenetes bűnök tagadnak, hogy ma szinte senki nem vállalja fel, hogy fasiszta, náci vagy neo-náci lenne. Ugyanakkor, a két világháború közötti fasiszta és nemzeti szocialista pártok és rendszerek története azt mutatja, hogy fokozatosan radikalizálódtak, s jutottak el a legszörnyűbb bűnök elkövetéséhez. Az olasz fasiszta rendszert a harmincas évek közepéig csak az akkori baloldal tekintette szélsőséges politikai berendezkedésnek, s a korabeli liberális megfigyelők elfogadhatóbbnak tartották, mint a kommunista diktatúrát.

S éppen ezért lehet legitim akár olyan erős kategória használata, mint a neo-náci, mert ezzel lehet érzékeltetni, hogy nem tudhatjuk, mi rejtezik a politikusok legmélyebb gondolataiban, de azt tudhatjuk, hogy hasonló szlogenekkel dolgozó, látszólag demokratikus párt milyen politikát folytatott, s hova jutott el, amikor hatalomra került. A Jobbik esetében nem tudjuk, hogy mit tenne, ha hatalomra kerül, de szlogenjeiből, vezetőjének és kulcsaktivistáinak megfogalmazásából tudjuk, hogy hasonlókat mondanak (már amennyire 80 év és két különböző ország távolsága miatt ez lehetséges megállapítani), mint amit az NSDAP-ra volt jellemző. (Vagyis az igazi összehasonlítása alap nem az 1939–45 közötti náci rezsim, hanem az 1928–33 közötti NSDAP.)

A Jobbik új típusú jelenség, nem hasonlítható a nyugat-európában található (s általában nem neonáciként) jellemzett politikai pártokra, de nem is szűk terrorista skinhead csoport (amit szerintem tévesen hívnak neo-nácinak), hanem radikális forradalmi jellegű párt, amihez

²³⁷ Lásd Lukács 2003 ibid és Mises 1944 ibid.

²³⁸ Mint láttuk, Ezt a jellegzetességet tartja Griffin (2003 ibid.) a millenáris megváltás ígéretének, és ezt a jellegzetességet tartja a fasiszta párt fogalmi meghatározása legfontosabb jellemzőjének.

használó a két világháború közötti fasiszta/nemzeti szocialista pártok voltak. A neo-fasiszta, vagy éppen a generikus fasiszta, szélsőséges szóhoz kevesebb „negatív” érzélem, éppen talán Mussolini puhább rendszere miatt, mint a neo-náci kifejezéshez. De a tudományos irodalomban vannak olyan vélemények, amelyek szerint a fasiszta-nemzeti szocialista szavak funkcionálisan ekvivalens értelmű kifejezések, sőt, John Lukács konzervatív, Magyarországon is ismert és elismert történész szerint, a nemzeti szocializmus az igazán jó elnevezés. E megfontolások alapján, álláspontom szerint, legitim lehet a neo-náci szó használata tartalmi értelemben is.

Jogi szempontból, álláspontom szerint, éppen az a fontos, hogy kutatók kategorizálásukkal, a hasonlóságok és a különbségek kimutatásával segítsék az eligazodást az egyes politikai pártok jellegének kimutatásával. S éppen ezért károsnak ítélem meg, ha egy politikai párt némaságra kívánja ítéltetni a tudományos kutatás szabadságát, szembe menve Magyarország Alaptörvényének szellemével.

A társadalmi újratagolódás néhány kérdése az ezredforduló Magyarországon²³⁹

I. Az 1980-as évek magyar társadalmának jellegzetességei²⁴⁰

Magyarországot a hetvenes-nyolcvanas években a kelet-európai országok között – kicsit ironikusan – a legvidámabb barakként emlegették, s ennek a megállapításnak volt is némi igazságtartalma, hiszen a gazdaságban és a mindennapi életben talán valóban Magyarországon volt a legenyhébb, a legelviselhetőbb a kommunista párt ideológiai és politikai felügyelete. Mindez természetesen nem valamiféle nagylelkű politikai belátásból fakadt, hanem 1956 emlékéből és a rendszer működőképességének fenntartásához fűződő elemi hatalmi érdekekből. Mindennek ismeretében válik érthetővé, hogy miért próbálkoztak 1968-tól a tervgazdaság részleges piacosításával, a (terv)gazdaság válságának elmélyülésével párhuzamosan miért engedélyezték már a nyolcvanas évek elején a kisméretű társas magánvállalkozások létrehozását.

A nyolcvanas évek elejére alakult ki a klasszikus Kádár-korszak társadalmi szerkezete. A társadalom újrarétegződésében egyre jelentősebb mértékben érvényesült a duális – az államilag ellenőrzött, valamint a részben legális, részben illegális magán – gazdaság szerepe, a jövedelmi különbségek folyamatosan és gyorsuló mértékben növekedtek, megkezdődött a (elő)vállalkozói réteg szerveződése, meghatározó mértékűvé vált a rejtett gazdaság szerepe a társadalmi csoportok átrendeződésében.²⁴¹ Ekkorra már markánsan érzékelhetővé váltak a hatvanas évek végétől kezdődően végbement változások hatásai. Ezeknek lényeges eleme volt, hogy a kialakult keretekhez, feltételekhez alkalmazkodva előbb a mezőgazdasághoz kötődve, majd az ipari és szolgáltató tevékenységhez kapcsolódva (is) széles körűvé vált a második gazdaság. A nyolcvanas évektől, pedig a legális kisvállalkozási formákban való részvétel vált fokozatosan egyre fontosabb struktúraképző tényezővé. Ezt támasztják alá a nyolcvanas évek első felében készült, különböző közvélemény-kutatások és szociológiai felmérések, melyek szerint a magyar társadalom négyötöde hasznosnak tartotta a kisvállalkozásokat, és a háztartások háromnegyede részesedett valamilyen formában a második gazdaságban megtermelt jövedelmekből. Ez egyben arra is utal, hogy a politikai töke birtoklásának jelentősége a társadalmi rétegződés szempontjából a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától egyre jelentéktelenebbé vált, lényegében csak a kiemelt vezetői posztokon és nómenklátúra-pozíciókban maradt az alkalmazás – egyre inkább formális – feltétele a kommunista párttagság.

A hetvenes-nyolcvanas években a társadalmi szerkezet változásai közül meg kell említeni a kvázi „középrétegesedést” – más kifejezéssel élve a „polgárjogok nélküli polgárosodást” –, a vagyon és jövedelem szerinti differenciálódást s a magyar társadalom mobilitási szempontból történő lassú bezáródását. A mobilitási viszonyok záródása egyrészt a tömeges társadalmi helyzetváltoztatások megszűnését, másrészt pedig azt jelentette, hogy erősödött a különböző társadalmi csoportok önreprodukciós készsége, aminek éppúgy részét képezte az ötvenes években vezetővé, szellemi foglalkozásúvá váltak leszármazottainak értelmiségivé válása, mint a fizikai/városi munkásság erősödő pozíció-átörökítése saját gyermekeikre. A

²³⁹ Részlet a szerző egy készülő könyvből. A tanulmány a Nemzeti Kiválóság Program Szentágothai János Tapasztalt Kutatói ösztöndíj támogatásával készült.

²⁴⁰ Részletesen lásd Valuch Tibor 2001 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001. Osiris.

²⁴¹ Lásd Árvay János – Vértés András 1993 *A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon 1980–1992*. Budapest, GKI.

nyolcvanas években a 30 éves és fiatalabb szakmunkás generációkon belül erőteljes differenciálódás kezdődött. Ennek lényege, hogy a kisebbik hányadnak javultak az esélyei a korábbinál kedvezőbb társadalmi pozíció elérésére, míg a többség a „még a szülők társadalmi pozíciójának megtartására is képtelen és a hátrányosabb helyzetű rétegekbe csúsznak le”, vagyis betanított, segéd- vagy alkalmi munkásokká váltak.²⁴²

A korszak jellegzetessége a gondolkodásmódok és magatartásformák megkettőződése, aminek minden bizonnyal szintén jelentős hatása volt a társadalom szerkezetében végbement változásokra is. A hatvanas évek végétől a magyar munkavállalók – ipari munkások, földművesek – jelentős része kettős elv jegyében szervezte az életét. Reggel hattól délután kettőig irányított munkás volt egy gyárban, vagy termelőszövetkezeti alkalmazott volt, délután kettőtől este hatig pedig vállalkozóként próbált boldogulni és többletjövedelemre szert tenni. Ettől az időszaktól kezdődően komolyan befolyásolta a magyar társadalom szerkezetét a gazdasági mentalitás átalakulása, az individualizáció, az autonómia igénye, az életmód átalakulása, a „polgári” formák terjedése. A vállalkozó hajlam, a kockázatvállalási készség növekedését és egyben a nyolcvanas évek társadalmi változásainak irányát is mutatta a piaci szereplők gyorsuló térnyerése a magyar gazdaságban és társadalomban. 1982 és 1988 között a kisiparosok száma egyharmadával nőtt, a kiskereskedőké duplájára emelkedett, a különböző vállalkozási formákban résztvevőkkel együtt a magánszférában dolgozók száma – ugyanabban az időszakban hasonló dinamikával gyarapodott – 1988 végére meghaladta a félmillió főt, vagyis már a politikai rendszerváltozás előtt az aktív keresők egynolcada a magánszektorban dolgozott.

Új jelenség volt a kisvállalkozói réteg kialakulása és a kisiparos, kiskereskedői csoportok létszámának dinamikus bővülése. A mobilitás-vizsgálatok szerint a kisvállalkozói réteg legfontosabb rekrutációs bázisa a szakmunkásság volt, ami egyben azt is jelenti, hogy nem a történeti kispolgárság született újjá, hanem egy részben új kisvállalkozói réteg alakult ki. A kisiparosok esetében már valamivel jelentősebb volt az ipar átörökítése.²⁴³ A falvakban élők esetében a kilencvenes évek történései azonban csak részben igazolták azt a nyolcvanas években elfogadott megközelítést, hogy a háztáji gazdálkodás megerősödése megteremtette egy „vállalkozó, törpebirtokos réteg” kialakulásának lehetőségét a falusi társadalomban, a mezőgazdasági önállók létszámának növekedése jelentősen elmaradt a várakozásoktól, a földek és a műveléshez szükséges eszközök társas vállalkozások tulajdonába kerültek a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján.

A társadalomban és a közgondolkodásban bekövetkezett átrendeződéseket jól nyomon lehet követni a presztízs-vizsgálatok²⁴⁴ segítségével. Az egyes társadalmi pozíciók, foglalkozások megítélésében már 1983-ban is a foglalkozással járó kereseti lehetőség, a feladat ellátásához szükséges tudás, a hatalom és a társadalmi hasznosság voltak a mérvadóak. Ezek sorrendje 1988-ig csak kismértékben változott. A nyolcvanas években folyamatosan erősödött a tudás, az önállóság és a pénz társadalmi értéke. A vizsgálat tanúsága szerint azoknak a tevékenységeknek a társadalmi elismertsége növekedett, amelyek ellátása során az előbb említett tényezőknek fontos szerep jut. Többek között ide sorolható volt a körzeti orvos, az ügyvéd, a kisiparos, a kiskereskedő, az újságíró. A csökkenő értékű pozíciók közé került a megyei párttitkár, a bányász, a rendőr, a katonatiszt, a gyári segédmunkás.

Ez – lényegét tekintve – a gazdaságra korlátozódó polgárosodás kezdetének és kibontakozásának időszaka. A magyar társadalomban és gazdaságban tehát már a nyolcvanas évek elejétől olyan fontos átrendeződések, változások kezdődtek el, amelyek csak a kilencvenes évek első felében, a politikai átmenetet követően válhattak teljes körűvé.

²⁴² Bukodi Erzsébet 1995 A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás főbb társadalmi jellemzői. *Statistikai Szemle*, 4:324-339.

²⁴³ Andorka Rudolf 1995 A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig. *Statistikai Szemle*, 2:101-120.

²⁴⁴ Harcsa István – Kulcsár Rózsa 1986 *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Budapest, KSH.

II. A rendszerváltás közvetlen strukturális hatásai

A kilencvenes évek közepén már tetten érhetők a rendszerváltás strukturális hatásai. Lényegében egy lassan posztindusztriálissá váló – és számos vonatkozásban – továbbra is korlátozott módon polgárosodó társadalomszerkezet kialakulásának periódusa a kilencvenes évtized, amelynek első felében végbementek a meghatározó átrendeződési folyamatok, többek között az egykori állami tulajdon újraosztása, magánosítása, a szocialista rendszer lebontása.²⁴⁵ A kilencvenes évek második felében már az átmenettel együtt járó változások konszolidálódásának lehettünk a tanúi.

A politikai átmenet időszakában a kilencvenes évek elejétől alapvetően megváltozott a társadalom szerveződésének és irányításának rendje. A centralisztikus, autoriter berendezkedést a jogra, a szabadságra, a demokráciára és az autonómiára épülő társadalomszerveződés váltotta fel. Alapvetően átalakult Magyarország gazdasági szervezete. A kvázi-piaci elemeket tartalmazó tervgazdaságot felváltotta a piacgazdaság rendszere. A gazdasági szerkezetváltást annak minden – társadalmi – következményével együtt az 1988. évi VI. – a gazdasági társaságok alapításáról szóló – törvény és az évtizedforduló „spontán” privatizációja gyorsította fel. Az állami tulajdon az átmenet éveitől jelentéktelenné zsugorodott – 1988 és 1994 között az állami kézben levő vállalatok száma 2378-ról 828-ra csökkent, a termeléshez szükséges javak magántulajdona vált meghatározóvá, kiépült a tőke- és értékpapírpia.

Mindennek ismeretében megkerülhetetlen a kérdés, milyen tényezők befolyásolták meghatározó módon az átalakulás folyamatában az egyes emberek társadalmi helyzetét, pozícióváltását? A rendszerváltozás társadalmi hatásait röviden összefoglalva meg kell jegyezni, hogy az 1989-et követő bő fél évtizedben a piacivá váló körülmények között folyamatosan felértékelődött az iskolázottság, a szakképzettség és a szaktudás – ezen belül a konvertálható tudás – szerepe a strukturálódási folyamatokban. Tovább növekedett a szimbolikus tőkék – kapcsolatok, kreativitás és vállalkozói hajlandóság, az alkalmazkodó képesség – szerepe a társadalmi pozícióváltás során. Minden bizonnyal nagymértékben befolyásolta az egyének és csoportok helyzetét a korábban felhalmozott tőke vagy éppen ennek hiánya, ismét döntő jelentőségű rétegződési tényező lett a – jövedelemtermelésre alkalmas – tulajdon. A jövedelmi-vagyoni egyenlőtlenségek növekedése a kilencvenes évek során folyamatos és gyorsuló ütemű volt. Lényeges változás, hogy az első és a második gazdaságbeli pozíció igen gyakran egységesült. Vagy úgy, hogy az első gazdaságbeli munkahely megszűnt, vagy az egyes ember a második gazdaságbeli tevékenységét egyéni/társas vállalkozássá fejlesztette. Kialakult egy igen nagy létszámú vállalkozói-kisvállalkozói réteg. „1997-ben minden tizedik magyar háztartásban volt vállalkozó. A rendszerváltást követően az aktív háztartások egy-negyede próbálkozott meg a vállalkozással és 15 százalékuknál a kísérlet eredményesnek bizonyult”.²⁴⁶ Az egyéni és társas vállalkozók száma meghaladta az 1 millió főt, közülük minden harmadik olyan vállalkozásnak volt tagja, amely érdemi gazdasági tevékenységet nem folytatott, s elsősorban adóoptimalizálási okok miatt jött létre. Magas volt tehát a kényszer-vállalkozók száma, a jelenség okai részben a magyar társadalomban meglehetősen széles körben elfogadott adókerülő magatartásra, részben pedig az önfoglalkoztatást megvalósító vállalkozások gyors elterjedésére vezethetők vissza.

²⁴⁵ Részletesen lásd Kornai János 1995/1996 Négy jellegzetesség – a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben I-II. *Közgazdasági Szemle*, 1995. 12:1097-1117., és 1996/1:1-29.

²⁴⁶ Kovách Imre 2002 Szempontok a poszt szocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon. In Püski Levente – Valuch Tibor szerk. *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Debrecen, 1996-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 389-414.

Már az 1992-ben végzett mobilitás-vizsgálat adatai szerint jelentős különbségek alakultak ki a magánszektorban és az állami tulajdonú gazdasági szervezetekben foglalkoztatottak iskolai végzettsége, szakképzettsége között. 1992 végén a magánszféra foglalkoztatta a magyarországi aktív keresők egyötödét. Közülük csak minden ötödiknek volt a nyolc általános iskola a legmagasabb iskolai végzettsége, míg az állami foglalkoztatottak közül minden harmadiknak. A magánszektor alkalmazottainak 70%-a rendelkezett szakmunkás bizonyítvánnyal, illetve érettségivel, az állami szektorban ugyanez az arány 56% volt. A magánszektor keresői között jóval kevesebben voltak az alacsony képzettségű családból származók, mint az állami szférában, az érettségizett és diplomás apák gyermekeinek aránya ugyanakkor a magánszektor keresői között rendre magasabb volt. „A magán- és a nem magánszektorbeli keresők megoszlása arra enged következtetni, hogy a magánszektor keresői között – szülői háttérüket tekintve – a kedvezőbb helyzetű rétegek valóban nagyobb arányt alkotnak. Következésképpen a privatizációs folyamatoknak azok a kedvezményezettjei, akiknél az előnyösebb társadalmi helyzet már az előző generációnál is tetten érhető”.²⁴⁷ A munkaerőpiacról kiszoruló többsége viszont az 1989 előtt – az építő- és nehézipari nagyvállalatoknál – tömegesen foglalkoztatott alacsony iskolázottságúak, illetve szakképzetlenek közül került ki.

Megváltozott a társadalom tagoltsága a középrétegek súlya egyes értelmezések szerint mérséklődött. Elsősorban azért mert a „középrétegek társadalmi státusát a gazdasági vonatkozású tőkefajtákkal (vagyon, tulajdon) szemben inkább az elmúlt három évtizedben megszerzett tőketípusok, különösen a kulturális tőke biztosítja. A privatizáció nem juttatott a független középosztályi egzisztenciához szükséges vagyont a középrétegek nagyobb csoportjainak”.²⁴⁸ A kilencvenes években tehát egyfelől folytatódtak a már a rendszerváltozást megelőzően kibontakozó társadalmi átrendeződések, amelyek egyik alapvető vonása a piachoz, a magánszektorhoz, a jövedelemtermelésre képes javak birtoklásához való viszony volt, másfelől alapvetően megváltozott az egyes társadalmi rétegek helyzete és összetétele. Ebben az átalakulásban – a kilencvenes évek második felében – egyre markánsabbá vált a munkavégzés intellektualizálódása, ami az új információtechnikai iparágak kibontakozásával is összefügg. S továbbra is fontos maradt a foglalkozási rétegződés szerepe a magyar társadalom tagoltságának alakulásában.²⁴⁹ Ezzel összefüggésben utalni kell arra is, hogy a munkaerőpiac átrendeződése is igen jelentős volt, általános és tartós trendnek bizonyult az aktív keresők számának és arányának mérséklődése. Az aktív háztartások közel kétharmadában következett be olyan munkaerőpiaci változás, ami az 1989/90-es rendszerváltozás következményének tekinthető. 1993 végére a munkanélküliek száma megközelítette a 700.000 főt, ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy minden ötödik aktív kereső munkanélkülivé vált a kilencvenes évek elején.²⁵⁰ Ebben az időszakban lényegében folyamatosan növekedett a gazdaságilag inaktív háztartások száma, a nyugdíjasok és az eltartottak aránya.

Az átalakulás következtében az elit terjedelme növekedett, összetételét tekintve heterogénebbé vált. A politikai elit hatalma jogi és politikai korlátok közé került, ebben a csoportban igen nagymértékű elitcsere zajlott le. Jelentősen bővült a „nagypolgárságnak” tekinthető jómódúak rétege. Új csoportként megjelent a tulajdonosi-vagyoni elit. A középrétegek valamelyest karcsúbbá és tagoltabbá váltak. Jelentős és dinamikus volt a kispolgári jellegű csoportok létszámának gyarapodása. Újra növekedett az egyéni gazdálkodói réteg a falvakban, de a történeti parasztság nem teremtődött újra. A proletarizálódó városi és falusi rétegek is jelentős létszámú elemét alkották a kilencvenes évek magyar társadalmának. Általános jelenségnek tűnik, hogy a kilencvenes évtized végére a különböző társadalmi

²⁴⁷ Bukodi im. 1995:336.

²⁴⁸ Kovách Imre 2002.

²⁴⁹ Róbert Péter 1999 Osztály és párt Magyarországon három választás után. *Politikatudományi Szemle*, 1:67-97.

²⁵⁰ Kolosi Tamás – Tóth István György 2000 *A rendszerváltás társadalma*. Budapest, MTA.

csoportok mobilitási szempontból zártabbá váltak, a ki-, illetve a belépés egyre nagyobb erőfeszítést igényel.

A társadalmi szerkezet változása nyilvánvalóan több dimenzióban közelíthető meg. Az is látható, hogy a jelenkori magyar társadalom tagolódására számos tényező hat egyidejűleg, s a rétegződési folyamatok meglehetősen összetetté váltak. A rendszerváltozást követő évek során a különböző társadalmi csoportok terjedelme és összetétele jelentősen megváltozott.²⁵¹ Mindennek ismeretében megkerülhetetlen a kérdés, milyen tényezők befolyásolták meghatározó módon az átalakulás folyamatában az egyes emberek társadalmi pozícióját, pozícióváltását? A rendszerváltozás társadalmi hatásait röviden összefoglalva meg kell jegyezni, hogy a piacivá váló körülmények között folyamatosan felértékelődött az iskolázottság, a szakképzettség és a szaktudás – ezen belül a konvertálható tudás – szerepe a strukturálódási folyamatokban. Jelentősen megnövekedett a szimbolikus tőkék – kapcsolatok, kreativitás és vállalkozói hajlandóság, az alkalmazkodó képesség – szerepe a társadalmi pozícióváltás során. Minden bizonnyal nagymértékben befolyásolta az egyének és csoportok helyzetét a korábban felhalmozott tőke vagy éppen ennek hiánya, ismét döntő jelentőségű rétegződési tényező lett a tulajdon. Mindezek következtében egy meglehetősen sajátos, komoly egyenlőtlenségekkel és egyensúlytalanságokkal jellemezhető társadalomszerkezet jött létre az ezredfordulóra.

Irodalom

- Andorka Rudolf 1995 A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig. *Statisztikai Szemle*, 2:101-120.
- Andorka Rudolf 1996 A társadalmi integráció gyenge kötései – rendszerátalakulás Magyarországon. *Századvég*, 1:5-18.
- Árva János – Vértess András 1993 A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon 1980–1992. Budapest, GKI.
- Bukodi Erzsébet – Harcsa István – Reisz László 1994 Társadalmi tagozódás, mobilitás az 1992. évi mobilitásvizsgálat alapján. Budapest, KSH. Társadalomstatisztikai Közlemények.
- Bukodi Erzsébet 1995 A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás főbb jellemzői. *Statisztikai Szemle*, 4–5:324-339.
- Bukodi Erzsébet 1999 Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle*, 2:28-57.
- Bukodi Erzsébet – Fóti János – Lakatos Mihály – Záhonyi Miklós 1999 A foglalkozási rétegződés modelljei. Budapest, KSH.
- Bukodi Erzsébet 2006 Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovács Imre szerk. *Társadalmi metszetek*. Budapest, Napvilág, 109-160.
- Csillé András – Kovács Imre 1997 *Piacgazdaság és gazdasági elit 1993–1997*. Budapest, Politikatudományi Füzetek. MTA PTI.
- Csillé András – Kovács Imre 2000 *A falusi társadalom alakulása a rendszerváltozás folyamán*. Budapest, kézirat.
- Harcsa István – Kulcsár Rózsa 1986 Társadalmi mobilitás és presztízs. Budapest, KSH.
- Kolosi Tamás – Róna-Tas Ákos 1992 Utolsókból lesznek az elsőek? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2:3-25.
- Kolosi Tamás – Tóth István György 2000 A rendszerváltás társadalma. Budapest, MTA.
- Kornai János 1995 Négy jellegzetesség – a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben I-II. *Közgazdasági Szemle*, 12:1097-1117; 1996/1:1-29.
- Kovács Imre 2002 Szempontok a poszt szocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon. In Püski Levente – Valuch Tibor szerk. *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Debrecen, 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 389-414.
- Kovács Imre szerk. 2006 *Társadalmi metszetek*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Kovács Marcell – Szűcs Zoltán – Tiszai Mónika 1999 A háztartások és a családok társadalmi-foglalkozási tagozódása. Budapest, KSH, Társadalmunk rétegződése – időszaki közlemények.
- Laki László 2006 Rendszerváltások Magyarországon In. Kovács Imre szerk. *Társadalmi metszetek*. Budapest, Napvilág.

²⁵¹ Lásd Valuch 2001.

- Laki Mihály – Szalai Júlia 2004 Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon. Budapest, Osiris.
- Lengyel György 1997 *A gazdasági elit átalakulása*. Budapest, BKE Közszerológiai Tanulmányi Központ.
- Magyarország 1989–2009. Budapest, KSH. 2010.
- Mihályi Péter 1998 A magyar privatizáció krónikája 1989–1997. Budapest, KJK.
- Róbert Péter – Sági Matild – Utsi Ágnes – Kovács Imre 1995 *A középosztályok nyomában*. Budapest, MTA PTI.
- Róbert Péter 1999 Osztály és párt Magyarországon három választás után. *Politikatudományi Szemle*, 1:67-97.
- Szelényi Iván 1996 A posztkommunista társadalom szerkezetének változásai. *Magyar Tudomány*, 4:385-402.
- Valuch Tibor 2001 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris.

**A jogantropológia alkalmazási esélyei kisebbségi
vallási rétegződés területén**
(Erdélyi egyházak esete az egyházi restitúció sodrában)

Térségi etnikai-vallási rétegződés mint struktúra-probléma

A kisebbségtudományok, egyháztörténeti és térségpolitikai törekvések regionális sajátosságaihoz tartozó kérdései, s nem utolsósorban a Magyarország jelenkori határain túli külpolitikai szférákon belüli kihívások egyik, talán korántsem lényegtelennek minősíthető tematikája az a probléma-csokor, melynek alakulásáról az alábbiakban kisebb körképet törekszünk megrajzolni. Tesszük ezt elsősorban is abban a metszetben, melynek vertikális dimenziójában az erdélyi magyar (és kisebbségi) egyházi tagoltság strukturális tényezői, horizontján pedig az európai jogi normák, életforma-modellek és jogérvényesítési trendek találhatók, beleértve ezek történetiségét. Kiindulópontunkhoz kézenfekvő adalékot kínál az összevetésre egy sor történeti munka mellett²⁵² részint a romániai magyarság joghozzáférési érintettsége – ennek is a rendszerváltások utáni társadalmi átstrukturálódás során kialakult egyenlőtlenségi viszonyokban, jogharmonizációs szakadékok és jogantropológiai szempontú esélyegyenlőtlenségek tág körében található problematikája –, részint a funkcionális társadalmi beilleszkedés mobilitás-meghatározó jegyeinek szférája, melyekről Róbert Péter szerkesztette Kautz-kötet néhány forrástanulmánya (főképp Bugovics Zoltán 2011) számol be jelzés-értékűen,²⁵³ de jelen van a kortárs szociológiai, politológiai aspektusú, vagy kisebbségtudományi megközelítésekben is a romániai magyar szakirodalomban (lásd például Veres 2004; Zahorán 2010).

Bugovics Zoltán Inglehart 2005-ös modelljére hivatkozva a tradíció-követő és a szekuláris-racionális értékek mentén tagolódo, továbbá a megélhetési és önkiteljesítésben meglévő kapacitások szempontjából formál összehasonlítási mutatókat (5. ábra, 9. oldal). Értelmezésében azt az olvasatot kínálja, mely szerint a globalizáció során végbemenő értékrend-változás hullámai (hivatkozva a World Value Survey felméréseit is, mondván, hogy) egyértelműen cáfolják az uniformizált értékrend világméretű terjedését, és valamiféle homogén tendencia feltételezését sem teszik lehetővé. Mégpedig azért, mivel „akár vallási háttérrel, történeti-politikai alapokkal tekintünk az adatok hátterére, kiviláglik, hogy a társadalmak a tradicionális gondolkodást és értékvilágot másként formálták át”, a társadalmi identitás és értéktranszformáció során a humanista „Európa társadalmi a reneszánszban és a humanista gondolkodók eszméi bölcsőjében dédelgetett értékek alapján kezdtek átváltozni és a posztmodern korra a felvilágosodás és polgári forradalmak kivívta értékeket (racionális és szekuláris szemlélet) magukba építették, majd a szabadság értékei is meghatározóvá váltak az individualizmus és társadalom szintjén. Ugyanakkor az individualizmus kiteljesedése terén, főként ha az önmegvalósítás kategóriáját tekintjük alapnak, korántsem beszélhetünk európai egységről, s ez az európai poszt szocialista társadalmak esetében különösen eltér a nyugati értékmintáktól, így testet ölt egy alternatív jelleg a posztmodern világban belül, vagy amellelt” (Bugovics 2011). „Összességében a posztmodern kor ugyan beköszöntött az európai társadalmak esetében, az értékeket kulturálisan meghatározó tényezők kiteljesedni látszanak, míg a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenség talaján állók továbbra is két táborra bontják a kontinenst /.../ legyen szó szegénységről, információs lemaradásról vagy éppen az önkifejezés

²⁵² <http://www.adatbank.ro/cedula.php?kod=320> ; <http://adatbank.transindex.ro/belso.php?k=34#alk62>

²⁵³ <http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/kautzkiadvany2011/ujkormanyzas/BugovicsZ.pdf>

értékéről” (Bugovics u.o.). E még nem egészen „másik modernitásba”, fluid identitás-krízisbe vezető útelágazás során kerül szem elé az a leegyszerűsítő értékelés- vagy kezelésmód, amelynek önnön elvárása elegendően belátó próbál lenni (a modernitás antropológiájának sorskérdéseit is érintve), de így sem férhet hozzá a szerző ténylegesen a lokális közösségeket sorsszerűen érintő egyenlőtlenségi helyzetek bemutatásához. Ezek ugyanis nem csupán az „új kormányzás, új területi dimenziók” szempontjából kihívóan harsány jogegyenlőséghez vezető kérdések, hanem alapvető emberi jogi, demokratikus állampolgári alapjogi normák is – melyek sérülése messzebbre vezet, mint önmagában a társadalmi mozgások, rétegződési mutatók azt jelezhetnék. Ennek hátterében valóban állhat az ingleharti értékrend-átalakulás (posztmateriális és posztindusztriális normarend képződése), de ugyanakkor – s főképp a kelet-európai, poszt-szocialista utódvilágok újfajta racionális gondolkodása értelmében (tradicionális vs. modernizáció, tisztelet és önkifejezés mint a személyes szabadság feltételei) – még kardinálisabbnak tűnik bizonyos térségekben (így pl. a koszovói, vajdasági, horvátországi, kárpátaljai, szlovák, magyar-román kultúrák köziségben) az államiságot a korábbi uralmi konvenciókra, vagy a szuverén döntésszabadság szocializmus alatti korlátozottságára hivatkozó túlhatalmiságra (belső indoktrináció jogosságára) visszavezető „uralmi ésszerűség” logikája és pragmatizmusa. Nem pusztán a Bugovics (Inglehart-ra hivatkozásképp) említette „nacionalista jelleggel”, hanem a szinte alkotmányossági konvenciónak hódoltató vallási indoktrináció értelmében is.

További, megfontolásra érdemes szempont, hogy a kelet-európai társadalom-analízisek és politikatudományi státus-elemzések a lehetségesen legkritikább esetben hajlamosak figyelembe venni olyan nézőpontokat és mérlegelési esélyeket, amelyek az átmenet folyamatában élő társadalmak belső tagozódásának pedig elemi tartozékai, sőt nemegyszer státusz-meghatározó komponensei lennének. Példaképpen /az éppen Pierre Bourdieu *Distinction*-jának 30. évfordulóján szervezett párizsi konferencia magyar esettanulmányából is kitetszően/²⁵⁴ markánsan megnevezett foglalkozási- és rétegcsoporthatározásokból oly látványosan hiányzik a *valláshoz kötődés szempontja* mint élethelyzet-determináns, ami már azt tükrözi, hogy a kutatók erre kitartóan nem fordítanak figyelmet, sem elemző, sem kereső szempontjaik között nincs jelen a hit és a felekezeti hovatartozás. Sem a tipológia (Hipotézis 1. és 2.), sem az életstílus- vagy kulturális élethelyzet-csoportok nem tartalmaznak olyan, éppen a Bourdieu számos okfejtése nyomán evidensnek tűnő mentális tőke-értékeket, amilyenek az életstílusokban alighanem szükségképpen lényegi meghatározó súllyal jelen lévő elemek a Közép- és Kelet-Európa politikai átmeneteit jellemző időszakban, ezek pedig a hithez, egyházhoz, felekezethez tartozás komponensei (Keller – Róbert 2011:55-57). Sem a jóllét, sem a fogyasztási szokások és életviteli komponensek, sem a térbeli társadalmi tagoltság részletes mutatói nem tartalmaznak hitéleti, templomjárási, szakrális kommunikációra valló vagy identitás-csoportokba sorolódási elemeket a kutatók munkáiban, holott a legnevesebb magyar szakemberek adat-anyagára épül az elemzés. Kérdésfeltevésünk tehát ebből a negatív premisszából indul ki, miközben érzékeltetni kívánjuk az alábbiakban, hogy esettanulmányi szinten (és meghatározó minőségben) miként is vannak jelen az itt hiányolt mérlegelési/besorolási jelenségek abban a romániai „mikrotársadalomban”, amely az esetek egy részében alárendelt szerepű, marginalizált, megszűnésre vagy kizorításra ítélt, jogi hátrányba hozott,

²⁵⁴ „Lifestyle analysis has a particular relevance for Hungary and also for other Central and Eastern European societies. While research in stratification and social mobility reported a relatively low level of social differentiation in terms of vertical hierarchies and a high level of social openness, lifestyle studies provided evidence of special ways and forms of social inequalities, as well as of existing structural determinism under communism (e.g. Kolosi 1993; Mateju 1990; Ganzeboom, Graaf and Róbert 1990; Róbert 1991, 1997; Böröcz and Southworth 1996; Kraaykamp and Nieuwbeerta 2000; Blaskó 2003). The general argument of these papers can be summarised by stating that the usual forms of social inequalities that existed in most of the modern market economies were largely controlled and successfully eliminated by communist policy measures, while lifestyle could not be ‘nationalised’ as much and its effects on inequalities and stratification could not be reduced as much”.

és eseti szinten még ki is fosztott populáció, de éppen ezért a legkevésbé sem „mellékes”, milyen értékek és identitások adják létfeltételeit.

Európai kozmopolitizálódás, avagy a felekezeti materiális tulajdonok kérdése

A rendszerváltások – főként a politikaiak, de még annyira a személyesek, csoportosak, korosztályiak, mentálisak is –, szinte sohasem képesek a rendszerek egészét reformálni a rejtekező rész kérdésekkel együtt, vagy azok megoldásaival párhuzamosan. Nem szabad hát csodálkozni azon, ha 1989 után, vagy 1945, 1919 és 1848 után akár, nemzetépítési és azzal párhuzamos kultuszépítési gyakorlatok szabadulnak el, hitek és erőhatások szembesülnek, meggyőződések és világképek feszülnek egymásnak a társadalmak világnézeti színpadán is. Az Ulrich Beck és Edgar Grande jellemezte „kozopolita Európa” mint új környezet és társadalmi-politikai modell a „második modernizáció korszakában”, az „európai élethazugságok” körét immár kiterjeszti a szekularizációs és vallási miliőre is. Ugyanis miközben az államok egy része a szupranacionalizálódás/europaizálódás látszatával megelégedve éppen alkotó kisebbségeit, túlélő népesség-csoportjait hagyja veszni, sőt migrálni, identitást váltani pedig közvetlenül is kényszeríti őket – ezzel súlyos és végzetesnek tetsző ráhatást indít el. Éppenséggel gyökeresen ellentmondva mindazon konstruktív törekvéseknek, melyekre szerves hivatkozásként építeni próbál, sőt: melyek a neoliberais fejlődés-képletek legalapvetőbb szerveződési bázisára, a szekularizált polgári közösségek utilitarista értékrendjére és a felekezeti tagoltságra épültek évszázadokon át (bővebben a háttérrel Beck – Grande 29-37, 45-48., valamint Gellner 1992; Giddens 2000:54-56; Said 1979; magyar ellenpéldával Róbert 1999:67-69).

Napjaink nemzeti és politikai rendszerváltási alapkérdései között is kiemelt helyre tud kerülni a vallások, hitvilágok, intézményes és személyes felekezeti beállítódások megannyi kontrasztja. Elegendő csupán ennek alátámasztásaként az iszlám megújuló sodrására, a zsidóság helyzetére, a frissen teret nyerő szakrális kultuszok, alternatív egyházak, sokasodó szekták, alternatív vallásossági hálózatok térnyerésére gondolni. Romániában már a rendszerváltási „karácsonyi forradalmat” megelőzően is, azóta pedig viharosan hullámozó és mélyben munkáló kultuszépítési dráma zajlik az egyházak környékén, hatásuk, térfoglalásuk és hódítási terepük megannyi mikrotértségében. Ismeretes, hogy a kormányprogramok a Ceausescu-rendszer, majd az átmenet politikai rendszerének kialakulása idején tízezer új ortodox templom felhúzását irányozták elő, pusztító és kényszerítő hatásokkal vették körül a keresztény, református, evangélikus, unitárius hívők életvilágát, betelepültek a mentális térbe, és ugyancsak eluralkodni igyekeznek azóta is a szakrális mezőben.²⁵⁵ De nemcsak ott, hanem a társadalmi rétegződés, a mobilitás, az identitás-csoportok és mentális tőke-befektetések piacán is. Vitatni lehet ugyan, hogy a Beck-Grande szerzőpár megjelenítette második modernitás korszaka még csupán felszínes globalizációs hatásként érte el Romániát, s az ország (területének legjavát, nemzetközi rangját és mentális auráját tekintve) leginkább az első modernizáció időszakában egzisztálónak tekinthető – de úgy véljük, a szekularizáció és az ortodox indoktrináció folyamatai nem a huszadik század végén kezdődtek, hanem szinte alapját képezik a román történelemnek, Erdély felekezeti és etnikai tagoltságának, a városiasodás folyamatának és a nemzeti tökevagyonok megalapozásának, sőt a magyar-román államközi egyezményeknek, külpolitikai érdekjátszmáknak is (lásd még Vincze 2000:365-376, 502-518; A.Gergely 1988; Nyárády 1987; Pokoly 1904; Zahorán 2010:164-173; Halecki 1962:105-122, 138-141).

²⁵⁵ Egyéb, etnikai és szakrális térfoglalásra további példákkal is szolgál Zahorán 2010:165.

A kultuszépítő kormányzatok (európai, kelet-európai, magyar és román) kortörténete természetesen nem előzmények nélküli, minimálisan is több száz éves múltban gyökerezik. Napjainkban azonban, midőn Románia európai uniós csatlakozása nyomán a romániai magyar európai körökben társadalmi politikai és presztízs-elvárássá lett a lelkiismereti szabadság európai mintáinak követése, alapelveinek, létjogának védelme, már elkezdtek sokkal drámaibbá válni a konstruált élethelyzetek, az etnopolitikai és etnokratikus hatalomkoncentráció eszközei, politikai és nyelvi jogok ürügyén kialakuló összetűzései, az elkönfiskált vagy államosított egyházi vagyonok problémái, meg az ezek védelmére indított obstrukciós kísérletek (polgáriak, civilek, egyháziak, jogiak, pártpolitikaiak és külpolitikaiak is) is. Látszatra mindmáig sikertelenül: az etnokratikus és etnopolitikai hatalmi játszmák, erőszakgyakorlás, pártpolitikai kényszerítés és alkupolitika dacára (továbbá a kilencvenes évek óta zajló etnoregionális átrendeződés nem csekély kisebbségi létszámcsökkenést mutató hatásai mellett, vagy napjaink közigazgatási térségátrendezési terveinek hatására is) javarészt megmaradni látszik a tömbmagyarság vallási identitása, amely sosem volt egynemű, de konstans maradt évszázadokig. De ha azt mégsem tekintjük önmagában is jelzés-értékűnek, hogy az érintett népesség nem kívánja önként földadni erkölcsi világképét, hitegységét, szakrális tradícióit..., akkor is figyelembe kell venni a szórványban és a nyelvszigeti helyzetben élők nyelvváltási sodródását, amiből szinte térképre róható lenne az etnikai/felekezeti tagoltság jelen és jövőbeli állapotából következő változások kiterjedése is (lásd ehhez Vofkori 1996; Varga E. 2004; Trócsányi 1986; Nyárády 1987). Előkerülnek a rendszerváltás első éveiben az egyházi vagyonok államosítását visszaperlő szándékok, megszólalnak európai szintű közéleti szereplők is a jogos tulajdonok és a lelkiismereti szabadság restaurálása érdekében, uniós szankciók és normák kommunikálása is megkezdődött Románia csatlakozás körüli/utáni kötelezettségei kapcsán a kötelezettségeit nem tartó román állam ellen.

Csak hogy az esetek többségében érvénytelenül. Nincs egyházi hatóság, melynek módja és szakértelme volna (sokszor titkos vagy titkosított, és nem is kutatható) levéltári anyagok alapján kigyűjteni, önerőből feltárni vagy összeállíttatni, s vonatkozó dokumentumok tízezeinek másolásával újraelemezni, hogyan és mi is történt a magyar vonatkozású felekezeti illetve szerzetesi tulajdonok „lenyúlásával” Trianon után, majd a harsány nemzetideológiák korában, s később a derengő szocializmusok időszakában. Így hát a mai visszakövetelési eljárások rendszerint megbuknak már a forráshiányon, a levéltári bizonyítékok és nyilvántartások, az adatok és jogosultsági bizonylatok hiányán, a kisajátított egyházi javakról szóló döntéshozatal bürokratikus útvesztőiben elveszett dokumentációk föllelhetetlenségén, vagy magán a jogi és érdekképviselési szakértelem hiányán, esetleg az ellenérdekek nyomásától szorongatva is.

Zajlott-e, s ha nem, zajlik-e jelenleg hitéleti rendszerváltás Romániában...? Átlátható-e, milyen magyar kül- vagy nemzetpolitikai elvek, milyen kooperációs kapcsolatrend sérül nap mint nap, midőn a romániai (magyar) egyházak szelíden-szolidan visszakérni próbálják egykor elrabolt tulajdonaikat? S van-e eszközük ehhez, van-e szakértelmiségük, amely nem pusztán az egyházi diplomácia terén kellene megnyilvánuljon, hanem a közjogi és politikai akaratervényesítés mezőjében is hatékony lehet? De lehet-e hatékony egyáltalán, ha nincs egyházi konkordátum, ha a külpolitikai mezőben is rendre csak uszítások szólalnak meg paktumok és kezdeményezések helyett, elutasítás fogalmazódik meg partnerség helyett, ha az ortodoxia szakrális kőfala veszi körül (és sokszor veszi be is) a keresztény egyházi életkeretet? Találnak-e romániai, magyarországi, európai, vatikáni vagy más érdekcsoportot, mely vállalni képes a jogtalanságok restitúciós eljárásokkal esélyes megszüntetését? Állhat-e nemzetközi jog a nemzeti hitélet konvenciói fölött, mellett vagy pártoló háttérben? Lehet-e társnemzeti együttműködést remélni, lehet-e „európai utas” megoldást találni ott, ahol a győzedelmesen befejezett nemzetépítés még mindig alapozáson túli falak emelésével, szakrális erőszak megnyilvánulásaival, mentális megszállással tartja gyarmati sorban a lelkek üdvét, ha ortodox hívek „követelése” nyilvánul meg keresztény egyházi jelenléttel, rendek és

kegyeleti jócselekmények ellenében...? Lehet-e „ökomenikus” harmóniát szóvá tenni ott, ahol az egyházak és felekezetek között a szolidaritás hiánya, a partnerség elemi elutasítása teszi alapképletté a vallásháború-szerűen megfogalmazódó érdekellentéteket...?

E néhány kérdésre keresve a választ, alább látszólag messzire vezető kiegészítésekkel illene kutatni a megértés fundamentumait. Az alábbi kutakodás látszólag a publicisztikai és sajtónyilvánossági szféra felé látszik majd elmenni – de ez csupán a rejtett, lefojtott és manipulált nyilvánosság intim működésmódja szerinti „nyomkövetés”, a politikai szféra kommunikatív hatás-egyvelegének élménytérképe, nem pedig felszíni problémakezelés. Tudni-való ugyanis, hogy Romániában sokszor ami nem hangosan nyilvános, az megfélemlített vagy alamuszi, ezért a válsághelyzetek kezelése, a pártpolitikai érdekerőkön túli felekezeti megosztottság is mégannyira harsány, sokkal erősebben, semmint szükséges lenne. Hasonló, ha nem súlyosabb a válságkérdések kezelése a parlamentáris, pártok közötti és pártnyilvánossági térben, s még ezekhez képest is harsogó az egyházakat illető, különösen a restitúciós eljárásmódot érintő közbeszéd alapszintje. Ezért is kényszerű a deskripció a vallási rétegződést körülvevő közpolitikai, jogszociológiai és jogantropológiai dimenziókban, melyek az erdélyi egyházak restitúciós léthelyzetében értelmezésre kínálják magukat.

Váltás/változás és vallási tradicionalizmus

A szakrális közélet történeti korszakai számos nép, ország, nemzet vagy akár gyülekezet sorsában kifejeződhetnek ünnepekben, évfordulókban, visszaemlékezésekben, egyházi eseményekben és más egyéb formában is – anélkül, hogy tartalmazhatnák az egyházak „történi történelmét”, sodró valósághelyzetét, vagy akár belső, szervezeti vitáit, finansziális gondjait, támogatói háttérét vagy híveinek aktivitását. Két korosztályos ember nevelkedett fel a szocializmus évtizedei alatt, akik számára a hit gyakorlása titkos tevékenység, édes bűn, vagy éppen államellenes „szervezkedés” része („vétsége”), ideológiai háború terepe volt, hacsak nem egyenesen a „bűnelkövetés szervezett módja” is. Két nemzedékkel korábban, a két világháború közötti időszakban sem volt sokkal kíméletesebb állam és egyház viszonya, (mindenki emlékszik Márton Áron esetére, a „magyar uralom” idején megkezdett, de be nem végzett és hamvaiba holt újraszakralizációs programokra, s később mindezekkel szembeni retorziókra is) – így a hit és remény birodalmának kapui elsőként az 1989–90-es változás korszakában nyílhattak meg először...

Sikerült is ez, de csak résznyire. Az 1920-es és 30-as években Magyarországon miniszterelnöki szinten vagy diplomáciai minőségben kezelték a határokon kívüli magyar egyházak ügyeit. Egykoron a bukaresti magyar képviselőtársaság pontosságú jelentések készültek a hitélet alakulásáról, az egyházi vagyonok sorsáról, perekéről és elkönfiskált tulajdonokról. Nem úgy, mint ma, amikor a katasztrofális jogsértések felderítésére is alig marad egyházpolitikai energia, hát még szakszerűség, mely szemben állhatna a román sajtót elárasztó egyoldalú, tematizált cikkekkel és lekezeléssel, az ortodoxia mentális terének hangsúlyos kiterjesztésével is. A közvélemény át-tematizálását, lenyomását, manipulálását elvégző „szakértői” hangosbeszélők ugyanakkor a legkevesebb beavatottsággal s a legfölkényesebb tudáshiánnyal érik el sikereiket a keresztyéni világ ledózerolásával. Vesztükre, mert a direkt rábeszélő szándék kihallik terveikből, s arra készíti a szakérdeklődésű kutatót, vegyen fáradságot a tényanyag, a levéltári dokumentumok feltárása és megjelenítése, jogorvoslati kérelmek érvényre juttatása ügyében. Akár külpolitikai támogatással, akár ennek hiányzó volta esetében (olykor a mégis meglévők ellenében) is.

Am mindaddig, amíg az összes katolikus egyházi sérelem, református vagy evangélikus, unitárius egyházi vagyon pótlólagos leltára el nem készül, reménytelen esélyt táplálni a mai Romániában (illetve külföldön), vagy nagyon nehéz restitúciós pert nyerni román polgári

bíróági perekben, hatalmi bürokrácia ellen, politikai intézményi adminisztráció gépezetének akadozó fogaskerekei dacára, pusztán az „igazság” szolgáltatási felépítmény hivatalnokainak címzett fellebbezések révén. A húszas-harmincas években a romániai magyar szakrális szféra súlyos fenyegetésként találta szembe magát Onisifor Ghibu téziseivel, aki a román pedagógia alapító atyjának minőségében épp a román nemzeti érzületek zászlóvivője is volt, az erdélyi románság cáfolhatatlan hitű guruja, kinek teóriái nemcsak a két háború közti korszak sajtójában vagy szakmai kiadványok tömegében találhatók fel, de most már akár internetes keresésben (még ha olykor neofasiszta honlapokon) is... Sőt, épp ennyire jelen vannak a román rendőrség központi dossziéiban, a piarista, orsolyita, premontrei renddel szemben, illetve a máramarosszigeti református gimnázium elleni közigazgatási intézkedésekkel összekapcsolódó háttérben, miként egykor a harmincas évek világnézeti „fejlesztési” elveiben és az azt követő pedagógiai, egyház-stratégiai korszakban. „Tények” és narratívák találkoznak tehát ezen a politikatörténeti platformon, közjogi perekben, tulajdonváltási jogosítványokban, közcélú államosítási utasításokban, a külügyminisztériumok levéltárában, vissza egészen a trianoni békeszerződés 232. paragrafusának utasításaiig,²⁵⁶ melyeknek alkalmazása mind Csehszlovákiában, mind Romániában egyedi politikai-hatalmi értelmezésekre is ürügyet biztosított mindvégig.

A szakrális interpretációk, egyházi érdekképviselői reprezentációk és a civil jogi narratívák kihangosított, drámai kontrasztjai között az utóbbi időkben mind teljesebb és tisztább megszólalások kapnak helyet. Persze, tények és narratívák között minden kontraszt drámai tud lenni. Ugyanakkor nem kell hozzá mindenkinek egy egész levéltári kutatást vállalnia, hisz lassan nyilvánosságra kerülnek a jogszerűségek hiányai. Mint legutóbb Tőkés László Viviane Reding európai alapjogi biztoshoz a Székely Mikó Kollégium kapcsán címzett levelében is szerepel:²⁵⁷ „A romániai kommunista rezsim 2.140 ingatlant kobzott el jogellenes módon a négy magyar történelmi egyháztól (római katolikus, református, evangélikus és unitárius). A rendszerváltás óta a nemzetközi közösség több rendbéli, világos figyelmeztetésben részesítette a román államot, hogy kötelessége ezen – emberi alapjogokat sértő – helyzetet orvosolni. A 90-es években nem történt előrelépés ezen a téren annak ellenére, hogy az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 176/1993. számú Ajánlása, valamint 1123/1997. számú Határozata Románia kötelességévé tette az egyházi vagyonoknak a restitutio in integrum elve alapján való maradéktalan visszaszolgáltatását. A román parlament 2002-ben megalkotta ugyan az 501-es törvényt, amely a kommunizmus idején elkobzott egyházi ingatlanok visszaszolgáltatásáról rendelkezik, a tényleges restitúció azonban túlságosan lassan halad, számos esetben pedig továbbra is akadályozzák a visszaítélt ingatlan tényleges birtokbavételét”.

A román kormányzat és az igazságszolgáltatás az Uniós csatlakozás előtt megkapta az Európai Parlament sürgetését, melyben deklarálták annak szükségességét, hogy „felgyorsítsák az ingatlanok visszaszolgáltatására vonatkozó törvény gyakorlatba ültetését” (az Európai Parlament 2005. december 15-i, Romániáról szóló határozatának 21. cikkelye), a késedelmesen vagy a gyakorlati végrehajtást egyáltalán nem vállaló eljárások megváltoztatását. Született kormányrendelet és két máig érvényes törvény (501/2002 és 247/2005) is, de ezek számtalan végrehajtási határidő-módosítása ellenére „az erdélyi magyar történelmi egyházak jogos tulajdonaiknak csupán felét vehették birtokba 2010 decemberéig” – írja Tőkés.

²⁵⁶ lásd Ádám Magda – Ormos Mária – Barabás József (ford.) 2007 Francia diplomáciai iratok 2. Trianon 1919–1920. Révai Digitális Kiadó. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/francia-diplomaciai-2/ch02s08.html>; HALMOS PALÉOLOGUE-NAK, A FRANCIA KÜLÜGYMINISZTERIUM FŐTITKÁRÁNAK; Ügyiratszám 93; Párizs, 1920. március 22. Levéltári jelzet: AD.Europe 1918-40. Hongrie vol. 58, ff. 47-50.: c) „Vallás-szabadság, szabad nyelvhasználat és anyagi létbiztonság a többségi román lakosú területeken élő magyar kisebbség számára. Erre vonatkozólag a békeszerződésben hitelt érdemlő biztosítékoknak kellene szerepelniük”.

²⁵⁷ www.refradio.eu/.../Letter%20Re_Nationalization%20of%20Church%20Property.doc; <http://www.erdon.ro/tokes-laszlo-levele-viviane-reding-europai-alapjogi-biztoshoz-a-szekely-miko-kollegium-kapcsan/news-20110205-01403115>

Az a „jóindulatú” ügybonyolítás, amelyben a romániai egyházi javak visszaszolgáltatására felállított Különleges Restitúciós Bizottság tagjai ellen inkább eljárást indítanak a Nemzeti Korruptió-ellenes Igazgatóság (DNA) főügyésze révén, amiért az Erdélyi Református Egyházkerületnek visszaszolgáltatták (mint jogos tulajdonosának) a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumot, jellemzően a *kettős diszkrimináció* formája. Egy sor más anomália veszi körül ezt a históriát (katolikusok és reformátusok közötti distanciák, magyar nemzet- és külpolitikai érdekcélok, határon túli egyházaknak nyújtott „pántlikázott” támogatások, felekezeti vezetők politikai irányíthatósága, helyi sajtó és magyarországi média „megélhetési” tájékoztatásai, európai képviselő versus lokális érdekhátrányok kontrasztja, stb.), melyhez csupán a történeti kutatások és mai egyházzociológiai adatfelvételek alapján seregnyi hasonló esetet és nem tisztázott ügymenetet kapcsolhatnánk, de ezt itt most nem lenne célszerű folytatni. Nemkülönböztetve azért, mert a konstans kormányzati érdektelenség (vagy ellenérdekeltség) szabványos formáit mutatja az is: a katolikus rendek ingatlanai és az eltulajdonítás/államosítás révén román állami tulajdonba került egyházi vagyonok visszaperelése kapcsán napfényre került státuszvita jogtalan, sőt indokolhatatlanul jogsértő is, hiszen a tulajdon visszaszolgáltatása, mint európai uniós norma az uniós tagsággal és európai értékrenddel együtt vállalt elemi szintű kötelezettségvállalás kellene legyen!²⁵⁸ Fényesen jelzi mindez a jogi instanciák megkerülését, a tulajdon szentségéhez való jog elvitatását és megsértését, az *ellenérdekeltség*, sőt a *leplezett eltulajdonlás* állapotát is. Trianon után egy könyvtári feljegyzés, vatikáni leirat, népszövetségi panasz, peranyag, kisebbségi és felekezeti vita, vagyonjogi kereset keletkezett, s ezek részint megsemmisített anyagai, vagy feltáratlan levéltári dokumentumai ma semmiféle feltáró szándéknak nem tárgyai vagy perjogi alapjai, a kutatók a legcsekélyebb támogatást sem élvezik az európai normák szerinti tisztázás vagy rendezés nevében eljárva. Jelen állapotaink nemhogy a magyar uniós elnökség kapcsán nem javultak, de az egyes időszakoként magyar (RMDF-es) vezetésű román minisztériumok is mindössze tárt karokkal és bezárt információs pultokkal, olykor „kompromisszumosan” és kiváltságossági rangsorok szerint tudják csak támogatni a jogszerű tényfeltárás, eljárásjogi szabályosság, polgári perrendtartási szabályok és egyáltalán az emberi jogi képviselő, lelkiismereti-szabadságjogi normák érvényesítését, valamint az érdekeltségek és partnerségek nyilvánosságra hozatali igényét, garantálva az adatbiztonságot is. A román főhatóságokról, intézményi korrektségről vagy jogszerűségről, emberi jogi vagy polgári eljárásjogi normák érvényesíthetőségéről nyilvánosan megszólalni még ennél is reménytelenebb: sem a jogszerűség garanciái nincsenek meg, sem az alkotmányos alapelvek kormányközi tisztázása nem megoldott, sem a tényfeltáró kutatások nem indultak meg érdemben, sem a restitúció alapelveire épülő eljárás, sem a visszaigénylési (földhivatali, bírósági adattári) egyeztetések nem léptek túl az alkalmi cseremegállapodások primer szintjén (kapsz egy kastélyt máshol, ezt itt hagyd meg nekem..., fogadj el egy püspöki palotát, de adj át üdülőhelyi ingatlanokat, erdőt adunk románosított középiskoláért, felejtsd el a telekkönyvet, ha kapsz egy földtulajdont kicsit odébb..., stb.). A román igazságügyben megyei szinten kerül minden hónapban egy bíró korrupciós vád alá; országos sajtót bejáró mindennapos hír a befolyásoltság révén szakszerűtlen és jogilag kétes döntést hozó bírák perbe vonása, elítélése; visszadátumozott idézéssel lekésztik a felperest a bírósági ügynapról; titkosított vagy nem létező adatanyagra hivatkozva utasítanak el keresetet; a bíróság hiteles „alapító okiratot” kér be az 1130-ban alapított premontrei rendtől; eltűri a bírák elfogult döntéseit, elvitatja a történeti levéltári és telekkönyvi dokumentumokat alkalmi sajtóközleményekben vagy ideológiai útmutatókban

²⁵⁸ <http://old.bihoreanul.ro/articol/zia/oradea/bctclia-pentru-adev/16893/0/print/>;
<http://www.infobihor.ro/stiri-oradea-bihor/controversa-23/ce-se-ascunde-sub-sutana-28116.html>;
http://oradeainfo.com/bihor/prm-bihor-cere-stoparea-retrocedarilor_61_180515.html;
http://www.realitateabihoreana.ro/content.php?c=articole&id_categorie=6&articol_id=399&p=287;
<http://www.newspad.ro/Episcopia-Romano-Catolica-incaseaza-5-5-miliarde-de-lei-chirie-pentru-scoli,209416.html>.

megformált prejudikátumok és publicisztikai értelmezések alapján; a folyó peres eljárásban is (a bírói elfogultsági döntéseket kizáró) civil jogrenddel ellentétes végzéseket komponálnak; „precedens”-értékűnek tekintenek egyedi esetet, ha „sorozatban” veszejthetik el így a hasonló pereket „jogegység” címén... Efféle körülmények között alighanem a szükségesnél kisebb a kutató történész vagy jogi képviselő respektusa (kiemelten akkor, ha még magyar is, vagy valamely egyházi kör – például rend – érdekében eljáró jogi képviselő, halmazati bűnként még nő is). A kutatás, adatfeltárás, elemzés és értelmezés fogalmának társadalomtudományban és jogtörténetben „bevett” konvenciói ezen a társadalmi terepen a legkevésbé sem érvényesíthetők.

Mindez a jogi konvenció, az aktuális társadalomismereti gyakorlat és a rendszerváltáson/változáson konszenzuálisan alapuló jogeszmények kérdéskörében veti fel a *vallási tagoltság mint területi illetékesség, a szakrális tradíciók és tulajdonhoz való viszony társadalmi támogatottsági (participatorikus) kapcsolat kérdéseit*. A romániai vallási kartográfia eddig még nem kellőképpen megalapozott tudásterületének hiányosságai dacára is hozzávetőlegesen térképre rajzolhatók a vallási tagoltság felekezeti jegyei, összevethetők az ortodoxia és a keresztyén felekezetek jelenlétének arányszámai, kimódolhatók a protestáns és a katolikus „kompakt” területek foltonfoltjai, sőt mindezek változásai, időbeli átalakulásai, továbbá az egyházkerületi hovatartozás térségi határai és hatóköréi is. Mindezek a XX. század első harmadának vagy napjainknak aktuális térképeire vetítve is sajátos mutatók leolvasását teszik lehetővé, ha a hívek tábora, az egyházi adófizetők, a kisebbségi nyelvű liturgiák résztvevői, a nyelvi tagoltság további dimenziói, a korosztályi rétegződés, a vallásilag vegyes házasságok tudásmintái, életmód-modelljei és a társadalmi mobilitás (térbeli vagy stratifikációs továbbjutás) kortárs paradigmáit vizsgáljuk.²⁵⁹ Egyetlen íráson belül ezekre nem lesz mód, de a szakrális tradíció, a vallási tradicionalizmus és a pragmatikus hívőtábor-átalakulás néhány függő változóját érdemes valamely terület (jelen esetben a szatmári térség, szörványvidék, etnikailag erősen széttagolt településekkel és néhány nagyobb várossal) mentális vonzáskörével összefüggésbe hozni. Ezek ugyanis a népi jogszokás, érdekképviselési tradíció-követés más és más szintjén vannak, mint például a hasonló/megegyező felekezeti magyarországi népességcsoportok, melyek a szakrális térben nincsenek kitéve az ortodox túlsúlynak, a visszaszoruló felekezeti hovatartozásnak, a konvenció-pusztulásnak és a politikai változások számos további érdektagoló hatásának (a globalizációs hatásokon és civilizatorikus válsághelyzeteken túl is ilyenek például az egyházakon belüli belső érdekviták, erőátcsoportosítások, külső politikai hatások begyűrűzései, laikus mozgalmak generálódása, családbomlás és konvenció-keveredés, kulturális mintázatok elervénytelenedése, egyházak pártpolitikai függésrendjei, vallásváltó családi és kulturális stratégiák, kisebbségi vallásból a többségibe vezető átmenetek, stb.).

Azt persze nehéz eldönteni, hogy a tudományos értelmezések között melyiknek adjunk prioritást... A kritikai realizmus, mely nem egyetlen paradigmához kapcsolja a jelenségeket, épp oly kézenfekvő lenne, mint akár az egyháztörténeti vagy szakrális térföldrajzi aspektus; az emancipatorikus folyamatok rajza hasonlóképpen releváns lehet, mint az egyházak térvészítésének, a társadalmi átagolódásnak, a Nyugat vonzásába került keleti államszocialista rendszerek poszt/premodern polgárosodásának kérdései, vagy akár a társadalmi váltás/változás kihívásaival társadalomszerkezeti szinten nehezen megküzdő átmeneti folyamatoknak körvonalait bemutató megközelítés. A magunk szempontját a jogtörténet és a jogorvoslat alkotmányossági dimenziói, a jogi normák sérülésének társadalomszerkezeti és hatalomtechnikai kérdései felé „eltolt” közegében látjuk érvényesíthetőnek. A társadalmi részvétel, a politikai tagoltság és a szakrális környezetben érvényesülő jogrendi szempontok a jogantropológia ama kézenfekvő alapképletét kínálják ezért számunkra, melyben a társadalmi

²⁵⁹ lásd egy kísérletét e szempont alkalmazásának: Escalante, Yuri – Igreja, Rebecca 2006.

szereplők életviteli mezője mindig és mindenhol képes vagy hajlamos normákat, szokásokat és szabályok-döntések-kényszerek kiterjedt rendszerét létrehozni, s ezek a jóval tágabb világból, a társadalmi kontextusból eredően kívülről meghatározottak, még ha maguk a résztvevők vissza is hatnak rá. Ez ugyan fölveti az igazságszolgáltatás és jog viszonyának, erőtereinek kérdését, valamint azt is, hogy amennyiben a jog egyúttal társadalom-mérnökségi gyakorlat is, akkor itt félautonóm társas mezőről lehet beszélni, illetve evidenciaként arról: a társadalom ellenőrzi a jogot, s nem fordítva, ha nem totalizált helyzetről, hanem kölcsönhatások rendszeréről van módunk gondolkodni. Ellene szól e kedvező képletnek, hogy a komplex társadalmak szociálintropológiai megközelítése is kénytelen számolni a közösségi szabályalkotás, a szabálykövetést elősegítő és kikényszerítő mechanizmusok fókuszpontjával, vagyis a hatások eredőjének, origójának mibenlétével (közösség az, vagy egyén, legitim és legális vagy illegitim és illegális...?).

Amikor tehát a romániai magyar egyházi vagyoni jogi helyzet akut kérdéseit vesszük körül eseménytörténeti érdeklődéssel, itt voltaképpen intézmény, formális jogi intézmény és monopóliuma(i), legitim erőszak alkalmazása és szokásjogi rendszer fennállása alkot háromszöget. Ebben a weberi értelemben „jogi rend”-nek nevezett, a törvényes erőszak monopóliumát a „privát” érintettek ellenében fenntartó masinériája játszik főszerepet, mely testületi előnyöket (anyagi és nem anyagi, érdekeltségi és bizalmi, tőkefolyamati vagy morális, kizárást vagy bekebelezést megvalósító, stb.) éppúgy érvényesít kifelé/lefelé, mint befelé-fölfelé. Ez irányultság, érdekérvényesítési küzdelem legális, legitim, lojális vagy lehatároló jelenléte a személyek (személyiségek) és csoportok olyan komplex világát határozza meg, melynek részleteire, variánsaira, hatékonyságára vagy megengedő mivoltára sok kötetnyi példát hoz a jogtörténet, a társadalomtudomány, a história vagy a távoli kultúrákban összehasonlító egybevetéseket eszközölő antropológia is. Engedtessék meg, hogy „felolvasás” helyett (és idézetgyűjteményt is mellőzve) csupán utaljunk Carl Schmitt szakularizációt mint legitimitást kezelő tézisére, vagy akár a „félautonóm társadalmi mezőt” izgalmasan leíró S. F. Moore, a hagyományos vitakezelési kultúrákat jellemző P. H. Gulliver, a polgári és büntető jogban egzotikus tapasztalatot ismertető I. Schapera és a hazai jogantropológiát jószerivel egymaga megalapozó H. Szilágyi István vonatkozó munkáira.²⁶⁰

A kisebbségi térben a vallási rétegződés és e társadalmi ténynek a szakrális tradícióra, legális és legitim miliőre visszaható jellege (túlságosan is leegyszerűsítve) talán nem más, mint egyének és egyének, egyének és intézmények, intézmények és intézmények közötti érdekharok történeti mutatkozása. Mi több, a pusztán vallástörténeti vagy felekezeti- és egyháztörténeti struktúra nem is elemezhető önmagában, ha nem érzékeljük körülötte a kortárs és mindenkor társadalmi függésrend részletkérdéseit. Ezeket fogjuk az alábbiakban szemelvények alapján taglálni, eleve lemondva a teljeskörűség látszatáról is.

Visszaállítás, avagy szabad a gazda...

Nem szükséges hosszan körvonalazni, ami zajlik a vagyoni visszajuttatás egyházi szcénájában. Alig akad Biharban, aki ne tudna a folyó egyházi vagyoni jogi vitákról, hangadó személyek és igazságügyi képviselők viselt dolgairól, politikai nyomásgyakorlásról és kisebbség elleni megkülönböztetésekről, a felekezeti „hitvitákról”, az egyház (s mégannyira a vallás) mint intézmény működésének külső függésrendjéről. Amikor az életteljes szocializmus vagy a korábbi nemzetépítő gyakorlat egyházi vagyoniak elorzására vállalkozott, kisebb morgolódás lehetett csupán a válaszreakció, lefigyelve és lefojtva, vagy provokálóan, de kézben tartva. Amikor azután a Változás évei jöttek, ésszerűen fölmerült a visszaszolgáltatás jogszerűsége –

²⁶⁰ H. Szilágyi 2000.

ez lehetővé is tette, hogy a kezdeményezéseket eljárások, perújrafelvételek, történeti értékű dokumentáció felszínre kerülése kövesse, majd román állami elutasítás és vonakodás vegye körül, majd európai uniós jogérvényesítésre felszólítás tetézz. Mindez mintegy hatástalanul zajlott, a jogtalanul „einstandolt” (azaz: elkobzott, lenyúlt, jogtalanul átvett, kisajátított) tulajdonokkal mindmáig folyik a cserebere, zajlik a cselezés, dül a jogtiprás. Visszaszolgáltatás nélkül. Akik a szimbolikus tőke vesztesében végső kárvallottak maradtak (a konkrét tulajdonos egyházak intézményi és hívői körei) nemigen lehettek készek és képesek önértékük védelmére, és a magyarországi külpolitikai látszatfenntartás vagy a romániai magyar/nem-magyar belpolitikai küzdelmek mellett még ma sem azok. Ezzel elsősorban a hívek érdekséreلمe kap intézményes formát – de mellettük és velük együtt sérült a hatalom legitimitása, csorbult a magyar katolikus egyházi tulajdonjog, kárvallott lett a magántulajdon sérthetetlenségének elve, sőt részben megtörtént a kapcsolati és más szimbolikus tőkék pártpolitikai aprópénzre váltása is. Szó sem volt a politika struktúra átépítéséről, sem a rendszerváltozások utáni társadalmi törésvonalak belátható átformálódásáról, sem a résztvevő intézmények fragmentálódásáról és marginalizálásáról. De lett, lehetett volna szó a morális és szakrális tulajdon visszajuttatásáról valódi tulajdonosaikhoz, felekezeti és világnézeti szabadság kimódolásáról a mindennapi élet színterein, mentális kárpótlásról vagy plurális demokratikus részvételi struktúra kialakításának igényéről, s ezen belül az egyházak képviseléről, stb. A szakralitás legitimációjáról tehát, ami minden résztvevőnek érdeke volt és maradt is. A weberi hatalom-legitimitásnak tehát mind a hagyománykövetés, mind a karizma, mind a törvényesség mint racionális szabályrendszer aspektusa sérelmet szenvedett ebben a politikai és érdekképviselési miliőben.

Okunk és jogunk persze nincsen arra, hogy elvitathassuk: amennyiben a román állam demokratikus jogelveken nyugvó politikai berendezkedés, akkor csakis az „egyezkedni képtelen” (egykori és mai) vagyonbirtokosok okozhatják a fennakadást, vagyis a másfél-két és fél ezernyi vagyonjogi pertárgy mintegy kétharmadának eredménytelen reklamálását. Mivel Románia demokratikus jogállam, elismerhető és respektálható, hogy mint ilyennek, működésének egyik legfontosabb feltétele a független, pártatlan, hatékony és szakszerű bírói munka, a felügyelet és gondoskodás rendszerének (Foucault panoptikussági tétele...) nem börtönjellegű kimunkálása, a részvételi demokrácia intézményesülése és működtetése, a plurális szemlélet érvényesülése a szakralitás tartományában is. Állampolgári, közösségi, sőt bármilyen laikus vagy egyházi szervezeti részvételhez azonban informáltság, esélyegyenlőség, tehát társadalmilag megformált legitim tér szükséges. Ahhoz, hogy érvényesülhessenek az egyén mentális és morális létfeltételeit biztosító jogorvoslatok, anyagi és lelkiismereti szabadságjogok, már első körben érdemes áttekinteni a körülmények és adatok (valamint adottságok) viszonyát. Egyházi vagy személyi kárpótlási igényekben megfogalmazódó bázison tehát mindenekelőtt azt: kitől és mit vettek-harácsoltak el, mit kapott vissza, milyen jogi kompromisszumokra kényszerült, milyen látszat- vagy kényszer-intézkedések nyomán „mondott le önként” kollektív vagy egyéni tulajdonáról (a két világháború közti perek, egyházi tulajdoni elkönfiskálás, magyar kisebbség jogi képviselésének hiánya, szerzetesrendek vagyonának lenyúlása, telekcserék és ingatlan-átírások kényszerei, a második világháború utáni államosítások, kényszerített egyházvezetői alkuk, megfélemlítések, beszervezések stb. jó példák ezekre), s egyáltalán: mi az, amit jogszerűen nem kapott vissza, nem is kérhetett, nem is volt ajánlatos per anyagává tennie, vagy elveszítette sietős kisajátítás, előrehozott bontás, okafogoyottá vált kárigény, igazságszolgáltatási eljárási hibák miatt, vagy önhibáján kívül „bizonyíthatatlanná” vált kárigény okán. Ezekről ugyanis nincs a nyilvánosság számára is áttekinthető jegyzék, nincs a változások követésére vállalkozni kész közösségi kontroll, nincs nemzeti vagy európai monitoring, nincs a hívek érdemi körének aktivitását is mutatni kész társadalmi nyomás sem.

Viszont a változó idők során egyre több forrásanyag lát már napvilágot, egyre több visszaemlékezés vagy publicisztikai tanúságtétel vall a jogtalanságokról, egyre alaposabb összehasonlítási lehetőség nyílik, aminek összegyűjtésére egész intézmény felállítása sem volna haszontalan (sajnos az Amnesty International bukaresti intézménye egyházi téren nem lát perspektívát a jogsérelmek nehezmenyezésében, tényfeltárásban pedig a kisebbségi, vallási és jogi tematika kuszasága és a lelkiismereti szabadság kistérségi védelmének kérdései nem is volnának egykönnyen áttekinthetőek). De már csak a jogszerűen várható „nyereség” közhaszna (pl. ingatlanok tulajdona, használatbavételük lehetősége, eladásuk vagy átalakításuk eldöntése, állagóvó fenntartásuk kötelezettsége, ingatlanjogi és területgazdálkodási profil-tisztítás, elidegeníthetőség, korrupciós esélyek csökkentése) terén várható megegyezések társadalmi hatása sem volna elhanyagolható restitúciós kérdés. Nem lényegtelen és elnapolható a kárpótlás jogos igénye és mértéke az egyházi közösségeket, egyházakat, parókiákat, templomokat, egyházi iskolákat és kórházakat, rendi missziókat terhelő kiadások érték-tételeit tekintve sem, de nem utolsósorban a jogos tulajdon védelme, a piaci alapú részesedés, a tőkeképződést és beruházást intézményes garanciákkal megoldó fenntartás, a méltányos fejlesztés vagy akár jogegyenlőségi alapú csereszerződések formájában is tisztázandó feltételek és körülmények átlátása lenne indokolt. /Vagyis nem az lehet alapja egy egyházi ingatlan, telek, templom, iskola, kórház, nyugdíjasház fennmaradásának, hogy „visszajuttatás” címén a „nektek legyen elég ennyi!”, s „örüljete annak, hogy valamit visszakaptok!” kísérje a folyamatot, hanem a tulajdon elvitathatatlanságának bázisán a kényszerűen létrejött csereszerződések felülvizsgálata, tulajdonjogi normák számonkérése, zsebszerződések érvénytelenítése, s mindezen perjogi tételek igazságszolgáltatás által is szavatolt tisztasága is elemi igény kellene legyen/. Társadalmi funkció, a mentális állapotok fenntarthatósága és a közösségi vagy magántulajdon szentsége szempontjából sem lényegtelen, hogy maguk a vallási közösségek, rendházak, egyházközösségi szervezetek, laikus szolgálatok képesek-e és mindvégig hajlamosak-e működtetni eredeti funkciójuk alapján rájuk ruházott struktúrákat, képesek-e fenntartani vállalt szerepkörük szakrális miliőjét, egzisztenciális biztonságot és morális garanciát képviselnek-e a hívek körében és a helyi, nemegyszer egyezségeket és jogosultságokat is túllépő igazgatási vagy más tulajdonosi szereplők korrupciós kísérletei ellenében is.

Amit e téren hangsúlyozni kell és érdemes, az az egyházi szereplők spirituális tere, az egyházak társadalmi szolgálatának szabad gyakorlása, az európai és nemzetközi szerződésekben védett állampolgári és lelkiismereti szabadságjogok intézményeinek garantált megmaradása. Azt ugyanis, hogy a demokratikus állami/politikai berendezkedés nemcsak tere, de feltétele is a szabad vallásgyakorlásnak, s hogy az egyházak tulajdona, működési szabadsága is része a demokratikus közpolitikai alapelveknek, ma már nemcsak alkotmányos jogi tételek, de nemzetközi konvenciók, szakrális hagyományok és történeti egyezmények is igazolják, függetlenül a konkrét egyházak konkrét híveinek számától, fenntartói szerepétől, közösségi reprezentációjuk mikéntjétől, elkönfiskált vagyონrészük mértékétől vagy kárigényük nagyságrendjétől.

A jogtalanságokról összegyűlt történeti forrásanyag, a (sokáig titkosított vagy feltáratlan levéltári fondokban elfekvő) dokumentációk feltárása, feldolgozása, nyilvánosságra hozatala, a (történeti és egyházjogi) háttéranyag visszamenőleges megismerése, a mai hatályos jogszabályok szellemében történő átértékelés, a szakrális közösségek jogi szintű képviselet garanciáinak kidolgozása korszakos kötelezettség lenne tehát. Ide értendő a támogatások, a vallási közösségek költségvetését és gazdálkodását meghatározó pénzügyi háttér tisztánlátása, transzparenciájának megvalósítása, az egyházi „segély-biznisz” és korrupciós manőverek közjogi felügyelete és kontrollja is. Ma még javarészt hiányzik ez, pontatlan vagy nem teljesség-értékű, aminek birtokában vagyunk, s nem kevésbé kérdéses az érdekek védelmében megszólalók kiléte, vállalásuk mikéntje, hangjuk vagy érdekérvényesítő

képességük sikere, a mögöttük álló érdekközvetítők szándéka, s maga a morális-mentális kárpótlás (kárcsökkenés) közpolitikai jelentősége sem. Nem egészen lehetetlen feladat, de fölöttébb idő- és forrásigényes egy vagy több ilyen restitúciós próbapert végigvinni, nemcsak mert a jogi procedurális folyamat időtlenségbe száműzése, a restitúció halogatása, adminisztratív gátlása jogi anomáliákhoz vezet, hanem a lezáratlan perek vagy újratárgyalási esélyek időlegessége, a kárigény „elavulása” miatt, de a hatósági ellenállás, a „hivatalosságok” eljárásmodjainak megismerése és a további vagyonvisszaállítási pereljárások számára nyújtott precedens miatt is. /Az államilag olykor megadott peresítési esélyek határidőkhöz kötöttek, nemegyszer forrásháttérükben is limitáltak, le lehet hát késni a jogos igényekről is, ha valakik nincsenek képből vagy kellő felkészültségben a pertárgyak minden szükséges adatával/. Lényeges lenne teljesebb képet nyerni arról is, hogy az állam legitim működése terén kialakított jogforráshierarchiában milyen „rangja”, mennyi esélye van a történeti és egyházjogi érvelésnek, az alkotmányossági alapelvek perjogi megjelenítésének, a legitim esélyegyenlőségnek, a legális érdeksérelem-visszavonásnak, s mindezek társadalmi támogatottságának (vagy a társadalmi közegellenállásnak), uniós szankcióknak vagy nemzeti érdekszféráknak.

Az alábbiakban lényegileg egyetlen (de kihatásait tekintve többretegű) peres eljárási folyamat empirikus részleteibe érdemes bevezetést adni, hogy valamelyest átlátható legyen a jogantropológia „résztvevő megfigyelésre” alapozó fő kutatási és értelmezési eszköztára, s egyúttal annak láttatása is lehetségessé váljon, hogy a román, a romániai magyar, a keresztyén hívó, a kis- és nagyegyházak között is sajátlagos helyzetű rendek (orsolyita, premontrei, piarista) szervezete, vagy akár a laikus társadalmi közeg is milyen kölcsönhatásban áll a társadalmi tagoltsággal, etnikai hovatartozással, felekezeti kötődéssel és magukkal a szakrális tér intézményeivel. Ez ugyanis a társadalomtudományi kutatásokban ma még igencsak ritkán szemügyre vett jogszokási és konvenció-meghatározta állapotok, a jogantropológia fogalomkörébe sorolható cselekvési és szimbolizációs kontextusok, az autoritás magatartásszabályozó módjainak strukturális alapkérdése, és sokféle kényszerített szankció mentén érdemes továbbgondolni, mint olyan meghatározó elemet, amely jelen van az erdélyi magyar intézményrendszer hálózatai között és társadalmi kölcsönhatásainak terében is.²⁶¹ A fejezetcímbe szereplő „szabad a gazda...” nem pusztán publicisztikai gesztus itt: az egyházi vagyonvisszajuttatási perekben az elvben szabad szakrális hatóság civiljogi korlátozásának, a pereljárás és a büntetőjog tételes kérdéseinek, a jogi morál és az autoriter hatalmi eljárások keveredésének kérdései ütköznek meg Biharban és Bukarestben is, az egyházjog és a polgári jog konvencióinak összehangolatlansága okán pedig maga az eljárás egésze kerül vitatható legalitásba /nemcsak mától, hanem történetileg is, de most épp végletesen!/. Hiába veszi körül tehát a rendszerváltásba és plurális szabadságjogokba, társadalmi legitimitásba vetett közbizalom elvben, ha azután az eljárás procedurális méltatlansága mintegy rácsfol a modernitás korának közpolitikai méltányosságára, s végül a weberi meghatározás válik ismét érvényessé, mely egyenesen az erőszak-alkalmazás külső és belső formáinak monopolizálójaként jellemzi magát az államot. A „felsőbb” politika homályában, ahol már a napisajtó hírei és a parlamenti viták sűrű terében is hangos vádaskodás, leleplezett korrupció, megvádolt és bíróság elé hurcolt miniszterelnök és miniszterek, közjogi szankciók megbotránkoztató érvényesíthetetlensége tölti be a legitim uralmi miliőt, kétségtelenül érdektelen marad egy térségi

²⁶¹ Párhuzamos példákkal szolgál – elmélettörténeti áttekintéssel együtt is – Moore 2000:33-41. A „kényszerített szankció” fogalmát Schapera így használja: „Azok a kutatók, akik jogi intézményekkel rendelkező társadalmakban dolgoznak, a jog fogalmát korlátozzák >azon szabályokra, amelyeket a bíróságok valószínűleg kikényszerítenek<, vagy >azon szabályok csoportjára /.../, amelyekre a bírák döntésüket alapítják<. /.../ A társadalmi kontroll, melyet a kényszer szisztematikus alkalmazásán keresztül gyakorol a politikailag szervezett társadalom, a szankciót akkor tekinti jogi jellegűnek, >mikor azt egy elfogadott politikai, katonai vagy egyházi autoritás szabja ki<, s amennyiben a társadalomban az egyénre háruló kötelezettségekhez nem kapcsolódnak jogi szankciók, akkor azt a szokáshoz vagy konvencióhoz tartozónak, s nem jognak fogjuk tekinteni...”. /Idézi Moore 2000:31-32/.

bíráskodási rendszer megannyi anomáliája, értelmezhetetlen marad egyházi (ráadásul egy ortodox többségű államban a kisebbségi katolikus) hatóságok jogszokásra és konvenciókra épített érvelése, de ekképpen a nemzetközi (európai, genfi brüsszeli, strasbourgi) jogelvekre hivatkozó követelések sora is. Vagyis a „kényszerített szankció” normáját visszaveszi a jogi és igazságszolgáltatási intézmények adminisztrációja, miközben az is nyilvánosságot kap, hogy a korrumpált bírák, korrumpáló ügyesek, önértéküket szem előtt tartó önkormányzati képviselők és mindezek körül a fenntartóik által motivált („szabad”) helyi sajtó is annak ad legitimitást, hogy ne kerülhessen vissza a jelentősebb egyházi tulajdonok többsége az eredeti tulajdonosok kezébe. (A „gazda” bár „szabad”, jelenlétét leginkább az „intézett”, „okosba megoldott”, visszavonhatatlanul véglegessé tett tulajdonhoz jutás legitimálja...).

Uniók jogelvek szintjén, „ajánlások” terén megfogalmazott vagyonvisszaállítási eljárások késleltetése ugyanakkor teljesen az adott állam döntési jogkörébe tartozó lehetőség, ebbe külső hatalomnak, uniós jogintézménynek beleszólása elvben sem lehet, nemzetközi egyházi hatóságnak talán még ennél is kevésbé. Fennmarad tehát a kiváltságos döntéshozatali szerepkör, mely hatósági ügyvitelre, alkalmi gazdasági érdekekre, pártpolitikai térnyerésre tekintettel nemcsak folytonossá vált anomáliákat okoz, de elősegíti a legális jogelvek és jogharmonizációs folyamat erodálódását is, s vele a hatalom delegitimációs rangváltozását. Utóbbiról viszont jól tudjuk (Carl Schmitt a megmondhatója), hogy az állam értéke a széthúzás és egység, a politikai uralom kérdése és a „barát/ellenség” közötti különbségtétel adott állapotához kötődik. A politikai teológia és a jogi teleológia közötti harmonizáció lehetőségét, de vele együtt a szekularizált állam számára az ismét *politikai vallás* teológiájaként magát az *államszeretet* kiegészítő, más funkcionális tartalmakat ugyanakkor jogfosztó megoldás esélyét is kínálja.²⁶² Schmitt hangsúlyozza azt is: az állam lehetősége, hogy adandó esetben akár saját döntése, jogi alapelvei révén győzzék le, akkor is, ha „mint mértékadó politikai egység rendkívüli jogosultságot összpontosított magánál: a lehetőséget, hogy háborút folytasson és ezzel nyíltan emberek élete felett rendelkezzen”. Emberéletről itt nincs szó, de a belső háborúságról, morális veszteségekről és mentális sérülésekről annál inkább. S ennek már előzményei is vannak, azaz voltak nem egy korszakban...

A háború tényleges, vagy szimbolikus szférában továbbra is zajló folytatása a két világháború közötti Romániában roppant fontos sorskérdésnek minősült, kereszténység és ortodoxia nem első ízben, de ismét az európaiság, kelet/nyugat rendjéhez tartozás túlélési sorskérdései formájában kapott reflektorfényt. Elgondolkodtató, miért kap ma ismét... – talán a rendszerváltás-kori döntés az oka ismételten, Kelet vagy Nyugat ideáljainak követése, ortodoxiák megütkezése a „civilizációs” vagy nemzeti határhozvezetekben, szakrális uralmi tartományok átrendeződése, a hívek számának csökkenésével „jogavesztett”, és térségi hatásban mégis fenntartó erővé váló szakrális térfoglalás megújuló kérdése, vagy mi minden még...

A szakrális térben zajló háborúságok ugyanis kiegészülnek a politikai térben zajló nyilvánossági vitákkal, a gazdasági térben zajló kisajátítási-birtoklási békétlenségekkel, a szimbolikus tőketulajdon ellen zajló hadjáratokkal, a jogi miliőben folyó átértelmezési cselekkel, a sajtó révén vagy a pártpolitikákban jelentkező ellentétekkel is. A kortárs Hans Kelsen államtanában is feltételül szabott a 20. század húszas éveiben, hogy a pártok ne befolyásolhassák a bírákat, a „létező” és a „legyen” morális/legitim parancsolata ne befolyásoltathassék idegen erők által... S ha más szerzők ugyan sok esetben politikai rétegződési, vagy társadalmi struktúra-magyarázatokat keresnek is a társadalmi nagycsoportok (köztük természetesen, bár nem mindig említetten a vallásiak) között, de még többen (éppenséggel racionális alapon) ugyanezért elkülönítik a „politikai tényezőktől” a „tisztá államtan” rendszeréig ívelő utakat, a kiegyezések módjait, formáit, jogi konvencióit és legális feltételeit. A vitarendezés, kompromisszumkeresés, a sérelmek érintett közösség előtti nyilvánosságban

²⁶² Lásd erről részletesebben Tallár 2003:79-81.

megjelenítése, a konfliktusok előtti állapot visszakeresésére és az új helyzet konszenzusos feloldására irányuló törekvés nemcsak a pre- és posztmodern közösségek számára volt irányadó eljárásmod, de az államok közötti érdekegyeztetés szintjén is az maradt a diplomácia- és államközi kapcsolattörténetek évezredei alatt. Ezek miatt is, de ellenükben még inkább kihívó lett, hogy az egyházi tulajdonok kérdéseinek rendezése közepette az igények és feltételek permanens relativizálása teszi egyezségképtelenné a jogi vitában álló szereplőket is, a mögöttük evidensen álló társadalmi támogatottság(ok) különbsége(i) pedig mintegy folytonost jóváhagyást, végeérhetetlen huzivonít tesznek lehetővé hívek tábora, politikai erők, vallási tagoltság, nemzetiség és vallás viszonyrendszere, jogok és jogtalanságok „döntőbírójaként” hétköznapi moralitás alapján manipuláló sajtóorgánumok között. Nehéz lenne kizárni, hogy az egyházak, rendek, vallási közösségek auráját meghatározó transzcendencia sérthető ugyan más érdekek és erők által, de a történelem eseményei a profán világban sokkal inkább közvetített és mesterkéltné hatásokat, mint a hit gondolkodási struktúrákat, értékrendet és életvitelt meghatározó hatásai. Ahogyan azt Carl Schmitt a politikai teológiai nézőpontról elmondja: a szekularizáció éppúgy a legitimitás kategóriájában fogható fel, s ha „a modern államelmélet, s így módon a modern állam minden jellemző fogalma szekularizált teológiai fogalom, akkor a modern állam, mely a teológia és az Egyház elorzott javait gyűjti maga köré, hogy azokból, elrejtendő a belső űrt, egy barokk homlokzatot húzzon fel maga elé, csak *legális*, azaz törvényszerű (*gesetzmäßig*) lehet, de nem *legitim*, azaz jogszerű (*rechtsmäßig*). Mert szemben a legalitással, azaz ‘egy állami vagy más, kiszámíthatóan tevékenykedő bürokrácia működésmódjával’, mely a maga által kibocsátott törvények alapján saját maga teremti meg önnön jogalapját, a legitimitás ennél többet, tudniillik *metafizikai* alapokat feltételez” (vö. Schmitt 1970:112-113). E metafizikai alapok hiányára utalva írhatja csak Schmitt, hogy „a teológiával a morál, és a morállal a politikai eszmék is eltűnnek, és minden politikai és morális döntés megbénul a természetes életnek, a problémamentes közvetlenségnek paradicsomi evilágiságában” (Schmitt 1992:34, utalja Tallár 2003:80-81). Sőt, e jogfilozófiai és uralom-antropológiai alaptételhez később hozzáteszi: „a szekularizációs tézis, valamint a hozzá kapcsolódó legitimitás/legalitás probléma döntő pontnak bizonyul, /.../ mert az „érvelés immanenciája, mely polemikus éllel egy teológiai transzcendencia ellen irányul, nem más, mint önfelhatalmazás” (Schmitt u.o. 114, utalja Tallár 2003:80-81).

A modern jogállami normarendszerben tehát a törvények igazolását (igazolási alapját) az alkotmány (alpnorma) teremti meg, amelyen túl már nincs vagy nem is lehet hivatkozási bázis, mely a joghierarchiában magasabb rendűnek bizonyulna. Vagyis e téren egyáltalán nem „szabad a gazda”, ugyanis a legitim, a jogállammal azonosított államiság „nem más, mint a végső beszámítási pontra és az alpnormára történő hivatkozások rendszere”, az uralkodó alá- és fölérendeltség pedig nemcsak azt jelképezi, hogy minden valamely egységes középpontból indul ki”, hanem azt is, hogy a legalsótól a legfelső szintig mindenkire érvényesnek is tekintett. A jogrend és maga a „rend” értelmében és nevében minden ellenféllel szemben állandóan és ismételten felhozott érv – mindig ugyanaz: valamely norma érvényességének alapja csakis egy másik norma lehet; ezért „a jogi szemlélet számára az állam azonos alkotmányával, azaz az egységes alpnormával” (lásd bővebben Tallár i.h.).

Önerejű legitimitásfosztás, privatizált közüzemi „haszonvétel”?

Fentebbi utalásban már szerepelt Max Weber ama kitétele, hogy az államiság fő kritériumai közül a legitim alapot a *hagyomány tekintélye és törvényesség* mint fő kritériumok képviselik, jelen esetekben pedig épp ezek sérülnek. Ráadásul az államiság belső, legitim egzisztálását a külső, legális viszonyrendszer is szavatolja (ill. szavatolni kénytelen, európai uniós államról

lévén már szó, annál inkább). A közpolitika és a jogelvek szintjén elvben összecseng tehát, hogy az állam szuverenitásának elve révén kimódolt eljárásmod, mely abból következik, hogy az államok egyetlen náluk magasabb hatalomnak sincsenek alárendelve, /ezért szabadságot élveznek politikai rendszerük megválasztásában és belügyeikről egyetlen más külső hatalomnak sem tartoznak elszámolni, hisz a szuverén államok egymással egyenjogúak/, függetlenül nagyságuktól és hatalmi erejüktől. A nemzetközi (így európai) jog előírásai és szerződésai pedig az önkéntesség elvén alapulnak, a diplomáciai kapcsolatok sem korlátozhatják a *ius ad bellumot*, mint az államérdek megőrzésének végső eszközét. Az erőszak-alkalmazás külső és belső formáinak megoldásai pedig az állam sikeresen monopolizált gyakorlatát legalizálják: „Valamely folyamatosan üzemelő, kényszerítő erejű politikai szervezetet (politischer Anstaltsbetrieb) akkor hívunk ‘államnak’, amennyiben adminisztratív kora sikeresen érvényt szerez az arra vonatkozó igényének, hogy monopóliumot gyakoroljon a fizikai erőszak legitim használatára e rend kikényszerítésének során ill. érdekében” (Weber). Korábban ugyanő úgy határozta meg az „uralmi-uralkodó szervezetet” (Herrschaftsverband), mint amely annyiban politikus, „amennyiben adott területen létét és az általa megvalósuló rendet folyamatosan biztosítja fizikai erőszakon alapuló fenyegetéssel és fizikai erő alkalmazásával az adminisztratív kar részéről” (Weber 1992).²⁶³

A weberi alapképlet itt és most kiegészül a (poszt?)modern kor antidemokratikus demokratizmusainak önkényével. Formailag az egyházi peres ügyek esetében sincs szó másról, mint a legitim kiváltság önkényes és feltételes alkalmazásáról. Talán pontosan arról, ami ellen a román közpolitika a „magyar beavatkozások” elleni uszításokkal serkent, s pontosan arról, amit a román politikai osztály hangadói cselekszenek, barátok és ellenségek kettősére osztva a környező világot, látszólag nem is élve (vissza) a korlátlan uralom eszköztárával. Az egyházi vagyonok visszaosztásáért úgy küzdeni egyértelműen hatékonyabb, hogy a legalitás (jogszerűség) és legitimitás (elfogadottság) eszköztárából az erőszakos megoldásokat kiolvasó törekvés egykönnyen rátalál az erőszak privatizálását, önkényét kiépítő szereplőkre, s ez a magánerőszakra épülő, szervezett bűnözésnek kedvez – amit Szatmár és Bihar megyében is könnyedén meg lehet lelteni. Amikor pedig az állam erőszak-monopóliumát privatizálja az alulról jövő erőszak, (esetenként a rendőri erők is a helyi bűnöző bandákat segítik vagy megtűrik), akkor a határmenti légkörben még esélyesebb az emberi jogok tömeges vagy következetes megsértése és mindennek megtorlatlansága, jogiasítása is. Mégpedig azért, hogy a román politikai elit az állam közjogi funkciójából ugyanis bármikor a civil csoportok konfliktusára, a határmenti „háborús” övezet kialakulására vezetheti vissza sugallatait, kommunikációját. Nem maradhatna máskülönben pusztán „üres beszéd” a román alkotmány normája a bihari és szatmári bíróságokon, hiszen az alkotmány fogalma alatt mindig is az államhatalom gyakorlásának legfontosabb viszonyrendszerét, továbbá az alapvető emberi és állampolgári jogokat szavatoló normákat értjük, (egyszerűbben szólva állam és társadalom viszonyát szabályozó alapelveket), melyeket az adott állam legmagasabb fokú akaratának kinyilvánításaként kell tisztelnünk. Mivel amikor a köztársasági elnöktől a bírák átveszik kinevezési okiratot, ezzel (továbbá esküjükkel) arra kötelezik magukat, hogy munkájuk során kizárólag az Román Alkotmánynak és a törvényeknek alárendelve, a legjobb tudásuk és lelkiismeretük szerint járnak el, aminek úgyszintén meg kell adjuk a bizalmat működésük és önállóságuk terén. Az eljárási gyakorlat már más kérdés, abban elvileg az államnak sem, a közvetlen társadalmi környezetnek, de még az egyházi képviselőnek sincsen direkt beavatkozási joga. Forma szerint tehát minden szabályos, szabványos, jogszerű.

A kontraszt ugyanakkor drámai, ugyanis az európai rangú és az információs joghoz elemi igénnyel kapcsolt érdekek egyeztetése között ma nemcsak a jogsértések, rekvirálások, elbirtoklások férnek meg, hanem mindez (elégé meg nem fontolt módon, rövid gondolkodási

²⁶³ <http://tarstudszotar.adatbank.transindex.ro/?szo=102>

és érdek-perspektívában) a tulajdoni anyag, maguk a pertárgyak, épületek, ingatlanok romlását is elősegíti. Az állagvédő tevékenység elmaradása, és az egyházi vagyon pénz-támogatás hiányából fakadó elhanyagolása, kezelési és birtoktulajdoni viták végtelensége, vádaskodó hatóságok akadékoskodása segíti elő, hogy az egyházi vagyonoknak a *restitutio in integrum* elve alapján sem kívánják visszaszolgáltatását, s ez ellen szinte nincs elfogadhatónak tekintett jogi érv. Sőt a pereskedés olyan katasztrofális jogi precedenst teremthet, amely további akut elkönfiskáláshoz vezethet, a már jogosan visszaszolgáltatott egyházi tulajdonok „újraállamosításához”, jogállami és demokratikus köntösben, vagy épp magánosításához, mint a premontreiek félxfürdői esetében. Holott egyetlen romániai magyar egyház sem kért és követelt semmi olyat, ami nem volt tulajdonában, amit ne bérelt és fenntartott volna a dualizmus idejétől kezdve – kivételt képez természetesen számos olyan eset, amelyben telekcserre vagy ingatlan épületcsere zajlott le szabványos jogi formában, telekkönyvi bejegyzéssel akár –, vagy ne lett volna fenntartói, használó státuszban előjogokkal bíró és alkalmasint vásárlási előjogokkal rendelkező. Többek között ezért sem lehet(ne) az egyházi tulajdonok 2002-es törvényi visszaszolgáltatását utólag törvénytelennek nyilvánítani, vagy az egykori egyházi tulajdonokat „újraállamosítani” (azaz, odáig hagyni jutni a folyamatot, hogy az ingatlan visszaszálljon az államra, önkormányzatra).²⁶⁴

A konkrét jogesetek, ismertté vált, sajtóban vagy közzétett bírósági végzés révén közfigyelem fókuszába került ítéletek csupán az érdekeltek egy része, az egyházjoghoz és közigazgatási, valamint polgári joghoz egyaránt/egyformán értők számára voltak beszédesek az elmúlt évek során. A konspirációs elméletek ugyanakkor mintegy közösségi társasjátékként szólaltak meg, egyházakon kívül, felekezetek között és sajtóorgániumokban is (értelem-szerűen nem ugyanúgy a magyar, mint a román publicisták tollából). A premontreiek peres ügyei és a bikszádi (Szatmár megyei) görögkatolikus bazilita rend kolostorának visszaigénylési peréhez mutatott román hajlandóság egyképpen azt sugallta, hogy egy határmenti „biztonsági” övezet kreálása, katonai-nemzetbiztonsági kérdésként értelmezése húzódik meg a jogi civódások hátterében és a közvélemény hangolásában is. Nem a restitúció, hanem a vélt konstitúció nevében..., s nem függetlenül a közéleti szereplők reflexióitól sem. Ahol az állam a megyei tanács révén avatkozik bele a perbe az ítélet végrehajtási szakaszában, ahol 2013. november 6.–7.-én a hatóságok hathatós asszisztálása mellett a végrehajtóval és a rendőrség különleges készenléti alakulatával egyetemben próbálja birtokba venni a román bíróságok által neki jogerősen visszaszolgáltatott épületet – de ellene az ortodoxok révén odakerült mintegy száz főnyi tüntető harsog katolikus-ellenes jelszavakat, a hatóságok pedig tétlenül szemlélődnek –, ott ugyanolyan harsány elorzás, konstruktív „népi kezdeményezés” indul meg, mint több más esetben, s itt is hiába volt a kolostortemplom 1700-ban alapított együttese a görög katolikusoké. Ez ugyan állami szintű beavatkozással már korántsem folytonos háromszáz év, (hisz 1948-ban a görögkatolikus egyház betiltásával a bikszádi monostort is bezárták és a bazilita szerzeteseket elűzték),²⁶⁵ de ez ugyanolyan felekezeti szabadság elleni erőszak, amilyen mondjuk a római katolikusok csíksomlyói kegyhelyének vagy a magyarországi görögkatolikus Máriapócs búcsúhelyének bárki általi fenyegetése lenne, s ettől még nem válik jogszerűvé is.

A képlet éppen jogantropológiai értelemben nem „általánosítható”, de párhuzamai értelmezést kívánnak. Adott ugyanis két eset, mindkettő Nagyváradon és a határ mentén zajlik: Tőkés László ügye, becsületbíróság elé citálása, az elhangzott vád és a méltánytalanságra ítélt (romániai és európai) közszereplő meghurcoltatása,²⁶⁶ valamint a Premontrei Rend és annak vezetője (továbbá jogi képviselője) elleni ügylet, közpolitikai hőbörgésektől a direkt

²⁶⁴ http://www.erdely.ma/kozeletunk.php?id=76711&cim=romanianak_rendezenie_kell_az_allamosított_ingatlanokat

²⁶⁵ www.temple-tour.eu/files/47/szinopszis.pdf ; <http://www.magyar-hirlap.ro/esemenyek/bikszadon-a-helyzet-fokozodik/>

²⁶⁶ <http://itthon.transindex.ro/?hir=34770&nyomtat=1> ; <http://itthon.transindex.ro/?hir=33942>

noszogatásig, burkolt vádaktól a személyiségjogok sértéséig ható érvénnyel... – lényegében nemcsak, hogy nem voltak „jogközpontú” kezdeményezések, de épp az emberi társadalmak történetében kiegyensúlyozott és szabályozott együttélést segítő kulturális konvencióknak mondtak ellent, halmazati teherként államközi szerződések, genfi konvenció, uniós jogharmonizáció alaptételeinek szintúgy. Kisebbség, egyházi tulajdon, szakrális képviselő, etnikai szféra, társadalmi lelkiismereti szabadság és társadalmi nem (gender) elleni megkülönböztetés... – a szabályozatlan együttélést és önkényes döntéshozatalt prejudikáló hatalmi beavatkozás lenyomatai ezek, a szóbanforgó ügyeket pedig az állami hatóság verdiktjei, illetőleg a nyomozóhatóság és igazságszolgáltatási szféra elodázó-halogató stratégiái veszik körül. A román sajtó tendenciózus cikkei, a kommentelők névtelen siserahada és a közhangulatra hivatkozó közéleti szereplők vagy pártpolitikusok (a formáldemokratikusan hivatkozható, de végrehajtás szintjén sem fölülről, sem alulról nem elvitatható) végül is a „képviselői demokrácia” és populista demagógia közötti tartományban reprezentálják a történeteket, és jelenítik meg a többségi akarategységre hivatkozó közpolitikai folyamatokat.²⁶⁷

A kirívó és kihívó esetek sorjáznak: helyi hatalmi döntéshozatali önállóság ürügyén akadályoznak minden megindult peres folyamatot, amelyben csak lehetőség nyílik erre, és mindezt éppen az alulról jövő „kezdeményezésekre”, névtelen bejelentésekre hivatkozva, a vagyoni jogi pertárgyat közpolitikai közbeszéd tárgyává téve. A jogi eljárást hatalmi monopólium privatizációjának kitenni olyan példákkal jár, mint amikor Adrian Stef szatmár megyei tanácselnök saját nevében kérte a Negresti-Oas bíróságon a román (nemzeti) jogerős bírósági ítélet végrehajtásának felfüggesztését, mivel megítélése szerint a Szatmári Római Katolikus Egyházmegye irgalmasrendi kórházának visszaszolgáltatása körüli pénzügyi tisztázatlanságok perjogi beavatkozást igényelnek.²⁶⁸ De hasonló eset a váradi premontreieké, ahol a folyamatban lévő peres eljárás alatt lehetett tisztázatlan úton kiérdemelt építkezési engedéllyel épületet bontani, lehetett erdőt elzalogosítani, lehet a legfelsőbb bíróságon jogerősen a prépostság által megnyert ingatlanra banki magánhitelt felvenni, s mindeközben az ügyészség tétován nem tett semmit a jogtalan „jogérvényesítés” ellen, de halogatott a bíróság is, hiteles „alapító okiratot” kért be az 1130-ban alapított rendtől, eltérve a bírák elfogult döntéseit, elvitatva a történeti levéltári dokumentumokat sajtóközlemények vagy könyvekben formált ideologikus értelmezések alapján, stb. A résztvevő megfigyelés ugyanakkor nem engedi szem elől téveszteni, hogy a nagyváradi szakrális környezetben Tőkés László egykori szerepe a Forradalom kirombolásában, püspökségéről lemond/at/ása és pártpolitikusként a romániai magyarság „megosztására” tett kísérletének (pártalapításának) megítélése, európai képviselő-sége, Orbán Viktort pártoló nyilatkozatai és a magyar kormányzat határon túli segítség-osztó gesztusainak hálás visszaigazolása pontosan jelzik a tisztán jogi entitások lehetetlenségét, a joggyakorlat mögött álló érdekháborúk jogszabály-értelmezésekben is megjelenő komplexitását, kibogozhatatlan kuszaságát.²⁶⁹

²⁶⁷ Lásd forrásként <http://www.maszol.ro/index.php/belfold/19058-restitucios-per-elokerult-az-elveszettnek-hitt-dosszie> ;
<http://www.maszol.ro/index.php/tarsadalom/24901-egyre-kilatastalanabb-a-premontrei-rend-ingatlanjainak-ugye> ;
<http://www.maszol.ro/index.php/hatter/18148-precedens-a-jogfosztasra-es-a-szotlansag-vetke> ;
<http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsagben/15788-varga-andrea-tortenesz-felhivasa-a-restitucio-ugyeben>.

²⁶⁸ <http://www.kronika.ro/erdelyi-hirek/targyalna-az-egyhaz-a-korhaz-vezetosegevel>

²⁶⁹ Tegyük hozzá: egyedül Tőkés László szólalt meg tiltakozásképp az EU parlamentben a premontreiek jogi képviselőjét ért utcai támadás kapcsán, megbélyegezve a hatalmi közönyt és ármányt. E nyilvános közpolitikai aktus ugyanakkor része is a pártpolitikai legitimációs játszmáknak, a politikai választók megnyerésének, a szavazatszerző gesztusoknak, a magyar képviselő európai kisebbségpolitikába illeszkedő néppárti stratégiájának is. Egyúttal fölveti a kérdést: a pártpolitikai legitimációs játszmák mögött hol marad az egyházak szolidaritása, az egyházi hatóságok, társegyházak, nemzetközi hálózataik, magyarországi egyházmegyéik képviselői reflexiója, sőt maga Vatikán hol és hogyan reagál saját tulajdonvesztésének ügyére...?

Kontinuus kárpótlás-hiány

A pártállam hatalmi ügybonyolító gyakorlata semmilyen módon nem volt tekintettel a közjog európai szintű tradícióira, alapértékeire, még kevésbé a csupán korlátozottan értelmezhető jogállami technikákra, kisközösségi autonómiákra, s még ennél is kevésbé az önszerveződő vagy a konvencionálisan egyházi, vallási rétegcsoporthoz. A rendszerváltó, az Átmenetben kialakított új alkotmányos jogrend vagy igazgatási és tulajdoni reform alappilléreként a demokratikus struktúra kialakítása, s ezzel párhuzamosan a magántulajdon kiépítésének lehetősége, jogi védelme lett. Az Átalakulás éveiben Romániában is számos restitúciós ill. rekonstrukciós törekvés jött felszínre, kezdve a korábbi politikai apparátusok tagjainak és a titkosszolgálatok embereinek átmentésével, folytonossá tett alkalmazásával, listázásával, nyugdíjazásával vagy nyugdíj-jogosultságával, stb. A polgári törvénykezés nem ismeri (és nem ismeri el) a tulajdon-elvontatás fogalmát (a büntetőjog és a közigazgatási jog azonban él vele), így szükségképpen a jogpolitikai és jogtechnikai viták homlokterébe került a *tulajdoni kárpótlás* kérdéseinek megfogalmazása, párhuzamosan a vagyoni kárpótlással összefüggésbe kerülő adatvédelem joggyakorlatának kialakulása is. A *kárpótlás* elvét azonban a jog gyakorlatilag nem kezeli érvényes jogszabályként, még akkor sem, ha egyes helyzetekben szükség lenne rá. A jog kártérítést vagy kártalanítást ismer, tehát azt a kötelezettséget, hogy egy korábbi helyzetet helyreállítson, melynek jogalapja a fennálló viszonyok valamilyen károkozás során kialakult állapota. Ennek alapján a sértettet kártalanítás illeti meg, ha kára jogszerűen keletkezett, és kártérítés, ha viszont jogellenesen. A materiális kár megtérítésétől vagy pótlásától a mindkét felet felelősséggel terhelő kárenyhítési kötelezettségig azonban hosszú út vezet, s ennek első megállója kellene legyen az információs kárpótlás elvének érvényesítése: egyoldalú, de nehezen kikövetelhető szolgáltatása (lenne vagy kellene legyen) az államnak, tegye lehetővé a kárigényekben érintetteknek, hogy tulajdoni helyzetüket és tulajdonosi státusuk jogszerű előzményeit addig ismeretlen részletekre kiterjedően is áttekinthessék. Mert ugyan az állam mint tulajdonos, (példaképpen az egyházi ingatlanok elkobzásában vagy államosításában eljáró jogi személyiség) szükségképpen vezetett bizonyos nyilvántartásokat, de ezek egy része megsemmisülhetett (példaképpen a második világháború alatt, B-listázások és belső tisztogatások, titkosszolgálati eljárások során), más része titkosításra került vagy adminisztratív elkülönítésre akár. Beleértve a belügyi és belbiztonsági apparátusok működésének megannyi máig ismeretlen folyamatát és dokumentumát, valójában az egyházi ingatlanok kérdéskörében keletkezett megannyi dokumentum vagy adatbázis máig is csak speciális kutatói engedéllyel hozzáférhető, a feltártság az európai gyakorlat részbeni átvétele dacára is hiányos, az adatok egy része mindmáig korlátozott maradt. Még a törvények, rendeletek, államosítási listák, végrehajtási és eljárási utasítások egy része is máig titkos vagy titkosan kezelt, „érzékeny” adat, így megismerése, jogi úton történő felhasználása, peres eljárásbani hasznavehetősége változó mértékben lehetséges. Sokszor a pusztá hozzáférés, az információs biztonság és tájékozottsági minimum szintje sem adott, hatásait és következményeit tekintve pedig mindez összefügg a lelkiismereti szabadságjogokkal, a szekuláris, államtól független egyházi vagyonrészek történeti és vagyoni jogi garanciáinak meglétével, az állampolgári (és polgári) szabadságjogok (úgy mint lelkiismereti, identitásválasztási, felekezeti, civil támogatási, egyházi vagyonfelügyeleti, ingatlan-tulajdoni, nyelvi-kulturális és etnikai hovatartozási, stb.) részességének vállalhatóságával, vagyis általánosabb jelzőt használva a kánonjog szabályainak és történetileg érvényes normáinak gyakorlásával. Ennek – ha látszatra távoli kapcsolata van is e két szférának – közvetett vagy olykor közvetlen kapcsolata van a társadalom belső szabályozását, a legitim csoport-hovatartozást, a társadalmi rétegződésben elfoglalt helyet és mindezek garantált perspektíváit tekintve, melytől sem egy-egy egyház, felekezet, törvényhozás, végrehajtó hatalom, kormányzat vagy állami szervezetrendszer nem foszthatja meg legitim módon polgárait, hacsak nem vállalja az „állami

egyházkormányzati jogok” deklarált fenntartását, a felekezeti szabadságjogok megsértését, az egyházi tulajdonok kisajátításának immorális eljárását, az állam és egyház központosított összevonását (vagy az utóbbi jogtalan alárendelését, jogfosztását és bekebelezését), esetleg az államegyház (jelen esetben a görögkeleti ortodoxia) kizárólagosságának kimondását. Utóbbi – éppen Romániában, vagy a keleti tömb országainak keleti felén – nem lenne talán kivételes történeti képződmény, de az uniós csatlakozás, az európai keresztény hagyomány normáinak elfogadása/átvétele épp az ellenkező irányt jelentené elvben. Arról szóló deklaráció, hogy a román államegyház az ortodoxia intézménye, más vallású népesség szabadságjoga pedig korlátozott lenne, nem létezik a román alkotmányban és a Romániára vonatkozó nemzetközi konvenciókban sem.

Vagyis: nemcsak vagyoni jogi kár esetén, hanem a saját jogának, tulajdonának, érdekeinek, sérelmeinek ismerete terén is joghátrányt szenved *mindenki*, akinek nem teszik lehetővé az információs alapjogok gyakorlását, az információs kárpótlás elvének érvényesítését, a tájékozottság és értesültség legitim formáinak hozzáférését, a hitéleti és felekezeti adatok adatbiztonsági garanciáit, valamint mindazon ismeretek birtokolhatóságát, melyek az egyes egyházakra, hívekre, tulajdoni szerkezetre, gazdálkodó szervezetre vonatkoznak és nincs kimondva rájuk a nyilvános hozzáférés jogi korlátozása, információk zárolására vonatkozó jogi döntés értelmében megvalósuló védelem. Az egyházak híveinek, képviselőinek egyaránt joguk van az érdekeltségi körükben működő, legitim jogállású intézményi háttér, költségvetési adatok, támogatási körülmények, támogatói jogalanyok ismeretéhez, ellenkező esetben tájékozottsági jogaik korlátozása állhat fenn, érdekeik sérülnek. A sértett fél azonban – a jogállam polgára, hívő vagy sem, intézmény vagy pusztán képviseleti személy akár – nem tudhat a kárenyhítésben, közösségi érdekű szabadságjogról való akaratlan lemondás vagy kártérítési jogigény beadásában a korlátozottság személyét érintő állapotáról. Ez információs joghátrány, a törvényi lehetőségek nem-ismerete lényegében bűnrészsévé teszi a restitúciós folyamatból való kizáródásban, miáltal is önként válik önmaga ellen elkövetett jogi károsulás alanyává, akaratlanul is részt vállalva *alanyi érdekének külső korlátozásában*. A romániai (és persze szélesebb körben: kelet-európai) kisebbség- és felekezet-történetben nem ritka a papok megfélemlítése, beszerzése, zsarolása, munkatáborba vagy száműzetésbe küldése, felszenteltségének elvitatása, szolgálatának akadályozása, katonai szolgálatra kényszerítése, egyházának helyzetével összefüggő vagyoni hátrányok tényének tudomásul vetetése, híveinek megfigyelése vagy lelkiismereti szabadságuk gyakorlásában korlátozása. Mindezeknek adatszűrű nyoma, bizonyító erejű dokumentuma, kortárs bíróság előtt is elfogadtatható tényállása meg lehetne esetleges, a bírói gyakorlat pedig ennek megfelelően kiszámíthatatlan. A népboldogító szocializmusok évtizedeit felváltó jogállamnak pedig erkölcsi kötelessége volna, hogy ismertesse polgáraival (akár csak megismerhetővé tegye) saját történelmük rejtett dokumentumait, vagy legalább lehetőséget teremtsen annak megismerésére, sőt elősegítse a joghátrányok folytonosságának megszüntetését – feltéve persze, hogy nem a bukott állampárti rendszerrel, hanem a jogi modernizáció, az európai rangú önérvényesítés, vagy az állampolgárok jogszerű létbiztonságának ügyével kíván folytonosságot vállalni. Ez lenne az „információs kárpótlás” minimuma, melynek kapcsolódnia illene az államilag garantált restitúciós folyamat lépéseivel, a jogszerű állami egyházpolitikai alapok újraépítéséhez, állam és egyház viszonyának diplomatikusan újragondolásához. Ehhez kellene állam és egyházi szervezetrendszer kapcsolathálójának átláthatósági biztosítékait nyújtani, ehhez lenne szükséges támogatási hozzájárulások biztosítottóságának elfogadása és nyilvánossá tétele, az állammal különféle viszonylatokban, kapcsolatban álló egyházak státuszának legitimálása, az egyházi szereplők (főként történeti egyházak) képviseleti szabadságának szavatolása.

Szavatolása, azaz nem elvonása – miként II. József tette volt 1781-es türelmi rendelete révén –, hanem a felekezeti jogokra vonatkozó konvenciók, egyházi székek, kinevezések, püspökjelölés és -választás, templomépítés, felekezeti bíraskodás, iskolaépítés, gyülekezet-

alakítási jogok 1791 óta fennálló garanciáinak biztosítása révén.²⁷⁰ Lehetséges, hogy a történeti és politikai változások ciklusai a köztörténet számos trendjét felülírják egyes időszakokban (a magyar jogtörténetben a király is *ius supremi patronatus*, magyarán főkegyúri jogokkal rendelkezett),²⁷¹ sőt a Francia Nemzetgyűlés 1789. november 2-án az egyházi vagyon „nemzetiesítését” kezdeményezi és a papság állami hivatalnoki státusba helyezéséről, államesküre kötelezéséről dönt, feloszlatta a szerzetesrendeket, elárverezve az egyházi birtokokat...; majd a Német-római Birodalom végső szakaszában az egyházi vagyon szekularizálásáról szóló regensburgi birodalmi gyűlés választmányi határozata is felszámolja az egyházi fejedelemségeket, megszünteti az egyházi birodalmi rendeket (1803. febr. 25.). A „hosszú 19. század” tulajdonjogi és nemzetállami vitái is a polgári törvénykezés térnyerését részesítették előnyben, közben az államsemlegesség és a vallásszabadság, felekezetek közötti jogegyenlőség deklarációit és a nemzetépítés új ideológiái révén a vallás tereit szorították vissza. Nem volt tehát előzmény nélküli az egyházi iskolák államosításának, az egyházi birtokok elvételének, vagy a köztulajdonba „vett” ingatlanok sorsának alakulása, hasonlóképpen az 1948–49-es években számos kelet-európai országban is harsányan együtt járt ez a tulajdonfosztás rendkívül látványos megoldásaival. Sőt, épp ellenkezőleg: a mai, határon túli magyar egyházi szervezetek állami támogatásának rendszerében tapasztalható preferenciák is indirekt vagy közvetlen módon befolyásolják „bizonyos” egyházak létjogát mások egyenlőségével szemben, miközben pedig az európai jogelvek, a modern joggyakorlat, az egyházi jog tételes mivoltának elismerése és szavatolása nem tenné lehetővé mindezen körülmények egyedi döntéshozói felülbíráását valamely aktuális érvényességű vagy heveny politikai haszonszerzés kedvéért. /Ez itt megint a jogszabály-hierarchia kérdése is, nem függetlenül az alkalmazás helyi szintjeinek akut hivatkozási alapjától, a rendelkezésre álló jogi forrásanyag természetétől, kiterjedésétől, részletezettségétől, az érdekképviselők kilététől, presztízsétől, politikai nyilvánossági rangjától, stb./. A státustól a kontraktus irányában megtett út, melyet a jogtörténeti irodalomban Henry James Sumner Main elemzett (1861), a szűkös családi-rokonsági szervezettől a területi alapú közösségek létrejötte felé vezet, mint elsősorban a helyi közösségek alapérdeke, de végső fokon a társadalmi integráció és a társadalmi kontroll érvényesülésének eszköze is (Durkheim alapján), mégis, e téren olyan instrumentalista hatalomérvényesülésbe ütközik a jelenkori Romániában (is), amely nem csupán a pozitív jog hatékonyságának, az igazságosság elemi elvének sérülésével jár együtt, hanem a törvényhozó által kibocsátott szabályok legjavával éles ellentétben is áll, a jogalkotó szándékával szembe menő, azzal való összhangnak ellentmondó partnerség-hiányt is okoz. Az állam normatív monopóliumának feltételezése – továbbá az a tarthatatlan képzet, hogy a jogi szabályok az egyéneknek címzett parancsok formájában érvényesülhetnek, viselkedésüket egyénileg befolyásolhatják, s így vallási-hitéleti kondícióira is meghatározó erővel hatnak – végül normatív vákuumot hoz létre, melyben „közvetítés nélkül és a közreható társadalmi normák, struktúrák átalakító hatásától mentesen” elgondolt törvényhozói parancsok definitív instrumentumként érvényesülhetnek, kizárólagos szabályozási optimummal bírnak és lehetnek képesek befolyásolni az egyént vagy viselkedését.... Mindez nem több, mint pusztán uralmi célképzet, melynek csak épp az államalkotó egyénekhez, konkrét társadalomhoz, helyi döntésvizonyokhoz, intézményi vagy közösségi kultúrákhoz nincs semmiféle köze, és alapvetően is ellentétben áll a szubszidiaritás európai normájával.²⁷² E normatív vákuumban a

²⁷⁰ lásd részletesebben Mezey 1998:180-185, 224-253.

²⁷¹ Ugyanis apostoli minősége, évszázados hagyományok és a pápa hozzájárulása alapján az egyház és a felekezetek feletti legfőbb felügyeleti jog, új püspökségek, apátságok, káptalanok, érsekségek, más egyházi szervezetek és méltóságok alapításának vezetőik kinevezésének és felügyeletének joga illette meg, rendezhette az egyházi javadalmakat, élvezte azok jövedelmeit, engedélyt adott ezek elidegenítésére és megterhelésére, jóváhagyta a vallás- és tanulmányi alap költségvetését és zárszámadását, egyesíthette, megszüntethette, átszervezhette intézményeiket, egyházi alapítványokat engedélyezhetett, felügyelte őket, stb.

²⁷² Hagymány és jogalkotás egyezményes/konfliktusos viszonyáról lásd részleteiben Griffiths 2000:239-271.

magánjogi, egyházi jogi és közösségi normatív szabályozástól az állam által kikényszerített (köz)jogi formák felé tolódás elvben a személytelen igazságszolgáltatás, a kényszerítő elvek kölcsönös legitimitása irányában hat(na), feltéve, hogy nincs éppen a közjogi intézményrendszerbe építve olyan kényszerítő eszköztárral bíró technológia vagy vitarendezési érdek-megnyilvánulás, mely formális adathiányra, „előkészítetlen” vagy adathiányos szakanyagra hivatkozva rövidre zárja az egyezkedő felek közötti érdekvitát – nem meglepő módon éppen az állami vagy diszkrét érdekeltiségi kör preferenciájával beszünteti az eljárást. Ez itt talán éppen a normavilágosság (érthetőség) hiányával és a jogalkotó/jogalkalmazó közötti „senki földje” önkényes szabályozásával ér fel. A minden kultúrára, s köztük a jogi kultúrára és igazgatási-törvénykezési gyakorlatra is érvényes szabályozottság az egyeztetés, a megállapodás, a mindkét félre kötelező kontrollálhatóság, a vitarendezés kölcsönös tisztázottságára építő jogalkalmazás biztosítékaival volna jelen ezen a kommunikatív szférán belül, melyet – mint azt az alább részleteiben ismertetendő joghelyzet majd jelzi – legfőbb pontján, a szavatosság, hitelesség, átláthatóság és érvényesség oldaláról kezd ki az ettől eltérő rendezési gyakorlat. Rövidebben megfogalmazva: a rend garantálása és a jogbiztonság szavatolása egyként érdeke a partnereknek, a változás és rendezés iránti igény pedig létalapja a jognak. A romániai egyházi vagyonrendezési problémakör, a pozitív jogi döntésekben kinyilatkoztatott és legfelsőbb fokon is jóváhagyott bírósági határozatok végre-nem-hajtása azonban nemcsak az ideológiai hatásoknak, primer politikai csoportérdekeknek kitett, joghelyzetek függvényévé váló embercsoportoknak folytonos konfliktushelyzeteit idézi elő, de valósággal kihívást is gyakorol az elemző számára, hogy értelmező elméletet, a jogantropológia lehetséges „magyarázatát” adja az állami szinten is elfogadott kárpótlás tényleges érvényesülési akadályainak. Ehhez azonban a deskriptív, mikroszociológiai vagy jogelméleti szintekről le kell ereszkedni a valóság társadalmi kettőződésének folyamatához, eseményrendjéhez, másképpen szólva az alkotmányos jog és az emberi méltóság közötti szcénák szabályozatlanságának mintegy dramaturgiai konfliktusához.

Személyi jog vagy korszakos kötelezettség?

Az átmeneti státuszú társadalmakban, s főként a státuszváltó társadalmi folyamatokban a kelet-európai rendszerváltások során ismételten megjelentek, sőt prioritást élvezőnek tetszettek egy ideig a társadalmi feltörekvésben esélyes részesültség, a mobilitás perspektívája, a szaktudásra és az előjogok (presztízs-alapú kiváltságok) nélküli pozícionyerésre kínáló társadalmi utak. Az elmúlt 20-25 év során azonban a korábbi, hatalmi pozicionáltságból és uralmi presztízs-helyzetből fakadó előjogokat fölcserélni látszottak részint a szakmai tudásszintek, szkillek, adottságok, képességek szerinti átrétegződés esélyei és az új kiváltságok, a tökéletesség, a beavatkozási hatékonyság, sikeresség mentén elérhető rangképességek. Hasonló a folyamat a rendszerváltó Romániában is, de a gazdasági vállalkozások terén még kevésbé meritokratikus vonások kezdtek jellemezni a román átalakulást, mint azt a magyar (és nemzetközi összehasonlításban európai) polgárosodási trendek alapján előre látni lehetett volna (a részletekről Róbert 2002:3-31). E megváltozott privilegizáltság, eredményesség és dicsőség nélküli sikerképesség egyik háttér-eleme, strukturális komponense lett a magyar/nem-magyar besorolhatóság, majd ennek nyomán az ortodox/nem-ortodox vallási hovatartozás, melynek a hétköznapi élet és mindennapi struktúraváltások (rendszerint pártoktól független) pozíció-garanciái közé is úgy épült be a barát/ellenség dichotómia, hogy az alapkiváltság a többségi, román, ortodox társadalmi szereplőt illeti meg, ettől kicsit lejjebb sorolódik a görögkatolikus vagy más hitű román, s csupán ezt követően található pozícióra a nem-román vagy deklaráltan kisebbségi (magyar, szász, szerb, albán, bolgár, török, tatár és „egyéb nemzetiségi”). A kisebbségi hovatartozás, a

szavazói magatartás, a nyelvi vagy kulturális státus legtöbb eleme természetesen (elvben) érzékeny adat, de csupán a közpolitika bizonyos térségeiben, mivel a reflektív helyzetekben, társadalmi interakciókban a legfelszínesebb jelekből is azonnal a társadalmi besorolás „olvasatai” vezethetők le. Mondjon ellent akár a személyiségi, állampolgári, nyelvi, lakóterési, kisebbségi vagy más normatíváknak, de ez a megkülönböztető kategorizálás a társadalmi megosztottság, besorolás, diszkrimináció, munka- vagy tudáspiaci státusz, jogi vagy egyéb stratifikációs komponensek között is definitívvá vált, a kilencvenes évektől (sok tekintetben megváltozott kondíciók, de stabilizálódott struktúrák formájában).

Nem meglepő, s még kevésbé titok, hogy e rétegződési „mutató”, a munka- vagy tőkepiaci pozíciók, partnerségek, érvényesülési esélyek, iskolázottsági és elhelyezkedési kategorizációk kihatnak az életvilág más dimenzióira is, meghatározzák a partnerségi, hozzáférési, bizalmi, kapcsolathálózati mozgásokat, kizárásokat és bekebelezéseket, érdekszférákat és értékrendeket is. Nem meglepő az sem, hogy a kisebbségkutatások mindegyre erősödő trendekről számolnak be a nyelv- és kultúraváltás, státuszváltozás, network-építés, kooperációk, bizalmi tőke és más dimenziók eltolódásáról, ezen belül a társas kapcsolatok, párválasztás, jövőképek, érvényesülési modellek, interakciók, életvezetési rutinok vonzás-változásáról is, nem utolsósorban az egyének önképének, identifikációs stratégiáinak, önreprezentációs mintázatainak transzformációjáról ugyancsak.

Nem titkolható, hogy egyes politikusok, közgondolkodók, sőt társadalomtudósok (főként történészek) között is tapasztalható olyan álláspont, mely szerint a világszerte és egész Európában is mind jobban terjedő új adatvédelmi szabályozás a személyiségi jogok abszolutizálásához vezet, márpedig ennek érvényesülése ellehetetleníti a legújabb kori történelmi kutatásokat, a jogszerűségek és jogi sérelmek alapkérdéseinek tisztázását. Emlékezetes vita volt (és maradt) Romániában a biztonsági ügynökök, szekus tisztek nyugdíj-jogosultságának és -mértékének kérdése, fel-fellángoló viták övezik (egyre gyakrabban) az egyházak tulajdoni igényét, s kevesek által ismert csupán a személyi tájékozottság jogát elvitató vagy lehetetlenné tevő intézkedések hatása, a formáljogi elutasítása minden kisebbségi létszféra marginalizálható bírósági döntésnek, sőt sajtó-szintű támadása és szélsőségességet sem tiltó kezelése mindennek, ami magyar vagy nem-román. Ide tartozik a főhatósági nehézségek számos belátható következménye is: az „adatok megsemmisülése”, a levéltári források (ok nélküli) zárolása, a jogi legitimitást keresők helyzetének nehezítése, a kárpótlási (pl. meghurcolás, tulajdon-elkobzás, jogsérelmek, a szocializmus időszakában elszenvedett máskéntgondolási következményeinek megtorlása, majd ezek kilencvenes-kétezres évektől elinduló) kompenzációja, stb. is. Aki azonban nem öt perces hatalmi- vagy pártérdekek, hanem történelmi súlyú felelősség nevében gondolkodik, be kell lássa ennek a hivatkozható „adathiánynak”, „adatpótlásra” felszólításnak, intézményes akadályoztatás szándékának szétterjedő hatását, az informatika korában már egyenesen elképesztő elavultságát, fölháborító hamisságát is. Perek indulnak és vesznek el, egyéni vagy csoport-tulajdonok, vagyonok semmisülnek meg vagy válnak idegen tulajdonná pusztán azért, mert nem lehetett a bürokratikus nehézségek fölébe kerülni az információ-elérés, az adatgyűjtés peres fázisában...; családok sorsa marad definiálatlan, élethelyzete válik képtelenné, midőn a legszükségesebb önigazolóhoz való jogokról kell lemondjanak az intézményi felelőtlenségek („megsemmisült” dokumentációk, megszűnt intézmények, felszámolt levéltárak, tulajdonosváltást átélő közgyűjtemények, önkényesen adatbiztonsági hatály alá helyezett dossziék) miatt. Egy-egy egyház, népcsoport, társadalmi tömeg válik esélytelenül jelenlévővé, hitelveiben korlátozottá, intézményesen átsorolttá vagy mentális manipuláció áldozatává..., s mindez úgy megy végbe, hogy a társadalmi többség indulati támogatását nem kapja meg, egyéni érdeksérelemmé változik, mely szolidaritásra sem méltó, vagy épp korrupciós közegbe kerül, ami egyre inkább legitimé kezd válni, minden formális állami és uniós kontroll dacára is... (amiről naponta

számolnak be az újságok, s a falusi önkormányzati képviselőktől az államelnökig mindenki terítéken van a korrupciós gyanúsításban...).

Könnyedén belátható ennek alapján, mennyire nem lehet sajnós olyasmit követelni: legyenek az anyaországi főhatóságoknál, vatikáni képviselőten vagy romániai minisztériumokban, nemzeti és szakági levéltárakban olyan tisztségviselők, akik elemi kötelezettségüknek tekintik az egyházakkal és jogi helyzetükkel, vagyonukkal, elkobzott tulajdonukkal, visszaszolgáltatandó ingóságaikkal kapcsolatos információk feltárását, a jogtalanságok felszínre segítését, a jogsértések nyilvánosságra hozását és jogorvoslatuk garantálását, mindezt nemzetközi szinten koordinálva. Éppen ezért fogalmazódik meg a kutató empirikus tapasztalata: társadalmi alapszükséglet lenne a még meglévő, még menthető információk civil gyűjtése, feltárása, elemzése, sőt a kollektív és személyes emlékezeti forrásanyag regisztrálása, dokumentálása is. Személyi jogon, információs szuverenitás jogán, vélemény szabadság és lelkiismereti szabadság jogán, még hozzá adatvédelmi garanciákkal és nyilvánossági felületekkel, weboldalakon, privát archívumokban akár...

Az érdekeltség és érintettség kérdései, a politikai státuszhoz kapcsolódó kisebbségjogi és állampolgári szabadságelvek sérülése veszi körül ezt a folyamatot, illetve határozza meg belső történéseit. Megosztja az erdélyi magyarságot térségi hovatartozás szerint, széttagolja tömbben vagy szórványban élőkre, rétegzi vagyoni helyzet és társadalmi rétegződés alapján, egymás ellen hangolja párttagoltság terén, körülhatárolja migrációs potenciál, külföldi (akár csak magyarországi) kapcsolatok és nyugati aspirációk, valamint belső marginalitásba kényszerültség következményei révén, s mindezekre ráadásképpen vallásilag is átszínezi, ortodox és keresztény környezet szerint tovább metszi. Az érdekeltek kisebbségi vallási rétegződés terén ugyanúgy joghátrányt, sérelmeket szenvednek el, mint ahogy személyi jogaikban is korlátozást. Az európaivá válás, Európához csatlakozás reménye évtizeden át késztetést jelentett a romániai magyar miliőben, hogy a magyar-magyar reláció belátható időn belül magyar-európai horizonttá tágul. A korszak új trendjei ennek ellenkezőjét hozták, belső átagolódást éppúgy, mint piaci alulmaradást, felkészületlenséget vagy menekülési késztetést.²⁷³ Az a reménység tehát, hogy a Nyugat közeledte Kelet felé, a nyugati határ átkerülése kelet-magyarországi, majd a schengeni térség új viszonyrendjébe, a gazdasági és politikai fejlődés olyan képzetét kínálta, mely az európai út, a magyaréhoz hasonló „fejlődés” várományosaiként engedtek önmagukra tekinteni. Az elszigeteltség föloldása, a historikus remények a kultúra keleti diffúziójára vetítettek halovány fényt, mely azonban a közelmúlt években egyre halványodni látszik. Mindezen hatások nyomán, az összehasonlító fejlődéstörténeti szemléletmód logikáját követve, s a kultúrák közti átalakulásban a tradíciók és modernizációk összehangolásának reménységével kiegészülve reális perspektívaként merült föl a jogharmonizáció kérdése, s úgy tűnt, nem pusztán funkcionalizmus hatja át azokat, akik a nyugatról átvett, bizonyos változataiban már ismeretes kultúrjavak között a jogtudat, jogérzékenység, jogi konvenciók civilizált változatainak terepeként gondoltak az „európai úton” elindult Romániára. Azonban a joghagyomány és a polgári jogfejlődés sajátos változata – amely francia-német-brit mintákat követve a jogpolitika megújításában is perspektívát láthatott – korántsem tudhatott számolni a jogközösségek olyan képzeteivel, melyek az autoritás döntéshozatali helyzetében rejlő bizonytalanságok kihasználása terén nem a transzparenciának, hanem a társadalmi kontrolltól teljességgel eltávolodott autoriter szubjektivitásnak (másképpen szólva a jogi pluralizmus helyetti önkénynek) adnak igazi teret, ami mellett ez a jogrend a többes kötődésben élő kisebbségi csoportok körét vagy diszpreferálja, kicsukja az érdekfolyamatokból, vagy lojalitásra készteti, erőltetett adaptációra fogja, tűrésre konvertálja a szokásjog még meglévő maradványait is.

²⁷³ lásd ehhez Kovács 2002; A.Gergely 2010.

A jogantropológiai kutatások nyugati (leginkább angolszász-amerikai) mintázatai „valahol” a kelet-európai értékhorizonton talán épp azt a gondolkodási konvenciót voltak esélyesek átsugározni, amely a társadalom egyedei közötti nézeteltéréseket, konfliktusokat egy elvi „igazság” normájához közelítő eljárásban reméli megoldani. Olyan „esetekben”, „ügyekben”, ahol a vitákban érintett „felek” nem képesek egymással kompromisszumra jutni, mintegy közös megoldásként a jogszolgáltatásban presztízzsel bíró intézményes közvetítést vehettek igénybe. Ez az „objektív”, vagy „tisza”, formalizált szabályok szerint működő és kollektív kötelezettségekkel operáló intézményszerűség elvben személytelenné teheti a végső alku kialakításának folyamatát, de ez a hétköznapi döntések sorozatában kiegészül egyéb komponensekkel is – másképpen szólva: nem „az igazságot” keresi, dönti el, nyilatkoztatja ki az intézményes jogérvényesítésre jogosult, hanem a racionális vagy nemracionális, jogszabályhoz igazodó, vagy annak sajátos értelmezését is lehetővé tévő, tételes és rendszeres vagy feltételekhez szabott és eseti verzióit. A „jogközpontú” gondolkodásnak ez a nyugati konvenciója nem találkozik, nem illeszkedik a kelet-európai joggyakorlattal, a jogi eljárásokat másfajta társadalmi mechanizmusok egészítik ki vagy pótolják is. A „jogi exkluzivizmus”, (a jogelvek normatív érvényesítésének prioritása más társadalmi jelenségekhez viszonyítva) ebben a helyzetben sajátosan épp az ellenkezőjére fordul: nemcsak jogiként tételezi a társadalmi kontroll minden formáját, hanem erre hivatkozva szankciókban gondolkodik elsősorban, vagyis a hipotetikusan nulla végösszegű játszmákban is mindkét felet a vesztes oldalon feltételezi, azt sugallva, hogy peres eljárásnak nincs értelme, mert az nem más, mint fenyegetés, zsarolás, igazságosság formáját öltő igazságtalanság, pusztán ráfizetés, eleve veszített játszma. Ha (és ahol) ez kiegészül azzal, hogy a nyugati szemléletmód helyett – amely a jogot és jogérvényesítést a társadalmi szervezet legmagasabb szintű, garanciális intézményének tekintette,²⁷⁴ az államot pedig a jog magisztrátusának –, azt a képletet alkotja meg, hogy korántsem igaz már a hagyományos tétel, ami az egyes társadalmi formációknak megfelelő adekvát jogot tartja evidenciának és ennek intézményeként az államot respektálja, hanem a jogok egysége helyett inkább egyes szintjei funkcionálását hangsúlyozza, s akkor íme, eljutunk a kelet-európai joggyakorlatig, mely a totális társadalom helyett a társadalmak egyes szintjeit, kisebb közösségeit tekinti jogalanyoknak. Ez a (Sally Falk Moore kifejezésével) „félautonóm társadalmi mezőkre” tagolt szociális világ, mely ugyan képes lehet autonóm normákat alkotni, de már nem képes ezeknek totális jogérvényt is szerezni, érzékletesen jelenik meg a fentebb „átmenet” vagy „változás” társadalmának nevezett miliőben, ahol példaképpen a hívek, vallások képviselői, a kulturálisan eltérő (pl. kisebbségi nyelvű, szomszédos országot szimbolizáló, történeti konvenciókra hivatkozó, más jogi normákra érzékenyebb, stb.) partnerek köre potenciális vesztesként indul a jogérvényesítés útján, noha formáljogi esélyei mintegy azonosak lennének. Írásunkban a jogi esetismertetés a személyi jog sérülését, kisebbségi és emberi jogi háttérbe szorulását, jogegyenlőtlenséget és igazgatási-igazságszolgáltatási normatévesztést kíván illusztrálni, azzal a kiegészítéssel, amely a tanulmány alapstruktúráját adta: miképpen válik a formáldemokratikus jogérvényesség jogsérelemmé akkor, amikor a társadalmi kontroll nem fejezi ki a társadalmi tagság érdekérvényesítési egyenlőségét, sőt: az erdélyi társadalomban az egyházak restitúciós jogérvényének megszerzése helyett ennek ellenkezőjét, a modernitás korára jellemző jogi pluralizmus kötetlenségét, esetlegességét, politikai és perszonális magánérdekek illetéktelen előtörlését segíti elő, mégpedig nemzetközi kapcsolatok dimenziójában, egyházpolitikai és külkapcsolati térben, a vallási tagság és kulturális-politikai identifikáció önkényes értelmezése tükrében.

²⁷⁴ mindezekről kiváló áttekintést ad H. Szilágyi 2000:7-22.

Az eddigi kezdeményezések többsége lényegében visszhangtalan maradt. Egyházak részéről éppúgy, mint állami hatóságok válaszadási és programtervezési célképzeteit illetően. A veszteségek viszont időközben is jól látható módon szaporodnak. Egyes román nyelvű sajtóorgánumok az elmúlt hetekben-hónapokban a *Váradhegyfoki Premontrei Kanonokrendi Prépostság* jelenleg is folyamatban lévő ügyei kapcsán fogant cikkeik által nap mint nap próbálnak a tárgyalást vezető bírókra nyomást gyakorolni. Ha a jogantropológia vagy a jogtörténet ismeri is a „faragott botra tekeredő kígyó” szimbolikáját, mely a hajlékonyságot a veszélyességgel és a mesterségeset a kényszerítő erőszakkal együttesen tekinti üzenetértékűnek (lásd H. Szilágyi 2000:VII-VIII), akkor a társadalmi lét és konfliktusos rend eme jelképiségét sűrített formában bárki föllelheti a „mély bölcsességtől és racionális értelmezéstől” következetesen eltérő megoldásmódok között, melyekben az emberi jogok antropológiai alapjai sérülnek, a jogalkotás társadalmi működésmódja mond eleve kudarcot, a viták és tárgyalások, igények és szokásjogok semmibevétele bír „magyarázó” erővel (lásd ehhez H. Szilágyi 2000; Llewellyn – Hoebel 2000; Gulliver 2000).

A román közgondolkodásban és történeti tudatban rögzült Onisifor Ghibu (akinek volt presztízsképes neve egykoron, s kiváltképp büszke nemzettudattal vállalta is!) mai utódai jól tudják, hogy Romániában a bírók és ügyészek általában nem erkölcsi elvekre, illetve morális tartalmat is hordozó jogelvekre építik döntéseiket. Főleg nem azokban az esetekben, amelyekben a szóbanforgó ügyre vonatkozó jogi előírásokat maradéktalanul alkalmazva a társadalom/közösség értékítéletével vagy erkölcsi felfogásával ellenkező döntést tudnának csak hozni... Nem kockáztatnak tehát, egyezkedés és vita helyett a pusztá joggyakorlat is a hatósági hübrisz nevében dönt és nyilatkozik, rendre úgy, hogy az képzetesen is megfelelhessen a „közakarat”, a közvélemény, sőt „a Jogalkotó” előképeinek, érdekeinek, nemzettudati vízióinak. Rövidebben: „ami magyar, sosem lehet sikeres”, ami magyar-ellenesen fogant, az maradjon és érvényesüljön is ekként, kivétel nemigen lehet, ha mégis, akkor az szinte európai jogelveket követő és honosító mutatóvány legyen, reflektorfénnnyel, de eseti, vagyis korántsem precedens-mivoltában a jogrendet megzavaró módon, s mindenképpen jó hangosan, PR-szempontról harsányan. A jogi érveket ugyanakkor szívesen építik be nemjogi érvényű értelmezésekbe, jogiasított formátumú véghatározatokba vagy kereseti elutasításokba... – ezekből lesznek a kirakatpercek, csendes háttérben lezajló hosszított eljárások, sajtónyilvánosságot megkerülő döntések, vagy éppenséggel a minapi újságcikkeket akut peres eljárási folyamatban „bizonyítékként” kezelő „szakanyagok”.

Tulajdon, jog, rétegződés, megértés

Midőn historikus összképet kíván rajzolni az erdélyi kora-újkor etnikai, felekezeti és joghelyzeti tarkaságáról, Trócsányi Zsolt így jellemzi e térbeli tagoltságot: „Ez hát a *három nép, három nemzet és négy vallás* Erdélye. Nem a népek és vallások együttélésének „tündérkertje”. (Jegyezzük meg: a 16–17. századi erdélyiek is használják hazájukra a „tündérkert” elnevezést, de éppen *hogy pejoratív* értelemben: semmi sem bizonyos, minden változó, tündérként oszlik el előled az is, amit a legvalóságosabbnak hittél...) Nem valami irreális, csodaszerű ország ez, hanem erősen különböző *jogállású népcsoportok rendezett*, törvények szabályozta együttélése, bizonyos nyitottsággal a kapukon kívül maradtak felé. Annyi biztonsággal a jogrendben, amennyit a külpolitikai körülmények és Kelet-Európa általános színvonala megengedtek. Sőt, az utóbbinál talán több is. A felekezeti realitások józan tudomásulvétele, s ennek alapján az együttélésnek a kor és régió színvonalához képest emberséges formáinak kidolgozása: ez a 16–17. század Erdélye, népek, különleges jogállású csoportjaik és felekezeteik együttélése tekintetében. Többet irreális volna várnunk”.

„Tündérkert”, mely különböző jogállású népek-népcsoportok terrénuma, s mégsem tündéri, mert minden, ami körülveszi, külpolitikai meghatározottságú, s minden, ami európai benne, irreálisan kevesebb, mint a bizonyosság, kiszámíthatóság, tolerancia és partnerség normáinak megfelelő lehetne. Utóbbiról a román-magyar alapszerződés kapcsán készített reprezentatív felmérésben is kellő árnyaltságú adatsor látott napvilágot (Kovács – Misovicz – Bárdi 1998), melyben a kutatók a térségi megoszlás, a csoportazonosságok és a „magyar kisvilágok” meglétének, kölcsönhatásának dimenziói között – s főként a választások utáni román térnyerés következtében magára maradó – kisebbségi léthelyzet-felfogásra hívták föl a figyelmet, de a vallási megosztottságról itt sem nyertek(-gyűjtöttek) adatokat, csak az etnikai bezárkózás melletti és a párt-tagoltsági skálákon mutatkozó adatokból volt kiolvasható valamelyes szakrális térbeliség is. A kapcsolathálók és a nemzeti identitás viszonyrendszerében (Veres 2004) mutatkozó etnicitás-alapú rétegződés mutatói sem a valláskartográfiai tapasztalathoz igazodni látszanak. Mindezek okán talán kevesebb érv szólhatna amellet, hogy az átalakulás fázisában a romániai magyar társadalom vallási tagoltsága különösebb szerepet játszana a napi politikaformálódásban, a társadalmi rétegződés és mobilitás dimenziói közepette. De épp a fentiekben ismertetett perspektívák, a vallási identitás térbelisége és intenzitása okán megfogalmazható az a jogtörténeti vonzatú kérdés, mely nem a kisebbségi nyelvekre, azok legitim mivoltára vagy használhatóságuk eseti kudarcaira és szabályozottságára utal, hanem inkább arra, hogy a nyelv váltás, nyelvi- és identitás-átrétegződés tapasztalati anyaga mellett még mindig nem fordul kellő (kutatói) figyelem az egyházak területi szerepére, társadalomszervező intézmény és identitásformáló hatásegyüttes mivoltára... – miközben a legitim vallási terekben, történeti felekezeti miliókból sem marad kellő biztosítéka a túlélésnek, identitás-megmaradásnak. A globalizációs „sodrás”, a nemzeti lét egzisztenciális vagy historikus változatai, a pártok helyzete és támogatottsága azonban éppúgy nem kellő „garanciája” az egymás mellett/ellen élő népek harmóniájának és állampolgári egyenlőségének, mint a törvény előtti egyenlőség teoretikusan biztos mivolta. Ez a többségi túlsúly, jogi indolencia, tulajdonhoz való jog státusa és a jóléti vagy túlélési esélyek meglétével kapcsolatos félelmek övezte társadalmi kontroll-hiány sajnálatos módon jelzi, hogy a jogi pluralizmus teljességgel hiányzik a polgári joggyakorlatból. Ez szükségképpen veti föl azt az analógiát, melyet a jogantropológusok a primitív jog intézményeinek leírásánál körvonalaztak, nevezetesen a társadalmi konfliktusok feloldásának/megoldásának tradicionális módjait, amelyek a szokás és jog, norma és törvény kommunikatív szféráiban érvényesültek, s mint ilyenek, teljességgel függetlenek voltak az adott állam kormányzati, apparátusi, pártpolitikai, többségi vagy akár autoritativ berendezkedésétől is. Ehelyett az a „társadalmi mérnökösödés” jelenik meg a jogintézményekben és a jogfogalomban, amely a törvényhozás és a társadalmi változások között tervezhetőségi összefüggéseket, hatékonysági mutatókat és legitim kényszer-alkalmazásokat lát, nem pedig igazságosság-kritériumokat. Az igazságszolgáltatás fogalmába (és törvényi-rendeleti gyakorlatába) sűrített jogfogalom épp az ellenkezőjére fordul: immár lehetetlenné válik a klasszikus tézis, hogy „a társadalom az, amely ellenőrzi a jogot, és nem fordítva” (Moore 2000:138). A jog természete és a jogrendszer mint intézmény alkalmazásának egész komplexuma a szabályalkotás mezőjére épül, mely az elvont jogfogalmat mint „félautonóm” társadalmi mezőt fogja fel és hozza mozgásba, ugyanakkor legitim kényszer-mivoltával maga lesz a hatalom, uralom, igazság és érvényesség komplex jelenségének megtestesítője. Ez az alkalmanként egyenirányított, elvont tartalmakat konkrét ügyviteli technikákhoz és érvényességi kritériumokhoz kapcsoló entitás önnön keretein is túlterjedő hatásaival abban a hatékony dimenzióban szól bele a társadalmi mozgások, gazdasági függéshelyzetek, csoportkapcsolatok, tulajdonhoz való viszony, garantált tűréshatárok, konszenzuális partnerségek egész kezelhetetlenül hatalmas rendszerébe, amelyben annak ódiúmain, saját fals működésének következményeit vállalni sem képes, sem megértő nem tud már lenni. Hálózatelemzési, tranzakció-kutatási, testületi csoportkutatási,

társági kapcsolatháló-vizsgálat, tárgyalásvizsgálati esetmódszer vagy forrásfeltárási és eljárási kompetenciák áttekintő vizsgálata már nem is kell azonban ahhoz, hogy belássuk: a bírósági szervezetrendszer egyedeit és mechanizmusait éppúgy, mint az egyházak intézményeit, szinte partnerségi szinten tekinthetjük olyan küzdőtér szereplőinek, ahol a korporatív szellem egyként meghatározza, eszköztára egyformán interakció-késszé teszi az aktorokat, ám esélyeik, célrendszerük, normakövetési hajlandóságuk, külső kényszerek más és más távolságból, eltérő intenzitással „szólnak bele” a folyó eljárásba. Jelen esetben példaképpen, ha létezik is eljárási szabályozó, mely a peres felek kapcsolatrendszerébe beépít egy véletlen komponenst, miszerint is a tárgyaló bírót gépesített mechanizmus választja ki, épp az elköteleződés/lekötelezettség elhárítása érdekében, (tehát automatizmussal csökkentve az elfogultság és részrehajlás esélyét), akkor annál harsányabb a kontraszt, ha egymást követő öt független tárgyalási napon háromba mégis ugyanaz a bíró kerül, ugyanúgy elutasítja a felelős döntést elnapolással-fárasztással-adatpótlással, vagy „érvénytelennek”/”irrelevánsnak” nyilvánítja önkényesen a perbeli egyik fél bizonyítékait, s fellebbezési utat azért nem hagy, mert már született jogérvényes döntés az elutasítás révén. (A jogellenes helyzet felperesi megtámadása ellenében helyt hagy a felsőbb hatóság a reklamációnak, majd az újabb tárgyalási napon a három döntéshozó közül „csak” az egyik lesz ugyanaz, s a következő tárgyalási napon ismét az inkriminált szereplő lép fel mint „automatikusan” kijelölt... Az automatikában lehet a hiba, bizonyos, nem pedig a Romániában bevett bírósági szokásjogban, hogy ugyanis aki magyar, az nem tudhat románul, aki magyar, annak nem lehet győztes pere román intézménnyel, tulajdonossal szemben, s aki ráadásul még csak nem is ortodox, annak még kevésbé lehet nagy összegű kártérítés vagy restitúció jogos megszerzésére irányuló keresete... Az „ajándékozások”, kedvezmények, juttatások, baksisok, „vesztegetések” rendszere pedig távol essék az elemző tekinteten, ezek változatai a szerződéses kölcsönösségek, „megértési” hajlandóságok, vagy morális szférák olyan tartományaiban léteznek csupán, melyekről Moore mint önszabályozási és korporatív alku-dimenziókról ír klasszikus munkájában, lásd Moore 2000:142-146).

Az emberi jogokról való vita, mint egyetemes érvényű fogalom eltérő definícióiból fakadó sajátlagos tematika, kezdettől, a polgári jogfejlődéstől magába foglalta egyfelől a totalizált állami működésrend és szabályozás eszköztárát, másrészt a kisebbségekről való gondolkodás egyenlőség-eszményét is. A „fejlődéshez”, a mássághoz, az eltéréshez, szuverenitáshoz és kisebbségiséghez való jog mint jogfejlődési fázis, a társadalmi tagoltság legitim eszköze a különbözőségeken alapul, bár gyakorta csupán reakció, szervezeti válasz vagy közösségi ellenállás formája olyasféle fejlődési képzetben belül, amely a kulturális, vallási, etnikai hagyományok „jogán” magasodik, s nem ellentéte, hanem befoglaló környezete annak a másságnak, amiben az európai jogfogalom önmagát képes elhelyezni. Ember és univerzum kettősségének, kisebbség és többség számszerű összevetésének hiátusai nem lehetnek alkalmasak sem rangsorolásra, sem minőségek definíciójára, sem marginalizálásra vagy jogfosztásra. De ott, ahol a kisebbségi lét (akár vallási, akár etnikai, kulturális, gazdasági, közösségi, nyelvi stb.) alakváltozatai nem nyerhetnek garanciát önnön másságuk elfogadtatására, ott a többségi túlsúly, a tömeg mint hatalom sincs biztonságban. Léven hogy semmiképp sem homogén, belülről éppúgy kisebbségekre tagolt, mint az interkulturális viszonyrendszerben alulmaradni látszó „nagyobb kisebbség”. Romániában, ahol a kollektivistikus jogok az őslakos/térbirtokló, közösségi/individuális kettősségben osztódnak, az egyén és a társadalmi csoport integritása sem biztosított. Az „emberi jogok” és a „népek jogai” a viruló szocializmusban sem voltak ténylegesen azonosak, az azóta kibomló korakapitalizmus individualizáló hatása ehhez különös módon adta hozzá a visszamenőleges türelmetlenség, a zárt kiváltságosság, a kizáró partnerség, a kórosan hibrid állapotából erőszakkal lecsupaszított nacionalizmusok egész komplexumát (részletek még Rouland 2000; Kuppe 2000). Ezekről a külső belátás, a társadalom tagoltságának osztály- vagy rétegszerkezeti, párt-preferenciális, tőketulajdonosi

vagy hatalom-részesültségi leírásai, de akár a térségi demográfiai vagy birtokszerkezeti relációkba rejtekező burkolt tagoltság aspektusai sem elegendőek ahhoz, hogy a szakrális terek, a vallási tagoltság társadalomtörténeti dimenziói mögött ne keressünk vagy ne kelljen találunk a belső megosztottság egyéb dimenziói között is meghatározó jegyeket. Ennek részleteivel azonban már csak a későbbi, majdani kutatások szolgálhatnak...

Összegzésként

Tanulmányunkban a korszakosan jellemző globalizációs jelek és jegyek társadalom-leíró dimenziói mellett/helyett egy, a szaktudományban nem túlságosan előtérbe helyezett szempontot kívántunk érvényesíteni, jelesül a jogantropológiai nézőpontot, melynek jellemvonásai alapján empirikus tapasztalatra épülő jogi eljárási anomáliákra fókuszáltunk. Nézőpontunkban kiemelt jelentőséget kap a kisebbség, az etnikai tagoltság társadalmi dimenziói mellett egyre kardinálisabb funkciót elnyerő kulturális, ezen belül is vallási tagoltság, mely a társadalomkutatások módszertanából, s főleg a struktúrakutatások leggyakoribb változataiból rendre hiányzik. Hiányzik, még ott is, ahol ébresztő-eszméltető funkciója volna, ahol megrázó vagy drámai következmények láthatók előre a szakrális tulajdonviszonyok és társadalmi javak cserekapcsolati, piaci rendszerében. Ezek mögött részint az emberi és lelkiismereti jogok speciális szférája, a hit és egyház, vallás és intézményesség áll, másik póluson viszont a jog és jogszerűség, államhatalmi és bürokratikus indolencia. E két szféra alkuképtelensége, ütközései, sőt háborúi közben empirikus figyelmet szántunk egy lokális történés megjelenítésére, jelentőségének felmutatására, s a vele kapcsolatos kollektív értékrend anomáliáira, mi több, a legitim jogrend anomáliás állapotára. A globalizációs hatásoktól a lokális változatig, a cserepiaci sodrástól-áradástól a mikroközösségi szolidaritás-hiányig eljutva a jogszerűség, emberiség és tolerancia belátás-szintjei felé vezettük végig a szakrális tér szereplőinek, a jogtörténet és valláshistória egy sajátos metszéspontján álló közösségiségnek mozgásformáit. Mindvégig kritikus, de alapszinten objektivitást képviselő jelenléttel, résztvevő figyelemmel és analitikus szándékkal. Egyben arra is rámutatva (indirekten, olykor eseti „kisszerűséggel” illusztrálva is), hogy a kollektív közösségi jogfelfogás, jogi és jogantropológiai ésszerűségből fakadó belátás nem pusztán az elvont jogszerűség funkcionális dimenzióit lenne képes átfogni, hanem hatással kellene lennie a szélesebb, politikai, kulturális, társadalmi, értékrendi felfogásmódokra is.

Hivatkozások

- A.Gergely András 1988 *Nemzetiség és urbanizáció Romániában: A magyar kisebbség és a városfejlesztés a KORUNK harminc évfolyama tükrében*. Héttorony Könyvkiadó, Budapest.
- A.Gergely András 2010 Nemzeti vagy etnokulturális kisebbség? Megfontolások a kisebbségek kezelés- és megértésmódjához. *Publikon*, (3): 1-4. <http://www.publikon.hu/htmls/tanulmanyok.html?ID=39&essayID=400>
- A.Gergely András 2013 Vallás-kartográfiai kísérletek. *Új Magyar Szó*, július, (online), <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbssegben/14674-kisebbssegben-vallas-kartografiai-kiserletek>
- Barna Gábor ed. 2011–2012 *Vallások, határok, kölcsönhatások. / Ethnographic Atlases*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Beck, Ulrich – Grande, Edgar 2007 *A kozmopolita Európa. Társadalom és politika a második modernizáció korszakában*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Bugovics Zoltán 2011 Társadalmi értékek és identitás kialakulása. In Róbert Péter szerk. 2011 „Magyarország társadalmi-gazdasági helyzete a 21. század első évtizedeiben”. Kautz Gyula Emlékkonferencia, 2011. június 15. elektronikus kiadvány, 1-12. oldal.
- <http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/kautzkiadvany2011/ujkormanyzas/BugovicsZ.pdf>
- Cseke Péter – Molnár Gusztáv (szerk.) 1989 *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Héttorony kiadó, Budapest.
- On-line: <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=1347#top>

Escalante, Yuri – Igreja, Rebecca 2006 *Costumbres itinerantes: pluralismo jurídico y justicia estatal en contextos urbanos*. In V. Congreso de la Red Latinoamericana de Antropología Jurídica 16 al 20 de Octubre de 2006, Oaxtepec, México. <http://kk.docdat.com/docs/index-440167.html> ; <http://kk.docdat.com/docs/index-440167.html?page=5>

Gellner, Ernest 1992 *Postmodernism, Reason and Religion*. Routledge, New York.

Giddens, Anthony 2000 *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Perfekt Kiadó, Budapest.

Griffiths, John 2000 A jogalkotás társadalmi működése. In H. Szilágyi István szerk. *Jog és antropológia*. Osiris, Budapest, 239-271.

Gulliver, Philip Hüge 2000 Viták és tárgyalások. In H. Szilágyi István szerk. *Jog és antropológia*. Osiris, Budapest, 149-163.

H. Szilágyi István 2000 Kígyó és bot. (Előszó). In H. Szilágyi István szerk. *Jog és antropológia*. Osiris, Budapest, VII-VIII.

H. Szilágyi István 2000 Bevezetés. /Jog és antropológia történeti távlatból/. In H. Szilágyi István szerk. *Jog és antropológia*. Osiris, Budapest, 3-26.

Halecki, Oscar 1962 *The limits and divisions of european history*. University of Notre Dame Press, Indiana.

Inglehart, Ronald et al 2005 *Modernization, Cultural change and Democracy* New York. Cambridge University Press, 54-71.

Katus László 1986 *Erdély népei 1918 előtt*. História, 2:24-26., valamint In Bárdi Nándor összeáll. 1998 *Erdély a históriában*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. On-line: <http://www.adatbank.ro/inchtm.php?akod=1000> /további történeti forrástanulmányok: <http://www.adatbank.ro/cedula.php?kod=320> ; <http://adatbank.transindex.ro/belso.php?k=34#alk62/>

Kelsen, Hans 1997 *Az államelmélet alapvonalai*. /Prudentia Iuris sorozat/, Bíbor Kiadó, Budapest.

Kelsen, Hans 2001 *Tiszta jogtan*. /Jogfilozófiák sorozat/. Rejtjel Kiadó, Budapest.

Keller Tamás – Róbert Péter 2011 Structures components of lifestyles and beyond: The case of Hungary. *Studies of Transition States and Societies*, 3:(1)55-75. <http://www.tlu.ee/stss/wp-content/uploads/2011/06/vol3-issue-1-kellerrobert.pdf>

Kovács János Mátyás szerk. 2002 *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon*. 2000 – Sík Kiadó, Budapest.

Kuppe, René 2000 Belsőszülött jogok és a „csoportok joga” körüli vita. In H. Szilágyi István szerk. *Jog és antropológia*. Osiris, Budapest, 295-313.

Llewellyn, Karl N. – Hoebel, Edgar Adamson 2000 Igények és jogszokások. In H. Szilágyi István szerk. *Jog és antropológia*. Osiris, Budapest, 75-89.

Main, Henry James Sumner (1861), 1997 *Az ősi jog: összefüggése a társadalom korai történetével és kapcsolata a modern eszmékkel*. Gondolat, Budapest.

Mezey Barna 1998 szerk. *Magyar alkotmánytörténet*. Osiris, Budapest.

Moore, Sally Falk 2000 Összehasonlító tanulmányok. In H. Szilágyi István szerk. *Jog és antropológia*. Osiris, Budapest, 112-121.

Moore, Sally Falk 2000 A félautonóm társadalmi mező mint megfelelő kutatási tárgy. In H. Szilágyi István szerk. *Jog és antropológia*. Osiris, Budapest, 138-146.

Nyárády R. Károly 1987 *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig*. Részlet a szerző *Erdély népesedéstörténete* c. kéziratos munkájából. A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének történeti demográfiai füzetek. 3. sz. Budapest, 7-55., valamint *Erdélyi Múzeum*, LIX, 1997. 1-2. füzet. 1-39. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/emnyar.htm>

Pokoly József 1904 *Az erdélyi református egyház története, I-V. kötet*. Az Erdélyi Református Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsának megbízásából, Budapest. In Erdélyi Honismereti Könyvtár, <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=904>

Pospíšil, Leopold 2000 A jog posztulátumai. In H. Szilágyi István szerk. *Jog és antropológia*. Osiris, Budapest, 90-111.

Róbert Péter 1999 Osztály és párt Magyarországon – három választás után. *Politikatudományi Szemle*, (8) 1:67-96. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=4812

Róbert Péter 2002 Miért (nem) meritokratikusak a modern társadalmak? *Századvég*, 23:3-31. <http://www.szazadveg.hu/files/kiadoarchivum/23robert.pdf>

Róbert, Péter 2009 Stratification and Social Mobility. In Immerfall, Stefan – Therborn, Göran eds. *Handbook of European Societies. Social Transformation in the 21st century*. Springer, 493-530.

Róbert Péter szerk. 2011 „Magyarország társadalmi-gazdasági helyzete a 21. század első évtizedeiben”. Kautz Gyula Emlékkonferencia, 2011. június 15. elektronikus kiadvány, ISBN 978-963-7175-65-7. <http://kgk.sze.hu/elektronikus-kautz-kotet-2011>

Rouland, Norbert 2000 Az emberi jogok antropológiai alapjai. In H. Szilágyi István szerk. *Jog és antropológia*. Osiris, Budapest, 275-294.

Said, Edward A. 1979 *Orientalism*. Routledge & Kegan Paul, London.

Schaper, Isac 2000 A tswana jog természete és forrásai. In H. Szilágyi István szerk. *Jog és antropológia*. Osiris, Budapest, 62-71.

Schmitt, Carl 1992. *Politikai teológia*. (Ford. Paczolay Péter). Budapest: ELTE ÁJK.

Schmitt, Carl 2002 *A politika fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest.

Tallár Ferenc 2003 Sacrum és politicum – Carl Schmitt politikai teológiája és az univerzális szeretetközösség. *Világosság*, 7–8:79-92.

Trócsányi Zsolt 1986 Három nép, három nemzet, négy vallás. *História*, 2.
<http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/86-02/ch04.html> ; valamint In Bárdi Nándor összeáll. *Erdély a Históriaban*. Transindex, Adatbank.ro, Könyvek. <http://www.adatbank.ro/inchtm.php?akod=987>

Varga E. Árpád 2004 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992)*. /I–VI./ Pro-Print, Csíkszereda. Internetes változat (2007) a 2002-es népszámlálási adatokkal kiegészítve: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/vallas.htm> ; valamint <http://varga.adatbank.transindex.ro/?pg=3&action=etnik&id=24>

Varga E. Árpád 2004 (2010) *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–2002)*.
<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/transdb.htm> ; <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>

Veres Valér 2004 *A román és a magyar nemzeti identitás sajátosságai Erdélyben, társadalmi rétegződési perspektívában*. Doktori disszertáció, ELTE – BBTE, Budapest – Kolozsvár, 2003/2004.
<http://kutatasok.adatbank.transindex.ro/adatlap.php?adID=10>

Vincze Gábor 2000 *Magyar vagyon román kézen. Dokumentumok a romániai magyar vállalatok, pénzintézetek második világháború utáni helyzetéről és a magyar-román vagyoni jogi vitáról*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Vofkori László 1996 *Erdély közigazgatási és etnikai földrajza*. Balaton Akadémia, Vörösberey.

Weber, Max 1992 *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Zahorán Csaba 2010 Rendszerváltás Székelyföldön. A romániai rendszerváltás etnikai vetülete. In Krausz Tamás – Mitrovics Miklós – Zahorán Csaba szerk. *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 141-173.

Elektronikus források

Erdélyi Társadalomtudományos Kutatások Adatbankja – survey-010, *Kapcsolathálók és identitás 2000*. Magyar adatbázis. 2006-os survey, magyarok, <http://kutatasok.adatbank.transindex.ro/adatlap.php?adID=10>

Erdélyi Társadalomtudományos Kutatások Adatbankja – survey-010, *Kapcsolathálók és identitás 2000*. Román adatbázis. <http://kutatasok.adatbank.transindex.ro/adatlap.php?adID=11>

Kovács Éva – Misovicz Tibor – Bárdi Nándor: Politikai attitűdök az erdélyi magyarság körében. *Regio*, 1998/1.
<http://kutatasok.adatbank.transindex.ro/download/kapcsolodo106.pdf> ;
<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00031/pdf/03.pdf>

Bárdi Nándor – Kovács Éva – Misovicz Tibor: Politikai attitűdök, nemzeti önképek az erdélyi magyarság körében. *Magyar Kisebbség*, 2002/1. <http://kutatasok.adatbank.transindex.ro/download/kapcsolodo105.pdf>

Magyar vonatkozású történeti források az erdélyi levéltárakban (<http://leveltar.adatbank.transindex.ro/>), ezen belül a Premontrei Rend Nagyváradi Gimnáziumának iratai 1950–1950, és további 633 Bihar megyei fond (<http://leveltar.adatbank.transindex.ro/?megye=Bihar&kezd=601>), illetve az összes kutatási anyag: http://kutatasok.adatbank.transindex.ro/index.php?a=ossz_kutatas

Magyarország területgyarapodása 1938–1941 között. Sebők László térképgyűjteménye
<http://sebok1.adatbank.transindex.ro/legbelso.php?nev=Beccsidont3>

A II. bécsi döntés után visszacsatolt Észak-Erdély. Sebők László térképgyűjteménye
<http://sebok1.adatbank.transindex.ro/legbelso.php?nev=beccsidont2>

A Székelyföld és környéke a 19. század első felében. Sebők László térképgyűjteménye
<http://sebok1.adatbank.transindex.ro/legbelso.php?nev=minta1>

Róbert Péter közleményei

2013

- 1 Wim Jansen, Willem-Jan Verhoeven, Peter Robert, Jos Dessens
The long and short of asking questions about income: a comparison using data from Hungary
QUALITY & QUANTITY 47:(4) pp. 1957-1969. (2013)

Link(ek): [DOI](#), [Egyéb URL](#)

Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos

- 2 Róbert Péter (szerk.)
Gazdaság és morál: tiszta társadalom, tiszta gazdaság: a 2012. június 12-i Kautz Gyula Emlékkonferencia válogatott tanulmányai
Konferencia helye, ideje: Győr, Magyarország, 2012.06.12
Győr: Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, 2013. 301 p.
(ISBN:[978-963-7175-78-7](#))

Link(ek): [Teljes dokumentum](#), [OSZK](#)

Könyv/Tanulmánykötet/Tudományos

- 3 Messing Vera, Róbert Péter, Ságvári Bence, Szabó Andrea
A magyar társadalom demokráciaképe
In: ESS Magyarország Gyorsjelentés I. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2013. 42 p. (ISBN: 978-963-7372-87-2) (2013)
Egyéb/Kutatási jelentés (közzétett)/Tudományos

- 4 Gáti Annamária, Róbert Péter
Munkavállalás a tanulás mellett: kényszerűség vagy befektetés?
In: Garai O, Veroszta Zs (szerk.)
Frissdiplomások, 2011
Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhazsnú Társaság, 2013. pp. 93-109.
(Diplomás pályakövetés)

Link(ek): [Teljes dokumentum](#)

Befoglaló mű link(ek): [Teljes dokumentum](#)

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

2012

- 5 Róbert Péter
The sociodemographic obstacles to participating in lifelong learning across Europe
In: Sheila Riddel Jörg Markovitch Elisabet Weedon (szerk.)
Lifelong Learning in Europe: Equity and efficiency in the balance
Bristol: The Policy Press, 2012. pp. 87-101.
(ISBN:[978 1 44730 013 7](#))
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos
- 6 Róbert Péter, Józsa László, Bencsik Andrea, Somogyi Ferenc, Szigeti Cecília, Rechnitzer János, Ablonczyné Miihályka Livia, Farkas Szilveszter, Szalka Éva (szerk.)
Magyarország társadalmi- gazdasági helyzete a 21. század első évtizedeiben
Konferencia helye, ideje: Győr, Magyarország, 2011.06.15
Győr: Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, 2012. 310 p.
(ISBN:[978-963-7175-68-8](#))

Link(ek): [Egyéb URL](#)

Könyv/Konferenciakötet/Tudományos

- 7 Róbert Péter, Ellu Saar
Learning and Working: The Impact of the 'Double Status Position' on the Labour Market Entry Process of Graduates in CEE Countries
EUROPEAN SOCIOLOGICAL REVIEW 28:(6) pp. 742-754. (2012)
Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos
- 8 Róbert Péter, Papp Zsófia
Kritikus választás? Pártos elkötelezettség és szavazói viselkedés a 2010-es országgyűlési választáson
In: Boda Zsolt, Körösenyi András (szerk.)
Van irány?: Trendek a magyar politikában
Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet - Új Mandátum Kiadó, 2012. pp. 41-64.
(ISBN:[978-963-287-056-4](#))
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos
Független idéző: 2 Összesen: 2
- 1 Róna Dániel, Sós Ildikó
A témodellen túl. Másodlagos preferenciák a 2010-es országgyűlési választáson
Politikatudományi Szemle 20: (4) 113-137 (2011)
Folyóiratcikk
- 2 Körösenyi András
A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltathatóságra
In: Van irány? Trendek a magyar politikában. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2012. pp. 284-309
Könyvrészlet
- 9 Páthy Ádám, Róbert Péter
A járműipari beszállítók körében végzett kérdőíves felmérés módszertana
In: Rechnitzer J, Smahó M (szerk.)
A járműipari beszállítói hálózat Kelet- Közép Európában és Magyarországon
Győr: Universitas-Győr Nonprofit Kft. , 2012. pp. 18-25.
(ISBN:[978-963-9819-93-1](#))

Befoglaló mű link(ek): [Teljes dokumentum](#), [OSZK](#)
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos
- 10 Csizmadia Z, Rechnitzer J, Róbert P
A járműipari beszállítói hálózat elemzése
In: Rechnitzer J, Smahó M (szerk.)
A járműipari beszállítói hálózat Kelet- Közép Európában és Magyarországon
Győr: Universitas-Győr Nonprofit Kft. , 2012. pp. 5-18.
(ISBN:[978-963-9819-93-1](#))

Befoglaló mű link(ek): [Teljes dokumentum](#), [OSZK](#)
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos
- 2011
- 11 Sági Matild, Róbert Péter
Determinants of participation in formal adult education in Europe
HERJ - HUNGARIAN EDUCATIONAL RESEARCH JOURNAL 1:(1) p. 1. (2011)

Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos
- 12 Róbert Péter (szerk.)
Magyarország társadalmi-gazdasági helyzete a 21. század első évtizedeiben: Kautz Gyula Emlékkonferencia 2011. június 15. elektronikus formában megjelenő kötete
Konferencia helye, ideje: Győr, Magyarország, 2011.06.15
Győr: Széchenyi István Egyetem, 2011.
(ISBN:[978-963-7175-65-7](#))

Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Könyv/Konferenciakötet/Tudományos

13 Robert Péter

Country patterns of labour market entry and early career
In: Jim Allen, Samo Pavlin, Rolf van der Velden (szerk.)
Competencies and early labour market careers of higher education graduates in Europe
Ljubljana: University of Ljubljana, 2011. pp. 107-125.
(ISBN: [978-961-235-548-7](#))
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

14 Keller Tamás, Róbert Péter

Structures components of lifestyles and beyond: The case of Hungary
STUDIES OF TRANSITION STATES AND SOCIETIES 3:(1) pp. 55-75. (2011)

Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos

15 Bukodi Erzsébet, Róbert Péter

Education and Labour Market Entry in Transition: The Case of Hungary
In: Irena Kogan, Clemens Nolke, Michael Gebel (szerk.)
Making The Transitions. Education and Labour Market Entry in Central and Eastern Europe.
Stanford (California): Stanford University Press, 2011. pp. 189-215.
(ISBN: [978-0-8047-7590-8](#))
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

2010

16 Róbert Péter

The Influence of Educational Segregation on Educational Achievement.
In: Dronkers Jaap (szerk.)
Quality and Inequality of Education: Cross-National Perspectives.
London: Springer, 2010. pp. 13-40.
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

17 Róbert Péter

Social origin, school choice, and student performance
EDUCATIONAL RESEARCH AND EVALUATION 16:(2) pp. 107-129. (2010)
Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos
Független idéző: 2 Összesen: 2

1. *Hankinson Kevin M*
Assessing the Relationship Between Classroom Interaction and Perceived Student Learning in Videoconferencing Remote Sites: A Social Learning Approach
131 p. 2012.
Disszertáció/PhD
2. *Rex P Bringula Ymelda C Batalla Shirley D Moraga Lester Dave R Ochengco Kyle N Ohagan Rolando R Lansigan*
School Choice of Computing Students: A Comparative Perspective from Two Universities
Creative Education 3: (spec. issue) 1070-1078 (2012)
Folyóiratcikk

18 Róbert P

Öt évvel végzés után: diplomás pályakezdés nemzetközi összehasonlításban.
In: Kolosi T, Tóth IGy (szerk.)
Társadalmi riport, 2010
Budapest: TÁRKI, 2010. pp. 472-490.

Befoglaló mű link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

2009

19 Róbert P

Views about a just wage compensation: Comparing temporal changes in ex-communist and never-communist countries
In: Haller M, Jowell R, Smith Tom W (szerk.)
The International Social Survey Programme 1984-2009: Charting the Globe
London; New York: Routledge, 2009. pp. 72-90.
(ISBN: [9780415491921](#))
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

20 Róbert P

The Consequences of Educational Expansion for Returns to Education in Hungary

In: Hadjar A, Becker R (szerk.)

Expected and Unexpected Consequences of the Educational Expansion in Europe and the US: Theoretical Approaches and Empirical Findings in Comparative Perspective

Bern: Haupt Verlag, 2009. pp. 201-211.

(ISBN:[978-3-258-07519-8](#))

Befoglaló mű link(ek): [Google books](#)

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Kolosi Tamás, Keller Tamás*

Megéri tanulni...?: Származás, iskola, foglalkozás, kereset – utak és elágazások a rendszerváltást követően

TÁRSADALMI RIPORT 12: (1) 41-64 (2012)

Folyóiratcikk/Szakcikk

21 Róbert P

Stratification and Social Mobility

In: Immerfall S, Therborn G (szerk.)

Handbook of European Societies: Social transformations in the 21st century

New York: Springer, 2009. pp. 499-536.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Hustár Ákos*

Foglalkozási osztályszerkezet (I): Elméletek, módszerek

Statistikai Szemle 91: (1) 31-56 (2013)

Folyóiratcikk

22 Róbert P

Changing Determinants of Consumption in Hungary

In: Robson K, Sanders C (szerk.)

Quantifying Theory: Pierre Bourdieu

Dordrecht: Springer, 2009. pp. 175-185.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

2008

23 Róbert P, Bukodi E, Altorjai Sz

The Hungarian educational system and the implementation of the ISCED-97

In: Schneider Silke L (szerk.)

The International Standard Classification of Education (ISCED-97): An Evaluation of Content and Criterion Validity for 15 European Countries

Mannheim: Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung, 2008. pp. 200-215.

(ISBN:[9783000243882](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

24 Róbert P, Dronkers J

School Choice in the Light of the Effectiveness Differences of Various Types of Public and Private Schools in 19 OECD Countries

2:(3) pp. 260-301. (2008)

Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos

Független idéző: 3 Összesen: 3

- 1 *Holmes M*

Education and the Market: A Response to „Imagined Evidence and False Imperatives”

Journal of School Choice 3: (2) 182-193 (2009)

Folyóiratcikk

- 2 *Schlicht R, Stadelmann-Steffen I, Freitag M*

Educational Inequality in the EU: The Effectiveness of the National Educational Policy

EUR UNION POLIT 11: (1) 29-59 (2010)

Folyóiratcikk

- 3 *Alegre MA, Ferrer G*

School Regimes and Education Equity: Some Insights Based on PISA 2006

BRIT EDUC RES J 36: (3) 433-461 (2010)

Folyóiratcikk

- 25 Róbert P., Bukodi E
Hungary
In: Kogan I, Gebel M, Noelke C (szerk.)
Europe Enlarged: A handbook of education, labour and welfare regimes in Central and Eastern Europe
Abingdon: The Policy Press, 2008. pp. 183-212.
(ISBN: [9781847420640](#))
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos
Független idéző: 1 Összesen: 1
1 *Bukodi Erzsébet és Goldthorpe John H*
Market versus Meritocracy: Hungary as a Critical Case
European Sociological Review 26: (6) 655-674 (2010)
Folyóiratcikk
- 26 Róbert P., Balogh A
Foglalkoztatási mobilitás Magyarországon, 1992-2007
In: Kolosi Tamás, Tóth István György (szerk.)
Társadalmi riport 2008
Budapest: TÁRKI, 2008. pp. 46-65.
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

ISSN 1216-6561
- 27 Róbert P.
Foglalkozási turbulencia Magyarországon, 1992-2007
In: Kolosi T, Tóth I Gy (szerk.)
Újratervezés: Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben. kutatási jelentés „Háztartások életút vizsgálata”
(HÉV) alapján
Budapest: TÁRKI, 2008. pp. 53-66.

Befoglaló mű link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

OSZK Cool URI: <http://nektar.oszk.hu/hu/manifestation/2776004>
- 28 Róbert P., Dronkers J
Differences in Scholastic Achievement of Public, Private Government-Dependent, and Private Independent Schools
EDUCATIONAL POLICY 22:(4) pp. 541-577. (2008)
Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos
Független idéző: 2 Összesen: 2
1 *Eric A Hanushek, Ludger Woessmann*
THE ECONOMICS OF INTERNATIONAL DIFFERENCES IN EDUCATIONAL ACHIEVEMENT
Cambridge: NATIONAL BUREAU OF ECONOMIC RESEARCH, 2010.
(NBER WORKING PAPER SERIES, Working Paper 15949)
Könyv
Könyv
2 *David Figlio, Jens Ludwig*
Sex, Drugs, and Catholic Schools: Private Schooling and Non-Market Adolescent Behaviors
German Economic Review, Special Issue 13: (4) 384-415 (2012)
Folyóiratcikk
- 2007
- 29 Róbert P.
Stratification in Transition Economies
In: Ritzer G (szerk.)
The Blackwell Encyclopedia of Sociology
Malden: Blackwell, 2007. pp. 4824-4827.
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos
- 30 Róbert P., Bukodi E
Occupational mobility in Europe
pp. 1-43.
European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities (2007)

Link(ek): [Teljes dokumentum](#)

Egyéb/Kutatási jelentés (közzétett)/Tudományos

Független idéző: 3 Összesen: 3

1. *Whelan C T, Nolan B, Maitre B*
Measuring Material Deprivation in the Enlarged EU
ESRI Working Paper 249..
2008.
Egyéb
2. *Whelan C T, Maitre B*
Poverty in Ireland in Comparative European Perspective
ESRI Working Paper 265..
2008.
Egyéb
3. *Arawatari R, Ono T*
The Political Economy of Occupational Mobility and Redistribution Policy : Discussion Paper 2008-18
Graduate School of Economics and Osaka School of International Public Policy (OSIPP).
Osaka University.
Toyonaka.
2008.
Egyéb

31 Róbert P, Blaskó Zs

Graduates in the Labour Market: Does Socio-economic Background Have an Impact? The Case of Hungary
SOCIOLOGICKY CASOPIS-CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW 43:(6) pp. 1149-1173. (2007)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Bukodi Erzsébet és Goldthorpe John H*
Market versus Meritocracy: Hungary as a Critical Case
European Sociological Review 26: (6) 655-674 (2010)
Folyóiratcikk

2006

32 Róbert P, Bukodi E

Women's career mobility in Hungary

In: Blossfeld Hans-P, Hofmeister H (szerk.)

Globalization, Uncertainty and Women's Careers: An International Comparison

Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2006. pp. 171-198.

(ISBN:[9781845426644](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Buchholz S, Hofäcker D, Mills M, Blossfeld H P, Kurz K, Hofmeister H*
Life Courses in the Globalization Process: The Development of Social Inequalities in Modern Societies
EUR SOCIOL REV 25: (1) 53-71 (2009)
Folyóiratcikk

33 Róbert P, Altorjai Sz

Munkaorientáció, emberi tőke megterülés

In: Kolosi T, Tóth I Gy, Vukovich Gy (szerk.)

Társadalmi Riport 2006

Budapest: TÁRKI, 2006. pp. 314-333.

Könyvrészlet/Műhelytanulmány része/Tudományos

34 Róbert P, Bukodi E

Men's career mobility in Hungary during the 1990s

In: Blossfeld Hans-P, Mills M, Bernardi F (szerk.)

Globalization, Uncertainty and Men's Careers: An International Comparison

Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2006. pp. 203-238.

(ISBN:[9781845427283](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Bukodi Erzsébet és Goldthorpe John H*
Market versus Meritocracy: Hungary as a Critical Case
European Sociological Review 26: (6) 655-674 (2010)
Folyóiratcikk

35 Róbert P, Bukodi E

Late careers and career exists in Hungary

In: Blossfeld Hans-P, Buchholz S, Hofäcker D (szerk.)

Globalization, Uncertainty and Late Careers in Society

London; New York: Routledge, 2006. pp. 323-351.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

36 Róbert P

Challenges and disillusion: My 25-year career in sociology
 In: Keen Mike F, Mucha Janusz L (szerk.)
 Autobiographies of transformation: Lives in Central and Eastern Europe
 New York: Routledge, 2006. pp. 126-147.
 (ISBN:[9780415376518](#))
 Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

2005

37 Róbert P, Bukodi E

The effect of the globalization process on the transition to adulthood in Hungary
 In: Blossfeld Hans-P, Klijzing E, Mills M, Kurz K (szerk.)
 Globalization, Uncertainty and Youth in Society
 London; New York: Routledge, 2005. pp. 177-213.
 (ISBN:[9780415482073](#))
 Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 6 Összesen: 6

- 1 *Kogan I, Unt M*
 Transition from school to work in transition economies
EUR SOC 7: (2) 219-253 (2005)
 Folyóiratcikk
- 2 *Matysiak A, Vignoli D*
 Family and work reconciliation: a new approach to an old problem
 In: Labour markets and demographic change. Wiesbaden: VS Research, 2009. pp. 234-250
 Könyvrészlet
- 3 *Blossfeld Hans-Peter és Mills Melinda*
 How Does Globalization Affect the Life Courses of Young Men and Women in Modern Societies?
 In: A Young Generation under Pressure?. Springer, 2010. pp. .
 Könyvrészlet
- 4 *Domadenik Polona, Drame Marjana, Farcnik Dasa*
 The School-to-Work Transition of Business Graduates in Slovenia.
Croatian Journal of Social Policy 17: (2) 299-324 (2010)
 Folyóiratcikk
- 5 *Veres Valér*
 Transition to Adulthood and the Postponement of Childbearing:: the Case of Transylvanian Hungarians from Romania
Romania Journal of Population Studies .: (1) 5-23 (2010)
 Folyóiratcikk
- 6 *Martin J Tomasik, Rainer K Silbereisen*
 Social Change and Adolescent Developmental Tasks: The Case of Postcommunist Europe
CHILD DEV PERSPECT 6: (4) 326-334 (2012)
 Folyóiratcikk

38 Róbert P, Dronkers J

A különböző fenntartású iskolák hatékonysága: nemzetközi összehasonlítás
EDUCATIO 14:(3) pp. 519-533. (2005)
 Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

2004

39 Róbert P, Bukodi E

Winners or Losers? Entry and Exit into Self-Employment in Hungary: 1980s and 1990s
 In: Arum R, Muller W (szerk.)
 The Reemergence of Self-employment: A Comparative Study of Self-Employment Dynamics and Social Inequality
 Princeton: Princeton University Press, 2004. pp. 245-276.
 Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 3 Összesen: 3

- 1 *Heyn B*
 Emerging Inequalities in Central and Eastern Europe
ANNU REV SOCIOL 31: 163-197 (2005)
 Folyóiratcikk
- 2 *Hout M, DiPrete T A*
 What we have learned: RC28's contribution to knowledge about social stratification
Research in Social Stratification and Mobility 24: (1) 1-20 (2006)
 Folyóiratcikk
- 3 *Kasia Karpinska, Ineke Maas, Wim Jansen*
 Self-employment in Post-Communist Economies: A cross-country comparison, 1996–2005
European Societies 14: (5) 684-703 (2012)
 Folyóiratcikk

40 Róbert P, Bukodi E

The effect of the globalization process on the transition to adulthood in Hungary
Globalife: Life Courses in the Globalization Process, Working Paper 27. (2004)
Egyéb/Nem besorolt/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Kogan I, Unt M*
Transition from school to work in transition economies
EUR SOC 7: (2) 219-253 (2005)
Folyóiratcikk

41 Róbert P

Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban

In: Kolosi T, Tóth I Gy, Vukovich Gy (szerk.)

Társadalmi Riport: 2004

Budapest: TÁRKI, 2004. pp. 193-205.

Befoglaló mű link(ek): [Egyéb URL](#)

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

1990-től két évenként.

ISSN 1216-6561

Független idéző: 3 Összesen: 3

- 1 *Németh R*
A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon a rendszerváltás folyamán
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 16: (4) 19-35 (2006)
Folyóiratcikk
- 2 &
Társadalmi metszetek
Budapest: Napvilág Kiadó, 2006. 534 p.
Könyv
ISBN [963-9350-89-3](#)
Könyv
- 3 *Szalai J*
A cigánygyerekek iskolai (le)értékeléséről
In: Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet - Argumentum, 2012. pp. 275-293
Könyvrészlet

42 Róbert P, Dronkers J

Has educational sector any impact on school effectiveness in Hungary?: A comparison of the public and the newly established religious grammar schools

EUROPEAN SOCIETIES 6:(2) pp. 205-236. (2004)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 4 Összesen: 4

- 1 *Pusztai G*
Társadalmi háttér és iskolai pályafutás
EDUCATIO 14: (3) 534-553 (2005)
Folyóiratcikk
- 2 *Pusztai G*
The long-term effects of denominational secondary schools
EUR J MENTAL HEALTH 2: (1) 3-24 (2007)
Folyóiratcikk
- 3 *Pusztai G*
Les bienfaits pédagogiques de la religiosité parmi les élèves hongrois de trois pays
SOC COMPASS 55: (4) 497-516 (2008)
Folyóiratcikk
- 4 *Pusztai G*
Társadalmi tőke és az iskola: Kapcsolati erőforrások hatása az iskolai pályafutásra
Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2009. 271 p.
(Oktatás és társadalom; 3.)
Könyv
ISBN [978 963 287 009 0](#)
Könyv

43 Róbert P

Educational Performance and Social Background in International Comparison

In: Kolosi T, Tóth I Gy, Vukovich Gy (szerk.)

Social Report 2004: TÁRKI Social Report Reprint Series

Budapest: TÁRKI, 2004. pp. 186-197.

(27.)

Befoglaló mű link(ek): [Egyéb URL](#)

Könyvrészlet/Műhelytanulmány része/Tudományos

44 Róbert P, Bukodi E

Changes in Intergenerational Class Mobility in Hungary, 1973-2000

In: Breen R (szerk.)

Social Mobility in Europe

Oxford: Oxford University Press, 2004. pp. 287-314.

(ISBN:[9780199258451](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 8 Összesen: 8

- 1 Breen R, Jonsson J O
Inequality of Opportunity in Comparative Perspective: Recent Research on Educational Attainment and Social Mobility
ANNU REV SOCIOL 31: 223-243 (2005)
Folyóiratcikk
- 2 Németh R
A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon a rendszerváltás folyamán
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 16: (4) 19-35 (2006)
Folyóiratcikk
- 3 &
Társadalmi metszetek : hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon: Szociológiai tanulmányok
Budapest: Napvilág Kiadó, 2006. 533 p.
Könyv
ISBN [963-9350-89-3](#)
Könyv
- 4 Breen R, Jonsson J O
Explaining Change in Social Fluidity: Educational Equalization and Educational Expansion in Twentieth Century Sweden
AM J SOCIOL 112: (6) 1775-1810 (2007)
Folyóiratcikk
- 5 Goldthorpe J H
On Sociology
Stanford: Stanford University Press, 2007. 344 p.
(2.)
Könyv
Könyv
- 6 Saar Ellu
Changes in Intergenerational Mobility and Educational Inequality in Estonia:: Comparative Analysis of Cohorts Born between 1930 and 1974
European Sociological Review 26: (3) 367-383 (2010)
Folyóiratcikk
- 7 Bukodi Erzsébet és Goldthorpe John H
Market versus Meritocracy: Hungary as a Critical Case
European Sociological Review 26: (6) 655-674 (2010)
Folyóiratcikk
- 8 Marie Plessz
Le prix du marché. Les générations et l'emploi en Europe centrale postcommuniste
Paris: Editions PETRA, 2012. 255 p.
Könyv
ISBN [978-2-84743-053-0](#)
Könyv

45 Kolosi T, Róbert P

Key processes of structural transformation and mobility in Hungarian society since the fall of communism

In: Kolosi T, Tóth I Gy, Vukovich Gy (szerk.)

Social Report 2004: TÁRKI Social Report Reprint Series

Budapest: TÁRKI, 2004. pp. 47-71.

(27.)

Befoglaló mű link(ek): [Egyéb URL](#)

Könyvrészlet/Műhelytanulmány része/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 Bukodi Erzsébet és Goldthorpe John H
Market versus Meritocracy: Hungary as a Critical Case
European Sociological Review 26: (6) 655-674 (2010)
Folyóiratcikk

46 Kolosi T, Róbert P

A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta idősoros, illetve longitudinális nézőpontból

In: Szivós P, Tóth I Gy (szerk.)

Stabilizálódó társadalomszerkezet: Monitor jelentések 2003

Budapest: TÁRKI, 2004. pp. 13-32.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

47 Kolosi T, Róbert P

A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta
In: Kolosi T, Tóth I Gy, Vukovich Gy (szerk.)
Társadalmi Riport: 2004
Budapest: TÁRKI, 2004. pp. 48-74.

Link(ek): [Egyéb URL](#)

Befoglaló mű link(ek): [Egyéb URL](#)

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

1990-től kétévenként.

ISSN 1216-6561

Független idéző: 5 Összesen: 5

- 1 *Bukodi E, Altorjai Sz, Tallér A*
A magyar foglalkozási rétegszerkezet az ezredforduló után
STATISZTIKAI SZEMLE 84: (8) 733-763 (2006)
Folyóiratcikk
- 2 *Németh Renáta*
A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon a rendszerváltás folyamán
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 2006: (4) 19-35. (2006)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk
- 3 &
Társadalmi metszetek
Budapest: Napvilág Kiadó, 2006. 534 p.
Könyv
ISBN [963-9350-89-3](#)
Könyv
4. *Katona Péter Zoltán*
Napjaink Magyarországnak társadalmi jellemzői
[www.magyarorszag.hu](#) .
2009. április 1. (szerda).
2009.
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Egyéb
- 5 *Huszár Ákos*
Osztályegyenlőtlenségek.: Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22: (2) 4-26 (2012)
Folyóiratcikk

2003

48 Róbert P, Bukodi E

Who Marries Whom in Hungary?

In: Blossfeld Hans-P, Timm A (szerk.)

Who marries whom?: Educational Systems as Marriage Markets in Modern Societies

Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003. pp. 267-294.

(ISBN:[1-4020-1682-4](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

49 Robert P, Bukodi E

Union Dissolution in Hungary

In: Blossfeld H-P, Müller Rolf (szerk.)

Assortative Partnership Selection, Division of Work in the Household, and Union Separation

Armonk: ME Sharpe, 2003. pp. 64-94.

(International Journal of Sociology; 33/1.)

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Lorenzo Todesco*
Does Female Employment Always Undermine Marriage?: Working Wives and Family Stability in Different Contexts of Italian Society
SOCIOLOGICAL RES ONLINE 17: (3) Paper 13. (2012)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk

50 Róbert P, Bukodi E

Union Disruption in Hungary

INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIOLOGY 33:(1) pp. 64-94. (2003)

Folyóiratcikk/Szakkikk/Tudományos

Független idéző: 3 Összesen: 3

- 1 *Kalmijn M*
Explaining cross-national differences in marriage, cohabitation, and divorce in Europe, 1990-2000
POP STUD-J DEMOG 61: (3) 243-263 (2007)
Folyóiratcikk

2. *Cooke L P, Gash V*
Panacea or Pitfall : Women's Part-time Employment and Marital Stability in West Germany, the United Kingdom and the United States
GeNet Working Paper 28.
2007.
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Egyéb
3. *Lorenzo Todesco*
Does Female Employment Always Undermine Marriage?: Working Wives and Family Stability in Different Contexts of Italian Society
SOCIOL RES ONLINE 17: (3) Paper 13. (2012)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk/Szakcikk

51 Róbert P, Bukodi E

Social Quality and the Policy Domain of Employment

EUROPEAN JOURNAL OF SOCIAL QUALITY 4:(1-2) pp. 156-186. (2003)

Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos

52 Róbert P

Self-selection and Selection: Transition from Secondary to Tertiary Education in Hungary

SOCIOLOGICKY CASOPIS-CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW 39:(3) pp. 325-349. (2003)

Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos

53 Róbert P, Medgyesi M

Satisfaction with work in a European perspective: Center and periphery, „old” and „new” market economies are compared

REVIEW OF SOCIOLOGY-SPECIAL ISSUE pp. 43-68. (2003)

Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos

Független idéző: 3 Összesen: 3

1. *Vecernik J*
Skating on Thin Ice: A Comparison of Work Values and Job Satisfaction in CEE and EU Countries
INT J COMP SOCIOL 44: (5) 444-471 (2003)
Folyóiratcikk
2. *Davoine L*
Les déterminants de la satisfaction au travail en Europe: l'importance du contexte
Noisy-le-Grand: Centre d'études de l'emploi, 2006. 44 p.
(Document de travail / Centre d'études de l'emploi; 76.)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Könyv
Könyv
3. *Vecernik J*
Work Values and Job Attitudes in the Czech Republic between 1997 and 2005
SOCIOL CAS - CZECH SOCIOL REV 42: (6) 1219-1240 (2006)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk

54 Róbert P, Lengyel Gy

Middle Classes in the Making in Central and Eastern Europe

In: Mikhalev V (szerk.)

Inequality and Social Structure during the Transition

New York: UNU-WIDER, 2003. pp. 99-132.

(ISBN:[9781403908018](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

55 Némedi Dénes, Róbert Péter

More Evolution than Revolution: Sociology in Hungary, 1990-2000

In: Keen Mike Forrest, Mucha Janusz (szerk.)

Sociology in Central and Eastern Europe. Transformation at the Dawn of a New Millennium

Westport; Connecticut; London: Praeger Publishing House, 2003. pp. 73-86.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Függő idéző: 1 Összesen: 1

- 1 * *Keen Mike Forrest, Mucha Janusz*
Sociology in Central and Eastern Europe in the 1990s: A decade of reconstruction
European Societies 6: (2) 123-147 (2004)
Folyóiratcikk

2002

56 Spéder Zs, Harcsa I, Elekes Zs, Róbert P

The Outlines of the Transformation

In: Adamski W, Machonin P, Zapf W (szerk.)

Structural Change and Modernization in Post-Socialist Societies

Hamburg: Kramer, 2002. pp. 79-154.
(Beiträge zur Osteuropaforschung; 7.)
(ISBN: [3-89622-055-1](#))
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

57 Róbert P

Miért (nem) meritokratikusak a modern társadalmak?

SZÁZADVÉG 7:(2) pp. 3-31. (2002)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 2 Összesen: 2

- 1 *Huszár Ákos*
Teljesítményelv: A társadalmi egyenlőtlenségek igazolásának modern formája
MÚLTUNK 56: (2) 34-50 (2011)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#), [Matarka](#)
Folyóiratcikk/Szaccikk
- 2 *Györfi András, Ceglédi Tímea*
Insight into the Hungarian and Romanian Talent Care System in Higher Education – A legal approach
In: Third Mission of Higher Education in a Cross-border Region. Debrecen: Center for Higher Education Research and Development; University of Debrecen, 2012. pp. 63-79
(EDUCATIONAL RESEARCH IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE) Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
ISBN: [978-963-473-599-1](#)
Könyvrészlet/Szaktanulmány

58 Róbert P, Bukodi E

Dual Career Pathways: The Occupational Attainment of Married Couples in Hungary

EUROPEAN SOCIOLOGICAL REVIEW 18:(2) pp. 217-232. (2002)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 5 Összesen: 5

- 1 *Brynin M, Francesconi M*
The Material Returns to Partnership: The Effects of Educational Matching on Labour Market Outcomes and Gender Equality
EUR SOCIOLOGICAL REV 20: (4) 363-377 (2004)
Folyóiratcikk
- 2 *Kulik L*
The Impact of Spousal Variables on Life Satisfaction of Individuals in Late Adulthood: The Israel Case
INT J COMP SOCIOLOG 47: (1) 54-72 (2006)
Folyóiratcikk
- 3 *Pixley J E*
Course Patterns of Career-Prioritizing Decisions and Occupational Attainment in Dual-Earner Couples
WORK OCCUPATION 35: (2) 127-163 (2008)
Folyóiratcikk
- 4 *Verbakel E, De Graaf P M*
Resources of the Partner: Support or Restriction in the Occupational Career? Developments in the Netherlands between 1940 and 2003
EUR SOCIOLOGICAL REV 24: (1) 81-95 (2008)
Folyóiratcikk
- 5 *Andrea E Abele Judith Volmer Daniel Spurk*
Career Stagnation: Underlying Dilemmas and Solutions in Contemporary Work Environments
In: Work and Quality of Life. International Handbooks of Quality-of-Life Series. Springer, 2012. pp. 107-132
Könyvrészlet

59 Róbert P

Changes over time in transition from school to work in Hungary: The effects of system transformation and globalisation
Paper presented at the meeting of the ISA RC28 Social Stratification, Integrating Theory and Research, Oxford, 2002.
április 10-13. (2002)

Egyéb/Nem besorolt/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Hout M, DiPrete T A*
What we have learned: RC28's contribution to knowledge about social stratification
Research in Social Stratification and Mobility 24: (1) 1-20 (2006)
Folyóiratcikk

60 Róbert P, Luijckx R, De Graaf P M, Ganzeboom H

Changes in Status Attainment in Hungary between 1910-1989

EUROPEAN SOCIETIES 4:(1) pp. 107-140. (2002)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 4 Összesen: 4

- 1 *Verhoeven W, Jansen W, Dessens J*
Income Attainment During Transformation Processes: A Meta-Analysis of the Market Transition Theory
EUR SOCIOLOGICAL REV 21: (3) 201-226 (2005)
Folyóiratcikk
- 2 *Németh R*
A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon a rendszerváltás folyamán
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 16: (4) 19-35 (2006)
Folyóiratcikk

- 3 *Sági Matild*
Kulturális szegmentáció: „mindenevők”, „válogatóság”, „egysíkúak” és „nélkülözök”? Az omivore-univore modell alkalmazhatósága Magyarországon.
In: Társadalmi Riport 2010. Budapest: TÁRKI, 2010. pp. 288-309
Könyvrészlet
- 4 *Bukodi Erzsébet és Goldthorpe John H*
Market versus Meritocracy: Hungary as a Critical Case
European Sociological Review 26: (6) 655-674 (2010)
Folyóiratcikk

61 Róbert P

Átmenet az iskolából a munkaerőpiacra
In: Kolosi T, Tóth I Gy, Vukovich Gy (szerk.)
Társadalmi riport, 2002
Budapest: TÁRKI, 2002. pp. 220-232.

Befoglaló mű link(ek): [Teljes dokumentum](#)

Könyvrészlet/Műhelytanulmány része/Tudományos

Független idéző: 2 Összesen: 2

- 1 *Fóti K, Trbanc M, Ignjatović M*
Young people in the labour market in Hungary and Slovenia: problems and perspectives
In: Young People in Europe. Labour markets and citizenship. Bristol: The Policy Press, 2005. pp. 115-137
Könyvrészlet
- 2 *Kolosi Tamás, Keller Tamás*
Megéri tanulni...?: Számazás, iskola, foglalkozás, kereset – utak és elágazások a rendszerváltást követően
TÁRSADALMI RIPORT 12: (1) 41-64 (2012)
Folyóiratcikk/Szakcikk

62 Némedi Dénes, Róbert Péter

Sociology – Hungary
In: Kaase M, Sparschuh V, Wenninger A (szerk.)
Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989-2001)
Berlin; Budapest: IZ-Social Science Information Centre - Collegium Budapest, 2002. pp. 437-451.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 3 Összesen: 3

- 1 *Kovács Éva*
What is New in East-Central European Sociology?
Regio 2: (1) 89-111 (2002)
Folyóiratcikk
- 2 *Klobucky R*
Metodologické problémy skúmania histórie slovenskej sociologie (Methodological issues of studying the history of Slovak sociology)
Sociologia 37: (2) 177-196 (2005)
Folyóiratcikk
- 3 *Kuczi Tibor, Kovách Imre, Kristóf Luca*
A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból
In: Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Szociológiai tanulmányok. Budapest: Napvilág, 2006. pp. 79-105
Könyvrészlet

2001

- 63 Róbert P, Elekes Zs, Harcsa I, Spéder Zs
The Outlines of the Transformation in Hungary
In: Adamski W, Machonin P, Zapf W (szerk.)
Structural Change and Modernization in Postsocialist Societies
Warsaw: IFIS Publ., 2001. pp. 39-70.
(Sisyphus Social Studies; XV. Special Issue.)
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

64 Róbert P

Társadalmi mobilitás a tények és vélemények tükrében
Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2001. 344 p.
(ISBN:[963 9211 21 4](#))

Könyv/Szakkönyv/Tudományos

Független idéző: 10 Összesen: 10

- 1 *Pusztai G, Fináncz J*
A negyedik fokozat iránti társadalmi igény megjelenése
EDUCATIO 12: (4) 618-634 (2003)
Folyóiratcikk
- 2 *Lelkes O*
A pénz boldogít?: A jövedelem és hasznosság kapcsolatának empirikus elemzése
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE 50: (5) 385-405 (2003)
Folyóiratcikk

- 3 Csata Zs
Iskolázottsági esélyegyenlőtlenségek az erdélyi magyar fiatalok körében
ERDÉLYI TÁRSADALOM 2: (1) 99-132 (2004)
Folyóiratcikk
 - 4 Tőkés Gy
A kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók gazdasági- társadalmi helyzete az empirikus adatok tükrében
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 15: (3) 70-88 (2005)
Folyóiratcikk
 - 5 Kapitány Zs, Molnár Gy, Virág I
Háztartások a tudás- és a munkapiacra
Budapest: MTA KTI, 2005. 151 p.
Könyv
ISBN [963-9588-32-6](#)
Könyv
 - 6 &
Társadalmi metszetek : hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon: Szociológiai tanulmányok
Budapest: Napvilág Kiadó, 2006. 533 p.
Könyv
ISBN [963-9350-89-3](#)
Könyv
 - 7 Kapitány Zs, Molnár Gy
Bizonytalanság és jövedelmek újraelosztása iránti igény Magyarországon
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE 54: (3) 201-232 (2007)
Folyóiratcikk
 - 8 Veres V
Társadalmi kapcsolathálóok Erdélyben a nemzeti hovatartozás kontextusában
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 17: (1-2) 47-70 (2007)
Folyóiratcikk
 - 9 Sági Matild
Determinants of Satisfaction with Living Standards in Transition Societies
INT J SOCIOL 41: (4) 55-78 (2011)
Link(ek): [Egyéb URL](#)
Folyóiratcikk/Szakcikk
 - 10 Kapitány Balázs
A hátrányos társadalmi helyzetek generációk közötti átöröklése: Egy magyarországi követéses vizsgálat eredményei
Esély 23: (2) 3-37 (2012)
Folyóiratcikk
- 65 **Róbert P**, Elekes Zs, Harcsa I, Spéder Zs
Postsocialistická transformace v Maďarsku-prehled problemu
In: Adamski W, Machonin P, Zapf W (szerk.)
Transformace A Modernizacni Vyzvy
Prague: Sociologicky ústav Akademie ved České republiky, 2001. pp. 97-121.
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos
- 66 **Róbert P**
Pártok és választók a baloldal-jobboldal skálán
In: Simon J
Ezredvégi értelmezések. I-II. kötet.
Budapest: Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 2001. pp. 94-120.
(Villányi úti könyvek 23.)
(ISBN:[963-7580-29-8](#))
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos
- 359
- 67 **Róbert P**, Blom R, Melin H
Information occupations, informational work and social divisions: The landscape in Finland and Hungary
In: Karvonen E (szerk.)
Informational Societies: Understanding the third industrial revolution
Tampere: Tampere University Press, 2001. pp. 107-143.
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos
- 68 **Róbert P**, Bukodi E, Luijkx R
Employment Patterns in Hungarian Couples
In: Blossfeld Hans-P, Drobnic S (szerk.)
Careers of Couples in Contemporary Society: From Male Breadwinner to Dual Earner Families
Oxford: Oxford University Press, 2001. pp. 307-331.
(ISBN:[9780199244911](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 2 Összesen: 2

1. *Rudolph B, Klement C*
Arbeitsmarktpartizipation von Frauen im Transformationsprozess Sozio-ökonomische Realität in den EU-Beitrittsländern Polen, Tschechien und Ungarn
IAB Forschungsbericht 13..
2006.
Egyéb
2. *Anette Eva Fasang, Sara Geerdes, Klaus Schömann*
Which type of job mobility makes people happy?: A comparative analysis of European welfare regimes
INT SOCIOL 27: (3) 349-383 (2012)
Folyóiratcikk

69 Róbert P

Családösszetétel, társadalmi tőke és iskolai egyenlőtlenségek

In: Pál Eszter (szerk.)

Útközben: Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára

Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2001. pp. 94-120.

(Nagyítás. Szociológiai Könyvek; 38.)

(ISBN:[963933653X](#))

Befoglaló mű link(ek): [Egyéb URL](#)

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 3 Összesen: 3

1. *Pusztai G*
Kapcsolatban a jövővel
VALÓSÁG 47: (5) 69-83 (2004)
Folyóiratcikk
2. *Pusztai G*
Társadalmi tőke és az iskola: Kapcsolati erőforrások hatása az iskolai pályafutásra
Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2009. 271 p.
(Oktatás és társadalom; 3.)
Könyv
ISBN [978 963 287 009 0](#)
Könyv
3. *Györgyi Elekes*
The Impacts of Microsocial Relationships on School Mobility in the Roma Population
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22: (4) 34-52 (2012)
Link(ek): [Egyéb URL](#), [Matarka](#)
Folyóiratcikk/Szakcikk

2000

70 Róbert P, Bukodi E

Who are the Entrepreneurs and Where Do They Come From?: Transition to Self-employment Before, Under and After Communism in Hungary

REVUE INTERNATIONALE DE SOCIOLOGIE 10:(1) pp. 147-171. (2000)

Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos

Független idéző: 6 Összesen: 6

1. *Gerber T P*
Paths to Success: Individual and Regional Determinants of Self-Employment Entry in Post-Communist Russia
INT J SOCIOL 31: (2) 3-37 (2001)
Folyóiratcikk
2. *Wu X*
Embracing the Market : Entry into Self-Employment in Transitional China, 1978-1996
William Davidson Working Paper 512..
2002.
Egyéb
3. *Light I*
The Ethnic Ownership Economy
In: Ethnic Entrepreneurship: Structure and Process. (4) Emerald Group Publishing Ltd., 2004. pp. 3-44
(International Research in the Business Disciplines)
Könyvrészlet
4. *Sluis J, Praag M, Vijverberg W*
Entrepreneurship Selection and Performance: A Meta-Analysis of the Impact of Education in Developing Economies
WORLD BANK ECON REV 19: (2) 225-261 (2005)
Folyóiratcikk
5. *Marie Plessz*
Le prix du marché. Les générations et l'emploi en Europe centrale postcommuniste
Paris: Editions PETRA, 2012. 255 p.
Könyv
ISBN [978-2-84743-053-0](#)
Könyv
6. *Kasia Karpinska Ineke Maas Wim Jansen*
Self-employment in Post-Communist Economies A cross-country comparison, 1996-2005
European Societies 14: (5) 684-703 (2012)
Folyóiratcikk

71 Róbert P, Bukodi E

Vagyoni helyzet - kulturális fogyasztás
In: Kolosi T, Tóth I Gy, Vukovich Gy (szerk.)
Társadalmi riport, 2000
Budapest: TÁRKI, 2000. pp. 346-376.

Befoglaló mű link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

72 Róbert P

Transition to Self-Employment: Historical Continuities and Discontinuities
HUNGARIAN STATISTICAL REVIEW 78: pp. 105-127. (2000)
Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

73 Róbert P

Társadalomkép és mérleg: Adalékok a rendszerváltás percepciójához
In: Iványi E, Solymosi Zs (szerk.)
Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára
Budapest: ELTE Szociológiai Intézet, 2000. pp. 355-371.
(ISBN:[963 463 425 7](#))
Könyvrészlet/Szaccutanulmány/Tudományos

74 Róbert P

Társadalmi mobilitás: a tények és vélemények tükrében
Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. 344 p.
(ISBN:[963 9211 14 1](#))
Könyv/Szaccutanulmány/Tudományos

75 Róbert P

Bővülő felsőoktatás - ki jut be?
EDUCATIO 9:(1) pp. 79-94. (2000)
Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos
Független idéző: 9 Összesen: 9

- 1 *Varga J*
A kereseti várakozások hatása az érettségizők továbbtanulási döntéseire
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE 48: (7-8) 615-639 (2001)
Folyóiratcikk
- 2 *Blaskó Zs*
Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás?
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 12: (2) 3-27 (2002)
Folyóiratcikk
- 3 *Majer B*
A hallgatóknak nyújtott állami támogatások
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 13: (2) 116-136 (2003)
Folyóiratcikk
- 4 *Pusztai G*
Iskola és közösség: Felekezeti középiskolások az ezredfordulón
Budapest: Gondolat Kiadó, 2004. 353 p.
Könyv
ISBN [963-9500-98-4](#)
Könyv
- 5 *Galasi P, Varga J*
Munkaerőpiac és oktatás
Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 2005. 149 p.
(KTI könyvek; 1.)
Könyv
ISBN [963-9588-31-8](#)
Könyv
- 6 *Pusztai G*
Társadalmi tőke és az iskola: Kapcsolati erőforrások hatása az iskolai pályafutásra
Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2009. 271 p.
(Oktatás és társadalom; 3.)
Könyv
ISBN [978 963 287 009 0](#)
Könyv
- 7 *Veroszta Zsuzsa*
A regionalitás szerepe – a Közép-Magyarország régió példája
In: Elefántcsonttoronyból világítótorny. A felsőoktatási intézmények misszióinak bővülése, átalakulása.. Budapest: Aula Kiadó Kft, 2012. pp. 105-132
ISBN: [978-963-339-033-7](#)

Könyvrészlet

- 8 *Győrbíró András, Ceglédi Tímea*
Insight into the Hungarian and Romanian Talent Care System in Higher Education – A legal approach
In: Third Mission of Higher Education in a Cross-border Region. Debrecen: Center for Higher Education Research and Development; University of Debrecen, 2012. pp. 63-79
(EDUCATIONAL RESEARCH IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE) Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
ISBN: [978-963-473-599-1](#)
Könyvrészlet/Szaktanulmány
- 9 *Pusztai Gabriella, Hatos Adrian, Ceglédi Tímea*
What do we mean by the „Third Mission of Higher Education”?
In: Third Mission of Higher Education in a Cross-border Region. Debrecen: Center for Higher Education Research and Development; University of Debrecen, 2012. pp. 4-12
(EDUCATIONAL RESEARCH IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE) Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
ISBN: [978-963-473-599-1](#)
Könyvrészlet/Előszó, utószó

76 Róbert P

Az életstílus meghatározottságának változása 1982-1998

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 10(2) pp. 17-37. (2000)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 5 Összesen: 5

- 1 *Bukodi E, Altörjai Sz, Tallér A*
A magyar foglalkoztatási rétegszerkezet az ezredforduló után
STATISZTIKAI SZEMLE 84: (8) 733-763 (2006)
Folyóiratcikk
- 2 &
Társadalmi metszetek
Budapest: Napvilág Kiadó, 2006. 534 p.
Könyv
ISBN [963-9350-89-3](#)
Könyv
- 3 *Nagy R*
Új lencsék egy társadalmi jelenség vizsgálatában: A digitális egyenlőtlenségek kutatásának átfogó szemléletéről
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 17: (1-2) 16-28 (2007)
Folyóiratcikk
- 4 *Kolosi Tamás és Keller Tamás*
Kikristályosodó társadalomszerkezet.
In: Társadalmi Riport 2010. Budapest: TÁRKI, 2010. pp. 105-135
Könyvrészlet
5. *Kozák Ákos*
A fogyasztói életstílus leírására szolgáló kutatási megközelítések kritikai elemzése
239 p. 2011.
Disszertáció/PhD

77 Róbert P, Lengyel Gy

A vállalkozói osztály és a szolgáltatói osztály kialakulása a poszt szocialista társadalmakban

In: Elekes Zsuzsanna, Spéder Zsolt (szerk.)

Törések és kötések a magyar társadalomban

Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 49-68.

(ISBN:[9639211117](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

78 Róbert P

A társadalmi rétegződéstől a foglalkozási osztályszerkezet felé

In: Róbert P

Társadalmi mobilitás: a tények és vélemények tükrében

Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 201-243.

(ISBN:[963 9211 14 1](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 15 Összesen: 15

- 1 *Habich R, Spéder Zs*
Vesztesek és nyertesek: a társadalmi változás következményei három országban
In: Társadalmi riport 1998. Budapest: TÁRKI, 1998. pp. 117-139
Könyvrészlet
- 2 *Andor M*
Az iskolákon át vezető út
ÚJ PEDAGÓGIAI SZEMLE 49: (10) 3-18 (1999)
Folyóiratcikk
- 3 *Szalai E*
Oroszlánok és globalizáció: kísérlet az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai megközelítésére
Budapest: Új Mandátum - MTA PTI, 1999. 158 p.
Könyv
ISBN [963-9158-48-8](#)
Könyv
- 4 *Bukodi E*
Osztály vagy réteg?: Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 9: (2) 28-57 (1999)

Folyóiratcikk

- 5 *Spéder Zs*
A foglalkozási rétegek átértékelődése?: Adalékok az átmenet utáni magyar társadalom rétegződéséhez
In: Emberi viszonyok. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 197-222
ISBN: [963-9211-09-5](#)
Könyvrészlet
- 6 *Spéder Zs*
Az inaktívak tagolódása az 1990-es évek Magyarországon
In: Törések és kötések a magyar társadalomban. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 69-96
ISBN: [963-9211-11-7](#)
Könyvrészlet
- 7 *Andor M, Liskó I*
Iskolaválasztás és mobilitás
Budapest: Iskolakultúra, 2000. 264 p.
Könyv
ISBN [963-03-9742-0](#)
Könyv
- 8 *Gábor K, Dudik É*
Középosztályosodás és a felsőoktatás tömegesedése
EDUCATIO 9: (1) 95-114 (2000)
Folyóiratcikk
- 9 *Szalai E*
A hatalom természete és a társadalom
KRITIKA 30: (10) 4 (2001)
Folyóiratcikk
- 10 *Szalai E*
The Economic Elite and Social Structure in the New Hungarian Capitalism
Central European Social Science Review 2: (5) 134 (2001)
Folyóiratcikk
- 11 *Vukovich Gy, Harcsa I*
A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében
In: Társadalmi riport 2002. Budapest.: TÁRKI, 2002. pp. 112-137
Könyvrészlet
- 12 *Spéder Zs*
A szegénység változó arcai: Tények és értelmezések
Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2002. 263 p.
Könyv
ISBN [963-9211-44-3](#)
Könyv
- 13 *Vicsek L*
The Influence of Class Origin and Gender on the Life Chances: The Case of Hungary and Top Managerial Positions
REV SOCIOL HUNG 8: (1) 55-78 (2002)
Folyóiratcikk
- 14 &
Társadalmi metszetek
Budapest: Napvilág Kiadó, 2006. 534 p.
Könyv
ISBN [963-9350-89-3](#)
Könyv
- 15 *Kolosi T, Tóth I Gy, Keller T*
Nyertesek és vesztesek: intragenerációs mobilitás a rendszerváltás évtizedeiben
In: Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben. Budapest: TÁRKI, 2008. pp. 11-50
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Könyvrészlet

79 Róbert P, Medgyesi M

A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban

In: Kolosi T, Tóth I Gy, Vukovich Gy (szerk.)

Társadalmi riport, 2000

Budapest: TÁRKI, 2000. pp. 591-616.

Befoglaló mű link(ek): [Teljes dokumentum](#)

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 10 Összesen: 10

- 1 *Tóth Olga*
Értéktadási problémák a családban
EDUCATIO 10: (3) 449-460 (2001)
Folyóiratcikk
- 2 *Hegedűs Rita*
SZUBJEKTÍV TÁRSADALMI INDIKÁTOROK: SZELEKTÍV ÁTTEKINTÉS A TÉMA IRODALMÁBÓL
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 11: (2) 58-72 (2001)
Folyóiratcikk
- 3 *Stina Johansson Claire Cameron*
Job satisfaction, quality of care and gender equality : WP5 Review of Literature since 1990. Consolidated Report
2002.
Egyéb
- 4 *Lelkes Orsolya*
A pénz boldogít?: A jövedelem és a hasznosság kapcsolatának empirikus elemzése

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE 50: 383-405 (2003)

Folyóiratcikk

5 *Harangi Lőrinc*

A tanári elégedettségéről: Egy 2003. márciusi vizsgálat eredményei

ISKOLAKULTÚRA 14: (1) 14-23 (2004)

Folyóiratcikk

6 *Sági Matild*

Elégedettség az átalakuló társadalmakban

In: Társadalmi Riport 2006. Budapest: Társi, 2006. pp. 151-182

Könyvrészlet

7 *Fekete Zs*

Életminőség: Koncepciók, definíciók, kutatási irányok

In: A szubjektív életminőség forrásai. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet, 2006. pp. 277-309

ISBN: [963 7372 17 2](#)

Könyvrészlet

8 *Kóródi Márta*

Munkaértékek vizsgálata két felsőoktatási intézményben.

EDUCATIO 16: (2) 311-323 (2007)

Folyóiratcikk

9 *Fényes Hajnalka*

Előnyök az oktatásban, hátrányok a munkaerőpiacon

EDUCATIO 19: (4) 659-665 (2010)

Folyóiratcikk

10 *Balogh Gábor*

Hozzáállás és elégedettség a munka világában

In: Mit értekelnek a magyarok? (9) Budapest: Faludi Ferenc Akadémia, 2010. pp. 115-142

(Agóra) ISBN: [978-963-89039-0-7](#)

Könyvrészlet

80 Róbert P., Lengyel Gy

A középosztály Közép- és Kelet-Európában: Elméleti és történelmi megfontolások

In: Spéder Zs, Tóth P P (szerk.)

Emberi viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére

Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 181-196.

(ISBN:[963 9211 09 5](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

81 Medgyesi Márton, Róbert Péter

A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban

TÁRSADALMI RIPIORT 6:(1) pp. 591-616. (2000)

Link(ek): [Matarka](#)

Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

1 *Sági Matild*

Determinants of Satisfaction with Living Standards in Transition Societies

INT J SOCIOL 41: (4) 55-78 (2011)

Link(ek): [Egyéb URL](#)

Folyóiratcikk/Szakcikk

82 Kolosi Tamás, Fábián Zoltán, Róbert Péter

Fogyasztási csoportok

38 p.

Budapest : TÁRKI, (TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok ; 20.) (2000)

Egyéb/Nem besorolt/Tudományos

Független idéző: 2 Függő idéző: 2 Összesen: 4

1 *Sík Endre, Szép Katalin*

A háztartási termelés pénzértéke

TÁRKI, 2000. 25 p.

(TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok; 21.)

Könyv

ISBN [963 7869 28 X](#)

Könyv

2 * *Bukodi Erzsébet, Róbert Péter*

Vagyoni helyzet – kulturális fogyasztás

In: Társadalmi Riport 2000. Budapest: TÁRKI, 2000. pp. 346-376

Link(ek): [Teljes dokumentum](#)

Könyvrészlet

3 *Gazsó F*

A társadalmi szerkezetváltozás trendjei

In: A globalizáció kihívásai és Magyarország. Budapest: Napvilág Kiadó, 2001. pp. 137-157

ISBN: [963 9082 99 6](#)

Könyvrészlet

4. * *Kolosi Tamás*

A társadalmi mobilitás forrásai : (Előadás a Mindentudás Egyetemen)

Elektronikus dok.,
2007.
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Egyéb

- 83 Kolosi T, Róbert P, Fábán Z
A jövedelmek szerkezete
In: Szivós P, Tóth I Gy (szerk.)
Növekedés alulnézetben: Társi Monitor jelentések
Budapest: TÁRKI, 2000. pp. 7-15.
Könyvrészlet/Műhelytanulmány része/Tudományos

- 84 Fábán Z, Kolosi T, Róbert P
Fogyasztás és életstílus
In: Kolosi T, Tóth I Gy, Vukovich Gy (szerk.)
Társadalmi riport, 2000
Budapest: TÁRKI, 2000. pp. 225-259.

Befoglaló mű link(ek): [Teljes dokumentum](#)

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 8 Függő idéző: 2 Összesen: 10

- 1 Török Balázs
A diákok számítógép-használati szokásai - internetezés és elektronikus levelezés
Új Pedagógiai Szemle 8: (7-8) 105-122 (2001)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk
- 2 Agh A
The dual challenge and the reform of the Hungarian socialist party
COMMUNIST POST-COMMUNIST STUD 35: 269-288 (2002)
Folyóiratcikk
- 3 Kiss Y
System changes, export-oriented growth and women in Hungary
EUROPE-ASIA STUD 55: 3-37 (2003)
Folyóiratcikk
- 4 * Kolosi T, Róbert P
A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta
In: Társadalmi Riport 2004. 2004. pp. 48-74
Könyvrészlet
- 5 * Tamás Kolosi, Péter Róbert
Key Processes of Structural Transformation and Mobility in Hungarian Society since the Fall of Communism
In: Social Report 2004. Budapest: TÁRKI, 2004. pp. 47-71
Könyvrészlet
6. Zsolt Spéder, Balázs Kapitány
Poverty and deprivation: : assessing demographic and social structural factors.
Central Statistical Office Demographic Research Institute.
Working papers on population, family and welfare No. 8.
Budapest.
2005.
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Egyéb
- 7 Altörjai Szilvia, Havasi Éva
Kényszerek és választások: A kiadásokkal mért fogyasztás szerinti rétegződés a mai magyar társadalomban
Budapest: KSH Népeségstudományi Kutató Intézet, 2006.
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Könyv
ISBN [963 215 928 4](#)
Könyv
- 8 Keller Tamás
Értékrend és társadalmi pozíció
SZÁZADVÉG Új folyam: (47) 151-187 (2008)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk
9. Keller Tamás
Nemcsak a tudás számít: a pszichológiai tőke szerepe a kereseti egyenlőségek magyarázásában
2009. Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Disszertáció/PhD
10. Kozák Ákos
A fogyasztói életstílus leírására szolgáló kutatási megközelítések kritikai elemzése
2011. Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Disszertáció/PhD

1999

- 85 Róbert P
Wer sind die neuen Unternehmer und wo kommen sie her?: Selbständige im Post-Kommunismus in verschiedenen Ländern

In: Bögenhold D (szerk.)
Unternehmensgründung und Dezentralität: Renaissance der beruflichen Selbständigkeit in Europa?
Opladen: Westdeutscher Verlag, 1999. pp. 239-256.
(ISBN: [3 531 131877](#))
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

86 Róbert P

Társadalmi mobilitás és rendszerváltás
SZÁZADVÉG 4:(15) pp. 73-86. (1999)
Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Keller Tamás*
Intra-Generational Social Class Mobility in Hungary Between 1992 and 2007 – the Role of Self-Confidence
POL SOCIOLOGICAL REV 10: (3) 373-392 (2011)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk/Szakcikk

87 Róbert P

Perceived Mobility and Attitudes Toward Getting Ahead: An East- West Comparison
In: Tos N, Mohler P, Malnar B (szerk.)
Modern Society and Values: A Comparative Analysis Based on ISSP Projekt
Ljubljana:1999. pp. 111-140.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 2 Összesen: 2

- 1 *Redmond G, Schnepf S V, Suhrcke M*
Attitudes to Inequality after Ten Years of Transition
Florence: UNICEF, 2002.
(Innocenti Working Papers; 88.)
Könyv
Könyv
- 2 *Kapitány Zs, Molnár Gy*
Bizonytalanság és jövedelmek újraelosztása iránti igény Magyarországon
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE 54: (3) 201-232 (2007)
Folyóiratcikk

88 Róbert P

Osztály és párt Magyarországon - három választás után
POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE 8:(1) pp. 67-96. (1999)
Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos

Független idéző: 4 Összesen: 4

- 1 *Angelusz R, Tardos R*
Pártok között szabadon
Budapest: Osiris Kiadó, 2000. 236 p.
Könyv
ISBN [963-379-828-0](#)
Könyv
- 2 *&*
Hatalom és társadalmi változás: A posztiszocializmus vége
Budapest: Napvilág Kiadó, 2002. 382 p.
Könyv
ISBN [963-9350-09-5](#)
Könyv
- 3 *Tóka G*
A törésvonalak, a pártok és az intézményrendszer
In: Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2005. pp. 241-321
Könyvrészlet
- 4 *Huszár Ákos*
Osztályegyenlőtlenségek.: Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22: (2) 4-26 (2012)
Folyóiratcikk

89 Róbert P

Kikből lettek vállalkozók?: A vállalkozóvá válás meghatározó tényezői Magyarországon a kommunizmus előtt, alatt és után
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE 46:(5) pp. 403-427. (1999)
Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos

Független idéző: 5 Összesen: 5

- 1 *Scharle Á*
Önfoglalkoztatás, munkanélküliség és családi kisvállalkozások Magyarországon
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE 47: (3) 250-274 (2000)
Folyóiratcikk
- 2 *Sági M*
Kisvállalkozások túlélési esélyei az 1990-es években

In: Társadalmi riport 2002. Budapest: TÁRKI, 2002. pp. 271-285
Könyvrészlet

- 3 **Berde É, Scharle Á**
A kisvállalkozók foglalkozási mobilitása 1992 és 2001 között
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE 51: (4) 346-361 (2004)
Folyóiratcikk
- 4 **&**
Társadalmi metszetek
Budapest: Napvilág Kiadó, 2006. 534 p.
Könyv
ISBN [963-9350-89-3](#)
Könyv
5. **Csákné Filep Judit**
Családi vállalkozások: Fókuszban az utódlás
2012.
Disszertáció/PhD

90 **Róbert P, Bukodi E**
Historical Changes, Human Capital and Career Patterns as Class Determinants in Hungary
REVIEW OF SOCIOLOGY-SPECIAL ISSUE pp. 42-65. (1999)
Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

91 **Róbert P**
Gritting the Teeth- Embittered with the Change of System
In: Spéder Zs (szerk.)
Hungary in flux: Society, politics and transformation
Hamburg: Krämer Verlag, 1999. pp. 87-116.
(ISBN:[3-89622-035-7](#))
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos
Független idéző: 2 Összesen: 2

- 1 **Spéder Zs, Kapitány B**
Szülővé válás az ezredforduló után: a strukturális körülmények és a tudati tényezők szerepe az első gyermek vállalásakor
In: Társadalmi riport 2006. Budapest: TÁRKI, 2006. pp. 183-203
Könyvrészlet
- 2 **Thornton A, Dimiter P**
Sweeping Changes in Marriage, Cohabitation and Childbearing in Central and Eastern Europe: New Insights from the Developmental Idealism Framework
EUR J POPUL 25: (2) 123-156 (2009)
Folyóiratcikk

92 **Róbert P**
Consciousness of Inequality
In: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Rose Richard, Vukovich György (szerk.)
A society transformed: Hungary in time-space perspective
Budapest: CEU Press, 1999. pp. 113-127.
(ISBN:[963-9116-49-1](#))
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

93 **Róbert P, Medgyesi M**
Attitudes Toward Work: Longitudinal and International Comparisons
In: Kolosi T, Tóth IGy, Vukovich Gy (szerk.)
Social Report 1998
Budapest: TÁRKI, 1999. pp. 433-451.
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

94 **Róbert P**
A racionális szavazó Magyarországon
SZÁZADVÉG 4:(12) pp. 3-31. (1999)
Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos
Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 **Angelusz R, Tardos R**
Pártok között szabadon
Budapest: Osiris Kiadó, 2000. 236 p.
Könyv
ISBN [963-379-828-0](#)
Könyv

95 Róbert P., Bukodi E

A nők munkaerő-piaci részvétele és a gyermekvállalás
STATISZTIKAI SZEMLE 77:(4) pp. 201-224. (1999)

Folyóiratcikk/Szakkikk/Tudományos

Független idéző: 3 Összesen: 3

- 1 *Fojtyik Ildikó*
A terhesség-megszakítás egyéni és társadalmi háttere
BELÜGYI SZEMLE 49: (1) 34-52 (2001)
Folyóiratcikk
- 2 *Yudit K*
System Changes, Export-oriented Growth and Women in Hungary
EUROPE-ASIA STUD 55: (1) 3-37 (2003)
Folyóiratcikk
- 3 *Drjenovszky Zs*
A szülési szabadság hosszának vizsgálata az első gyermek vállalását követően
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 19: (3) 116-146 (2009)
Folyóiratcikk

96 Fábíán Z, Róbert P., Szivós P

The social milieu of material-welfare status groups

In: Kolosi T, Tóth IGy, Vukovich Gy (szerk.)

Social Report 1998

Budapest: TÁRKI, 1999. pp. 79-99.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 3 Összesen: 3

- 1 *David L Brown, Kálmán Kulcsár*
Rural families and rural development in Central Eastern Europe
EASTERN EUROPEAN COUNTRYSIDE 6: (6) 5-23 (2000)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk
- 2 *Teckenberg W*
In search of the „new middle class”. „New” formation of social classes and „old” system of estates in middle-east Europe and Germany
BERLINER JOURNAL FÜR SOZIOLOGIE 11: (4) 491 (2001)
Folyóiratcikk/Szakkikk
- 3 *Carmen González Enríquez*
Transformaciones socioeconómicas en Hungría desde 1989
Papeles del Este 1: 1-17 (2001)
Folyóiratcikk

97 Fábíán Z, Kolosi T, Róbert P.

Jövedelmek és fogyasztási csoport

In: Szivós P, Tóth I Gy (szerk.)

Monitor, 1999

Budapest: TÁRKI, 1999. pp. 7-41.

Könyvrészlet/Műhelytanulmány része/Tudományos

1998

98 Róbert Péter (szerk.)

Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések : válogatott tanulmányok

Budapest: Új Mandátum, 1998. 323 p.

(Nagyítás; 8.)

(ISBN:[963-7476-69-5](#))

Link(ek): [OSZK](#)

Könyv/Szakkönyv/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Kapitány Balázs*
A hátrányos társadalmi helyzetek generációk közötti átöröklése: Egy magyarországi követéses vizsgálat eredményei
Esély 23: (2) 3-37 (2012)
Folyóiratcikk

99 Róbert P., Nagy I

Újraelosztó állam vagy öngondoskodó polgár?

Budapest: TÁRKI, 1998. 48 p.

(TÁRKI Társadalompolitikai tanulmányok; 8.)

(ISBN:[963-7869-14-X](#))

Könyv/Szakkönyv/Tudományos

Független idéző: 3 Összesen: 3

- 1 *Tóth I Gy*
Az állami kiadásokkal kapcsolatos preferenciák vizsgálata

In: Törések és kötések a magyar társadalomban. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 213-235
Könyvrészlet

- 2 *Balogh G*
Ügyféltypusok a társadalombiztosításban
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 13: (2) 103-115 (2003)
Folyóiratcikk
- 3 *Molnár Gy, Kapitány Zs*
Bizonytalanság és jövedelmek újraelosztása iránti igény Magyarországon
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE 54: (3) 201-232 (2007)
Folyóiratcikk

100 Róbert P

Occupational Class Structure: Theoretical and Methodological Problems
REVIEW OF SOCIOLOGY-SPECIAL ISSUE pp. 58-76. (1998)
Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

101 Róbert P, Medgyesi M

Munka-attitűdök: időbeli és nemzetközi összehasonlítás
In: Kolosi T, Tóth I Gy, Vukovich Gy (szerk.)
Társadalmi Riport 1998
Budapest: TÁRKI, 1998. pp. 437-457.
Könyvrészlet/Szactanulmány/Tudományos

ISSN 1216-6561

102 Róbert P

Hipotézisek az oktatás és a társadalmi mobilitás összefüggéseiről
SZÁZADVÉG 3:(8) pp. 156-164. (1998)
Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 2 Összesen: 2

- 1 *Gábor K, Dudik É*
Középosztályosodás és a felsőoktatás tömegesedése
EDUCATIO 9: (1) 95-114 (2000)
Folyóiratcikk
- 2 *Fényes H*
Ifjúság és rendszerváltás
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 15: (3) 95-100 (2005)
Folyóiratcikk

103 Róbert P, Fábán Z, Szívós P

Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói
In: Kolosi T, Tóth I Gy, Vukovich Gy (szerk.)
Társadalmi Riport 1998
Budapest: TÁRKI, 1998. pp. 72-91.
Könyvrészlet/Szactanulmány/Tudományos

ISSN 1216-6561

Független idéző: 9 Összesen: 9

- 1 *Szalai E*
Oroszlánok és globalizáció: kísérlet az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai megközelítésére
Budapest: Új Mandátum - MTA PTI, 1999. 158 p.
Könyv
ISBN [963-9158-48-8](#)
Könyv
- 2 *Tóth I Gy*
Előrejutás a ranglétrán: egy magyarázat-kísérlet
In: Emberi viszonyok. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 223-238
Könyvrészlet
- 3 *Kuczi T*
Kisvállalkozás és társadalmi környezet
Budapest: Replika Kör, 2000. 189 p.
Könyv
ISBN [963-03-9760-9](#)
Könyv
- 4 *Pusztai Gabriella*
Assessing contemporary Hungarian society
Review of Sociology 9: (2) 161-173 (2003)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk
- 5 *Lakner Zoltán*
Versengő célok, versengő elvek.: Lakáspolitikai és politikai motivációk 1990-2003

Esély &: (6) 73-101 (2003)

Link(ek): [Teljes dokumentum](#)

Folyóiratcikk

- 6 **Hetesi Erzsébet, Andics Jenő, Veres Zoltán**
Az életstílus kutatási eredmények fogyasztátszociológiai interpretációs dilemmái
Szociológiai Szemle 17: (3-4) 115-134 (2007)
Folyóiratcikk
- 7 **Veres Zoltán**
Életsílusalapú fogyasztói szegmensek Magyarországon
Szeged: Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar Üzleti Tudományok Intézete, 2010. 306 p.
Könyv
ISBN [978-963-306-071-1](#)
Könyv
8. **Kozák Ákos**
A fogyasztói életstílus leírására szolgáló kutatási megközelítések kritikai elemzése
238 p. 2011. Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Disszertáció/PhD
- 9 **Veres Zoltán, Andics Jenő, Hetesi Erzsébet, Prónay Szabolcs, Kovács Péter, Hlédik Erika, Vajda Beáta**
Regionális sajátosságok a fogyasztók szabadidős aktivitásában, vásárlási és márkapreferenciáiban
In: Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság. Szeged: JATEPress, 2012. pp. 354-377
Könyvrészlet

104 **Róbert P., Medgyesi M**

A munkaattitűdök időbeli változása 1989-1997 között

Budapest: TÁRKI, 1998. 42 p.

(TÁRKI Társadalompolitikai tanulmányok; 4.)

(ISBN:[963 7869 10 7](#))

Könyv/Szakkönyv/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 **Varga A**
A diplomások munkával való elégedettségének néhány kérdéséről
In: A szubjektív életminőség forrásai. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet, 2006. pp. 75-95
Könyvrészlet

105 **Luijckx R, Róbert P, De Graaf P M, Ganzeboom H B G**

From Ascription to Achievement: The Status Attainment Process in Hungary from 1910 to 1991

In: Ganzeboom H B G, Nieuwbeerta P (szerk.)

Transformation Processes in Eastern Europe: Part 2. Social Stratification

Hague: ESR, 1998. pp. 93-119.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 **Fodor Éva**
A női emancipáció Magyarországon és Ausztriában 1972-1992
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 2003: (1) 28-54. (2003)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk

1997

106 **Róbert P**

Társadalmi rétegződési folyamatok és az átalakulás: egy nemzetközi összehasonlítás tanulságai

TÁRSADALOM ÉS GAZDASÁG 19:(2) pp. 48-77. (1997)

Folyóiratcikk/Szakkikk/Tudományos

Független idéző: 2 Összesen: 2

- 1 **Medgyesi M**
Az állásbiztonság és a munkával való elégedettség változása 1989 és 1997 között
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 9: (2) 3-27 (1999)
Folyóiratcikk
- 2 **Kolosi T, Tóth I Gy, Keller T**
Nyertesek és vesztesek: intragenerációs mobilitás a rendszerváltás évtizedeiben
In: Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben. Budapest: TÁRKI, 2008. pp. 11-50
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Könyvrészlet

107 **Róbert P**

Social Determination of Living Conditions in Post-Communist Societies

SOCIOLOGICKY CASOPIS-CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW 5:(2) pp. 197-216. (1997)

Link(ek): [Teljes dokumentum](#)

Folyóiratcikk/Szakkikk/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Kavaliauskas Tomas*
Transformations in Central Europe Between 1989 And 2012: Geopolitical, Cultural, and Socioeconomic Shifts
Plymouth: Lexington Books, 2012. 208 p.
Könyv
Könyv

108 Róbert P

Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 7:(2) pp. 5-48. (1997)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 17 Összesen: 17

- 1 *Habich R, Spéder Zs*
Vesztesek és nyertesek: a társadalmi változás következményei három országban
In: Társadalmi riport 1998. Budapest: TÁRKI, 1998. pp. 117-139
Könyvrészlet
- 2 *Andor M*
Az iskolákon át vezető út
ÚJ PEDAGÓGIAI SZEMLE 49: (10) 3-18 (1999)
Folyóiratcikk
- 3 *Szalai E*
Oroszlánok és globalizáció: kísérlet az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai megközelítésére
Budapest: Új Mandátum - MTA PTI, 1999. 158 p.
Könyv
ISBN [963-9158-48-8](#)
Könyv
- 4 *Bukodi E*
Osztály vagy réteg?: Történeti változások, emberi töke, karrierminták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 9: (2) 28-57 (1999)
Folyóiratcikk
- 5 *Spéder Zs*
A foglalkozási rétegek átértékelődése?: Adalékok az átmenet utáni magyar társadalom rétegződéséhez
In: Emberi viszonyok. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 197-222
ISBN: [963-9211-09-5](#)
Könyvrészlet
- 6 *Spéder Zs*
Az inaktív tagolódása az 1990-es évek Magyarországon
In: Törések és kötések a magyar társadalomban. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 69-96
ISBN: [963 9211 11 7](#)
Könyvrészlet
- 7 *Andor M, Liskó I*
Iskolaválasztás és mobilitás
Budapest: Iskolakultúra, 2000. 264 p.
Könyv
ISBN [963-03-9742-0](#)
Könyv
- 8 *Gábor K, Dudik É*
Középosztályosodás és a felsőoktatás tömegesedése
EDUCATIO 9: (1) 95-114 (2000)
Folyóiratcikk
- 9 *Szalai E*
A hatalom természete és a társadalom
KRITIKA 30: (10) 4 (2001)
Folyóiratcikk
- 10 *Szalai E*
The Economic Elite and Social Structure in the New Hungarian Capitalism
Central European Social Science Review 2: (5) 134 (2001)
Folyóiratcikk
- 11 *Vukovich Gy, Harcsa I*
A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében
In: Társadalmi riport 2002. Budapest.: TÁRKI, 2002. pp. 112-137
Könyvrészlet
- 12 *Spéder Zs*
A szegénység változó arcai: Tények és értelmezések
Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2002. 263 p.
Könyv
ISBN [963 9211 44 3](#)
Könyv
- 13 *Vicsek L*
The Influence of Class Origin and Gender on the Life Chances: The Case of Hungary and Top Managerial Positions
REV SOCIOL HUNG 8: (1) 55-78 (2002)
Folyóiratcikk
- 14 *&*
Társadalmi metszetek
Budapest: Napvilág Kiadó, 2006. 534 p.
Könyv
ISBN [963-9350-89-3](#)
Könyv
- 15 *Kolosi T, Tóth I Gy, Keller T*
Nyertesek és vesztesek: intragenerációs mobilitás a rendszerváltás évtizedeiben
In: Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben. Budapest: TÁRKI, 2008. pp. 11-50

Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Könyvrészlet

- 16 *Huszár Ákos*
Egyenlőtlenség és osztály
TÁRSADALOMKUTATÁS 29: (4) 405-421 (2011)
Link(ek): [Matarka](#)
Folyóiratcikk/Szakcikk
- 17 *Huszár Ákos*
Osztályegyenlőtlenségek: Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22: (2) 4-26 (2012)
Folyóiratcikk

1996

109 Róbert P

Vállalkozók és vállalkozások

In: Andorka R, Kolosi T, Vukovich Gy (szerk.)

Társadalmi Riport 1996

Budapest: TÁRKI; Századvég, 1996. pp. 444-474.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 2 Összesen: 2

- 1 *Gil E, Szelényi I, Townsley E*
Making Capitalism Without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe
London; New York: Verso, 1998. 280 p.
Könyv
Könyv
- 2 *Sági M*
Kisvállalkozások túlélési esélyei az 1990-es években
In: Társadalmi riport 2002. Budapest: TÁRKI, 2002. pp. 271-285
Könyvrészlet

110 Róbert P

Fogcsikorgatva: a megkeseredett rendszerváltás: Gondolatok a társadalmi helyzet értékeléséről Magyarországon

SZÁZADVÉG 1:(2) pp. 59-86. (1996)

Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos

Független idéző: 16 Összesen: 16

- 1 *Erős F, Murányi I*
A demokratikus átalakulás értékei öt posztkommunista országban
INFO-TÁRSTUD &: (39) 17-29 (1996)
Folyóiratcikk
- 2 *Erős F, Murányi I, Plichtová J, Varga R*
A társadalmi átalakulás és a demokrácia szociális reprezentációja öt posztkommunista országban
POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE 6: (4) 5-26 (1997)
Folyóiratcikk
- 3 *Sárközy T*
Államhatalom és priváthatalom
In: És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a 20. század végén. Budapest: Helikon-Korridor, 1997. pp. 84
ISBN: [963-208-492-6](#)
Könyvrészlet
- 4 *Örkény A*
Hétköznapok igazsága
Budapest: Új Mandátum Kiadó, 1997. 293 p.
Könyv
ISBN [963-7476-58-X](#)
Könyv
- 5 *Szabó M*
Tiltakozási kultúra Magyarországon a rendszerváltás után, a sajtó tükrében, 1989-1995
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 2: (4) 47-73 (1997)
Folyóiratcikk
- 6 *Spéder Zs*
A foglalkozási rétegek ártékelődése?: Adalékok az átmenet utáni magyar társadalom rétegződéséhez
In: Emberi viszonyok. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 197-222
ISBN: [963-9211-09-5](#)
Könyvrészlet
- 7 *Sági M*
Hogyan legyünk pesszimisták?: Viszonyítsunk a sokkal jobbhöz
SZÁZADVÉG 5: (17) 41-66 (2000)
Folyóiratcikk
- 8 *Erős F, Murányi I*
A demokrácia fogalmának értelmezése öt posztkommunista országban
In: Ezredvégi értelmezések: demokráciáról, politikai kultúráról, bal- és jobboldalról. Budapest: Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 2001. pp. 9-30
Könyvrészlet
- 9 *Spéder Zs, Kapitány B*
A magyar lakosság elégedettségének meghatározó tényezői nemzetközi
In: Társadalmi riport 2002. Budapest: TÁRKI, 2002. pp. 162-172
Könyvrészlet

- 10 *Tóth I Gy*
Jövedelemgyenlőtlenségek: tényleg növekszenek, vagy csak úgy látjuk?
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE 50: (3) 209-234 (2003)
Folyóiratcikk
 - 11 *Vicsek L M*
Bizonytalanságérzet és meghatározó tényezői a mai Magyarországon
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 14: (2) 27-57 (2004)
Folyóiratcikk
 - 12 *Karácsony G*
A történelem fogságában: Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon
In: Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2005. pp. 161-205
Könyvrészlet
 - 13 *Kolosi T, Tóth I Gy, Keller T*
Nyertesek és vesztesek: intragenerációs mobilitás a rendszerváltás évtizedeiben
In: Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben. Budapest: TÁRKI, 2008. pp. 11-50
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Könyvrészlet
 - 14 *Pusztai G*
Társadalmi tőke és az iskola: Kapcsolati erőforrások hatása az iskolai pályafutásra
Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2009. 271 p.
Könyv
ISBN [978 963 287 009 0](#)
Könyv
 - 15 *Sági Matild*
Determinants of Satisfaction with Living Standards in Transition Societies
INT J SOCIOL 41: (4) 55-78 (2011)
Link(ek): [Egyéb URL](#)
Folyóiratcikk/Szaccikk
 - 16 *Keil András*
Adalékok a Critical Mass nemzedékről: Az egyetemista-főiskolás LMP szavazók jellemzése
In: Racionálisan lázadó hallgatók, 2012: apátia, radikalizmus, posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében. Szeged; Budapest: Belvedere Meridionale; BCE, 2012. pp. 157-182
Link(ek): [OSZK](#)
Könyvrészlet/Szaktanulmány
- 111 **Róbert P**, Uunk W, Ganzeboom H
Bivariate and multivariate scaled association models: An application to homogamy of social origin and education in Hungary between 1930 and 1979
QUALITY & QUANTITY 30:(3) pp. 323-343. (1996)
Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos
Független idéző: 7 Összesen: 7
- 1 *Kalmijn M*
Intermarriage and homogamy: causes, patterns, trends
ANNU REV SOCIOL 24: 395-421 (1998)
Folyóiratcikk
 - 2 *Bukodi E*
Ki, mikor és kivel házasodik?: A házasság helye az egyéni életútban és a történelmi időben
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 12: (2) 105-127 (2000)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk
 - 3 *Bukodi E*
A házassági homogámia és heterogámia időbeli változása
STATISZTIKAI SZEMLE 79: (2) 142-161 (2001)
Folyóiratcikk
 - 4 *Kalmijn M, Vermunt J K*
Random Effects Models for Personal Networks: An Application to Marital Status Homogeneity
METHODOLOGY 2: (1) 34-41 (2006)
Folyóiratcikk
 - 5 *Hout M, DiPrete T A*
What we have learned: RC28's contribution to knowledge about social stratification
Research in Social Stratification and Mobility 24: (1) 1-20 (2006)
Folyóiratcikk
 - 6 *Domanski H, Przybylska D*
Educational Homogamy in 22 European Countries
EUR SOC 9: (4) 495-526 (2007)
Folyóiratcikk
 - 7 *Kalmijn M, Vermunt J K*
Homogeneity of social networks by age and marital status: A multilevel analysis of ego-centered networks
SOC NETWORKS 29: 25-43 (2007)
Folyóiratcikk
- 112 **Róbert P**, Simkus A
Attitudes toward Inequality: Cross-national Comparison and Class Divisions in Hungary
INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIOLOGY 25:(4) pp. 85-102. (1996)
Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

113 Róbert P

A szociálpolitikával kapcsolatos attitűdök alakulása

In: Kurtán S, Sándor P, Vass L (szerk.)

Magyarország politikai évkönyve 1996-ról

Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1996. pp. 705-723.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 5 Összesen: 5

- 1 *Tóth I Gy*
Államháztartási reform és szociálpolitika
In: Társadalmi riport 1996. Budapest: TÁRKI, 1996. pp. 198-237
Könyvrészlet
- 2 *Csaba I*
Az alkalmazott közgazdaságtanon innen és túl
ESÉLY 7: (4) 3-19 (1996)
Folyóiratcikk
- 3 *Csontos L, Kornai J, Tóth I Gy*
Az állampolgár, az adók és a jóléti rendszer fogalma
SZÁZADVÉG 1: (2) 3-28 (1996)
Folyóiratcikk
4. *Kornai J*
The Citizen and the State : Reform of the Welfare System
Collegium Budapest.
Discussion Papers 32..
1996.
Egyéb
- 5 *Örkény A*
Hétköznapi igazsága
Budapest: Új Mandátum Kiadó, 1997. 293 p.
Könyv
ISBN [963-7476-58-X](#)
Könyv

1995

114 Róbert P, Fábíán Z

Perceived status change during the post-communist transition: experiences from a cross-national survey

Paper prepared for the ECPR Workshop, The Politics of Institutional Changes: Consequences for the Welfare Mix in East Central Europe, Bordeaux, 1995. április 27 - május 2. (1995)

Egyéb/Nem besorolt/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Erős F, Murányi I*
A demokrácia fogalmának értelmezése
In: Ezredvégi értelmezések: demokráciáról, politikai kultúráról, bal- és jobboldalról. (1) Budapest: Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 2001. pp. 22
Könyvrészlet

115 Róbert P

Perceived Social Position, Measured and Perceived Mobility

In: Ferge Zs, Sik Endre, Róbert P, Albert F (szerk.)

Social Consequences of Transition: International Report

Wien: Institute for Human Sciences, 1995. pp. 39-67.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

1. *Mérove G*
The Legitimation of Inequality in State-socialist and Market Societies, 1987-1996
208 p. 1999.
Disszertáció/Nem besorolt

116 Róbert P

Nemzetiségi és etnikai csoportok társadalmi észlelése

REPLIKA 6:(17-18) pp. 274-281. (1995)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Turai T, Tóth P P*
A magyar lakosság külföldiekhez való viszonyáról szóló szakirodalom összefoglalása
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 13: (4) 107-132 (2003)
Folyóiratcikk

117 Róbert P, Blossfeld H-P

Hungary: Country-specific study on the trends in family formation and the new role of women

In: Blossfeld H-P (szerk.)

The new role of women: Family formation in modern societies

Boulder: Westview Press, Boulder, 1995. pp. 211-226.

(ISBN:[0 8133 2306 1](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 3 Összesen: 3

- 1 *Liefbroer A C, Corijn M*
Who, what, where and when?: Specifying the impact of educational attainment and labour force participation on family formation
EUR J POPUL 15: (1) 45-75 (1999)
Folyóiratcikk
- 2 *Bukodi E*
Ki, mikor és kivel házasodik?: A házasság helye az egyéni életútban és a történelmi időben
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 12: (2) 105-127 (2000)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk
- 3 *Bukodi E*
Who and When Marries Whom?: Life-course and Historical Changes in Marital Selection in Hungary
REV SOCIOL HUNG 8: (1) 5-35 (2002)
Folyóiratcikk

118 Róbert P

Getting Ahead: Facts and Attitudes of Nine Nations

REVIEW OF SOCIOLOGY-SPECIAL ISSUE 1995: pp. 81-103. (1995)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Sági M*
Egyenlőtlenségek és egyenlőtlenségtudat
In: Társadalmi riport 1996. Budapest: TÁRKI, 1996. pp. 528-560
Könyvrészlet

119 Róbert P, Luijckx R, De Graaf P M, Ganzeboom H

A származástól a teljesítményig: A státuszmegszerzés folyamata Magyarországon

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 5:(4) pp. 3-27. (1995)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

120 Róbert P, Sági M

A középrétegek helyzete és társadalmi identitása

In: Róbert P, Sági M, Utasi Á, Kovách I

A középosztályok nyomában

Budapest: MTA Politikatudományi Intézet, 1995. pp. 11-55.

(Polgárosodás; 5.)

(ISBN:[963-8300-27-2](#))

Befoglaló mű link(ek): [Egyéb URL](#)

Könyvrészlet/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 3 Összesen: 3

- 1 *Utasi Ágnes*
Középosztályi elméletek, alakuló magyar középosztályok
SZÁZADVÉG 7: 3-29 (1997)
Folyóiratcikk
- 2 *Kovács I*
Posztoszocializmus és polgárosodás
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 7: (4) 19-46 (1997)
Folyóiratcikk
- 3 &
Hatalom és társadalmi változás: A posztoszocializmus vége
Budapest: Napvilág Kiadó, 2002. 382 p.
Könyv
ISBN [963-9350-09-5](#)
Könyv

121 Róbert P, Sági M, Utasi Á, Kovách I

A középosztályok nyomában

Budapest: MTA Politikatudományi Intézet, 1995. 123 p.

(Polgárosodás; 5.)

(ISBN:[963-8300-27-2](#))

Link(ek): [Egyéb URL](#)

Könyv/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 10 Függő idéző: 3 Összesen: 13

- 1 *Kolosi Tamás, Sági Matild*
Rendszerváltás és társadalomszerkezet
In: Társadalmi riport. TÁRKI; Századvég, 1996. pp. 149-197
Könyvrészlet
- 2 *Kolosi Tamás, Sági Matild*
Rendszerváltás és társadalomszerkezet

- In: Társadalmi Riport. Budapest: TÁRKI, 1996. pp. 149-197
ISBN: [8](#)
Könyvrészlet
- 3 *Utasi Ágnes*
Középosztályi elméletek, alakuló magyar középosztályok
SZÁZADVÉG 7: 3-29 (1997)
Folyóiratcikk
 - 4 * *Kovách I*
Posztoszocializmus és polgárosodás
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 7: (4) 19-46 (1997)
Folyóiratcikk
 - 5 * *Kolosi Tamás, Sági Matild*
Rendszerváltás - elitváltás
SZÁZADVÉG 5: 3-21 (1997)
Folyóiratcikk
 - 6 *Imre Kovách*
Postsocialism and embourgeoisement
REV SOCIOL HUNG &: 20-39 (1998)
Folyóiratcikk
 - 7 * *Tamás Kolosi, Matild Sági*
Change of system - change of elite
In: Hungary in flux: Society, politics and transformation. Hamburg: Kramer, 1999. pp. 35-55
Könyvrészlet
 - 8 *Lengyel György, Róbert Péter*
A vállalkozói osztály és a szolgáltatói osztály kialakulása a posztoszocialista társadalmakban
In: Törések és kötések a magyar társadalomban.. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 49-68
Könyvrészlet
 - 9 *Róbert Péter*
Az életstílus meghatározottságának változása 1982-1998
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 2: 17-37 (2000)
Folyóiratcikk
 - 10 *Utasi Ágnes*
Középosztály kapcsolatok
Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.
Könyv
Könyv
 - 11 *Kolosi T*
System Change and Elite Change in Hungary
CENT EUR POLITIC SCI REV 3: (10) 101-125 (2002)
Folyóiratcikk
 - 12 *Bodó Barna*
Szereppróba : Feljegyzések a kisebbségi alagútból
In: Szereppróba: Elitek, szerepek, peremlét (Diaszpóra Könyvek 1.). Temesvár: Szórvány Alapítvány, 2002. pp. 7-25
ISBN: [8](#)
Könyvrészlet
 - 13 *Bodó Barna*
Szereppróba. Feljegyzések a kisebbségi alagútból.
In: Szereppróba : Elitek, szerepek, peremlét (Diaszpóra Könyvek 1.). Temesvár: Szórvány Alapítvány, 2002. pp. 7-25
Könyvrészlet

122 Némedi Dénes, Róbert Péter

A szociológia diszciplináris helyzete Magyarországon. Beszámoló az MTA IX. Osztálya számára
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 5:(4) pp. 57-72. (1995)

Folyóiratcikk/Recenzió/kritika/Tudományos

Független idéző: 3 Összesen: 3

- 1 *Papp Z Attila*
A metaforák alkonya? Vázlat a kilencvenes évek magyar szociológiai diskurzusairól
In: Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában? A lengyelországi, a magyarországi, a romániai, a szerbiai és a szlovákiai szociológia a kilencvenes években.
Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002. pp. 71-108
Könyvrészlet
- 2 *Szabari V*
Az iskola szerepének értékelése a korai társadalmi mobilitás vizsgálatokban Magyarországon
In: Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2002. pp. 70
ISBN: [963-9336-92-0](#)
Könyvrészlet
- 3 *Kovács Éva*
What is New in East-Central European Sociology?
Regio. Minorities, Politics, Society 2: (1) 89-111 (2002)
Folyóiratcikk

123 Luijckx R, Róbert P, De Graaf P M, Ganzeboom H B G

From Ascription to Achievement: The Status Attainment Process in Hungary from 1910 to 1991

Presented at the 2nd conference of the European Sociological Association, Budapest, 1995, augusztus 30-szeptember 2. (1995)

Egyéb/Nem besorolt/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Fodor Éva*

A női emancipáció Magyarországon és Ausztriában 1972-1992
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 2003: (1) 28-54. (2003)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk

124 Ferge Zsuzsa, Sik Endre, Róbert Péter, Albert Fruzsina

Social costs of transition: International report on the Social Consequences of the Transition
pp. 1-321.

A survey carried out as part of the SOCO project initiated and coordinated by the Institute for Human Studies, Vienna, Cross-national report on five countries. Vienna, Institute for Human Studies, 1995. (1995)

Link(ek): [Teljes dokumentum](#)

Egyéb/Nem besorolt/Tudományos

Független idéző: 2 Összesen: 2

- 1 *Darvas Á, Tausz K*
A gyermekszegénység Magyarországon az évezred végén
In: Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet, 2000. pp. 92-117
Könyvrészlet
- 2 *Orosz G*
Csalás a felsőoktatásban: francia és magyar közgazdászhallgatók összehasonlító vizsgálata
MAGYAR PSZICHOLÓGIAI SZEMLE 64: (1) 253-284 (2009)
Folyóiratcikk

125 Ferge Zs, Sik Endre, Róbert P, Albert F (szerk.)

Social Consequences of Transition: International Report

Wien: Institute for Human Sciences, 1995.

Könyv/Szakkönyv/Tudományos

1994

126 Róbert P

Politika és vallás a közvélemény tükrében

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE 3:(1) pp. 107-143. (1994)

Folyóiratcikk/Szakkönyv/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Mészáros J, Szakadát I*
Választási eredmények területi megoszlása
In: Társadalmi riport 1998. Budapest: TÁRKI, 1998. pp. 412-433
Könyvrészlet

127 Róbert P

Középosztály, attitűdök, politikai preferenciák

In: Balogh I (szerk.)

Törésvonalak és értékválasztások. Politikatudományi vizsgálatok a mai Magyarországról

Budapest: MTA Politikatudományi Intézet, 1994. pp. 203-226.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 10 Összesen: 10

- 1 *Fábián Z*
A középrétegek: Adalékok a posztkommunista átmenet társadalmi és társadalomlélektani hatásaihoz
In: Társadalmi riport 1994. Budapest: TÁRKI, 1994. pp. 351-377
Könyvrészlet
- 2 *Gazsó F, Stumpf I*
Pártok és szavazóbázisok két választás után
TÁRSADALMI SZEMLE 50: (6) 3-17 (1995)
Folyóiratcikk
- 3 *Angelusz R, Tardos R*
Social Restratisation and Socio-political Identification
REVIEW OF SOCIOLOGY-SPECIAL ISSUE 1: 65-80 (1995)
Folyóiratcikk
- 4 *Angelusz R, Tardos R*
Társadalmi átrétegződés és szociális-politikai identifikáció
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 5: (2) 85-97 (1995)
Folyóiratcikk
- 5 *Szelényi I, Fodor É, Hanley E*
Baloldali fordulat a volt szocialista országokban
ESZMÉLET 8: (29) 51-89 (1996)
Folyóiratcikk
- 6 *Körösenyi A*
Nómenklatúra és vallás - törésvonalak és pártrendszer Magyarországon
SZÁZADVÉG 1: (1) 67-94 (1996)
Folyóiratcikk
- 7 *Körösenyi A*
A magyar politikai rendszer

- Budapest: Osiris Kiadó, 1998.
Könyv
Könyv
- 8 *Simon J*
Cleavages and Spaces of Competition in Hungary
In: Cleavages, Parties, and Voters. Westport ; Connecticut ; London: Praeger, 1999. pp. 215-237
ISBN: [9780275955892](#)
Könyvrészlet
- 9 *Angelusz R, Tardos R*
Pártok között szabadon: választók és társadalmi környezet a 90-es évek Magyarországon
Budapest: Osiris Kiadó, 2000. 236 p.
Könyv
ISBN [963-379-828-0](#)
Könyv
- 10 *Varga T*
A politikai kultúra elméleti kérdései a magyar politikatudományban
In: Ezredvégi értelmezések: demokráciáról, politikai kultúráról, bal- és jobboldalról. (23) Budapest: Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 2001. pp. 169-208
(Villányi úti könyvek)
Könyvrészlet

128 Róbert P

Egyenlőtlenségtudat

In: Andorka R, Kolosi T, Vukovich Gy (szerk.)

Társadalmi Riport 1994

Budapest: TÁRKI, 1994. pp. 311-333.

Könyvrészlet/Műhelytanulmány része/Tudományos

ISSN 1216-6561

Független idéző: 4 Összesen: 4

- 1 *Angelusz R, Tardos R*
Social Restratication and Socio-political Identification
REVIEW OF SOCIOLOGY-SPECIAL ISSUE 1: 65-80 (1995)
Folyóiratcikk
- 2 *Angelusz R, Tardos R*
Társadalmi átrétegződés és szociális-politikai identifikáció
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 5: (2) 85-97 (1995)
Folyóiratcikk
- 3 *Tőkés R*
Az „átkos”, a „létező” és a jövőendő: politikai átmenet és társadalmi átalakulás Magyarországon
TÁRSADALMI SZEMLE 52: (5) 20-37 (1997)
Folyóiratcikk
- 4 *Angelusz R, Tardos R*
Pártok között szabadon: választók és társadalmi környezet a 90-es évek Magyarországon
Budapest: Osiris Kiadó, 2000. 236 p.
Könyv
ISBN [963-379-828-0](#)
Könyv

129 Ganzeboom H B G, Luijkx R, Róbert P

Trends in intergenerational occupational mobility in Hungary between 1930 and 1989

In: Luijkx R

Comparative log-linear analysis of social mobility and heterogamy

Tilburg: Tilburg University Press, 1994. pp. 43-75.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Vallet L-A*
Quarante années de mobilité sociale en France
REV FR SOCIOL 40: (1) 5-64 (1999)
Folyóiratcikk

130 Fábán Z, Kolosi T, Róbert P, Sági M

A rendszerváltás társadalmi hatásai és a középrétegek

In: Mészáros József (szerk.)

Magyarország átalakulóban

Budapest: Népjóléti Minisztérium, 1994. pp. 73-97.

(ISBN:[963-7025-27-8](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Felkai Gábor*
Két társadalomelméleti illúzió széttörése a jelenkori magyar közgondolkodáson
SZOCIOLÓGIAI FIGYELŐ 1: (1-2) 100-124 (1997)
Folyóiratcikk

1993

- 131 Róbert P, Sik E
Occupational attainment of Transylvanian refugees in Hungary
In: Transformation processes in Eastern Europe Workshop.
Hague: SRO/SSCW, p. 186.
Egyéb konferenciaközlemény/Konferenciaközlemény/Tudományos

- 132 Kolosi T, Robert P
SOCIAL EFFECTS PRODUCED BY THE SYSTEM CHANGE
ACTA OECONOMICA 45:(1-2) pp. 23-42. (1993)
Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos
Független idéző: 3 Összesen: 3
- 1 *Karkowski Radoslaw*
Political competition and ideological dimensions in central Eastern Europe: Issue 257 of Studies in public policy
&, 1995. 56 p.
Könyv
Könyv
 2. *Milanovic Branko*
Poverty, Inequality, and Social Policy in Transition Economies
World Bank Policy Research Working Paper No. 1530 .
Social Science Research Network.
1995.
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Egyéb
 - 3 *Markowski R*
Political parties and ideological spaces in East Central Europe
COMMUNIS POST-COMMUN 30: (3) 221-254. (1997)
Folyóiratcikk

1992

- 133 Róbert P
Social mobility
In: Andorka R, Kolosi T, Vukovich Gy (szerk.)
Social report
Budapest: TÁRKI, 1992. pp. 249-260.
(ISBN:[963 7869 05 0](#))
Könyvrészlet/Műhelytanulmány része/Tudományos

- 134 Róbert P, Sági M
Amikor a sokkal jobb még mindig rossz: Szubjektív társadalmi helyzet Magyarországon nemzetközi összehasonlításban
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 2:(4) pp. 15-38. (1992)
Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos
Független idéző: 2 Összesen: 2
- 1 *Pikó B*
Egyenlőtlenség és egészség: Hogyan befolyásolja a társadalmi-gazdasági helyzet a fiatalok egészségi állapotát
TÁRSADALOMKUTATÁS 12: (3-4) 219-233 (1994)
Folyóiratcikk
 - 2 *Böhm A*
A XX. századi magyar társadalom
Budapest: Korona Kiadó, 1999. 250 p.
Könyv
ISBN [963-9191-03-5](#)
Könyv

- 135 Kolosi T, Róbert P
A rendszerváltás társadalmi hatásai
In: Kolosi T, Andorka R, Vukovich Gy (szerk.)
Társadalmi Riport 1992
Budapest: TÁRKI, 1992. pp. 37-74.
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos
Független idéző: 13 Összesen: 13
- 1 *Lengyel Gy, Tóth I J*
A vállalkozói hajlandóság terjedése
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 1993: (1) 35-58. (1993)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk
 - 2 *Andorka R*
RURAL-URBAN DIFFERENCES IN INCOME LEVEL AND IN LIVING-CONDITIONS IN HUNGARY
LANDSCAPE URBAN PLAN 27: 217-222 (1993)
Folyóiratcikk
 - 3 *Sik E*
FROM THE MULTICOLORED TO THE BLACK-AND-WHITE ECONOMY - THE HUNGARIAN 2ND ECONOMY AND THE

- TRANSFORMATION
INT J URBAN REG RES 18: 46-70 (1994)
 Folyóiratcikk
- 4 *Andorka R*
 Social changes and social problems in Hungary since the 1930s: Economic, social, and political causes of the demise of state socialism
 In: The Transition from state socialism in Eastern Europe : the case of Hungary. (14) Greenwich: JAI Press, 1994. pp. 49-96
 (Comparative social research) ISBN: [9781559385275](#)
 Könyvrészlet
 - 5 *Róna-Tas Á*
 The First Shall Be Last?: Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism
AM J SOCIOL 100: (1) 40-69 (1994)
 Folyóiratcikk
 6. *Koncz Katalin*
 The Position of Women on the Hungarian Labour Market after the Regime Change : (Preliminaries and Present)
 1994.
 Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
 Egyéb
 - 7 *Andorka R*
 A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszerváltozás problémái és a lehetséges fejlődés 2005-ig I. rész
VALÓSÁG 38: (2) 60-91 (1995)
 Folyóiratcikk
 - 8 *Andorka R*
 A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszerváltozás problémái és a lehetséges fejlődés 2005-ig II. rész
VALÓSÁG 38: (3) 37-54 (1995)
 Folyóiratcikk
 - 9 *Huszár T*
 Elite research in Hungary: 1985-1994
 In: Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe. Opladen: Leske und Budrich, 1997. pp. 41-59
 ISBN: [9783810018441](#)
 Könyvrészlet
 - 10 *Spéder Z*
 Poverty dynamics in Hungary during the transformation
ECON TRANSIT 6: 1-21 (1998)
 Folyóiratcikk
 - 11 *Spéder Zs*
 Az inaktív tagolódása az 1990-es évek Magyarországon
 In: Törések és kötések a magyar társadalomban. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 69-96
 ISBN: [963 9211 11 7](#)
 Könyvrészlet
 - 12 *Gábor K, Dudik É*
 Középosztályosodás és a felsőoktatás tömegesedése
EDUCATIO 9: (1) 95-114 (2000)
 Folyóiratcikk
 - 13 *Spéder Zs*
 A szegénység változó arcai: Tények és értelmezések
 Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2002. 263 p.
 Könyv
 ISBN [963 9211 44 3](#)
 Könyv

136 Kolosi T, Róbert P

A rendszerváltás társadalmi hatásai

VALÓSÁG : TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 35:(2) pp. 1-15. (1992)

Folyóiratcikk/Szkcikk/Tudományos

Független idéző: 11 Összesen: 11

- 1 *Lengyel Gy, Tóth I J*
 A vállalkozói hajlandóság terjedése
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 1993: (1) 35-58. (1993)
 Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
 Folyóiratcikk
- 2 *Gonczol K*
 ANXIETY OVER CRIME + HUNGARIAN SOCIETY IN THE EARLY 1990S
HUNG QUART 34: 87-99 (1993)
 Folyóiratcikk
- 3 *Sik E*
 FROM THE MULTICOLORED TO THE BLACK-AND-WHITE ECONOMY - THE HUNGARIAN 2ND ECONOMY AND THE TRANSFORMATION
INT J URBAN REG RES 18: 46-70 (1994)
 Folyóiratcikk
- 4 *Andorka R*
 Social changes and social problems in Hungary since the 1930s: Economic, social, and political causes of the demise of state socialism
 In: The Transition from state socialism in Eastern Europe : the case of Hungary. (14) Greenwich: JAI Press, 1994. pp. 49-96
 (Comparative social research) ISBN: [9781559385275](#)
 Könyvrészlet
- 5 *Róna-Tas Á*
 The First Shall Be Last?: Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism
AM J SOCIOL 100: (1) 40-69 (1994)
 Folyóiratcikk

- 6 *Andorka R*
A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszerváltozás problémái és a lehetséges fejlődés 2005-ig I. rész
VALÓSÁG 38: (2) 60-91 (1995)
Folyóiratcikk
- 7 *Andorka R*
A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszerváltozás problémái és a lehetséges fejlődés 2005-ig II. rész
VALÓSÁG 38: (3) 37-54 (1995)
Folyóiratcikk
- 8 *Huszár T*
Elite research in Hungary: 1985-1994
In: *Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen: Leske und Budrich, 1997. pp. 41-59
ISBN: [9783810018441](#)
Könyvrészlet
- 9 *Spéder Zs*
Az inaktív tagolódása az 1990-es évek Magyarországon
In: *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 69-96
ISBN: [963 9211 11 7](#)
Könyvrészlet
- 10 *Gábor K, Dudik É*
Középosztályosodás és a felsőoktatás tömegesedése
EDUCATIO 9: (1) 95-114 (2000)
Folyóiratcikk
- 11 *Spéder Zs*
A szegénység változó arcai: Tények és értelmezések
Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2002. 263 p.
Könyv
ISBN [963 9211 44 3](#)
Könyv

- 137 Kolosi T, Róbert P
A rendszerváltás társadalmi hatásai
GAZDASÁG 1992:(2) pp. 55-69. (1992)
Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos

1991

- 138 Róbert P
The Role of Cultural and Material Resources in the Status Attainment Process: The Case of Hungary
In: Tóth András, Gábor László (szerk.)
Beyond the Great Transformation 2
Budapest: Coordinating Council of Progr. Ts-3, 1991. pp. 145-171.
(Research Review; 91/2.)
1., Beyond the Great Transformation 2
(ISBN: [HU ISSN 0238-1472](#))
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos
Független idéző: 13 Összesen: 13
- 1 *Ganzeboom H B G, Nieuwebeerta P*
Access to Education in Five Eastern European Nations between 1940 and 1985
In: *Transformation Process in Eastern Europe*. Hague: ESR, 1996. pp. &
Könyvrészlet
 - 2 *Nieuwebeerta P, Rijken S*
Educational Expansion and Educational Reproduction in Eastern Europe, 1840-1975
SOCIOLOGICAL CAS - CZECH SOCIOLOGICAL REV 4: (2) 187-210 (1996)
Folyóiratcikk
 - 3 *Kolosi Tamás, Sági Matild*
Rendszerváltás és társadalomszerkezet
In: *Társadalmi riport. TÁRKI; Századvég*, 1996. pp. 149-197
Könyvrészlet
 - 4 *Kraaykamp G, Nieuwebeerta P*
Cultural and Material Life Style Differentiation in Eastern Europe
In: *Transformation Process in Eastern Europe*. (2) Hague: ESR, 1998. pp. 121-153
Könyvrészlet
 - 5 *Blaskó Zs*
Kulturális tőke és társadalmi reprodukció
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 8: (3) 55-82 (1998)
Folyóiratcikk
 - 6 *Wong R S*
Multidimensional Influences of Family Environment in Education: The Case of Socialist Czechoslovakia
SOCIOLOGICAL EDUC 71: 1-22 (1998)
Folyóiratcikk
 - 7 *Ganzeboom H B G, Nieuwebeerta P*
Access to education in six Eastern European countries between 1940 and 1985: Results of a cross-national survey
COMMUNIS POST-COMMUN 32: (4) 339-357 (1999)
Folyóiratcikk
 - 8 *Bukodi E*
Educational Choices in Hungary

- HUNG STATISTICAL REV 77:** (3) 71-94 (1999)
Folyóiratcikk
- 9 *Blaskó Zs*
Kulturális tőke és társadalmi mobilitás
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 9: (1) 69-96 (1999)
Folyóiratcikk
- 10 *Kraaykamp G, Nieuwbeerta P*
Parental Background and Life Style Differentiation in Eastern Europe: Social Political and Cultural Intergenerational Transmission in Five Former Socialist Societies
SOC SCI RES 29: (1) 92-122 (2000)
Folyóiratcikk
- 11 *Bukodi E*
Szülői erőforrások és iskolázási egyenlőtlenségek
In: Törések és kötések a magyar társadalomban. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 13-27
ISBN: [963 9211 11 7](#)
Könyvrészlet
- 12 *Blaskó Zs*
Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás?
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 12: (2) 3-27 (2002)
Folyóiratcikk
- 13 *Sági Matild*
Kulturális szegmentáció: „mindenevők”, „válogatósak”, „egysíkúak” és „nélkülözők”? Az omnivore-univore modell alkalmazhatósága Magyarországon.
In: Társadalmi Ríport 2010. Budapest: TÁRKI, 2010. pp. 288-309
Könyvrészlet

139 Róbert P

Státusz és szülői támogatás: öröklődő egyenlőtlenségek

In: Utasi Á (szerk.)

Társas kapcsolatok

Budapest: Gondolat Kiadó, 1991. pp. 59-84.

(Műhely 1215-4393)

(ISBN: [963 282 621 3](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Kovács A*
A családi kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre
In: A szubjektív életminőség forrásai. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet, 2006. pp. 157-167
ISBN: [963 7372 17 2](#)
Könyvrészlet

140 Róbert P

Getting Ahead: Facts and Attitudes in Nine Nations

Elhangzott az ISA RC28 évi konferenciáján, Prága (1991)

Egyéb/Nem besorolt/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 *Sági M*
Egyenlőtlenségek és egyenlőtlenségtudat
In: Társadalmi riport 1996. Budapest: TÁRKI, 1996. pp. 528-560
Könyvrészlet

141 Róbert P

Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben: Az iskolázottsági esélyek változása az 1980-as évek végéig

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 1:(1) pp. 59-84. (1991)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 17 Összesen: 17

- 1 *Bukodi E*
A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás főbb jellemzői
STATISZTIKAI SZEMLE 73: (4-5) 324-339 (1995)
Folyóiratcikk
- 2 *Bukodi E*
Az iskolázottsági esélyek alakulása
Budapest: KSH, 1995. 42 p.
(Társadalomstatistikai füzetek; 9.)
Könyv
ISBN [963-215-213-1](#)
Könyv
- 3 *Csegény P, Kákai L, Madár Cs, Szabó A*
Felsőoktatás és munkaerőpiac
TÁRSADALMI SZEMLE 51: (8-9) 98-110 (1996)
Folyóiratcikk
- 4 *Blaskó Zs*
Kulturális tőke és társadalmi reprodukció
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 8: (3) 55-82 (1998)
Folyóiratcikk

- 5 *Bukodi E*
Nöttek-e az iskolázási esélyegyenlőtlenségek?
SZÁZADVÉG 3: (9) 159 (1998)
Folyóiratcikk
 - 6 *Lannert J*
Pályaorientációk
EDUCATIO 7: (3) 436-446 (1998)
Folyóiratcikk
 7. *Fényes Hajnalka, Verdes Emese*
Döntés preferálással : Felvételi vizsgák a felsőoktatásban 1967 és 1989 között Magyarországon
1999.
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Egyéb
 - 8 *Andor M, Liskó I*
Iskolaválasztás és mobilitás
Budapest: Iskolakultúra, 2000. 264 p.
Könyv
ISBN [963-03-9742-0](#)
Könyv
 - 9 *Bukodi E*
Ki, mikor és kivel házasodik?: A házasság helye az egyéni életútban és a történeti időben
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 12: (2) 105-127 (2000)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk
 - 10 *Bukodi E*
Szülői erőforrások és iskolázási egyenlőtlenségek
In: Törések és kötések a magyar társadalomban. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 13-27
ISBN: [963 9211 11 7](#)
Könyvrészlet
 - 11 *Lannert J*
Továbbhaladás a magyar iskolarendszerben
In: Társadalmi riport 2000. Budapest: TÁRKI, 2000. pp. 205-222
Könyvrészlet
 - 12 *Fényes H*
Az eltérő továbbtanulási hajlandóság vizsgálata
TÁRSADALOM ÉS GAZDASÁG 22: (2) 153-187 (2001)
Folyóiratcikk
 - 13 *Szabari V*
Az iskola szerepének értékelése a korai társadalmi mobilitás vizsgálatokban Magyarországon
In: Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némethi Dénes 60. születésnapjára. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2002. pp. 70
ISBN: [963-9336-92-0](#)
Könyvrészlet
 - 14 *Bukodi E*
Ki kivel (nem) házasodik?: A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történeti időben
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 14: (2) 28-58 (2002)
Folyóiratcikk
 - 15 *Ambrózy Á, Katona K, Rosta G*
30 kilométer: sok vagy kevés
EDUCATIO 14: (3) 573-589 (2005)
Folyóiratcikk
 - 16 *Kertesi G, Kézdí G*
A foglalkoztatási válság gyermekei
In: A társadalom peremén. Budapest: Osiris Kiadó, 2005. pp. 247-312
ISBN: [963-389-737-8](#)
Könyvrészlet
 - 17 *Gordon-Györi János, Ágnes Boreczky, Erzsébet Czachesz, Ágnes Vámos*
Multicultural Education in Hungary
In: Cultural Diversity in the Classroom: A European Comparison. Wiesbaden: Springer Verlag, 2012. pp. 29-44
Link(ek): [DOI](#)
ISBN: [978-3-531-18292-6](#)
Könyvrészlet
- 142 Róbert P. Simkus A
Egalitarianism and Stratification under a Mixed Socialist Economy
Vanderbilt University, Working Group for Comparative Social Studies (1991)
Egyéb/Nem besorolt/Tudományos
Független idéző: 1 Összesen: 1
- 1 *Medgyesi M*
A kereseti egyenlőtlenségekkel kapcsolatos attitűdök változása a rendszerváltozás során
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 7: (4) 87-108 (1997)
Folyóiratcikk
- 143 Róbert P
Educational transition in Hungary from the postwar period up to the end of the 1980s
EUROPEAN SOCIOLOGICAL REVIEW 7:(3) pp. 213-236. (1991)
Folyóiratcikk/Szkcikk/Tudományos
Független idéző: 20 Összesen: 20
- 1 *Müller W, Karle W*
Social Selection in Educational Systems in Europe

- EUR SOCIOL REV** 9: (1) 1-23 (1993)
Folyóiratcikk
- 2 **Luijckx R**
Comparative Log-Linear analysis of social mobility and heterogamy
Tilburg: Tilburg University Press, 1994.
Könyv
Könyv
- 3 **Tóth O**
Sociological and Historical Aspects of Entry into Marriage
J FAM HIST 19: (4) 351-368 (1994)
Folyóiratcikk
- 4 **Cheng Y, Dai J Z**
Intergenerational Mobility in Modern China
EUR SOCIOL REV 11: (1) 17-35 (1995)
Folyóiratcikk
- 5 **Titma M, Saar E**
Regional Differences in the Secondary Education of the Former Soviet Union
EUR SOCIOL REV 11: (1) 37-58 (1995)
Folyóiratcikk
- 6 **Van Eijck K, De Graaf P M**
The Effects of Family Structure on the Educational Attainment of Siblings in Hungary
EUR SOCIOL REV 11: (3) 273-292 (1995)
Folyóiratcikk
- 7 **Ganzeboom H B G, Nieuwebeerta P**
Access to Education in Five Eastern European Nations between 1940 and 1985
In: Transformation Process in Eastern Europe. Hague: ESR, 1996. pp. &
Könyvrészlet
- 8 **Böröcz J, Southworth C**
Decomposing the Intellectuals Class Power: Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986
SOC FORCES 74: 797-821 (1996)
Folyóiratcikk
- 9 **Nieuwebeerta P, Rijken S**
Educational Expansion and Educational Reproduction in Eastern Europe, 1840-1975
SOCIOL CAS - CZECH SOCIOL REV 4: (2) 187-210 (1996)
Folyóiratcikk
- 10 **Van Eijck K**
Family and opportunity: a sibling analysis of the impact of family background on education, occupation, and consumption
Tilburg: Tilburg University Press, 1996. 262 p.
Könyv
ISBN [9036198364](#)
Könyv
- 11 **Tóka G, Dronkers J**
Sibling Resemblance in Educational Attainment, Occupational Prestige and Wealth in Hungary during the Communist Regime
EUR SOCIOL REV 12: (3) 251-269 (1996)
Folyóiratcikk
12. **Uunk W**
Who Marries Whom: the role of social origin, education and high culture in mate selection of industrial societies during the twentieth century
1996.
Disszertáció/Nem besorolt
- 13 **Egerton M**
Occupational Inheritance: The Role of Cultural Capital and Gender
WORK EMPLOY SOC 11: (2) 263-282 (1997)
Folyóiratcikk
- 14 **Szelényi Sz**
Equality by Design: The Grand Experiment in Destratification in Socialist Hungary
Stanford: Stanford University Press, 1998.
Könyv
Könyv
- 15 **Bukodi E**
Educational Choices in Hungary
HUNG STATISTICAL REV 77: (3) 71-94 (1999)
Folyóiratcikk
- 16 **Treiman D J, Ganzeboom H B G**
The Fourth Generation of Comparative Stratification Research
In: The International Handbook of Sociology. London: Sage, 2000. pp. 123-150
Könyvrészlet
- 17 **Bukodi E**
Who and When Marries Whom?: Life-course and Historical Changes in Marital Selection in Hungary
REV SOCIOL HUNG 8: (1) 5-35 (2002)
Folyóiratcikk
- 18 **Fodor Éva**
A női emancipáció Magyarországon és Ausztriában 1972-1992
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 2003: (1) 28-54. (2003)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk
- 19 **Wong R S**
Egalitarianism versus social reproduction: stratification in Eastern Europe
In: Inequality across societies. Families, schools and persisting stratification. London: Elsevier, 2004. pp. 139-170
Könyvrészlet

- 20 Bukodi Erzsébet és Goldthorpe John H
Market versus Meritocracy: Hungary as a Critical Case
European Sociological Review 26: (6) 655-674 (2010)
Folyóiratcikk

144 Kolosi Tamás, Róbert Péter

A rendszerváltás társadalmi hatásai

35 p.

Budapest : TÁRKI, (Gyorsjelentések 5.) (1991)

Egyéb/Nem besorolt/Tudományos

Független idéző: 11 Összesen: 11

- 1 Lengyel Gy, Tóth I J
A vállalkozói hajlandóság terjedése
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 1993: (1) 35-58. (1993)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk
- 2 Andorka R
THE SOCIALIST SYSTEM AND ITS COLLAPSE IN HUNGARY - AN INTERPRETATION IN TERMS OF MODERNIZATION THEORY
INT SOCIOL 8: 317-337 (1993)
Folyóiratcikk
- 3 Sik E
FROM THE MULTICOLORED TO THE BLACK-AND-WHITE ECONOMY - THE HUNGARIAN 2ND ECONOMY AND THE TRANSFORMATION
INT J URBAN REG RES 18: 46-70 (1994)
Folyóiratcikk
- 4 Andorka R
Social changes and social problems in Hungary since the 1930s: Economic, social, and political causes of the demise of state socialism
In: The Transition from state socialism in Eastern Europe : the case of Hungary. (14) Greenwich: JAI Press, 1994. pp. 49-96
(Comparative social research) ISBN: [9781559385275](#)
Könyvrészlet
- 5 Ronatas A
THE 1ST SHALL BE LAST - ENTREPRENEURSHIP AND COMMUNIST CADRES IN THE TRANSITION FROM SOCIALISM
AMER J SOCIOL 100: 40-69 (1994)
Folyóiratcikk
- 6 Andorka R
A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszerváltozás problémái és a lehetséges fejlődés 2005-ig I. rész
VALÓSÁG 38: (2) 60-91 (1995)
Folyóiratcikk
- 7 Andorka R
A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszerváltozás problémái és a lehetséges fejlődés 2005-ig II. rész
VALÓSÁG 38: (3) 37-54 (1995)
Folyóiratcikk
- 8 Huszár T
Elite research in Hungary: 1985-1994
In: Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe. Opladen: Leske und Budrich, 1997. pp. 41-59
ISBN: [9783810018441](#)
Könyvrészlet
- 9 Spéder Zs
Az inaktív tagolódása az 1990-es évek Magyarországon
In: Törések és kötések a magyar társadalomban. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 69-96
ISBN: [963 9211 11 7](#)
Könyvrészlet
- 10 Gábor K, Dudik É
Középosztályosodás és a felsőoktatás tömegesedése
EDUCATIO 9: (1) 95-114 (2000)
Folyóiratcikk
- 11 Spéder Zs
A szegénység változó arcai: Tények és értelmezések
Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2002. 263 p.
Könyv
ISBN [963 9211 44 3](#)
Könyv

145 Ganzeboom H B G, Luijkx R, Róbert P

Trends in intergenerational occupational mobility in Hungary between 1930 and 1989

Department of Sociology, Tilburg University, Working Paper Series 58. (1991)

Egyéb/Nem besorolt/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

- 1 Vallet L-A
Quarante années de mobilité sociale en France
REV FR SOCIOL 40: (1) 5-64 (1999)
Folyóiratcikk

146 Róbert P

The Role of Cultural and Material Resources in the Status Attainment Process: The Case of Hungary
Elhangzott a Nemzetközi Szociológiai Társaság világkonferenciáján, Madrid (1990)

Egyéb/Nem besorolt/Tudományos

Független idéző: 13 Összesen: 13

- 1 *Ganzeboom H B G, Nieuwebeerta P*
Access to Education in Five Eastern European Nations between 1940 and 1985
In: Transformation Process in Eastern Europe. Hague: ESR, 1996. pp. &
Könyvrészlet
- 2 *Nieuwebeerta P, Rijken S*
Educational Expansion and Educational Reproduction in Eastern Europe, 1840-1975
SOCIOL CAS - CZECH SOCIOL REV 4: (2) 187-210 (1996)
Folyóiratcikk
- 3 *Kolosi Tamás, Sági Matild*
Rendszerváltás és társadalomszerkezet
In: Társadalmi riport. TÁRKI; Századvég, 1996. pp. 149-197
Könyvrészlet
- 4 *Kraaykamp G, Nieuwebeerta P*
Cultural and Material Life Style Differentiation in Eastern Europe
In: Transformation Process in Eastern Europe. (2) Hague: ESR, 1998. pp. 121-153
Könyvrészlet
- 5 *Blaskó Zs*
Kulturális tőke és társadalmi reprodukció
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 8: (3) 55-82 (1998)
Folyóiratcikk
- 6 *Wong R S*
Multidimensional Influences of Family Environment in Education: The Case of Socialist Czechoslovakia
SOCIOL EDUC 71: 1-22 (1998)
Folyóiratcikk
- 7 *Ganzeboom H B G, Nieuwebeerta P*
Access to education in six Eastern European countries between 1940 and 1985: Results of a cross-national survey
COMMUNIS POST-COMMUN 32: (4) 339-357 (1999)
Folyóiratcikk
- 8 *Bukodi E*
Educational Choices in Hungary
HUNG STATISTICAL REV 77: (3) 71-94 (1999)
Folyóiratcikk
- 9 *Blaskó Zs*
Kulturális tőke és társadalmi mobilitás
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 9: (1) 69-96 (1999)
Folyóiratcikk
- 10 *Kraaykamp G, Nieuwebeerta P*
Parental Background and Life Style Differentiation in Eastern Europe: Social Political and Cultural Intergenerational Transmission in Five Former Socialist Societies
SOC SCI RES 29: (1) 92-122 (2000)
Folyóiratcikk
- 11 *Bukodi E*
Szülői erőforrások és iskolázási egyenlőtlenségek
In: Törések és kötések a magyar társadalomban. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000. pp. 13-27
ISBN: [963 9211 11 7](#)
Könyvrészlet
- 12 *Blaskó Zs*
Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás?
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 12: (2) 3-27 (2002)
Folyóiratcikk
- 13 *Sági Matild*
Kulturális szegmentáció: „mindenevők”, „válogatósak”, „egysíkúak” és „nélkülözők”? Az omivore-univore modell alkalmazhatósága Magyarországon.
In: Társadalmi Riport 2010. Budapest: TÁRKI, 2010. pp. 288-309
Könyvrészlet

147 Róbert P

Társadalmi mobilitás

In: Andorka R, Kolosi T, Vukovich Gy (szerk.)

Társadalmi Riport 1990

Budapest: TÁRKI, 1990. pp. 356-372.

(ISBN: [963 04 0733 7](#))

Könyvrészlet/Műhelytanulmány része/Tudományos

148 Róbert P

Status Inconsistency Theory and Social Mobility Analysis

In: Peschar J L (szerk.)

Social Reproduction in Eastern and Western Europe

Groningen: University of Groningen, 1990. pp. 67-90.
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Kiadó: Dept. of Sociology

Független idéző: 4 Összesen: 4

- 1 *Machonin P, Tucek M*
Social Stratification in Czechoslovakia 1991
SOCIOL CAS - CZECH SOCIOL REV 28: (5) 649-665 (1992)
Folyóiratcikk
- 2 *Machonin P, Tucek M*
The Genesis of a New Social Structure in the Czech Republic
SOCIOL CAS - CZECH SOCIOL REV 30: (3) 285-305 (1994)
Folyóiratcikk
- 3 &
Česká společnost v transformaci: k proměnám sociální struktury
Prága: SLON, 1996. 364 p.
Könyv
Könyv
- 4 *Mateju P, Kreidl M*
Changes in Status Inconsistency in the Czech Republic 1991-1999
SOCIOL CAS - CZECH SOCIOL REV 35: (3) 269-292 (1999)
Folyóiratcikk

- 149 Róbert P, Ganzeboom H, De Graaf P
Reproduction Theory on Socialist Ground: Intergenerational Transmission of Inequalities in Hungary
In: Kalleberg A (szerk.)
Research in Social Stratification and Mobility Volume 9
Greenwich: JAI Press, 1990. pp. 79-104.
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

- 150 Róbert P
Mobilitätsprozesse in Ungarn unter besonderer Berücksichtigung in der Kultursphäre
In: Manicke-Gyöngyösi K, Rytlewski R (szerk.)
Lebensstile und Kulturmuster in sozialistischen Gesellschaften
Köln: Wissenschaft und Politik, 1990. pp. 142-159.
(ISBN:[3 8046 8739 3](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 4 Összesen: 4

- 1 *Srubar I*
Was the Real Socialism Modern?: An Attempt to a Structural Determination
KÖLNER Z SOZIOLOG 43: (3) 415-432 (1991)
Folyóiratcikk
- 2 *Srubar I*
Variants of the Transformation Process in Central Europe: A Comparative Assessment
Z SOZIOLOG 23: (3) 198-221 (1994)
Folyóiratcikk
- 3 *Ganzeboom H B G, Nieuwebeerta P*
Access to Education in Five Eastern European Nations between 1940 and 1985
In: Transformation Process in Eastern Europe. Hague: ESR, 1996. pp. &
Könyvrészlet
- 4 *Kraaykamp G, Nieuwebeerta P*
Parental Background and Life Style Differentiation in Eastern Europe: Social Political and Cultural Intergenerational Transmission in Five Former Socialist Societies
SOC SCI RES 29: (1) 92-122 (2000)
Folyóiratcikk

- 151 Kolosi Tamás, Haller M., Róbert Péter
Changes in the distribution of the economically active population by sectors in Austria, the Czech lands, Slovakia and Hungary, c. 1930-1980
In: Haller M (szerk.)
Class structure in Europe: New findings from East-West comparisons of social structure and mobility
Armonk: ME Sharpe, 1990. pp. 164-168.
(ISBN:[0-87332-722-5](#))
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

- 152 Kolosi T, Róbert P, Haller M
Social mobility in Austria, Czechoslovakia, and Hungary
In: Haller M (szerk.)
Class structure in Europe: New findings from East-West comparisons of social structure and mobility
Armonk: ME Sharpe, 1990. pp. 153-197.

(ISBN: [0-87332-722-5](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 8 Összesen: 8

- 1 *Hernes Gudmund, Knudsen Knud*
The Iron law of inequality: Different paths, but same results? Some comparisons between Lithuania and Norway
EUR SOCIOLOGICAL REV 1991: (7) 195-211. (1991)
Folyóiratcikk
- 2 *Erikson R, Goldthorpe John H*
The constant flux: a study of class mobility in industrial societies
Clarendon Press, 1992. 429 p. p.
Könyv
ISBN [0198273835](#),
Könyv
- 3 *Róna-Tas Á*
The First Shall Be Last?: Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism
AM J SOCIOLOGICAL 100: (1) 40-69 (1994)
Folyóiratcikk
- 4 *Wong R S*
The Social Composition of the Czechoslovak and Hungarian Communist Parties in the 1980s
SOC FORCES 75: (1) 61-90 (1996)
Folyóiratcikk
- 5 *Szelényi Sz*
Equality by Design: The Grand Experiment in Destratification in Socialist Hungary
Stanford: Stanford University Press, 1998.
Könyv
Könyv
- 6 *Róna-Tas Á*
Path Dependence and Capital Theory: Sociology of the Post-Communist Economic Transformation
E EUR POLIT SOC 12: (1) 107-131 (1998)
Folyóiratcikk
- 7 *Fodor Éva*
A női emancipáció Magyarországon és Ausztriában 1972-1992
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 2003: (1) 28-54. (2003)
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Folyóiratcikk
- 8 *Hout M, DiPrete T A*
What we have learned: RC28's contribution to knowledge about social stratification
Research in Social Stratification and Mobility 24: (1) 1-20 (2006)
Folyóiratcikk

153 Haller M, Kolosi T, Róbert P

Soziale Mobilität in Österreich, in der Tschechoslowakei und in Ungarn: Eine vergleichende Analyse der Effekte von Industrialisierung, sozialistischen Revolutionen und nationaler Eigenheit
JOURNAL FÜR SOZIALFORSCHUNG 30:(1) pp. 33-72. (1990)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

1. *Hout Michael*
What we have learned : RC28's contributions to knowledge
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Egyéb

154 Ganzeboom H B G, De Graaf PM, Róbert P

Cultural Reproduction Theory on Socialist Ground: International Transmission of Inequalities in Hungary
RESEARCH IN SOCIAL STRATIFICATION AND MOBILITY 9: pp. 79-104. (1990)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 16 Összesen: 16

- 1 *Böröcz J, Southworth C*
Decomposing the Intellectuals Class Power: Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986
SOC FORCES 74: 797-821 (1996)
Folyóiratcikk
- 2 *Van Eijck K*
Family and opportunity: a sibling analysis of the impact of family background on education, occupation, and consumption
Tilburg: Tilburg University Press, 1996. 262 p.
Könyv
ISBN [9036198364](#)
Könyv
- 3 *Kolosi T, Sági M*
Rendszerváltás és társadalomszerkezet
In: Társadalmi riport 1996. Budapest: TÁRKI, 1996. pp. 149-197
Könyvrészlet
- 4 *Kolosi T, Sági M*
Rendszerváltás - elitváltás
SZÁZADVÉG 2: (5) 3-22 (1997)
Folyóiratcikk
5. *Niehof J*
Resources and social reproduction: the effects of cultural and material resources on educational and occupational careers in industrial nations at

- the end of the twentieth century
160 p. 1997.
Disszertáció/Külföldi fokozat (nem PhD)
- 6 *Kolosi T, Sági M*
Strukturális változás és egyenlőtlenség
TÁRSADALOM ÉS GAZDASÁG 19: (2) 9-30 (1997)
Folyóiratcikk
 - 7 *Kraaykamp G, Nieuwbeerta P*
Cultural and Material Life Style Differentiation in Eastern Europe
In: Transformation Process in Eastern Europe. (2) Hague: ESR, 1998. pp. 121-153
Könyvrészlet
 - 8 *Szelényi Sz*
Equality by Design: The Grand Experiment in Destratification in Socialist Hungary
Stanford: Stanford University Press, 1998.
Könyv
Könyv
 - 9 *Wong R S*
Multidimensional Influences of Family Environment in Education: The Case of Socialist Czechoslovakia
SOCIOLOGICAL EDUCATION 71: 1-22 (1998)
Folyóiratcikk
 - 10 *Werfhorst H G, Kraaykamp G, De Graaf N D*
Intergenerational Transmission of Educational Field Resources: The Impact of Parental Resources and Socialisation Practices on Children's Fields of Study in the Netherlands
NETHERLANDS JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE 36: (2) 188-210 (2000)
Folyóiratcikk
 - 11 *Kraaykamp G, Nieuwbeerta P*
Parental Background and Life Style Differentiation in Eastern Europe: Social Political and Cultural Intergenerational Transmission in Five Former Socialist Societies
SOCIOLOGICAL RESEARCH 29: (1) 92-122 (2000)
Folyóiratcikk
 - 12 *Walder A G, Treiman D J*
Politics and Life Chances in a State Socialist Regime: Dual Career Paths into the Urban Chinese Elite 1949 to 1996
AMERICAN SOCIOLOGICAL REVIEW 65: 191-209 (2000)
Folyóiratcikk
 - 13 *DiMaggio P*
Social Stratification, Life Style, Social Cognition and Social Participation
In: Social Stratification. Class, Race and Gender in Sociological Perspective. Westview Press, Boulder, 2001. pp. 542-552
Könyvrészlet
 - 14 *Kraaykamp G*
Cumulative Advantages and Inequality in Lifestyle
NETHERLANDS JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE 38: (2) 121-143 (2002)
Folyóiratcikk
 - 15 *Blaskó Zs*
Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás?
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 12: (2) 3-27 (2002)
Folyóiratcikk
 - 16 *Ebrahim Khodadady, Mottahareh Natanzi*
Designing and Validating a Scale Measuring Cultural Capitals of Iranian University Students Majoring in English
Theory and Practice in Language Studies 2: (8) 1627-1634 (2012)
Link(ek): [DOI](#)
Folyóiratcikk

1989

- 155 Róbert P, Sík E
Gaps in the labour market
In: Horváth D T, Sziráczi G (szerk.)
Flexibility and Rigidity in the Labour Market in Hungary
Geneva: ILO, 1989. pp. 81-94.
(Research Series (International Institute for Labour Studies); 90.)
(ISBN: [9290144491](#); [9789290144496](#))

Befoglaló mű link(ek): [Google books](#)
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

1988

- 156 Róbert P
Mobilitási folyamatok Magyarországon, különös tekintettel a kulturális szférára
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK 17:(4) pp. 567-579. (1988)
Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

157 Róbert P

A származási egyenlőtlenségektől a státuszkülönbségekig

In: Kolosi T (szerk.)

Egyenlőtlen helyzetek

Budapest: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1988. pp. 89-121.

(ISBN:[963 09 3208 3](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 1 Összesen: 1

1 *Tőkés R*

A kialakított forradalom: Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás : 1957-1990

Budapest: Kossuth, 1998. 471 p.

Könyv

ISBN [963-09-4018-3](#)

Könyv

1987

158 Róbert P

Mobilitási és reprodukciós folyamatok a magyar társadalomban

VALÓSÁG : TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 30:(10) pp. 37-47. (1987)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 5 Összesen: 5

1 *Örkény A*

A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái

VALÓSÁG 32: (4) 20-35 (1989)

Folyóiratcikk

2 *Böhm A*

A XX. századi magyar társadalom

Budapest: Korona Kiadó, 1999. 250 p.

Könyv

ISBN [963-9191-03-5](#)

Könyv

3 *Pusztai G*

Iskola és közösség: Felekezeti középiskolások az ezredfordulón

Budapest: Gondolat Kiadó, 2004. 353 p.

Könyv

ISBN [963-9500-98-4](#)

Könyv

4 *Moksony F*

Társadalmi mobilitás és öngyilkosság

DEMOGRÁFIA 48: (1) 7-22 (2005)

Folyóiratcikk

5 *Pusztai G*

Társadalmi tőke és az iskola: Kapcsolati erőforrások hatása az iskolai pályafutásra

Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2009. 271 p.

Könyv

ISBN [978 963 287 009 0](#)

Könyv

159 Kovách Imre, Róbert Péter, Rudas Tamás

Towards the dimensions of mobility

In: ANDORKA R, BERTALAN L (szerk.)

Economy and society in Hungary.

Budapest: Karl Marx University of Economic Sciences, 1987. pp. 153-183.

(Hungarian sociological studies; 3.)

(ISBN:[963-01-8056-1](#))

Link(ek): [Egyéb URL](#)

Befoglaló mű link(ek): [Egyéb URL](#)

Könyvrészlet/Szaccikk/Tudományos

Függő idéző: 1 Összesen: 1

1 * *Klimova Anna, Rudas Tamas*

Coordinate-free analysis of trends in British social mobility

J APPL STAT 39: (8) 1681-1691 (2012)

Link(ek): [DOI](#), [Teljes dokumentum](#)

Folyóiratcikk

160 Kovách I, Róbert P, Rudas T

Közelebb a mobilitás valódi dimenzióihoz

SZOCIOLÓGIA 17:(1) pp. 79-100. (1987)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 2 Függő idéző: 5 Összesen: 7

1 * *Róbert Péter*

Mobilitási és reprodukciós folyamatok a magyar társadalomban

VALÓSÁG 30: (10) 37-47 (1987)

Folyóiratcikk

- 2 * *Róbert Péter*
Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. Az iskolázottsági esélyek változása az 1980-as évek végéig.
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 10: 59-84 (1991)
Folyóiratcikk
- 3 * *Róbert Péter*
Félúton (de jófelé?). Hozzászólás Örkény Antal vitacikkéhez
REPLIKA 1: (3) 34-39 (1991)
Folyóiratcikk
- 4 * *Róbert Péter*
Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben.
In: Szöveggyűjtemény a társadalmi egyenlőtlenségek tanulmányozásához.. Budapest: Techno+Inter Kft., 1994. pp. 56-62
Könyvrészlet
- 5 *Róbert Péter*
Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben
In: ISKOLA ÉS TÁRSADALOM. Pécs: JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke, 1999. pp. 42-65
Könyvrészlet
- 6 * *Róbert Péter*
Társadalmi mobilitás: a tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok
Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég, 2000.
Könyv
Könyv
- 7 *Valuch Tibor*
Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében
Budapest: Osiris Kiadó, 2001.
Könyv
Könyv

1986

161 Róbert P

Társadalmi mobilitás - státuszmobilitás
SZOCIOLÓGIA 11:(1-2) pp. 111-142. (1986)
Folyóiratcikk/Szakkikk/Tudományos

162 Róbert P

- Származás és mobilitás
Budapest: Társadalomtudományi Intézet, 1986. 396 p.
(Rétegződés-modell vizsgálat; 7.)
(ISBN:[963 7700269](#))
Könyv/Szakkönyv/Tudományos
Független idéző: 28 Összesen: 28
- 1 *Bokor Á*
Szegénység a mai Magyarországon
Budapest: Magvető, 1987. 281 p.
(Gyorsuló idő)
Könyv
ISBN [963-14-1025-0](#)
Könyv
 - 2 *Andorka R*
A magyarországi társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlítása: A férfiak nemzedékek közötti társadalmi mobilitása
SZOCIOLÓGIA 13: (3) 221-240 (1988)
Folyóiratcikk
 - 3 *Kovács I*
Termelők és vállalkozók
Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1988. 231 p.
(Rétegződés-modell vizsgálat; 9.)
Könyv
ISBN [963 7700 57 9](#)
Könyv
 - 4 *Örkény A*
A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái
VALÓSÁG 32: (4) 20-35 (1989)
Folyóiratcikk
 - 5 *Andorka R*
Changes in Social Mobility in Hungary, 1930-1983
In: Class Structure in Europe: New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility. Armonk: ME Sharpe, 1990. pp. &
ISBN: [9780873327220](#)
Könyvrészlet
 - 6 *Utasi Á*
Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról
In: Társas kapcsolatok. Budapest: Gondolat Kiadó, 1991. pp. 169
ISBN: [963-282-621-3](#)
Könyvrészlet
 - 7 *Kolosi T, Szelényi I*
Social Change and Research on Social Structure in Hungary
In: Sociology in Europe. In Search of Identity. Berlin: De Gruyter, 1993. pp. 141-164
ISBN: [978-3110138450](#)
Könyvrészlet

- 8 *Treiman Donajd J, Szelényi I*
Social Stratification in Eastern Europe after 1989
In: Transformation Processes in Eastern Europe. Hague: SRO/SSCW, 1993. pp. &
Könyvrészlet
- 9 *Szukicsné Serfőző K*
A szülők és gyermekeik iskolázottsága
Budapest: KSH Népeségstudományi Kutató Intézet, 1994. 48 p.
(A KSH NKI kutatási jelentései; 51.)
Könyv
Könyv
- 10 *Tóth O*
Sociological and Historical Aspects of Entry into Marriage
J FAM HIST 19: (4) 351-368 (1994)
Folyóiratcikk
- 11 *Bukodi E*
A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás főbb jellemzői
STATISZTIKAI SZEMLE 73: (4-5) 324-339 (1995)
Folyóiratcikk
- 12 *Bukodi E*
Az iskolázottsági esélyek alakulása
Budapest: KSH, 1995. 42 p.
(Társadalomstatistikai füzetek; 9.)
Könyv
ISBN [963-215-213-1](#)
Könyv
- 13 *Utasi Á, A Gergely A, Becskeházi A*
Kisvárosi elit
Budapest: MTA PTI, 1996. 229 p.
Könyv
ISBN [9638300310](#)
Könyv
- 14 *Kolosi T, Sági M*
Rendszerváltás - elitváltás
SZÁZADVÉG 2: (5) 3-22 (1997)
Folyóiratcikk
- 15 *Blaskó Zs*
Kulturális tőke és társadalmi reprodukció
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 8: (3) 55-82 (1998)
Folyóiratcikk
- 16 *Makara P*
Társadalmi egyenlőtlenségek az egészségi állapotban, az egészségügyben
In: Szociológia - emberközeli. Losonczy Ágnes köszöntése. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 1998. pp. 93-99
ISBN: [963 7476 99 7](#)
Könyvrészlet
- 17 *Böhm A*
A XX. századi magyar társadalom
Budapest: Korona Kiadó, 1999. 250 p.
Könyv
ISBN [963-9191-03-5](#)
Könyv
- 18 *Blaskó Zs*
Kulturális tőke és társadalmi mobilitás
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 9: (1) 69-96 (1999)
Folyóiratcikk
- 19 *Blaskó Zs*
Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás?
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 12: (2) 3-27 (2002)
Folyóiratcikk
- 20 *Kolosi T*
System Change and Elite Change in Hungary
CENT EUR POLITIC SCI REV 3: (10) 101-125 (2002)
Folyóiratcikk
- 21 *Angelusz R, Tardos R*
A konszolidáció / interszekció fogalompár perspektívái a szociológiában
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 13: (4) 3-19 (2003)
Folyóiratcikk
- 22 *Pusztai G*
Iskola és közösség: Felekezeti középiskolások az ezredfordulón
Budapest: Gondolat Kiadó, 2004. 353 p.
Könyv
ISBN [963-9500-98-4](#)
Könyv
- 23 Társadalmi metszetek : hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon: Szociológiai tanulmányok
Budapest: Napvilág Kiadó, 2006. 533 p.
Könyv
ISBN [963-9350-89-3](#)
Könyv
- 24 *Gábos A, Szívós P*
A gyermekkori háttér és az iskolázottság
In: Újratervelés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben. Budapest: TÁRKI, 2008. pp. 121-134
Könyvrészlet

- 25 *Kolosi T, Tóth I Gy, Keller T*
Nyertesek és vesztesek: intragenerációs mobilitás a rendszerváltás évtizedeiben
In: Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben. Budapest: TÁRKI, 2008. pp. 11-50
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Könyvrészlet
- 26 *Pusztai G*
Társadalmi tőke és az iskola: Kapcsolati erőforrások hatása az iskolai pályafutásra
Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2009. 271 p.
Könyv
ISBN [978 963 287 009 0](#)
Könyv
- 27 *Sági Matild*
Kulturális szegmentáció: „mindenevők”, „válogatósak”, „egysíkúak” és „nélkülözők”? Az omivore-univore modell alkalmazhatósága Magyarországon.
In: Társadalmi Riport 2010. Budapest: TÁRKI, 2010. pp. 288-309
Könyvrészlet
- 28 *Kapitány Balázs*
A hátrányos társadalmi helyzetek generációk közötti átöröklése: Egy magyarországi követéses vizsgálat eredményei
Esély 23: (2) 3-37 (2012)
Folyóiratcikk

163 Róbert P., Kolosi T, Peschar J

A reprodukció redukciója: Magyar-holland összehasonlító vizsgálat a társadalmi származásnak és az iskolai végzettségnek a foglalkozás pozícióira gyakorolt hatásáról

SZOCIOLOGIA 11:(3-4) pp. 307-324. (1986)

Folyóiratcikk/Szakecikk/Tudományos

1985

164 Kolosi T, Peschar J, Róbert P

On reduction of social reproduction: A Hungarian-Netherlands comparison on the changing effects of social order and education on the occupational position

In: Kaiser M, Nuthmann R, Stegmann H (szerk.)

Berufliche Verbleibsforschung in der Diskussion. Studienberechtigte, berufliche Ausbildung und Hochschule
Nürnberg: IAB, 1985. pp. 3-28.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 2 Függő idéző: 1 Összesen: 3

1. *Róbert Péter*
Social determination of school transition and after socialism : (Hungary in comparative perspective)

Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Egyéb
- 2 * *Kolosi Tamás*
Stratification and Social Structure in Hungary: Vol. 14: 405-419 (Volume publication date August 1988)
ANNU REV SOCIOLOGIA 14: 405-419. (1988)
Folyóiratcikk
3. *Róbert Péter*
Social determination of school transition under and after socialism : (Hungary in comparative perspective)
37 p.,
ECSR/EURESCO conference „European Societies or ...”, 2000 .
2000.
Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Egyéb

165 Kolosi T, Róbert P

Die Rolle des Abend- und Fernstudiums bei der gesellschaftlichen Mobilität

In: Kaiser M, Nuthmann R, Stegmann H (szerk.)

Berufliche Verbleibsforschung in der Diskussion. Studienberechtigte, berufliche Ausbildung und Hochschule
Nürnberg: IAB, 1985. pp. 335-365.

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 3 Függő idéző: 2 Összesen: 5

- 1 * *Kolosi T*
STRATIFICATION AND SOCIAL-STRUCTURE IN HUNGARY
14: 405-419 (1988)
Folyóiratcikk
- 2 *Tóth O*
Sociological and Historical Aspects of Entry into Marriage
J FAM HIST 19: (4) 351-368 (1994)
Folyóiratcikk
- 3 * *Uunk W J G, Ganzeboom H B G, Robert P*
Bivariate and multivariate scaled association models. An application to homogamy of social origin and education in Hungary between 1930 and 1979
30: 323-343 (1996)
Folyóiratcikk
- 4 *Bukodi Erzsébet*

Educational expansion and social class returns to tertiary qualifications in post-communist countries
In: Quality and Inequality of Education. Cross-national Perspectives.. Springer, 2010. pp. .
Könyvrészlet

- 5 *Bukodi Erzsébet és Goldthorpe John H*
Market versus Meritocracy: Hungary as a Critical Case
European Sociological Review 26: (6) 655-674 (2010)
Folyóiratcikk

166 Kolosi T, Róbert P

Az esti és levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban
MAGYAR TUDOMÁNY 30:(3) pp. 178-191. (1985)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 4 Összesen: 4

1. *Fényes Hajnalka, Verdes Emese*
Döntés preferálással : Felvételi vizsgák a felsőoktatásban 1967 és 1989 között Magyarországon

Link(ek): [Teljes dokumentum](#)
Egyéb

2. *Ladányi J*
Rétégződés és szelekció a felsőoktatásban
Budapest: Educatio, 1994. 149 p.
Könyv
Könyv

3. *Bukodi E*
Az iskolázottsági esélyek alakulása
Budapest: KSH, 1995. 42 p.
(Társadalomstatistikai füzetek; 9.)
Könyv
[ISBN 963-215-213-1](#)
Könyv

4. *Utasi Á, A Gergely A, Becskeházi A*
Kisvárosi elit
Budapest: MTA PTI, 1996. 229 p.
Könyv
[ISBN 9638300310](#)
Könyv

167 Kaiser M, Kolosi T, Róbert P

Az oktatás expanziója, a foglalkoztatottság és a mobilitás: Magyar-NSZK empirikus összehasonlítás
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK 14:(3) pp. 370-392. (1985)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

1984

168 Róbert P, Tóth O

Die Institutionalisierung einer neuen Lebensphase durch verzögerten Berufseintritt: Überlegung zur aktuellen Situation
den Jungerwachsenen in Ungarn

ANGEWANDTE SOZIALFORSCHUNG (4) pp. 311-320. (1984)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

169 Róbert P, Kaiser M, Kolosi T

Bildungsexpansion, Beschäftigung und Mobilität: Ein empirischer Vergleich zwischen BRD und Ungarn

MITTEILUNGEN AUS DER ARBEITSMARKT UND BERUFSFORSCHUNG 17:(3) pp. 388-406. (1984)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

170 Róbert P

A társadalmi mobilitás többdimenziós megközelítése

STATISZTIKAI SZEMLE 62:(12) pp. 1225-1240. (1984)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Független idéző: 2 Összesen: 2

1. *Andorka R*
A magyar társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlításának története
STATISZTIKAI SZEMLE 64: (8-9) 886-911 (1986)
Folyóiratcikk

2. *Kovács I*
Termelők és vállalkozók
Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1988. 231 p.
(Rétégződés-modell vizsgálat; 9.)
Könyv
[ISBN 963 7700 57 9](#)
Könyv

171 Róbert P

A Multidimensional Approach to Social Mobility

In: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás (szerk.)

Stratification and inequalities

Budapest: Kossuth, 1984. pp. 223-244.

(ISBN:[963 00 07118](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 11 Összesen: 11

- 1 *De Graaf P M*
De invloed van financiële en culturele hulpbronnen in onderwijsloopbanen
Institute for Applied Social Sciences, Nijmegen, 1987. 183 p.
Könyv
Könyv
- 2 *Szonja Sz*
Social Inequalities and Party Membership: Patterns of Recruitment into the Hungarian Socialist Workers' Party
AM SOCIOLOG REV 52: (5) 559-573 (1987)
Folyóiratcikk
- 3 *Kolosi T*
Tagolt társadalom
Budapest: Gondolat Kiadó, 1987. 356 p.
Könyv
ISBN [963 281 783 4](#)
Könyv
- 4 *De Graaf N D, De Graaf P M*
Family Background, Postmaterialism and Life-Style
The Netherlands' Journal of Sociology 24: 50-64 (1988)
Folyóiratcikk
- 5 *De Graaf P M*
Parents' financial and cultural resources, grades, and transitions to secondary school in the Federal Republic of Germany
EUR SOCIOLOG REV 4: (3) 209-221 (1988)
Folyóiratcikk
- 6 *Mateju P, Peschar J L*
Family Background and Educational Attainment in Czechoslovakia and the Netherlands
In: Class Structure in Europe: New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility. Armonk: ME Sharpe, 1990. pp. 121-152
Könyvrészlet
- 7 *Ganzeboom H B G, Treiman D J, Ultee W C*
Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond
ANNU REV SOCIOLOG 17: 277-302 (1991)
Folyóiratcikk
- 8 *Mateju P*
Vzdelanostni stratifikace v Ceskoslovensku v komparativní perspektive
SOCIOLOG CAS - CZECH SOCIOLOG REV 27: (3) 319-345 (1991)
Folyóiratcikk
- 9 *Ganzeboom H B G, Nieuwbeerta P*
Access to Education in Five Eastern European Nations between 1940 and 1985
In: Transformation Process in Eastern Europe. Hague: ESR, 1996. pp. &
Könyvrészlet
- 10 *Ganzeboom H B G, Nieuwbeerta P*
Access to Education in Five Eastern European Nations between 1940 and 1985: Results of a cross-national survey
COMMUNIS POST-COMMUN 32: (4) 339-357 (1999)
Folyóiratcikk
- 11 *Kraaykamp G, Nieuwbeerta P*
Parental Background and Life Style Differentiation in Eastern Europe: Social Political and Cultural Intergenerational Transmission in Five Former Socialist Societies
SOC SCI RES 29: (1) 92-122 (2000)
Folyóiratcikk

172 Kovách Imre, Róbert Péter

A foglalkozások mobilitása (1930-1982)

In: Kovách Imre (szerk.)

Gazdaság és rétegződés: Műhelytanulmányok

Budapest: MSZMP Társadalomtudományi Intézet, 1984. pp. 110-154.

(Rétegződés-modell vizsgálat; 4.)

(ISBN:[963-7700-06-4](#))

Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Független idéző: 3 Fügő idéző: 5 Összesen: 8

- 1 * *Róbert Péter*
Származás és mobilitás. (Műhelytanulmány. Rétegződés-modell vizsgálat VII.)
Budapest: MSZMP Társadalomtudományi Intézet, 1986.
Könyv
Könyv
- 2 * *Róbert Péter*
Társadalmi mobilitás - státus mobilitás
SZOCIOLOGIA 1-2: 111-142 (1986)
Folyóiratcikk
- 3 * *Róbert Péter*

- Mobilitási és reprodukciós folyamatok a magyar társadalomban.
VALÓSÁG 30: (10) 37-47 (1987)
 Folyóiratcikk
- 4 *Kolosi Tamás*
 Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon
 Budapest: Budapest, Gondolat, 1987.
 Könyv
 Könyv
- 5 * *Róbert Péter, Sági Matild*
 Amikor a sokkal jobb még mindig rossz.: Szubjektív társadalmi helyzet Magyarországon nemzetközi összehasonlításban.
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 4: 15-38 (1992)
 Folyóiratcikk
- 6 *Fónai Mihály*
 Gondolatok a magyar társadalom kettős szerkezetéről.
VALÓSÁG 39: (8) 49-66 (1996)
 Folyóiratcikk
- 7 * *Róbert Péter*
 Társadalmi mobilitás: a tények és vélemények tükrében: Válogatott tanulmányok.
 Budapest: Századvég Kiadó, 2000.
 Könyv
 Könyv
- 8 *Valuch Tibor*
 Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében
 Budapest: Osiris Kiadó, 2001.
 Könyv
 Könyv

1983

- 173 Lohman J B, Kolosi T, Peschar J, Róbert P
 Comparing education and occupational attainment in Hungary and the Netherlands
SOCIOLOGISCH BULLETIN/SOCIOLOGISCH INSTITUUT GRONINGEN 1983:(53) p. 38. (1983)
 Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

1982

- 174 Róbert P
 Mobilitás és életút
 In: Róbert P
 Kolosi T (szerk.)
 Rétegződés-modell vizsgálat 1.: Elméletek és hipotézisek
 Budapest: Társadalomtudományi Intézet, 1982. pp. 93-129.
 (ISBN: [963 00 0611 1](#))
 Könyvrészlet/Szaccikk/Tudományos

- 175 Róbert P
 Az élettörténeti módszer: Szakkiradalmi áttekintés és alkalmazási lehetőségek
SZOCIOLÓGIA 7:(2) pp. 233-247. (1982)
 Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

1980

- 176 Róbert P
 A szociológia peremén: Foglalkozásuk kérdezőbiztos
VALÓSÁG : TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 23:(3) pp. 70-77. (1980)
 Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

A Szerzőkről

Andits Petra

PhD, Marie-Curie ösztöndíjas, tudományos munkatárs,
MTA TK Politikatudományi Intézet

Bagi Judit

doktorandusz, a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris
Doktori Iskolájának hallgatója, Politikatudományi program

Bene Márton

tudományos segédmunkatárs, MTA TK Politikatudományi Intézet

Bódi Ferenc

PhD, tudományos főmunkatárs, MTA TK Politikatudományi Intézet

Bodó Barna

PhD, politológus, kisebbségkutató, civiljogi képviselő, egyetemi oktató
/Kolozsvár, Temesvár/

Bugovics Zoltán

PhD, geográfus, egyetemi oktató /Széchenyi István Egyetem, Győr/

Csizmady Adrienn

PhD, az MTA TK Szociológiai Intézet tudományos főmunkatársa,
az ELTE TáTK egyetemi docense

Farkas Jenő

PhD., tudományos főmunkatárs, Közgazdasági és Regionális Tudományi
Kutatóközpont, Alföldi Tudományos Osztály

A.Gergely András

PhD., tudományos főmunkatárs, MTA TK Politikatudományi Intézet

Géring Zsuzsa

doktorandusz-jelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológiai Doktori Iskola

Grajczjár István

PhD, főiskolai docens, Zsigmond Király Főiskola, tudományos főmunkatárs
(MTA TK PTI)

Grunzó Zsófia

kulturális antropológus, ELTE TáTK

Horváth Zsuzsanna E.

Ph.D. candidate, Australian Collaboratory for Career Development,
Learning, and Employability (ACCELL), University of Southern Queensland, Australia

Kabai Imre

PhD, főiskolai tanár, kutatási igazgató, Zsigmond Király Főiskola

Király Gábor

PhD; főiskolai docens, Budapesti Gazdasági Főiskola; egyetemi adjunktus,
Budapesti Corvinus Egyetem

Körei László

PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem – Interdiszciplináris Doktori Iskola –
Politikatudományi Program, 2013.

Laki Ildikó

az MTA TK Szociológiai Intézet tudományos segédmunkatársa,
a Szegedi Tudományegyetem és a Zsigmond Király Főiskola oktatója

Lányi Gusztáv

PhD, egyetemi oktató, ELTE TáTK

Pakot Ágnes

Corvinus University of Budapest / Sociology PhD, 2nd year, 2013,
az MTA TK PTI kutatója

Paksi Veronika

tudományos segédmunkatárs, MTA TK Szociológiai Intézet; PhD hallgató,
Budapesti Corvinus Egyetem

Szabó Máté

Dr., az ELTE ÁJK Politikatudományi Tanszékének egyetemi tanára, egykori
ombudsman

Szigeti Péter

MTA TK PTI tudományos főmunkatársa, az ELTE ÁJK egyetemi tanára

Tibori Timea

PhD, az MTA TK Szociológiai Intézetének volt igazgató-helyettese,
egyetemi-főiskolai tanár, főszerkesztő (Kultúra és Közösség)

Tóth András

Ph.D., tudományos Főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia TK PTI

Valuch Tibor

Dr., történész, a Debreceni Egyetem tanára, az MTA TK PTI tudományos tanácsadója

Varga Andrea

történész, egyházjogász, doktorandusz /Bukarest/